



Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՆԱՀԱՊԵՏ ԲՈՒՉԱԿԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ
ԱՇԽԱԿԸ

Աշխատասիրովժյանք
ակադեմիկոս
ՀՐԱՆՏ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆԻ



Երեւանի համալսարանի հրատարակչովժյուն
Երեւան 2001

ՀՏԴ 891.981-0
ԳՄԴ 83.3 Հ 1
Ն 934 ք.

**Ներածական ուսումնասիրությունը,
ընդհանուր խմբագրությունը՝
ՀՐ. Ս. ԹԱՄՐԱԶՅԱՆԻ**

**Տեքստերը կազմեցին և ծանոթագրեցին՝
Հր. Թամրազյանը, Լ. Մկրտչյանը, Ալ. Մակարյանը,
Ս. Մխիթարյանը և Վ. Եղիազարյանը**

**Հրատարակչական խմբագիրներ՝ Ս. Մուրադյան
Դ. Պետրոսյան**

Խմբագիր՝ Ս. Թաթևյան

**Ն 251 ք. Նահապետ Զուլակ / Աշխատասիրությանը՝ ակադե-
միկոս Հրանտ Թամրազյանի.- Եր.: Երևանի Խա-
մալս. կրատ, 2001.- 648 էջ:**

4603000000
2001
704 (02) 2001

ԳՄԴ 83.3 Հ 1

ISBN 5-550-01216-2

© Երևանի Խամալսարանի հրատարակչություն, 2001

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սա, ցավոք, վերջին գիրքն է՝ բանասիրական գիտությունների դոկ-
տոր, պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարանի երկարամյա դասախոս,
հայ գրականության ամբիոնի վարիչ, Հայաստանի Հանրապետության Գի-
տությունների ազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի
աշխատասիրությամբ: Այս գրքի ձեռագրի վրա նա մահից ընդամենը մեկ
օր առաջ դրեց իր վերջին վերջակետը... Կարելի է ասել՝ երկրային կյանքն
ավարտեց գրիչը ձեռքին:

Միամիտ չլինենք կարծելու համար, թե սա հենց վերջին գիրքն էր՝
քառասունհինգերորդը կամ քառասունվեցերորդը, որովհետև վերջի ու
վերջինի մասին ոչ ոք չէր մտածում ու չէր սպասում: Ինքն էլ, մինչև վեր-
ջին օրը, հավատում էր, թե գարունը բացվելուն պես պիտի համալսարան
մտնի և կարգավորի շատ խնդիրներ՝ կապված ուսումնական ու գիտական
գործընթացների հետ: Ծրագրում էր մինչև սեպտեմբեր՝ մինչև իր ծննդյան
75-ամյակը, հրատարակել նաև արդեն ավարտված հուշերի գիրքը և մի
հատընտիր՝ կազմված իր գրականագիտական լավագույն աշխատություն-
ներից...

Սկսած 1950-ական թվականներից՝ Հր. Թամրազյանը եղել է մեր գրա-
կան ու գիտական կյանքի կենտրոնական դեմքերից մեկը, ուղի և ընթացք
է հաղորդել մեր գրական մտածողությանը: Իր քննադատական բուռն ելույթ-
ներով, բովանդակալից ու հագեցած դասախոսություններով, գրականագի-
տական մեծարժեք աշխատություններով, դպրոցական ու բուհական ան-
փոխարինելի դասագրքերով նա մեծապես նպաստել է վերջին տասնամ-
յակների մեր ազգային մտածողության ու հոգեբանության, մեր մարդկային
նկարագրի ձևավորմանը:

Բոլոր հայ գրականագետներից ու քննադատներից Հր. Թամրազյանն
առանձնանում էր մի էական յուրահատկությամբ. նա գրական նյութի խոր-
հիմնացությունը զուգակցում էր միայն իրեն բնորոշ գեղագիտական վեր-
լուծության հետ: Փայլում էր հատկապես հզոր տրամաբանությամբ, վեր-
լուծական մտքով, պոեզիայի իմացությամբ ու խոր զգացողությամբ, գեղե-
ցիկը գնահատելու բացառիկ կարողությամբ:

Գրական մտքի զարգացման ընթացքը բնորոշող նրա ուսումնասիրություններն իրոք որ ուղենշային եղան սերունդների համար: Բնավ պատահական չէ, որ այսօր հայ դասականներն ու ժամանակակիցները իրենց կյանքով ու վաստակով, թողած գեղարվեստական ժառանգությամբ գիտական աշխարհին ու ընթերցող հանրությանը գերազանցապես ընկալելի և ընդունելի են հենց Հր. Թամրազյանի ըմբռնումներով ու գնահատումներով:

Ասելիք շատ ուներ ու շատ բան տարավ իր հետ. դրանք կարող էին դառնալ հերթական հողված, ուսումնասիրություն, մեծագրություն... Սակայն թողածն է էականը՝ վիթխարի գրականագիտական ժառանգություն, որն ըստ արժանվույն դեռ պետք է ուսումնասիրվի ու գնահատվի:

Վերջին այս գիրքը նաև պատգամի խորհուրդ ու արժեք ունի:

Տարիներ շարունակ ակադ. Հրանտ Թամրազյանը լուելյան ու բարձրաձայն մտորում էր միջնադարի հայ գրականության խոշորագույն երեւոյթներից մեկի՝ Նահապետ Քուչակի մասին և այդ առիթով հաճախ էր բանավեճի բռնվում գրական բարեկամների ու գործընկերների հետ: Այդ բանավեճերն էլ նրան մղեցին առավելագույնս խորանալու Քուչակի անձնավորության ու ստեղծագործության հետ կապված առեղծվածների մեջ, ուսումնասիրելու ձեռագրական նյութերն ու հրապարակումները, հայ բանասիրության մեջ արտահայտված հակասական կարծիքներն ու տեսակետները, օտար գրողների ու գրականագետների բնութագրումները:

Ժամանակ առ ժամանակ արծարծվող այն հարցերը, թե իրականում եղել է Նահապետ Քուչակ անունով հեղինակ, եթե եղել է՝ ո՞ր դարում է ապրել ու ստեղծագործել նա. հայրենները, որ ավանդաբար վերագրվում են Քուչակին, արդյոք անհատական բնույթի ստեղծագործություն են, թե՞ ժողովրդական: Այս հարցերի պատասխանները փնտրելիս ոմանք հանգել են միտումնավոր այնպիսի անհեթեթության, որ Քուչակին մերժելով՝ հայրենները ներկայացնում են իբրև, ոչ ավել ոչ պակաս, անանուն հեղինակների ստեղծագործություններ...

Խնդրի կարևորության խոր ըմբռնումով՝ ակադ. Հր. Թամրազյանը ձեռնարկեց այս գրքի ստեղծումը. նա ուժերի գերագույն լարումով, իր սաների ու երիտասարդ գործընկերների հետ միասին չի մի բերեց, մի գրքում հավաքեց Քուչակին վերաբերող բոլոր նյութերը, հայրենի և օտար գնահատումները, թեր և դեմ կարծիքները. գրեց քուչակյան առեղծվածը հանգամանորեն քննող և իր տեսակետը հստակորեն ներկայացնող, քուչակյան հայրենների գեղարվեստական արժեքը խոր գիտականությամբ արժևորող ընդարձակ առաջաբան:

Ինչպես մյուս աշխատություններում, այստեղ ևս միասնաբար դրսևվորվել են բանասեր-գիտնականի և գեղագետ-գրականագետի այն բացահայտիկ հմտությունները, որոնք բնորոշ են հենց Հրանտ Թամրազյանի ինքնատիպ ոճին ու գրականագիտական մտածողությանը:

Մինչև այս գիրքը հայագիտությունը գերազանցապես արծարծել էր Քուչակին վերաբերող բանասիրական խնդիրներ (անձնավորության խնդիր, ժամանակի ու դարաշրջանի խնդիր, հայրենների հեղինակային պատկանելության խնդիր): Հր. Թամրազյանը, դրանք համակարգելով, նախորդների ու ժամանակակիցների, հայրենի և օտար հայագետների հետ բանավեճելով, ոմանց հերքելով ու ոմանց արժանին հատուցելով՝ կենտրոնանում է հայրենների՝ իբրև սեղմ ձևի մեջ կենսական մեծ ու հարուստ բովանդակություն խտացնող յուրօրինակ ներդաշնակության բանաստեղծական տեսակի և իբրև հայ բանաստեղծական մտածողության բարձրագույն արտահայտություններից մեկի վրա՝ հայրենները համարելով մեծ անհատի ստեղծած և ցայսօր ըստ էության չգնահատված ազգային գեղարվեստական մեծ հարստություն:

Նահապետ Քուչակի անհատականությունը Հր. Թամրազյանը հիմնավորում է հայրենների բովանդակության և արվեստի գեղագիտական խոր, թամրազյանական վերլուծությամբ, որով այս գիրքը, ճանաչողականից բացի, ձեռք է բերում գրական ու գիտական եզակի արժեք:

Գրքում ընթերցողին են հրամցվում նաև շուրջ 300 քուչակյան հայրեններ՝ Հրանտ Թամրազյանի ճաշակավոր ընտրությամբ:

Նկատի ունենալով նյութերը տպագրության պատրաստելու հետ կապված որոշ դժվարություններ, ինչպես և կանխելու համար հնարավոր որոշ թյուրիմացություններ՝ հրատարակչությունը նպատակահարմար համարեց սկզբնաղբյուրները, ինչպես նաև 19-րդ դ. հայագետների և արևմտահայ հեղինակների՝ Քուչակին վերաբերող նյութերը ներկայացնել բնագրի ուղղագրությամբ:

Ս. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

 Քուչակ նահապետն ու Սայաթ-Նովան ունեն իրենց տա-
 դանդի և ուժի գիտակցությունը: Եթե երգում են իրենց սերն
 ու սիրունին, երգում են ամբողջ աշխարհի առաջ. եթե դի-
 մում են իրենց յարին՝ պատմելու նրա սերն ու գեղեցկու-
 քյունը, խոսում են լուրջ ու հանդիսավոր, ժամանակներին ու
 ժողովուրդներին ի լուր: Խորը գիտեն, որ իրենք հասարակ
 մահկանացուներ չեն:

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

 Գաղափարի մեջ կընտրեմ Պայրընը կամ Նիցցեն, բայց
 արվեստին մեջ կնախընտրեմ Քուչակը:

Գ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

 Ով էլ լինի պատմական նահապետ Քուչակը և որ տա-
 ռիններին էլ ապրած լինի, նրա տաղերը մնում են որպես հայ
 քնարերգության ամենագեղեցիկ մարգարիտները: Բոլոր միջ-
 նադարյան քնարերգուների մեջ Քուչակն առանձնանում է իր
 անմիջականությամբ և ներշնչանքների բնականությամբ:

Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎ

 Իմ կարոտած սրտի համար ո՛չ մի ուրիշ հեքիաթ չկա,
 Նարեկացու, Քուչակի պես լուսապսակ ճակատ չկա,
 Աշխա՛րհ անցի՛ր, Արարատի նման ճերմակ գագաթ չկա,
 Ինչպես անհաս փառքի ճամփա՝ ես իմ Մասիս սարն եմ սիրում:

Ե. ՉԱՐԵՆՑ

 ...Մի մեծ գերդաստան, որ բառիս բուն իմաստով լիքն է
 պոետներով և քարոզիչներով, որոնցից ոմանք, իհարկե, նման
 չեն Քուչակին կամ Նարեկացուն՝ սիրո լուսնոտին և Աստծուն
 ու կատարելությանը: Ես զգում էի, որ պարտավոր էի տեսնել
 այս հողը: Ինչո՞ւ մեզ մոտ այսքան զանազանություններ կան՝
 Քուչակի պես աղջիկ սիրողներ, Նարեկի պես Աստվածասեր-
 աներ:

Վ. ՍԱՐՈՅԱՆ



ՀՐԱՆՏ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

ՆԱԿԱՊԵՏ ԲՈՒՉԱԿԻ ԲԱՆԱՍԵՆԹՈՒԿԱՆ ԼՇԻՄԿԸ

Ներածական ուսումնասիրություն

ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾԻ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐ

(Ղ. Ալիշան, Ա. Տեկաեց, Ա. Չոպաեյան, Ն. Բյուզանդացի)

Գրական առեղծվածները նույնքան հին են, որքան ինքը՝ գրականութունը: Խոր հնութունից են ծագել տարակույսները, վեճերն ու որոնումները. հազարամյակների խորքից, մանավանդ նշանավոր երկերի ու անհատականութունների խնդիրը բորբոքել է բուռն վեճեր՝ երբեմն հասնելով մոլեգնության:

Պատմութունը տալիս է մեզ բազմաթիվ փաստեր, որոնց մեջ առանձնանում են հատկապես երկու հանճարների՝ Հոմերոսի և Շեքսպիրի անունները: Ի՞նչ մարդիկ են դրանք, ճշմարի՞տ են, արդյոք, նրանց հեղինակային անունն ու իրավունքը: Հոմերոսի հեղինակային ինքնության հարցը հետաքրքրել է ոչ միայն Ալեքսանդրյան դպրոցի հույն բանասերներին, այլև հասել է մինչև նոր ժամանակները, գրավել եվրոպական գրական մտքի ուշագրութունը: Այդ հարցի քննությանը մասնակցել են Գյոթեն, Շիլլերը, Նիցշեն, բանաստեղծների մի քանի սերունդներ: Վեճերը շարունակվում են, բայց Հոմերոսը մինչև այսօր մնում է որպես գրական հանճար, ապրում են նրա հերոսները, քաջերն ու անարիները, այրվում է ծերուկ Պրիամոսն իր վշտով, հավերժ հնչում է Անդրոմաքեի և Հեկտորի բաժանման հուզիչ պատկերը:

Նմանատիպ վեճերը շարունակվում են Հոմերոսից շուրջ 27 դար հետո ծնված մի այլ հանճարի՝ Շեքսպիրի շուրջ. կասկածի տակ են առնվում նրա անունը, անձը, ծագումը և հանճարեղ երկերը: Մինչև այսօր նրա գործերը վերագրվում են ինչ-որ ծպտյալ անհատների:

Այնինչ Անգլիայի հանձարը՝ Շեքսպիրը, անարժեք է մինչև այսօր՝ մարդկանց հետ, աշխարհի բեմերի վրա:

Գրեթե նմանատիպ վեճեր բորբոքվել և այժմ էլ շարունակվում են Արևելքի հանձարեղ բանաստեղծի՝ Օմար Խայամի շուրջ: Նրա անունը ծածկված էր անհայտության մշուշով մինչև 19-րդ դարի սկիզբը, թեև ընդունվում էր այդ մեծ գիտնականի, աստղագետի, տոմարագետի, փիլիսոփայի, մաթեմատիկոսի գոյությունը, համբավը:

Բանասերները բուռն վեճերի նյութ դարձրին քառյակների հեղինակային իրավունքի հարցը՝ 1200 քառյակից քանի՞սն են Խայամինը, քանի՞սը՝ օտարներինը: Մեկը կարծում է 14, մյուսը՝ 16, մի ուրիշը՝ 143, 178, ոմանք այդ թիվը հասցնում են 200-ի¹:

Վեճերն ու տարակարծություններն այժմ էլ շարունակվում են հանձարի ստեղծագործության շուրջ: Բանասերները ջանք են թափում գտել բուն խայամյան քառյակները օտարամուտ ու անճաշակ նյութերից և ձգտում են գնահատել բանաստեղծի բուն մեծությունը:

Չեն պակասում նաև ժխտական կարծիքները, թերագնահատումները: Սակայն ամեն ինչից անկախ, Արևելքի հանձարը հիացնում է և՛ հայրենակիցներին, և՛ աշխարհին:

Այսպես է բանը մեծ քաղաքակրթություն և հնագույն գրականություն ունեցող գրեթե բոլոր ժողովուրդների կյանքում: Հայաստանն այստեղ բացառություն չի կազմում: Մեզանում նույնպես չեն պակասել կասկածները, տարակույսները, երբեմն էլ նախանձը հանձարների շուրջ: Այսպես, ոչ մի հին հայ հեղինակ այնքան շատ տեղեկություն չի թողել իր կյանքի, մասնավորապես արտասահմանյան ուսման (Ալեքսանդրիա, Աթենք), ուսուցիչների՝ Սահակի, Մեսրոպի ապրած ժամանակի և ցավերի, հայրենի և օտար երկրների մասին, որքան Մովսես Խորենացին՝ այդ հանձարեղ պատմաբանը, քերականը, աշխարհագետը, բանաստեղծը և երաժիշտը: Բայց ապերախտ հետնորդները՝ որոշ հայեր և եվրոպացիներ, շատ փորձեցին նրան 5-րդ դարից թշել մինչև 9-րդ դար: Մեկը մյուսին հերքելով՝ պատմաբանները և բանասերները, նրան հրելով դեպի

6, 7, 8, 9-րդ դարերը, ըստ էության, ինչպես Արեղյանն էր նրանց հեգնում, ստիպված ակամա ի վերջո ետ են բերում նրան իր բուն տեղը:

Ի՞նչ են պարզում նորագույն հետազոտություններն ու փաստերը: Դրանք հաստատում են Խորենացուն: Սակայն, ի վերջո, ո՞րն էր այս ավելի քան 100-ամյա բանավեճի պատճառը: Ըստ երևույթին, որոշ փաստերի նկատմամբ եղած կասկածներին գումարվում էր նաև հոգեբանական գործոնը: Ինչպես բոլոր հանձարները, Խորենացին ևս մնում է բոլորի ժամանակակիցը: Ավելին. նա խոսում է նաև գալիքի հետ, որն անշուշտ չէր կարող մատչելի լինել շատերին, մանավանդ հոգևոր թոփշ շուրջը մարդկանց:

Հայոց միջնադարյան պոեզիան և տալիս է առեղծվածների շատ օրինակներ գրական անհատականության և նրանց երկերի շուրջ: Այս դեպքում մեզ հուզում է մի հարց, մի պատմություն, որը պատվում է դարձյալ մի հանձարեղ անհատականության շուրջ: Խոսքը վերաբերում է Նահապետ Քուչակին:

Շատերն են գրել նրա մասին՝ հայրենի և օտար հեղինակներ, բանաստեղծներ և բանասերներ, որոնք գնահատել են նրա պոեզիան և ծանրացել հեղինակային անհատականության վրա: Ինչպես հայտնի է, 19-րդ դարի 2-րդ կեսին՝ նոր գրականության զարգացմանը զուգընթաց, բնականաբար, ծագեց նաև հետադարձ հայացքի անհրաժեշտությունը: Նոր գրականությունը և գեղարվեստական մտածողությունը որոնում էին գրեթե հազարամյա հարստություն ունեցող հայոց միջնադարը, որը հավերժական ակունք էր դառնում և՛ նոր գրականության, և՛ հայոց գալիքի համար՝ այսօր և հավիտյան:

Մնվեցին մեծ գյուտեր և հայտնագործումներ: Բացվում էր դարերի վարագույրը, և ապշահար ժամանակակիցների առջև երևում էր հայոց հանձարների ստեղծած անբավ հարստությունը, գեղարվեստական նվաճումների խորհրդավոր աշխարհը:

Այսպիսի մի զարմանալի հայտնագործություն էր հայոց էպոսի վերստեղծումը: Նշանավոր բանասերների (Գարեգին Սրվանձտյան, Մանուկ Արեղյան, Գարեգին Հովսեփյան) ջանքերով հայտնագործվեց և գրի առնվեց «Սասնա Մոռը» էպոսը՝ շորս ճյուղերով: Նույնիսկ այսօր էլ շարունակվում են էպոսի նոր հայտնաբերվող մասունքների գրառումները:

էպոսն ընդունվեց բոլոր ազգերի կողմից, թարգմանվեց բազմաթիվ լեզուներով, իր զարմանալի արվեստի, փիլիսոփայության և կերպարների շնորհիվ դասվեց համաշխարհային կոթողների շարքը և, իհարկե, դար-

¹ Օմար Խայամ, Վավերական քառյակների հետքերով, «Նախի» տպարան, Թհրան, 1978: Թարգմանությունը և ներածությունը Ա. Մինասյանի:

ձավ հարստացուցիչ նոր ժամանակների հայ արվեստի և գրականության համար:

Եվ հենց էպոսի կողքին գրեթե նույն ժամանակ փայլատակեց հայ միջնադարյան պոեզիայի գեղեցկությունը: Առհասարակ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին մեզանում սկսվեց մի յուրօրինակ հոգեկան վերելք՝ որպես հետևանք շատ իմաստավորված հետադարձ հայացքի:

Այդ վերելքի և հաճախ էլ ազգային տազնապանների մթնոլորտում սկսվեցին որոնումներ, որոնք, ինչպես Ալ. Բլոկն էր ասում, մարդկանց տանում են դեպի պատմական հեռավոր հիշողությունների ակունքներն ու կածանները:

Այն, ինչ տեղի ունեցավ մեզանում, բացառիկ կարևորություն ունեցող երևույթ էր: Հայտնագործումները հայ հազարամյա մշակույթը մի նոր ուժով մղում էին դեպի մեծ աշխարհ:

Ինչպես էպոսը, այնպես էլ միջնադարյան պոեզիայի հարստության մի զգալի մասը, որ անհայտ էր մնացել, նույնպես ցնցող տպավորություն թողեց հայ և օտար ընթերցողների վրա:

Հատկապես նահապետ Քուլակի արվեստի ցուրը տարածվեց հայ ողջ պոեզիայի և գրական տարերքի վրա:

1882 թ. Քիֆլիսում լույս է տեսնում «Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք» բանաստեղծությունների ժողովածուն, որը հավաքել և հրատարակել էր Վարդա վանքի ուխտի միաբան Արիստակես վարդապետ Տեկանցը: Նա այդ երգերը վերագրել է նահապետ Քուլակին, որոնք ցրված են զանազան ձեռագրերում, և ինքն էլ ավելացնում է, որ «երգերը հավաքված են զանազան անտիպ ձեռագրերից և երգարաններից»: Արիստակես վարդապետը հաստատում է, որ ինքը ձեռագրերի մեջ ուրիշ հեղինակների շարքում տեսել է ու ծանոթացել և պապ Քուլակի հայրենիներին, և թո՛ղ Քուլակի բանաստեղծություններին:

«...Խաչատուր Գնունեցի: Մինաս Եթոկեացի:

Նահապետ Վարպետ (Մակառուն Քուլակ) Խառակոնսցի:

Միմեոն վարդապետ Ապարանցի»:

Մի ուրիշ խմբի մեջ, որը հանդես է եկել հետագայում, նա դնում է թո՛ղ Քուլակին. «...Սաֆար, Վանեցի: Մարտիրոս Սարկավազ, Վանեցի: Աշուղ Քուլակ (թո՛ղ մեծ վարպետ նահապետի) Խառակոնսցի»: Այս ամեն-

ներն նա ավելացնում է. «...Սոյն քնարերգուաց անուններ այս ու այն անտիպ գրեանց ու երգարաններէն հաւաքած եմ»¹:

Ժողովրդական ավանդությունների մեջ Քուլակն ունի նաև այլ անվանումներ. «Քուլակ, Քուլուկ (պզտիկ) և Չիշակ ստեպ միկնույն մարդ և երբեմն տարբեր աշուղներ կը հիշվին. նույն և Խառակոնիս գտնված գերեզմանոցի մասին: Անտարակույս Քուլակը ոչ վանեցի և ոչ վասպուրականցի որևէ գավառներու զավակ է, թեպետև մեր հայրենիքի այս նախնական ու նվիրական արարածի մարգարտե շարոցները երգող ու հսկողներու ձայնը Արարատ աշխարհ հասած ու բռնած է»²:

Քուլակին Չիշակ են անվանում Խրիմյան Հայրիկը, Գ. Ասատուրը: Այդ մասին խոսվում է նաև ավանդապատումներում, որ ընդգրկված են այս ժողովածուում:

Արիստակես վարդապետի այս փաստերը հավատ են ներշնչում. շեն կարող հորինված լինել և ողջ ցանկը, և Քուլակները: Որտեղի՞ց է ծնվել այս կասկածամտությունը: Չի՞ կարելի ենթադրել արդյոք, որ մենք չգիտենք այն ակունքները, որ դիտեր Արիստակես վարդապետը: Այո՛, նա գիտեր Խառակոնիս գյուղը, տեսել էր և՛ վանքը, և՛ Քուլակների գերեզմանները և մարդկայնորեն կարող էր հպարտանալ իր հայրենակից մեծ վարպետով: Բայց նա գնահատում էր նաև այդ դարերի նշանավոր բանաստեղծներին, որոնցից մեկը ապարանցի է, մյուսը՝ Եվդոկիայից, մեկ այլ ուրիշը՝ Ծրուսաղեմից և այլն:

Այս բոլորը հաստատում է նաև Ղ. Ալիշանի կողմից 1870 թ. տրված բնութագրերը 16-րդ դարի բանաստեղծության մասին, որտեղ հիշատակվում է նաև Քուլակը:

Այդ մասին կխոսենք մի փոքր անց: Այսպես, «Հայերգը» ընդունելություն գտավ, իսկ դարավերջից գրավեց մեծ ուշադրություն, բորբոքեց կրքեր բանասերների և գրողների շրջանում:

Հայրենիների վերջին հրատարակիչը և Քուլակի եղծի հեղինակներից մեկը՝ Ասատուր Մնացականյանը, բանավիճողներին բաժանում է երկու մասի. ոմանք հայրենիները շարունակել են վերագրել Քուլակին, իսկ ոմանք էլ համարել են անանուն կամ ժողովրդական ստեղծագործություններ³:

¹ «Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք», հավաքեց և հրատարակեց Ար. վ. Տեկանցը, Քիֆլիս, 1882 թ., էջ ԺԱ:

² Ա. Տեկանց, Նամակ Ա. Չոպանյանին, ԳԱՔ, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, թ. 6958—67 (18. 11. 1905):

³ «Հայրենիներ», Ներածություն, «Նաիրի» հրատ., 1995, էջ 8:

Սրանով էլ վեճը վերարժարժվեց, որը սպառնում էր խաթարել հայ միջնադարյան բանաստեղծության գարգացման բնական պատկերը և կասկածի տակ էր առնում հանճարեղ անհատի գոյությունը:

Կուսակցի բանասերը այստեղ ամենաթիշը արդար հաշվեկշիռ չի արել. իրոք, մի քանի բանասերներ, որոնց թվում՝ բազմահմուտ Մանուկ Աբեղյանը, ձգտել են հերքել նահապետ Քուչակի անհատականությունը կամ մեծությունը հայրենների ասպարեզում: Սակայն ես ինձ թույլ եմ տալիս բացել քուչակագետ այն բանասերների ցանկը, որոնք պաշտպանել են Քուչակի անհատականությունը: Նրանք բազմաբանակ են, բազմազգի, նրանք հայեր են, ռուսներ, ֆրանսիացիներ, գերմանացիներ: Նրանք նշանավոր գեղարվեստագետներ են:

Այս բոլորը մեկտեղ, միասին անվերապահ ընդունել են Քուչակի հանճարը, մինչև անգամ նրա ուրույն տեղը համաշխարհային բանաստեղծության շղթայի մեջ, ընդգծել Քուչակի պոեզիայի գեղարվեստական յուրահատկությունները, համարել նրան անտիկ շրջանից մինչև նորագույն Եվրոպա ձգվող քնարերգության արժանավոր վարպետներից մեկը ընդհանուր շարժման շղթայի մեջ:

Շատ բան թողնելով հետագա վերլուծությանը, այնուամենայնիվ, հենց սկզբից հարկ ենք համարում մի քանի խոսք ասել Քուչակի ստեղծագործության գնահատության և սկզբնական մեկնաբանության շուրջ:

Ամենից առաջ երկու նախնական խոսք Արշակ Չոպանյանի մեծ ավանդի մասին: Նա շարունակել և ծավալել է քուչակագիտությունը: Չոպանյանը դարձել է հայ հանճարի և առհասարակ միջնադարյան հայ քնարերգության մեկնաբանը, թարգմանը նաև Արևմտյան Եվրոպայում, մանավանդ՝ Ֆրանսիայում:

Հետո եկել են նորերը՝ արձագանք տալով Չոպանյանի բարձր գնահատանքին, մանավանդ՝ «Քուչակի դիվանը» գրքին: Բայց մինչ այդ, գործի գնահատությունը տվել է Ղ. Ալիշանը. Քուչակ Հառկվանցի ստուգաբանվում է նաև Քուչակ Խառակոնիցի: Ղ. Ալիշանն իր նկատումի մեջ միանգամայն ճիշտ է: Դեռ 1870-ին անհայտ ինչ-որ աղբյուրի հիման վրա հանճարեղ գիտնականը հիշատակում է նահապետ Քուչակի ածունը 16-րդ դարի բանաստեղծների մեջ, այսինքն՝ դրանով նախորդում Արիստակես վարդապետ Տեկանցին:

Որոշ բանասերներ էլ, ընդունելով հանդերձ Քուչակի անհատականությունը, բանավեճից խուսափելով՝ նրան փորձում են համարել 13—14-րդ դարերի բանաստեղծ: Նրանք ունեն միայն մի պատճառաբանություն. իբրև թե 16-րդ դարում պոեզիան անկում է ապրել, և այդ մթնոլորտում չէր կարող հանճար ծնվել: Բայց այստեղ սպառիչ է Ալիշանի բնութագիրը: Նա հիշում է բազմաթիվ արևմտահայ բանաստեղծների, որոնք ապրել ու ստեղծագործել են հենց 16-րդ դարում. «Այս ԺԶ դարում մեջ ծաղկած են և երգիչք կամ տաղասացք՝ Մկրտիչ Տարոնեցի, Թադեոս Սեբաստացի, Մինաս Եվդոկիացի, Մարտիրոս Ղարաճասարցի (Գարահիսարցի), Յոնուզ, Հակոբ Վարդապետ, Ներսես Բեղլու (Մոկացի), Քուչաք Հառկվանցի, հավանորեն և Սպանդիար, Ասապով, Ազարիա, Սարկավազ Բերդակցի, Զաքարիա Ագուլեցի, Խաչիկ Կաֆացի, Ղազար Կույր, Մելգոն...»¹: Եվ նա խոսքն ավարտում է քուչակյան հանրահայտ տաղով՝ գրելով. «Միանգամայն և ամենեն ճարտար ձև և ձայն տվողք անոր. ահավասիկ սրտաթափ ձայնիկ մը մեր գուսանաց մեկուն, որով լոկենք այս երեկոյան զրույցս ազգային վիպասանից վրայոք.

Ժամ ժամ գիմ դարիպոթինս

Ես յիշեմ ու նստիմ ու լամ.

Ճապղել եմ ջրիտ նըման,

Ես օտար երկիր կու գընամ...»²:

Սա մեծ հարստություն է, գրական թանձր մթնոլորտի վկայություն, պարարտ հող՝ արվեստի ծաղկման համար:

Սկզբնապես, որքան էլ տարօրինակ թվա, այդ դարի՝ 16-րդ դարի արվեստի, մասնավորապես Քուչակի պոեզիայի շերտ արձագանքողներից էր նաև Մանուկ Աբեղյանը՝ Գևորգյան ճեմարանի գրականության դասախոսը (1902 թ.): Ապա խոսել և գրել են անկրկնելի Խրիմյան Հայրիկը, թարգմանիչ Գ. Ասատուրը, Արտաշես Հարությունյանը, Դանիել Վարուժանը: Դարձյալ Քուչակի առիթով ուշագրավ վեճ է բացվում մի ուրիշ նշանավոր գրագետի՝ Արփիար Արփիարյանի և Արշակ Չոպանյանի միջև: Արփիարյանը «Շիրակում» այն միտքն է հայտնում, թե Քուչակի մասին պետք է գրեր ուրիշ ավելի բազմակողմանի գիտելիքների ու զարգացման տեղ մարդ, որ գիտենար և՛ պատմություն, և՛ զանազան արևելյան լեզուներ, լիներ լեզվաբան, բանասիրական փորձի տեր, այնինչ Չոպանյանի աշխատանքն այս առումով թերի է, սխալաշատ և այլն: Մոտավորապես

¹ Ղ. Ալիշան, *Հուշիկք հայրենյաց հայոց*, հ. Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 125:

² Նույն տեղում, էջ 126:

նա աչքի առաջ ունենր այնպիսի խոշոր պատմաբան-բանասերի, ինչպիսիս է Նորայր Բյուզանդացին: Մի բան, սակայն, շատ որոշ է. վիճելով հանդերձ՝ Արփիար Արփիարյանը նույնպես հաստատում է նահապետ Քուչակի բանաստեղծական անհատականությունը:

Հետագային թողնելով Արշակ Չոպանյանի պատասխան հոդվածի («Անահիտ», 1907, էջ 64—69) քննությունը՝ ուզում ենք նշել վիճող կողմերի նամակների մեջ երևան եկած Նորայր Բյուզանդացու անունը: Պարզվում է, որ Չոպանյանի «Դիվանից» առաջ և հետո այս հմուտ բանասերը ևս ձեռնամուխ է եղել Քուչակի ամբողջական գործի ստեղծմանը: Այդ մասին պատմում է Մկրտիչ Պոտուրյանի նամակը՝ ուղղված Նորայր Բյուզանդացուն՝ 1906-ին.

«...Կը մնա ինձի մաղթել Ձեզ առողջություն, որ կարենաք շուտով ի լույս ընծայել մեծ Քուչակը»¹: Մի ուրիշ նամակում Պոտուրյանը 1906-ին Նորայր Բյուզանդացուն գրում է և ուղարկում Քուչակի «Մեծ տաղաշարքը»: Պարզվում է, որ փոստականի աշխատանքը Քուչակի երկերի վրա շարունակվել է երկար ժամանակ, մինչև կյանքի վերջը: Բայց... ամեն ինչ մնացել է կիսատ, քանի որ հեղինակը հուսահատության մեջ էր նյութականի պատճառով: «Հանդես ամսօրյայում» ներսես Ակինյանը մեջ է բերում Նորայր Բյուզանդացու նամակը՝ գրված 1911 թ. մարտի 16-ին. «Կը հարցնեք, թե երբ պիտի հրատարակեմ իմ «Հին և ստորին հայերենի բառգիրքս» և «Տաղքն նահապետին ևս առաջնույն», «ի կալոյ, թէ ի հնձանէ», իսկ նահապետի տաղքն հույս ունիմ, որ հրատարակվին, ծանր աշխատություն է, և ես ծերացել եմ, անույժ և անօգնական»²: Ո՛ր է նահապետի գիրքը՝ այստեղ-այնտեղ: Բեկորներ կան, մնացածը ցրված է Եվրոպայում, Շվեդիայում և Հայաստանի զանազան արխիվներում: Շատ ափսոս. ժամանակը և պայմաններն ավերել են մի տաղանդավոր մարդու հավատ ներշնչող աշխատանքը...

Եվ ի՞նչն է հուզիչը. Արփիար Արփիարյանն իր հոդվածում նշում է, որ Նորայր Բյուզանդացին Քուչակի հայրեններով, «անտունիներով», ձեռագրերով սկսել է գրադվել դեռ 40 տարի առաջ՝ 19-րդ դ. 70-ական թվականներին, ուսանողական տարիներից. «Տ. Բյուզանդացին Քուչակին երգերը իր ուսանողության օրերը ընդօրինակած էր. և ամբ քառասուն

անցեալ էին յօրէ անտի», որ այդ կենսաբոլոր բանաստեղծությունները իբր ի պատանքի կը հանգչեին իր տետրակներուն մեջ, որոնք ալ դեղնաշորթ: Այդ աղվոր երգերը հրատարակել տալ ո՞վ մտքեն անցուցած էր: Բայց ո՞վ ալ Նորայրը հիշած էր. քառորդ դար մը հյուսիսի սառնամանիքը նետված, իբր «կոճղ անպիտանացեալ»¹:

Արփիարյանը, բարձր գնահատելով Բյուզանդացու բանասիրական և գրական հմտությունները, ուրախալի երևույթ է համարում սպասվող գրքի՝ «Նահապետ Քուչակի» հրատարակությունը: Նա կարծում է, որ Բյուզանդացու հրատարակությունը չպետք է լինի Չոպանյանի «Դիվանի» կրկնությունը, այլ պիտի պարունակի բազմաթիվ ծանոթագրություններ և լրացումներ. «Նորայրյան Քուչակ»-ին հրատարակման առթիվ, փափագինք հոն, միևնույն տաղարանին մեջ ամփոփված տեսնել նաև Ակնա այն բանաստեղծությունները, որոնք ընդհանուր կոչմամբ «Անտունի» կը հորջորջվին»²: Բյուզանդացին, կարդալով անտունիները, չէր տարակուսում, որ Քուչակի տաղերը և ակնեցիների «Անտունի երգերը» միևնույն բանաստեղծինն են:

Ուշագրավ է և այն հանգամանքը, որ Նորայրը Քուչակով հետաքրքրվել է դեռ 60-ականներին՝ ուսանողական տարիներից: Այդ վաղ տարիներին նա ուսումնասիրել է միայն սիրո երգերը և Անտունիները, ինչպես հիշում է Արփիարյանը: Հետաքրքրական փաստ է նաև այն, որ «Դիվանից» հետո մեզ անհայտ մեկը դեռ 1905-ին նրան՝ Նորայրին, հանձնարարել է հրատարակել Քուչակի երգերը: «Նահապետի տաղերուն հրատարակությունն՝ ինձ «հանձնված գործ է...»³,— գրում է նա Արշակ Չոպանյանին: Մինչ այդ՝ հոկտեմբերի 31-ին նա շատ հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում Ա. Չոպանյանին Քուչակի տաղերի մասին՝ անելով նուրբ հետախուզումներ առանձին տողերի և քառյակների մասին: Նախ՝ հիշում է Ալիշանին, որն առաջինն է (դեռ 1869-ին) տվել Քուչակի անունը, եղել ծննդավայրը, ծանոթացել տաղերին: «Ուրիշ կարևոր բան մի: 1867—68 ամաց մեջ ծանոթ էին ինձ 12 անուն «սիրո տաղք, բողբոն ալ սքանչելի, նարեկյան 7—3—5 դաշնակավոր շափով գրված, Գոհար, վարդքն վառ առյալ (վաքսիցն արփենից) ի 10 մախիսի 1895 ընկալա ի հանգուցյալ Կարապետ Եղյանցի գլայերգ Տեկանցի: Կարդալով զնախերգն և զտաղն «Այս Մովական դիշերս ի բուն՝ ես

¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Մկրտիչ Պոտուրյանից ն. Բ. Բ., թղթ. թ. 235 վավ. թ. 53 (1906):

² «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1911, էջ 95 (16 մարտի, 1911):

¹ «Շիրակ», 1905, № 8, Ալեքսանդրիա, էջ 123—126:

² Նույն տեղում, էջ 124:

³ Գ.Ա.Ք. Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, թիվ 1377, Նորայր Բյուզանդացու նամակը Չոպանյանին, 1905, 28 նոյեմբեր, Վենետիկ:

երկու շրջան մանեցի», երեսք 27—45, ոչ ինչ վարանեցա «Նահապետ Քուչակ»-ին վերագրելու և զայն 12 սքանչելի տաղս սիրո, քանզի հարյուրավոր անանուն Տաղերու մեջ՝ իսկույն կը ճանաչվին Նահապետի տաղիցն իրենց չքնաղ իմաստներով ու ձևերով և քաջարվեստ տաղաչափությամբ՝ և ես ամենայնիվ Նահապետի կը պատշաճեցընեմ զայն երկտողն՝ որ կը գտնվի Սիրո անանուն մի Տաղի մեջ, որո հորինողն շատ հավանական է որ ըլլա նույն ինքն Նահապետն.

Քէ հազար կենայ եւ հազար այլ գայ,
Ամենուն մէջըն դու ես աշբարայ»¹:

Այս բանասիրական մեծ աշխատանքը, որին այնքան ժամանակ էր հատկացրել Նորայր Բյուզանդացին, ափսոս, որոշ հանգամանքների պատճառով անավարտ մնաց: Սակայն, բարեբախտաբար, շատերը տեր կանգնեցին հարստությանը, որի համար հիմք էին դրել Ալիշանը, Տեկանցը, Նորայր Բյուզանդացին և անշուշտ՝ մեծ երախտավոր Արշակ Զոպանյանը:

2

ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՔՈՒՉԱԿԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾԻ ՄԱՍԻՆ

Եվ, այնուամենայնիվ, դարձյալ անհրաժեշտաբար ծագում է Քուչակ բանաստեղծի անձնավորության խնդիրը: Կրկին երկու խոսք այս հանճարեղ քնարերգուի անհատականության առեղծվածի մասին: Եղե՞լ է, թե՞ չի եղել այս Քուչակը: Մինչև 1882 թ. կենսագրական այլ փաստեր չեն հրատարակվել: Բայց մնում են հիշատակարանը, որ գրել է թոռը, և գերեզմանաքարը՝ արձանագրությամբ, որը գտնվում է Ս. Թեոդորոս վանքի պարիսպների տակ: Դրանք արդեն անհերքելի փաստեր են: Ինչպես տեսանք, այս փաստերը և երգերի հեղինակային իսկութունը գիտեր Արխատակես վարդապետը, բայց գործը կիսատ է մնացել, շարունակութունը նա թողել է հետնորդների խղճին՝ հիշեցնելով, որ դեռ անելիք շատ կա Քուչակն ամբողջացնելու համար. «Սույն Քուչակ աշուղն ունի

շատ երգեր, որ պատեհություն շունեցանք զանոնք ձեռք բերել այս անգամիս»¹:

Տեկանցը բերում է և այն հատվածը, թե ինչպես է արտագրվել այդ Ավետարանը, և ով է նրա վերջին ստացողն ու տերը: Պատվիրատուն եղել է թոռ Քուչակը՝ իր արդար միջոցներով, իսկ արտագրութունը կատարել է գրիչ Ստեփանոս Զուղայեցի Նաղաշ Երեցը, որը խառակոնիսում անձամբ հանդիպել է թոռ Քուչակին: Հիշատակարանն ամբողջությամբ այսպիսին է.

«Յիշեցէք զՔուչակն և միւս կենակիցն Թանգիսաթունն: Դարձեալ յիշեցէք զՔուչակն և մեծ պապն իւր Նահապետ վարպետն, որ մակաճուն աշրղ Քուչակ ասի, Դարձեալ յիշեցէք, որ ստացաւ զսայ (Աւետարան) և ետ ի դուռն սուրբ Թէոդորոս զօրաւարին, ի ձեռն տէր Մելքսեթին... Յիշեցէք զվերջին ստացող սորա, որ ստացաւ ի հալալ ընչից իւրոյ Քուչակն. ի թուին Հայոց ՌՁԶ (1637): Եւ ես Ստեփանոս Զուղայեցի Նաղաշ էրէցս հանդիպեցայ խառակոնիս...»²:

Այդ փաստերին ավելանում են նաև երկու կարևոր այլ տեղեկութուններ, որ մեզ է հաղորդում Տեկանցը.

ա. «Այս ծովական դիշերն ի բուն»³ սկսվածքով հայրենը 1583 թ. Սեբաստիայում արտագրված մի ձեռագրից վերցրել է ինքը՝ Տեկանցը:

բ. Նույն Տեկանցը նշում է, որ ինքն օգտագործել է մի երկրորդ ձեռագիր օրինակ: Դա եղել է Սեբաստիոն ձեռագրի ընդօրինակումը 1746 թ. Պետրոս Երեցի կողմից:

Դժվար է ասել, թե որտեղ են սույն ձեռագրերը: Նրանք անհետ կորե՞լ են, արդյոք, թե պահպանվել են ինչ-որ արխիվներում կամ անհատների մոտ, թե՞ նշանավոր մարդկանց հետ թաղվել են գերեզմաններում, ինչպես մորմոքում էր ինքը՝ Տեկանցը: Սակայն մի բան անվիճելի է. Տեկանցը չէր կարող այդքան բան հորինել: Բացի այդ, մինչև այսօր Քուչակի համառ ընդդիմախոսները չեն հայտնաբերել Նահապետ Քուչակի սիրո երգերի մեկ այլ հեղինակ՝ մի ուրիշ անունով: Չկա հարստության տերը, «անհայտ» է:

Ի դեպ, ինչպես վերը նշեցինք, սկզբնապես Մ. Աբեղյանը շատ էր ոգևորված: Նա առաջիններից մեկն էր, որ ընդունեց Քուչակի գեղար-

¹ «Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք», էջ ԺԱ:

² Նույն տեղում, էջ ԺԲ:

³ Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում, թ. 1377—1384 (31. 10. 1905):

վեստական անհատականությունը և հմտորեն նրան դրեց Գրիգոր Նարեկացու կողքին: Եվ դեռ 1902-ին նա կատարել է մի ուշագրավ զուգահեռ. «Այսպիսի երևակայության և արտահայտության ուժով է հենց, որ մեր սիրերգակի այս «հայրենի կարգա» մեր նույն տեսակի երգերի մեջ առաջին տեղ են բռնում, և դրանց երգիչը՝ Նահապետը, մեր երկրավոր սիրո երգի մեծ վարպետն է, ինչպես Նարեկացին՝ երկնավոր սիրո, երկուսն էլ բխած նույն ցեղի միևնույն հանճարից և միևնույն ոգուց, և արվեստի որքան նմանություն, միանգամայն և մեծ տարբերություն: Մինչ Նարեկացին իր ամեն «բանի» մեջ պատկերների մի հորդահոս ու պղտոր հեղեղով արտահայտում է մի գաղափար ու մի զգացում երկնային սիրո՝ կազմելով նույն նյութի համար բազմաստեղյան դրվագներ, նույնն անում է Քուչակը՝ երկրավոր սիրո ընդարձակ վեպից առնելով ամեն քառյակի մեջ մի գաղափար ու մի զգացում, բայց արտահայտելով մի պատկերով, մի կարճ խոսքով, միայն այնպես թափանցող, հզոր և միանգամայն պարզ ու վճիտ: Նարեկացու սերը զղջման և անձնագարշաքի, աշխարհի ոչնչացման բուռն տոգորումն էր միստիկական մղձավանջից, մոռալ անձկություն, մինչ Քուչակը կապված է երկրին, զվարթ ու լուսավոր, հեշտալից ու բուրավետ երկրին. դրա համար մինչ Նարեկացու հեծկտացող թառանչների հետ զալարվում ու սարսում ենք, մեզ վրա զգալով միջնադարյան ճգնավորի տվյալանքները մուժ խցում, այստեղ մենք միայն դյուրանում ենք քնքուչ ու հաճելի երազանքներով, սրամիտ խոսքերով և սրտի խորքից դուրս թռած սիրո հառաչանքը նույնիսկ առանց տառապանքի ճիշերով բռնանալու մեզ վրա՝ մեզ օրորում է պատանեկան մի թեթև ու քաղցր նվագով և տանում այն պարզ ու գեղջուկ կյանքը, այն ժպտուն բնության գեղեցիկ ծոցը, որից ծագել են այդ ազնիվ երգերը սկզբնապես»¹:

Ցավոք, զուլալ և խորունկ այս բնութագիրը ժամանակի ընթացքում տեղի է տալիս: Որոշ տարակուսանքներից և որոնումներից հետո փոխանակ գնալու գեղարվեստական վերլուծության ճանապարհով և զարգացնելու իր տեսակետը՝ Արեղյանը անվերջ ձգտում է կենսագրական փաստերի բանասիրական հաստատմանը՝ հետագայում աչքաթող անելով իր իսկ ստեղծած այս զուգահեռը: Որոնումների ընթացքում նա չի գտնում իր ուզածը, ընկնում է մի ծայրահեղության մեջ, փորձ անելով հակառակ հիացողների և գնահատողների տապալել բանաստեղծական մեծությունը:

¹ Մանուկ Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1946, էջ 421:

Այսինքն՝ բանասերը որոնում էր Քուչակի անվամբ գրված հայրենների շարքեր, որոնք, սակայն, ցավոք չեն մնացել ձեռագրերում միասնաբար, այսինքն՝ մեզ չեն հասել, կորել են: Արեղյանը հանդես է գալիս մի ուրիշ մեկնաբանությամբ: Փորձենք աստիճանաբար մոտենալ արեղյանական տարօրինակ եղծի էությունը և տեսնենք, թե ինչ էր ասում նա ընդդեմ այն բազմաբանակ մտածողների ու գեղագետների, որոնք փորձել են թափանցել հանճարի ներաշխարհը: Զուպանյանի, Արտ. Հարությունյանի, Հովհ. Թումանյանի, Եղիշե Զարենցի և ուրիշների գնահատություններից հետո նա հանկարծ փոխվում է: Արիստակես վարդապետին նա շատ հանգիստ համարում է խաբեբայի պես մի բան: «Տեկանցն, — ասում է նա, — անհիմն կերպով հայրենները վերագրել է իր հայրենակցին, որը խառակոնիս գյուղացի է»:

Նա գրել է. «Ար. Տեկանցը այս տողերը վերագրել է 16-րդ դարում ապրող իր հայրենակցին՝ Նահապետ վարպետ աշուղ Քուչակին: Նրա բանեցրած ձեռագրի մեջ այդ տաղերը չեն ունեցել հեղինակի անուն: Զի հիշվում և ուրիշ ձեռագրերի մեջ: Զնայելով դրան՝ հետագայում, մի միջնադարյան անհեթեթ առասպելաստեղծ ու ստահող բանասիրությամբ, Աշուղ Քուչակի անունով հրատարակել են և հրատարակում են ոչ միայն Տեկանցի տպագրել տված տաղաշարքը, այլև բազմաթիվ ուրիշ երգեր, որոնք ձեռագրերի մեջ նույնպես անանուն են:

Այդ տաղերից և ոչ մեկը ոչ մի առնչություն չունի Վանի խարակոնիս գյուղացի Աշուղ Քուչակի հետ»¹:

Նույնը կրկնել է նաև Ասատուր Մնացականյանը:

Սա, իհարկե, հարցի լուծում չէր: Մանավանդ գեղարվեստական վերլուծության աղքատության պայմաններում: Երկու բանասերներն էլ որոնել են ճշգրիտ փաստեր, ստույգ թվեր, ստույգ տվյալներ, որոնել ու չեն գտել: Ինչ-ինչ պատճառներով չի շարունակել իր կիսատ թողած գործը նաև Արիստակես վարդապետը:

Կա նուրբ ու ցավագին մի հանգամանք, որը շատ հայտնի է: Տեկանցը չէր էլ կարող իր աշխատանքը շարունակել, քանի որ 1896 թ. բարբարոսական հարձակման ենթարկվեց Վարազա վանքը, ոչնչացվեցին ուսուցիչների ու աշակերտների մի մասը²: Տեկանցի՝ 1902 թ. Զուպանյանին ուղղված նամակից պարզվում է, որ այդ ժամանակ ոչնչացվել են եղբայրների՝ Արիստակես ու Երեմիա վարդապետների կողմից տարիներ

¹ Մ. Արեղյան, Գուսանական ժողովրդական տաղեր, 1940, էջ 5:

² Տե՛ս ՀեՍԷ հանրագիտարան, հ. 11, էջ 305 (Մ. Հասրաթյանի հոդվածը):

շարունակ հավաքված ու կազմած հատորները: Տեկանցը գրում է. «Քուշակի մասին, ինչպես և իր գրածներուն մասնավոր կարծիքներ ունիմ, որ այս վիճակիս մեջ չեմ կարող գրել:

Նոյրոս՝ Արիստակես վարդապետի նահատակութեան ժամուն շնչեցին նաև իրեն և մյուս եղբորս՝ Երեմիա վարդապետի տարիներու շարաշար աշխատութիւն և հավաքածուն հատորներ»¹:

Ահա, ուրեմն, ոչնչացվել են բոլոր գրավոր հիշատակութիւնները, որոնց հիման վրա Տեկանցը հրատարակել է «Հայերգը»:

Մ. Աբեղյանը և Աս. Մնացականյանը Տեկանցին վերագրել են մի մեղք, որը նա չի ունեցել: Վանեցի Տեկանցը պարզապես գրել է, որ Նահապետ Քուշակը ծնվել է Երզնկայում կամ Ակնում, կամ էլ շրջակա գյուղերում և շատ վայրերում տուն ու տեղ է ունեցել և գուցե կյանքի վերջում ապրել, մեռել է Խառակոնիս գյուղում: Նա 1905 թ. նոյեմբերի 18-ին Նոյրոսից Ա. Չոպանյանին ուղղված նամակում գրել է. «Ըստ իս տարակույս չկա թե՛ Քուշակը Երզնկայի կամ Ակնա մեջ կամ շրջապատներ ծնած է. և իբրև աշուղ, համենայն տեղերս եղած է իր տունն ու տաղավար, և գուցե ի՛ Խառակոնիս գյուղ մեռած, բայց այս մասին հայտնի տեղացույց չկա: Խառակոնիս գյուղը, ինչպես գիտեք, Արճակա լճակին եզերքն է, և Արճակ ու Խառակոնիս գյուղերու բնակիչներ ի սկզբանե ցարդ աշուղական բանաստեղծներ եղած են: Բարձրագիթ զմրուխտ լճակի հայրին մեջ տեսնելով հուրի հրեղեն աղբիկներ, ծեսեր, գոմեշներու ստվերներ, իրենք հիացեր, հրավառ հավատքով պատմեր ու երչեր են:

...Քուշակ, Քուշուկ (պգտիկ), և Չիչակ ստեպ միևնույն մարդ և երբեմն տարբեր աշուղներ կը հիշվին. նույն և Խառակոնիս դտնված գերեզմանոցի մասին: Անտարակույս Քուշակը ոչ վանեցի և ոչ Վասպուրականցի որևէ զավառներու զավակ է, թեպետև մեր հայրենիքի այս նախնական ու նվիրական արարածի մարգարտո շարոցները երգող ու հսկողներու ձայնը Արարատ աշխարհ հասած ու բռնած է»²:

Այս բոլորի հետ միասին ուրիշ շատ ծանրակշիռ փաստեր և երեվույթներ հիմք են տվել նշանավոր գեղագետ և բանասեր Ա. Չոպանյանին շուրջ 40 տարի զբաղվելու Քուշակի կյանքով, ստեղծագործութեամբ

¹ ԳԱՔ, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, թիվ 6958—67:

² Նույն տեղում:

և վերջապես հայրենների ընդհանուր մթնոլորտով, այսինքն՝ հայրենների բուրաստանով:

Նա հիմք է դնում մի արգասավոր ավանդի՝ բորբոքելով մեծ խոսակցութիւն հայ երգի գեղեցկութեան շուրջ:

1902-ին Փարիզում նա լույս է ընծայում «Նահապետ Քուշակի դիվանը» գիրքը. մինչ այդ և դրանից հետո էլ նույն թեմայով նա գրել էր և հրատարակում էր Քուշակի մասին կամ Քուշակի երգերը: Նա կատարում է մի վիթխարի աշխատանք՝ քաղաքակիրթ աշխարհում տարածելով հայ միջնադարյան քնարերգութեան շատ գանձեր, թարգմանելով և մեկնաբանելով նաև ֆրանսերեն:

Այս երկու գեղագետներն էլ ամուր հիմք դրին՝ Քուշակի մասին դիտութիւն ստեղծելու, և անշուշտ մեծ լիցքեր տվեցին նաև ժամանակակիցներին ու հետնորդներին:

Տարբեր են եղել Աբեղյան—Մնացականյան և Տեկանց—Չոպանյան—Վ. Բրյուսով աշխատանքային նպատակները:

Առաջինները ձգտել են միջնադարյան բանաստեղծութեան առավել ազդեցիկ տեսակը՝ հայրենը, ցրել ողջ Հայաստանի տարածքի, դարերի և բազմաթիվ հեղինակների վրա, մեջտեղից հանելով անհատ հանճարին:

Եվ նրանց սակավաթիվ հետնորդները իրենց անձը ընդգծելու և գործը թեթևացնելու համար ավելի աղքատացած կրկնել են Աբեղյանի որոշ դրույթներ: Ոչ, նրանք բնավ ոչ մի նոր բան չեն ասել: Պարզապես «բարձր» են ընկել հայտնի բանասերների փեշերից՝ իրենց նեղ հարցերը լուծելու համար: Ընդ որում, շատ հաճախ, աղավաղել են Աբեղյանին: Պարզունակ ձևով նրանք կրկնել էին մի թեզ. եթե ձեռագրերում, շարքերի գրված լին չի դրված Քուշակի անունը, ուրեմն այդ նյութերը ժողովրդական երգեր են՝ տարածված Սեբաստիայում:

Այնինչ Չոպանյանը, կարևոր համարելով նախորդների և հետնորդների վաստակը հայրենների ասպարեզում, կենտրոնում պահել է միշտ հանճարեղ քնարերգուին, որն անշուշտ, ամբողջացրել է և՛ նախորդների, և՛ ժողովրդական ստեղծագործութեան փորձը՝ միշտ մնալով, սակայն, ինքնուրույն:

Ի դեպ, նույնը պետք է ասել նաև ոռու մեծ բանաստեղծ, թարգմանիչ և տեսաբան Վ. Բրյուսովի մասին, որը հայոց բանաստեղծութեան միջնադարը համարում է բացառիկ հարստութիւն աշխարհի համար: Վալերի Բրյուսովը չի ընդունում «վանեցի Քուշակի» վարկածը: Ինչպես տեսանք, չնայած Աբեղյանի կոշտ մեղադրանքին, Արիստակես վար-

դապետը նույնպես չի պնդում այդ տեսակետը, գտնում է, որ ամենուր բանաստեղծը ունեցել է իր տունն ու տանիքը, միայն վերջում է վերադարձել հառակոնիս: «Բայց ով էլ լինի պատմական Նահապետ Քուչակը, — գրում է Բրյուսովը, — և որ տարիներին է համընկնում նրա կյանքը, բոլոր դեպքերում նա ապրել է միջնադարի վերջում. միջնադարյան բոլոր բանաստեղծների մեջ Քուչակն առանձնանում է անմիջականությամբ և անբռնազրոս է իր ներշնչման մեջ»¹:

Դա, ի միջի այլոց, անգամ առիթ է տվել այն կարծիքին, թե Քուչակը եղել է միայն ժողովրդական երգերի հավաքող: Մանավանդ որ, նրա բանաստեղծությունների մեջ հանդիպում են ժողովրդական մոտիվներ և ամբողջական բանաստեղծություններ, որոնք անվիճելիորեն պատկանում են ժողովրդական պոեզիային»²:

Բայց այս տեսակետը հերքվում է, քանի որ ակնհայտ է որոշ գրքայնություն Քուչակի ուրիշ բանաստեղծություններում:

3

ԻՐԱԿԱՆ ՓԱՍՏԵՐ, ԵՂԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ԿԱՊԱՍՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ՀԵՏ

Այս բոլորից հետո, բնականաբար, միշտ ծառանում էր Նահապետ Քուչակի կյանքի և անհատականության հարցը: Բանասերները փորձում էին առեղծվածին մոտենալ տարբեր կողմերից:

Կան վիճելի տեսակետներ նրա ծննդավայրի և անցած ճամփաների մասին: Վ. Բրյուսովը նրան լրիվ հեռացնում էր հառակոնիսից: Մի քանիսն էլ նրան տեղավորում էին Ակնում, Սեբաստիայում և այլուր: Վիճելի է նաև Արշակ Չոպանյանի կարծիքը, թե «այդ աշուղը Ակնա մեջ ծնած ու ապրած և հոն է, որ հորինած է իր տաղերուն մեծ մասը. հետո թափառած է քաղաք քաղաք, թե՛ Արևմտյան Հայաստանի ինչ-ինչ շրջաններու և թե՛ Փոքր Ասիո օտար շրջաններու հայ գաղութներու մեջ իր երգը հնչեցուցած է և վերջ ի վերջո հասած է Վան, ուր համբավ հանած է՝ իրր հանճարեղ աշուղ և հոն վախճանելով թաղված է հառակոնիսի մեջ»³: Այդ հարցի վրա լույս է սփռում Ղևոնդ Ալիշանը: «Հուշիկք»-ում

մեզ համար դեռ անհայտ աղբյուրի հիման վրա հայտնելով, որ 16-րդ դարում «Ժողկած են նաև երգիչներ և տաղասացներ»: Նա այդ երգիչներից է համարում նաև հառակոնիսցի Քուչակին: Իսկ Նորայր Բյուզանդացին ասում է. «Ո՛ր գտած է Ալիշան զանունս՝ որ նույն է ընդ Տեղկանցի «Նահապետ Քուչակ հառակոնիսցի»¹: Ինչպես վերը նշեցինք, նա պատրաստում է հրատարակելու Քուչակի երգերը և այդ մասին գրել է հետևյալը. «Նահապետի տաղերուն հրատարակությունն՝ ինձ «հանձնըված» գործ է. և հանձնողն կը փափագի, որ ըստ կարի փութով ավարտիմ: Երեք ամսե փ վեր կաշխատիմ անընդհատ, և տակավին հասած չեմ և ոչ ի քառորդ գործույս՝ որ շատ ընդարձակ է և մանրակրկիտ»²: Այժմ արդեն դժվար է լուծել այդ մշուշոտ հարցը, սակայն մի բան պարզ է, որ հառակոնիսցի Քուչակը սերտորեն կապված է եղել Ակնա կենցաղի, երգերի հետ, շատ է շրջել այդ վայրերում. ինչպես ինքն է ասում, կտրել է շատ ճամփաներ, եղել է շատ գյուղերում ու քաղաքներում: Բնականաբար, ինչպես նման դեպքերում լինում է, նա ապրել է նաև հայրենի գյուղում, այնտեղ անցկացրել կյանքի վերջին տարիները:

Ամենավստահելին այն է, որ նրա գերեզմանաքարը գտնվում է Սուրբ Թեոդորոս վանքի պարիսպների տակ և մինչև այսօր էլ մնում է այդ տապանաքարը:

Այս կապակցությամբ Արեղյանը բերում է Աշխարհարեկ Քալանթարի վկայությունը. «Երբ այս աշխատանքի մասին տպվելուց առաջ գեկուցեցի Հայաստանի Գիտություն և Արվեստի ինստիտուտի Պատմական Հասարակագիտական բաժնի հերթական նիստերից մեկում, ընկ. Աշխարհարեկ Քալանթարը 1917 թ. հնագիտական արշավախմբի նյութերից հաղորդեց, թե հառակոնիսի Ս. Թեոդորոս եկեղեցու հանգստարանում աշուղ Քուչակի գերեզմանաքարը, որ ինքը լուսանկարել է, ունի հետևյալ արձանագրությունը. «Սա արեւ Քուչակ թվ Ռեւ Ա ձղ ՔՍ», այսինքն՝ Քուչակը մեռած է 1041+551=1592 թվին, բայց անունը «Նահապետ» չկա. դրա փոխարեն «Սա արեւ» արդյոք սխալ ընթերցում չէ՞ «Նահապետ» կամ Շատարեւ բառի»³:

Նույն այս հարցի մասին խոսել են նաև ուրիշները, հիշել և՛ գերեզմանաքարը, և՛ Սբ. Թեոդորոս մենաստանը, և՛ Քուչակի սրբացումը, և՛

¹ Վալեռի Բրյուսով, «Поэзия Армении», М., 1916, с. 55—57.

² Նույն տեղում:

³ Ա. Չոպանյան, «Հայրեններու բուրաստանը», 1940, էջ 92:

¹ Բյուզանդացու նամակը Չոպանյանին, ԳԱՔ, Ա. Չոպանյան, թիվ 1377, էջ 4: Նավակի գրություն թվականն է 25. 11. 1905., Վենետիկ:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 19:

ուխտագնացութիւնները: Այդ բոլորի մեջ հատկապէս ուշագրավ է նույն խառակոնիսցի նշանավոր բանաստեղծ Ն. Զարյանի զուլալ հիշողութիւնը իր «Երկրորդ կյանք» գրքի մեջ: «Ես մոռացա ասել, որ խառակոնիսում է գտնվում նաև հայ հանճարեղ բանաստեղծ Քուչակ Նահապետի գերեզմանը: Ես իր տեղում կպատմեմ, թե ինչպէս առաջին անգամ տեսա այդ գերեզմանը: Իսկ այստեղ կուզենայի ասել, որ եթե ինչը և արձակցիք իմանային, որ մեր գյուղում են գտնվում Արգիշտիի սեպագիր արձանագրութիւնը և Նահապետ Քուչակի գերեզմանը, ավելի հարգանքով կարտահայտվեին խառակոնիսցիների մասին»¹: Այս տողերը նա գրել է 1969 թ., կյանքի վերջին տարում: Շատ հուզիչ են նրա տպավորութիւնները Քուչակի գերեզմանաքարի մասին, որ տեսել է վաղ պատանութիւն օրերին: Դա և՛ հուզիչ է, և՛ մոտ է ճշմարտութիւնը, և՛ կենդանի: Դա խոսում է այն մասին, թե ինչպէս է ուսուցիչը մաքրել և համագլուղացիներին ցույց տվել Քուչակի տապանագիրը, ինչպէս են մարդիկ «սխալմամբ» ուխտի գնացել նույն տապանաքարից 100 քայլ այն կողմ գտնվող կարմիր քարին: Ուսուցիչ պ. Անդրեասը պատանի Հայաստանին (Ն. Զարյանին) հորդորում է. «Գնա, սովորիր, վերադարձիր խառակոնիս ու շարունակիր Քուչակ Նահապետի գործը»:

— Գիտե՞ս ո՞րն է Քուչակ Նահապետի գերեզմանը:

— Ինչո՞ւ չգիտեմ,— պատասխանեցի ես,— այ, էն մեծ կարմիր քարն է:

— Չէ, սխալվում ես,— ասաց պարոն Անդրեասը,— Քուչակ Նահապետի գերեզմանը դա չէ:

— Բա, ո՞րն է,— զարմացան գյուղի մեծամեծները,— մինչև այսօր մենք այդ կարմիր քարն ենք իմացել Քուչակի գերեզմանը: Էդ քարի վրա ենք մատաղ անում:

— Գնանք ցույց տամ Քուչակ Նահապետի գերեզմանը,— շալվարը թափ տալով՝ վեր կացավ պարոն Անդրեասը, և գյուղի մեծերը նրան հետևեցին:

Ես էլ գնացի նրանց ետևից:

Պարոն Անդրեասը կանգ առավ նշանավոր կարմիր քարից մոտ 100 քայլ հեռու, փոքրիկ մի քարի առաջ և ասաց.

— Այ, սա՛ է Քուչակի գերեզմանը:

— Յա՛,— զարմացան մյուսները:

Պարոն Անդրեասը շոքեց այդ աննշան քարի առաջ, գրպանից հանեց մեծ շեղբանի խոշոր մի դանակ և սկսեց քարի տակի հողը փորել: Մի քիչ հետո ազատվեց փորագիր մակագրութիւնը: Պարոն Անդրեասը գրպանից հանեց կավիճը, մակագրութիւն փոսերն սպիտակեցրեց և ես նրանց հետ միասին կարդացի. «Քուչակ Նահապետ և կողակիցն նորա Թանկիսթուն»¹:

Նույն օրը երեկոյան ապագա բանաստեղծի մայրը որդուն պատմում է շատ ուշագրավ ավանդութիւն, որը հորինել է ժողովուրդը Քուչակի արվեստի հրաշագործ ուժի և համբավի մասին (ավանդութիւնը տրվում է ընդհանուր տեքստի մեջ):

Ի դեպ, ուրիշները ևս խոսել են Քուչակի գերեզմանի մասին, հիշել են, որ այդ գերեզմանը եղել է ուխտատեղի, սրբավայր: Այստեղ բուժվելու են եկել «չերմ ու դող ունեցող» հիվանդները: Այս ավանդութիւնը Քյուրտյանը առնում է Միրախոյրյանի «Նկարագրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ գավառս» հատորից (Կ. Պոլիս, 1885 թ.):

«...Տեղվույս Աշղ-Չինակ մականվանյալ բանաստեղծ Հայն, որը գերեզմանի կապույտ տապանաքարն, եկեղեցվույս առնթեր, մեծեն ու փոքրեն ցույց կտրվի, որ այժմ կծառայի չերմ ու դող ունեցող հիվանդաց ի բժշկութիւն»²:

Շատ ուշագրավ է նաև մի ուրիշ ակնատեսի իրական հուշը. բանաստեղծ և բանահավաք Սերինեն այսպէս է հիշում և՛ վանքը, և՛ Քուչակի գերեզմանաքարը. «...Ուներ եկեղեցի՝ բլրակի վրա կառուցված, որը կոչվում էր Սուրբ Թորոս, որի պատի տակ թաղված է Նահապետ Քուչակը»³: Եվ նա ձայնակցում է հարեան խառակոնիս գյուղացի հասակակցին՝ ապագա նշանավոր բանաստեղծ Նաիրի Զարյանին, շատ տուֆինի հետո գրելով. «Հարց հայրենակցիս» բանաստեղծութիւն այս տողերը:

...Հաշո՞ւմ ես մոռացված առճավեմ
Շիրիմներն իմ ու թո հայրերի,
Շիրիմը անմոռաց Քուչակի
Եվ շիմբե խրճիթներն այն անշուք
Լճափում լեզենդար Արճակի,
Ուր անցավ մանկութիւնը մեր խղճուկ՝

¹ Ն. Զարյան, Երկրորդ կյանք, էջ 167—168:

² Հ. Քյուրտյան, «Ն. Քուչակի կամ հայրեններու բուրաստանին առջև», «Բազմավեպ», 1930, էջ 523:

³ Սերինեն, Իմ երկրային ուղին, Երևան, 1983, էջ 145—146:

⁴ Սերինեն, Արճակի հրեղենները, Երևան, 1997, էջ 99:

¹ Ն. Զարյան, Երկրորդ կյանք, Երևան, 1982, էջ 9:

իսկ ինչ մնում է Ջարյանի հուշերին, ապա կարելի է միայն մի վերապահում անել. ինչպես պարզ երևում է համեմատությունից, Մանուկ Աբեղյանի մեջբերած տապանագիրը, որը քննարկման ժամանակ ներկայացրել է Աշխարհաբեկ Քալանթարը, տարբերվում է ուսուցիչ պ. Անդրեասի հայտնաբերած մակագրությունից: Երկու տեղում էլ հիշվում է Քուչակը, միայն թե առաջինում «նահապետ» անունը անընթեռնելի է, իսկ երկրորդում հիշվում է նաև Քուչակի կնոջ՝ Թանկխաթունի անունը, որ չկա գիտնականի հաղորդման և արձանագրության մեջ: Հնարավոր է, որ տասնյակ տարիների ընթացքում Ջարյանի հիշողության մեջ որոշ բաներ ջնջվել են, հնարավոր է նաև, որ ուսուցչի ցույց տված գերեզմանը պատկանում է թոռ Քուչակին, որի կնոջ անունը հիշատակարանում անվանվում է Թանկխաթուն: Մի բան ակնհայտ է, որ դարեր շարունակ «կարմիր քարին» ուխտ են գնացել Խառակոնիսի և շրջակա գյուղերի բնակիչները (այդ մասին գրում է նաև Արճակ գյուղում ծնված բանասեր և բանաստեղծուհի Սերինեն): Մի խոսքով անվիճելի է, որ այս գերեզմանատանը, բարձունքի վրա, Ս. Թեոդորոս մենաստանի պարիսպների մոտ հանգում են Քուչակն ու իր հարազատները:

Այսպիսով, Քուչակի ծննդյան տեղը՝ Ակնա և Խառակոնիսի խնդիրը մասամբ է միայն կարևոր: Ավ. Ղուկասյանի խոսքը նույնպես փոքր-ինչ շեղում է բուն էությունից, և, բնականաբար, ինչպես նշեցինք, որոշ շափով վիճելի է նաև Վ. Բրյուսովի ասածը: Ընդհանուր առմամբ պատմական հնագիտական տեղեկությունները, արձանագրությունները գրեթե ճշգրտությամբ մեզ տալիս են անժխտելի տվյալներ Քուչակի ծննդյան ու մահվան, բանաստեղծական արվեստի, գերեզմանի, թաղման վայրի մասին:

Սակայն վեճը շարունակվում է, ունի նաև ինչ-որ տևական բնույթ, ինչպես, ասենք, վեճերը Հոմերոսի, Շեքսպիրի կամ Խորենացու շուրջ: Ծվ, այնուամենայնիվ, հանճարները մնում են հանճարներ: Նույնը կարելի է ասել և Քուչակի մասին: Հայրենի և օտար հեղինակները շատ լավ են զգում նրա ուժը, յուրահատկությունը, որոնք դիմանում են ամենազորեղ զուգահեռներին: Բայց այս իրողությունը դեռ քիչ է, քանի որ

քուչակագիտությունը, որքան էլ դա տարօրինակ լինի, անհոգաբար գրեթե անտեսել է երկու կարևորագույն կովան: Ամենից առաջ խոսքը վերաբերում է նրա անձի շուրջ հյուսված զրույցներին ու լեզվագիտական, որոնք մեզ են հասել շատ մաքուր ուղիներով: Երկրորդ՝ բանասիրությունը շատ քիչ ուշադրություն է դարձրել քնարական հերոսի բազմաբնույթ ապրումներին, որոնք շատ բան են տալիս ոչ միայն գեղարվեստական տարերքն ըմբռնելու, այլև գտնելու ստեղծող մարդու վարքը, անհատական կյանքի հանգամանքները:

Ես շատ կարևոր եմ համարում այս տեղեկությունների, վկայությունների հետ նշել Քուչակի, այսպես ասած, կյանքի առասպելախառն պատմությունները, որոնք, բնականաբար, ինչպես Խորենացին է ասում, իրենց մեջ թաքցրած ունեն ճշմարտությունը և յուրօրինակ հաստատումն են ժողովրդական հիշողության: Այս գրքի մեջ որպես սկիզբ դրված են մի շարք ավանդություններ, որ մեզ թողել են մեծատաղանդ և իմաստուն Խրիմյան Հայրիկը, Արիստակես Տեկանյը, բանաստեղծ-գրողներ Նաիրի Ջարյանը, Սերինեն, թարգմանիչ Գեորգ Ասատուրը, գրականագետներ Ավետիս Ղուկասյանը և Արամ Ղանալանյանը, որոնք գրի են առել ժողովրդական զրույցները և պատմությունները աշուղ, վարպետ Քուչակի կամ Զիչակի և կամ Քուչուկի մասին: Այս զրույցները նշանավոր բանաստեղծի արվեստի ուժի ներգործուն հմայքի և լայն ժողովրդականության մասին անպայման ունեն կենսական ու պատմական հիմք և ձևավորվել են ժողովրդական ընդհանուր մտածողության տարերքում: Սրանք, ճիշտ է, տարօրինակ, առասպելախառն, սակայն էություն մեջ իսկական բնութագրեր են, որոնց պատվին արժանանում են միայն քերթը, շատ քերթը: Օրինակ՝ Հոմերոսը, Շեքսպիրը, Խայամը, Խորենացին և Նարեկացին:

Երկու խոսք այդ լեզվագիտական մասին: Լեզվագիտությունը ինչ վստահելի բան ունեն հարցի լուծման համար՝ իրենց ուրույն տարագի մեջ: Արդեն դասագրքային մի ճշմարտություն է, որ ժողովրդի մտածողության այդ տեսակների մեջ յուրովի արտացոլվում են կյանքի ու պատմության հանգամանքները: Ինչպես նշեցինք, Խորենացին շատ հստակ ու որոշ բացատրել է դրանց խորհուրդը. լեզվագիտությունը, զրույցները, առասպելներն իրենց մեջ թաքցնում են ճշմարտությունը: Այնքան է հավատացած, որ ձգտում է ժողովրդական նյութի կեղևը հանել՝ ընդգծելու համար ճշմարիտ իրողությունը, մարդկանց գործը, արարքները և այլն: Մասնավորապես նա հավատում է հունական պերճ ու ողորկ առասպելներին և հալոց առասպելներին ու զրույցներին: Հաճախ իր լուսամիտ

բանականության և նուրբ գեղագիտության շնորհիվ նա վերստեղծել է հայոց պատմության շատ էջեր:

Այս դեպքում ևս մենք պետք է ինչ-որ շափով դիմենք նրա հանճարեղ փորձին: Բանն այն է, որ միջնադարի մեծ բանաստեղծը իր շուրջն ստեղծել է որոշ կիսալեգենդար մշուշ՝ երբեմն իրապատում շեշտերով, երբեմն առասպելախառն զրույցներով: Ամենից առաջ հենց նրանց մեջ անցնում են որոշ ճշմարտություններ: Հիշենք Խրիմյան Հայրիկի զրույցը նշանավոր թարգմանիչ, գրող Գ. Ասատուրի հետ: Նա հիշում է Քուչակի թաղման տեղն ու հանգամանքը: Գերեզմանը գտնվում է Վասպուրականի Ս. Թեոդորոս վանքի պատի տակ, որը, ինչպես ասացինք, շատ ստույգ է, ինչպես ստույգ է նաև թոռան գրած հիշատակարանը: Սակայն դրան խառնվում է նաև կրոնական ու ժողովրդական ներշնչված զրույցը:

«Մի անգամ Քուչակը կանչում է գյուղացիներին, բարձրանում է Սուրբ Թեոդորոս վանքի կատարը և ասում. ես այստեղից ինձ ցած կնետեմ, ուր որ ընկնեմ, այնտեղ էլ թաղեցեք: Գյուղացիները, կարծելով, թե Քուչակը կատակ է անում, ուշադրություն չեն դարձնում նրա խոսքերին: Բայց նա ցած է նետվում վանքի կատարից և տեղն ու տեղը մահանում: Այդտեղ էլ թաղում են նրան»¹:

Այս ավանդապատումը և մի քանի ուրիշ հետաքրքրական զրույցներ նա քաղել է 1904 թվին Խրիմյան Հայրիկի հետ ունեցած զրույցից: Անշուշտ, այստեղ ակնհայտ է շափազանցությունը, բայց նաև պարզ է, որ վասպուրականցիները չէին կարող իրենց վանքի պատի տակ թաղել ուրիշ երկրի աշուղին և սրբացնել նրա անունը: Նա կապված էր իր հողի, ծննդավայրի, Վասպուրական աշխարհի, մանավանդ գյուղական համայնքների հետ: Ժողովրդական ստուգաբանությամբ պարզվում է, որ ապրել է մի աշուղ Քուչակ, որի անունը մեզ է հասել Ձիչակ աղավաղված ձևով: Նրան աշակերտել է մի ուրիշ աշուղ Մուշո անունով:

«Աշուղ Մուշոն բնիկ մեր գյուղի զավակն է, և աշուղ Ձիչակին աշակերտ եղեր է, որո գերեզման ցույց կուտան այսօր Խառակոնիս գյուղի սուրբ Թորոս եկեղեցվո դարի վրան»²:

Դարձյալ մի քանի ուրիշ կիսալեգենդար մանրամասներ, որ պատմել է Խրիմյան Հայրիկը: Քուչակը և նրա աշակերտ Մուշոն եղել են սրամիտ, ուրախ մարդիկ, լայն կապեր են ունեցել ժողովրդի հետ, հաճախ են եղել հարևան գյուղերում, հրավիրել են նրանց ուրախություններին ու

հավաքներին, երգել են, արտասանել և նվագել իրենց տաղերը: Ահա մի գեղեցիկ պատմություն, որ կարող էր կատարված լինել: Դա մի քիչ էլ նման է Թումանյանի «Գեյլը» պատմվածքին: Մի անգամ մոտերքում գտնվող գյուղ գնալիս Մուշոյին թե իր ուսուցիչ Ձիչակին շրջապատում են գայլերը: Քամանչան ձեռքին նա բարձրանում է ծառը և սկսում է շատ հանգիստ երգել ու նվագել: Գյուղացիք հասնում են օգնության և տեսնում, թե ինչպես գայլերը, հանգիստ շրջապատած, լսում են նրա նվագը¹:

Իր արտաստվոր հիշողությամբ Խրիմյան Հայրիկը «Պապիկ ու Թոռնիկ» զրույցների մեջ վերականգնում է որոշ մանրամասներ ժողովրդական բանաստեղծների բուռն օրերի, գիշերների մասին, որոնք զարմանալի նմանվում են Քուչակի հայրենների տարերքին: Կա նաև մի ուրիշ լեգենդար զրույց, որն անմիջապես մոտենում է Քուչակի անձին, մանավանդ պոեզիայի հուզական ուժին: Կարելի է ասել՝ արժարժում է նաև գեղարվեստական հարց:

Դեռ հին հույներից հայտնի է, որ արվեստն ու երաժշտությունը ունեն բուժիչ հատկություն, ազդում են մարդու հոգեկանի և ֆիզիկականի վրա: Այդպես էին մտածում նաև Արևելքում, մանավանդ Հայաստանում: Այդ մասին խոսվում է նաև Երզնկացու քերականության մեջ:

Ահա այդպիսի մի լեգենդ՝ հյուսված նահապետ Քուչակ բանաստեղծ-երգչի մասին, որը հիշվում է գրեթե բոլոր ավանդություններում:

Մերացած տարիքում Քուչակը վերադարձել է գյուղ՝ Խառակոնիս: Երկրագործ էր, հող ու այգի էր մշակում: Հայտնի է դառնում, որ սուլթանի կինն ու երեխան ծանր հիվանդ են, հարկավոր է մի երգիչ-բանաստեղծ, որը կարողանա իր երգով ու խոսքով նրան հուզել, որպեսզի կինն արտասվի: Բոլոր երգիչ-աշուղները ձախողվում են: Սուլթանին լուր են տալիս, որ կա Քուչակ անունով մի բանաստեղծ, երգիչ, որը, ասպարեզից հեռացած, Խառակոնիսում հող է մշակում: Հենց նա կարող է փրկել թագուհուն՝ իր սրտառուչ երգով նրան ստիպել արտասվելու: Նրա երգը բուժում է թագուհուն և որդուն: Փրկարար աշուղի երգը նորից հնչում է ամենուր՝ և՛ Ստամբուլում, և՛ ողջ Անատոլիայում:

Այստեղ ամենահուզիչն այն է, որ ժողովրդական լեգենդը ընդգծում է մեծ աշուղի երգի կախարդող ուժը և ներշնչելու կարողությունը: Այդ մասին և առհասարակ Քուչակի բանաստեղծական ծննդյան շուրջ շատ ուշագրավ էջեր է գրի առել 1940 թ. բանաստեղծուհի Սերինեն՝ լսելով Աշտարակի Հաղս (մի ժամանակ Չորափ, այժմ՝ Աղձք) գյուղի վերաբնա-

¹ Գ. Ասատուր, Սիրու երգիչ նահապետ Քուչակի երգերը, Թիֆլիս, 1905 թ., էջ 71:

² Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, Պապիկ և Թոռնիկ, Երևան, 1992, էջ 146:

¹ Գ. Ասատուր, Սիրու երգիչ. նահապետ Քուչակի երգերը, էջ 61:

կիչ Փանոս Զիշագյանին, որն իրեն համարել է հառակոնիս գյուղի Զիշագենց տոհմի՝ Եղեռնից մազապուրծ վերջին շառավիղը:

Տասնչորս տարեկան Նախոյին կնքահայրը հացկերույթի ժամանակ ստիպում է երգել: Բայց նա չի կարողանում, թողնում է, հեռանում և խոռված քնում Ֆոանգյուլի բաղչում: Երազում տեսնում է մի հրեղեն ձիավոր՝ ոսկե թասը ձեռքին, որը դուրս է գալիս աղբյուրի կողմից, ջուր է տալիս նրան և ասում.

— Աշըղ Զիշագ, ա՛ռ, էս ջուրը խմի՛ր և գնա՛ քո տաղն ասա:

Զիշակը սկսում է տաղեր հյուսել և երգել հավաքվածների համար: Մնաս բարով է ասում ծնողներին և մեկնում Մշո Սուլթան Սուրբ Կարապետ վանքը: Այդտեղ ևս սովորում է՝ ստանալով գիր ու ղալամի շնորհք:

Տասնյակ տարիներ ապրում է Թուրքիայի գանազան քաղաքներում և ավաններում, Անատոլուի խորքերում՝ Ակնում, Սեբաստիայում, ծովեզրյա գյուղերում՝ ստանալով մեծ աշուղի համբավ: Ապա վերադառնոյմ է հայրենի գյուղ՝ Խառակոնիս: Այս ավանդության մեջ դեպի Ստամբուլ մեկնող Քուշակը այսպես է ներկայացնում իր բանաստեղծական իրերը և խոսում տաղերի մասին. «Սերսուփ տախտակ որ կա, իմ կայիմ կողով դավթարն ի, որ սըփ Կարապտուց եմ պիրե: Անջնջում ներկ որ կա էտը իմ շխամրող, խաս բոյա թնաքյն ի: Կյրվածքյնեքն էլ՝ իմ կյրած տաղերն ին»¹: Դավթարով, շխամրող թանաքով, գրած տաղերով մեծ ճանապարհ բռնած մի աշուղ...

Այսպես է կերտել նրա կերպարը ժողովուրդը: Ճիշտ այդպես էր ներկայացնում իրեն նաև Սայաթ-Նովան:

Այսպիսով, բանահյուսությունը մեզ տալիս է կենսագրական կարեվորագույն մի քանի տվյալներ, որոնք մեզ մոտեցնում են ներքին ճշմարտությանը: Չեն կարող որոշել ճշգրիտ թիվը, ժամը, անցքը, բայց և չեն կարող հերքել բանաստեղծի և մարդու հարաբերությունը իր ժամանակի մեջ:

Եղել է մի բանաստեղծ (ինչպես պատմում են ժողովրդական զրույցները)՝ տարածված, սիրված, որի գերեզմանը կա, գոյություն ունի, որը իր շրջապատը լցրել է ուրախությամբ, երգով, կտրել է ճամփաներ, սիրել: Խրիմյան Հայրիկը հիշում է Մուշոյի բանաստեղծություններից հատվածներ, որոնք տարբերվում են հայրեններից, բայց ո՛ր են ուսուցչի հայրենները, ովքե՛ր են նրանց հեղինակները: Ո՛ր են գնացել նրա եր-

¹ Սերեհե, Քուշակյան ավանդակ, «Արճակ», «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», № 8, Եր., 1978, էջ 101, 103:

գերը, ովքե՛ր են սեփականացրել, և ինչո՞ւ բանասերները մեկ հատ իսկ երգ անգամ չեն ցանկանում վերագրել Վարպետին՝ աշուղ Քուշակին, որի գերեզմանը սրբատեղի էր դարձել: Հո չէի՞ն կարող կեղծել Քուշակի թոռը և Խրիմյան Հայրիկը, հո չէ՞ր կարող ստել Տեկանցը, որ կարդացել է Քուշակի անունով տաղը:

Ինչպես տեսանք, կա մի եռամիասնություն Քուշակի մասին գրված երկերի մեջ: Մնում են պատմական ճշգրիտ տեղեկություններ համբավավոր մեծ աշուղի մասին, ստույգ են ծննդյան, մահվան և թաղման բոլոր փաստերը: Անշուշտ, դրա հետ Քուշակի անհատականության համբավի մեծության մասին շատ բան են տալիս ժողովրդի ստեղծած ավանդությունները: Բայց ես կուզեի այստեղ ավելացնել նաև համաշխարհային փորձագետների, նշանավոր բանաստեղծների ու քննադատների միահամուռ կարծիքը այս բանաստեղծի հզոր անհատականության, համաշխարհային մեծության և հոգեբանական արժեքի մասին: Բացառություն են կաղմում մի քանի հայ բանասերներ, որոնք աղճատելով նաև Մ. Աբեղյանի տեսակետը, ուզում են հակադրվել հսկայական ավանդին:

4

ՀԱՅՐԵՆԻ ԵՎ ՕՏԱՐ ԳՐԱԿԱՆ ՄՏԱՍՈՂՆԵՐԻ,
ՓՈՐՁԱԳԵՏՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐԸ

Այսպես թե այնպես՝ Նահապետ Քուշակը մտնում է գրական մեծ կյանքի մեջ՝ գտնելով ընդդիմախոսներ և բազմաթիվ հայրենի և օտար կողմնակիցներ: Ուզում եմ ավելի ընդգծված նշել հայրենի և օտար այն հեղինակներին, ովքեր այս հարյուրամյակի ընթացքում մեկնաբանել, բացատրել և գնահատել են Նահապետ Քուշակին: Ահա նրանցից մի քանիսի անունները, որոնք շատ խոստուն են: Քուշակի պաշտպանների թվում են Արշակ Զոպանյանը, Արփիար Արփիարյանը, Արտաշես Հարությունյանը, Դանիել Վարուժանը, Հովհ. թումանյանը, Վ. Բրյուսովը, Եղ. Զարենցը՝ իր կրակված տողով: Գրել են Դերենիկ Դեմիրճյանը և Հակոբ Օշականը, Մկրտիչ Մկրյանը, Պարույր Սևակը...

Քուշակին մեծարող քննադատների թվին են պատկանում տասնյակ ռուս, այլազգի հեղինակներ, եվրոպացիներ, ովքեր գրել են փայլուն հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, առաջաբաններ և ներածություններ միջնադարի հայ հանձարի մասին: Այս ցուցակը կարծես փակվում է

Վ. Սարոյանի հրաշալի նախաբանով՝ գրված անգլերեն՝ Քուչակի հայրենների թարգմանության համար:

Ինչպես նշեցինք վերը, եթե Վ. Բրյուսովը և հայ հեղինակներից շատերը փորձում են տեսնել այդ աշխարհի գեղեցկությունների ամբողջական բուրաստանը՝ որպես բացառիկ որակ աշխարհիկ բանաստեղծության մեջ, ապա ընդդիմախոսները Քուչակի ողջ հավաքածը և ստեղծածը ցրում, բաժանում են գրեթե հայոց բոլոր դարերի, ժամանակների վրա՝ անտեսելով հայ ազգային երգի զարգացման բարդ անցումները և որակական նվաճումները:

Չուպանյանը միանգամայն համոզիչ զանազանում է հանճարեղ բանաստեղծի և ժողովրդական երգերի յուրահատկությունները: «Քուչակյան տաղերուն մեջ կան որ ժողովրդական երգերի բնույթ ունին, ինչ որ արդեն դիտել տվի, և անոնք արդարև ժողովրդական երգի պես ծնած, անոր կյանքով ապրած ու մեծ փոփոխությանց ենթարկված են: Բայց և կան հոն, ու ստվար թիվով, ու լավագույնները, որ հանճարեղ աշուղի մը անհատական ստեղծագործության բնորոշ հանգամանքն ունին՝ գաղափարի, ոճի նրբությամբ և անձնականությամբ, արվեստի բարձրությամբ: Այս բոլոր տաղերն ալ ավանդաբար, բերանացի կերպով տարածված են, տեղե տեղ, դարե դար, որովհետև կ'երգվեին— մինչ Ֆրիկի կամ Կոստանդին Երզնկացիի, կամ Գրիգոր Աղթամարցիի ու Հովհաննես Թլկուրանցիի տաղերը հեղինակին ձեռքով գրված էին, չէին երգվեր և ձեռագրական օրինակներով միայն տարածված ու պահպանված են»¹:

Արշակ Չուպանյանը մի առանձին հպարտության մեջ էր խոսում օտար հեղինակների արձագանքների մասին: Նրանք ևս ընդունում են այս բանաստեղծի մեծությունը համաաշխարհային շափանիշներով՝ մինչև Խայամ, Հաֆեզ: Իր ներածության մեջ Չուպանյանը քաղվածաբար մեջ է բերում 1924-ին գերմանացի թարգմանիչ, բանաստեղծ Հանս Բեթգեի թարգմանության մեջ լույս տեսած «Հայ սոխակը» գիրքը, որի առաջաբանում Բեթգեն գրում է. «Այս հատորով առաջին անգամ Գերմանիո մեջ կը ներկայացվի Արևելքի ամենեն փայլուն սիրերգուններն մեկը, Նահապետ Քուչակ, որ այս գրքի խորագրին մեջ կա, կ'անվանվի Հայ Սոխակը: Արևելքի ամենեն կախարհիչ, քերթողական դեմքերն մեկն է այս երգիչը: Սեր նվագող իր տափիղիկ արբեցուցիչ դաշնակության մեջ տեղ ունին թե՛ բուն կիրքը և թե՛ քնքուշ հեզուսությունը»: «...Աշուղ էր Հայաստանի ամենանշանավոր բանաստեղծն ևս, Նահապետ Քուչակ: Մենք ուրիշ բան

չենք գիտեր իր մասին, ոչ իսկ իր ապրած դարը հայտնի է որոշապես, հավանորեն տասնվեցերորդ դարը»: «Անոր ոտանավորները մեծ մասամբ քառյակներ են: Ատոնցմե ժանոթ են քանի մը հարյուր հատ՝ Պեթկե ընտրեր է հարյուր տասներկու կտոր: Քառյակներու այս ձևը մենք ճանաչեցանք Խայամի միջոցով: Քուչակ այդ ձևը կը կիրարկե նույնքան վարպետությամբ: Բայց իր տաղերը սիրո արտահայտությանց ջերմությամբ, բուն զգացումներով ու կրթով կը գերազանցեն արևելյան ուրիշ բոլոր բանաստեղծները, նույնիսկ փափկազգաց, նրբարվեստ Հաֆեզը: Քուչակ՝ անմիջական Արևելքն է, ժայռահեղ, շափազանց՝ մինչև կատաղություն, մինչև խենթություն»²:

Նույն «Հայրեններու բուրաստանում» Չուպանյանը մի առանձին ոգեվորությամբ է խոսում առհասարակ եվրոպացիների ջերմ արձագանքների մասին, բերում քաղվածքներ նշանավոր գրողներից ու քննադատներից: Այսպես, ահա, նա հիշում է «նրբաճաշակ գրագետ ու գեղարվեստական քննադատ» Գարբիել Մուրեին, մեջ է բերում 1902 թ. մայիսի 29-ին հայ բանաստեղծության և արվեստի մասին նրա բանախոսությունից:

«Հաճույքով պիտի ունկնդրեք Նահապետ Քուչակի սիրային քերթվածները, ցողով համակ թաթավուն, թարմ պատկերներով պսպղուն, տոգորված՝ բնության զգացումով մը, որ ճշմարտապես զմայլելի է»: Այդ տաղերը նա համեմատում է Սողոմոնի «Երգ երգոցի» հետ, գտնում է, որ Քուչակի տաղերը թեև շունեն «Երգ երգոցի» մեծ վայելչությունը, սակայն «ավելի սրտաբուխ են, ավելի խանդակաթորեն տարփոտ»²:

Չուպանյանը հիշատակում է նաև նշանավոր բանաստեղծ Ժան Մորեասի հոգվածը՝ տպագրված «Կազեթ տը Ֆրանս» օրագրի մեջ, ինչպես նաև երիտասարդ տաղանդավոր գրագետ էդմոն Ֆազիի հոգվածը «Մերքյուր դը Ֆրանս» ամսագրի մեջ: Երկուսն էլ շատ բարձր են գնահատել Քուչակին. «Նահապետ Քուչակի սիրային քառյակները կը խոսացնեն Արևելքի ամբողջ հրապույրն ու ամբողջ տկարությունը... Այս բոլորը լի է տաղանդով, ըստ այն բանաստեղծական եղանակին, որ Արևելցոց հատուկ է»: Իսկ էդմոն Ֆազին հայ բանաստեղծության այդ հատորում տպագրված բանաստեղծություններից առանձնացնում է Քուչակին:

«Բայց ահա, մենք հասնում ենք Նահապետ Քուչակին՝ Արշակ Չուպանյանի հիշատակած ամենաստվածային բանաստեղծին: Նա խորհրդավոր արարած է: Ոչինչ հայտնի չէ նրա կյանքի մասին, ենթադրում են

¹ Ա. Չուպանյան, Հայրեններու բուրաստանը, էջ 101:

² Ա. Չուպանյան, Հայրեններու բուրաստանը, էջ 125:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 121:

միայն, որ նա մեծ երգիչ էր և աշխարհիկ էր: Նահապետ Քուչակն, ըստ իս, շատ ավելի մեծ բանաստեղծ է, քան Օմար Խայամը, որի հետ նրան համեմատում է պարոն Զոպանյանը: Նիշապուրի մաթեմատիկոս-աստղագետը մեծապես օժտված բանաստեղծի նախատիպն է: Լինելով անտարբեր՝ նրբագեղ էղվարդ Ֆիցջերալդին նմանակելիս, նուրբ և երաժշտական, երբ հետևում էր Բողենշտեդտի օրինակին, գեղեցիկ և ներդաշնակ՝ կոմս Շուկի օրինակով առաջնորդվելիս՝ այս պարսիկի փոքրիկ բանաստեղծությունները իրականում չափազանց միօրինակ են, երբեմն արհեստական, հաճախ՝ սառը և զրական թարգմանություններում զրրկվում են իրենց իմաստից և պատկերավորությունից:

Նահապետ Քուչակն, ընդհակառակն, առատության, ջերմության և անմիջականության մարմնացումն է, նա համակ սեր է, նրա քառյակները երբեք չեն ձանձրացնում և հիասքանչ պատկերները ծնվում են, ինչպես վարդի թերթերն են բացվում¹:

Իր նամակում մեծանուն բանաստեղծ Հանրի դը Ռենիեն գտնում էր.

«Դեռ նոր ավարտեցի ձեր Աշուղներու հավաքածուին ընթերցումը: Ատոնց մեջ կան սքանչելի բանաստեղծներ, որոնցմե է այդ Քուչակը, և իր այն տաղերը, զոր կուտաք հող, ամենաշահեկան ամբողջություն մը կը կազմեն»¹:

Այսպիսով, Քուչակի պոեզիան՝ «Դիվանը» և հայ միջնադարյան քնարերգության մեջ զետեղված նյութերը և զանազան թարգմանությունները՝ մի շարք լեզուներով, լայն արձագանք գտան և մեծ համբավ բերեցին հայ բանաստեղծին: Նրանք ընդունում էին հայոց հանճարի անհատականությունը, և Քուչակի հայրենիները համեմատվում էին Խայամի, Հաֆեզի և մանավանդ Սողոմոնի «Երգ երգոցի» հետ:

«Օտարազգիների» մեջ, անտարակույս, առաջիններից մեկն է Վ. Բրյուսովը՝ հայ քնարերգության մեծագույն մեկնողը ողջ աշխարհի առաջ, Քուչակի պաշտպանն ու արժեքավորողը: Նա դրականորեն մասնակցել է Քուչակի շուրջը բացված վեճերին՝ տալով գեղեցիկ և համոզիչ հզոր հանգումներ: Նա հրաշալի է բնութագրում Քուչակի ստեղծագործական կերպարը. «Քուչակը կարող էր օգտագործել ժողովրդական երգերը

¹ Էդմոն Զազի, Անթարգմանելի արևելյան մի պոեզիա, Mercure de France, 15, IX, 1996 թ., արտատպված Արշակ Զոպանյանի «Հայ գուսաններ» գրքի առաջաբանից (թարգմ. Նուշահիկ Քամրազյանի):

որպես նյութ, բայց շատ երգեր մշակել է փնթնուրույն ու ինքնատիպ: Նրա բանաստեղծությունները, ըստ Վ. Բրյուսովի, մնում են որպես հայկական պոեզիայի հրաշալի մարգարիտներ:

Բրյուսովյան ավանդներին են հետևել նաև խորհրդային հանրապետությունների մեծ բանաստեղծներն ու քննադատները: Այս գրքի մեջ մենք սիրով ընթերցողին ենք հանձնում նրանց հոդվածների մի մասը: Եթե այս բոլորին ավելացնենք նաև եվրոպական լեզուներով լույս տեսած ժողովածուները՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, սլովակերեն, շվեդերեն և ուրիշներ, թարգմանված շորս հրատարակությունները, ապա պատկերն ավելի քան պարզ կդառնա, որ այս հարյուրամյակի ընթացքում Նահապետ Քուչակը հռչակվել և մեծ ճանաչման է արժանացել: Շատերն ընդունում են հայ հանճարի հայրեն-քառյակների բարձր մրցակցության ուժը համաշխարհային միջնադարյան պոեզիայի, մասնավորապես արևելյան ավանդների ոլորտում: Այդ մասին համոզիչ մտքեր են հայտնել Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի նշանավոր մտածողները:

Հատուկ ուշադրության են արժանի նախկին ԽՍՀՄ ժողովուրդների նշանավոր բանաստեղծների և քննադատների կարծիքները Քուչակի ստեղծագործության և անհատականության մասին: Նրանք՝ որպես գեղագետներ, անվերապահ ընդունում են Քուչակի հանճարը, արվեստի հավիտենական ուժը, դասում նրան աշխարհի մեծերի շարքը: Այսպես, լիտվացի խոշորագույն բանաստեղծ էդ. Մեժելայտիսը իր «Հայկական ֆենոմեն» գրքի (1982) «Հայկական նոթատետր» հոդվածում (էջ 63) գրել է. «Իմ ականջին Սապֆոն, Կատուլլը և Քուչակը ամենեին էլ պակաս չեն հնչում, քան Վեռլենը, Մալարմեն կամ Ապոլիները: Առանձնակի տարբերություն ես չեմ տեսնում, տեսնում եմ միայն շարունակություն: Իսկ բանաստեղծական «ամորձատումը» իմ մեջ ոգևորություն ընդհանրապես չի առաջացնում:

...Ի՞նչ ասել մի մարդու մասին, որը նաև հայ ուսումնասիրողներին մինչև այժմ շատ բաներում անհասկանալի է: Բայց մի՞թե դա է կարեվորը: Մի՞թե կարևորագույնը հենց ստեղծագործությունը չէ, նրա կառուցվածքը: Ինձ թվում է, որ փուչակյան հայրենները պատկանում են հայ Վերածննդի այն բուռն հոսանքին, որի ակունքները գալիս են Նաբեկացու հնամենի «Նարեկից»: Եվ այդ հոսանքն է բառացիորեն եռում ու փոթորկվում փուչակյան հայրեններում»:

Կարբարդինաբալկարցի մեծ բանաստեղծ Կ. Կուլիևը գրում է. «Զմեռային ցուրտ օրերին Կովկասի նախալեռներում ես կարդացի ու նորից

կարդացի Քուչակի բանաստեղծությունները՝ տոգորվելով նրանց լույսով ու ցավով, ես գրույց արի մեծ մաքուր և ամենխորաթափանց քնարերգուի հետ: Ինձ համար լավ էր, ինչպես այն ուշագած ճամփորդի համար, որը վերջապես տուն է հասել և հիմա նստած է տաք օջախի մոտ: Եվ թեկուզ արդեն ննչում է, բայց չի ուզում պառկել՝ քնելու: Նրա համար այնքա՞ն երանելի է կրակի մոտ... Քուչակյան հայրենների ձեռագրերը փոված են իմ սեղանին: Ես քնքշանքով նայում եմ նրանց և մտածում իսկական խոսքի երկարակեցության մասին, մարդկային ոգու ուժի և մտքի վեհությունների մասին և այն բանի մասին, թե շատ մեծ արվեստագետներ ու մտածողներ ինչ գնով են վաստակել հետնորդների երախտագիտությունը: Բայց, իհարկե, նրանք աշխատել են երախտագիտության մասին շատ քիչ: Այդպես սարերն են ներմակին տալիս մարդկանց համար, գետն է հոսում, ծառն է կանաչում»¹:

Նշանավոր ողու քննադատ և բանաստեղծ Լև Օզերովը գրում է. «Նահապետ Քուչակ— որքան, աղոտ են նրա մասին տեղեկությունները: Բայց որտեղի՞ց ես այսքան բան գիտեմ այդ մարդու և բանաստեղծի մասին: Ես կարդում եմ նրա բանաստեղծությունները: Դրանցում և՛ մարդը կա, և՛ բանաստեղծը: Հին, լավ ծանոթը:

Թող գիտնականները վիճեն՝ դա նա՞ է, որ ապրել է Խառակոնիսում, թե՞ նա, որ ապրել է Ակնում: Իսկ՞ գուցե այդ հայրենիները մեկը չի հորինել, գուցե հորինել են մի քանիսը, շատ մարդիկ, գուսաններ:

Հետազոտողների մեջ ժամանակ առ ժամանակ ցանկություն է առաջանում մեկ հզոր հեղինակի ստեղծագործությունը վերագրել շատերին: Այդպես վարվեցին Հոմերոսի հետ: Այդպես վարվեցին նաև Շեքսպիրի հետ: Բայց բանաստեղծները ամեն անգամ ուղղում են գիտնականներին. «՛չ, դա մեկ մարդ է, բայց ուժեղ մարդ, դա մեկ ձայն է, հզոր ձայն, բայց ոչ երգչախումբ: Ես ևս ասում եմ. չեմ հավատում, որ մի քանի գուսան են: Դա մեկ նահապետ է: Ափսո՛ս, իհարկե, որ նրա անկետայում գրված չեն «ձենդյան թիվն» ու «բնակավայրը»: Ներենք մոռացկոտ տարեգիրներին ու պատմաբաններին»²:

Իսկ ահա ինչ է գրում ողու բանասեր Գ. Միտինը. «Ես մտածում եմ, որ բանաստեղծին հանելով պատմական որոշակիության ուղեծրից՝ գիտությունը հանգել է այն բանին, որ Քուչակի պոեզիայի անմահու-

թյունը ժամանակային շահումներով չի բնորոշվում, այլ հենց իրենով, իր իսկ հանճարով, ինչը մարդու մեջ և մարդու աշխարհում հավերժականի արտահայտություն է»¹:

Վերջապես, այդ բոլորի մեջ հումորով, իմաստությամբ և զգացմունքով փայլում է Վ. Սարոյանի առաջաբանը: Անհատականության շուրջ ծավալված վեճը նա համարում է ավելորդ կամ երկրորդական մի բան: Առասպելաբանություն է համարում նաև խարդավանքի կամ կեղծիքի մասին հյուսված պատմությունը:

Ահա այսպես, գրեթե միանման գնահատում և արժեքավորում են Քուչակի ստեղծագործությունը և անհատականությունը հայրենի և օտար բազմաթիվ հեղինակներ:

¹ Կ. Կուլին, Պոետը միշտ մարդկանց հետ է, Մ., 1986, էջ 172 (ողու.):

² Լև Օզերով, Գիրք-զրուցակիցը, «Գրական թերթ», 1978, 13 հունվարի:

¹ Գ. Միտին, «Եկեք զոգորմուկս տեսք...» (Դիտումներ նահապետ Քուչակի հայրենների հրատարակության առիթով), Քարգմանության վարպետությունը, Մ., 1981, էջ 193 (ողու.):

Մ ա ս ե ր կ ր ո Ր Դ

ՔՈՒՉԱԿԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

1

ՔՈՒՉԱԿԸ ԵՎ ՆԱԽՈՐԴ ԴԱՐՆԵՐԻ ՔՆԱՐԻՐԳՈՒՆԵՐԸ

Որևէ գրողի գործը գնահատելու և անհատականությունը որոշելու համար, անշուշտ, պետք է նկատի ունենալ և՛ բանաստեղծության պատմական ընթացքը, և՛ հետո անցյալը, տեսնել, թե ինչով է նման այս բանաստեղծը նախորդին ու ժամանակակցին և հատկապես ինչով է տարբերվում: Հենց այս տարբերությունը նրա ինքնուրույնության նշանն է, և, ինչպես ռուս բանաստեղծ Ալ. Բլոկն է կարծում, բանաստեղծի անհատականության ծանրության կենտրոնը:

Նախ խոսենք հայ միջնադարյան բանաստեղծական այն ակունքների մասին, որոնք դարձել են գրական զարգացման հիմքերի հիմքը: Խոսքը վերաբերում է ամենից առաջ Գր. Նարեկացուն: Այս բանաստեղծը մեծ լիցք է տվել հայ աշխարհիկ և հոգևոր բանաստեղծությանը մի կարևորագույն հայտնագործության շնորհիվ: Միջնադարյան հանճարը իր բանաստեղծական թռիչքի ժամանակ գտել և կերպավորել է գլխավոր հերոսին՝ մարդուն, տեսել է նրա հոգու անդունդները և բացառիկ ուժի հասել ներքինը արտաքին դարձնելու արվեստի մեջ: Ինքնին հասկանալի էր, որ սա հայտնագործություն էր ոչ միայն իր օրերի, այլ նաև մի օրինաչափություն, որը հավերժական է բոլոր ժամանակների արվեստի համար: Չենք կարող ընկնել մանրամասների մեջ, բայց չափազանց ակնառու են այն հատկանիշները, որոնք սկիզբ են առել

Նարեկացուց. Նարեկացի—Շնորհալի, Նարեկացի—Ֆրիկ, Նարեկացի—Նրզընկացի և ուրիշներ: Այսպես բազմակողմանի ձևավորվում է նոր բանաստեղծության շարժումը, զորանում է գեղարվեստական մտածողության հոսանքը: Բայց զարմանալի բան. շուրջ մի հազարամյակ հետո ոչ միայն չեն դադարում առնչությունները նարեկացիական գյուտի, այլև նույնիսկ դարավերջին (19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին) նորից նոր տեղի են ունենում խաչաձևումները, բորբոքվում է նարեկացիական անկեղ մորենին: Ահա նոր զուգահեռներ. Նարեկացի—Սիամանթո, Նարեկացի—Մեծարենց և մի փոքր հետո՝ Նարեկացի—Չարենց:

Տարբեր նախասիրությունների տեր երեք նորագույն բանաստեղծ, որոնք շուր են խմում Նարեկացու ակունքներից: Մեկը զարգացնում է երևակայությունը և փոխաբերությունը՝ մեծացնելով տառապանքի շերտազգիծը (Սիամանթո), մյուսը անվերջ նրբացնում է արդեն մարող հոգու երազներն ու սպասումները: Անձնական քաղաքական աղետի մեծագույն դժբախտության մեջ գտնվող Չարենցը հատկապես հոգեկան հենարաններ է փնտրում մեծ տառապյալի պոեզիայի մեջ:

Այսպես հավերժական է բանաստեղծության շղթան, սակայն բնավ չի կարելի ամեն ինչ վերածել կարծր սխեմայի: Կյանքն, առաջ էր գնում միջնադարում, և ծնվում էին նոր բանաստեղծներ: Ամեն մեկը բերում էր իր գյուտը և իր յուրահատուկ բնավորությունը, որոնք արդեն դուրս էին գալիս Նարեկացու շրջանակներից՝ տալով զարգացման զարմանալի օրինակներ:

Ի՞նչ բնավորություն, ի՞նչ յուրահատկություն են դրսևորել Նարեկացուց հետո մոտիկ դարերի բանաստեղծները: Նրանք որոշ ընդհանրությամբ հանդերձ ունեն իրենց տարբերիչ գծերը: Խոր միջնադարից ահա Ֆրիկը: Նա երգում է իր ողբերգական ճակատագիրը, անձնական բախտի հարվածները: Մեծ ուժով ստեղծում է իր ցավի պատմությունը, որդու գերությունը, Աստծու ստեղծած աշխարհում տեղի ունեցող դաժան դեպքերը, սոցիալական և քաղաքական շարիքները: Բայց նա էլ կարծես ավելի իրական շեշտերով հաստատում է Գր. Նարեկացուն. նա էլ հանդիմանում էր Աստծուն, որի թույլտվությամբ կյանքը դարձել է աններդաշնակ քոսո, ազգերի ու մարդու ճակատագիրը՝ դժոխային: Անշուշտ, ո՛չ Նարեկացին, ո՛չ էլ Ֆրիկը արթնատներ չեն, բայց անվերջ բողոքում են Աստծո ձեռքով ստեղծած աշխարհի անկատարությունների դեմ, և մոռալ հայացքով նայում մաքառումների գալիք ճանապարհին: Ողբերգական ճակատագրի երգ, մտավոր ու խոհական թռիչք:

Բայց ահա բանաստեղծությունն ընկնում է մեկ այլ աշխարհ:

Նարեկացու ողբերգական մթնոլորտից, Ֆրիկի ծանր ապրումների և մոռյալ խոհերի մառախուղից ընթերցողը, կարծես, ընկնում է մի արևոտ ափ, լուսավոր հովիտ, որը բռնված է տիեզերական եղբայրության ու սիրո շնչով... Իր մոռյալ դարում Կ. Երզնկացին անվերջ ու անդուլ իր ընթերցողներին կապում է այս աշխարհի գեղեցկությունների ու հմայքների հետ՝ երգերին տալով բարձր ջերմություն: Թերևս հարմար կլինի Երզնկացու պոեզիայի էությունը բնորոշել այսպես՝ Վերածնության երգ: Եվ դա պետք է հասկանալ լայն առումով՝ որպես բնության ու հոգու զարթոնքի և սիրո ծաղկման հավերժական, մեղեդի: Երզնկացին հատկապես սիրում է երգել գարնան թուլշանքները, երբ ծնվում ու ծավալվում են նաև ստեղծարար սիրո զգացումները¹:

Ինչպես հիշել ենք, ընդլայնվում է բանաստեղծության շրջանակը, ընդգծվում են նոր բանաստեղծներ, որոնցից յուրաքանչյուրը հարուստացնում է գեղարվեստական շարժումը: Հովհ. Երզնկացին բանաստեղծության մեջ է առնում նաև գիտությունը, գրում է «Յաղագս երկնային շարժման» պոեմը: Այս բանաստեղծը տալիս է նաև ժողովրդական բանահյուսության մշակման շատ գեղեցիկ օրինակ՝ «Հովհաննեսի և Այշայի պատմություն» խորագրով: Ժողովրդական հարստությունը ենթարկվում էր տաղանդների անհատական ձիրքին՝ ստանալով գեղարվեստական նոր որակ, երևույթ, որը, ցավոք, կիսատ մնաց: Վերջապես 14—15-րդ դարերում բարձրացան մյուս երկու բանաստեղծները: Մկրտիչ Նաղաշը՝ տխուր և ծանր սրտով մի բանաստեղծ, հյուսում էր ժողովրդին վիճակված աղետների պատմությունը, պանդուխտների երգը: Իսկ նրա կողքին, գրեթե նույն ժամանակ բարձրանում է խենթ ու խելառ մի բանաստեղծի՝ Հովհ. Թլկուրանցու կերպարը, որը կրոնական իր բանաստեղծությունների կողքին ստեղծում է սիրո («տարիքին ոչ վայել») ոտանավորներ: 100 տարվա աբեղաները, որոնց ճեմակն է դարձել դեղին, խաչի առաջ կին են տեսնում: Նա մոտենում է կյանքին, նույնիսկ ստեղծում է փողոցում շուրջանակի քայլող հարբեցողի կերպարը: Նրա սիրո բռնկումները իրոք որ բոցավառման ուժով գնում հավասարվում են հայնեական քնարի բորբոքումներին, ինչպես նշում է Վ. Բրյուսովը:

¹ Հր. Փամբոլյան, Հայ քննադատություն, գիրք Բ, Երևան, 1985, էջ 494:

Այսպիսով, միջնադարում՝ 10—15-րդ դարերում, արդեն ստեղծվել էր բանաստեղծության բարձրագույն որակը. այստեղ-այնտեղ կրոնական սխոլաստիկային հակառակ ծլարձակում ու բարձրանում էին նոր բանաստեղծները, ստեղծվում էր մարդու երգը՝ բազմերանգ ու գրավիչ իր գեղարվեստական պահանջներով: Հենց այսպիսի հարստությամբ էր միջնադարյան երգը մտնում 16-րդ դար, ուր ծաղկում էին նոր տաղանդներ: Ես նկատի ունեմ այնքան տաղանդավոր Գրիգորիս Աղթամարցուն՝ վարդի և բլբուլի երգերով, «Տաղ ի վերայ նորաշէն տուն եւ այգի ունեցողի եւ լալու» բանաստեղծությամբ:

Այդ դարը զարգարում է և մի մեծ հանճար՝ ինքնատիպ, ինքնուրույն, որ մրցություն է գնում Գրիգոր Նարեկացու հետ: Դա Նահապետ Քուչակն է: Միշտ այսպիսի հարց է ծագում. ինչպե՞ս կարող էր քաղաքական աղետների շրջանում ծաղկել հայ պոեզիան ու մշակույթը: Նախ, կարելի է ասել, որ այս դարերում ևս Հայաստանի հին ու նոր թշնամիները գլխի էին ընկել, որ միայն բարվոք տնտեսական ու առևտրական կյանքը կարող է իրենց մեծ շահույթներ բերել. մինչև անգամ խրախուսում էին նրանք հայերին: Այդ երևույթը նկատել է դեռևս Հովհաննես Իմաստասերը: Կարելի է ավելացնել մի ուրիշ հանգամանք. երբեմն մեր մշակույթի և տնտեսության կենտրոնները փոփոխվում էին՝ ընկնելով ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ: Գոյանում էին մինչև անգամ ծաղկուն գաղութներ: Դրա լավագույն օրինակն էին Ակնա և Վասպուրականի միջնադարյան կյանքը, արվեստն ու պոեզիան:

16-րդ դարում ծնվում են նոր բանաստեղծներ: Կարելի է ասել, որ այս նոր դարը էպոս պատկանում է Նահապետ Քուչակին, որի երգն ամփոփում է նախորդ շրջանի որոշ աշխարհիկ նվաճումներ և բացում մի նոր դարաշրջան հայ գեղարվեստական մտքի զարգացման մեջ՝ մեծապես հենվելով կյանքի վրա, որոշ աղետների մեջ մտնելով հայ նախորդների և արևելյան պոեզիայի մեծ վարպետների հետ:

Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական տարերքը քննելուց առաջ շատ հարմար է մեջ բերել Արշակ Զոպանյանի խոսքը՝ ընդգեմ Արփիար Արփիարյանի հողվածի:

Վերջինս երկակի վերաբերմունք ուներ Քուչակի երգերի փարիզյան հրատարակության նկատմամբ, այսինքն՝ «քննադատում» էր Ա. Զոպանյանի հրատարակած «Դիվանը»: Նա տեսնում էր այդ հրատարակության,

լույսն ու ստվերը. «Սակայն այդ հրատարակությունը որքան որ ալ թե-
րատ, բայց և այնպես, առաջին անգամն ըլլալով, մեզի կ'ընծայեր
Քուչակ մը, որ թեև ոչ լիալիր պատկերով շողշողենի, բայց գեթ կը ներ-
կայացնէր մթազնած լուսանկար մը, որուն դիմագծական խանգարում-
ները իսկականին աղվորությունը շէին խաթարեր մինչև անճանաչելի
ըլլալու աստիճան»¹:

Այսպես է նա տեսնում «Դիվանի» բանասիրական թերութիւնները.

Անշուշտ, ճշմարտութեան խոշոր մաս ունի այս դիտողությունը, սա-
կայն նույնքան իրավացի է Ա. Չոպանյանը՝ բանաստեղծի աշխարհը
բացահայտելու առումով:

Արշակ Չոպանյանը հատկապես ծանրանում է գեղեցկութեան
հայտնաբերման և գեղագիտական խնդրի վրա: Ամենից առաջ պետք
է հայտնաբերել գեղեցկությունը, որին գրեթե ուշադրություն չի դարձ-
նում Արփ. Արփիարյանը՝ իր դիտողությունները ցրելով զանազան բնա-
գավառների վրա, առաջադրելով այլակերպ պահանջներ: Նա ընդգծում
է մի ուրիշ բան. «Մութի մեջ մնացած հին վիճակ ժողովրդական բանաս-
տեղծութեանց գեղեցկութեան արժեքը ճանչցնելու համար հասարակու-
թեան մեջ, — մանավանդ մերիներուն պես հասարակութեան մը, ուր
քննադատական զարգացումը դեռ շատ սահմանափակ է, չի բավեր
բանասերի, ֆուկլորագետի, հավաքիչի դերը: Պետք է որ գրական մարդ
մը վառի մոզական լապտերի ճրագը»²:

2

ՔՈՒՉԱԿԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ՀԱՅՏԵԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐԸ

Քուչակ նահապետը՝ առերևոյթ պարզ ու ժողովրդական թվացող
այդ բանաստեղծը, որն ստիպում է մեզ անցնել լուրջ վերլուծութեան,
ըստ էութեան ունի մի բարդ կառուց: Նա մի հզոր անհատականություն
է, փիլիսոփա, բանաստեղծ՝ կյանքի երևույթների ուրույն վերլուծու-
թյամբ և ընդհանրացումներով: Եվ դրա հետ մեկտեղ՝ նա խորապես հո-
գեբանական դրամայի երգիչ է:

¹ «Շիրակ», 1905, էջ 123:

² Ա. Չոպանյան, Արփիարյան էսթետիկոս, «Անահիտ», Փարիզ, 1907, էջ 65:

Ամենից առաջ՝ բանաստեղծական բարդ աշխարհն ունի իր շատ
ուրույն տարերքը և հիմերը: Նա ունի երգի մի զարմանալի աշխարհ,
ավելի ճիշտ՝ ստեղծել է մի գլուղաքաղաք, մի փոքրիկ երկիր, որը և՛
զարմանալի իրական է, և՛ զարմանալի հե՛խաբային:

Միջնադարյան պոեզիայի մեջ նախորդներից անհամեմատ մեծ է
նրա երգի ընդգրկած տարածքը: Եվ կարելի է ասել, որ այս բանա-
ստեղծն անհամեմատ մեծացնում է աշխարհիկ բովանդակությունը՝ դուրս
մղելով հոգևոր թեման: Նա մեջ է բերում կենցաղը, սոցիալական կյան-
քը՝ այդ ամենին տալով նաև հոգեբանական մեծ խորք:

Դա հենց վերածնության հաղթանակն էր գրականության մեջ, այ-
սինքն՝ աշխարհիկ բովանդակության գեղարվեստական վերելքը: Այս
երևույթը ստացել է շատ խոր և բարդ մարմնավորում:

Քուչակը հայտնագործել է մարդուն՝ լի ներքին առեղծվածներով,
անվերջ անակնկալներով, գտել է կյանքի բազմերանգ ընթացքը կա-
ռավարող հոսանքը՝ սերը, որ գործում է գիշեր-ցերեկ՝ և՛ արևային
պայծառ ցերեկներին, և՛ կախարդող լուսնային գիշերներին: Գլխավորն
այն է, որ նա, զարմանալի իրական, երկրային, կենցաղային մթնո-
լորտում հրաշագործելով բացում է նաև մարդ արարածի՝ «տիեզերքի
պերճ հյուսվածքի» հոգու գաղտնիքները՝ մի յուրօրինակ կապ ստեղծե-
լով երկրի և երկնի միջև: Եվ հենց սկզբից ասենք, որ այս արևային
եզբե՛քի երգն ունի արտասովոր բազմերանգություն:

Բանաստեղծը երևում է անհուն բարդությամբ: Անշուշտ, Քուչակը
հիմնականում կյանքի երգիչ է, ունի իրապատում ոճ, բայց ձգտել է երգը
երկրային պատկերից հանել դուրս, տալ նրան նաև փիլիսոփայական
խորհուրդ և հոգու թռիչքների երազային սիմվոլիկա: Այս հատկանիշ-
ները խոսում են նրա ստեղծագործական ներքին խորհրդավոր շարժ-
ման և խորապես անհատական բնույթի մասին: Իրապատում ոճը բարձ-
րանում է, իրապաշտությունը հարստանալով դառնում է երազների,
խոհերի ու զգացմունքների բարդ կոմպլեքս: Եվ դա, անշուշտ, նաև գա-
լիքի արվեստն էր՝ երբեք չհաղթահարված հետնորդների կողմից:

Մինչ մանրամասներին անցնելը ասենք, որ այս բանաստեղծ-ան-
հատը՝ հանճարը, անհատական զգացումներին խառն տալիս է նաև
սիրո երգի ծննդյան մեկնությունը, բացում համընդհանուր խորհուրդը:
Կարելի է ասել, որ նա հաճախ տալիս է կյանքի և սիրո մեծ երգի ձե-
վավորման տեսությունը, որն, անշուշտ, չէր կարող հարմարվել ժողո-
վրդական տարերային ընկալումներին:

Ահա այս բարդ և տեսական կառույցներից մեկը, որը կարող է

բանալի դառնալ նրա սիրո երգի համար: Դա մի հանդուգն, խոհական, ու զգացումային թոփշ է սիրո և սրտի գաղտնիքների խորհրդավոր էություն ծագման անդունդների ու առեղծվածների վրայով: Ե՞րբ է ծնվել սերը, ե՞րբ է աշխարհ եկել՝ հայտնի չէ: Բայց մի բան շատ հայտնի է. աշխարհ է եկել այն ժամանակ, երբ հզոր անհատը արդեն կար և սիրտ ուներ, ու հենց ծննդյան առաջին պահից նա գտել է իր բնակարանը, բնակվել է մարդկային սրտի մեջ, և սիրտը դարձել է սիրո հավերժական ակունքը, անոթը, և սիրտը անվերջ սիրո զգացում է բաժանել աշխարհին: Այսպես, այս խորհուրդը կարող է ունենալ միայն հանձարը և հզոր անհատը, որը երկրեերկիր տարածվող, հորդացող սիրո զգացմունքի ակունքը տեսնում է այնտեղ՝ մարդու սրտի մեջ, իր իսկ ներաշխարհում: Այսպես անհատի և համաշխարհային սիրո մեջ ծավալվում է նույն անվախճան, խորհրդավոր կապը, անհայտ ուժով ծնված սերը անբավ, հզոր հոսանք է սալիս սրտին, և սիրտը ողողում է աշխարհը, նույն աշխարհը՝ բովանդակ սիրով: Հիրավի, արդարացի էր Վարուժանը՝ բարձրացնելով Քուչակի բանաստեղծական հանդգնությունը, այսինքն՝ ուժն ու խիզախումը: Դա նաև շատ ազդու ապացույց է ուժեղ, մտածող հեղինակի մեծ անհատականության: Նա այսպես է բնութագրում սերը.

Երբ սերն ի յաշխարհս եկաւ, եկաւ իմ սիրտըս բնակեցաւ,
Հապա յիմ սրտէս ի դուրս՝ յերկրէ յերկիր թափեցաւ:

Քուչակը հայրենի մեջ անհատական ապրումին տալիս է գրեթե տիեզերական ընդգրկում: Աշխարհ եկած սերը նաև թառում է բանաստեղծի հոգու մեջ, և սիրտը դառնում է անսպառ աղբյուր երկրի համար: Հզոր անհատի սրտի միջով են անցնում սիրո բոլոր ճամփաները: Սա, իհարկե, զգացմունքի, գաղափարի խտացում է և մեծ տաղանդի մտքի թռիչք, անհատի յարօրինակ աստվածացում:

Այս հայրենի մեջ ցայտուն է սիրո դժվար ճամփան՝ մի անհատի ֆիզիկական ու հոգեկան ամբողջության մեջ: Աշխարհին սեր ու սիրտ տվող բանաստեղծը յուրովի է ստեղծում անհատական սիրո շատ ինքնատիպ մեխանիզմը: Բարձրանում է սրտից մինչև գլուխը, ցնցում է ուղեղը, միտքը, և սիրո արցունքի փոխարեն աչքերից արյուն է թափվում.

Եկաւ ի գլուխըս ելաւ, ի յըզեզս ելաւ թառեցաւ,
Ցաշերուս արցունք ուզեց, նայ արիւն ի վայր վաթեցաւ:

Բայց նա փիլիսոփայական այս մեծ թոփշից, սիմվոլիկ ընդհանրացումից հետո անցնում է նաև զուտ անհատական ընկալումների, այսինքն՝ սեփական սիրո բարդ անցումների: Ի՞նչ հետք է թողնում սերը նրա ուղեղի վրա՝ մտքի ու զգացմունքների ընկալումների ժամանակ: Նույն աշխարհի սերը նվաճում է նաև նրա անձը: Այսպիսի ուժով գրել են միայն մեծ անհատները, որոնք կարողանում են այնքան մոտեցնել տիեզերականը և անհատականը, գաղափարն ու սիրտը: Այսպես են գրել նաև հզոր զգացողություն ունեցող, մտածող ու խորհող գրագետները, ինչպես, ասենք, Սայաթ-Նովան, Հայրիխ Հայնեն և Ավետիք Իսահակյանը...

Բնական է, որ սրանք շատ հեռու են ժողովրդական պարզունակ երգի կրկնություններից և բերում են անհատի հոգու թոփշը, մտածումի կնճիռները և, անշուշտ, անհատի հոգու անհուն կարելիությունները:

Եվ այսպես, շարունակվում է սիրո բարդ շարժումը: Մնվում են բազմանիստ պատկերներ՝ նվաճելով մարդուն և աշխարհը.

— Քան զսերն այլ քաղցրիկ պտուղ ի յաշխարհս շաւտամ թէ լինի
Շէքէրն նշով շաւղած՝ մօտ ի սերն է դառն ու լեզի.
Ջհամն ալ առի ես այլ, սիրոյ տէր եղայ հետ քեզի.
Սէրդ ալ իմ սրտիս դու տուր, քո սիրուդ եմ ճորտ ու գերի:

Հայրենների մեջ մեղմություն շարունակվում է փիլիսոփայական խոհը սիրո մասին, որը հայոց վերածնության ակնառու երևույթներից մեկն էր, մաքուր հոգեկան գեղեցկության գովքը և մաքրկային հարբերությունների մեջ սիրո հաստատումը: Եվ ինչպես առաջին հայրեններում, այստեղ ևս կառույցի մեջ է մտնում անհատականի՝ բանաստեղծի հոգու շարժումը: Իհարկե, մինչև Քուչակն էլ միջնադարյան երգը այսպես թե այնպես տալիս է գեղեցկության ու սիրո հրաշալի նմուշներ: Դա կարելի է տեսնել և՛ նարեկացու տաղերի մեջ՝ կրոնական որոշ քողազարդումով. ամբողջովին սեր ու ջերմություն է կաթում տաղերի մեջ՝ Աստվածածինն նվիրված տողերից: Հրաշալի է գծում կնոջ արտաքինը և ընկալում գեղեցկության բույրը Հովհ. Թլկուրանցին: Սիրո ուժից խենթացած բանաստեղծը մի կողմ է դնում կրոնական քողը և հաստատում սիրո հաղթանակը կյանքի ու երգի մեջ: Նա մինչև անգամ բանաձևում է իր նոր ըմբռնումը և գաղափարը.

...Մարդ որ սիրոյ կու հանդիպի,
Նա քան զկրակ կու լինի վառ.
Այլ ոչ աղօթք ի միտ կուգայ,
Ոչ յայսմաւոր կարգայ ու ճառ:

Անշուշտ, այս բոլորն ասում է նաև Քուշակը, բայց հսկայաթալ առաջ է գնում: Նրա սիրո երգն ունի հազար ակունք, լսվում է բոլոր օրերին, տարվա բոլոր եղանակներին, անձնավորվում ու շնչավորվում բնության ձայների մեջ, բռնում աշխարհի խորհրդավոր ճամփեքը: Ակնազդբյուրից բխող ջրի ձայնը գնում է հեռու երկրներ՝ իր սիրուն հասնելու համար:

Ջուր, գլուխն կուգաս, գետի թորակն էն կուգաս,
Երթաս այդ ձորերդ ի վայր, ձայնդ կայ ու դուն շերևաս,
Գիտեմ սիրու տէր ես դուն, ի օտար աշխարհ կու գնաս,
Երթաս ու սիրուդ հասնես, գիշերն ի քուն չի լինաս:

Այսպես ճյուղավորվում է սիրո երգը՝ բերելով մեծ կյանքի և բնության խորհրդավոր արձագանքները: Անձնական երջանկությունը խառնվում է սիրո հոսանքին... Բանաստեղծը խորանում է կյանքի տարերքի մեջ, կերտում մարդու բազմակողմանի և հարուստ կերպարը: Երգի մեջ, որպես գործող անձ, մտնում է նաև կինը՝ արտաֆինով ու ապրումներով: Ստեղծվում է ապրումների թանձր մթնոլորտ: Կյանքը ալիք է տալիս ամենուր: Գուցե այս իմաստով հայ քնարերգությունը այսօր էլ չի հասել Քուշակի բազմերանգությանն ու խորությանը, մարդկային հոգու ալեկոծումներին: Անտարակույս, սա Վերածնության շրջանի մեծագույն նվաճումն էր, որը ինչպես արվեստի մյուս ճյուղերում, մեզանում ևս հասել էր անկրկնելի բարձրության:

Նահապետ Քուշակի երգերում մեղմորեն միահյուսվում են սիրո իրական և երազային հեքիաթները:

Յայդ լեռնեդ ի վայր գայի,
Կանչեցի, թէ՛ «Յո՛ւր կայ կանանչ»:
Մէկիկ մ'այլ ինձ դայն ասաց.
— Սար ու ձոր ամէնն է կանանչ.
Ով որ սրտով սէր ունի,
Իր սրտին երակն է կանանչ,
Ով որ սրտով սէր չունի,
Սիրտն է սև, երեսն է կանանչ:

Սիրո փիլիսոփայության խորունկ տողերը հաջորդում են իրար: Մարդը որոնում է գարնանային գեղեցկություն կանաչ սարերում ու դաշտերում, ամենուր: Բայց ամեն ինչ ունի իր պատասխանը: Միայն ճշմարիտ սերն է, որ կանաչ է պահում սրտի երակները: Առանց սիրո մարդու սիրտը սև է: Ուրեմն դարձյալ բյուրեղ մտքի տեր բանաստեղծը

բուն գեղեցկությունը տեսնում է սիրո, ջահելության և գարնանային ուժի մեջ:

Գրեթե միշտ նրա հայրեններում տեղ են գրավում սերն ու սիրտը: Անշուշտ, հոգեկան տարբեր ելձեջներով, զուգորդումներով փիլիսոփայական խոհեր իր մեջ է առնում երկիր, երկինք, ջահել հոգու կարոտ ու հառաչ: Արյուն է կաթում հառաչող անհատի սրտից՝ «աղվորի» համար: Եվ երկինքը բռնվում է այդ սիրո ցավով: Հոգեկան ապրումը կրկին զորանում է երեակայության ուժով, սիրո արտաստվոր զգացողությանը: Ջյուն է գալիս վշտահար ջահելի գլխին: Անմիջապես հիշում ես Կոմիտասի «Գարունը»— «Գարուն ա, ձուն ա արեյ»: Քուշակի հերոսն էլ զարմացած հարցնում է՝ «Ամռով ձյուն ո՞վ է տեսել, որ կուգա ի մանուկ մարդուն»: Այս ապրումը, այս հարցումը դառնում է նուրբ խոհ. «Ձի գիտեմ՝ թէ ի՞նձ մեն կուգա, թէ՛ կուգա հաւսար ամենուն»:

Ահա դարձյալ անհատը, հոգեկան ալեկոծումներով՝ բոլորի հետ և բոլորից բաժան, մեն-մենակ իր ցավի, կարոտի և երկնքի դիմաց... Բերենք այդ հայրենն ամբողջությամբ:

Հառչեմ, նա կուգա արին՝ աղուորին իր շատ արեուն.
Հառաչն ի յերկինք ելել՝ երկնուց ի վար կուգա ձին.
Ամռով ձին ո՞վ է տեսել, որ կուգայ ի մանուկ մարդուն.
Չգիտեմ՝ թէ ի՞նձ մեն կուգայ, թէ՛ կուգայ հաւսար ամենուն:

Այդպես գրեցին ավելի ուշ նաև հետնորդները՝ Իսահակյանը, Թումանյանը, Տերյանը: Սիրո ցավը սև ամպի պես «սևցուց դեմքը արևի»,— հառաչում էր Իսահակյանը:

Քուշակի սիրո և սրտի երգերը բազմազան են և գրեթե միշտ ներանց մեջ զգացմունքները ձուլվում են բանականի և խոհականի հետ: Հանճարեղ անհատի երգերի մեջ երևան է գալիս գեղարվեստական մի հատկանիշ. շատ հաճախ նա փիլիսոփայական խոհից մտքի ճկուն խաղով մի բարդ անցում է կատարում դեպի ապրումը, կենսական լիցքը, անհատի հոգու շարժումը, որն արդեն զանազանվում է ժողովրդական երգերի անմիջական բնույթից՝ տալով մի նոր, բարձր որակ:

Այս բոլորին գումարվում է նաև հոգեբանական մի ուրիշ հատկանիշ: Հաճախ հայրենների մեջ էական է դառնում ապրումի ջերմաստիճանը, որը գոյանում է մեծ ու փոքր խարույկներից: Սիրո և գեղեցկության մեղեդին, բորբոքվելով լիցք է տալիս մտքի թռիչքին: Մեղմիկ ու թախժոտ հայրենի կողքին հանկարծ հնչում է կնոջ գեղեցկության խիզախ ու սանձարձակ գովքը: Հոգեբանական հզոր լիցքերից կրկին նրա թռիչքը հասնում է երկինք:

...իմ բարձրագնայ լուսին, յո՛ւր կ'երթաս գիշերդ անհուն.
Շատ յերգիք ի վար հայիս. կու տեսնես շատ կյուզել ի քուն.
Ձկոճկիկն ալ արձակ արեր, լոյս դիպեր ի մէջ ծծերուն.
Շառաւիղ յերկնիս տվեր, խաւարեր լոյսն աստղերուն:

Սա կարծես մի հավերժ կրկնվող բնապատկեր է: Բայց ո՛չ: Գիշերները հատուկ իմաստ են ստանում, և խոհրդ բացվում է գեղեցկութեան զուգորդման շնորհիվ՝ քնած գեղեցկուհիների կրծքի լույսը խավարեցնում է աստղերին:

Հանճարեղ անհատի մտքի ճախրը և խիզախութիւնը չի ճանաչում ոչ մի սահման, անվերջ ձգտում է որոշել կնոջ գեղեցկութեան տեղը և՛ երկրի վրա, և՛ տիեզերքում...

Այսպես կարող է մտածել և երգեր հյուսել միայն անհուն առեղծվածների մեջ իր որան անող մեծ հոգեբանը:

Այդ անհատի հպարտութեան, և սիրո բնական ցավն են արտահայտված մի այլ հայրենում: Երկնքով թռչող բանաստեղծ անհատին հասնում է թաքուն հարվածը: Նա ընկնում է անհաղթահարելի սիրո թակարդը, որը լարված է եղել ծովի խորքում: Բայց ոչ միայն ոտքով, այլ նաև թևով: Ավա՛ղ, նա էլ չի կարող թռչել, երբեմնի հպարտ, թռչող մարդու բախտը մնում է այստեղ, այս թակարդում: Նա արդեն երկրային գեղեցկութեան գերին է:

Քուչակը շարժման մեջ է դնում աշխարհը: Տեղ են գրավում արև, լուսին, ձյուն, գարուն, ծով ու ցամաք, քնած կամ արթուն երկիրը՝ երդիկներով, այգիներով, փողոցներով: Այդ բոլորի մեջ ընդգծվում է հատկապես կինը, որը տարբերվում է նաև նախորդների ստեղծած կերպարից՝ հատկապես ինքնուրույն հոգեկան նկարագրով, եռուն, անհանդիստ կյանքով, անհագ սիրո պահանջներով:

Նաղաշ Հովնաթանի և Նահապետ Քուչակի սիրո մասին Հովհ. Քումանյանը գրել է հետևյալ տողերը. «Եվ երկուսն էլ երջանիկ են ու ամենայն իրավունքով կարող էին բացականչել.

«Քան զսէրն այլ քաղցրիկ պտուղ ի յաշխարհս շատամ թէ լինի...»:

Եթե երբեմն էլ տխուր ձայներ ունեն, նրանք էլ մերժված հուսահատի հառաչանքները չեն, այլ սիրված բախտավորի տրտունջներն ու քմահաճույքներն են: Սերը ազահ է, անվերջ են նրա պահանջներն ու տրտունջները և տարօրինակ»¹:

¹ Հովհ. Քումանյան, Նաղաշ Հովնաթանը և նրա, Քուչակ Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի սերը, 1911, Երկերի լիակ. ժող., տասը հատորով, հ. 6, Եր., 1994, էջ 324:

Սիրո թեման ծավալվում է բազմաթիվ երանգավորումներով, անսպասելի գյուտերով, որոնք մինչև այսօր մնում են հոգեբանական թրուիչքի մեջ: Այստեղ ևս երևան է գալիս մեծ հոգեբանը: Ահա այդ սիրո պատկերներից մեկը՝ մի հայրեն. նա նուրբ երևակայությամբ, հոգեկան վերելքով ստեղծում է խորապես անհատական, հոգեբանական մի զուգահեռ, դա որոշ իմաստով բարդ տեսիլ է ու կառույց: Գեղեցիկ է բանաստեղծական համեմատությունը. սիրած կինը նման է ծովային պահար թռչունին: Այդ հավերժ՝ այդ կինը, դուրս չի գալիս հանդիպելու ծովափին դեգերող և սեր աղերսող տղային՝ իր գերուն: Տղան խնդրում է պահար թռչունին ծովի մեջ նավ շինել՝ իրեն ծոցն առնելու: Տղան կուզի, որ մնա այնտեղ՝ ծովի մեջ, սիրո նավի վրա, սիրածի գրկում, քանի որ նա առանց սիրո, առանց սիրած կնոջ ծովափին կմնա արյուն-արցունքի ծովի մեջ:

Ինչպիսի՞ սիմվոլիկա, արյուն-ծովի և սիրո երազ-տեսիլի խորապես անհատական շեշտ ունեցող զուգահեռ և համեմատություն: Մտքի հոյակապ կառույցը լիցք է առնում զգացմունքի էներգիայից:

Նույնիսկ լեզենդներն ու զրույցները պատմում են, որ բանաստեղծներն ու աշուղները սիրո տարերքի պահերին երգել են և՛ իրենց հորինած երգերը, և՛ ուրիշներինը: Բայց առավել ուժեղները հազար ձևով, եղանակով են երգել իրենց սերը.

- Քան զպահրի հաւուկ ես դու, ի ծովէտ ի դուրս շես ի գար.
- Յէ՛ր շես խղճար քո գերուդ.— ի ծովուտ ափն եմ՝ քեզ համար.
- Գնա, ոսկի նաւ շինէ ու եղիր նաւիս նաւավար.
- Զօթեանս ի ծոցդ արա, զիս արեան ծովէն հան ու տար:

Այս շքնաղ տեսիլին կարող էին նախանձել 19—20-րդ դարերի մեծ սիմվոլիստները: Այնտեղ՝ ծովի վրա, ջրերի մեջ, կառուցել հավերժական սիրո նավը և արյան ծովից ընկնել սիրո հավերժական ծովը: Ահա նրբին, երազատես բանաստեղծի երգի խորհուրդը, որն ունի համամարդկային հնչերանգ և հոգեբանական ենթատեքստ՝ հյուսված գերզգայուն հոգու տեսիլներից: Այսպես, այնքան մտտիկ, բայց անհասանելի շարունակվում է կյանքում դառնորեն տառապող, սիրող անհատի ցավի և երազների զուգահեռը: Եվ մի՞թե դա հավիտենական ճամփա է մարդու համար: Այս բնական ցավը, արյունը և այս տենդագին ճրգտումը իր իսկ մտքում կառուցած սիրո տեսիլների գեղարվեստական ազ-

դեցիկ անդրադարձներն են: Եվ ճիշտ է ասում Մեծելայտիսը, որ այս միջնադարյան քնարերգուի երգը կարող է հնչել Մալարմեի և Վեռլենի երկերի կողքին:

Ինչպես վերը տեսանք, Նահապետ Քուչակի սերը բնորոշելու համար շատ հարմար են գալիս Վիլյամ Սարոյանի բնութագրումները: Քուչակի երգերի անգլերեն թարգմանության նախաբանում նա չի ընկնում բանասիրական վեճերի մեջ, մինչև իսկ թեթև հեղուկ է այն բանասերներին, որոնք փորձում են մեզ հասած ձեռագրերը վերագրել սրան-նրան: Կարող է՝ ուրիշները ևս գրած լինեն հայրենիներ, բայց Քուչակը, որ ունի վիթխարի տաղանդ և հայ ժողովրդի հետ բոլոր ճամփեքին առաջ է գնում նարեկացու հետ համընթաց, բոլորովին տարբեր ոճի բանաստեղծ է: Վ. Սարոյանը իր առաջաբանում խոսում է հայ ժողովրդի մի հատվածի արտագաղթի և նրանց հետ Ամերիկա գնացած երկու հին, հանճարեղ բանաստեղծների մասին. «...Մի մեծ գերդաստան, որ բառիս բուն իմաստով լիքն էր պոետներով և քարոզիչներով, որոնցից ոմանք իհարկե նման չեն Քուչակին կամ Նարեկացուն՝ սիրո լուսնոտին և Աստծուն ու կատարելաթյանը: Ես զգում էի, որ պարտավոր էի տեսնել այս հողը: Ինչո՞ւ մեզ մոտ այսքան զանազանություններ կան. Քուչակի պես աղջիկ սիրողներ, Նարեկի պես աստվածասերներ: Քահանաներ, քարոզիչներ, վարսավիրներ, կոշկակարներ, այգեպաններ, փող շինողներ, պոռոտախոսներ և ամենուր խելացնոր իրարանցում է, բոլորն ուզում են մի բան ձեռնարկել»¹:

«Քուչակի պես աղջիկ սիրողներ, Նարեկի պես աստվածասերներ», — այս մակդիրները մեզ տանում են դեպի խորերը: Նարեկացու աստվածասիրությունը մի անդուլ ձգտում է դեպի կատարելությունը, հոգեկան տենդագին վերելք, վերացում շրջապատից, անձնականից և համառ ձգտում դեպի Աստված տանող ճանապարհները: Իսկ Քուչակը իր երկրային սիրով և սիրո լուսնոտությամբ նույնպես անտակ խորություն ունի: Հո հայոց միջնադարը չէ՞ր կարող անվերջ ծնել այդպիսի խորհրդավոր, հազվագյուտ լուսնոտներ: Ամեն դար ունի իր լուսնոտը, որի շուրջն են բոլորվում համեմատաբար փոքր տաղանդ ունեցողները: Նրանք՝ այդ հազվագյուտ լուսնոտները, գիշերները փակ թե բաց աչքերով քայլել են տանիքների վրայով, անդունդների եզրերով: Այդ գերզգայնությունը հզորացնում է բանաստեղծի ներքին տեսողությունը, անսպառ հարստություններ տեսնում մարդու մեջ, այսինքն՝ յուրովի

աստվածացնում է նրան: Մրցում են շիկացած միտքը և այրվող սիրտը: Մնվում է հավերժական ճանապարհի փոխստփայլությունը՝ բուռն լարումներով, որին միանում է մարդու ներքին աշխարհը՝ հրդեհներով ու լուսերանգներով: Դա հանճարների մրցությունն է իրարու և Աստծու հետ, որը գրեթե նման չէ խոսքի և երաժշտության արհեստավորների ստեղծած հեղեղին: Այո՞, թերևս ինչ-որ արտաքին բան կարելի է գտնել, բայց ոչ երբեք Քուչակի խոր ենթատեքստը, հոգեբանական կենտրոնացումը, զգացմունքի երկրային և երկնային շափումները, որոնք, անշուշտ, ծնվում են հանճարի և կյանքի արտասովոր շփումներից և թռչում են դեպի երկինք, դեպի հավերժ: Ուզում եմ հիշել Շեքսպիրի բացասական հերոսի՝ Կլավդիոսի խոսքերը: Ծանր մեղքով բռնավորված՝ նա ծնկաչոք փորձում է դիմել Աստծու զորությունը, բայց ամեն ինչ իզուր է.

Բառերս թեև թռչում են վերև,
Սակայն մտքերս մնում են ներքև,
Երբեք բառերը առանց մտքերի երկինք չեն հասնի:

Թագավորի արտասանած այս նախադասությունը պատկանում է նաև Շեքսպիր-արվեստագետին: Բառերը սոսկ շինանյութ են բանաստեղծության համար, նպաստում են զգացումների ձևավորմանը: Իսկ այդ զգացումները հենց այն տարերքն են, որոնք հրդեհվում են՝ երկինք մղելով մարդկային միտքը, և ընդհանրացման մեջ ունեն տիեզերական ուժ: Հենց այսպիսի ուժի տեր մի բանաստեղծ է նաև հայոց միջնադարյան հանճարը՝ Նահապետ Քուչակը, որի զգացումների բուռն տարերքից ծնվում է հավերժական խորհուրդ ունեցող միտքը: Այստեղ է նրա ուժը: Նրա մտքերը՝ ծնված ապրումից, երևակայությունից, հոգեկան իրական դրամայից, երկինք են թռչում, դեպի այնտեղ՝ հեռու ամեն տեսակ արհեստավորությունից ու միջակությունից:

Քուչակն է արդյոք գրել այդ տողերը՝ անվերջ վիճում են ոմանք: Չնայած, ինչպես տեսանք, բանաստեղծական տարբեր, կենսագրությունը և փորձագետների վնիւնները ամենուր նույնն են: Այս բոլոր հրդեհները, դրամատիկ անցումները՝ ծնված հոգեկան մեծ մղումներից, այս բոլոր թռիչքները և մանավանդ խորհրդավոր ենթատեքստը ստեղծում է միայն անհատը, հանճարեղ անհատը, որի շուրջը կարող էին պտտվել երկրորդական աշուղներ, երգիչներ: Դրանք, սակայն, եղանակ չեն ստեղծում, քանի որ բանաստեղծական հոսանքը, որ գալիս-

¹ Նահապետ Քուչակ, Հարյուր ու մեկ հայրեն (հայերեն և անգլերեն լեզուներով), Վ. Սարոյանի առաջաբանը, «Գրական թերթ», հունիս, 1993:

ծովանում է մի տեղ՝ ստանալով ապշեցուցիչ որակ, կարող է ստեղծել միայն հանճարեղ անհատը, որին այս դեպքում մենք անվանում ենք նահապետ Քուչակ:

Այս էական հատկանիշները, որոնք խոսում են սիրո երգչի փիլիսոփայական, հուզական, արտասովոր կենտրոնացման և գերզգայուն խառնվածքի մասին, ինչպես նաև բնության, աշխարհի և զգացմունքի զուգորդման բացառիկ ուժը և հայտնագործությունները, տանում են դեպի կնոջ և, առհասարակ, մարդու աստվածացումը:

Ամեն դեպքում ընթերցողը լսում է հեռվից մեզ հասնող հանճարի հավերժ ջահել ձայնը:

Այս բոլորին գալիս հյուսվում են նաև մի քանի ուրիշ հատկանիշներ, որոնք խոսում են ժողովրդական տարերքի հետ կապված հանճարի արտացոլման, կերպավորման, մանավանդ հոգեբանական բարդությունների ներքին շարժման և դրամայի մասին:

Այդ փիլիսոփան, սիրո լուսնոտը, տիեզերական շափումների հասնող արարչագործ բանաստեղծը նաև զարմանալի երկրային է, հողեղեն, նրբին մանրամասների և կենցաղի երգիչ:

Այս պոեզիայի երկրային գեղեցկությունները վերլուծելու համար ստիպված ենք դարձյալ մի փոքր վեճ բացել Մ. Աբեղյանի և Աս. Մնացականյանի հետ: Ի՞նչ է ասում Մ. Աբեղյանը հայրենիների ծագման, բովանդակության և ժամանակի սոցիալական միջավայրի հետ ունեցած կապի մասին: Հայրենիները «քանի որ հորինվել և երգվել են սկզբնապես ազնվականության, և հարուստ քաղաքացիության համար, բնականաբար, և նրանց կյանքի արտադրությունը և արտահայտությունն են: Եվ մեր հայրենիների մեջ իսկապես երևան են գալիս միայն այդ երկու դասի կենցաղը, ճոխ կյանքը— մետաքսե հագուստ, «որ նախշած է ոսկի թելերով», շալ շապիկ, մարգարտե շարոց, ոսկեթել ծածկոց, ականջի ոսկի օղեր... և այլն: Մի քանի հայրենիների մեջ «մեր առաջ պատկերանում է միջնադարյան ազնվականի անառիկ բերդը անտառապատ ու ժայռոտ լեռնազանգվածի մեջ»¹:

Անշուշտ, գյուղական կենցաղի ու աշխատանքի պատկերները քիչ են հայրենիներում, քանի որ դրանք հիմնականում նյութ են առել գյու-

ղաքադաքների և ավանների մարդկանց կյանքից, որոնք եղել են և՛ վաճառականներ, և՛ արհեստավորներ, և՛ ճամփորդներ: Նրանց մեջ քիչ թիվ չեն կազմել և հողագործ-այգեգործները: Բնականաբար, այս վայրում ծնված երգը տարածվել է աշխարհով մեկ, բովանդակ Հայաստանում և շրջակա քաղաքներում, գյուղերում: Ի դեպ՝ միանգամայն ճիշտ է Աբեղյանը. սկսած 4-րդ դարից մեզանում զգալի շափով եկեղեցին ճնշել է աշխարհիկ երգը, ուրախությունը, կերուխումի պոեզիան: Բայց հետագայում այդ երգը նորից ծավալ է ընդունել, ժողովրդական ընդգրկում ստացել աշխարհի ներքին կյանքի լիցքերի շնորհիվ:

Գուսանները, որ ծագումով եղել են հասարակ մարդիկ, իրենց արվեստը բանեցրել են սովորաբար ոչ թե աշխատավորների, «տառապյալների», այսինքն՝ աղքատների համար, այլ «հարուստների», այսինքն՝ հարկահանների, հարստահարողների, ազնվականության համար¹: Հետաքրքրական է, որ օրինակները հաստատելու համար նա մեջ է բերում Փ. Բուզանդի երկից, ուր պատկերված են 4-րդ դարի դեպքեր և իրադարձություններ:

Երբ բարձրանում են քաղաքները 10 և 11-րդ դարերում, գուցե և ավելի վաղ, գուսանները ծառայում էին նաև հարուստ ու փարթամ քաղաքացիներին, այս նոր «հայ ճոխերին», որոնք «թմբկօք և պարուք զգինիս ըմպէն», և «ի կաբաւ խաղուց և յերգու գուսանաց հեշտանային»²:

Ինչպես տեսնում ենք, նշանավոր բանասերը հայրենիները ցրում է ժողովրդական սակավաթիվ երգիչների վրա՝ մերժելով հզոր անհատի՝ Քուչակի գոյությունը: Այնուամենայնիվ, նա հայրենիները համարել է սակավաթիվ անհատների ստեղծագործություն, որոնք ծառայել են միայն վերնախավին: Տեսակետը, իհարկե, քննություն չի բերում, որովհետև, ինչպես վերը նշեցինք, երգը սահմաններ չի ճանաչում, ինչ-որ ուժով գնում է ժողովրդի մեջ: Այսպես, օրինակ, Խորենացին ժողովրդի մեջ է լսել և տեսել «Վահագնի» առասպելը և նրա կատարումը: Ուրեմն՝ բանասեր Աբեղյանը արհեստական պարիսպ է քաշել՝ երգը կտրելով ստեղծագործ անհատների ակունքից և բուն ժողովրդից: Քննություն չեն բռնում նաև միջնադարյան շքեղ կյանքի, առատության, թանկագին քարերի, ոսկյա հանդերձների մասին դիտողությունները: Բանն այն է, որ այս երգը, այսինքն՝ հայրենի, գոյացել է հասարակ ապրող, աշխատող, երազող մարդկանց սովորական տարեր-

¹ Մ. Աբեղյան, Գուսանական ժողովրդական տաղեր, Եր., 1940, էջ 10:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

բում: Եվ դա, ինչպես տեսանք, լավ է նկատված նույն Արեղյանի՝ վաղ շրջանի մի դրվատական դասախոսություն մեջ (1902 թ.): Այդ մասին գրել են նաև Հովհ. Թումանյանը, Դ. Վարուժանը, Դ. Դեմիրճյանը և ուրիշներ: Մեզ մնում է միայն դիմել հենց բուն հայրեններին, որոնց մեջ բացառիկ տաղանդով երգված են հասարակ մարդկանց առօրյան, հոգեկան դրամատիկ վիճակները և մանավանդ՝ պարզ, անպաճույճ կենցաղը:

Բայց մինչ այդ հարկ ենք համարում դիմել Դ. Դեմիրճյանի բնութագրմանը՝ տրված 1934-ին («Մի նոտա Բրյուսովյան համերգից») և 1941-ին («Վերածնված ժողովրդի դարավոր գրականությունը»), որոնք լույս տեսան գրեթե այն ժամանակ, երբ Մ. Արեղյանը տպագրում էր «Գուսանական ժողովրդական տաղերը», մշակում իր վերջին տեսակետը: Դ. Դեմիրճյանը՝ «Գիրք ծաղկանց» իմաստուն պատմվածքի հեղինակը, որն այնքան լավ գիտեր միջնադարյան պոեզիան, գրել է նաև «Դատաստան» և «Ծրկիր հայրենի» դրամաները, հակառակ Մ. Արեղյանի, այսպես է բնութագրում Նահապետ Քուչակին. «Մեր մյուս գագաթը, հանճարեղ լիրիկը՝ Նահապետ Քուչակը, որի պոեզիայի հիմնական լարը՝ սերը, առողջ է, պայծառ, ինչպես գարուն, որ մարմնավորում է աշխատավոր ժողովրդի հատկությունները— այդ իսկական ժողովրդային բանաստեղծը, որ միաժամանակ և՛ պարզ է, և՛ կառուցիկ, բարձրավեստ, կղառնա մեր գնահատության կենտրոնական առաջադրանքներից մեկը»¹: Ժողովրդային բանաստեղծ, պարզ և կառուցիկ, բարձրարժեք, այսինքն՝ խորապես անհատական:

Եվ հենց այստեղ, դառնալով Քուչակի հայրեններին, մենք տեսնում ենք նաև մի ուրիշ զարմանալի հատկություն. տիեզերական շափումների և մարդկային գեղեցկությունների արտասովոր զուգորդումների կողքին խիզախ մտքի ճախրը երբեմն իջնում էր նաև դեպի Երկիր, եթե կուզեք իմանալ՝ անհուն ընդգրկումներով հանդերձ, դա նաև միջնադարյան մի գյուղաբնակի կենցաղի, բարեբեռի, կյանքի խորհրդավոր շարժման գեղարվեստական անդրադարձն է, որով Քուչակը տարբերվում է մյուս բոլոր բանաստեղծներից: Նրա հայրենները շատ անգամ դառնում են մի քաղաքի կենտրոնական թաղամասի, անգամ մի նեղլիկ փողոցի պատմություն, կյանքի ճանապարհ, ուր անվերջ կայծակլիտում է սիրո լույսը: Այսպիսի կառույցներ մեզ չեն տալիս ո՛չ ժողովրդական երգերը, ո՛չ նարեկացիին, ո՛չ Ֆրիկը, ո՛չ էլ մյուսները:

¹ Դ. Դեմիրճյան Վերածնված ժողովրդի դարավոր գրականությունը, Երկ. ժող. հ. 8, 1968, էջ 255:

Աղմկոտ կյանքի և բուռն շարժման մեջ երևում են անպաճույճ պատկերներ, լավում են միտք կանչեր, խոստումներ, երևում են բորնկման պահեր: Մարդկային կյանքն ընթանում է իրական շեշտերով, կարոտի կրակներով: Հետևե՛ք նրա ստեղծած պատկերների ներքին բովանդակությանը և շարժմանը: Նա կյանքի պոեզիա-պատմությունն սկսում է «վերին թաղից՝ մահալուրից»: Իջնում, անցնում է նեղլիկ փողոցներով, «սոխախներով», հասնում մինչև շուկա, և այդ ճամփին «անակնկալ հանդիպումներ», անպաճույճ, անշուք տնակների ճեղքերից սիրո ակնարկներ և այլն:

Նահապետ Քուչակն իր հարազատ պարզ աշխարհում ու բնական մթնոլորտում ստեղծում է կյանքի և հրաշք սիրո երգը, որ բնորոշ է միայն իրեն. գույներով, հոգեբանական բովանդակությամբ, կյանքի և երազների ընկալումներով նա բացառապես ինքն իր հետ է: Տարբերվում է միջնադարյան բոլոր բանաստեղծներից:

Ամենից առաջ ասենք, որ Քուչակի երգը մի յուրօրինակ որակական թռիչք էր հայ բանաստեղծության մեջ: Ո՞րն էր նրա բերած գրվածքը նորությունը: Անշուշտ, ինչպես նշեցինք վերը, նրա նախորդները շատ բան էին արել աշխարհիկ պոեզիայի զարգացման ճանապարհին: Դեռ հոգևոր կենտրոններում սկսել էր այստեղ-այնտեղ ծաղկել սիրո երգը, մասնավորապես դա վառ է արտահայտվում 13—14-րդ դարերի պոեզիայում, երբ սիրո երգը փարատում է ավանդական խավարը, լուսավորում նոր զգացումներով: Բայց ընդգծենք, Քուչակի երգի մեջ այդ ամենը կատարվեց հզոր թափով: Նորին մեծություն կյանքը խուժեց նրա երգի բոլոր անցքերով ներս, և այնտեղ տիրաբար կանգնեցին կենդանի մարդը, կինը և տղամարդը՝ իրենց զարմանալի իրական առօրյայով, պահվածքով, բնական շարժումով և զգացումներով: Կյանքը և մարդը հաղթանակ էին տոնում բանաստեղծության մեջ՝ երևան գալով բազմապիսի շափումներով, երկրային և երկնային առնչություններով: Սկսվում էր մեծ կյանքի հոսքը բանաստեղծության մեջ և մարդու ներքին և արտաքին կերպավորման համաշեշտ ավանդը: Այդ ամենի բնական շարունակությունը երևաց մի փոքր հետո՝ Նաղաշ Հովնաթանի և Սայաթ-Նովայի երգերում: Ափսոս միայն, որ պատմական հանգամանքները խափանառիթ եղան մեծ ավանդի մարմնավորման ճանապարհին: Հետո, միայն հետո այդ զարմանալի բանաստեղծական ավանդը ծաղկեց 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Հովհ. Թումանյանի և Ավ. Իսահակյանի պոեզիայում, որոնք և խորը հասկացան այս հանճարեղ երգչի պոեզիայի հմայքը և ուժը:

Բայց շարունակենք մեր զրույցը, դառնանք Քուչակի բանաստեղծության գլխավոր հայտնագործումներին, որոնք ուրույն առանցք են նրա փիլիսոփայական երգերի, երկրային և երկնային աղերսների կենարար հիմքը: Այդ պոեզիայի մեջ կյանքի և սիրո հոգեբանական հայտնագործումները ցույց տալու համար բերենք կենսական լիցքով զրված մի շարք հայրեններ:

* * *

Մահալօքս ի վար կուգի, նա տեսի լաթեր լրացած.
'ի յայն լաթերուն միջին լրացած շապիկ մ'էր փռած.
Իր կուրծքն էր զալեմ քաշած, ու թեզնիքն էր մատնահարած.
Ատոր տէրն ի յիս պիտէր, զիս հազար դեկան՝ գա գնած:

* * *

Մահալօքս ի վար կուգի, նա տեսայ դռնակ մ'ալ ի բաց.
Մտայ ու բարեւ տուի, նա տեսայ իմ եարն ալ ի հաց.
Կթխակ մի գինով լցած՝ իմ եարին առչեն է դրած.
— Իմ եար, խըմէ իմ դիմաց, որ ելնէ հոգիս քո դիմաց:

* * *

Մահալօքս ի վար կուգի ծուռումուռ հազար սոխախով.
Խոշ եարս ալ ի դէմս ելավ, լուկ բարեւ երես հյուրըրումաթով.
Գրկեցի ու պինդ պագի զիր աչերն խիստ կարտով.
Կերթար ու կասեր լալով, թ'ինչ խաղք էր եղաք ցորեկով:

* * *

Մահալօղդ ի վայր գայի, ես առչել ի եարս ի յետել.
Այլ գայի ու կանգնէի, որ գայր եարս ու տայր ինձ բարեւ.
— Բարեւ ու հազար բարեւ, արեգա՛կ, ի՛մ լոյս, ի՛մ արեւ:

* * *

— Իմ բարձրագնաց լուսին, շատ բարեւ տար իմ կյուզելին.
— Զբարեւդ ես ի ո՛ւր տանեմ, չեմ գիտեր զտունն կյուզելին.
— Գնա ի վերայ թաղին, բարձր պատ ու ծառն ի միջին.
Նստեր ի ծառի շքին, կը խմէ իր լուրջ ապիկին.
Կու խմէ ու հայրեն կասէ, թ'՝ ընչ անուշ է սէրն ու գինին»:

Եվ այս փոքրիկ խտացումները, հոգեբանական նրբին պատկերները՝ բնական շրջանակի մեջ, ունեն նաև անհատական, կենսագրական գծեր, բացում են քնարական հերոսի առօրյան, կյանքի մանրամաս-

ները: Դա երևում է նաև երկու բանաստեղծ անհատների՝ Քուչակի և Հովնաթանի սիրային հանդիպում-պատկերների և մանրամասների համեմատությունից:

Հովհ. Թումանյանի մտքով չի էլ անցել կասկածել Քուչակի գոյություն վրա, հակառակը, նա տեսնում է Հովնաթանի և Քուչակի սիրած կանանց որոշ տարբերությունները և սիրո ուրույն ջերմաստիճանները: Հովնաթանի սիրածը մի ջահել այրի է, Քուչակինն էլ սրա նման մեկը:

«...Ճիշտ Հովնաթանի սիրածի նման մեկն է սա էլ, միայն թե նա պարտեզից, վարդերի միջից էր ժպտում, աչքով-ունքով անում, սա պարտեզ չունի, կիսաբաց դռնիցն է ժպտում ու թաքուն նշաններ անում: Նա՛ Հովնաթանի սիրածը, կարմիր էր հագնում, սա՛ Քուչակի սիրածը՝ կանանչ:

«...Հագեր է գկանանչ ճիւղպեն...» (61)

«...Ձինչ հագեր՝ ամենն է կանանչ...» (62):

Եվ Հովնաթանի սիրածն ավելի հարուստ տանից է ու փարթամ, քան Քուչակինը: Մինչդեռ Հովնաթանը շքեղ մետաքսե, ոսկեթել հագուստ է նկարագրում ու թանկագին զարդեր, Քուչակն ասում է.

Քանի ու քանի կասեմ՝ մի՛ կենար խամ լաթերով.

Գրնա, ապրըշում հագիր, որ նախշած է ոսկի թելով... (46):

Բայց միևնույն արարածներն են երկուսի սիրածն էլ, և երկու բանաստեղծն էլ խնդրում են.

«...Ինձ շատ մի՛ աներ աչքաւ ունքաւ...»

(Հովնաթան, 46):

«Այդ քո ստեղծողիդ համար,

Երբ քայլես՝ զունեդդ մի շարժեր...»:

(Քուչակ, 63):

Եվ երկուսն էլ երջանիկ են ու ամենայն իրավունքով կարող էին բացականչել.

Քան զսէրն ալ քաղցրիկ պտուղ

Ի յաշխարհս շաւտամ թէ լինի...»:

Մի փոքրիկ քաղաք կամ գյուղաքաղաք, մի վերին թաղ, դեպի ներքև ձգվող սոխախներով (նեղլիկ փողոցներով), անպաճույճ, մի սովորական արևային աշխարհ՝ պայծառացած հանճարի լույսով, որի

¹ Հովհ. Թումանյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 6, էջ 323—324:

տարեքում, սակայն, թաքուն ու բացահայտ ծաղկում է սերը: Դա ավելի շուտ փոքրիկ հողի վրա ստեղծված մարդկային աշխարհի պատկերն է, այսինքն՝ խտացնում է երկրային սիրո շարժումը: Սովորական առօրյայի վրա վերստեղծվում է սիրո մի ամբողջ աշխարհ, ծագում են դարձյալ տիեզերական ընդհանրացումները: Թեևս ավելի ազդեցիկ են ու տպավորիչ հագեցված շարժումով հարուստ գիշերները, ուր ծաղկում են հույսերն ու երազները: Ո՞վ ունի այսպիսի գիշերներ: Գուցե միայն շատ ուշ եկած բանաստեղծները՝ Հովհ. Թումանյանը, Մ. Մեծարենցը, Ավ. Իսահակյանը, Վ. Տերյանը, որոնցից ամեն մեկն ունի իր զարմանալի գիշերը, ուր ծաղկում են սպասման երազները: Չափազանց ինքնատիպ են Քուչակի գիշերները. նախ ունեն հարազատ մըթնոլորտ, ընդհանուր գծեր, միևնույն ժամանակ նրանցից ամեն մեկը մի աշխարհ է: Եթե նույնիսկ նրանցից թեկուզ մեկը հասած լիներ մեզ, ապա կարող էինք ասել, որ միջնադարում ապրել է մի հզոր բանաստեղծ-անհատ:

Քուչակի գիշերներին հնչում է սիրո տիեզերական լարը, որին ուժ է տալիս դրամատիկ լիցքերով ներթափանցված հոգեկան շարժումը: Նրա համար հենց այնպես, առանց գեղեցկության և սիրո թրթիռի երգ չկա... Գիշերերգերին խառնվում է ապրումը: Հայրենը հնչում է տագնապով ու սպասումով: Ահա հրաշք գիշերներից մեկը, որն առանձնանում է իր դրամատիկ շնչով.

Իմ եար, դու յերդին ի քուն, ծոցդ լոյս կուտա աստղերուն.
Կամ առ զիս ի ծոցդ ի քուն, կամ տէսթուր տուր երթամ ի տուն.
— Ոչ կառնում ի ծոցս ի քուն, ոչ տէսթուր տամ՝ երթասս ի տուն.
Հանցեզ երերուն պահեմ, մինչ որ գա լոյս առաւոտուն:

Ահա մի ուրիշ գիշեր՝ անլուսնկա: Մի հայրեն, որն իր մեջ թերևս ունի նաև կենսագրական արձագանք և այնքան նման Քուչակի շուրջը հյուսված Վասպուրականի մեր հիշած լեզենդներին: Սիրահարն անցել է քաղաքներ ու գյուղեր, կտրել շատ ճամփաներ, բայց սերը նրան կանգնեցրել է այս գյուղի դեմը: Հայրենը բռնված է տագնապով ու հույսով, լուսաբացի սպասումով:

Գիշերս ես ի դուրս ելայ, մութ գիշեր, լիկա լուսնկա.
Բռնեմ այս բարակ ճամփեկս ու երթամ մինչ որ լուսանայ.
Շատ գեղ, շատ քաղաք անցայ, այս գեղիս դեմն կպսեցայ.
Քող շէն ու բոլոր մնայ, թ'ինչ աղէկ կօզալ կու կենայ:

Քուչակի երգերի կենտրոնը սիրտն է՝ անհանգիստ, բաբախուն, տագնապով, սպասումով լի, որն այնքան ձայներ է լսում և զգացումներ որսում աշխարհում: Առողջ, ուժեղ, լիքը՝ ինչպես կյանքը՝ հազար բաբախումով: Հետագա բանաստեղծներից նրա հետ կարող է համեմատվել միայն Ավ. Իսահակյանը, որը ներքին հպարտությամբ գրում է.

Սիրտս երկինք է, ամեն արարած
Աստղ ունի այնտեղ:

Քուչակի սրտի ամենաքնքուշ թրթիռներից մեկն է նաև սիմվոլիկ սիրո այս հայրեն-գիշերները, որը մի նրբին փոխաբերություն է: Բանաստեղծը սոխակի երգը համեմատում է իր սրտի ձայնի հետ: Ի՞նչ նրբություն ու քնքշություն կա տողերի մեջ.

— Գիշերս ես ի քուն էի, իմ սրտիս ականջն էր ի բաց.
Սիրու հաւն ի ձայն էած, լօք լըսեց սրտիկս ու դողաց...

Ո՞վ է սովորեցրել սոխակին սիրո լեզուն, ո՞վ է հասկացել սոխակին: Ամբողջ բանաստեղծության մեջ իշխում է այդ խորհրդավոր ձայնը՝ անբացատրելի, անմեկնելի:

Ահա դարձյալ սիրո տագնապով բռնված մի պատկեր, որտեղ նույնպես զգացվում է հանճարեղ անհատի սրտի զոռը և զգացմունքի նրբերանգները: Զահել մարդը սպասում է գիշերվան, երբ պիտի ծաղկի յարի տված սիրո խոստումը, քանի որ իր դեմ ելած կինը մարդաշատ, «ենդ սոխախում» գիշերային խոստում, հրավերք է տվել: Եվ գիշեր ու ցերեկ տարբեր ձայներով քուչակյան երկրի բոլոր նեղլիկ սոխախներում հնչում է սիրո մեղեդին.

Տեսայ իմ հոգու հոգին զարդարուած ու բաղնելուա.
Ես՝ ալ իմ դէմիկն՝ ելայ, նեղ սօխախ ու խիստ դալապայ.
Պէշան ալ ի վեր տարաւ, ունեռովն արաւ, թէ՛ ՎԳնա,
Գնա ու գիշերն արի, որ ամեն դժարս դուրանայ.
Քեզի գիրկն ու ծոց անեմ, պագ հազար, մինչ որ լուսանայ:

Գիշերային պատկերներ, քմահաճույքներ ու սարսուռներ: Գիշեր, փարշով գինի և սպասող արարածը: Սա մի զարմանալի բանաստեղծ է, որ լսում է, տեսնում, նաեղծում՝ իր աշխարհի՝ երկրորդ կյանքը, երբ շարունակվում է յուրովի գործել զգացումների աշխարհը, մարդկային խորհրդավոր ենթագիտակցությունը, որը շարունակում է ցերեկային

կյանքի արձագանքները և ինչ-որ ուրիշ բաներ, որոնք սովորական աշ-
քին և ականջին անհասանելի են, բայց կան, գործում են: Այո՛, կեսգի-
շերներին քուն թե արթուն յուրովի ապրում է մեծ բնակավայրը՝ սիրո
սպասումներով, խորհրդավոր հանդիպումներով: Քուշակը ամփոփում,
կենտրոնացնում է սերն ու սիրտը՝ ձուլելով իրար գիշերն ու ցերեկը:
Եվ, ճիշտ է, տարբեր ուրթներով, տարբեր ձևերով, սակայն շարժման
մեջ են մարդու հոգու բարդ աշխարհը և կենցաղը՝ իր մանրամաս-
ներով:

Այս ծովական գիշերս ի բուն ես երկու շրջան մանեցի.
Խօջ եարս այլ ի միտս ընկա՛ թէզ մ'ելա զջահրաս վերուցի.
Փարշիկ մ'այլ գինի առի, խօջ եարիս դուռն գնացի.
— Խօջ եար, զդուռն բաց, ձին եկեր, ոտվիս կու մքսի:

Գիշերս ես ի դուրս ելայ, գան ի ձեռս կերթայի գինու.
Իմ եարն այլ ի դէմս դիպաւ, զիս ի յիւր տունն կու տանու.
— Քու սէրն ի սրտիս մէջն կու այրի, զինչ հում ճրագու.
Արտասուս յերեսս ի վայր կու թափի զինչ գետ ու առու:

Սիրած ջահելը նայում է ճամփին, հեռուներին, մի ջերմիկ կանչով
և կտրում է քաղաքից քաղաք տանող սիրո ճամփան:

— Երբ ես ձեր քաղաքն ելայ, արեգակն էր երկու կանգուն.
Ելայ յայս քաղաքս եկայ, լօք եղաւ օրեկս իրիկուն.
Աղուտրն այլ ի դէմս ելաւ, պինդ գրկեց տարաւ զիս ի տուն,
Շամամ ծծերուն միջին տեղ ձգեց 'ւ արաւ զիս ի քուն,
Պագիկ տայր ու պագիկ առնոյր, զավլ աներ մէկալ գիշերուն:

Եվ միշտ չէ, որ այս սիրո գիշերը երջանիկ է: Կան և՛ տագնապներ,
և՛ փորձություններ, և՛ դառնություններ, ինչպես կյանքում: Այսպիսի մի
ցնցող, «փոքրիկ» աղետ է սիրածի դավաճանության լուրը, որ կնոջ աշ-
քերից արյուն-արցունք է քամում:

Գիշերս ես ի քուն էի, քունս ի ներս սրտիկս էրեցավ,
Եկին ու բերին խապար. «Քո սիրած եարն զքեզ մոռցաւ»:
— Մանկտի՛ք, ձեր արեւոյ ասեմ, լսեցի՛ լեզուս կապեցաւ,
Արցունքս ի յերեսս ի վար շուր կերթար, նա արյուն դարձաւ:

Ամեն մի հայրեն կարծես փոքրիկ մի նովել է, բայց վիպական տա-
րողությամբ, որից հյուսվում է մեծ կյանքի և սրտի վեպը: Այդպես են
գրել, անշուշտ, ուրիշ ոճավորումով, և՛ Իսահակյանը, և՛ Տերյանը:

Հենց այդ իմաստով է Դ. Վարուժանը գրել Քուշակի մասին. «Միտքը՝
եվրոպացի, բայց սիրտը՝ հայ: Գաղափարիս մեջ կրնտրեմ Պայրերը կամ
Նիցցեն, բայց արվեստիս մեջ կրնախընտրեմ Քուշակը (իհարկե անելի
գտված և մաքուր)»¹:

Այսպիսով, Վարուժանը դեռ 1907-ին տեսել է Քուշակի բուն մե-
ծությունը, որի մեջ միաձուլված է եվրոպական միտքը, հայ ազգային
ոգին, հայ սիրտը: Դա սպառիչ բնութագիր է:

Եվ ինչու մեր բանասերները գեթ մի անգամ չեն նայել այս տողե-
րին, անտեսել են Թումանյանի, Եղ. Չարենցի բնութագրումները: Եվ
մի՞թե բանասիրական աշխատանքը սոսկ պետք է հենվի արձանագրու-
թյունների վրա: Ցավալի է, բայց փաստ, այդպես է ստացվել:

Երբ կարդում ես Քուշակը և կամ բացում հայրենների շերտերը,
դժվար է կանգ առնել որևէ տեղ: Նրա խաղերը ամեն ընթացման բե-
րում են նոր իմաստներ, ամեն լույսի շողի տակ փայլում նոր գեղեց-
կությամբ: Սա հենց այն որակն է, որ ընդունված է ասել բարձր ար-
վեստի մասին՝ կյանքի համարժեքն է՝ գեղարվեստի ուժով վերստեղծ-
ված:

Այսպես իրարու հետ ձուլվում են գիշերվա ու ցերեկվա պատկերնե-
րը, սիրո ապրումները, հոգեբանական վիճակները, որոնք ստեղծում
են ինքնատիպ, հարազատ մթնոլորտ՝ որպես հանճարի անհատական
ոճի բյուրեղացած ծնունդ: Սիրո սպասում, սիրո կանչ՝ միջնադարյան
բնորոշ կոլորիտով:

— Ճրագ, քեզ երեսկ կուտամ իմ եարին առջև կու վառիս.
Գէմ շատ մի ֆառահ է քո, յիւր երեսս ի վեր կու նայիս:
Ճրագ, քեզ ականջ պիտէր, որ լսէիր զիմ գանգատնիս,
Երթի՛ր իմ եարին ասի՛ր, խոով է, հաշտեր հետ ի յիս:

Այսպես կարելի է բերել նման հուզիչ ու գեղեցիկ հոգեբանական
բազում պատկերներ:

Քուշակի սիրո երգերի մեջ մի առանձին տեղ են գրավում նաև ջա-
հել հոգու խենթությամբ մեղեդիները: Հայրենների մեջ կան երգեր, որոնք
բոցավառ հոգու պոռթկումներ են, անկրկնելի, անմրցելի, ջահելության

¹ Դ. Վարուժան, Արշակ Գուգանյանին, 17 մարտ, 1906, Երկերի լիակատար ժողո-
վածու, 22 ԳԱ հրատ., Եր., 1987, էջ 274:

երգեր: Ահա սքանչելի, սիմվոլիկ, սանձազերծ այդպիսի պոեզիայի մի օրինակ: Երևակայության ուժով ստեղծած մի կառույց սիրո մասին.

Քո սէրն ի սրտիս միջին տուն շինեմ 'ւ ի մէջ կու կենայ.
Աչերն այլ երդիք դրեմ, մութ ընթուին ի վեր կու կենայ.
Աչերն այլ երդիք դրեմ, մութն երդիքն ի վեր կու ելնայ.
Եկեք հանց տեսէ՛ք, մութն ելեր՝ երդիք չի կենայ:

Բերենք մի ուրիշ երգ՝ կրակված սրտի ու հավերժական սիրո մասին: Սերը չի մարում, ժամանակն ու տարածությունը չեն մեղմացնում, փիրո ուժը, հակառակը՝ ավելի են զորացնում: Եվ հետևում է հրաշալի ընդհանրացումը. այդ կրակը կարող է անսպառ շերմություն տալ կարոտյալներին: Սիրո զգացումը դարձյալ ստանում է տիեզերակայն ընդգրկում:

Ասցի, թե՛ «Երթամ հեռու, ու կտրի սրտիկս ի սիրու»,
Ոնց որ գնացի հեռու, լօք դարձաւ կրակն ի նորու.
Ում որ կրակ պիտենայ— գա տանի սրտէս վառելու.
Ում թէ որ քիչ պիտենայ, շատ տանի գանձիկն էրելու:

Բուռն սիրո մի ուրիշ նմուշ: Խենթ երիտասարդը երազում է երջանիկ հանդիպման մի պահ. հեռու մարդկանցից, բնության մեջ, գետի այն ափին, որի կամուրջը ջուրը տարել է, ձյունով ծածկված են բոլոր ոտնահետքերը, ուր նա ցերեկով դնչիկն է համբուրում սիրածի:

Էրենկ ես անոր կուտամ, որ աներ իւր եարն է փախեր,
Ոնց որ զկամուրջն անցեր, ջուրն էլեր զկամուրջն է տարեր.
Ձնիկ, եղեմնիկ եկեր, զոտվընուն հետքն է կորուսեր.
Առեր ի պաղջան մտեր, ցորեկով զդնչիկն է պագեր:

Եվ վերջապես մի խելահեղ բանաստեղծություն, խորապես անհատական մի երգ սիրո և շահելության մասին:

Վերին թաղում գեղեցկուհին համբուլրի մրցույթ է սահմանում: Գեղեցկուհու ձայնը դուրս է կանչում նույնիսկ մենաստաններում գրտնըվող աբեղաներին: Կոիվ է գնում գեղեցկուհու մի համբուլրի համար: Սարսափելի շարդ: Գեղեցկության շունչը արթնացնում է նույնիսկ մենաստանի կիսամեռներին: Այս բանաստեղծության մեջ կա և՛ հզոր զգացմունք, և՛ սիրո իմաստավորում, և՛ հումոր, և՛ հեգնանք, և՛ բարձր սիմվոլիկա.

Աղեկ մի վերին թաղէն կու կանչեր. «Պագիկս է պալաշ».
Ձէնն ի վանորէքն անկաւ. հարեղնին կապեցին զզլըբաշ.
Շատ ոտք, շատ գլուխ կոտրաւ, շատ վեղար մնաց թերընմաշ.
Հանցեղ մեծ շարդում եղաւ, որ արունն տարաւ զլաշ...»:

Մի թեմայի մեջ բանաստեղծը հասնում է նրբավորումների և հայտնագործությունների: Ամենազարմանալին գեղարվեստական պատկերների խտացման ուժն է, խոհի և զգացմունքի շարժման ելեղները: Եվ իհարկե, այս բոլորի մեջ երևում է մեծ վարպետի արտասովոր ուժը՝ ըստ նյութի և բովանդակության տարբեր խտացումներ ստեղծելու ասպարեզում: Հզոր բանաստեղծություններին հետևում են սիրո մեղմիկ շշուռները, նրբին տեսիլները, ցավագին մրմունջները: Չես էլ կարող ջոկել մեկը մյուսից: Նրա երգերի մեջ կան և՛ տրտունջներ, և՛ բողոքներ, անբավականության պահեր: Կինը ապտակում է գինու փարշը գրկած սիրածին, որը հրապարակավ համբուրում է նրան, բայց ոչ շարունակնից: Եվ կինը բացատրում է.

Ես չեմ ցորեկվան որսիկ, զիս կորսան ի մութ գիշերով.
Գիշերն ալ գինով կորսան ու ցորեկն կարմիր խնձորով:

Երբեմն էլ լսվում է բողոք միջավայրի դեմ. ոմանք մատնացույց են անում իրենց սերը:

— Ա՛րեկ, որ տամ քեզ խրատ, լօք առնում խրատ ի քննէ,
Թող թէ սիրու տէր եղաք, ի՞նչ կուգեն այս խալխս ի մեննէ.
Յորտեղ որ կանգնած տեսնուն, մատընցուց կանեն թէ՛ նա է.
Ասես թէ մարդ ենք սպանել, կասեն թէ՛ արեկ վճարէ:

Սիրո նվագներին խառնվում են աստվածային գեղեցկության մեղեդիները: Բնության և մարդու սիմվոլիկ համաձուլյ պատկերները՝ անմիջակա ու ցողաթաթախ:

Մարդը բնության մեջ, բնության հետ նըբահյուսված: Մնվում է բնության և սիրո ներդաշնակության հեթիաթը:

— Այս աստվորիս վերայ դու մատնի, ես ակն ի վերայ,
Դոր, որ պող աղբյուր մի կայ, դու կանանչ, ես ցողն ի վերայ.
Խնձոր ես ծառին ճղին, ես կանանչ թփիկ ի վերայ,
Վախեմ, թէ աշունն գայ, զքեզ քաղեն, թուփս շորանայ:

— Ես աչք ու դու լոյս, հոգի, առանց լոյս՝ աչքն խաւարի,
Ես ձուկ ու դու ջուր, հոգի, առանց ջուր՝ ձուկն մեռանի,
Երբ գձուկն ի ջրին հանէն՝ և այլ ջուր ձգեն, նա ապրի,
Երբ զիս ի քենէ զատեն, քան զմեռնելն այլ ճար չի լինի:

Այս բանաստեղծութեան առիթով ուզում ենք հիշած լինել մեր բանասերների մի ծանր սովորութիւն: Դեմ առնելով Քուչակի գանձերին՝ նրանք առանց բանասիրական որևէ հիմքի, սոսկ ենթադրաբար, իրենց նախընտրած հեղինակներին են վերագրում զանազան հայրեններ կամ հայրենների խմբեր: Այսպես օրինակ՝ Տիրայր արքեպիսկոպոս Մուշկամբարյանցը իր «Ֆրիկ դիվան» գրքի մեջ զարգացնում է այն միտքը, թե մի օր, երևի, կհայտնաբերվեն Ֆրիկի սիրո երգերը, քանի որ բանաստեղծը ինքը հիշել է, որ գրել է շատ «հայերեն մասալ ու առակ»¹: Նա այնքան էր համոզված իր ենթադրութեան մեջ, որ դիվանի Ծ հավելվածի մեջ վստահորեն դնում է վերը հիշված քուչակյան գողտրիկ հայրենը:

Թե ինչ կտան Տիրայր արքեպիսկոպոսի ենթադրութիւնները ապագայում, դժվար է ասել, սակայն շատ ակնառու է, որ այս գողտրիկ հայրենը չափազանց հարմար է գալիս Քուչակին վերագրված սիրո անկրկնելի երգերին:

Նահապետ Քուչակի ուրիշ հայրեններում ևս Սիրո ծիրը լայնանում է, բացվում են մարդու հոգու ծալքերը:

Չկա ոչ տղա, ոչ ծեր, որ սիրու կածան չէ կոխեր,
Չկա իմ խոցիս հեքիմ, այն որ կա՝ նա դեղ չի գիտեր...:

Երբեմն նա նստում և լալիս է՝ «Օձուն ձագն» սիրելու համար, երբեմն էլ մերժված սիրո կրակն է ելնում դատապարտված հոգուց: Եվ քառյակների մեջ վառվում է ցաված սիրո կրակը:

Ով որ սիրու տէր լինի, 'և իր սիրուն ճարակ' չի լինի,
Թող երթա փորէ տապան և մտնու մէջն կենդանի.
Սրտին դէմն բաց թողու, որ ելնէ բոցն ծիրանի.
Ով անցնի, նա զայն ասէ՝ «Սիրու տէր մարդն կու վառի»:

Հոգեկան այրումը, Քուչակի պոեզիայի տարերքը բոլոր վտակներով գալիս խառնվում է մեծ հրդեհին:

¹ Տիրայր արքեպիսկոպոս Մուշկամբարյանց, Ֆրիկ դիվան, Նյու-Յորք, 1952, էջ 137:

Եվ որքան էլ պատկերները իրական, տեսանելի, առօրյա, սակայն նրանց մեջ միշտ ընդգծվում է նաև խոհական տարերքը: Ահա միջնադարյան մարդու սիրո տեսանելի և իմաստավորված գուննդ պատկերը.

Սէր կա, որ ի քուն կանէ, սէր կա, որ արթուն կու պահէ,
Սէր կա, որ ի ժամ տանի, անաղօթք ի յետ կու բերէ,
Սէր կա, որ շուկան տանի, յանվաճառ ի յետ կու բերէ:

Իրար հետ միաձուլլ գնում են ցավերով, երազներով հարուստ քաղաքի պատկերները: Այստեղ-այնտեղ ընդգծվում են դրամատիկ պատկերները: Ահա դրանցից մեկը.

Այդ ո՞վ է երգիկս եկել, զայդ օտար հողն կու սորա,
Թէ վարդ ես, նա վար արի, թէ օտար ծաղիկ, նա գնա,
— Ոչ վարդ եմ ի վար գալու, ոչ օտար ծաղիկ գնալու.
Եկեր սիրուդ եմ առեր, ոչ գալու եմ, ոչ գնալու:

Քուչակի հայրենները պահում են կյանքի թովչանքը, ստեղծում երջանիկ հոգիների խաղը:

3

ՔՈՒՉԱԿԸ ՀԱՄԱՇԵԱՐՀԱՅԻՆ ԶՈՒԳԱՇԵՌՆԵՐԻ ՄԵՋ
(Խայամ և Շեֆապիր)

Այս բոլորից հետո ինքնաբերաբար ծագում է Խայամի և Քուչակի զուգահեռը: Իհարկե, Խայամի մոտ էլ պահել, մի օրը սահման է երջանկութեան, քանի որ նրան չի հրապուրում այն աշխարհը, ուր գնացողը հետ չի դարձել, ուր ամեն մի հողի հատիկ երևի մի արքա է.

Ափսոս, կյանքը անց է կենում ու գնում,—
Մահվան ձեռքով որքան սիրտ է արնոտում.
Ոչ ոք չեկավ, լուր տա մեզ այն աշխարհից—
Ճամփորդները, պատմի, ինչպե՞ս են ապրում (185)¹:

Մի անհուն թախիծով են պարուրված Խայամի քառյակները՝ ամբարված կյանքի ու մահվան անվերջ փոխակերպումների զգացողութեամբ:

¹ Քառյակները բերվում են Խայամի «Վավերագրական քառյակների հետքերով» գրքից:

Ամպը եկավ՝ մարդի գլխով անցավ լացով,
Առանց գինու ինչպես ապրել դարդոտ սրտով,
Կանաչ մարգով զմայլվում ենք մենք այսօր,—
Ո՞վ զմայլվի մեր անյունից ծլած մարգով: (92)

Նրան չի հուզում և գալիքը, որովհետև ի՞նչ խորհուրդ ունի անվերադարձ անցնող կյանքը, որը միայն մի պահ է տևում, սակայն, նա՛ փիլիսոփա բանաստեղծը, իր գոյությունը չի սահմանափակում աշխարհի խորհուրդը: Հավերժական է կյանքի ընթացքը, բայց բանաստեղծին հուզում է իրեն տրված սիրո և վայելքի կարճատև պահը:

Մենք մնայուն չենք, բայց աշխարհը կա, էլի կը լինի,
Ուտի սխալ է ապրել առանց սեր և կին ու գինի,
Մինչև ե՛րբ՝ «հնուց է, թե ստեղծված է», մինչև ե՛րբ հույս ու վախ,—
Ես որ գնում եմ, էլ ի՞նչ իզուր հարց՝ նորի կամ հնի: (190)

Իսկ ի՞նչ է տալիս մեզ արևելյան իմաստունի և Քուչակի զուգահեռը: Խայամն ավելի շատ խորհում է ճակատագրի մասին, որը տալիս է նրան զուգորդումների հարստություն: Այս տեսանկյունից է նա գովերգում կինն ու գինին, աշխարհային վայելքները, կնոջ սերը: Սակայն նրա երգերում չկա կյանքի շարժումը, պահի դրամատիկ պայթյունը: Նա անվերջ խորանում է մի մեծ խնդրի՝ մարդու և տիեզերքի հարաբերության մեջ: Իսկ Քուչակը սիրում է կյանքի շարժումը, անմիջական զգացումները, բոցավառման պահերը: Եվ դա մի յուրօրինակ մրցություն է տանում նաև տիեզերական երևույթների հետ: Արյունով, կյանքով, զգացումով լի պատկերներից, մարդու ապրումներից ծնվում է նաև անհատի մեծ խոհը աշխարհի և գեղեցկության մասին: Եվ իսկապես, ճիշտ են եվրոպացի քննադատները, որոնք տեսնում են Քուչակի պոեզիայի այդ առավելությունը, կենսական լիցքերը:

Այս բոլորի հիմքի վրա ձևվում են աբստրակտ ուժի սիմվոլիկ պատկերներ, որոնք հավերժական են նաև մարդու գոյության ճանապարհի համար: Մի բարձր թաղից մինչև շուկա ձգվող նեղլիկ փողոցների, խուռն մարդկանց շարժումների մեջ նա ստեղծում է կյանքի և սիրո պոեզիան, նույնիսկ մանրամասների դրաման: Ե՛վ խոհ, և՛ կենցաղ, և՛ միջավայր, անպաճույճ խրճիթների մեջ ծագող երազներ ու սիրո վայելքներ, մարդիկ՝ անակնկալ հանդիպումներով, սիրո սպասումներով:

Բարձր թաղում գեղեցկուհին իր համբույրի համար մրցանակ է

սահմանում. ինչպիսի՞ հոգեկան շքեղություն: Լուսինը, երդիկների վրայով անցնելով, լույս է տալիս քնած գյուղախերին, որոնց ստինքների լույսը խամրեցնում է հեռու աստղերին: Գիշերվա քնած պահին սիրո հավերժ իր երգով արթնացնում է կնոջը: Մենավոր ճամփորդը անլույս գիշերը ընկնում է մի կածանու ու գնում է, մինչև լույսը բացվի. անվերջ որոնումի թափառիկ գիշեր: Իսկ, կրկնենք, ծովի հավերժ՝ պահրաթուղներ, չի թողնում իր ծովը, չի գալիս ծովափին մղկատացող սիրո մոտ: Տղան աղերսում է, խնդրում սիրո թռչունին այնտեղ՝ ծովի մեջ, ստեղծել սիրո նավ: Սիրով անվերջ վառվող պատանին հրավերք է անում բոլորին՝ կրակ առնեն, իր սրտի խարույկից...

Նահապետ Քուչակը ստեղծում է իր սիրո երկիրը, աշխարհի ճամփեքին ընկած սիրո մի քաղաք՝ ողողված երազներով ու զգացումներով: Ամենաառօրեական իրերի և սովորական մարդկանց կենցաղի ու շարժման մեջ ծաղկում է սիրո և երազների աշխարհը, լսվում են խորհրդավոր, երկնային ձայներ, որոնք ներքին թելերով կապվում են տիեզերքի հետ: Ոչ մի բանաստեղծի մոտ առօրեականը, շոշափելին, տեսանելին, բնական հարաբերությունները չունեն երազների, հոգու նրբերանգների այդպիսի շաղախ: Մեղանում և Արևելքում ոչ մի տեղ իրականը այդպիսի թռիչքի մեջ չի ծաղկում, ինչպես Քուչակի երգերը: Նա ոչ միայն մեծ երազող է, այլև խորը մտածող, որն ստեղծում է մարդկային սիրո և գեղեցկության անմահության փիլիսոփայությունը: Դա կարող է միայն ունենալ հզոր անհատը:

— Սուտ է, որ կասեն, եղբարք, թ՛րնտանի կաթու չի լինի.
Մէկիկ մ'ես երէկ տեսայ, 'ւ երեկ է գիր տէրն որ ունի.
Ուներն էր դալամով քաշած, 'ւ իր բերանն շաքրով ի լի.
Ձմեռելն այլ ի գիրկն առնուր, ի ծոցուն հաներ կենդանի:

Դարձյալ մի ուրիշ հայրենում նա խոսում է գեղեցկության և լույսի կենարար ուժի մասին, որի դիմաց անզոր է մինչև անգամ ամենազոր մահը: Այս թեման թանձրանում և կենտրոնանում է շատ հայրենների մեջ, որոնք դառնում են սիրո, լույսի ու գեղեցկության հավերժական խորհուրդ: Ամենուր երևում է նույն ոճը, մտքերի նույն լարումը և նույն երազանքը:

— Աչերդ է ծովէն առած, եւ ուներդ է ի թուս ամպէն.
Այդ քո պատկերքդ և սուրաթդ ի վարդին կարմիր տերեւէն.
Ուր որ դու կանգնած լինիս, չէ պատեհ վառեն մոմեղէն.
Մոցուդ լոյսն դուրս ծագէ, գէմ ելնէ մեռելն ի հողէն:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ նա կենդանի կյանքից քաղել է երազներ նաև ուրիշների և գալիքի համար: Բանաստեղծն ուզում է, որ մարդ ապրի սիրո ծովում, սիրո նավի մեջ, այնտեղ ունենա իր երազների հավերժական հայրենիքը: Սա մի երազանք էր, որն ուրույն, անհատական տեղ է պահում հանճարի համար: Այս երազներին ձուլվում է նաև մի փոքրիկ պատկեր նունուֆար ծաղկի մասին: Զրի մեջ ծաղկած նունուֆարը դողում է սիրո համար, և բանաստեղծը իր այս փոքրիկ ու շքնաղ սիրո համար երազում է.

— Այ իմ նունուֆար ծաղիկ, այդ ջրին մէջն կու կենաս.
Զջուր քեզ պատճառ արիր, ի սիրուն քան զուռ կու դողաս.
Գամ զջուրդ ի քէն կտրեմ, որ դարեդ ի վեր շորանաս.
Յաշիցս քեզ առու հանեմ, զքեզ շրեմ, որ պայծառանաս:

Քուլակի համար մահ չկա աշխարհում, չկա կործանում: Ամեն ինչ սիրո ուժով կենդանանում, նույնիսկ գերեզմանից լույս է տալիս աշխարհին, սիրո արտասուքով կենդանանում է նունուֆարը: Նա տարբերվում է իսլամից, որը չի տեսնում այս վերընձյալումը, զգացմունքի հավերժ շարունակվող կրակը, և Քուլակի երազները ծաղկում են մի փոքրիկ աշխարհում, որը դառնում է մաքուր կային սիրո երջանիկ ափ, հոգու հավերժ դալարող հայրենիք, որը նրան ուրույն տեղ է պահում համաշխարհային պոեզիայի բարձունքների վրա, մեծ հումանիտաների շարքում:

Որքան էլ տարօրինակ թվա, այստեղ բազում տարբերություններով հանդերձ՝ նրա հավերժական սիրո նվագներին շատ ավելի հարազատ են հնչում նույն 16-րդ դարում ապրած հանճարեղ դրամատուրգ և բանաստեղծ Շեքսպիրի սոնետները:

Անգլիացի մեծ բանաստեղծը խոհական, փիլիսոփայական հարուստ ենթատեքստով գրում է սիրո բարդույթների մասին, մեղմորեն խրատ ու խորհուրդ բերում կանացի գեղեցկությունը հավերժ պահելու և նոր սերունդներ ստեղծելու շուրջ: Նա տեսնում է և հոգեկան թոխչաներ, և բարոյական անկումներ: Եվ, այնուամենայնիվ, հանճարի խոհների կիզակետը դառնում է հավերժական գեղեցկության խնդիրը, որն ավելի բորբոքում, երգում էր նաև Քուլակը: Ահա սոնետներից մեկը՝ սիրո խորհրդի և հավերժության մասին.

Չեմ ճանաչում գեթ մի ուժ, որը լինի ընդունակ
Երկու անգամ սրտերի միացմանը խանգարել.
Սեր չէ բնավ այն սերը, որ փոխվելով շարունակ,
Սկսում է մարմրել, տկարանալ ու մեռնել:

Օ, ոչ, սերը, մշտավառ մի փարոս է հաստատուն,
Աշխարհավետ փոթորկին կանգնած ընդդեմ, աներեր,
Նա ուղեցույց մի աստղ է նավարեկյալ նավաստուն,
Որի ուժը անիմաց չի ճանաչվել շատ դարեր:

Սերը թշվառ միմոս չէ ժամանակի բիրտ ձեռքում,
Որ քաղում է մանգաղով այտ ու շուրթեր վարդագույն.
Սերը հոսուն ժամերով և օրերով չի ապրում,
Մինչ դատաստանը վերջին նա կմնա միշտ կանգուն:

Եվ եթե դա այդպես չէ, կապացուցեն սխալն այդ,
Ապա ոչինչ չեմ գրել և չի սիրել ոչ մի մարդ:

Նա էլ իսլամի պես կարծում է, որ աշխարհում, բնության մեջ, կյանքում ամեն ինչ անցողիկ է, բայց խորապես ըմբռնում է, որ ամեն ինչ շարժման մեջ է, ամեն ինչ յուրովի շարունակվում է, ծնվում են նոր սերունդներ, գեղեցկություն հավերժ հատկանիշներով, շորացած վարդատունկը նորից շիվեր է տալիս, նորոգվում են կենսական հիմքեր և բնության երևույթները: Եվ, ինչպես այս սոնետն է ցույց տալիս (սոնետ թիվ 116), «սերը մշտավառ մի փարոս է հաստատուն»: Ոչ մի ուժ չի կարող կանգնեցնել նրա ընթացքը. սիրո մանուկ աստվածը մտնում է թավուտ անտառը, ջահը դնում կողքին ու քուն մտնում: Հավերժակույսերից մեկը «սիրո ջահը» աղբյուրի մեջ է սուզում: Զուրն այդ կրակից ջերմանում է՝ դառնալով ջերմ ավազան, որտեղ բուժվում են մարդկային ցավերը: Բայց անբուժելի է սիրո ցավը.

Սիրո մանուկ աստվածը մտավ թավուտ մի անտառ,
Ջահը դրեց իր կողքին և քուն մտավ անվրդով.
Կույս մնալու երդվյալ նիմֆաները անհամար,
Սիրո ջահին մոտեցան թուկոտելով ու նազով:

Ապա վեստյան մի կույսը, որ շքնաղ էր ավելի,
Անմեղ սրտերն հրկիզող աշտանակն այդ վերցրեց,
Եվ կուսական իր ձեռքով տիրակալին կրթերի
Նա անպաշտպան ու անզեն խորր քնի մեջ թողեց:

Նա այդ ջահը ընկղմեց աղբյուրի մեջ մոտակա,
Որը անշեջ ավազան դարձավ սիրո կրակից:

1 Վ. Շեքսպիր, Սոնետներ, թարգմ. Գ. Դավթյան և Հովհ. Քելեշյան, սոնետ թիվ 116:

Ես էլ այնտեղ գնացի բուժվելու շատ ցավերից,
Սակայն այնտեղ ես լուր մի ճշմարտություն հասկացա,
Որ չերո՞մ սիրո կրակից նույնիսկ պաղ շուրն է եռում,
Մինչդեռ սերը այդ շրից բուրրովին չի սառում¹:

Դժվար չէ նկատել անձնազոհ սիրո և հավերժական ցավի այս նը-
վագների ներքին հարազատությունը քուչակյան՝ վերը նշված այն հայ-
րենների հետ, որոնք բացում են մարդու հոգեկան գեղեցկության հա-
վերժական առեղծվածները: Քուչակի պատանի հերոսը թափառում է
աշխարհով մեկ, որպեսզի մեղմանա իր սերը, բայց սիրո կրակն ավելի
է բորբոքվում: Եվ նա հրավեր է կարդում սիրո բուրբ կարոտյալներին,
որ գան նրա սրտից սիրո կրակ տանելու՝ հոգին վառելու համար: Եվ
այս մարդու մեջ հավերժ այրվում է Աստծու մեծագույն պարգևը՝ սի-
րո հայտնագործությունը, սիրո ծնունդը, որից լցվում է բովանդակ աշ-
խարհը, հավերժորեն տարածվում աշխարհով մեկ, բոլոր մարդկանց,
բոլոր հոգիներին: Հանճարներից յուրաքանչյուրը յուրովի բացում է
մարդկային հոգու փակ դռները՝ մեկը փիլիսոփայական, խոհական վսեմ
հյուսվածքով զարգացնելով եվրոպական բանաստեղծության ավանդ-
ները, մյուսը հոգեբանական անակնկալներով, դրամատիկ հյուսված-
քով, բորբոքուն ու տաք տողերով խոր իմաստ է հաղորդում արևելյան
պոեզիային, առանձնապես հայոց միջնադարին՝ մրցութային գնալով
աշխարհի մեծերի հետ:

Դարը Արևելքում և Արևմուտքում նոր հորիզոններ է բացում մարդ-
կային արվեստի համար: Խ՞նչ կարող են ասել մեր մի քանի համառ
բանասերներ. գուցե նրանք կարծում են, թե Շեքսպիրը հասել է մինչև
Խառակոնիս կամ Ա՞կն... Կամ գուցե ենթադրում են, որ Խառակոնիսի
ու Ակնի երգիչները հասել են մինչև Անգլիա՝ կողոպտելու բրիտանա-
կան հանճարին... Մեղքն իրենց վիզը, ինչպես ասում են: Միայն թե
հայրենի հանճարի մասին պետք է գրել առանձնահատուկ երկյուղա-
ծությամբ: Այս բոլորին կարող էինք ավելացնել միայն մի բան, որի
մասին կխոսենք քիչ հետո:

Քուչակի սիրո երգերի լավագույն մասում երևում է ոճի և մտածո-
ղության զարմանալի հարազատություն, որը, ինչպես վերը նշեցինք,
դառնում է գեղարվեստական անկրկնելի մի կառույց:

¹ Նույն տեղում, տեսե՛ք թիվ 154:

ԴԱՐՁՅԱԼ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՈՒՐ ԱՎԱՆԳԻ ՄԱՍԻՆ

Այս ուսումնասիրության մեջ մենք ցանկացել ենք քննութայն առ-
նել հայրենների աշխարհը՝ ըստ ներքին բովանդակության և ոճի: Բայց
դարձյալ վերադառնանք բանասիրության մի տխուր ավանդի: Ցավոք,
որոշ բանասերներ, ընկնելով անվերջ որոնումների մեջ, չեն գտել հայ-
րենների ո՛չ բուն հեղինակին, ո՛չ անհատներին, ո՛չ էլ ժողովրդական
նյութի վստահելի հավաքածու են հայտնաբերել: Գրավոր շարքերում
չկան Քուչակի, ոչ էլ ուրիշ հեղինակների անունները:

Այսպիսով, բանասերը չի կարող հաստատել իր կասկածանքը Քու-
չակի նկատմամբ նույնիսկ այն դեպքում, երբ Տեկանցը միամիտ ան-
կեղծությամբ պատմում է, որ ինքը կարդացել է մի ձեռագրի մեջ Քու-
չակին վերագրվող տաղերը և հիշում է տողերը: Բայց անհետ կորել
են ձեռագրերը, մեկից մյուսին փոխանցվող հիշատակությունները: Այս
դեպքում ընդդիմադիր բանասիրության փաստարկման համար սոսկա-
կան հիմքը դառնում է բանասիրական նյութի նրա իմացության սահ-
մանը, այսինքն՝ այն, ինչ չգիտենք, ուրեմն գոյություն չունի: Ահա ընդ-
դիմադիր բանասիրության միակ կռվանը: Բայց հայտնի պատմություն
է. այդպես են վարվել աշխարհի նաև ուրիշ մեծությունների հետ, սա-
կայն եթե բանասերները չեն կարողանում լուծել անհատականության
հարցը, չեն հավատում Քուչակի գոյությանը և չեն էլ դնում նրա փո-
խարեն մի ուրիշ անուն, ապա, բնականաբար, պետք է մենք ծանրա-
նայինք արդեն անվիճելի երկու տվյալի վրա:

Առաջինը ժողովրդական հիշողությունն է, որի մեջ կարող ենք գրտ-
նել և՛ Քուչակի անունը, և՛ թոռան հիշատակությունը, և՛ քուչակյան
դպրոցի հետնորդների վարք ու բարքի պատմությունը, որի մասին
խոսեցինք վերը: Այս բոլորի մեջ կա վստահելի մի բան, որը հաս-
տատվում է նաև հայրենների քնարական հերոսի բնավորության և վար-
քի այլ հատկանիշներով:

Երկրորդը՝ ամենավստահելին, այն է, որ Քուչակի հայրենների մեջ
ամբողջովին ձևավորված է անհատը, արտասովոր մարդը, որը իր ապ-
րած ու տեսած փոքր կյանքի վրա կառուցել է բանաստեղծական մի
մեծ աշխարհ: Թվում է՝ նյութի քննությունը մեզ մոտեցնում է հենց
այդ ճշմարտությանը: Քուչակն է, թե՞ մեկ ուրիշը՝ դժվար է վերջ-
նական լուծում տալ խնդրին: Բայց դա հանճարեղ մի անհատ է, որի

զյաւերը, հայտնագործութիւնները ոճով, մշակումով, հորինվածքով, նամանականդ մտքի հմտությամբ և բյուրեղյա արվեստով բարձր են ժողովրդական նյութից, իրենց մեջ ունեն նրա որոշ տարրեր, բայց ոչ ավելի:

Այդ հանճարեղ անհատը մեծապես տարբերվում է միջնադարյան այնպիսի հսկաններից, որպիսիք են իսլամյան ու Հաֆեզը, ինչպես նաև հայ նախորդներից: Կարող է միայն խոսք լինել (ինչպես նշել են նաև շատ նշանավոր բանաստեղծ-մտածողներ), ասենք, որոշ նյութերի ժողովրդական և օտար ներթափանցումների մասին, բայց դրանք փոքր են և չեն ստեղծում խոհական, փիլիսոփայական և հոգեբանական այն որակը, որ բնորոշ է Քուշակին: Այնպես որ գեղարվեստական վերլուծութայն տեսակետից Աս. Մնացականյանի դիտողությունները քննություն չեն բռնում: Ի՞նչ է ասում Մնացականյանը: Նա Քուշակին վերագրված նյութը բաժանում է 3 մասի.

1. գուսանաժողովրդական հայրեններ,
2. ժողովրդական հայրեններ,
3. անհատական հայրեններ:

Սակայն, ինչպես տեսանք, Մ. Աբեղյանը բուն գուսանական ժողովրդական հայրենները համարում է սակավաթիվ մարդկանց կողմից հորինված երգեր: Նրանց հեղինակները բարձրացել են հասարակ ժողովրդի ժոցից և երգել են վերնախավի համար: Թե ինչու նրանք չէին կարող երգել իրենց խավի համար, դա զարմանալի է թվում մեզ, բայց Աբեղյանը այդ ժողովրդագուսանականը համարում է անհատական ստեղծագործություն, թեև պատմությանն անհայտ են հեղինակների անունները, իսկ երգերն ապրում, մնում են որպես գեղարվեստական բարձր որակ: Նշանավոր բանասերը ավելի քան հստակ է գրել՝ առհասարակ ժողովրդական երգերի հիմքը համարելով անհատականը. դա, անշուշտ, մեծապես վերաբերում էր Քուշակին վերագրված երգերին: Արդեն 1927 թ. Աբեղյանը հատուկ շեշտադրումով գրել է. «Աշուղ Քուշակի անունն, ուրեմն, այդ տիպի տաղերի վրայից պետք է ջնջել և այդ տաղերն անանուն թողնել, մինչև որ ապագայում դրանցից մեկի կամ մյուսի հեղինակը, գուցե, երևան գա, որովհետև ժողովրդական երգերն ևս սկզբնապես անհատ հեղինակների, հաճախ գուսանների և այլ երգիչների ստեղծագործություններն են, որոնք բերանացի ապրելով երկար ժամանակ՝ շարունակ վերամշակվում են և հեռանում սկզբնական ձևից, ու հեղինակը մոռացվում է: Բայց ո՞վ գիտե, կարող է պատահել, որ այդ տաղերից մի քանիսը շատ վաղ, նույնիսկ հեղինակի

օրով, հեղինակի անունով գրված և բախտի բերմունքով, պահված լինեն հին ձեռագիրների մեջ»¹:

Որոնումները պիտի գնային հենց այս ուղղությամբ, ոչ թե եղածը ժխտելու բուռն կրքով: Անգամ այսօր էլ կան մարդիկ, որոնք բարձր ու գեղեցիկ բլուրներից ձորն են գլորում հազարամյա բնութայն կառույցները, քարերը և հաճույք զգում: Յավոք, նրանց մեջ պատահում են նաև հատուկներ լուրջ և վաստակած մարդիկ: Խոսքս վերաբերում է Ասատուր Մնացականյանին, որի «Հայրեններ» մեծածավալ գիրքը լույս տեսավ հետմահու:

Աս. Մնացականյանը անհատական խմբավորման մեջ է տեղադրում մի շարք հեղինակների՝ Յրիկի, Հովհաննես Երզնկացու, Խաչատուր Կեչառեցու և ուրիշ հեղինակների հատուկները: Նա անհատական հայրենների ծնունդը հասցնում է մինչև Գրիգոր Նարեկացի²: Բայց սա հենց օգնում է մեզ թափանցելու հայրենների ստեղծագործական գաղտնիքների մեջ: Նշանակում է շուրջ 400 տարի, մինչև Քուշակը որոշ հայրեններ մշակված կամ ինքնուրույն ձևով տեղ էին գտել նշանավոր բանաստեղծների տաղաշարերի մեջ: Այսինքն՝ մեջտեղ բերելով այդ հեղինակների հայրենները՝ Աս. Մնացականյանը և մի շարք ուրիշ բանասերներ, փրենք էլ ապացույցներ են տալիս այն մասին, որ հայրենները եղել են անհատական ստեղծագործություններ, ինքնուրույն կամ մշակված երգեր:

Մի խոսքով՝ նրանք փառավորապես հերքում են իրենց իսկ ասածները: Պարզապես հերքում են Քուշակի գոյությունը, այսպես ասած, անտեր թողնելով հայրենների հարստության մեծ մասը: Իսկ ովքե՞ր են գրել այդ հայրենները: Մի՞թե նշված հեղինակներից հետո դադարել է այդ ձևի հայրենների ավանդը: Եվ արդյո՞ք 16-րդ դարում չեն եղել հայրենագիր հեղինակներ: Քիչ հետո կտեսնենք, որ այդ շփոթը պարզելու համար, այսինքն՝ Քուշակին հերքելու նպատակով բանասերները փորձել են հայրենները ցրել զանազան ծավալների ու քանակների վրա: Այսինքն՝ ձգտել են ապացուցել, որ մինչև 16-րդ դարը հայրենները փոփոխվել են՝ ընդունելով նոր ձև ու ծավալ, ձեռագրերից հանելով որոշ քանակի տողեր կամ հայրեններ, որոնց մեջ կան նաև առանձին նմանություններ Քուշակի հետ, մնացած հսկայական մասի և գեղար-

¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Բ հատոր, էջ 23:

² Ա. Մնացականյան, Հայրեններ, «Նաիրի», 1995, էջ 9:

վեստական հարստության դեմ որոշ բանասերներ պատասխան չեն գտնում: Այսինքն՝ 16-րդ դարի համար, քուչակյան հայրենների համար:

Եթե վարվենք խղճի մտքը, ապա մենք գործ ունենք մի քանի տաղանդավոր անհատների ստեղծած՝ ձևով հայրեններին նման, երգերի հետ, որի ավանդը գալիս, հասնում է 16-րդ դար և ապրում բուռն ծաղկում: Բայց դրանք հաճախ տարբերվում են բուն հայրեններից, մանավանդ Քուչակին վերագրված հայրեններից: Ամենից առաջ նման երգերը, որոնք երևում են նարեկացու, Մագիստրոսի, Գրիգոր Տղայի, Շնորհալու մոտ, գերազանցապես ունեն հոգևոր բնույթ: Բովանդակության առումով կապվում են պոեզիայի հոգևոր տեսակների հետ: Այդ նախաքուչակյան հայրենների մեջ Աս. Մնացականյանը տեղադրել է նաև Ֆրիկի բանաստեղծությունների մեծ մասը, որոնք ունեն հոգեբան, խրատական բնույթ, խոսում են Աստծու, հավատի, ներման մասին: Իրոք, նրանց մեջ կան մի քանի փայլատակող հատվածներ, հայրենների նման գործեր՝ աշխարհիկ թեքումով, որոնք ավելի շատ փիլիսոփայական խոհեր են և դժվար կյանքի ցավերի, հույսերի արձագանքներ: Աս. Մնացականյանը Ֆրիկի բանաստեղծությունների մեծ մասը դրել է «Հայրենների» հավելվածի մեջ և այդ բողոքի, տառապանքի, ազգերի ու մարդկանց ցավի մեծ երգիչը կարծես թե այս դեպքում տանուլ է տվել նաև բանակապես:

Եվ, այնուամենայնիվ, մեծատաղանդ երգիչը և իր նախորդները չունեն Քուչակի պոեզիայի հորդ հոսանքը, մանավանդ առօրյայի բանաստեղծականացման այդ զուլալ վտակները, չունեն այդ ցողաշաղ երգերը, առողջ մարմնի և պայծառ երազների պոեզիան: Եվ վերջապես չունեն նաև նրա երազների անմրցելի սիմվոլիկան:

Դրանք շատ քիչ են նաև ժամանակակիցների երգերում: Անպայման Քուչակը ուներ հեռու և մոտիկ ակունքներ, բայց նրա երգն ամբողջությամբ կենսական և տիեզերական ընդգրկումների համաձուլվածք էր, աշխարհաստեղծություն: Այդ մեծ տարերքի մեջ չէին կարող չթափանցել ուրիշ փոքրիկ աշխարհներ: Ի դեպ, այստեղ շատ վիճելի է Աս. Մնացականյանի նաև մյուս տեսակետը: Իր բոլոր անհամաձայնությունների մեջ Մ. Աբեղյանը, այնուամենայնիվ, պահպանում է Քուչակին վերագրվող աշխարհի ամբողջությունը և չի խախտում ներդաշնակությունը, նա մեղմորեն է արտահայտում իր կասկածը Քուչակի գրական անհատականության և երկերի շուրջ: «Այդ անունով (նահապետ Քուչակ) երգիչ իսկապես եղել է Վանա կողմերում, բայց կասկածելի է, որ Քուչակի անունով հայտնի երգերը նրանք լինեն: Դրանք ժողովրդա-

կան երգեր են, միայն առանձնապես մշակություն կրած»¹: Փոքր-ինչ վեհերոտ, բայց այդ մասին ավելի արդար է խոսում Ա. Չոպանյանը. «Քուչակյան տաղերուն մեջ կան որ ժողովրդական երգի բնույթ ունին, ինչ որ արդեն դիտել տվի, և անոնք արդարև ժողովրդական երգի պես ծնած, անոր կյանքով ապրած ու մեծ փոփոխությանց ենթարկված են: Բայց և կան հոն, ու ստվար թվով, ու լավագույնները, որ հանճարեղ աշուղի մը անհաստական ստեղծագործության բնորոշ հանգամանքն ունին՝ գաղափարի և ոճի նրբությամբ և անձնականությամբ, արվեստի բարձրությամբ»²: Ոմանք էլ, ինչպես նշեցինք վերը, շատելով հարցի պատասխանը, այսինքն՝ հայրենների առեղծվածի լուծումը, նկատում են, որ դրանք ձևի և նյութի տեսակետից ունեցել են բազմազան եղանակներ, ավելին՝ ծավալվել են, մինչև անգամ ընդունել պոեմների տեսք: Այստեղ չափազանցության մեջ է ընկել Աս. Մնացականյանը: Սկզբնապես համաձայնելով Մ. Աբեղյանի և մյուս տեսաբանների հետ՝ հայրեններ է համարում այն երգերը, որոնք փոքրածավալ են, 15 վանկանոց քառատող կամ 8—7 տողանի բանաստեղծություններ են: Բայց այդ ճիշտ միտքն ընդունելով հանդերձ՝ նա հետո շեղվում է. Աս. Մնացականյանը կարծում է, թե «այս ընդհանուր պատկերացումը ճիշտ է միայն հայրենների մի մասի վերաբերմամբ, իսկ մյուս մասի համար՝ ոչ, որովհետև կան նաև զգալի քանակ կազմող ծավալուն հայրեններ»³: Նա հիշում է 10, 12, 14, 16, 28, 32, 36, 37 տողանոց «անտունի հայրեններ»: Հետո առաջ է գնում՝ հասնելով ավելի մեծ չափազանցությունների. «Փաստերը ցույց են տալիս, որ հայրեններ համարված վերոհիշյալ մեծածավալ ստեղծագործություններից բացի, կան նաև սյուժեակտոր ծավալուն հայրեններ: Իրանք որպես այդպիսիք անցյալում համարյա բնավ չեն նկատվել և առաջին անգամ ի մի են բերվել մեր կողմից, 1956 թվականին: Վերջիններս, ըստ էության, մասամբ կապված են առաջին, իսկ հիմնականում՝ երրորդ զրքի հետ: Այստեղ առկա ծավալուն հայրեններից են 30, 36, 46, 60, 66, 70, 74, 78 տողանոց հայրենները»⁴:

Նա «հայտնագործում է» «պոեմ-հայրեններ» տարբեր չափի, ծավալի: Բերում է օր.՝ Հովհ. Քլկուրանցու «Մեկնությունը...» բաղկացած

¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2-րդ, Եր., 1946, էջ 587:

² Ա. Չոպանյան, Հայրեններու բուրաստանը, էջ 57:

³ Աս. Մնացականյան, Հայրեններ, էջ 20:

⁴ Նույն տեղում, էջ 22:

398 քառատողից, 8 տողանոց նախերգից և 8 տողանոց վերջերգից (ընդամենը 1612 տող): Ահա մի հատված այդ ստեղծագործությունից.

Կիներն Պետափրեայ տեսեալ՝
Վաւաշօտ վառեր ցանկութեամբ.
Նեղէր զողջախոհն Յովսէփ՝
Արկանել ի գործ շրնութեան...

Փորձենք ավարտել, հավաքել մեր զրույցի ծայրերը:

Մի քանի բանասերներ հայրեն են համարում գրեթե այն ամենը, ինչ կարելի է համարել բանաստեղծություն: Խնդիրը այն է, որ ժանրը ինքը գեղարվեստական մեծագույն հայտնագործություն է: Գեղարվեստական արտասովոր գյուտեր և հայտնագործություն են, օրինակ. արևելյան քառյակն ու գագելը, որոնք պահպանում են իրենց հատկանիշները մինչև այսօր:

Գեղարվեստական այդպիսի հայտնագործություն էր, օրինակ, Վերածնության շրջանում ծնված սոնետը, որի ճամփան ձգվում է Պետրարկայից մինչև Շեքսպիր, մինչև 19-րդ դարի պառնասականները, մինչև այսօր:

Այդպես էլ հայրենները:

Բնավ հարկ չկար Քուչակի անվան տակ հարմարեցնել բազմաթիվ երկարածիգ բաներ և կցած-կցմցած շարքեր:

Եկեք միասին զարմանանք: Քուչակի բոլոր մրցակիցները պարտվում են գեղարվեստական ուժի առջև. ո՛չ հորդ սկիզբ են նրա համար, ո՛չ էլ արժանի հավելում կամ զարգացում: Մենք բնավ այն կարծիքին չենք, թե հայրենը միայն Քուչակի սեփականությունն է: Հայտնի է, օրինակ, որ Ֆրիկը գրել է բազմաթիվ հայրեններ, կարդացել հավաքություններին, արտասանել և ինքն էլ այդ մասին գրում է. «Շատ մի հայերէն բաներ խորհրդով զբրախտ տրնկեցի...»:

Աս. Մնացականյանը, ըստ իր ճաշակի, Ֆրիկի որոշ ծավալուն բանաստեղծություններ վեր է ածում քառյակներին՝ ըստ երևույթին նկատի ունենալով վանկերի քանակը և հանգավորումը: Սակայն դրանք հայկական շափերից մեկի հիման վրա բանաստեղծական ձևավորման ենթարկված ծավալուն երկեր են, որոնց առանձին հատվածներ ուղղակի փայլատակումներ են և խորունկ խոհեր կյանքի, հոգու և ճակատագրի մասին:

(Նույն ձևավորման է ենթարկվել նաև Թլկուրանցու պոեմը՝ «Մեկնութիւն արարածոցը»):

Երբեմն բանասերը իրարու կցել է տարբեր բանաստեղծություններ, որոնց մեջ կորել են «հավաքուտ գեղեցկություններ», երբեմն էլ մասնատել է՝ հակառակ նախորդ բանասերների, որոնք ստեղծել են մի ամբողջ գիտություն Ֆրիկի մասին:

Շատ մի հայերէն բաներ
Խորհրդով՝ զբրախտ տրնկեցի,
Յաշիցըս աղբերացն շուր
Քաշեցի, գինչ որ սընուցի,
Զիմ լերդս գինչ զհաց կերայ,
Ա՛յ եղբարք, ինչուր բուսուցի,
Երկու լոյսն ի մի դարձաւ
Գիշերին, ինչպես հասուցի:

Անկալ ի հոգուց ծովըն,
Երբ որ զայն բաներս յիշեցի,
Զիմ աչուերըս շափ արի
Ու զծովս շուրըն շափեցի.
Զիմ միտըս լողնորդ արի
՚ի ի ծովու յատակն իջուցի՝
Վասն այն մարգարտին համար,
Որ ծովու յատակըն լինի:

Այս հանճարեղ բանաստեղծությանը՝ անհատական լարման և հոգու գեղեցկության ստեղծման մասին, բանասերը կցել է ուրիշ 12 քառյակներ՝ ապացուցելու համար, որ Ֆրիկը նույնպես գրել է պոեմ-հայրեն, թեև դրանք բոլորը միայն հայրենի շափով են նմանվում իրար, իսկ բովանդակության առումով ամեն մեկը մի ինքնուրույն միավոր է և բանաստեղծական գյուտ: Բերվում են նաև ուրիշ օրինակներ՝ ապացուցելու պոեմ-հայրենի գոյությունը, բայց, ցավոք, բանասերն առաջնորդվում է սոսկ բանաստեղծական շափով և հանգավորման հատկանիշներով: Անշուշտ, այս մոտեցումն ունի մի առավելություն, որ փորձում է խոսք բացել միջնադարյան երգի ձևի առաջխաղացման մասին, բայց շատ հաճախ այստեղ կորչում է անհատական գյուտը, ինքնուրույն մտահոսացումը: Բնականաբար, բանաստեղծությունը կարիք չունի այսպիսի տանջալի անդամահատության: Իսկ օրինակներ՝ որքան ուզեք...

Ծվ դարձյալ շատ վիճելի է, թե միջնադարում քառյակներին՞ց են գնացել դեպի ծավալուն ժանրեր, թե՞ քառյակները ծնվել են պոեզիայի ընդհանուր զարգացման բովում: Միայն թե մեր բանասերներին եթե հետևելու լինենք, ի՞նչ պատասխան կարող ենք տալ այն հարցին, թե ինչու Թումանյանը պոեմներից հետո է գրել իր նշանավոր քառյակները, կամ ինչո՞ւ Չարենցը կյանքի վերջին տասնամյակում է գրել քառյակներ, բեյթեր, դիստիքոսներ: Ուրեմն ամեն ժանր իր տեղն ունի, լուծում է ուրույն խնդիրներ, և դրանք գրեթե հավերժական կատեգորիա են: Սակայն ամեն փնչ կախված է դարձյալ տաղանդի ուժից: Շատ հարգելի Աս. Մնացականյանը, եթե մի տեղ կարծես արհեստականորեն քառյակները միացնում է պոեմ ստեղծելու համար, ապա մի ուրիշ տեղ մոռանում է նախաքուլակյան հեղինակների գրած հայրենների հատկությունները: Իրանք շատ շնչին առնչություն ունեն Քուլակի հայրենների հետ: Զեռագրերից բերված տարբերակներն անգամ ցույց են տալիս, որ ուրիշ հատկանիշներ ունեն այս հեղինակները: Հովհ. Երզնկացին շոշափում է Աստծո, հավատի, եկեղեցու, Աստվածաշնչի թեման: Նրա մոտ չկա կյանքի ավիշը, սակայն գործում է անհանգիստ միտքը: Ֆրիկը խոր և բարդ հեղինակ է, որին հատուկ են նաև հոգեկան թռչյունները, բայց նա էլ՝ որպես խոհական մարդ, տեսնում է այս անցավոր աշխարհի արատները և տառապում այն հարվածների համար, որին ենթարկվում են մարդը և ազգերը: Այստեղ Ֆրիկի առնչությունը Քուլակի հետ շատ աղոտ է, դուցեև այդ մեծ մտածողը ավելի շատ կապված է նարեկացու և խայամի հետ:

Բոլոր զուգորդումների դեպքում էլ Քուլակը մնում է իր բացառիկ մեծություն ու վեհություն մեջ: Նրան գրեթե ոչինչ չեն տալիս Շնորհալու հանելուկները: Աս. Մնացականյանը որպես հայրենների օրինակներ բերում է երկու հանելուկ (Յորեան, Հրահան).

Տեսայ զիմ հոգոյս հոգին,
որ մեռա 'ւ ի հող թաղեցաւ,
Դարձեալ իմ սիրոյս համար,
նա յարեաւ և շատ դատեցաւ.

Ի սուր' և ի կտուր երեկ,
և քարով նա քարկոծեցաւ.
Ի հուր գեհննի մտաւ
'ւ իմ հոգոյս հոգի շահեցաւ

(Յորեան)

Երկուք ընդ իրար կուտին,
Մէկ ի մէկ իսկի շնամանին.
Մէկ մ'այլ ի նոցա միջին
էր մեռած 'ւ անկած ի տեղին.

Այնոք, որ զկուտն արին,
Շատ արին ի վայր թափեցին.
'Ի ի յայն արունին ցողէն
Շունչ տուաւ անկած մեռելին.

Սեր մ'այլ բարեխօս բերին,
Համբուրեց զերես մեռելին,
Ի յայն համբուրել ծերին՝
Լոյս ծագեաց մթան գիշերին:

(Հրահան)

Ի՞նչ կարող էր տալ հանելուկը այդ կրակված բանաստեղծին: Գուցե ձևը: Բայց այդ ձևը նրան կարող էին տալ նարեկացու բանաստեղծությունների տողերը:

Գրավոր աղբյուրները շատ շնչին բան են տալիս նախաքուլակյան պոեզիայի ակունքների մասին: Քառյակները, որպես տեսակ, ժանր կարող էին ոգի, շունչ ստանալ ընդհանրապես հայ բանաստեղծությունից և Արևելքի բանաստեղծներից: Կարող էր և նյութ առնել ժողովրդական երգերից: Սակայն Քուլակի պոեզիան ունի խորը միասնություն՝ փիլիսոփայական, հոգեբանական և դրամատիկ առումով: Այդպես չի գրել և ոչ մեկը, այս միասնությանը չի հասել երբեք ժողովրդականը: Նամանավանդ հավերժական սիրո պատկերները: Նույնիսկ խայամը, որն ունի իր ուրույն աշխարհը, շատ բան չի տալիս Քուլակին: Նա, ծանրացած հողի, մահվան և հավերժության հարցերի վրա, քննում է մարդու հավերժական ճամփան՝ տիեզերական և անհատական շափումներով:

Ծիշտ այսպես իր երկրավոր կյանքում Քուլակը բորբոքել է սանձազերծ սիրո զգացումը, կրակված միտքն ու հոգին և վառել է հավերժական կրակներ՝ գեղեցկությամբ ու լուսավոր տեսիլներով երկնքի ու ճակատագրի հետ մրցող մարդու ճանապարհին: Դարձյալ ծագում է խայամ-Քուլակ զուգահեռը: խայամը ճկված է ճակատագրի ծանրության տակ և տառապում է «վշտերի տափաստանում» (130), «վշտի հովտում», խորհում աշխարհի մասին և հորդորում մարդկանց՝ մոռանալ, չհիշել անցյալը և չհոգալ զալիքի մասին: Միայն ապրած կյանքի մեջ որոնել կարճատև պահի երջանկությունը: Թեև Քուլակը նույնպես անցյալի հա-

մար շի տառապում, և նրան էլ հուզում են երկնքի և երկրի առեղծվածները, բայց մեծապես տարբերվում է Արևելքի մյուս հանճարից՝ Խայամից, որովհետև նրա երգի տարերքը խորապես կապված է և՛ ապրողների, և՛ եկվորների հետ: Հենց այստեղ Քուչակի արվեստը հերքում է բանասիրության առեղծվածները: Փիլիսոփայական խոհը, երկրային և երկնային գեղեցկավթյունների զուգորդումը, հոգեկան շարժման ողջ դրամատիզմը, մարդու աստվածացումը, բոլորը մեկտեղ, միասին անվերապահ խոսում են բանաստեղծի անհատական ուժի մասին: Եվ եթե կա մի բան առեղծվածային, դա միայն հանճարի արարչագործության գաղտնիքի մեջ է: Հենց այդ ուժի շնորհիվ նրա երգը տոգորված է անհատական և տիեզերական սիրո զգացումով: Նա հյուսել է բոցավառ երգ մաքրու մեծ ճանապարհի համար, որը կարող էր վառել միայն հանճարը, անկրկնելի հանճարը:

Եվ ուզում եմ կրկնած լինել Արշակ Զոպանյանի՝ 1926 թ. այն միտքը, թե մենք պարտավոր ենք «ազգովին մոտեն ճանչնալ ու գնահատել այս քերթողական գանձին անգին արժեքը և սիրել զայն, ինչպես պարսիկը կըսիրե իր Հաֆեզին ոսկի տաղերը կամ ֆրանսացին՝ իր Վեոլենին պաշտելի միրերգները»¹:

2. 01—2. 02 1999 թ.

Գիւրջան



ՆԱԿԱՊԵՏ ԲՈՒՉԱԿԸ
ՎԱՅՐԵՆԻ ԵՎ ՕՏԱՐ
ԱՆԲՅՈՒԴՆԵՐԻ
ԵՎ ՎԵՆԻՍԿՆԵՐԻ
ԴՆԱԿԱՏՄԱՐԲ

¹ Ա. Զոպանյան, Հատընտիր էջեր քուչակյան տաղաշարքին, Փարիզ, 1926, էջ 12:

ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ
ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒԶԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ՀԱՏՎԱԾ «ՊԱՊԻԿ ԵՎ ԹՈՌՆԻԿ»-ԻՑ

...Դառնանք, Թոռնիկ, աստի, երթանք մեր աւերակ Աստուածածնայ վանք, որոյ տաճար միայն ողջ մնացած է. էդ Տաճարի դուրսի պատի տակ, ուր մի աղբիւր կը բղխի Տաճարի հիման տակէն, եւ աղբիւրին մօտ մի հաստաբուն ուռնի ծառ տնկուած է. աւանդաբար կասեն, թէ այդ տեղ մի անյիշատակ գերեզման կայ առանց խաչաքարի, եւ այդ գերեզման աշուղ Մուշոյին է: Աշուղներ աշխարհիս վերայ աննշան համարուած աղքատ մարդիկ են, ո՞վ պիտի նոցա հոգին հոգայ, կամ յիշատակն պատուէ, մի խաչաքար տնկէ նոցա գերեզմանի վերայ, բայց երջանիկ է աշուղ Մուշօն, զի իւր գերեզմանաքար Աստուածածնայ փոքրիկ տաճարն է, որոյ հովանեաց տակ կը հանգչէ արդար հոգի Մուշօն:

Ինչպէս լսած եմ, մեր գիւղի հին ծերունեաց պատմութենէն, պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, Մուշօյի կեանքն ու վախճանն եւ դու լաւ ուշադիր եղիր, տե՛ս որչա՞փ խորհրդաւոր եւ հետաքրքրական է:

Աշուղ Մուշօն բնիկ մեր գիւղի զաւակն է, եւ աշուղ Զիշակին աշկերտ եղեր է, որոյ գերեզման ցոյց կուտան այսօր Խարակոնիս գիւղի սուրբ Թորոս եկեղեցւոյ դարի վրան:

Գիտէ՞ք, Թոռնիկ, աշուղներ ազատ կեանք սիրող մարդիկներ են, տնաշէն չեն. իրաւ է, որ շատ սիրահարական երգեր ունին, բայց իրենք ամուսնանալ շատ չեն սիրեր: Կան աշուղներ ալ, որ աւելի բարոյական խրատներ ունին եւ գեղեցիկ բանաստեղծական գովասանքներ կը շինեն

սուրբերուն վրայ: Մեր աշուղ Մուշոն այս կարգէն էր: Յիսուս առաքելոյ պատուիրեց, որ ցուպ եւ մախաղ շառնեն ի ճանապարհին, աշուղներ ճիշդ կը պահեն այս պատուէրն, անտուն, անրնչուէր, թափառաշրջիկ մարդիկ են: Միայն մի սազ ունին, կը ձգեն թեւերնին եւ կը շոյին գեղէ ի գեղ. ուր հարսնիք, հոգեճաշ լինի, անհրաւէր, աղատ կերպով կերթան. դիտեն պարագային յարմար՝ ուրախական եւ ողբերգական երգեր ու խաղեր կանչել: Ձմեռ ժամանակն իրենց համար շատ նպաստաւոր է. երբ գիւղացիք դաշտային աշխատութենէն կը դադրին, տաք ախոռներ կը քաշուին. մանաւանդ երբ յսեն թէ աշուղ եկեր է գիւղ, ամէն տեղերէ կուգան կը հաւաքին: Երգահան աշուղ Կսկսի իւր խաղն ու հէքեաթն: Տեսնաս դու, Քոռնիկ, որչափ զմայլելով մտիկ կանեն մեր անդիր ու պարզամիտ ժողովուրդը, նոցա համար աշուղ՝ տիրացուէն շատ դերագանց է, վարդապետի քարոզէն աւելի՝ հէքեաթն անուշ է:

Մեր Մուշոյի համար մի զուարճալի բան կը պատմեն: Լսելով թէ մօտակայ գիւղ հարսանիք կայ, դիշերանց այնտեղ կերթալ, եղանակ ձմեռն է, սաստիկ էլ ձիւն կուգալ. ճանապարհին քանի հատ անօթի գայլեր գինքն կը պաշարեն: Մուշոն ճառարիկ էր, գայլեր խաբելուն կերպ յա գիտէր. իսկոյն մէջկապ կը քակէ եւ ծայրը քաշ դետին կը ձգէ. գայլեր կսկսին ծայրին հետ խաղալ, մի կողմէն եւս իւր քէման կը գարնէ: Կր թուի թէ Մուշոն փորձով գիտէր, թէ դազաններն էլ ականջ եւ ճաշակ ունին երաժշտութեան սեղարուեստին: Այսպէս սիրտ դող աշուղ Մուշոն կերթայ կը հասնի մի մեծ ծառի մօտ, որ գեղէն քիչ հեռու էր, իսկոյն արագութեամբ Մուշոն ծառի վրայ կելլէ եւ կը շարունակէ գայլերուն սիրած եղանակը նուագել, ծառին բոլորտիք շարուելով կը նստին՝ մտիկ կրնեն: Գիւղի հարսնուորներ քէմանի ձայն առնելով կը հասկնան, ոտ Մուշոն է կուգալ, դուրս կելնեն դիմաւորելու, խեղճ գայլերու քօսսէռն հարամ կը լինի: Մուշոն ազատուելով կը մտնայ հարսնետունն եւ կսկսի նոյն քաղցր եղանակ զարնել: Աշուղ Մուշոն գայլեր ողոքելով կրթեղ, որ մարդ շուտեն, իրենց բաժին կերակուր միայն ոչխարն է: Կր թուի ինձ Մուշոյի միտքն այն էր, որ գայլեր կրթելէն յետոյ՝ կուղէր գեղացուց բրտութիւնն էլ կրթել, որ իրարու միս յուտեն, ոչ թէ անոր համար՝ որ արնակից եղբայր են, այլ առաւել Յիսուսի պատուէրին համար, որ կուսուցանէ թէ դուք ամենեքեան եղբայր էք:

Մուշոն միայն գիւղական ժողովուրդին աշուղն էր. նա չէր սիրեր երբէք քաղաք երթալ, նա կը սիրէր աւելի գիւղեր, դաշտեր, յեռներ, ծաղիկներ, կարկաշատն աղբիւրների ջուրեր: Վերջապէս նա շատ սիրահար էր Արարչին ձեռքով նկարուած բնութեան պատկերին: Սորա համար նա

երբեմն, գիւղէն աներեւոյթ կը լինէր: Իւր սիրական ընկեր սազն էր, կը ձգեր թեւ, կերթար ման կուգար դաշտային ու լեռնային վայրեր, նա ամէն տեղ իւր փոր կշտացնելու համար հաց կը գտնէր:

Մեր գիւղացի աշուղ Մուշոն, շատ մեծ անուն ունէր, իւր սազին ու քէմանին հետ՝ ձայնն էլ շատ քաղցր եւ ազդեցիկ էր, իւր բնատրութիւն՝ ուրախ, զուարթամիտ մի մարդ էր նա: Թող այս, նա խիստ ջերմեռանդ հաւատք ունէր դէպ ի Սուրբեր, ամէն տարի Մշոյ սուրբ Կարապետ ուխտի կերթար. իւր սազ գերեզմանին վերայ դնելով կաղօթէր. «Ո՛վ մուրատատուր Ս. Կարապետ, որ Քրիստոսին քաւոր եղար, քո ծառայ Մուշոյին երգելու շնորհք տուր»: Աշուղներ էնպէս կը հաւատան, որ այդ անապատին լռակաց ճգնաւորն՝ իրենց փիրն է: Զարմանալի է, որ լարախաղացն էլ նոյն հաւատով իւր ճարպիկ արուեստին համար դարձեալ նոյն շնորհ կը խնդրէ:

Մուշոն Սուրբ Կարապետէն դառնալով՝ սովորութիւն արած էր, կուգար Աշտիշատ՝ կը մտնէր Սուրբ Սահակայ մատուռն, գլուխ գերեզմանին վերայ դնելով՝ կուշտ կուլար: Զգիտեմ, էտ մարդ ոչ գիր գիտէր, ոչ պատմութիւն, ո՛ւր տեղէն սովորած էր Սահակայ Պարթեւի մեծութիւնն եւ նշանակութիւնն: Կը թուի թէ այդ երգախոս աշուղներ մեր եկեղեցույ Շարականաց երգիչներն կը ճանչնան:

Աշտիշատէն կելնէր կերթար Առաքելոց վանք, իւր ուխտ կատարելէն յետոյ՝ կանցնէր տաճարին արեւելեան կողմ, ուր թաղուած են Սուրբ Թարգմանիչներն, կը համբուրէր նոցա գերեզմաններն, եւ վաստակած լինելով՝ պահ մի կը նստէր էն տեղ եւ սազն ձեռք առնելով՝ կը շարունակէր խորնոյ ձերունոյն ողբերն: Ինքն կ'երգէր, ինքն կուլար, իւր ողբոյն արձագանգն միայն իւր զգայուն սիրտն էր:

Մուշոն լացով մխիթարուելէն յետոյ, Մովսսարէն կիջնար, կը հասնէր մի ձորաբերան տեղ, ուր հնուց ի վեր մի ջրաղաց կար շինուած, եւ ջաղացպան Մուշոյին ծանօթ բարեկամն էր, վասն զի աշուղներ շատաշրջիկ լինելով՝ ամէն տեղ ծանօթ ունին: Մուշոն բարեւ տալէն յետոյ՝ հարցուց, աղբէր Միսօ, ջաղցի կլօճ ունի՞ս, շատ անօթի եմ: Ո՛ւ, ի՞նչ կը հարցնես, բարեկամ Մուշօ, չե՞ս տեսնար, ջուր էկաւ ջաղաց տարաւ, ալուր, թոնիրն էլ հետ տարաւ. ես ո՛ր տեղէն տամ քեզ ջաղցի կլօճ: Մուշոն տեսաւ, որ ջաղացպան ջաղցի աւերակին մէջ բան կը փնտռէ, կը հարցնէ թէ՛ ի՞նչ կը փնտռես այս ջրատար ջաղցին մէջ. ջաղացին ջախջախ կը փնտռեմ, ջախջախ, կը պատասխանէ ջաղացպան:

Մուշոն իսկոյն սազն թեւէն վար կառնէ, կը նստի մի աւերակ թումբին վերայ եւ կսկսի իւր ողբաձայն երգն.

է՛, ջաղացպա՛ն, ջաղացպա՛ն,
Արի, նստի՛ր, քեզ սազ անեմ.
Մխիթարու՛ր, ո՛վ բարեկամ.
Ջուրն եկեր ջաղաց տարեր,
Դու ելեր ես մուրիկ-մուրիկ,
Կը փընտոես քո ջախջախի.
Ի՛նչ տի անես անպէտ ջախջախ,
Ծրք ջաղցի ցիցն ու կամբջակ,
Կեցնայ քարեր, գունդն ու փառեր,
Ցորնի ուղումն եւ այլն ամէն,
Գլորեր տարեր է հեղեղն.
Ծրքոր գոռան երկնուց երես
Մրրկալից սեւ-սեւ ամպեր.
Եւ երբ բացուին գարնան դրոններ,
Շնչէն շերտտ անուշ հովեր.
Վերէն թափին կուժ-կուժ անձրեւ,
Վարէն հալին ձիւնակոյտեր.
Տես դու էն ժամ մեծ ջրհեղեղ,
Որ գայ Ֆշայ վիշապի պէս.
Ուժգին թափով ինչպէս հիւսի,
Գլորէ բաւ-բաւ գոմշաբարեր.
Ձինչ կայ առաջ քանդէ գլորէ,
Գեղն ու քաղաք վէրան կանէ.
Ո՛ւր կը մնայ քո խեղճ ջաղաց.
Որ դիմանայ հեղեղին դէմ:
Փորձ ու խրատ ա՛ռ, ջաղացպան,
Քող ջաղացի այդ աւերակ.
Այսուհետեւ դու քո ջաղաց՝
էլ մի շինիր ձորի բերան:

Լաւ կ'երգես ու կը խօսիս, Մուշօ բարեկամ. ջաղացպան շես, որ ջաղցի բան գիտնաս: Միթէ կը կարծե՞ս, որ ջաղացպաններ անուս մարդիկ են, գրել ու կարդալ չգիտեն: Ես սուրբ Կարապետի վանքի դպրոց կարդացեր եմ, բայց բախտն զիս ջաղացպան արած է. է՛, ինչ կը լինի, ես տեղ մի կարդացեր եմ, թէ Աթէնքէն դարձող Մովսէս Խորենացին՝ վերջ-վերջ ջաղացպան եղեր է. երբ նա իւր վաստակած իմաստասիրութիւն մախաղին մէջ դրած՝ իբրեւ անծանօթ կը շրջէր մեր աշխարհին մէջ, ոչ ոք ծախու կառնէր նորա վաճառներ, ո՛վ գիտէ, գուցէ նա այս ջրատար ջաղցի մէջ ջաղացպանութիւն արած է:

Հիմի մտիկ արա՛ որ խօսեմ քեզ, Մուշօ, ջախջախի մեծ նշանակութիւն, զոր կը փնտոեմ ես: Օրհնեալ լինի այդ փայտի կտոր ջախջախ, որ զիս ազատեց, ապա թէ ոչ ես էլ ջաղացի հետ ջրատար կը լինէի: Գիտես

դու, ջախջախ ջաղցի աքաղաղն է. բայց զարմանալի է մեր աքաղաղ, երբ ձայն հանէ, խօսի, ես անհոգ, անուշ կը քնանամ, իսկ երբ ձայն կտրէ, իսկոյն կը դարթեմ, կը տեսնամ, որ ջաղաց դադրած է: Ո՛հ, այս անգամ հեղեղ զարկաւ, ջաղցի ջրտուն քակեց, ջախջախ ձայն կտրեց, դուրս ելայ ջաղցէն, Աստուած զիս ազատեց:

էտ քո ջաղցի աքաղաղ ջախջախ՝ իրաւի հրաշալի բան է եղեր, ասաց Մուշօն, աշխարհ ձեռն տալէն կը դարթի, իսկ ջաղացպաններ միայն երբ ջախջախի ձայն կտրի, էն ժամանակ կը զարթին: Կը խոստովանիմ, որ էդ ջախջախի նշանակութիւն շատ մեծ է, շատ բան կարժէ այդ ջախջախ, փնտոէ որ գտնաս:

Մուշօ՛ սիրելի, Աստուածաշունչ գիրք կարդացե՛ր ես. հին Իսրայէլի ազգին մէջ ձայն տուող ջախջախ մարգարէներ կային, Յակովբայ տան ջաղաց կը բանէր, եւ երբ այդ Աստուածախօս ջախջախներ իրենց ձայն կտրեցին, ջուր տարաւ Յակովբայ տան ջաղաց եւ մինչեւ այսօր էլ դեռ աւերակ մնացեր է: Մեք էլ ունէինք երբեմն նման վարդապետ ջախջախներ. երբ լոց նոցա ձայն, իմացանք թէ ջուրն եկաւ մեր ջաղացն էլ տարաւ: է՛, Մուշօ բարեկամ, հասկցա՛ր այժմ ջախջախի նշանակութիւն. կաղաչեմ, որ խաղ մի շարագրես այս ջախջախին վերայ. միշտ շրջես ու կանչես այս խաղն, միթէ աշուղի խաղն ու սազ մեր ջախջախներ շե՛ն:

Թողնենք ջախջախ, դու մի ուրիշ խրատ էլ կուտաս ինձ, Մուշօ, որ թողնեմ ձորաբերնի ջաղցի աւերակն եւ ուրիշ տեղ շինեմ իմ ջաղաց, բայց ո՛ւրտեղ շինեմ, Մուշօ բարեկամ, դու չգիտե՞ս, որ ամէն տեղ իւր տէրն ունի. այդ ջաղաց իմ հօրենական ու պապկենական մի ժառանգութիւն մնացել է ինձ. ես չեմ թողուր, որ այդ ջաղաց անշէն աւերակ մնալով՝ կորնչի մեծ պապերուս յիշատակ. պէտք է դարձեալ պարտք անեմ, ճար անեմ, շինեմ իմ ջաղաց, որ միակ իմ ընտանեաց յոյս եւ ապաւն է. արտ շունիմ, լծկան շունիմ, միայն ջաղացով կապրիմ:

Ուրեմն, ասաց Մուշօն, երբ Աստուած կը յաջողէ, ջաղացդ կը շինես, այժմէն քեզ խրատ տամ, որ ձորաբերան հեղեղատին կողմն մի հաստ ամուր քարուկիր պատ քաշես, էն ժամանակ քո ջաղաց կապահովի:

Ո՛ւ, բարեկամ Մուշօ, ջաղացպանին հալ չը գիտես, մեծ-մեծ կը բրդես: Ես այդչափ ծախս ո՛ւր տեղէն ճարեմ, հին պապիկներս այդ բան չը մտածեցին, ե՞ս պիտի մտածեմ, իմ ջաղաց ինչպէս տեսայ, էնպէս պիտի շինեմ. այդ քո ասած բան անօթի, աղքատ մարդու բան չէ: Գիտե՞ս, Մուշօ, էս ջաղաց չորս դիր եղաւ, որ ջրատար կը լինի, ո՛վ գիտէ, գուցէ Աստուած գթութիւն անէ խեղճուկ աղքատիս, հեղեղներու երեսէն պահպանէ այս անգամ իմ ջաղացն:

Այս որ լսեց Մուշօն, լուռ կեցաւ, պահ մի մտածեց եւ յետոյ ասաց. շատ իրաւունք ունիս բարեկամ, էս մեր աշխարհի գործերն պէտք է խոհեմութեամբ յառաջ տարուին, լաւ է որ ամէն մարդ իւր շահով գործէ, ջաղացական՝ իւր շահով, Մուշօն էլ՝ իւր սազով:

է՛, ջաղացական, մնաս բարով, ես կերթամ, դու շինէ քո ջաղաց, ջաղցի ջախջախ մեծ նշանակութիւն ունի. այժմ հասկցայ, որ Մուշօն էլ իւր սազով ջաղացի ջախջախ է:

Մուշօն դարձաւ Մուշէն Արճակ գիւղ, շատ մալու էր. օր կիրակի էր, Մուշօն գնաց եկեղեցին, մտաւ Աւանդատուն, կանչեց քահանան, խոստովանեցաւ եւ նոյն օր Ս. հաղորդութիւն առաւ. իրիկուան դիմաց խունկ ու մոմ առեց գնաց Աստուածածնայ վանք, մտաւ Ս. Տաճար, իւր խունկ ծխեց ու մոմ վառեց, շրքեց սեղանին առաջ, մի երկար աղօթք մրմնջաց. ապա համբուրեց խաչն ու Աւետարան: Տաճարէն դուրս ելաւ եկաւ այս ծառին տակ աղբիւրին գլուխ, քիչ մի բաղարջ եւ փոխինդ ունէր հետ. գիտես թէ այդ իւր վերջին ընթրիքն էր, որ շատ ախորժանօք կերաւ, եւ գինւոյն տեղ խմեց պաղ աղբիւրին ջուր, յետոյ սազ ձեռք առաւ սկսեց երգել, իւր այս երգ շատ սրտառուչ ու ողբական էր, ուրիշ ժամանակ Մուշօն ուրախ եւ զուարթ կերգէր, իսկ այս վերջին անգամ՝ գիտես թէ կարապ թուղունի նման իւր մահուան ողբերգութիւն կը դաշնակէր, իւր ամպոտ աշքերէն կաթիլներ կը թափէին. շնորհիւ թրթռուն թելերուն վերայ: Ինձ կը թուի թէ Մուշօն խորհնացույց ողբ բերան եղած կերգէր, զի ջրատար ջաղացն ու ջախջախ շատ ազդեցին իւր որդւոյն վերայ: Մուշօն իւր մահուան կարգն ու «դատեան» աւարտեց, սազն գլխուն դրաւ, պառկեցաւ հով ծառին տակ, այնպէս անուշ քնացաւ, որ էլ վեր չելաւ. հրեշտակ կսպասէր, Մուշօն հոգին աւանդեց:

Նոյն իրիկուն պառաւ ջերմեռանդ կին, որ սովորութիւն արած էր՝ ձէթ ու խունկ կը բերէր Աստուածածնայ տաճարին, տեսաւ, տեսաւ, որ Մուշօն ծառին տակ պառկած է. ասաց երթամ ձայն տամ, գիշեր չը մնայ այս տեղ. կանչեց, Մուշօ՛, Մուշօ՛. Մուշօն ձայն չը տուաւ, մօտ գնաց ձեռքով էրէրցուց, տեսաւ որ Մուշօն փայտ դարձեր է. վա՛յ ասաց, Մուշօն մեռեր է: Պառաւ գնաց գիւղ, քահանային իմաց տուաւ. իսկոյն Մուշօնի մահ տարածեցաւ գիւղին մէջ. տէրտէր, ժամկոչ եւ ողջ ժողովուրդ թափեցաւ Աստուածածնայ վանք: Քահանայն ծանուցումն արաց, յայտնեց Մուշօնի կտակն. ասաց թէ՛ լուսահոգի Մուշօն ինքն զգացած էր թէ ողբի մեռնէր, այս առաւօտ եկաւ եկեղեցի, խոստովանեցաւ, Սրբութիւն առեց: Այժմ յայտնեմ ձեզ Մուշօնի կտակ. նա երդումով խնդրեց՝ ասաց. «Տէր Հայր, ես անտուն, անբնակ շրջող մի մարդ եմ, կաղաչեմ, ուր որ

կը մեռնիմ, այնտեղ թաղէ զիս. չմոռնաս, իմ սիրական սազն էլ հետ ինձ թաղէ»: Ես էնպէս կը յուսամ ու կը հաւատամ, որ երբ դատաստանին օր Գարբիէլ իւր փող փչէ, Մուշօն իւր սազով պիտի երթայ արթայութիւն եւ հրեշտակներու հետ փառաբանէ զԱստուած: Միթէ այդ ազատ աշխարհին մէջ, ազատ հոգիներու համար, երգիչ աշուղներ պէտք չե՞ն:

Ժողովուրդն լսեց այս ծանուցումն, սիրով ընդունեց Մուշօնի կտակն, իսկոյն Տաճարի պատին տակ փորեցին գերեզման, թաղեցին Մուշօն. ժողովուրդն Աստուած ողորմի ասելով Մուշօնի հոգւոյն՝ դարձան գիւղն: Այսպէ՛ս մեռաւ, Թռուիկ, ժողովրդին սիրական աշուղ Մուշօն:

(Գրի առավ Գ. Ասատուրը 1904 թ. դեկտեմբերի 10-ին²)

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՉՐՈՒՅՑՆԵՐԸ

1882 թ. Արիստ. վ. Տէվկանց աշխարհ հանեց «Հայերգ» անունով մէկ ժողովածու, որի մէջ ի միջի այլ «մեղեդիների, տաղերի և երգերի» տպուած էր և մէկ երգ (աւելի ուղիղն ասած՝ երգերի մէկ խումբ), որի մասին նա իր առաջաբանում ասում է. «այս... երգն Նահապետ վարպետ Քուչակինն է»:

Նրանից յետոյ պ. Կ. Կոստանեան իր «Միջնադարեան հայոց տաղերի ժողովածուի» և ապա պ. Արշ. Զօպանեան «Նահապետ Քուչակի դիւանի» մէջ հրատարակեցին մի շարք երգեր, որոնց մէկ մասը յայտնի էր «Հայերգից», իսկ մէկ մասը բոլորովին անյայտ, բայց ձևով, արտաքինով նման առաջինին: Թէպէտ այն օրինակներում, որոնցով օգտուեցին պ. պ. Կոստանեան և Զօպանեան, վերոյիշեալ երգերի հեղինակի անունը չէր տուած, այնուամենայնիւ հրատարակիչները առանց տատանուելու այդ երգերը վերագրեցին Նահապետ Քուչակին՝ նրանց ունեցած նմանութեան համար Տէվկանցի հրատարակած «Քուչակի» երգերի հետ:

Սակայն «Հայերգից» չէ երևում, թէ ինչի վրա է հիմնուում հ. Տէվկանց՝ վերագրելով այդ երգերը Նահապետ Քուչակին. արդեօք նրա օգտուած օրինակից է այդ բանը երևում, թէ նա ղեկավարուում է այլ, մեզ անյայտ, դիտումներով: Բայց քանի որ մինչև այժմ քուչակեան երգերի մեզ յայտնի օրինակներից ոչ մէկը դեռ չէ տուել հեղինակի անունը, այդ երգերի վերագրելը Նահապետ Քուչակին պէտք է համարել վաղաժամ և ստուգութեան կարօտ: Նրանց հեղինակ Քուչակին համարելը մենք ընդունում ենք առայժմ իբրև ենթադրութիւն. և այդ տեսակէտից ենք նայում՝ անուանելով այդ երգերը «քուչակեան»:

Քուչակեան ժողովածուի մէջ հանդիպում են երգեր, որոնց հեղինակ ուրիշներն են համարուում (օր. Ֆրիկ, Պլուզ և այլն). հանդիպում են և երգեր, որոնք համարեա նոյնութեամբ երգուում են հիմա էլ՝ Ակնի և Վանի ժողովրդների մէջ. բայց երգերի մեծագոյն և էական մասը, որոնց լէյտ-

մօտիւր զգայական տէրն է, անյայտ ծագումի է պատկանում: Այդ երգերն են, որ իրանց անկեղծ-համարձակ ոճով, դարձուածքների գեղարուեստական հիւսուածքներով, համեմատութիւնների անզուգական ինքնուրոյնութեամբ, պատկերների հրաշալի ուշալ-գունագեղութեամբ նրանց հեղինակին անպայման իրաւունք են տալիս առաջնակարգ բանաստեղծների տեղը գրաւելու:

Քուչակեան երգերի հեղինակը և խմբագրողը ըստ երևութիւն միևնոյն անձը չէ եղել: Հեղինակը, որ պատմել է ժողովրդական լեզուով, երգել ժողովրդական մօտիւններով իր անձնական սէրը, անկասկած ունեցել է մեծ ժողովրդականութիւն, որի առանձին ապացոյց կարող է լինել այն, որ ժողովուրդը դարերի ընթացքում վառ պահել է իր սրտում նրա յիշատակը առանց կողմնակի (հոգևորականութեան) ազդեցութեան և սրբացրել է նրա շիրիմը: Նահապետ Քուչակը երգել-արտասանել է հանճարին յատուկ պարզութեամբ իր զգացմունքները և հանճարին յատուկ անփութութեամբ գրի չէ առել նրանց: Սակայն նրա երգերը անցնելիս են եղել բերանէ բերան և ժամանակի ընթացքում ձուլուել-հիւսուել են իրանց հարազատ ժողովրդական երգերի հետ, և այնպէս սերտ, որ նրանց ջոկել, իրարից անջատել արդէն դժուար է եղել ապագայում: Եւ երբ ժամանակով Քուչակին սիրողները (գուցէ նրա աշակերտները), ձեռնարկել են խմբագրելու այդ երգերը, նրանք հանդիպել են դժուարութիւնների: Նրանք Քուչակի երգերի հետ հաւաքել են շատ բան, որ նրան չէ պատկանում և շատ անգամ աղաւաղել այն, որ նրան է պատկանում*:

Բայց ո՞վ էր Քուչակը:

Տարբադղաբար՝ նրա մասին ոչ մի գրաւոր յիշատակ չէ մնացել: Հ. Տէվկանց միայն «Հայերգի» առաջաբանի մէջ՝ իր յիշատակած ժողովրդական զանազան երգիչների թւում՝ յիշում է նաև «Նահապետ վարպետ (մականուն՝ Քուչակ) Խառակոնիսցի»: Ուրեմն, ըստ Տէվկանցի, Նահապետ վարպետ (այսինքն՝ բանաստեղծ) Քուչակը ծնուել է Խառակոնիսում, որ «բազմահայ գիւղ մի է ի Տոսպ գաւառն Վասպուրականի, Արշակայ լճին արևելեան եզրն և Նահապետ վարպետ աշուղին սեփական

* Նոյն դրութեան մէջ ենք և մենք ներկայումս: Հայ Ֆօլկլօրի մէջ հանդիպում են երգեր, որոնք ահագին առնչութիւն ունեն քուչակեան երգերի հետ. բայց պնդել, թէ այդ երկուսից որն է սկզբնաղբիւրը, ներկայումս պէտք է համարել դեռ վաղաժամ: Ապագայում գուցէ, յայտնի կը դառնան քուչակեան այլ օրինակներ և կ'առաջադիմի մեր ժողովրդական երգի համեմատական ուսումնասիրութիւնը, այդ հարցին կարելի կը լինի մօտենալ: Յամենայն դէպս՝ այդ հարցը մեզ համար ունի երկրորդական նշանակութիւն: Բաւական է, որ այդ, իրանց տեսակին մեջ եզակի, երգերը հայ հանճարի արդիւնք են:

գիւղն է»: Այդտեղ է նրա գերեզմանը, որը «ուխտատեղի համարուած է տեղացւոցմէ»^{*}:

Ուրիշ ոչինչ չկայ յայտնի նրա մասին:

Սակայն իրիմեան Հայրիկ, որ տեսել է այդ գերեզմանը, պատմեց մեզ անձամբ նաև հետևեալը^{**}:

«Վանէն վեց ժամ հեռի՞ դէպի արևելք՝ գիւղ մը կայ, Խարակոնիս կըսեն. գիւղին մէջն ալ եկեղեցի մը՝ սուրբ Թէոդորոս: Եկեղեցուն հիմէն քիչ մը հեռի կը գտնուի Քուշակին գերեզման, ուր գիւղացիներ ուխտ կերթան: Մանուկ ժամանակ մենք շատ կերթայինք այդ գիւղ: Այժմ շեմ յիշեր գերեզմանին արտաքին ձևը:

«Գիւղացի ծերունիներ կը պատմեն, թէ զուարճաբան մարդ մը եղած է Քուշակ: Մօտակայ գիւղերէն կը կանչեն եղբր գինքը հարսանիք: Քուշակ ալ կառնէ եղբր իր քէման ու կերթայ: Անգամ մըն ալ՝ գիւղի մը շրջա-սած՝ գայլեր գինքն կը պաշարեն: Քուշակ արագութեամբ կելնէ ծառին գլուխ և կը նուագէ: Գիւղացիներ կառնեն քէմանին ձայն և կը հասկնան, որ Քուշակ եկեր է: Կեննեն, կը փնտոեն և կը գտնեն գինքն, որ ելած ծառին մը գլուխ անուշ կը նուագէ, իսկ գայլեր՝ ծառին բոլորտիք շարուած՝ լուռ մտիկ կընեն: Է՛հ, ասանկ բաներ շատ կը պատմեն գիւղացիներ, բայց ասոնք բանաստեղծութիւն են»... աւելացրեց Հայրիկ ժպտալով: Ապա յանկարծակի ինձ դիմեց.

— «Պապիկ և թոռնիկ» կարդցա՞ծ ես:

— Ո՛չ, վեհափառ:

— Է՛հ: Չես կարդցած: Կարդա՛. Քուշակիդ մասին քանի մը բան գրեր եմ անոր մէջ^{***}:

«Կը պատմեն նաև, շարունակեց Հայրիկ, թէ անգամ մը Քուշակ կը կանչէ գիւղացիներ. ապա կելնէ ս. Թէոդորոսին կատար և կը կանչէ. «Այստեղէն ինքզինքս վար պիտի նետեմ, ուրոր իյնամ, այնտեղ թաղեցէք զիս»: Գիւղացիներ մտիկ շեն ընեն, կը կարծեն, թէ Քուշակ զուարճաբա-

* «Հայերգ», երես ԺԲ:

** 10 դեկտեմբերի 1904 թ.:

*** Ցանկալի կը լինէր, որ Վանում ապրող որևէ ձեռնհաս անձ գնար Խառակոնիս և մանրամասնօրէն հաւաքէր այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ պատմում է ժողովուրդը Քուշակի մասին և ուղարկէր մեզ: Ցանկալի կը լինէր նկարագրել և նկարել նրա գերեզմանը:

Ինչ վերաբերում է Քուշակի ընդհարման գայլերի հետ, այդ դէպքը իրիմյան Հայրիկ իր «Պապիկ և թոռնիկ» մեջ վերագրում է աշուղ Մուշոյին, որ «Զիշակին (Քուշակ) աշկերտ եղեր է»: Եթէ աշուղ Մուշոն իրական անձնաւորութիւն չէ, այլ Քուշակի բանաստեղծական պատկերացումը, այն ժամանակ «Պապիկ և թոռնիկ» Մուշոյին վերաբերող մասը ստանում է մեզ համար առանձին հետաքրքրութիւն:

նութիւն կընէ: Սակայն նա ինքզինքը վար կը նետէ և կը մեռնի: Եւ Քուշակին գերեզման այդ օրէն ուխտատեղի մը եղած է գիւղացիներէ»:

Եթէ ժողովրդական այս կցկտուր յուշերի վրա աւելացնենք և այն, որ պ. Կոստանեան որոշ հաշուով դուրս է բերում Քուշակի ապրելու մօտաւոր ժամանակը, այսինքն ԺՁ դարի սկիզբները, սրանով սպառում է այն ամենը, ինչ յայտնի է մեզ Քուշակի կեանքի մասին:

Սակայն եթէ Քուշակի կեանքի մասին այդքան քիչ գիտենք կողմնակի աղբիւրներից, նրա ներքին, հոգու աշխարհը — եթէ միայն նրան վերագրած երգերի հեղինակը իրօք նա է — իր ամբողջ յեղաշրջումներով բաց է մեր առաջ գեղարուեստական մերկութեամբ նրա ինքնահեզնող երգերում:

Քուշակեան ժողովածուն իր ամբողջութեամբ ներկայացնում է բաւականին ծանր մարսելու նիւթ: Նրա միջնադարեան խորթ գաւառաբարբառը՝ համեմուած մեծաքանակ պարսիկ-թուրք-արաբ բառերով. պատկերների, ձևերի, համեմատութիւնների յաճախակի կրկնութիւնը. նրա խրատական մասի թուլութիւնը, տաղաչափութեան տաղտուկ միազանութիւնը, — այս բոլորը առաջին անգամից յետ են մղում ընթերցողին: Ահա թէ ինչով պէտք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Քուշակի երգերը մնում են մինչև հիմա անծանօթ ոչ թէ միայն հասարակութեան լայն խաւերի, այլև գրական շրջանների մէջ, չընայելով, որ նրանք յայտնի են քսան տարուց աւելի: Բայց ընթերցողը թող զսպէ իր անհամբերութիւնը, փոքր-ինչ ուսումնամիրէ նրանց լեզուն, ընտելանայ դարերով մեզանից հեռացած ոճին, աշխատէ թափանցել այդ երգերի միտքը և ահա հետզհետէ կը բացուեն նրա առաջ գեղարուեստական այնպիսի հրաշալիքներ, որոնց նմանը նա հայ բանաստեղծութեան մէջ ոչինչ չէ տեսել:

Ներկայ գործի նպատակն էր դուրս կորզել գիտնականների կարի-նետներից և նուիրել հայ հասարակութեան գրականական մի այնպիսի մարգարիտ, որ ամէն մի ժողովրդի պարծանք կարող է համարուել: Մենք ընտրել ենք Քուշակի երգերից լաւագոյնները, մշակել նրանց, աշխատելով մօտեցնել մեր ժամանակի ճաշակին, ոգուն: Որոնել ենք նրանց մէջ ներքին կապ և դասաւորել այնպէս. որ այդ կապը առանձնապէս աչքի ընկնի: Տաղաչափական մասի մէջ մենք մտցրել ենք բազմազանութիւն, սակայն մի քանի երգերում պահպանել ենք ոչ միայն Քուշակի տաղաչափութիւնը, այլև կրկնել ենք մինչև անգամ նրա յանգերը^{*}:

* Դրանք ցանկի մէջ շարուած են նօսր գրերով. դրանք, և բովանդակութեան կողմից, բնագրին ամենամօտ երգերն են:

Մեր նպատակը չէր այս համառօտ առաջաբանում տալ Քուչակի գրականական կերպարանքը. մեր աշխատութիւնը արդէն պարզում է մեր հայեացքը նրա մասին: Սակայն ընթերցողին ակնյայտ ծանօթացնելու համար նրա ոճին, տաղաչափութեան և մասամբ մեր մշակման եղանակի հետ՝ առաջ ենք բերում բնագրից երեք երգ.

- 1) Կանչեմ այս ծովիդ վրայ, ծովդ ի յակէն թանաք դառնայ.
Ձինչ ի շամբ եղէգ որ կայ, ամէնն ինձ գրիչ պիտենայ.
Ձինչ երէց ու խարեղայ դանուշման, որ գիր գիտենայ,
Գրէ չկարնայ կարգաւ, զինչ ի յիմ սիրտս կայ զուսայ:

(Տե՛ս երես 13.)

- 2) Արեգակն ու լուսնիկան խմեցին ու եղան մախմուր.
Առաւօտն ի վերայ երեկ, լոք եղան երկու թուր՝ ւ ի թուր.
Աստղերդ ալ առաջ եկին, լուսնեկին ասին. դուն ի լուր.
Ատոր արեգակ ասեն, որ ցաթէ ի սար՝ ւ ի բուր:

(Տե՛ս երես 61.)

- 3) Արծիւն ի յաւան ելեր ու կասէր թէ՛ այդ ի՛նչ յաջապ էր.
Թեպուր մ՛ յիմ թևս ընկեր, նետ եղեր ու զիս կու խոցէ:

(Տե՛ս երես 108.)

Գ. Ա.

ՀՈՎՀ. ՔԱԴԵՎՈՍՅԱՆՑ

ՄԻ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ

...Ք. Նահապետը Վանի շրջակայքում յայտնի էր աշըղ Չիչակ անունով: Նա ունեցել է մի քոյր (անունը չկայ), որը բանաստեղծական և աշուղական ձիրքերով եղբորից աւելի է օժտուած լինում: Աշըղ Չիչակի անունը և հոչակը հասել էր ամէն տեղ և ամէնքը նրանով հետաքրքրուում էին: Ստամբուլի Սուլթան—Մուրատին հասնելով Չիչակի հոչակը, հրամայում է իսկոյն կանչել տալ նրան իր մօտ, որպէս զի տեսնէ, արդեօք արժանի՞ է այդ հոչակին թէ ոչ: Հրամանը հասնում է Չիչակին, սա էլ ճանապարհ է ընկնում: Ճանապարհին պատահում է մի քանի հովիւների, որոնք ոտանաւորով մի հանելուկ են առաջարկում մեր Չիչակին. սակայն Չիչակ չի կարողանում լուծել և ամօթահար ու տխուր տուն է դառնում և այլ ևս չի ուզում գնալ Սուլթանի մօտ: Քոյրը տեսնում է, որ եղբայրը տխուր է, հետաքրքրուում է պատճառի մասին. և թէ ինչո՞ւ չի գնում Ստամբուլ: Չիչակ ստիպուած պատմում է հովիւների իրեն առաջարկած հանելուկը. որը սակայն շուտով և գեղեցիկ կերպով լուծում է քոյրը, սովորեցնում եղբորը և յորդորում նորից ճանապարհ ընկնել դէպի Ստամբուլ: Չիչակ գնում է. ճանապարհին կրկին հանդիպում է նոյն հովիւներին. լուծում է նրանց հանելուկը և շարունակելով ճանապարհը՝ հասնում է Ստամբուլ: Նրա գալը իսկոյն իմանում են Սուլթանի աշուղները և շտապում են գալ տեսնել, թէ փնչ տեսակ մարդ է, որ այսքան գովում են: Գալիս և տեսնում են, որ աշըղ Չիչակը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի կարճ, փոքրիկ, տձև եւ անշնորհի (ըստ արտաքինի) մարդ, ուստի ասում են՝ «Սա ոչ թէ չիչակ (ծաղկի պէս գեղեցիկ) մարդ է, այլ մի քէօչէկ մարդ է. սրա հետ խօսել և մրցել շարժէ էլ»¹: Այս վիրաւորանքին Չիչակը պատասխանում է վի-

¹ Քէօչէկ բառը տաճկերէն է. այսպէս էին կոչուում այն տղաները կամ պատանիները, որոնք պահուում էին խանի կամ փաշայի ապարանքում և նոցա մանկաւիկը կամ պաժն էին, իրենց տէրերի զուարճացնողները երգերով կ'ընէին: Ահա այս կէտի վրայ հիմ-

րաւորանքով: Քիչ յետոյ Չիչակ ներկայանում է Սուլթան-Մուրատին և նրա ներկայութեամբ մրցում նրա աշուղների հետ ու յաղթում: Սուլթանը ի վարձատրութիւն նուիրում է Չիչակին մի թանկագին շալ, որ գլխին կապէ. սակայն Չիչակ Սուլթանի մօտից ելնելով, նրա նուիրած շալը ոչ թէ գլխին է կապում, այլ փորին: Չիչակի՝ Իսկիւտարը անցնելու միջոցին Սուլթանի աշուղները նկատում են այդ բանը և գալիս Սուլթանի մօտ ամբաստանում են Չիչակին, ասելով թէ՛ քո արքայական նուէրը Չիչակը ոչ թէ գլխին է կապել, այլ անպատուելով կապել է իր «փորից ցած»: Սուլթան Մուրատը զայրանում է և, նորից մօտը կանչելով Չիչակին, բացատրութիւն է պահանջում: Չիչակն էլ պատասխանում է. «Եթէ գլխիս վրայ կապէի քո նուէրը, ես չէի կարող միշտ նայել նրա վրայ, այլ ուրիշները պիտի տեսնէին. ուստի սրտիս վրայ կապեցի, որ միշտ վրան նայեմ»: Սուլթան Մուրատը, խիստ հաւանելով Չիչակի այս պատասխանին, պատուիրում է մի ուրիշ նուէր էլ տալ նրան, որը ստանալուց յետոյ Չիչակ տուն է դառնում¹:

նուելով Սուլթան Մուրատի աշուղները նախանձից Չիչակին քէօչէկ են անուանում, վիրաւորական իմաստով:

¹ Այս պատմութիւնը ինձ պատմեց պ. Ս. Հայկունին, որ քաղել էր ժողովրդական կենդանի աղբիւրից: Պ. Հայկունին յիշում էր մօտաւորապէս. բուն նիւթը ժողովրդական բարբառով նա ուզարկել է Մոսկուա, ուր իւր ժամանակին կտպագրուի էմինեան ազգագրական ժողովածուի մէջ: Պատմութեան մէջ եղած թէ հանելուկը, թէ Սուլթանի աշուղների և թէ Չիչակի երգերը տանկերէն են, — վերջինները ոչ մաքուր բովանդակութեամբ: 98

Ս. Մ. ԱՎԱԳՅԱՆ (ՍԵՐԻՆԵՎ)

ՔՈՒՉԱԿՅԱՆ ԱՎԱՆԴԱՎԵՊ¹

Իմ պապկենքյ Առճակու Մառտոյի տան խետ խաշ-քավոր են իլե: Մառտոյի տուն կնունքյ կըլնի, Նախոն² էլ էտր վախտ տըսչորս տարեկան կըլնի, կորոխկեն էրթա քավրութեն անելու: Մառտոյի տան կընքյաճաշին ժողվըռոված մարթերից մեյն կասի. — Մո, մարթեր, իկեքյ կյաճալավեթ³ անենքյ:

— Խա, վալլա, անենքյ:

Տուռ կըրփակեն: Ըստեղ, էսը մեր լաճու լեղին կըկտրի: Չունքի շուր էտօր տաղ ասած չի իլե: Աղաճանքյ-պաղատանքյ կանի, կասի. — Ծս շեմ կանա տաղ ասե, — վըտիսնա պյանի տեղ տրող չկա, դորիս կուլա:

էտը Մառտոյի տան պառավ (օղորմի ուր խուկյուն), որ իտոր լալ կըտիսնայ կասի. — Քյա, մարթեր, տյուքյ բիթունտ էլ որ ըստեղ կաքյ, մեր աշկի լոսն եքյ, համար էսը մհաթին, մեր պատիկ քավոր բիթունիցըտ առավելն ի, ծե մեռնեմ, էն իկեր ի մեր տան խարամն ի խալալե, սուփլոս մեռոն՝ էն ուր կըրկյովն ի պիրե մեր տուն, տուքյ մկա մեյ տաղ ասելու խամար ինոր կլացուցե՞ք: Չի ուզե, թո շասի: Թո էթա բաղչեյթեր կան կյա, ֆառախլամի⁴ ըլնի: Սորա տյուռ կպանա՝ Նախոյին կխանի տյուս:

¹ Պատմեց Աշտարակի շրջանի Հազս գյուղի վերաբնակիչ, խառակոնիսցի Փանոս Չիչազյանը, 1940 թ. օգոստոսին՝ Հազս գյուղում: Նա Չիչազեց տոհմի, Եղեռնից մազապուրծ, վերջին շառավիղն էր:

² Խառակոնիսում և ընդհանրապես Արճակի գավառում տարածված ավանդության համաձայն աշըղ Չիչազը (Քուչակը) խառակոնիսցի Նախոն (Նահապետն) է եղել, որն իր շնորհն ու աշուղի իր անունը երազով ստացել է Արճակի լճի ձիւրքեր բաշխող «խրեղեն մարթուց»:

³ Հանպատրաստի մեներգ. մասնակցելու էին առանց տարիքի ու դիրքի խտրության՝ բոլոր ներկաները, ի բացառյալ նրանց, որոնք կարողացել էին մինչև դուռը փակվելը դուրս փախչել հավաքատեղից:

⁴ Սրտարացվել, զվարթանալ:

Նախոն ի՛ մայուկ-մուկ կէրթա կմտնի Ֆրանգյուլի բաղչեն, կպառ-
կի ծառի տակ, քյուն կտանի: Մեկ էլ կտիսնա, որ ախպըրի թարաֆեն
ծիյավորըմ էկավ, կայնավ վեր ուր կյլխուն, ծեռն էլ մեյ ոսկի թաս, ծեն
կուտա, թե՛

— Աշըղ Չիշագ, առա էսը ճուր, խմի՛ կընա քյու տաղն ասա:

Նախոն թաս կըվիրուցի, մեշու ճուր շում տայ կըխմի: Սորա, կըտիս-
նա, որ թասի մեշ մեյ խատ պիպեռ կա: Միյավոր կասի. Դե, տյու էտր
պիպեռն առ, արե խընդրաց՝ էրթանքյ Պազում խաշեր: (Պազում խաշերն
էլ էտը տեղեն էփեջա զատ ի): Նախոն ծիյավորն խետ կէրթա կըխասնի
Պազում խաշեր: Միյավոր կասի.— Դե, էտր պիպեռ քյու գյումփով² պիպ-
ռի էսր խաշ-քարի մեշտեղ:

Նախոն գյումփով պիպեռ կըզանի մեշ խաշ-քարին, կիրիշկա ուր
իտե՛ ծիյավոր շկա, կիրիշկա ուր առճեմ՝ կըտիսնա սիվտայ խաշ-քարի
մեշտեղ թաժա զարկուկ պիպռի կյլտիս կըպսպըզա:

— Յա՛, էսը ի՛նչ պյան էր, ախըր ես քյնիր եմ Ֆրանգյուլի բաղ-
չեն, ախիիր³ եմ Պազում խաշերաց մոտ...

Բիրդան կըխասկնա, որ դուլու⁴ խմելու էրազ ի տիսե: Կըլնի, կէրթա,
կմտնի Մառտոյի տուն: Կըտիսնա՝ որ նստուկ մարթեր հալա ուրանց
կյառալավեժ շեն պըռծե: Կըմտնի ներս թե շէ, էլ նյա ամոթ, նյա զամոթ,
կըշոքյի սան տակ, ձեռ կըզանի ալընչին, տաղ կըկանչի:

— Աշըղ Չիշագ խառակոնսա,
Կյովամ պյարի լուսն, կյովամ,
Խուռնի ծիյավոր Առճակ տիսա,
Մեռնեմ պացվող պյարի լուսուն:
Պազում խաշեր՝ քյու տուռ խասա,
Մունդր եմ զարկե պյարի լուսուն:

Նախոն ի բըլբըլի պես պյարի լուսու կյովքյ կանի: էսը առճակցիք
կըթեբոնե՛ն⁵-կմնան, կասեն.— Մո՛, պստիկ քավոր, տյու որ ըսըսկնեմ
անող ծենի տեր ես, համ էլ ըսըսկնեմ տաղ ասել կիտես, էլ ընչի՛ մե
կըխափիր:

Նախոն էլ տաղ ասելով կըսա կանի⁶, թե՛ ըսըսկնա, ըսըսկնա պյան
ի իլե:

¹ Միասին:

² Բռունցք:

³ Արթնանալ:

⁴ Ներշնչման աստվածային ըմպելիք, որը ընտրյալ անձին էր մատուցվում՝ երազում:

⁵ Զարմանալ:

⁶ Պատմել:

էտը առճակըցիք կըլնեն բիթունով կէրթան Պազում խաշեր, կիրիշ-
կան, որ աղորթմանց սիվտայ խաշ-քարի մեշտեղ մեյ խատ թաժա պի-
պեռ պիպուկ:

Փառքյ կուտան աստըծուն, բիրադի էլ կասեն.— Տյու աղորթմանց
աշըղ Չիշագ ես, որ աշըղ Չիշագ: էլ ի՛նչ նախո, էլ ի՛նչ պստիկ քավոր,
աշըղ Չիշագ, որ աշըղ Չիշագ:

Ինչ որ կըզրուցի, տաղ ասելով ի կըզրուցի:

Դորուս¹, տաղ ասելով Մառտոյի տան ճոշին կասի.— Քավոր աղա,
ես ըստեղեն դողրի² պիտի էրթամ դեխ Մշու Սուլթան սըփ Կարապետ:
Տյու քյու քավըրական պենով ձիկ օխնանքյ տուր, համ էլ շարխըներս
ծակ են, ձիկ մեյ ջուխտ թաժա շարուխ տուր:

էտը մարթն էլ կասի.— Քե կուրբան քավոր Չիշագ, քյանի որ տյու
դուլու խմելուն ես արժանացե, հալբաթ որ սըփ Կարապետ պիտի էրթաս:
Մո՛, օխնանքյ շէ, խոկյիս էլ կուտամ. մեյ ջուխտ շարուխ շէ, մեյ եզան
կաշի քյե կուրբան, համա տյու ձիկ ալանջ արա, մեյ խատ կընա ծեր
տուն, քյու խոր, քյու մոր ծեռներ պաքյի, ինոնց օխնանքյներն առ, նոր
ինգյի քյու մուրազի ճամբախ: Ի՛նչ կիտես եփ կըտառնաս ետ: Դե, բա-
լամ, մախ-մեռ որ կա՛ հիսանին ի, առանց մոր ծըծի կաթի, խոր տըված
ամազի խալալութեն ուզելու, ավլադ ասածըտ զատու ճամբախ չի էր-
թալու:

Չիշագ կասի.— Չի ֆայմե, քյու պյարի խրատ կըկատարեմ:

Կուկյա տուն: Չիշագին էլ մեյ քյոր էլ կըլնի, էրկու աչկով կոր, հա-
մա շատ իմաստուն ախշիկ կըլնի: էտը էլ էտ օր էրազի մեշ տիսեր ի, որ
Առճակու թարաֆեն ծիյավորըմ՝ ոսկի թաս ծեռ պըռնուկ, էկավ մտավ
ուրանց փայախ, ծեռ թալեց ուրանց բող³ որթըկան վիզ, ասաց,— Աշըղ
Չիշագի ծի՛, քյու տիրոջ խըմածից տյո՛ւ էլ խմի:— էտը թասի միշուն
խըմըցուց բող որթըկան:

Քյորն ուր տիսած էրազ նաղլ արած կյախին, ախպեր տունից կը-
մտնի, կըշոքյի խոր-մոր առաճ, տաղ ասելով կըսա կանի, որ ինքըն աշը-
ղական դուլու ի խմե: Մեյ կիշեր էլ կըմնա, տաղ կասի, սորա՛ կինի ուր
մուրազի ճամբախ:

էն էրթալն ի, կըքյաշի շում տասը տարի:

Սըփ Կարապետ (տա ծե էլ մուրազ) աշըղ Չիշագին կյրապյառ կիր-

¹ Այնուհետև, ապա:

² Ուզիղ, շիտակ:

³ Շեկ, շիկավուն:

կալամի էլ շնորք տված կըլնի: Համ էլ թյուրթյանքի շնորք: Էտը տաս տարվան մեջ սաղ աշխարք կան կուկյա: Դոր էլ որ կէրթա՝ անուն կը- խանի: Վաստայամ, մեկ Անատուլու, մեկ աշըղ Չիշագ:

Չոր ետ կըտառնա, խերն էլ, մերն էլ ծեր ցավ տարած կըլնեն:

Մնացե մենակ կոր քոր: Բող որթիկն էլ տառցեր ի մեջ շըլսնված, շտեսնված մարալ եզ: Էտը եզան խետ քայլան ծիյանք շեն կառցե ոտ թալել: Չիշագն ի՛ կըմնա ուր տուն, կըփսակվի, կըտառնա ճիծ-պըծի տեր: Համ ռենջբարութեն կանի, համ աշըղութեն: Քայլան բող եզ տակ, սըփ Կարապետաց պիրած դավթար ծոց տրած, սազ թև թալած, դվիթ- կալամ¹ գոտիկ՝ ըխտատեղրանք կան կյալով օր կընցուցի:

Մեյ տիր Չիշագ՝ ոտպոպիկ, պյախ ծեռ, մեր տըռան առտի մեջ ճուր կանի, մեկ էլ իրեք խատ ենի-շարի կուկյան կըկայնեն վեր կյլխուն. էն մեկն կասի.— Օլան ռենջբար սան, բու քոյլի սան:

Չիշագ շույար կուտա.— Աղա, սան դողու սան:

էն մեկելը կասի.— Աշըղ Չիշագըն ավի բուլուրսըն:

Չիշագ կասի.— Աղա բյուլ, մանըմ:

էն իրեքընջին կասի.— Օլան, օ, աշըղա թանարսըն:

Չիշագ շույար կուտա.— Թան, մանըմ:

Սորա, կտիսնա որ ենի-շարիթեր ուր ասածից պյան շխասկըցան, ծեռով մեր տան տեղ շանց կուտա, կասի.— Տյուք կնացեք էնա տուն, նստեք՝ ըռհաթցեք², շում էտը տան տեր ուր պյանից պըռծնի կյա ուր տուն: Ենի-շարիթեր կուկյան մեր տուն կընստեն: Չիշագն էլ առտի ճրել կըպոծնի, կուկյա տուն: Ենի-շարիթեր որ ինոր կըտիսնան՝ կըթեբըռեն, կասեն.— Ա՛յ ավսըհարի, տյու մե ընչի՞ խափիցիր, ասիցիր՝ ես նյա՛ աշըղ Չիշագի տուն կիտեմ, նյա՛ էլ ինոր կիտեմ:

Չիշագ կըծըծղա, կասի.— Այ աղաներըս. ես մեկուտ ասիցի՛ բյուլ մանըմ, յանի թե, կիտցի՛ ես եմ: Մեկելիտ էլ ասիցի.— Թան, մանըմ, յանի թե, ճանչըցի՛ ես եմ: Համա որ տյուք ծեր լեզուն թամամ չեք կիտե, սուշն իմ չի:

Չիշագի կնիկն ի, կըլնի խաց կըպիրի կըտնի առաճներ, կուտեն, կըպըռծընեն, նոր էտը ենի-շարիթեր կասեն:

— Աշըղ Չիշագ, կիտե՞ս, մենք որ կանք, բոշ-մոշ ենի-շարիթեր շենք, մենք Սուլթանի նոքյարներն ենք: Սուլթանի հըմենից շատ թանգ- վազիզ հարեմ, մեյ լաճ տղա ի պիրե, Սուլթան կամիցեր ի որ էտը ճիծն ըլնի ուր թաքիին ժառանք, համա հարեմին շարոց ի տիպե, ծըծերաց

¹ Թանաքաման-գրիչ:

² Հանգստանալ:

մեջ կաթ չկա: Ըիծն էլ ուրիշի ծըծի պտուկ չի պըռնե, կիշեր-ցերել կըվընգըստա: Հարեմին ասիր են՝ քյի Անատուլույի մեջ մեյ խատ աշըղ կա, անուն Չիշագ, որ տյու էտը աշըղի տաղ կանչել լսես, քյու սիրտը սկուն կըմոմոա, ըսկուն տիժարլամիշ կըլնես-լաց կուլաս, որ ծըծե- րացտ ախպըրի պես կաթ կըփըխիխա: Սուլթանն էլ մե ամըր՝ ի արե, էկանք քյե տանենք Ստամբուլ:

Սուլթան մե օր ի տվե, որ անկյընանք², մեր վիզ կզանի:

Չիշագ կասի.— Սուլթանի ամըր անկյընցնելու ըսկի իրավունք չկա: Կըլնի վեր, ուր դավթար կըտնի ուր ծոց, դվիթ-կալամ կզանի ուր գո- տիկ, սազ կըթալի թև, բող եզ կիսեծնի, կինեն ճամբախ:

Կյեղից որ կըլնեն տյուս, Չիշագ իտոնց Առճակու Ասպարածին շանց կուտա, կասի,— ես որ զատու ճամբախ կէրթամ, առաճ-առաճ պիտի մտնեմ էնը վանք իմ աղոթքն անեմ, նոր էրթամ իմ կնալիք ճամբախ: Մըկա տյուք ծեր փկած ճամխով կընացեք դեխ Ստամբուլ, ես կուկյամ ծե կըխասնեմ: Համա պյան ի, որ ծե շխասա, տյուք Ստամբուլա մոտ իմ ճամխեն պախեք, որ ըսկուն ըլնի շորսըս էլ խընդրաց կայնենք Սուլթանի տուն առաճ: Խա՞:— Կասեն՝ խա՛, վալահի, խա՛:

Ենի-շարիթեր ուրանց էկած ճամխով կէրթան դեխ Ստամբուլ, Չի- շագն էլ կէրթա դեխ Առճակ: Ծոշ կյետ կընցընի, Առճակու խուտըղներ նստուկ շարուխ կըշինեն, խետ որ Չիշագին կըտիսնան, կիսաշինած շա- րիխներ կըպոնեն ծեռքըներ, խաղալով կուկյան՝ առաճ կըպոնեն տաճ- կերեն տաղ ասելով խանելուկ կասեն:

Աշըղ Չիշագ՝ ինմիշ բոյի, միշ բողի, միշ բողի,

Բիր ալլահ դըր, բիր օղի, բիր օղի, բիր օղի,

Օ, քիմա դըր, բիր բուռնի վար, կըռխ գողի, կըռխ գողի, կըռխ գողի...

Չիշագ չի կանա էտը խանելուկ խանի: Աշըղական աղաթով էլ օրենք չկա, որ թողնի ընցընի: Սուս-փուս եզան կյլոխ կըշըռճի ետ:

Կըխասնի տուն, քյուրոշ կասի.— Ծամբախըս ուղուրով չի: Առճակու խուտըղներ խանելուկըմ ասիցին՝ չկառցա խանել: Քյոր կասի.— Մկա խանելուկ քյու մի՞տն ի:

Չիշագ խայրեն կասի.

Աշըղ Չիշագ խեծե բողին,

Մեկ ասպածն ի, մեկ ինքն,

էն վերն ի՛ մեյ քիթ կա, քառսուն աչկ:

¹ Հրաման:

² Ուշանալ:

Քյոր կասի.— Ասպած քյու տուն ահոլ¹ շանի, էտը ի՞նչ գոռ պյան ի, որ շես կաոցե խանել: էտը շարուխն ի, մեյ քիթ, քաոսուն աշկ:

Չիշագ կըծըծղա, կասի.— Կիտե՞ս, շարխըններն էլ ձեռքըներ պոնուկ ին: Մո՛, ես իտոնց շարազա² խելքին մեռնեմ, իտոնք ձիկ շըշկըոցուցեր են:— Կասի.— Մկայ էլ արևմտոց ի, շուր ես խասնեմ ձոշ կյետ, ինոնք էլ կնացած կըլնեն ուրանց տներ: էլախսա մնամ վաղն էրթամ, կայնեմ էնտեղ, շում էտը խուտըղներ կյան, ինոնց ջուլաբներ տամ, նոր էրթամ Ասպարածին, սորա՛ դեխ Ստամբուլ:

Մեկել որ կէրթա՛ էտը խուտըղներաց ջուլաբներ կուտա, կէրթա դեխ Ասպարածին: Ասպարածնա տյարի տակ էրկու խատ պստիկ օրթկարած կըլնեն: Իսոնք էլ մեյ-մեկ խայերեն խանելուկ կասեն: Մեյն կասի՛

էն ի՞նչ ի, էն ի՞նչ. սերսուփ տախտըկի, անջընջում ներկի կյոնն էլ, կըվածքն էլ:

էն մեկելն էլ կասի.

էն վո՛վ ի, էն վո՛վ. ուկոռ տախտըկի, նըղշուն սընդըկի մեշ նստուկ ծվան:

Չիշագ կասի.— Ճըժեր, ճամխիցս անկյընցիր եմ, իկեք մեյն ասեմ, մեյ թող մնա, իմ խուկյու պարտքն ըլնի, իմ կնացած տեղից տառնամ, ծե թանգ աղիյա տամ:

Ճըժեր կասեն.— Աղեկ, մեյն ասա, մեյ թո մնա վեր քյու խուկյուն պարտք. մենք քյե կըճանչընանք:

Չիշագ կասի.— Սերսուփ տախտակ որ կա, էտը իմ կայիմ կողով դավթարն ի, որ ես սըփ Կարապտուց եմ պիրե: Անջընջում ներկ որ կա, էտը իմ շխամրող, խաս բոյա թանաքն ի: Կյըրվածքններն էլ՝ իմ կյրած տաղերն են:

Որթկարածներ կասեն.— Չէ, խըրոխպեր, չկաոցար խանել:

Չիշագ, մալուլ-մոռիթ ետ կըտառնա տուն: Քյոր կիմնա ինչ ի իլե, կասի.— Ծս Առճակու նաղս եթըմներաց պատընքյներ կարեմ, ժուռ կուճոփ ըլնեն, որ էս էլ էրկու տիր ի քյե քյու զատու ճամխից ետ կըտառցուցեն:

Չիշագ կասի.— Աման, քյուրիկ, քյու բախտն եմ ինգյե, էտը արթար ճժերաց մի՛ անիծե, ինոնց սուլն ի՞նչ ի, իմ ֆայմն ի մթնե: Ասպած վերճ պյարին անի:

Վասալամ, էլմ էլ քյոր խանելուկներ կխաոցուցի, էլմ էլ Չիշագ կըսա

¹ Ավիրվի, քանդվի:

² Ճարպիկ, հնարագետ:

կանի, քյոր կասի.— Ախպերըս, աղորթ որ էս էրկու օր տյու քյոռաֆայմիր ես: Ընչի տյու շէ՞ս կիտե. սերսուփ տախտակ որ կա՛ էտը հիսանի ճակատն ի. հիսանի ճայտի վրեն մազ չի պուսե: Անջընջում ներկ որ կա՛ հիսանի ճայտի կյիրն ի: Ճայտի կյիր չի ջընջվե: Հիսանի ճայտի կյըրի ո՛չ սե-կարմիր կըճոկվի, ոչ էլ կյրվածք կըկարթացվի: էսը մեկ, միկա մեկն էլ ասեմ՝ ուսկըռե տախտակ, նղշուն սնդուկ որ կան, իտոնք կըրըրի կոտն են. մեշու նստուկ ծվանն էլ՝ կըրըրեն ի: Կըրըրեն խո ծաք չի՞ խանե, ծո՛ւ կածի:

էտը օրն էլ ըտըսկնա կմթնի: Մեկել օր կըլնի վեր՝ քյուլֆըթին թաժադան կաց պյարե կանի, կէրթա: Քյոր իթիվանց կկանչի.— Քյա տղա՛, մեյ պյան ինգյավ միտըս. աստծու սիրուն, շըլնի շորաշկութեն անես, տաղ ասելու կյախ՝ աշկով-ընքյով շանե՛ս: Չաթի էտը ճոշ շնեբաց կըճեյթերն էլ ըստեռճ կովու կայդա մեյ պյան են, մեյ ոոցեղենի խոտ որ առնեն, պընչներ յոթ գյազ կըլենցուցեն: Ինոնց իրիսներ չիրիշկա՛ս:

Դե, Չիշագ ուր քյուրոշ խաբրից ըսկի տյուս շէր ըլնե:

Կըլնի-կէրթա Ասպարածնա տյարի մոտի որթկարածներաց ջուլաբներ կուտա, կէրթա կըմըտնի վանք՝ ուր աղոթք կանի, կիսի ճամբախ, համա ենի-շարիյթերաց էլ չի տիսնա: Մեն-մենակ կխասնի Ստամբուլ: Խաոցփոոց կանի, կիմնա որ իտոնք հալա տեղ շեն խասե: Տյու մի ասե, ինքն իրեք օր էլ շոտ ի տեղ խասե:

Իրեք օր կընստի Ստամբուլա քաղքի տոան վրեն, շուր ենի-շարիյթեր կուկյան:

Իտոնք Չիշագին կըտանեն հարեմ խանասի բաշու մոտ, էտը էլ կտանի դեխ էն հարեմի հողեն. ըստեղ բիրդան քյուրոշ խրատ կինի ուր միտ: (Ինքն էլ աղորթմանց մե քիշ շոռաշկ կըլնի): Ուրան-ուրան կասի.— Ախպեր, ջըհե կնիկ տիսնալ, աշկով-ընքյով շանել, իմ սանյաթ՛ չի, հմենից աղեյն էն կըլնի, որ ես էտը հարեմի իրես շըտիսնամ:

Ճոշ վազիրն էլ էնտեղ կըլնի, Չիշագ կասի.— Մեզնից ոուշա՞ կանեմ, ես նստեմ տյուս՝ իմ սազ զանեմ, իմ տաղն ասեմ, թո թաքուհին ուր հողից լսի:

Ճոշ վազիր կասի.— Չէ, պիտի մտնես ներս:

Չիշագ կասի.— Դե որ ըտըսկընայ ի, իմ աշկեր կապեք, նոր ձիկ տարեք թաքուհու հողեն:— Ճոշ վազիր խայու դուշման կըլնի, չի թողնե Չիշագին ուր ուզածի պես անի: Չիշագն էլ ուր իրես կանի դեխ տյուս,

¹ Արհեստ, գործ:

² Կնդրանք:

իտե-իտե կէրթա, շեմք իրենցնի, կըշոքի տըռան իտե, ուր սազ կըզանի, ուր տաղ կըկանչի:

Հարեմի սիրտ կըպլի, ընթրու-ընթրու կուլա, ծրծերացն էլ կաթ ախպրի պես կթալի, դոշ-մոշ կըթըռճըվի:

Ակընչկըլա կըտանեն Սուլթանին, թե.— Անատուլույա խայ աշըղն էկավ, մեյ սհաթ սազ զարկեց, տաղ կանչեց, քյու խանըմու ծրծեր եռացին: Գյոխան,— կասեն,— թաքի ժառանք բըխկըրխկալին կըծըծի:

Սուլթանն ի՛ Չիշագին կանչել կուտա ուր առաճ, քիսեմ ոսկի պիրել կուտա որ տա պաշխիշ, էն յանեն ճոշ վազիր կյլոխ կուտա Սուլթանին, կասի.— Փաթիշահն ապրած կենա, էսա գյավուր աշըղի մեկ արածն ասիցին, մեկըն թողին: Ախրը էսը անօրեն նյա՛ քյու թաքուհու, նյա՛ էլ քյու թագի ժառանգի առաճ՝ ուր փրես շքսեց կյետին:

Սուլթան ոսկու քիսեն կըտնի վեր թաղթին, Չիշագին կասի.— Աշըղ, տյու ըսկուն ճոշ սուչ ես արե, որ ես մկա քյու վիզ զանելու ամըր պիտի տի, համա խաթըր կանեմ քյու արած աղեկութնին, քյու կյլոխ կըպաշխեմ: Կընա, կասի, իմ թաքի ժառանգի արիվու սաղաղեն ապրի:

Չիշագն ի, կըշոքի Սուլթանի առաճ, կասի.— Փաթիշահն ապրած կենա, ես ինչկանդար աստծու իրիսանց ինգյուկ մարթ պիտի ըլնի, որ պաց աշկով կայնի իմ փաթիշահի օղլուշաղի առաճ, իտոր խամար էլ ոուջա արիցի քի իմ աշկեր կապեք, նոր ձիկ մտուցեք թաքուհու հոգեն: Չկապիցին: Ծս էլ խասած հոգի տըռան-ըրխասած, իտես արիցի դեխ հոգեն, յավաշ-յավաշ առաճացա, շեմքն ընցա, շոքիցի կյետին: Իմ իտե դեխ թագուհին՝ որ ինի վեր իմ իրիսին, իմ խելքով էտը ճոշ կարահաթ՛ արած կըլնի:

Սուլթան կասի.— Վալլահի, էսը հպատակ չէ թե մենակ պաշխիշի, խալաթի էլ արժանի ի: Տարեք, կասի, իմ խալվներաց մառան, իմ խերվան պանցուցած լահոտի շալ տվեք խալաթ, էսօր էլ շում իրիկուն նաղարով-զուռնով մեչ Ըստամբուլա քաղթին կան տվեք:

Ճոշ վազիրն էլ ավել կըբախընա: Հևարին կուկյա Սուլթանին կյլոխ կուտա, կասի.— Փաթիշահն ապրած կենա, քյու ամրով ես էտը էրմանի աշըղին խալաթիցի, նաղարով-զուռնով ենի-շարի թաքուհու օրոխկիցի մեչ քյաղթին կան տալու: Ստամբուլա միշու եթմիշ-իթի-փուշուխ ասլի միլաթ տյուս են իկե փաթիշահից փառքի արժանացածին կյլոխ կուտան, համա էտը անօրեն շուն, առանցի քյու ամրան, քյու տված խալաթ

¹ Հանցանք:

ուր կյլուց իճուց տակ, կապեց վեր ուր պոռտին: Թե որ ձիկ չէս խալատա, ուրիշներաց խառցու:

Սուլթան կփռոփոտովի, կասի.— Դե, որ ըտսկընա պյան ի արե, շոտ շալադ կանչի, ես ինոր վիզ զանել տամ:

Չիշագին կըպիրեն, կըշոքըցուցեն շալադի առաճ: Չիշագն ի, կյլոխ կուտա Սուլթանին, կասի.— Փաթիշահն ապրած կենա, ախրը ես շեմ կիտե, իմ ի՛նչ սուչի յան կաբահաթի խամար ի, որ իմ վիզ զանել կուտաս:

Սուլթանն էլ կասի՝ ըսըսկնա-ըսըսկնա պյան կա, շուր իմ ամըր չիկյեր քյու ծեռ թե իմ տված խալաթ՛ տյու ինչըրի պանցուցես, էտը խալաթ պիտի մըներ վեր քյու կյլուսն: Համա, տյու շաղամաթի՛ առաճ իմ թաքավորական պատվին էլ, օրենքին էլ ուշունց ես տվե: Իմ տված խալաթ՛ տյու քյու կյլուց իճուցեր ես, կապիր ես վեր քյու ամթին:

Չիշագ լեզուն կըկծի: Սորա կասի.— Փաթիշահն ապրած կենա, քյու տված խալաթ ձիկ խամար սըրփութենի պես պյան ի: Կապիրին վեր իմ կյլուսն, Ստամբուլա՛ ճոշ-պատիկ, բիթուն կըտիսնին, մենակ ես չի տիսնե: Կյլուցս վիբիցի տակ, կապիցի վեր ստիս: Փաթիշահն իմաստուն ի, կիտի որ հիսանի խոկյին սըռտի տայն ի, ես փաթիշահի տըված խալաթ վեր իմ խուկյուն եմ կապե:

Սուլթան կասի.— Ծո՛ վայ, ես էտը պյան շեմ ֆայմե: Կընա, կասի, էսօրից դեն, վով վեր քյե փողոք տա, ես ինոր վիզ կզանեմ:— Կտառնա ճոշ վազիրին կասի.— Շոտ, ֆարման² կյրի, որ ըստուց դեն Անատուլու աշըղ Չիշագի յոթ պոռտ թաքավորական խառցից ազատ մնան:

էտը թարեխումն էլ Կիլիկո թարաֆի խայերաց իրավունք չի իլե ժամ շինելու: Չիշագ ուրան-ուրան միտք կանի՝— Ասենք թե իմ յոթ պոռտ թաքավորական խառցից ազատ մնան, Սուլթանի խաղինից ի՛նչ պիտի պայսի, խայոց ասկին ի՛նչ շախ պիտի ըլնի: Ծս էս էլ էրկու տիր լեզու թափիցի, իմ կյլոխ նաջխի տըկից ազատիցի, արե մեյ տիր էլ լեզու թափեմ, բալքի իմ սուփ խավատին մեյ խատ շախ պիրեմ: Ըսըսկնա կըմեզի³, ուր իրես կըքյաի կյետին— Փաթիշահն ապրած կենա, կասի, մեր ավետըրնի մեչ կյրված կա, որ մեր Քյրիստոս թամբեխ ի արե քի՛ թաքավրու հարկ թաքավրուն տվեք, աստըծու հարկ՝ աստըծուն տվեք: Ըսկուն որ իմ փաթիշահ թո ձիկ շըոտի մեր Քյրիստոսի էսը մեյ խաբար մոռնամ, իմ յոթ թոռան թոռներ տառցուցեմ իմ թաքավրու խաղին

¹ Բազմություն:

² Հրովարտակ:

³ Կմտածի:

զարարքայր¹: Թե որ փաթիշահ կուզի ձիկ հանսային աղեկութեն անի, թո ամբր տա ես յոթը տեղով Հիսուս-Քրիստոսի անվան աղոթքատուն շինել տամ: Ըսկուն որ թաքավորական խազինից մեյ փարա չի պակսելու: Խայ ասկ՝ ուր ժամ ուր փարով կըշինի:

Սուլթան շոտրմ ըտըսկնա ամբր կյրել կուտա: Ճոշ վազիրին էլ կասի.— էն քյիսա ոսկին էլ տու, թո աշըղ Չիշագն ուր պյարի ճամբախն էրթա:

Չիշագն ի՛ ծանդրը քյիսեն տրուկ ծոց, բոզ եզ խեծուկ, սազ թալած թև, Ստամբուլա իլեր ի տյուս, ուր ճամփսն կէրթա: Մեյ խալիվոր դավանշի ոաստ կուկյա: Մեյ-մեկու պյարեկ կուտան, պյարեկ կառնեն, կըխանի էտա քյիսեն, կասի.— Դավանշ բաբա, արե էսը թաքավորական փարեք խալալ կիսենք: Կեսըն տյու տար պաշխի մուսուլման փղջըտուներաց, կեսըն ես տանեմ պաշխեմ քյրիստոսապաշտ աղջըտուներաց. դողրու ասա, հյախ պյան կըլնի: Դավանշ կասի.— Խա վալլահ, հախ պյան կըլնի: Համա որ քյիսի պենի թաքավորական մոյր² կըպանան, կըտիսնան մեշուն փախըր փարա³ ի: Ճոշ վազիր ախըր-ախըր մեշ մուսուլթեն⁴ արիբ էր: Քյիսեն փոխիբ էր:

Չիշագն էլ Սուլթանի ամբր ծոց տրած, կէրթա, շեմ կյիտե որ թարաֆներ կան կուկյա, վեց տեղ ժամ շինել կուտա: Ժամեր օխնել կուտա (օխնած մնա ուր անուն): Վերձ-վերձ կուկյա կըխասնի մեր կյեղ: Մեր ժամտան տյարի մոտ բոզ եզ կինի կյետին: Չիշագ կասի.— էսը պյան աստծուց նշանակ էր, կասի, որ մեր կյեղի ժամտան տեղ ըսը տյար պիտի ըլնի, համ էլ ես էլ մեր կյեղից տյուս չէրթամ:

Կըմնա մեշ կյեղին, ծեռնամուխ կըլնի մեր ժամ շինելուն: Ժամու շինել կըքյաշի իրեք տարի: Մեյ խատ էլ կըռապաշտական քար կըկընդնի, կըպիրի կանի ժամտան շեմք: Ժամ կըշինի, կըպըռծնի, յոթըն վարթապետ, յոթըն ժամու տերտեր, տիրացու, սարկավաք, կըպիրի մեր ժամ կօծեն՝ անուն կըտնեն սուփ Թևաթուրոս:

Չիշագ էտը խոկյևոր խերերաց կասի.— էսա կըռապաշտական քարն էլ օծեք, թո սըրփանա, որ ժամ ըլնող-մտնողներ՝ վեր էսը քարին ոտ չըկոխեն, վրավու կյրեր փոզմիշ շանեն: Խոկյևոր խերերն էլ մեյ փուռ մեռուն կըթափեն վեր շիման քարին, կըսրփացնեն, խետն էլ սուփ Թևա-

¹ Վնասակար:

² Կնիբ:

³ Մանրադրամ:

⁴ Վատություն:

թուրոս ժամու շեմք կոխողի վրեն անեծք կըտնեն, ըսկուն որ մեր ժամու շիման վրեն ոտ տրող չէլավ շում իտին օր:

Ժամու օծելու պատարաքի սհաթին Չիշագ կասի.— Չի մնաց մեյ պյան. մըկա տյուք իմ աշկեր կապեք, ձի պանցրցուցեք ժամտան տանիս, տյուք բիթունըտ էլ իճեք ցած, թարանջեն՝ էլ քաշեք դեն, ես որ յան կէրթամ, ինչ կանեմ, կինեմ, կըկայնեմ, նյա ծեն տվեք, նյա էլ վախիցեք: Իմ արժալ² հալա չի խասե: Չիկ ծանդրը ցավով մախ էլ չկա, մենայ թե կուզեմ իմ կյերեզմընի տեղն իմնամ:

էտը յոթը տեղից էկած վարթապըտներ, քյախանեք, Չիշագի աշկեր կըկապեն, կըխանեն ժամու տանիս, թարանջեն կառնեն տակ, ուրանք կըթողնեն կուկյան կըմտնեն ժամ՝ ուրանց պատարաք կանեն: Կըպըռծրեն կըլնեն տյուս՝ կըտիսնան որ ինչ, Չիշագն ինգեր ի պատի տակ, սաղսալամաթ, ըսկի մեյ տեղ էլ չի ցավցե: Սորա կասի.— Տյուք բիթունըտ էլ ծեր պյարի աշկով տիսաք, թե ես որտեղն եմ ինգյե. մեռնելուցըս ձիկ ըստեղ կըխորեք: Ես իմ մախու օր շեմ կիտե, համա մախվանըս օրվան նշանն ասեմ՝ տյուս պիտի անձրե ըլնի, իմ խալվըներ թաց՝ տըռնեն մտնեմ ներս, իմ կընիկ իմ տայ սև փոստ տընի, ես էտը օր կըմեռնեմ:

Կընցընի շեմ կիտե քյանի տարի: Օրըմ Չիշագ կնացած կըլնի մեր տըռան առտ ճըրեյու: Անձրե կըպըռնի: Չիշագ աղեկըմ կըթըռճվի, կուկյա ետ, կնիկ մոռցած կըլնի ինոր ասածներ, թոնրան ական վրավու սև փոստ կըքյաշի սան տակ, իրկան կասի.— Նըստի, տյու նստի, ես քյու թաթ-շարոխ խանեմ: Չիշագ կիրիշկա կընգյան իրես, ծեն չի տա: Կընգյան միտ կինի էտը պյան, շոտրմ փոստ կըվիրուցի, կանթուկի³ տըռան իտև:

Չիշագ կասի.— էլ բոշ ի: Կատարվելիքյն կատարվավ: Կընա, կասի, ճիժ-պիժ ժողվի պե տուն, ես իմ օխնանքըս տամ, քյանի խոկյիս պենիցըս չի թըռե տյուս:

Կընիկ լալով, հավար կանչելով կըվազի տյուս: Չուր ետ կուկյա՝ կտիսընա, որ խոկյին տված ի իլե:

Ինքըն ամբախտի⁴ ի իլե, համա քյախանայական թաղում են տվե: Յոթ կյեղի քյախանա են ժողվըտըրվե, յոթն օր ժամ-պատարաք են արե:

¹ Սանդուղք:

² Օրհաս:

³ Կնետի, կշարտի:

⁴ Աշխարհական, ոչ հոգևորական:

Թաղիր են սուփ-Թևաթուրոսու պատի տակ, համան էնտեղ, որտեղ որ ժամու տանսից ինգյեր էր: Ինոր կյերեզման մուրազատուր էր: Չուր մեր քաղթ, կյեղրայթերաց տողցըվորներ՝ կուկյին վեր ինոր կյերեզմընին, ուրանց ծեռքեր կըլվանին, կըմտնին մեր սուփ Թևաթուրոս, ուրանց աղոթք կանին, տյողեր կըտրուկ ետ կըտառնին:

Առճակու Պազում խաչերաց պիպուկ քարն էլ (մեռնեմ ուր սուփ զորաց) ուր տեղ կայնուկ էր: Սուփ-աղորթ շեմ կիտե, կասեն ծովն իկեր ի առեր ի:

ՍԵՐԻՆՆՑ

ԻՄ «ԵՐԿՐԱՅԻՆ» ՈՒՂԻՆ Հատված

Ժողովրդական դարավոր մաղթանքներից մեկն էլ այն է, որ երբ լույսը բացվելու մասին են խոսում, ասում են. «Լույս աղոթարանը ձեզ վրա էլ բացվի»:

Լույս աղոթարանը բացվեց Խառակոնիսի վրա:

«Արճակյան «Ժանր աշխատանքից» հոգնած զորամասերն ու նրանց օգնական քրդերը մի պահ կանգ առան երկու գյուղերը սահմանադատող ձուղ գետի եզրին:

Նրանք այսօր իրենց առջևից գերի կանանց ու երեխաների բազմություն չէին քշում: Արճակում կատարած երկօրյա գործողությունները նրանց այն համոզմանն էին բերել, որ զգուշանալու կարիք չկա և անհոգորեն ձիերի սմբակները իջեցրել էին սառն ու պղտոր գետի մեջ: Սակայն... Խառակոնիսի հարթ մարգագետիններում փորված դիրքերից դուրս թռած համազարկներից ջրի մեջ էին գլորվել առաջընթաց ձիավորները:

Սկսվել էր դիմագրավող մարտը:

Գործի դրվեցին թնդանոթները, որոնց առաջին իսկ զարկերից փլվեցին մի քանի խրճիթներ: Բայց քիչ անց լոց գործող թնդանոթներից մեկը:

Կեսօրն անց էր: Մարտը թեժացած էր: Գնդակներն ընկնում էին գյուղի մեջ, բայց ոչ մի զոհ... Մութն իր գիրկն առավ շրջապատը:

Կռիվը դադարեց: Երկու գյուղերի մեր-մանուկ դուրս ենք թափվել: Թևաթուրոս եկեղեցու պատի տակ, ուր հանգչում է Նահապետ Քուշակը, գերեզման է փորվում՝ կողք-կողքի թաղելու կտրիճի համբավ ունեցող մանդանցի Սահակին և հենց այսօր վախկոտի անուն ստացած մեր Նշանին: Երկուսն էլ ճակատներից են զարկված:

Եկեղեցու ներսում մոմեր են վառվում: Խառակոնիսի քահանա Տեր Մարտիրոսը բեմում ծունկի իջած արագ-արագ կրկնելով «Տեր, շնորհեա

¹ Գողջրոցքով հիվանդներ:

թողութիւն» միակ նախադասութիւնը, հաղորդութիւնն է տալիս բեմին մոտեցող երկսեռ բազմութիւնը:

Այսօր կովողները, վատնելով իրենց փամփուշտները, փրկեցին թե՛ իրենց, թե՛ գյուղացոց կյանքը: Իսկ վա՞ղը: Վաղը Աստված գիտե, ինչպիսի ողբերգական մահ է սպասում բոլորիս էլ: Եվ քահանան պատվիրել է մահից առաջ հաղորդութիւն առնել: Այստեղ, եկեղեցում, Տեր հայրը կատարում է իր հոգևոր պարտքը: Իսկ գյուղամիջում բազմութիւնը ալեկոծ ծովի նման իր մեջ է առել ձի նստած Շիրինին: Այստեղ է դժվարին ծննդաբերութիւնից հազիվ ուշքի եկած նրա կինը՝ Սիրանույշը:

— Թողեք տանս մեջ հոգիս տամ,— նվաղուն ձայնով ասում է նա իրեն բռնած պառավ սկեսրոջը:

Իսկ Շիրինը հանգստացնում է ժողովրդին.— Լսե՛ք, ա՛յ մարդիկ,— ասում է նա,— նախօրոք պետք է ճանապարհները ստուգենք, հետո միայն գյուղից ձեզ դուրս բերենք: Ամբողջ օրը միայն երկու զոհ ենք տվել, հիմա ուզում եք այնպես անենք, որ մարդիկ խտրի նման փովեն գետնի՞ն:— Եվ նա ձին քշում է դեպի գյուղի միակ ճանապարհը՝ դեպի Արճակ: Նրան են հետևում իր երկու եղբայրները և երկու արճակցի երիտասարդ: Հինգն էլ հեծյալ են: Նրանք գնում են՝ ճանապարհը ստուգելու:

Սիրանույշի թևերից բռնող պառավն ու տասնամյա աղջիկը նրան տուն են տանում: Բազմութիւնը ալեկոծված է: Կասկած չկա, որ գյուղի միակ ճանապարհը փակված է: Կասկածից դուրս է նաև, որ գարնանային գիշերը արագորեն կիսվում է:

...Բարակ անձրև է մաղում:

ՍԵՐԻՆԵՑ

«ՀԱԶԱՐԱՆ ԲԼՈՒԻ»

Հատված

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Իրիկվան մութը դրսում թանձրացավ,
Մեծ քեռիս փակեց երդիկը գոմի,
Հետո անկյունի սյունին մոտեցավ,
Արագ շրթացրեց ազալին մոմի¹:

Վառեց ձեթով լի հողե ճրագը,
Բուխարու մոխիրն զգույշ հետ արեց,
Բացեց անթեղի սեցած կրակը,
Զոր աթարները կրակին շարեց:

Վառեց բուխարին: Եկան մի առ մի
Լցվեցին հողեն բարեկամ, ծանոթ,
Քավոր, սանահեր, դրկից, խնամի,
Նստեցին շարքով վառ բուխարու մոտ:

Մի քիչ խոսեցին դեսից ու դենից,
Հիշեցին դեպքերն անցած-գնացած,
Թե այսինչ տարին, այսինչի տանից
Ինչպես մի ազապ տղա մահացավ:

¹ Մոմե փայտիկներով լուցկի. կոշտ իրի հետ շփվելիս բռնկվում էր:

Եվ այն, թե ինչպես կուկե ճոշ աղեն
Գիշերով մենակ քաղաքից գալիս
Տեսել էր, որ մեր ծովի հրեղեն
Ձին, ափ դուրս եկած, տրտինգ է տալիս:

Կամ ոնց Քուշակը ճերմակը¹ հեծած,
Խոնարհ՝ Սուլթանից հղված հրամանին,
Իր սազը առած Ստամբուլ գնաց,
Դյուլթելու նրա սիրած հարեմին²:

Հարեմը դյուլթելից: Սուլթանը սրտանց
Աշուղ Քուշակին լավ պարգև տվեց,
Այդ բանի համար վեզիրը նախանձ
Սուլթանի առաջ նրան պարսավեց:

Նայելով դեպի ճրագի լույսը,
Ուր պըտըտվում էր մի խեղճ փարվանա,
Դանդաղ շարժումով ծերունի հյուսնը
Նստեց հատակի ծղոտի վրա:

Մանր քուրզը գլխից առավ ցած՝
Բանալով ճերմակ ճաղատ գլուխը,
Բուկը մաքրելու համար քիչ հազաց,
Գոտիկը խրեց կավե շիբուխը:

Դիվանը լռեց: Պարզ էր ամենքին,
Որ Կարապետը պատմել է ուզում:
Պարզ էր և այն էլ, որ մի անմեկին,
Խորունկ կսկիծ էր վարպետին հուզում:

ՍԵՐՈՆԵՂ

ՀԱՐՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԻՍ

Մեր դարի գովերգու մեծ պոետ,
Հայրենյաց զավակըդ Նաիրի,
Հիշո՞ւմ ես մոռացված առհավետ
Շիրիմներն իմ ու քո հայրերի:

Շիրիմը անմոռաց Քուշակի
Եվ չիմբե խրճիթներն այն անշուք
Լճափում լեզենդար Արճակի,
Ուր անցավ մանկուլթյունը մեր խղճուկ:

Զգիտեմ՝ դու հիշո՞ւմ ես, թե՞ չէ,
Մոռանալ չեմ կարող ես երբեք՝
Հառաչը խոշտանգվող հայ մարդու
Եվ վերջին կոտորածն ահաբեկ:

Կուզեի կյանքումս գեթ մի ժամ
Հեռանալ մահաթույն այդ հուշից:
Բայց, գիտցի՛ր, իմ ազնիվ բարեկամ,
Այդ բանը խիստ վեր է իմ ուժից:

1933 թ., Երևան

¹ Ըստ ավանդության՝ Նահապետ Քուշակը շրջում էր սպիտակ եզով:

² Կանանոց, նաև՝ կանանցից մեկը: Ըստ Վասպուրականում տարածում գտած ավանդության՝ Քուշակը Սուլթանի հրամանով Ստամբուլ է գնացել, որ իր երգով դյուլթի Սուլթանի սիրելի կնոջը: Եվ Քուշակի երգի թովիչ ազդեցության տակ թագածառանգի մոր՝ կաթից զուրկ ստինքներից սկսում է կաթ հորդալ:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿ

«Քուչակի գերեզմանը (գտնվում է Վասպուրականի Սբ. Թեոդորոս վանքի պատի տակ):

Մի անգամ Քուչակը կանչում է գյուղացիներին, բարձրանում Սուրբ Թեոդորոս վանքի կատարը և ասում. Ես այստեղից ինձ ցած կնետեմ, ուր որ ընկնեմ, այնտեղ էլ թաղեցեք: Գյուղացիները, կարծելով, թե Քուչակը կատակ է անում, ուշադրութուն չեն դարձնում նրա խոսքերին: Բայց նա իրոք ցած է նետվում վանքի կատարից և տեղն ու տեղը մահանում: Այդտեղ էլ թաղում են նրան»:

Քուչակի գերեզմանը: Հաղորդել է Խրիմյան Հայրիկը: Գրի է առել Գեորգ Ասատուրը, 1904 թ.: Տե՛ս Գ. Ասատուր, Սիրո երգիչ նահապետ Քուչակի երգերը, 1905, էջ 7:

ՔՈՒՉԱԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

...Պզկի Պողոսը մեծ եռանդով բացատրում էր, որ եթե վաղամեռիկ Եղոյի լաճ Հայաստանի պես որբ ու շատ ընդունակ տղա լիներ մի ուրիշ գյուղում, օրինակի համար, Արճակում, ապա գյուղը վաղուց իր հաշվին նրան ուղարկած կլիներ էջմիածին կամ Թիֆլիս՝ ուսում առնելու համար:

Մյուս անվանի խառակոնիսցիները Պողոսի հետ համաձայն էին, և ինձ կանչեցին ու հարցրին.

— Կերթա՞ս էջմիածին կամ Թիֆլիս՝ ուսում առնելու:

— Ինչո՞ւ չեմ երթա,— պատասխանեցի ես:— Ձեր բոլորի ձեռքերը պագելով կերթամ:

— Ապրես, տղաս,— ասաց պարոն Անդրեասը, որի գրպաններից երևում էին «Ազատամարտն» ու «Վան-Տոսպը»:— Գնա, սովորիր, վերադարձիր Խառակոնիս ու շարունակիր Քուչակ նահապետի գործը: Գիտե՞ս, որն է Քուչակ նահապետի գերեզմանը:

— Ինչո՞ւ չգիտեմ,— պատասխանեցի ես:— Այ, էն մեծ կարմիր քարն է:

— Չէ, սխալվում ես,— ասաց պարոն Անդրեասը:— Քուչակ նահապետի գերեզմանը դա չէ:

— Բա ո՞րն է,— զարմացան գյուղի մյուս մեծամեծները:— Մինչև այսօր մենք էդ կարմիր քարն ենք իմացել Քուչակի գերեզմանը, էդ քարի վրա ենք մատաղ անում:

— Գնանք, ցույց տամ Քուչակ նահապետի գերեզմանը,— շավարը թափ տալով՝ վեր կացավ պարոն Անդրեասը և գյուղի մեծերը նրան հետևեցին:

Ես էլ գնացի նրանց հետևից:

Պարոն Անդրեասը կանգ առավ նշանավոր կարմիր քարից մոտ հարյուր քայլ հեռու փոքրիկ մի քարի առաջ և ասաց.

— Այ, սա է Քուչակի գերեզմանը:

— Յա՛հ,— զարմացան մյուսները:

Պարոն Անդրեասը շոքեց այդ աննշան քարի առաջ, գրպանից հանեց մեկ շեղբանի խոշոր մի դանակ և սկսեց քարի տակ հողը փորել: Մի քիչ հետո ազատվեց փորագիր մակագրությունը: Պարոն Անդրեասը գրպանից հանեց կավիճը, մակագրության փոսերն սպիտակեցրեց, և ես նրանց հետ միասին կարդացի:

«Քուշակ նահապետ և կողակիցն նորա Թանկխաթուն»:

— Հա, էլի՞,— իր խզված բամբ ձայնով բացականչեց Ռես Պետրոսը:— Քուշակ նահապետի գերեզմանը սա է: Աֆերիմ, պարոն Անդրեաս: Ես անմիջապես վազեցի մեր տուն այդ զարմանալի նորությունը մորս հաղորդելու համար: Մայրս բանջարի էր գնացել, վերադարձավ արևմտոցի ժամանակ և ինձ պատմեց Քուշակ նահապետի մասին հետևյալ ավանդությունը:

ՔՈՒՉԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քուշակ նահապետը քո հասակի տղա էր, երբ հոր հետ մեկտեղ գնաց Արճակ՝ փրենց կտավհատն այնտեղ ձիթհանելու: Խառակոնիսի ձիթհանքն այն տարի չէր աշխատում:

Իրիկուն ճրագվառոցին ձիթհանքի տերը դռները փակում է, ասում.

— Գառալավեժ է:

Գառալավեժ քրդերեն խոսք է: Երբ դռները փակում են հողայում, ձիթհանքում, ջրաղացում, հարսանքատանը, ստիպում են, որ ամեն մարդ հերթով խաղ ասի, ասում են գառալավեժ է: Այսինքն՝ կամ պետք է խաղ ասեն, կամ ներկաներին օղիով հյուրասիրեն:

Բոլորն էլ հերթով խաղ են ասում, հերթը հասնում է Քուշակին: Սա թե՛

— Ես խաղ ասել չգիտեմ:

Վրան ծիծաղում են, ձեռ են առնում:

— Վա՛յ, ահագին մեծ տղա է ու խաղ ասել չգիտե...

— Զանըմ, դրան թողեք հանգիստ: Երեխա է...

Քուշակը խիստ վիրավորվում է, ձիթհանքի դուռը բաց է անում, գնում է, պառկում Արճակի հին խաչքարերի մեջ, ու քունը տանում է էնտեղ: Երազում ձիթհանքի տիրոջ սիրուն արջիկը՝ Թանկխաթունը, Քուշակին ոսկե թասով անմահական ջուր է տալիս, ասում.

— Վեր կաց գնա իմ հոր ձիթհանքը, մինչև լույս խաղ ասա, ու երբ հերս կասի. «Ի՞նչ ես ուզում, Քուշակ տղա», ասա՝ Թանկխաթունին եմ ուզում:

Քուշակը վեր է կենում, վերադառնում է ձիթհանքը, մինչև լույս խաղ է ասում, էնպիսի անմահական խաղեր, որ մինչև այդ օրը ոչ արճակցիք էին լսել, ոչ խառակոնիսցիք: Բոլորը Քուշակին գովում են, ասում են՝ ձեռք անսպառ: Առավոտյան կողմ ձիթհանքի տերը դիմում է Քուշակին, հարցնում.

— Քուշակ տղա, դու քո անմահական խաղերով իմ ձիթհանքի անունը մեծացրիր: Ի՞նչ ես ուզում, ասա: Աչքիս լույսն էլ ուզենաս կտամ:

— Աչքիդ լույսը թող քեզ մնա,— ասում է Քուշակը:— Դու ինձ կնուժյան տուր քո Թանկխաթուն աղջկան:

— Դու իմ Թանկխաթունին որտե՞ղ ես տեսել,— զարմանում է ձիթհանքի տերը:

— Ես քո Թանկխաթունի խորոտության ձենն եմ լսել,— ասում է Քուշակը,— իսկ իրեն տեսել եմ երազում:

— Քեզ մատաղ լինի Թանկխաթունը,— ասում է ձիթհանքի տերը և տեղն ու տեղը նշանդրես են կատարում:

Մի ամիս հետո յոթն օր յոթը գիշեր հարսնիս են կատարում և Թանկխաթունին պսակում են Քուշակի հետ:

Քուշակը դառնում է անմահական երգիչ, իր անունն էլ դնում է նահապետ:

Քուշակն իր խաղերով հիվանդություն էր բուժում, վերք էր լավացնում, թախիժ էր փարատում:

Քուշակ նահապետի ձենը Խառակոնիսից ու Արճակից դուրս է գալիս, հասնում Վան քաղաքը, Վանից էլ դուրս է գալիս, հասնում է Ստամբուլ:

էդ օրերին Ստամբուլում Օսմանյան Սուլթանի թագուհին երեխա է բերում: Բայց քարանում է նրա կուրծքը, և թագուհին չի կարողանում իր նորածնին կերակրել:

Կանչում են տերության ամենալավ բժիշկներին, չի օգնում: Թագուհին տանջվում է կրծքի քարությունից:

— Սուլթանն ապրած կենա,— խորհուրդ է տալիս մեծ վեճիքը,— կանչենք աշխարհի ամենալավ երգիչներին, թող երգեն թագուհուդ համար, դուցե հուզվելուց փափկի նրա կուրծքը, քարացած կաթը դուրս բխի:

Կանչում են աշխարհի ամենաքաղցրաձայն երգիչներին: Բայց նրանց երգն էլ չի օգնում: Քաղուհին տանջվում է քարացած կրծքով, երեխան ուրիշ կուրծք չի ուտում, սոված լալիս է:

— Սուլթանն ապրած կենա,— ասում է մեծ վեզիրը:— Քո տերության մեջ կա մի Վան քաղաք, Վանի վիլայեթում կա Խառակոնիս գյուղ, էգ գյուղում ապրում է անմահական երգիչ Քուլակ Նահապետը, որ իր երգով հիվանդ է բուժում, վերք է լավացնում, թախիժ է փարատում: Հրամայիր, որ այդ երգչին կանչեն Ստամբուլ: Թե որ մի դեղ կա թագուհուհու համար, Քուլակ Նահապետի երգն է:

Քաղավորի մարդիկ ձիերը քշում, գալիս են Խառակոնիս: Գյուղին դեռ չհասած՝ հանդիպում են մի ջրվորի ու հարցնում.

— Որտե՞ղ է ապրում անմահական երգիչ Քուլակ Նահապետը:

— Բիլ մանըմ,— պատասխանում է ջրվորը:

— Դու ինքդ Քուլակ Նահապետին չե՞ս ճանաչում,— հարցնում են Քաղավորի մարդիկ:

— Քան մանըմ,— պատասխանում է ջրվորը:

Քաղավորի մարդիկ ձիերը քշում են, մտնում գյուղը և հարցուփորձ անում Քուլակ Նահապետի մասին:

Խառակոնիսա երեխաները Քաղավորի մարդկանց հանում են ժամտան դուռը և այնտեղից մատով ցույց են տալիս.

— Քուլակ Նահապետը, այ էն մարդն է, որ այնտեղ արտ է ջրում:

Քաղավորի մարդիկ ձիերը քշում, վերադառնում են ջրվորի մոտ ու բարկացած հարցնում.

— Ինչո՞ւ դու մեզ խաբեցիր: Ինչո՞ւ շատացիր, թե ինքդ ես Քուլակ Նահապետը:

Քուլակը քա՛հ-քա՛հ ծիծաղում, ասում է.

— Ես ձեզ չեմ խաբել: Ես իմացա, որ դուք Քաղավորի մարդիկն եք: Քաղավորի մարդկանց ես ո՞նց կխաբեի: Դուք ինձ հարցրիք՝ որտե՞ղ է ապրում Քուլակ Նահապետը, ես ասացի՝ Բիլ մանըմ, այսինքն՝ իմացիր, ես եմ: Իսկ դուք լսեցիք՝ Բիլմանըմ, որ թուրքերեն նշանակում է չփտեմ: Դուք նորից հարցրիք, թե ես ճանաչո՞ւմ եմ, արդյոք, Նահապետին: Ես ասացի՝ Քան մանըմ, այսինքն՝ ճանաչիր, ես եմ: Իսկ դուք լսեցիք՝ Քանմանըմ, որ թուրքերեն ասել է՝ չեմ ճանաչում:

Սուլթանի մարդիկ ուրախ ծիծաղեցին, երբ իմացան, որ գործ ունեն իմաստուն ու սրամիտ մարդու հետ: Նրանք հայտնեցին Ստամբուլից Խառակոնիս գալու իրենց նպատակը, թե՛ հալ-հեքաթ, էսպես ու էնպես:

— Աչբիս վրա,— ասաց Քուլակ Նահապետը:— Սուլթանի հրամանն

աստժո հրաման է: Գնանք իմ տուն, հաց անուշ արեք, հանգստացեք, նոր ճանապարհ կընկնենք:

— Մենք հաց ուտելու ժամանակ չունենք,— ասացին սուլթանի մարդիկ, որ երեք հոգի էին:— Մենք շատ ենք շտապում: Մեզ հրամայել են, որ քեզ որտեղ տեսնենք, նստեցնենք ձիու թարբը, տանենք Ստամբուլ: Քաղուհին, կուրծքը քարացած, քեզ է սպասում:

— Դե որ էդպես է,— ասաց Քուլակը,— դուք ձեր ձիերը քշեք, վերադարձեք Ստամբուլ: Ես ձեր ետևից կհասնեմ:

— Ո՞նց կհասնես, այ մարդ,— ասացին սուլթանի մարդիկ:— Մենք՝ ձիով, դու՝ ոտով...

— Ես ոտով չեմ,— ասաց Քուլակը:— Ես կնստեմ իմ սպիտակ եզր և ձեզանից էլ շուտ կհասնեմ Ստամբուլ:

— Էդ ոնց կլինի,— տարակուսեցին սուլթանի մարդիկ:— Եզր ո՞նց կհասնի ձիերին:

Նահապետ Քուլակը բարկացավ.

— Դուք ինձ բերել եք սուլթանի հրամանը: Ուրեմն պետք է կատարեմ: Չկատարեցի, գլուխս կթոցնեք: Էլ ինչո՞ւ ենք ավելորդ խոսում: Սուլթանի մարդիկ տեսան, որ էս մարդու հետ խելթով ու լեզվով չափվել չեն կարող, փափկեցին, ասացին.

— Մեր գործն էր սուլթանի հրամանը քեզ հասցնել: Մնացածը դու գիտես:

Նրանք ձիերը քշեցին ու հեռացան:

Քուլակը արտը ջրեց, պրծավ, եկավ տուն, հաց կերավ, թանկխաթունի թշերը պագեց, նունուֆար անունով մի քույր ուներ, նրա ճակատը պագեց, հեծավ իր սպիտակ եզր, ճանապարհ ընկավ Ստամբուլ, որտե՞ղ ես, եկա:

Շատ գնաց, քիչ գնաց, հասավ Բանդի-Մահու գետը: Տեսավ, հոտաղները ջրի մեջ գոմեշներ են լվանում, բարև տվեց, որ անցնի, բայց հոտաղները նրան ճանաչեցին, ասացին.

— Քուլակ Նահապետ, ասում են, դու իմաստուն մարդ ես, մի հանելուկ ասենք, հանիր:

— Դե ասեք, տեսնենք, ձեր հանելուկը,— իր եզր կամրջի վրա կանգնեցրեց Քուլակը:

— Էն ի՞նչ է, որ մի քիթ ունի, քառասուն աչք:

— Քանի քիթ, քանի ա՞չք:

— Մի քիթ, քառասուն աչք:

— Մինչև դուք ձեր գոմեշները լվաք պրծնեք, ես ձեր հանելուկի

պատասխանը կտամ,— ասաց Քուչակը, եզան գլուխը շուռ տվեց դեպի խառակոնիս, հասավ տուն ու քրոջը հարցրեց,— Նունուֆար, ասա, էն ի՞նչն է, որ ունի մի քիթ, քառասուն աչք: Բանդի-Մահու գետում գոմեշ լվացող հոտաղները ինձ էս հանելուկն ասին, ես չկարողացա հանել ու խայտառակվեցի:

— Տնաշեն, — պատասխանեց Նունուֆարը, — ոտքերդ աչքերի: Տրեխն է, որ ունի մի քիթ, քառասուն աչք:

Քուչակն իր եզը քշեց, հասավ Բանդի-Մահու, հոտաղները գոմեշ լվալը դեռ չէին վերջացրել, հանելուկի պատասխանը տվեց ու առաջ անցավ:

Նա Ստամբուլ հասավ թագավորական ձիավորներից մի շաբաթ առաջ:

Մեծ վեզիրը շատ ուրախացավ նրա համար, որ վանեցի երգիչը սուլթանի հրամանն այդքան արագ էր կատարել: Նա Քուչակ նահապետին առավ տարավ սուլթանի Քյոշկ-Սարան, մտցրեց թագուհու սենյակը, ասաց.

— էս վարագույրի ետևում պառկած է թագուհին, կաթը կրծքի մեջ քարացած: Թե որ այնպիսի մի երգ ասես, որ թագուհին հուզմունքից լաց լինի ու կաթը կակղելով դուրս գա նրա կրծքից, ամենակարող սուլթանը քեզ կարժանացնի իր հատուկ խնամքին:

Քուչակ նահապետը շոքեց վարագույրի առաջ, իր սազը սեղմեց կրծքին և ասաց էն խաղերը, որ Թանկխաթունին երազում տեսնելուց հետո ասել էր Արճակա ձիթհանքում:

Վարագույրի ետևից դուրս եկավ թագուհու պառավ նաժիշտը, ասաց.

— Աչքդ լույս, Քուչակ նահապետ, քո խաղերով դու թագուհու աչքերից արցունք հանեցիր, ստինքներից՝ կաթ: Ասում էին, որ դու հրաշագործ երգիչ ես: Հալալ է քեզ քո անունը:

Քուչակի հաջողության լուրը հասավ սուլթանին: Սուլթանը երգչին կանչեց իր Քյոշկ-Սարան, թախտից իջավ, ճակատը պագեց, գլխին թագավորական թանկագին շալ փաթաթեց, ասաց.

— Աֆերիմ, Վանլի Քուչակ:

Քուչակը սուլթանի ձեռքը պագեց, ուրախ սրտով դուրս եկավ նրա գահասենյակից: Քյոշկ-սարայի շքիղ սրահներում հավաքված նազիր-վեզիրները, երգիչները, բժիշկները և ուրիշ պալատականներ նրան՝ որը ուրախությամբ, որը նախանձով, շնորհավորեցին, ասին.

— էս ինչ աննման շալ է փաթաթել սուլթանը քո գլխին: Մութ տեղ լույս է տալիս:

Քուչակի նախանձորդների մեջ կար մի երգիչ, անունը Մահմուդ Շահիր, սա սուլթանի հետ հատուկ մտերկություն ուներ, սուլթանի գահասենյակը մտնել, դուրս գալ ուներ: Մտավ սուլթանի մոտ, ասաց.

— Սուլթանն ապրած կենա, տեսա՞ր քեզ ոնց անպատվեց էդ Վանլի գյավուր Քուչակը:

— Ի՞նչ է արել, — հարցրեց Սուլթանը:

— Դու ընծան կապեցիր նրա գլխին, նա գլխից արձակեց, կապեց փորին, — շարախոսեց Մահմուդ-Շահիրը:

Սուլթանը Քուչակ նահապետին կանչեց, ասաց.

— Վանլի Քուչակ, ես իմ ընծան կապել էի քո գլխին, դու ինչո՞ւ ես արձակել, կապել քո փորին:

— Սուլթանն ապրած կենա, — պատասխանեց Քուչակ նահապետը, — քո փառավոր ընծան, որ դու կապեցիր իմ գլխին, բոլորը տեսնում էին ու քեզ փառք տալիս: Իսկ ինքս չէի տեսնում: Դրա համար գլխիցս արձակեցի, կապեցի մեջքիս, աչքիս առաջ, որ ամեն վայրկյան տեսնեմ քո թագավորական ողորմածությունը և փառք տամ քեզ:

— Աֆերիմ, Վանլի Քուչակ, — ուրախացավ սուլթանը և այս անգամ նրան հագցրեց մի ատլասի խալաթ, արբեշումե շալից երկու անգամ ավելի թանկագին ընծա:

Քուչակն այս անգամ պագեց սուլթանի կուրծքը, ուրախ սրտով դուրս եկավ նրա գահասենյակից և Քյոշկ-Սարայի սրահներում սպասող պալատականներին պատմեց ամեն բան:

Մահմուդ-Շահիրը դարձյալ մտավ սուլթանի գահասենյակը, ասաց.

— Սուլթանն ապրած կենա, տեսա՞ր քեզ ոնց անպատվեց էդ Վանլի գյավուր Քուչակը:

— Ի՞նչ է արել, — հարցրեց Սուլթանը:

— Դու նրան երկու անգամ ավելի թանկ ընծա տվիր, իսկ նա հանդերձնեց պագել քո սրբազան կուրծքը, որ դիպել է թագուհու կրծքին... Ասում են, վարագույրի ետևում երգելիս գյավուրը վարագույրի ձոթը գաղտնի բաց է արել, տեսել է թագուհուն, սիրահարվել վրան: Վանլի գյավուր Քուչակը դա պատմում է բոլորին ու պարծենում...

Սուլթանը Քուչակ նահապետին կանչեց, ասաց.

— Վանլի Գյավուր, ես քեզ պատիվ անելու համար ատլասն խալաթ հագցրի: Դու ինչպես հանդերձնեցիր պագել իմ կուրծքը: Միտքդ ի՞նչ էր...

— Սուլթանն ապրած կենա, — պատասխանեց Քուչակ նահապետը, — ես չեմ պագել քո կուրծքը, ես ալլահի ձեռքն եմ պագել:

— Ինչպե՞ս թե ալլահի ձեռքը...

— Եթե ավաճի ձեռքը ամեն վայրկյան քո կրծքին շինի, դու չես կարողանա աշխարհ կառավարել: Ալլահի ձեռքը սրբազան կրծքի վրա է, ես էլ պագեցի:

— Աֆերիմ, Վանլի Քուչակ, — ուրախացավ սուլթանը: — Դու իմաստուն մարդ ես, Մահմուդ-Շահիրը՝ հիմար շարախոս: Ծա կհրամայեմ, որ նրան գլխատեն: Իսկ դու ասա, ի՞նչ ես ուզում քո թագավորից: Ինչ որ լեզուդ բռնի, կստանաս:

Քուչակ նահապետը մտածեց, մտածեց, ասաց.

— Սուլթանն ապրած կենա, քեզանից կուզեմ յոթը մզկիթի ծախս, յոթը եկեղեցու ծախս, յոթը կամրջի ծախս: Ուզում եմ, Ստամբուլից մինչև Խառակոնիս իմ ճանապարհը ծածկեմ քո ողորմածության հիշատակներով:

Սուլթանը կանչում է իր խազնադարին (զանձապետին), հրամայում է Քուչակ նահապետին տալ յոթ մզկիթի, յոթ եկեղեցու և յոթ կամրջի ծախս: Քուչակ նահապետը էդ մզկիթները, ժամերն ու կամուրջները շինելով գալիս է մինչև Խառակոնիս:

— Բա մզկիթներն ինչո՞ւ է շինում, — հարցրի ես՝ անշափ զարմացած:

— Է՛, բալա ջան, — պատասխանեց մայրս, — Քուչակ նահապետն իմաստուն մարդ էր: Մզկիթի ծախս որ շուգեր, սուլթանը նրան եկեղեցու ու կամրջի ծախսերը շէր տա:

— Հետո՞...

— Հետո, Հայաստանիս ասեմ, ամենից վերջը շինում է մեր սուրբ Թևադորոս եկեղեցին, ինքն է պատերը շարում, ինքն է կամարները կապում, ինքն է գմբեթը բարձրացնում: Երբ հասնում է գմբեթի ծայրին, խաչը տնկում է, ասում. «Ծա գմբեթի ծերից վար կթռչեմ: Որտեղ որ կընկնեմ կմեռնեմ, էնտեղ էլ ինձ կթաղեք»: Ու թռչում է: Բայց արդար մարդ էր, աստված դեռ չէր ուզում նրա հոգին առնել, հրեշտակներ է ուղարկում, որ Քուչակի թևերը մտած՝ նրան կամաց իջեցնեն կակուղ գետնի վրա:

Քուչակ նահապետը հրեշտակներին հարցնում է.

— Ասացեք, հապա, ես ե՞րբ կմեռնեմ:

Հրեշտակները պատասխանում են.

— Դու կերթաս արտը ջուր անելու, կինդ քեզ հաց ու մածուն կբերի, մոռացած կլինի հետը պնակ վերցնել, դու մածունը կլցնես քո բահի մեջ, բահից կուտես, քո գլխի վերևում կերևա մի բարակ ամպ, կմաղի մի

քարակ անձրև, դու տուն կգնաս, կինդ քո տակը սև այծի մորթի կփռի, առաջդ մածուն կդնի, որ ուտես, դու էդ մածունը կուտես ու կմեռնես: Դրանից հետո Քուչակ նահապետն ապրեց մինչև հարյուր տարեկան ու գրեց իր վերջին խաղը.

«Ծա եմ Քուչակ ի Վանա,
Ի Գեղեն Խառակոնիս,
Լրացեր է հարյուր տարիս,
Այլ չի գար մտքիկս ի վերայ»:

էս խաղն ասաց ու գնաց՝ արտը ջուր անելու:

ԽԱՌԱԿՈՆԻՍ

Իմ հեռավոր Խառակոնիս,
Իմ գյուղ, իմ ծուխ, իմ անմեռ...
Քեզ է տենչում կարոտ հոգիս.
Շե՞ն ես, արդյոք, թե՞ ավեր:

Արդյոք հիշո՞ւմ ես հորովել
Քո դաշտերում ոսկեծով,
Ո՞վ է քո սուրբ հողին տիրել,
Ո՞վ է զուգվում քո ոսկով:

Ո՞վ է, արդյոք, անցնում հիմա
Ճանապարհներն իմ սովոր:
Ո՞վ է հսկում շիրմի վրա
Իմ վաղածամ մեռած մոր:

Ով է շինել հողե քուլիկ
Քեռու երազ բոստանում,
Ո՞ւմ տունն է շեն, մառանը՝ լիք,
Ո՞ւմ հարսանիքն են անում:

Էլ շեն երգում աշուղ Քուչակ,
Ոչ էլ «Դավիթ Սասունցի»,
Օձն է սողում սուրբ հարկի տակ
Իմ մանկության դպրոցի...

(1946 թ.)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ
ԱՒԵՏԱՐԱՆ¹¹

Գրիշ՝ Ստեփանոս Զուղայեցի
Վայր՝ Խառակոնիս

Ա

Փառք...:

Քուչակ անուն բարի մտական.

Որ ստացող եղև սորան:

Յիշեցէք զՔուչակ և միւս կենակից Թանգխաթունն: Դարձեալ յիշեցէք զՔուչակ և զմեծ պապն իւր՝ Նահապետ վարպետն, որ մականուն Աշըղ Քուչակ ասի:

Դարձեալ յիշեցէք որ ստացաւ զսայ և ետ ի դուն Ս. Թէոդորոս զօրաւարին, ի ձեռն տէր Մելքիսէթին...:

Յիշեցէք զվերջին ստացող սորա, որ ստացաւ ի հալալ ընչից իւրոց Քուչակն, ի թուին Հայոց ՌՁՁ (1637):

Բ

Եւ ես՝ Ստեփանոս Զուղայեցի նաղաշ երէցս հանդիպեցայ Խառակոնիս:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՔԱՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ԸՍՏ ԱՇԽԱՐՀԱՐԵԿ ՔԱՂԱՆՔԱՐԻ¹²

«Երբ այս աշխատանքի մասին, տպվելուց առաջ, զեկուցեցի Հայ. գիտ. և արվեստի ինստիտուտի Պատմա-հասարակագիտական բաժնի հերթական նիստերից մեկում, ընկ. Աշխարհաբեկ Քալանթարը 1917 թվի հնագիտական արշավախմբի նյութերից հաղորդեց, թե Խառակո-նիսի Ս. Թեոդորոս եկեղեցու հանգստարանում աշուղ Քուչակի գերեզմանաքարը, որ ինքը լուսանկարել է, ունի հետևյալ արձանագրությունը. «Սա արեւ Քուչակ թվ ՌեւԱ ձղՔՍ»։— Ըստ այսմ՝ Քուչակը մեռած է 1041+551=1592 թվին, բայց անո՞նք «Նահապետ» չկա, դրա փոխանակ «սա արեւ»։ Արդյոք սխալ ընթերցում չէ՞ «Նահապետ» կամ «շատ արեւ» բառի»։

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ղ. ԱԼԻՇԱՆ¹³

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ
(հատված)

Արևելեան ըսած Հայ ոամկական երգիչք կամ վիպասանք՝ նոր ատեններս արելի յայտնուեցան կամ հռչակուեցան, և ոմանց երգերն այլ հաւաքուելով տպագրեցան ՚ի բանասիրաց Ռուսահայոց. այս վիպասանք անցեալ կամ ներկայ դարուս մէջ ծաղկած են, և արելի համբաւուորքն են Սայադ (կամ Սայաթնով) և Աղբար Ադամ (+1844). գովութեամբ կու յիշուին և Ալլահվերտի, Քէշիշ օղլի՝ որք կոյր էին աչօքբուն Ջուղայեցոց մէջ կու յիշուին էգազ, Արզունի, Բազեր-օղլի, Ղուլ Սարգիս Շրիշկանցի, Ամիրօղլի, Վանվան, Խուլ Յովհաննէս, Պետրոս Ջուզեցի և այլն:

Իսկ Արևմտեան կոչածներս արելի բազմաթիւ են, և ասոնց գրուածքն ձեռագիր երգարանաց մէջ կու գտնուին. որոց մէջ կան շատ երգեր այլ ատանց անուան հեղինակի: Հոս՝ ասանց տեղույ շատ խտրութեան՝ յիշեմ ժամանակի կարգաւ այս ոամկական լեզուով երգ գրողներէն ինծի ծանօթները, ոչ միայն երգը և երգոյն նիւթը դիտելով՝ այլ և ոամիկ կամ գաւառական լեզուն. և այս տեսութեամբ ամենէն հին և առաջին կըրնամք սեպել ԺԲ դարուն մէջ մեր անմահ Շնորհալի կաթուղիկոսը, որ զանազան ոճով գրուածոց մէջ թողուց նաև ոամկական կամ այն ատենի աշխարհաբար ոճով Հանելուկներ. ասոնցմէ հին այնպիսի բարբառով գրուած ոտանաւոր շեմ ճանչնար: Այս լեզուին և գրուածքին հետևած Հանելուկներ գրած է և Տիրատուր վարդապետ մը ԺԳ դարու մէջ. որուն դարակից ոամկօրէն երգագիրք են անուանի Կեչառեցի Խաչատուր, Կոստանդին Երզնկացի, և անոնց մօտ Մինաս Դերջանցի. իսկ քիչ մ'այլ հին ԺԳ դարուն վերջերը և ԺԴին սկիզբը մեր վերջին ընտիր մատենագիրն, Յովհաննէս Երզնկացի, որ ունի գրեթէ աշխարհիկ բար-

բառով գրած խրատական երգեր ալ: Բայց մեր ուսմակաօս կամ ուսմ-
կախառն վիպասանից և գուսանաց ամենէն ծաղկած ատենն ժԵ և ԺԶ
դարուց միջոց կ'երևի. առաջինին մէջ և սկիզբները ծաղկեցան երկու
Առաքելք, Միւսնաց արքեպիսկոպոսն՝ քուերորդին Գրիգոր Տաթևացոյ,
և Բաղիշեցին կամ Պոռեցին, որոց գրուածքն երբեմն իրարու հետ
կուշիոթին. ասոնց գրուածքն աւելի հոգևոր և խրատական են: Մկրտիչ
Նաղաշ՝ Ամդայ արքեպիսկոպոսն՝ որ աւելի հանճարեղ և զգայուն է.
այլ ամենէն աւելի բանաստեղծ և տաքսիրտ Յովհաննէս Քլկուրանցի,
որ ատեն մը սիրոյ և գովասանաց երգեր երգած է, ատեն մ'այլ Սոոյ
Կաթուղիկոս է եղած.— բարակ զգացման և ուղիղ մտաց տէր, նաև
ճարտար տաղաչափ պէսպէս վանկերով՝ նորանուն քերդող մը կայ՝
Ֆրիկ, որդի Թազվոշի եղբորորդի Գոգոնոյի, որուն ժամանակն որոշակի
յայտ չէ, բայց այս (ԺԵ) դարէս ետք այլ չէ. գրուածքն բարոյական
խրատք են, սակայն սրտով սփռած: Ասոնց ժամանակակից կ'երևին
Ամիր մուսէ Նաղաշ, Արթուն (Գրիգոր) և Յովասափ Սեբաստացի: Քիչ
մ'ետև ԺԶ դարուն սկիզբները Գրիգոր Աղթամարցի, որ Քլկուրանեցոյն
զոյգը կըրնայ ըսուիլ, թէ անոր պէս կաթուղիկոս ըլլալովն, և թէ նման
վառվռուն երևակայութեամբն: Այս ԺԶ դարուս մէջ ծաղկած են և եր-
գիչք կամ տաղասացք՝ Մկրտիչ Տարօնեցի, Թաղէոս Սեբաստացի, Մի-
նաս Եղեղիսցի, Մարտիրոս Ղարաճասարցի (Գարահիսարցի), Եօնուզ,
Յակոբ Վարդապետ, Ներսէս Բեղլու¹, Քուշաք Հառկուանցի, հաւանօրէն
և Սպանդիար, Ասապով, Ազարիա, Սարկաւազ Բերդակցի, Զաքարիա
Ազուլեցի, Խաչիկ Կաֆացի, Ղազար կոյր, Մելգոն, Մուրատ Խիկար՝
որուն վ'ընծայուի «Մարտըն կու գայր ծաղկընեռով» երգը², Յովնաթան
Նաղաշ, Ներսէս, Շամո, Քերովքէ, Քոթան կամ Քոթնայ Խլաթեցի: Յե-
տագայ (Ժէ դարուն մէջ՝ Ասար Սեբաստացի, Արիստակէս (Խարբերդ-
ցի²), Խաչատուր Բաղիշեցի կամ Զուլայեցի, Սուքիաս, Ստեփանոս
Թոխաթցի, Երեմիա Զելեպի Քէօմիրճեան, Ստեփանոս Շատախցի,
Սարգիս երեց, և այլն: Այս դարուս մէջ ծաղկած կ'երևին երկու էրգի-
ռումցիք այլ, Տատուր գինեագուն, և Դավիթ Սալաձորեցի ծաղկերգու:
ԺԸ դարուն մէջ գրոց լեզուն աւելի մշակուելով՝ ուսմկաբան երգիչք այլ
նուազեցան. կըրնան դեռ յիշուիլ Գալուստ Կայծակն կաթուղիկոս, որ
թէ զուտ թէ խառն գրած է, նաև թուրքարէնով, Օհան օղու, Աւետիք՝

անուանի պատրիարքն Կ. Պօլսի, և այլն. որոց հետ թերևս քանի մ'այլ
կըրնայի շարել, բայց անշուշտ աւելի շատ են անոնք՝ զոր չեմ յիշած և
չեմ ճանչցած. և անշուշտ առանց անուննին գիտնալու անոնց երգերը
կարդացեր եմ տաղարանաց մէջ. գուցէ շատոնք այլ կամաւ ծածկած են
անուննին սիրոյ և գովասանութեան երգերու մէջ, որ շատ հեղ ըստ
տաքութեան և սաստկութեան նիւթոյն՝ տուած է անոնց ճարտարագոյն
բացատրութիւն և բանահիստութիւն այլ:— Սէ՛ր և սուգ. սրտից ամենէն.
զօրաւոր ազդեցութիւնք, ամենէն շարժող մագնիսն և ելեկտրութիւնն
են, միանգամայն և ամենէն ճարտար ձեւ և ձայն տուողը անոր. ահա-
ւասիկ սրտաթափ ձայնիկ մը մեր գուսանաց մէկուն, որով լոռնք այս
երեկոյեան գրոցցս ազգային վիպասանից վրայօք.

Ժամ ժամ զիմ դարիպութիւնս
Ես յիշեմ ու նստիմ լամ.
Ճապղել եմ շրրիտ նրման,
Ես օտար երկիր կու գրնամ.
Աստուած գիտէ ան ճամբան
Ուր երթամ կամ ուր տի մընամ:
Ո՛վ կապէ խաչն իմ սրտիս,
Կամ հողվարք՝ որ ես դուրանամ:
Ցորեկն եմ նետիտ նրման,
Ուր նետեն՝ ես ի հոն կենամ.
Գիշերն՝ աղեղան նրման,
Ես լարթափ՝ ի վար կու գրնամ...

¹ Այսինքն Պըլքըլը, մեծ ընչացք ունենալուն համար. իր հայրենեաց անուամբ
այլ Մոկացի կոչուի:
² Որ յոմանց կարծուած է Մկրտիչ Նաղաշին:

¹ Հողով ծածկած գերեզման:
² Թոյլցած կախուած լարով ազեղն:

ՀԱՅՆՐԳ

Նախերգ

Ո՞վ կարդաց առանց սրտագալար տոշորման մեր Ազգային Վէպերու մէկ-երկու հատակոտորներն և իւր ականողիքն զսպեց՝ որ կարմիր ու դառն արտասուներով շողողէ իւր սիրտ ու զգացում, իւր լանջն ու ճակատը, նկատելով անոնց պակասիւն ու կորուստը...: Ո՞ր զգայուն Հոգին մրմնջեց մեր Ազգային մնացած քանիմ կտոր փշուր երգն ու նուագն բիւրաղի, Գողթան Նրգիչներաց շնկիւռէն թափած մեղրանուշ բանք ու եղանակք, որք հազար տարիէն ետքը, հազար ու մէկ կտոր լինելէն վերջ անգամ, դեռ ընդ մեզ շատերու ուշկն ու աղիք, սիրտն ու հոգին կյափշտակեն իրենց անթառամ լարովն. ու տամով և քաղցուենի համովն ու հոտով, որոնք քանի հնանան, այնքան կազնուանան. քանի ճմուռն այնքան ազդու կբուրեն, ի հոտ անուշ քնքուշ երգասէրներու...:

Ոլիմպոս անուանի լեռն և նորա գեղն, իւր պուէտիկոսներու խմած մեղրամած օշարակն ու նեկտարն, ուստի կրնա՞ր մրցել մեր նախնի Բարձր Հայոց բարձանց, Շատախու Հովտաց, Բիւրական սարերաց ծաղկածուփ վայրաց քան զմեղրն անուշ ջրերաց, Վարագայ սարի քառասուն աղբերաց և նազելի ծաղիկներաց, որոնցմով կերտուած Հայերգք, որք կտուց կտցի տուին սոխակին, երես երեսի մանուշակին, հասակ հասակի գինէրգուին, վարդով նարկիզով, զանազան ծաղկանց հոլլերով սպիտակ սրտի տակ կեցած, ալ ու կարմիր, կանանչ, կապուտ, թուփ ու փուխր ծաղկանց շաղօվն ու ցօղով թացուած, կաթնով ու մեղրով շաղախուած ու զարգացած. Հայ Աշուղներու դիւթիչ տաղերաց հետ պայքարիլ, որք երգեցին ի գաւառս Գողթնական, ի սքանչելի վայրս Վասպուրական, ի մարգս և ի մարմանդս Հեր և Զարեանդ, ի ծովակս Վանայ, ի ծմակս Վարագայ և Արտօսայ, որ քաղցրէն քաղցր աւիւն և թրթուում տուին հայ մուգայի սրտացուցիչ սաղին. որ իսպառ զմայլած երգեն Սոխակն ի վարդ. Նարկէսն ի սէրս, Անահիտն ի հովիտս. Վար-

դամատն ի մարմանդ, Ոսկիմայրն լոսկեհանս լերանց Հայոց, ի յակունս Բիւրականու. ի ծաղկազարդ վայելչութեան, հրահանգել թովոուն պարասէր, ծաղկասէր, սրտասէր, և երգասէր հայ Աշուղներուն, որոցմով ոգևորուէր ոսկեդարեան ոսկեհատ և սիրատարփ լբանաստեղծներու նուագն ու ջութակ: Ո՞վ չգիտեր, որ մեր ՀԱՅՆՐԳՔ պէս պէս գոյներով իրենց փուխր ու տխուր բամբուս հազարումէկ մելամաղձիկ տապերով ու սիրով թաթաղուն շոգեցին ընդ դարս դարս և այն բիւր հազար սրտի սիրային առարկաներու վերաբերմամբ, բիւր հազար նազերով, ու սազերով, և անդրքան զբիւր ուրորուն ու սիրուն ոսկեդալար ծալքերով, ուր՝ որ թեթուեցաւ իրենց աշխուժն ու կրակ կտրած փափագն, ուր որ իրենց սէր տարաւ, սիրտ տարաւ, ի նազ, ի վազ, եղանց ու եղջերուաց. Մասեաց սարէն իջած սայլիկն, մշակներու խաղն ու քիշտիկ, ծառն ու ծաղիկ, դարն ու տափ, կափն ու ծափ, շէն շէն ու լէն լէն շինից ու քաղաքաց խուռն ու խօթան, ուր իրենց նազելի Սաթենիկն, և ուր որ իրենց սիրատենչ Արտաշէսներ գրկեցին, գրաւեցին, յափշտակեցին մեր հին Հայ, այլ միշտ նոր աշուղներաց սիրավառ խնժիղն ու իղձ, որպէս սիրտ ու Հոգի. կամ մարգարիտ հարսի, և որպէս թագ ոսկեկուռ Հայրենեաց ծաղիկ փեսայի գլուխ հիւսուած, որ ատէն տեղ մարգարիտ տեղայր ի հարսնութեան Սաթենիկան և տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեան Արտաշիսի...:

Մեր նախնի սիրասէր ժողովուրդն, ում համար՝ որ ինչպէս կըսուի, գիր ու գրիչ չունէր երբեմն. այլ սակայն բերանացի սորոսած իւր Ազգային կարևոր շարն ու Շարական ու անջինջ դրոշմուած ունէր իւր աստուածագիծ լանջաց շէն ու լէն անմահ տախտակի վերայ իւր ՀԱՅՆՐԳՆ, ու կերգէր իւր թէ ուրախութեան և թէ տրտմութեան պահուն, Ալանաց փափուկ օրիորդին նազն ու տնազն, նորա շիկափոկ պարանն. ու տեղատարափ մարգարիտն հարսնեկան: Միուսին հուր հերն, ու արեգակն աշեր, և որպէս մարգարիտ և իբրև անգին ակներ կպահէր յատկապէս ի մասնատուի իւր սիրածուին հոգույ, ուր կծէր ու կծաղկէր երթալով ու մնալով, և այն հազարաւոր սեաւոր տարիներ անցնելէն ետք, կուգար կհասնէր Մշոյ Խօրօնից հօր ժամանակ, որ թրթալով և հազիւ ճորով խլելով սպառիչ ժամանակի ժանգէն, մեզ կնուիրէր իւր շնաշխարհիկ Պատմութեան հետ, և անոնցմով կփողփողէր ու կսուգէր իւր պատմական գործն, որոյ մէջ կփայլի իր ասածին պէս. որպէս սարգիտն յեռեալ ընդ մարգարիտ, մնալով պսակ ի գլուխ շնորհաշուք հայրենեաց, որն որ արդէն իւր ամբողջ Բանաստեղծական, Դիւանական և Մեհենական մատենաներ միամտաբար իւր իսկական ձեռքով թաղած էր ի

Բէթղէհէմ ծաղկած կարմիր խաչին ներքև, ի ցաւ ապագայ հայ սերունդեան, որուն անդամանելի կսկիծն ու մրմուռ երթալով խոր կազդէ ամբողջ Բանասէր Հայու սրտին, ոյց համար գրեթէ տասնհինգ դարէ ի վեր կմորմոքի մեր ժովածուփ կարօտ սրտեր. կարօտով մեր Հայկական այնքան անստգիւտ հնութեանց՝ որոց համար լաց կուլանք անհատարար...:

Էրէկ չէ յեռանդն, իմ սիրասուն եղբայրներէն մէկն ինձ կասէր. «սավայ տղի պէս նստել, լաց ու ողբալ ես սորուեր»: Շատ իրաւացի է. զի մենք տասնհինգ դարէ ի վեր նստեր կուց կուց արտասունք կուլանք ու կասենք ափսո՛ս, հազար ափսո՛ս մեր. Ազգային պատուական հնութիւններն գնացին կորան, և...: Ո՞ր հոյլ, ո՞ր խումբ, ո՞ր միութիւն, ո՞ր ընկերութիւն, ո՞ր ուժ կամ— վարչութիւն կամեցաւ մեր տոհմական արոցն ու բարոց, խէքաթն ու գրոց, երգն ու ցցոց, աւանդական առածք, հանելուկք, նուագք ու յիշատակարանք, հնութիւնք և տարեգրութիւնք, ժամանակավէպք, նամակք, արձանագրութիւնք ժողովելու գործն ունեցաւ, եթէ ո՞չ մի քանի մասնաւոր անհատք, որք դժբաղդարար առանց գնահատելի մնալով ցաւ ի սիրտ մնացին, ու գնացին իրեանց ծաղկահաւաք պճէճով թաղուեցան ի հող և մոխիր մոռացութեան տրտմութեամբ:

Իրաւ է որ մենք շատ, ու շատէն շատ ոսկեծղի անուններով պրծնուած խումբեր ունեցեր և ունինք դեռ ևս, այլ սակայն ո՞ւր է իրենց գործն ու փորձ, ո՞ւր է իրենց արիքն ու բարիք, արդիւնք ու արգասիք, ո՞ւր են մեր արդի գրական Հերոսներու ձեռնարկն ու բաստ, և ո՞ւր են մեր ազգասէրներ, որ եղբայրական ձեռք տան, ուժ տան, սիրտ տան մեղուաչան մշակներուն, որ մեր նախնեաց ընտիր ընտիր ձեռագիր մատենաներ հաւաքեն, կիտրոնացնեն, տեղ տեղ գրադարաններ հաստատեն, որ օտարն շտանէ զանոնք ու իրեն անձնական շահուն չգործածէ, և նոցա պարունակութեան էական կէտերն ըստ քմաց շխեղաթիւրէ: Քանի տարի յառաջ Կ. Պոլիս գտնուած միջոցիս Միհրդատեանցի հարիւրաւոր ձեռագիրներն տեսած եմ. այժմ նա մեռած է, ո՞ւր է իւր գիրքերն...: Ժումմ առաջ Գլակայ վանք նոյնպէս շատ հատորներով հին ձեռագիրք կային, վերջերս ես հոն դիպեցայ, հատ մի չկար: Ո՞ւր թողումք հին Հայաստանի բազմաթիւ գաւառներ, և անթիւ նորա մէն մի գիւղերն, ուր սպասածէն աւելի գրեանք կան, որ երթալով իսպառ պիտի փշանան, հող մոխիր դառնան:

Մեր ուխտի եղբայրներէն տէր Աւանդ վ. Փիւղայէմեանն, որ քանիմ տարի առաջ Վանայ սահմանին մէջ Բէլու անուն գեղ գնալով ձեռագիր գրեանք տեսեր եկեղեցին գրուած մեծ վանդակով մ՝ և նոյներու

յիշատակարաններ գրած էր, ուր կային և իմ մասնաճուղիս վերաբերեալ շատ հատուածներ, ոյց համար գնացի որպէսզի հաւաքեմ, բայց աւա՛ղ երկու կտոր ձեռագրէն աւելի բան չկային, (Նարեկ և Ասմաւունք) սպառած էին, ի շարս որոց կպատմէ յիշեալ Հ. Ղեոնդ որ Մագաղաթեայ երկաթագիր Ազանթանգեղոս մի կար, որոյ մէջ դաշանց թղթի գիծմ՝ անգամ չկար և այլն...:

Ես՝ որ Յունաստանի մէկ մաս, և Հայաստանի գրէթէ մեծ մասն ճանապարհորդութիւն ըրած եմ կրկնակի կերպով և կրկին պաշտօնով, ի մօտոյ շատ լաւ նկատած եմ, որ Ազգային ձեռագիրներ ետ ընդ ես մաշելու, կորսուելու վերայ են, և եթէ տակաւին իրենց նախնի դրութեամբ մնա՞ն. թերևս քառորդ դարէն ետք մէկ հարիւրերորդն չի մընար: Զի՞ հուր ի սիրտ ստիպուած եմ ասել, որ յականէ յանուանէ մէկ-երկու յիմարներ կը ճանաչեմ, որք հարիւրաւոր ձեռագիրք մեռեալներու հետ ի շիրիմ թաղած, և որպէս բարեպաշտական գործ մի համարելով, կազմեր քակուած գրքեր տարեր, թաղեր են փ լեռ և ի կղզիս, որ այս կողմ՝ այն կողմ շարուին, ու իրինց բարեպաշտ զգացման, կամ հաւատքին շրիպնեն: Քանի քանի տեղ, քանի՞ քանի՞ գտնուած նկարք, պատկերք և թռչնագիրներ, տղայոց ձեռք կտրտուած խաղալիք էին եղեր: Ա՛հ, չեմ կրնար սրտիս ծալքերն բանալ, մորմոք զիս կմեռցունէ, զի մեր անդամանելի և անդառնալի վնասներ նկատելով կեանքս կշոգիանայ եռալով ի տապ սիրոյ գեղեցկութեան նախնի հարց հատընտիր հնութեանց, որոնք տեսնողի ուշկ կբաղեն, խելքն կխլին իրենց կիրթ ու փափուկ ճաշակովն, որոց նկարն ու պատկերք, գիրն ու փափուկ գրիչ գիտեն վստահ կերպով մրցիլ դարույս ամենաընտիր վրձիններու հետ, իրենց հազարամեայ հնութեամբ, և անխնամ դրութեամբն իսկ, միանգամ և միշտ յաղթութեան դափնին իրենց կողմ շահելով, ի վարձ իրենց անմահ արհեստին:

Ես այնքան երկարամեայ շրջագայութեանս միջոցին ժողոված, ինչպէս նաև ընդօրինակած ունիմ յետագայ քանիմ կարևոր գործեր.

1. Պատմութիւն և Շարակարգութիւն Կաթուղիկոսացն Հայոց. աշխատասիրութիւն Եփրեմ Կաթուղիկոսի ժամանակագրութեամբ, սկսուած սուրբ Լուսաւորչէն մինչև ի ներսէս շինօղ:

2. Թուղթ Սիմէօն Կաթուղիկոսի Տանն Կիլիկիոյ, ի պատասխանի թղթոյն զոր կուղարկէ. Փիլիպպոս Կաթուղիկոսն Վաղարշապատու:

3. Ընդհանրական գիր Վասպուրականի Հայոց, առ Տէր Մելքիսէթ Կաթուղիկոսն էջմիածնի:

4. Ներբող Բողոյ խաչին, ոսկեղինիկ գրչութիւն նախնեաց:

5. Գործ և փորձ նախնի հայ բժշկաց: Եւ բնական դեղորայք և գործ նախնեաց. և Հիճբէի ասածք:

6. Ժամանակագրութիւն Յակորայ Երիցու. իննբորդ դարէն մինչև տասնութէկ դարու վերջ:

7. Նոյն հեղինակի գրած Կարնոյ կամ Բարձր Հայոց Աշխարհագրութիւն լի տեղեկութեամբ:

8. Մանր վէպեր և Ժողովրդական Առակք:

9. Մեր Ազգային անտիպ մատեաններէն. սկսեալ Ներսէս Շնորհալու օրէն մինչև մեզմէ մէկ դար առաջ դրուած անծանօթ Երգեր. որոնցմէ մի բունն այս անգամ հրատարակեցի:

10. Մխիթար Վարդապետի (Սասունցի) երկասիրութիւն:

11. Եւագրի Վարք և Բարոյախօսութիւն:

12. Յովասափ (Սեբաստացի) Սարկաւագի ամբողջ տաղաշափութիւն:

13. Մագաղաթեայ Մայր Մաշտոցմ' (որուն մէջ թագաւորօժէք և մեռնօրհնէքէն զատ, կայ նա և ամենակարևոր հատուածներ և հրահանգներ):

14. Սահրատ Շէհրիմանեանցի բանասիրութիւն:

15. Նախնեաց Նշանագիրներ և Սղագրութիւն:

16. Գրիգոր Մագիստրոսի ամբողջ Երգեր, Նամակներ և այլ երկասիրութիւնք:

Իսկ իմ երկասիրածներս են.

Ա. Այցելութիւն ի Հայաստան:

Բ. Պանտուխտ Վանեցւոյ Ժողովրդական Նամակներ, Վէպեր. Շատխու Գիտոսիկ, Կաճետու ծոեր, Երգեր, Առակներ, Առեղծուածներ և Անապատի մոնթ: Սոքա, և այլ որ ասոնց կարգին, երկար տարիներ տառապակիր աշխատութեամբ ժողոված եմ բազմաթիւ քաղաքաց և գիւղօրէից մութն ու խորդ քունջերու հող-մոխրէն— որպէս սիրահար՝ տարփաւոր, անքուն, անդատար անհանգիստ երբեմն և անօթեան, յայնժամ՝ երբ տարերքն անգամ կրպայքարէին ընդ իս: Այլ ո՞վ կրնար իմ երգասէր և բերասէր սիրտն զսպել, որ մոռցեր էր իւր դէմն ելած անակընկալ խութն ու խոշեր, որ կխրախուսուէր իւր ընտրած սիրելի նպատակովն, ժողովել մեր ամենասիրելի Հայրենիքի անթառամ երգոց փրշրանքներ, նորա անմահ Մուզայից կտոր փշուր թելեր (Շարական, Մեղեդի, Գանձ, Տաղ և Երգեր), ո՞վ կրնայ այն մասին մեր ծովայոյզ սրտի փափախումն, նկարագրել, արտասուօք կլուայինք այն Մագաղաթի հին

կտորն ուր թէ բանմ', բառմ', տառմ', կարդալու համար գոնէ. զի շատերն անընթեռնելի էին, քունած ու սեացած դարաւոր ժամանակածանգով ոյց վերայ Հր տառմ' որ կերեւէր, ա՛հ կամէինք իւրովի, ո՞վ գիտէ Ազգային ի՛նչ անծանօթ վէպի կտոր մի է, և երբ տեղ տեղ կ'կարդայինք միայն Հայրենիք, Ազգ, Պատմութիւն, յայնժամ կուռենար մեր լանջն ու կթրթոար մեր թարթափն ու թոք, ա՛հ հիմայ զտանք մեր նախնեաց կորսուած պատմութիւններէն մին...

Ահա այսպէս ուրեմն մոռնալով մեր օրն ու աստուր, թուփէ ի թուփ, ծովէ ի ծով, քաղաքէ քաղաք, գիւղէ ի գիւղ, տունէ ի տուն. և անկիւնէ յանկիւն սուրալով յուզուելով և խուզելով հետամտեցանք ժողովել և ինչ որ կրցինք ձեռք բերել, արհամարհելով տապն ու տագնապ, ամպն ու արև, ճանապարհն ու առապար, սարն ու անտառ, յուրկահար քրդացն ու աւազակաց սառսուռն ու սարսափ, անձրև, կարկուտ և ջրադարձն, որ քան զամէն աւելի անօրինակ կերպով կ'տառապեցունէր և կզարհուրեցունէր զմեզ: Քանի՛ քանի՛ անգամ մենք բաց մնացինք անշէն տեղեր, և ցուրդ ու ձմեռ ժամանակներ. ու կճնշուէինք շէ՛ թէ անոնց խստութենէն. այլ մեր զգացումէն, որ տազնապ կ'կրէր, թէ մի՞ գուցէ թրջուին, ու լիկուին մեր ծաղկանց հաւաքածոյքն. ուստի մենք մերկ ու բաց կ'մնայինք, ու զանոնք կպաշտպանէինք. քան զմեր հոգին աւելի սրտագին կերպով, զի շատ լաւ գիտէինք, եթէ դժբաղդաբար կորսուէին կամ վնասուէին մեր գրե՛րն. այլ ևս յոյս չկար, որ կրկին կըրնայինք զանոնք ժամանակէմ՝ ետք ձեռք բերել, զի ինչպէս ասինք. թէ մերայնոց ձեռքով վատնուած կլինէին անոնց բնագիրներն, և թէ աւազակ քրդաց ձեռքով կխողխողուէին: Զի սոքա երբ տներ և եկեղեցիք կմտնան կողոպտելու՞, աւետարանի և այլ գրքերի վրայի խաչեր կլօպկեն. և երբ դժուարանա՞ն, հետերնին կառնեն կտանեն և արծաթներն առնելէն ետք, մատեաններ կթրատեն, կտոր կտոր կանեն. որոց օրինակ ուզօ՞ղն կրնայ տեսնալ Վարագայ գրադարան, որք Սրբազան Հայրիկն ժողովել տուաւ միջոցներս՝ մեր սիրելի եղբայրներէն՝ Դանիէլ Վարդապետին ձեռքօք:

Բարձր գովութեան արժանի է այս մասի Փիրղալէմեան Տէր Աւուդ մեղուաջան Վարդապետն, որ գրէթէ քսան երկար տարիներէ ի վեր աշխատեր է ժողովել. հազարաւոր Յիշատակարանք, ժամանակագրութիւնք, Տարեգրութիւնք, Արձանագիրներ, Կոնդակներ, Նամակներ, և այլն, որոնք Հայ գրասէրներուն հարուստ նիւթեր կմատակարարեն, և կնպաստեն Հայկական պատմութեան, Աշխարհագրութեան, գեղագրութեան, Վանօրէից դրութեան, Տեղագրութեան, տիրող կառաւարութեան եղծման

և այլն բազմաճիւղ առարկայից, որք մեր Ազգային Պատմութեան անհամեմատ փայլունութեամբ լոյս կրնան ցոլալ: Բայց ափսոս, որ արժանի համակրանք չգտնալով առ այժմ իւր մեղրի քաղցրալիր փէթակն շարկելով կդառնայ իր Հայրենիք:

Իսկ ես բազդ ունեցայ այս անգամ, երգոցս սոյն փորձիկ կապոցն Թրակիոյ թարմիկ հովտէն, Բիւզանդիոյ փողփողուն ափերէն, Տիգրիսի տառապեալ դաշտերէն և Վարսազայ սարի համհարզ ու գեղանազ Բիւրական. թորակներէն սրտիս թելով փունջ կապելով մեր մտերիմ և սիրելի Ա. Յ. ին նուիրել, խոստանալով, որ եթէ երկինք ինձ շնորհեց օր շնչել կենաց և լ՛ս միւս անգամին, մեր Հայ Աշուղներաց բոլոր երգերն ու կենսագրութիւններն էլ բոլոր Ազգիս կձօնեմ իբրև գրաւական իմ սիրոյն...:

Մանօրփիւն

Առ այժմս բաւական կհամարեմ մէկ-երկու երգիչներու նկատմամբ ծանօթութիւն տալ, վերջընթեր երգիչներու ցանկէն ետք, այն է Գրիգոր Աղթամարցւոյն և աշըղ Քուչակին՝ նկատմամբ, որոց մէկ մէկ երգն թէ ի Բազմավէպն, թէ ի Քնար Հայկականն հրատարակուած են երբեմն և հրատարակիչք՝ ծանօթութիւն շունենալով հեղինակի ո՛վք լինելուն, այլոց անուան վերագրեր են անոնց գործք:

Տասներորդ դարէն մինչև տասնութերորդ դար եղած մեր Ազգային երգերն ուշի ուշով կարդացողն դիւրաւ կհասկանայ, որ երգիչներ, կամ տաղասացք՝ ընդ միշտ արտաքին ճնշումէն, նեղուած և սեղմուած զգացումով և փոխաբերութեամբ արտայայտած են իրենց ըզձակաթ ճութակին ձայն, նոյններն երգեր են միշտ Վարդ, Մաղիկ, Նարկիզ, Բլբլբուլ, Աշք, Մով, Սար, Հով, Հովիտ, Աշուն, Գարուն, Չմեռ, և այլն սկսեալ աշխարհականներէն մինչև բարձրաստիճան հոգևորականք, որք մեծ մասամբ սիրահարական տաղեր տողել են, զի ո՛վ կրնար իրենց սիրտ սեղմել, զգացումն ճնշել, որ սէր չերգէր, ծովածափելի աշքն չսիրէր, ու ասէր, օ՛հ ի՞նչ անուշ է ծափն ու ծաղիկ, սէրն ու դինին:

Գրիգոր վարդապետ՝ Նարեկացի: Գրիգոր Մազիստրոս իշխան: Գրիգոր փոքր (վկայասէր), Կաթուղիկոս: Ներսէս Շնորհալի. հայրն Ներսէս Լամբրոնացիի Կաթուղիկոս: Մխիթար վարդապետ (Վանահայր Գօշայ Վանից): Խաչատուր վարդապետ, Տարօնցի (կամ Կեչառացի): Կոստանդին Կաթուղիկոս, Բարձրբերդցի. Մկրտիչ վարդապետ, Կեչառացի (վերոյիշեալի որդին): Հեթում Կիլիկեցի, Ֆրիկ: Սրիկ Կոստանդ, Իրիզացի: Գէորդ վարդապետ, Երզնկացի: Յովհաննէս (պլուզ) վարդապետ,

Մործորեցի: Տէր Սաղաղայ, Ոստանցի: Գրիգոր վարդապետ, Ռշտունցի: Դաւիթ վարդապետ, Քուբարեցի: Օհան Խոյլու Խլաթեցի, (նահատակ): Գրիգոր վարդապետ, Խլաթեցի (Սերենց): Առաքել Եպիսկոպոս, Սիւնեաց (Քուերորդի մեծ վարժապետին Գրիգորի Տաթևացոյ): Մատթէոս վարդապետ, երգիչ, աշակերտ յիշեալ Գրիգորի: Ղազար վարդապետ, Բաղիշեցի: Սիմէօն վարդապետ, Բախուանցի, աշակերտ Կախիկ Օհան վարդապետի: Մանուէլ վարդապետ. Պճնեցի: Մխիթար վարդապետ, Այրիվանցի: Առաքել վարդապետ, Բաղիշեցի: Քրիստոսատուր գրիչ: Արիստակէս վարդապետ, Խիզանցի: Մարտիրոս վարդապետ, Կիլիկեցի: Գրիգոր Կեչառեցի: Սարգիս վարդապետ Սորփեցի: Մկրտիչ (Նաղաշ) Եպիսկոպոս. Առաջնորդ Ամթայ, Պոռեցի: Ատոմ էրէց, Վարագեցի: Յակոբ Եպիսկոպոս (Նետրարենց). Արծկեցի: Մովսէս քահանայ, Արծկեցի: Անդրէաս վարդապետ, Արգելանցի: Մինասենց Թովմայ վարդապետ, Աղթամարցի (որ անտիպ տարեգիր մի ունի. տես ի Յիշատակարանս Ղ. վ. Փիրղալէմեանի): Յովհաննէս վարդապետ, Վանահայր Պտուկայ Վանից: Մատթէոս վարդապետ, Սեբաստացի: Յովհաննէս Կաթուղիկոս Սըսոյ, Թուլկուրանցի: Տիրատուր վարդապետ: Կարապետ վարդապետ, Բասոյ, Թուլկուրանցի: Տիրատուր վարդապետ: Թորոս երգիչ: Գրիգոր (Իմաստաղիշեցի: Պուտախ երգիչ, Մաղարացի: Թորոս երգիչ: Գրիգոր (Իմաստաւէր Կաթուղիկոս.) Աղթամարի: Մարտիրոս սարկաւազ, Վանեցի: Յովհաննէս քահանայ, Կոստանդնուպօլսեցի: Յովսափ սարկաւազ, Սեբաստացի: Չաքարիայ վարդապետ, Վարագեցի: Յովհաննէս վարդապետ. Քերովբենց Մոկացի: Չաքարեայ Եպիսկոպոս. Գնունեցի: Ղուկաս վարդապետ, Գեղուացի: Խաչատուր Գնունեցի: Մինաս Եթովկեացի: Նահապետ Վարպետ (Մականուն Քուչակ) Խառակոնցի: Սիմէօն վարդապետ. Ապարանցի: Չաքարեայ Կաթուղիկոս Սըսոյ, Ջուղայեցի: Սրապիոն Կաթուղիկոս, Ուհայեցի: Մարտիրոս քահանայ, Խիզանցի: Ստեփաննոս վարդապետ, Ասպրնճուս գեղացի: Ստեփաննոս վարդապետ. Մոկացի: Սաֆար, Վանեցի: Մարտիրոս սարկաւազ, Վանեցի: Աշուղ Քուչակ (թող մեծ վարպետ Նահապետի) Խառակոնցի: Խոճամիր, Վանեցի: Մարտիրոս վարդապետ, Կաֆայեցի: Սուքիաս վարդապետ, (Ողիազար Հոռմկայեցոյ աշակերտ), Պրուսացի: Յովնաթան Նաղաշ: Սահակ դպիր: Տէր Գրիգոր (քահանայ սուրբ Վարդան եկեղեցոյ): Կայծակ Գալուստ Տէր Գրիգոր (քահանայ սուրբ Վարդան եկեղեցոյ): Կայծակ Գալուստ վարդապետ, (Պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ): Տէր Անտօն, Թեբայեցի: Օքսուզ Թորոս, Վանցի: Օհան (Կօլօտ) Պատրիարք, Բաղիշեցի: Յակոբ Պատրիարք (Աստուածաբան) Զիմարացի: Կարապետ Պատրիարք, Երուսաղէմի: Պետրոս վարդապետ, Ղափանցի: Տէր Մարկոս (աւագ քա-

հանայ) Արաբկերցի: Յակոբ վարդապետ (նահատակ) Պատականցի: Թէոդորոս Կաթուղիկոս, Աղթամարցի:

Սոյն քնարերգուաց անուններ այս ու այն անտիպ գրեանց ու երգարաններէն հաւաքած են:

Աշղ Քուշակ (Նահապետ) և բոռ Քուշակ

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան... Քուշակ անուն բարի մտական, որ ստացող եղև սորան:

Յիշեցէք զՔուշակն և միև կենակիցն Թանգխաթունն: Դարձեալ յիշեցէք զՔուշակն և մեծ պապն իւր Նահապետ վարպետն, որ մականուն աշղ Քուշակ ասի: Դարձեալ յիշեցէք, որ ստացաւ զսայ (աւետարան) և ետ ի դուռն սուրբ Թէոդորոս զօրաւարին, ի ձեռն տէր Մելքեւէթին...: Յիշեցէք զվերջին ստացող սորա, որ ստացաւ ի հալալ ընչից իւրոց Քուշակն. ի թուին Հայոց ՌՁՁ (1637): Եւ ես Ստեփաննոս Զուղայեցի Նախաշ էրէցս հանդիպեցայ Խառակոնիս...:

Խառակոնիս բազմահայ գիւղ մի է ի Տոսպ գաւառն Վասպուրականի, Արշակայ լճակին արևելեան եզրն, և Քուշակ աշղիին, ու իւր պապ Նահապետ վարպետ աշուղին սեպհական գիւղնէ, որք թոռն և պապիկովն միասին հոն թաղուած են, և գերեզմանին իբրև ուխտատեղի համարուած է տեղացւոցմէ:

Այս ծովական գիշերն ի բուն երգն՝ Նահապետ վարպետ Քուշակին է, որ օրինակուած է ՌԱ (1583) ի Սեբաստեայ, և նոյն օրինակէն հանած է կրկին ՌՃՂԷ (1746) թուին Պետրոս էրէցն, որ իւր կողմանէ կյաւելու վերջընթեր ծովական երգին սոյն երկտող ոտանաւորս,

Տէմիշ տէ իշմիշ նուշի, Խէթասրզ օլմազ քիշի:

Սէվտայէ տիւշէն քիշի՞. նէ՞ էյլէր օլ իշի, կիւճի:

Իսկ «կիւզէլ մի ես Իյակիւրիէ տեսի՞», այն Նահապետ Քուշակի թոռն Քուշակին է, որ այլք անանուն Սարկաւագի մ՝ կուտան, թերևս շգիտնալով և սոյն վերջին Քուշակ աշուղն ունի շատ երգեր, որ պատեհութիւն շունեցանք զանոնք ձեռք բերել այս անգամիս:

Գրիգոր Կաթուղիկոս Աղթամարի

Աստուած ողորմի ասացէք փոքր Գրիգորիս Կաթուղիկոսին, որ զարդարեաց աւետարանս հրաշալի ոսկով և արծաթով, և ետ ի դուռն Խաչին Աղթամարայ, յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց հօրն պարոն Սև-

տենին, և մօր Ղրիմ Խաթունին... և այլն բազում յիշատակ արար սա ի դուռն Խաչիս և ետ շորս արծաթէ սկիհս. մեծ վառի խաշ մի և նորոգեաց զձրմբան ժամատուն և զամառան, և զսուրբ Ստեփաննոսի զլուխ սալեց, և ձիթաղաց մի կորտէ շինեաց յարևելից կուտէ հանդէպ կարմիր եկեղեցւոյն, զի փոքր ժամանակ բանաւ՝ վասն այնորիկ զի ձրմայ էր տեղն: Եւ յետոյ դարձոյց ի յարևմտեան կողմն մերձ առ սուրբ Յարութիւն, և շինեաց ի հիմանց բազում աշխատանօք. և ազգի ազգի վշտօք, և այլ բազում առաստաղ նորոգեաց մեծ ու փոքր զամէն: Եւ յետոյ գնաց Յերուսաղէմ երկտասան արամբ վարդապետօք և կրօնաւորօք. զի միայն եղբայրն էր ի հետն, ազգական պարոն խէղէն, և այլ բազում աղքատ կու կերակրէր ի ճանապարհին, և բազմաց օգնական լինէր ի յողորմութիւն տալն. զի ողորմած բնութիւն ունէր և էր աղքատասէր յոյժ. նման Յովհաննու ողորմածին...: Եւ յետոյ դարձաւ յԵրուսաղէմայ և բերեալ ընծայ սուրբ Խաչին զարբաֆ շուրջառ մի հանդերձի քիմխայ վարագուր մի սուրբ Ստեփաննոսի, վեց ժամու գրակ պատկերով արծաթի առաքելոցն, երեք ժամու շապիկ ֆռանգի, թագ մի թագաւորական, շորս արծաթէ ոսկի սկիհ երկու ցնծղայ... և այլ բազում յիշատակ արար սա ի ծածուկ և յերևելի, յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց, հօրն պարոն Սէֆէտնին, և մօրն Ղրիմ Խաթունին, և եղբարց պարոն Խէտէնին, Սմբատին, Զաքարեայ Ծպիսկոպոսին, և պարոն Իսթանտարին, և քուեր Մարգարիտ Խաթունին, որ արծաթէ սկիհ մի ետ ի դուռն սուրբ Խաչին: ...Աստուած ողորմի ասացէ՛ք Տէր Բարսեղ լուսարարին, որ բազում կու աշխատէ ի հետ սուրբ Խաչին, և խնամակալ սպասաւորին... Աստուած ողորմի ասացէք անարժան Յովսէփիս և իմ ծնողացն, որ զսակաւ յիշատակարանս գրեցի. . թուին. ՌՄԱ. 1602:...

Տե՛ս ի Յիշատակարանս Հ. Ղեոնդ Վարդապետի Փիրղալամեան Տոսպեցւոյ:

Վերոյիշեալ Գրիգորիս Կաթուղիկոսին (Իմաստասէր) մակդիր ևս կուտան. թերևս իւր ուսումնասիրութեան համար. Որոյ գահակալութեան և պաշտօնավարութեան օրեր, շատ լաւ ծաղկած էր Աղթամարի թէմերն: Մանաւան Հիզան Գաւառն, ում ապացոյցն է մեր թէ ի Վան, թէ ի Բաղիշ և թէ ի Մուշ տեսած հարիւրաւոր գրեանք, որք նորա օրով գրուած էին և շատ ընտիր գրերով, պատկերով և ծաղկազարդ վայելչագրութիւններով: Ունի շատմ երգեր և տաղեր, և երին կհամարուի Պղնձէ քաղաք անուն գրքոյկն:

Պարտ է ինձ ասել որ, Գողթան երկրի դրկեց Վանայ ժողովուրդն շատ աշղներ ունի, որոց մէկ մասն վեր գրեցինք, որք մեզմէ դարբերով

առաջ էին, իսկ մեր դարուն, մանաւանդ թէ մեր օրերում եղածներու անունն ևս կարձանագրեմ, որ թէ շմոռցուին, և թէ օր լինի անոնց վարքն ալ գրելուս համար դիրուծիւն ունենամ: Յորոց, ոմանք մեռած. և ոմանք ցարդ կենդանի են:

Պառաւ Մարգարայ (որ յետոյ վարդապետ եղած է): Տէր Յարութիւն Խալֆայեան (Ժամանակագիր): Տէր Սարգիսեանց Մէլօն: Խոստիկ օղլի: Սանթու Չալան: Սուզանի, Աշըղ Ուսէփ: Տիլան: Քամանճի Գօրիկ: Մ. Նիկողոս: Վարագայ Ափօն: Աշըղ Պատուր: Աղքատ Կազար: Տէր Աբրահամեան Սէթ (Կոյր): Շանօ, (Կոյր): Աշըղ Մանուկ և այլն:

Կ. ԿՈՍՏԱՆՑԱՆՑ¹⁵

ՄԻՋՆԱԳԱՐԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՏԱՂԵՐ ՈՒ ՈՏԱՆԱՒՈՐՆԵՐ
(հատված)

«1583-ին օրինակուած երգի հեղինակ համարում է Վասպուրականի Խառակունիս գիւղացի աշուղ Նահապետը, որի մականունն է Քուչակ: 1637-ին սորա թոռը, որ նոյնպէս կոչուել է Քուչակ, մի յիշատակարանի մէջ ասում է, որ Նահապետը իւր «մեծ պապն» է: Եթէ ընդունենք, որ Քուչակի պապի հայրը իսկ պապի պապն է (այլ ոչ հօր կամ մօր հայրը), այն ժամանակ կը հետևի, որ նա ապրել է ԺՂ դարի սկզբներում, ուրեմն նորա անունով մնացած երգը, որ օրինակած է 1583 թ., աւելի հին է: Նահապետի երգի վերնագիրն է «Յաղագս հոգւոյ և սիրոյ ոտանաւոր է բանս»...

«Այս առղերի նմանութիւնը մեր առաջարկած օրինակի աստղանիշ տների հետ ակներև է: Ինչ որ կը վերաբերի Նահապետի անունով հայտնի երգի մասին, միանգամայն կարող ենք ասել, որ նոքա առհասարակ ժողովրդական երգից առած կտորներ են և Նահապետն իսկապէս ժողովող է այդ մասերի, այլ ոչ՝ հեղինակ»:

ԱՆՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՅ ԱՇՈՒՂ ՄԸ

Իրենց կենաց վերաբերեալ համառօտ պատմութիւններով եւ իրենց երգերովը, Հայ-Երգիչներու եւ Հայ-Աշուղներնու լիակատար մի ցուցակն հաւաքել ու կազմել, շատ հետաքրքրական գործ մը պիտի ըլլար, թէեւ ես, ըստ կարելոյն, ասօր վրայ կ'աշխատիմ տարիներէ ի վեր: Աշուղներու անուանց ցուցակն գրեթէ ամբողջ, բայց իրենց երգերն դեռ կիսովին թերի, կը յուսամ՝ թէ պիտի յաջողիմ ամբողջացընել եւ յարմար առթիւ ի հրապարակ հանել:

Վերջին օրերս ձեռքս անցաւ ձեռագիր առձեռն, ժամագիրք մը, նոտրագիր, եւ լաւ գրչութիւն, դեղնագոյն հաստ ու փայլուն թղթի վրայ գրուած, որուն վերջին երեսներուն վրայ կան շատ մը ծանօթ Տաղեր. ի մէջ այլոց կը գտնուի Տաղ մը եւս, որ ասացեալ է Աշուղ Քուչակէ: Այս անունն ալ անցուցած եմ իր երգովն ի շարս Հայ-Աշուղներու վերոյիշատակեալ աշխատասիրութեանս մէջ:

Մինչեւ ցայսօր սոյն Երգիչն կամ Աշուղին անունն, եւ իր տաղին կամ երգին հրատարակուած ըլլալն ինձ ծանօթ չէ, որով ինքն ալ կարծեմ թէ բոլորովին անծանօթ մնացածներէն մին է*: Ինքն՝ ինչպէս Տաղին մէջ կը յիշատակէ բնիկ Վանեցի է, բայց ո՞ր թուականին կ'ապրէր, ամենեւին յայտնի չէ: Ձեռագիր ժամագիրքն յիշատակարան շունի, հաւանականաբար փէ դարու կամ առ առաւելն ԺՁ դարու վերջերն գրուած գրչութիւն մըն է, ուստի այս հաւանականութեան վրայ յենլով կրնանք ըսել թէ՛ կարելի է յիշեալ Հայ Աշուղն կ'ապրէր ԺՁ դարուն մէջ:

Շատ ուրախ կ'ըլլանք, եթէ մանրամասն տեղեկութիւն մը հաղորդուի ձեռնհաս բանասիրաց կողմանէ սոյն Աշուղի մասին:

Ահաւասիկ Տաղն, որուն հրատարակութիւնն այժմէն իսկ՝ զուրկ չի կրնար համարուիլ կարելորութենէ:

* Հ. Ղ. Ալիշան, Ցուշիկ Բ. (1870, էջ 125), կը յիշէ «Քուչաք Հառկուանցի» աշուղ մը, որ ԺՁ դարուն ապրած է (իմբ.):

Աղբիւր կենդանի Բըղիում զանազան,
Մեղա՛ քեզ մեղա՛, Կոյս անապական.
Գըլուի կուսանաց՝ Դու թագ ու պարծանք,
Մեղա՛ քեզ մեղա՛, Կոյս անապական:
Երեսիդ փափաք՝ Զօրքըն վերնական,
Էրանեալ ընտիր Թագուհի աննրման
Ժառանգողք դրախտին եւ արքայութեան,
Մեղա՛ քեզ մեղա՛, Կոյս անապական:
Ի փառքս Լուսոյ Խորհուրդ հիացման,
Մընաղ կենդանի Յիսուսի իջման,
Համառօր բաժակ Ձեզըդ փըրկութեան,
Մեղա՛ քեզ մեղա՛, Կոյս անապական:
Ղամպար ճշմարիտ Մեծ ուրախութեան,
Յուկի տուփ խնժոր նորոգումնական:

ՔՈՒՉԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏ
(հատվածաբար)

5. Քուչակ նահապետ:¹— Վանա Խառակոնիս գյուղում թաղված են Քուչակ աշրղ և իր մեծ պապ Նահապետ, «որ մականունն աշրղ Քուչակ ասի»։ Նրանց գերեզմաններն ուխտատեղի են տեղացիների համար: Թոռ Քուչակը, «անուն բարի մտական», իր ստացած մի ավետարանի հիշատակարանի մեջ, գրված 1637 թվին, հիշում է իրեն և իր մեծ պապին: «Մեծ պապ» ատելով՝ անպայման պետք է հասկանալ պապի հայրը կամ պապի պապը, և իրավամբ եզրակացնում է Կոստանյանը, թե «այն ժամանակ 1637 թվից չորս հինգ սերունդ դեպի հետ գնալով՝ կտեսնենք, որ Քուչակ Նահապետն ապրել է 16-րդ դարու սկզբներում»: Այդ հաշվով Նահապետ Քուչակը ժամանակակից է դառնում Աղթամարցուն: Քուչակի երգերի առաջին հրատարակող Տեկանց «Հայերգի» մեջ հիշում է նրա երգի համար, թե «օրինակված է ՌԼԱ (1582) ի Սեբաստիա և նույն օրինակեն հանած է կրկին ՌՃՂԵ (1746) թվին Պետրոս երեց»:

Թե ո՞վ է եղել այդ Նահապետ Քուչակը և ի՞նչ կյանք է ունեցել՝ այդ մասին, էլ ուրիշ ոչ մի բան չգիտենք: «Նա «վարպետ» աշուղ է եղել և իր արվեստի համար անպայման թափառել է շատ կողմեր: Եվ վերջապես նրա անունով հրատարակված երգերի նրանը լինելը միայն Տեկանցի վկայությունից գիտենք, որ ասում է, թե «Այս ծովական գիշերս ի բուն» երգը² Նահապետ Քուչակինն է, անշուշտ ձեռագիրներից առնելով այդ տեղեկությունը: Կոստանյանց «Նոր ժողովածուի» Գ. պրակի եր. 44-ում բերում է մի տաղաչարք 1682 թ. գրած մի տաղարանից «Հայրենի կարգաւ» վերնագրով: Դրա մեջ որոշ երգեր նույնանում են «Հայերգի» երգերի հետ: Չոպանյանն էլ Վենետիկի մի տաղարանից,

գրված 1642 թվին, բերում է տաղեր, որոնցից մի մասը ևս կա Կոստանյանցի 1682 թվի տաղարանի մեջ, մասամբ նաև «Հայերգի» մեջ և, վերջապես, Պարիզի ազգային գրադարանի մի տաղարանի մեջ կան տաղեր, որ կան նաև Վենետիկի վերոհիշյալ տաղարանի մեջ, ինչպես և «Հայերգի» մեջ: Տաղերը բոլորը անանուն են: Երկու երգ միայն Կոստանյանցի Գ. պրակի եր. 37, 38 («Ես ան հաւերուն»..., «Բանիկ մի»...), 1617 թվին Կաֆայում գրված տաղարանի մեջ գրված են Ֆրիկին. վերագրած տաղաչարքի մեջ, որոնք կան նաև Վենետիկի տաղաչարքի մեջ, առաջինը նաև «Հայերգի» մեջ:

Խրատականները կամ անանուն են, կամ վերաբերում են Հովհաննես Պլուզին ու Ֆրիկին¹:

Ակնա ժողովրդական երգերը շատ նման են Քուչակի երգերին իրենց դարձվածներով ու ձևով, երբեմն ամբողջ բովանդակությամբ և ձևով ու շափով: Պետք է կարծել կամ Քուչակն օգտվել է այդ երգերից, կամ նա երկար ապրել է այնտեղ, որ նրա երգերն այդտեղ ժողովրդականացել են, և նա կյանքի վերջում միայն հաստատվել է Խառակոնիսում: Այն կարծիքը (Les trouvés Arménien), թե Խառակոնիսցի Քուչակի, Պարիզի ազգային գրադարանում գտած մի տաղն իր լեզվով ու ռոնով բուրովին տարբերվում է Քուչակ Նահապետի երգերից, անշուշտ այն է ապացուցում, որ Խառակոնիսում երկու Քուչակ են ապրել, դա թոռ Քուչակի երգն է: Քուչակի առեղծվածը հիշված հրատարակությամբ մթնել է. պետք է Պլուզի ու Ֆրիկի տաղերը ջոկել և անանունները միայն Քուչակին վերագրել: Եվ սիրո երգերը մեծ մասամբ անանուն են, բացի մի երկսից:

Կոստանյանցի Բ. պրակ, եր. 60 երգի վերջում— «Ես Քուչակն եմ Վանեցի, ի գեղէն Խառակոնիսայ, լցեր եմ հարիւր տարին, էլ չի գար մտքիկս ի վերայ», և իսկապես երգն աղավաղված է շափով ու բովանդակությամբ: Եվ այդ երգը Քուչակինը չէ, այլ մի սարկավազի. Քուչակն ուրեմն աշուղ է, լոկ երգող և հեղինակ: Արդյոք նույնը չէ՞ և այս դեպքում:

Ի՞նչ են այդ սիրո երգերը: Դրանց «Հայրենի կարգաւ» վերնագիրը, երգի մեջ հիշված «հայրէն ասել», «հայրին», «հայրէն ասաց», «հայրէն կասէ», «հայրին ասի», «հայրէն ասա՛» բառերը աղավաղումն են «հայերէն»բառի: Ժողովրդական երգի մեջ հիշվում է պարզապես

¹ Նահապետ Քուչակի դիվանի մեջ բոլորը, լինեն անանուն, թե Պլուզի կամ Ֆրիկի անունով, թե Քուչակի, գրված են իբրև Քուչակի երգեր:

«Հայերէն ասել»¹, ինչպես Ակնա երգերի մեջ «անտունի ասել»: Դա կապված է եղել, անշուշտ, որոշ եղանակի և տեսակի հետ:

Եվ իսկապես, մինչդեռ սովորական տաղաչափությունն իր էական բնավորութեամբ նման է ասորական և ուրիշ երգերի տաղաչափության և շատ հավանական է ասորերենից անցել է հայերենին՝ առանձնահատուկ ձև ստանալով, և նույնիսկ շարականների ազատ տաղաչափությունը գտնում ենք ուրիշ ազգերի մեջ, այդ երգերի տաղաչափությունը միայն հայերենին է հատուկ, յամբ-անապատյան մի ոտանավոր, որ կազմվում է 4 տողերից կամ 8 կիսատողերից, շեշտ ունենալով 2, 5, 7, 10, 12, 15 վանկերի վրա, որոնցից 2 և 12 վանկերի շեշտերը կարող են ազատություն ունենալ, իսկ մնացած շեշտերը, եթե ոտանավորը չի աղավաղված, անպայման հաստատուն են: Հանգը տողավերջում է լինում, բայց կարող են կիսատողերը ևս հանգ կազմել, որով ոտանավորը վերածվում է ութնյակների.—

Կարմիր վարդ կանանչ թփով,
Կանանչ թուփ կարմիր խնձորով,
Քանի՛ լամ ու զքեզ ուզեմ,
Զարթոցընեմ ոգոց հանելով.
Թէ դու կու սիրես սրտովդ,
Ինձ ասա՛— ես եմ կարօտով.
Թէ չես ի սիրել սրտով՝
Սուրբ Սարգիս՝ Աստուած քեզ խոով:

Հնագույն գործածությունն այս տաղաչափության գտնում ենք Նարեկացու տաղերի մեջ, որոնք անհանգ են, դեռ: Այնուհետև նույն շափը բանեցրել են Ն. Շնորհալի, Մկրտիչ Նաղաշ, Գրիգոր Աղթամարցի և ուրիշ շատերը: Հնագույն ժողովրդական երգը՝ 13-րդ դարուց «Աւաղ զլեռնն ասեմ, որ տաճկաց դուռն ընկել գերի» այդ շափով է: Նոր ժողովրդական երգերի մեջ այդ շափը [կա] միայն Ակնա երգերի մեջ, որոնք բովանդակութեամբ և ձևով էլ նման են Քուչակի երգերին: Միջին դարում անշուշտ կարող է երգիչների մեջ հիշողություն պահված լինել այդ շափի բնիկ հայերեն լինելու մասին:

Ի՞նչ է եղել այդ շափով հորինված նախքան Նարեկացին. հոգևոր երգը շարակնոցի մեջ այս շափով չէ. անպայման աշխարհիկ երգերն են հորինված եղել այս շափով, որ Նարեկացին գործ է ածում երկու տաղի համար, նույնպես և Շնորհալին, իսկ 13-րդ դարուց, երբ աշ-

խարհիկ ոգին զորանում է՝ դա դառնում է սիրելի շափերից մեկը մեր բանաստեղծների և երգիչների համար, մեծ մասամբ դարձյալ աշխարհիկ նյութի համար: Կնշանակե 10-րդ դարից առաջ և հետո աշխարհիկ երգը, ուրեմն գլխավորապես սիրո երգը, հետագայում նաև պանդխտի երգը, հորինվելիս է եղել այդ շափով: Եվ քանի որ այդ շափը բանեցրել են հասարակ երգիչները կամ ժողովրդի մարդիկ, ուստի դա մնացել է ժողովրդական տարրական ձևի մեջ, իբրև երկու կիսատողերից կազմված քառյակներ, որին հետագայում փոխանակել է մեր արդի քառյակը: Եվ իբրև այդպիսին՝ շատ հարմար է եկել իմաստական-խրատական, հորինվածքի համար, և ապա հետզհետե, նույնպիսի մի քանի ավելի մեծ քերթվածների համար գործածվել, որոնց տները, մեծ մասամբ, դարձյալ անջատ կարող են առնվել¹:

Քանի որ այդ շափը բնիկ հայերեն է, բնականաբար և այդ շափով հորինված սիրո երգերի մեջ մենք պիտի գտնենք մեր ժողովրդի իսկական սիրո երգը. դրանից է առաջանում այն, որ մինչ մեր մյուս քնարերգուների մեջ անհատական բնույթը և օտար ազդեցությունն ավելի է երևում, մինչ նրանց գրվածքների և ժողովրդականի մեջ համատարբար պակաս նմանութուն կա,— «Հայերենի կարգով» երգերը կան իբրև ժողովրդական. երգեր, դրանց ամբողջության մեջ մի անհատական բնույթը պակասում է, և որ գլխավորն է՝ օտար ազդեցութունը՝ նույնպես: Ընդհանուր բնույթը և երգելու եղանակը մեկ է: Դրա պատճառն այն է, որ դրանց հեղինակը, իսկապես հեղինակները, հին ժողովրդական. երգերն են առել մշակել,— ինչպես այժմ անում է Հովհաննես Թումանյանը,— և նորից վերադարձրել ժողովրդին:

Թե դրանք մի բանաստեղծի շեն՝ երևում է և նրանից, որ կան

¹ Աղթամարցի, եր. 72, 76 (սիրո), 83 (խրատական), 85 (խրատական), 92 (մահ, առաջին կիսատող): Մ. Նաղաշ, եր. 3 (ունայնություն), եր. 29 (առաջին կիսատող ծաղկունք), եր. 35 (դարիպի): Նույն շափով Կոստանյան (ժողովրդական), Բ. եր. 55, 60 (վանեցի Քուչակի երգ Խառակոնիսցի), Գ. պրակ. եր. 28 (Ունայնություն), եր. 30 (Վասն կանանց). 35 (Ֆրիկի, խրատական), 40 (Ֆրիկի Վասն ողորմութեան), 44 («Հայերէնի կարգաւ», սիրո): Ա. պրակ. եր. 38 (Մարտիրոս Ղրիմեցու, Վասն քաղաքին Ամասիա), եր. 68 (խրատական Հայերգի հետ նույն): «Հայ էջեր», եր. 13 (տաղ իշխանացն, ողբ), եր. 13 (Տաղ Վարդանանց, խառնված), եր. 32 (դարձյալ հայերեն, Ունայնութեան վրայ, Հովասափ Քիստացի), եր. 35 (Ֆրիկ, Վասն ողորմութեան), եր. 39 (Ֆրիկ, Ընդդէմ ֆալաքին), եր. 42 (Ֆրիկ Ա. հատված խրատական), եր. 55 (առաջին կիսատողով), եր. 63 (առաջին կիսատող), եր. 76 (տաղ Քերովրէի), եր. 86 (մահ), եր. 87 (մահ), Մանանա, եր. 274— «Զկըթղայն ի ձեռն առեալ ասա»: Նույն, 272 (Յով. ողբ վարդավառ և...):

¹ «Հայերեն բաներ», «Հայերէն մասալ ու առակ» (Ֆրիկ):

քառյակներ, որոնք կնոջ կողմից են ասված, ինչ որ գտնում ենք և ժողովրդական երգերում (ԻԳ, ԼԶ, ԽԷ, ՄԷ, ՄԹ, ՅԶ, ՂԵ, ՃԺ, ՃՄԲ, ՃՀԱ, ԼԷ, Խ, ԽԷ, ԻԹ, ԶԳ.):

Դրանք իսկական ժողովրդական երգեր չեն, ուրեմն, այլ ժողովրդականը՝ մշակութուն կրած գրագետների ձեռով, և դրա համար մտած տաղարանների մեջ:

Թե ե՛րբ է սկսել այդ մշակութունը՝ այդ մասին, հաստատ բան կարելի չէ ասել: Պետք է սպասել հին ձեռագրերի: Սակայն դժվար է կարծել, թե Կոստանդին Երզնկացուց առաջ, ուրեմն 14-րդ դարուց առաջ, որևէ եկեղեցական, նույնիսկ աշխարհական երգիչ, ձեռք առնելով մշակելու այդ: Դրանց ազատ բնավորությունը պահանջում է, որ սիրո երգն ինքն ևս ազատված լիներ այլաբանական կաշկանդումից և մեղանշական համարվելուց: Արդ՝ այդ ժամանակը Թլկուրանցու և Աղթամարցու շրջանն է, 15—16-րդ դարերի մեջ, ուրեմն մոտավորապես այն ժամանակ, երբ ապրել է Քուչակ Նահապետը: Կարող էին նույն բանն անել նաև աշխարհական երգիչները, — և անպայման մասամբ այդպես էլ է, — բայց գրագետ աշխարհական երգիչ այդ դարերից առաջ դժվար թե լիներ, որ այդ բանը հոգևորականներից անկախ աներ և այնպիսի ազատ մտածություն ունենար, որ հոգևոր սրբությունը սիրո երգի վերածեր, ինչպես ԼԷ, ԼԸ (եր. 50): Դա 15—16-րդ դարուց առաջ սրբապղծություն պիտի համարվեր՝ գրի առնելու և մշակելու, և սերը կրոնականից բարձր դասվեր:

Ի՞նչ է այս սիրո երգերի արժանիքը, — նույնը, ինչ որ մեր ժողովրդական երգերինը, միայն ավելի մեծ աստիճանով, որովհետև դրանք մշակված են: Նախ ձևի կողմից այդ երգերը լինելով քառյակներ, — կամ շատ-շատ՝ զարգացած 2—4 տողով, ուրեմն վեցյակներ կամ ությակներ (ինչպես հատուկ է մեր ժողովրդական երգին), — իրենց փոքրիկ ծավալի մեջ, ինչպես և ժողովրդական քառյակները, տեղ չեն տալիս ոչ զգացմունքի և ոչ մտքի ընդարձակվելուն ու ճապաղելուն, այլ, ընդհակառակն, միայն մի միտք ու մի զգացում են արտահայտում — սեղմ ու հակիրճ, բայց այնպես բյուրեղացած ու փայլուն, որ երբեմն նույնիսկ շլացուցիչ են իրենց նուրբ, սուր ու համարձակ դարձվածքներով, երևակայության հանկարծական վառ ու շքեղ թռիչքներով: Խոսքի գյուտերն ու պատկերները երբեմն մեզ զվարճացնում են, երբեմն հիացում պատճառում, երբեմն էլ ժպիտ պատճառում իրենց սրամտությամբ և միամիտ շարաճճիությամբ (170), և միշտ հրապուրիչ են իրենց սրտաբուխ թարմությամբ և ինքնատիպ և մեզ ընտանի զգայնությամբ

և միշտ համապատասխան արտահայտած գաղափարին ու զգացման: Նկարագիրն անում է շատ ճոխ ու կենդանի, միանգամայն և զգացված, ազնիվ և ուժեղ, ինչպես ԻԵ, ԻԸ (եր. 48): Բայց, որ գլխավորն է, բանաստեղծն իր երգի մեջ արտաքին գեղեցկության նկարագիրն անելիս, սովորաբար, ոչ թե լուկ նմանությունների է դիմում, ինչպես Թլկուրանցին ու Աղթամարցին, այլ, ինչպես լինում է և ժողովրդական երգի մեջ, ամեն ինչ դնում է շարժուն գործողության մեջ, և եթե լուկ նկարագիրն է անում՝ մանրամասներով ընդարձակում է նմանության առարկայի մի գործողությամբ կամ վիճակով. համար. Զ (եր. 44), ՃՄԶ (եր. 75): Նույնպես վարվում է նաև հոգեկան վիճակի նկարագրի համար, ինչպես հետևյալի մեջ (Դ. եր. 44). մենք տեսնում ենք, թե ինչպես սիրահարը կարոտակեզ ման է գալիս և հանկարծ պատահում է իր յարին և սրտի պապակն անցնում է¹: Բանաստեղծն այդ հոգեկան վիճակը հայտնում է մի լուկ նմանությամբ, բայց այնպես կենդանի և ուժեղ, որ այլևս ոչ մի պակաս չի մնում: Կամ տեսք, թե ինչպես հետևյալի մեջ, իսկը նարեկյան պատկերով, հանում է իր սրտի անձկությունը և ամբողջ մարմնով տանջվելը սիրո ցավից. —

Սրտիկս է խալկին եղեր, զօրն ըզքո ղուսան կու եփէ.
Անձիկս է շոր փայտ եղեր ու զկրակն ի վառ կու պահէ.
Տեսեր եմ որ միսն եփի նա զկրակն դադրեցունէ.
Թողե՛ր միսն զիր ոսկորն, դեռ ի կրակն փայտ կու ձգէ:

(ԸԿ Եր. 56)

Կամ հետևյալի մեջ աղեղ ունքերի ուժը. —

...Ունքերդ է կամար կապեր ու կ'երթայ ի Մսրըն թայան,
Շատ առ շատ գերի բերէ, շատ խօճայ ու շատ պարկան.
Գերիս ալ ի հետ բերիր ձգեցիր ի ծով ի զընդան:

(Եր. 75, 78)

Այնպիսի երևակայությամբ և արտահայտության ուժով է հենց, որ մեր սիրերգերի այս «հայրէնի կարգը» մեր նույն տեսակի երգերի մեջ առաջին տեղն են բռնում, և դրանց երգիչը՝ Նահապետը, մեր երկրավոր սիրո երգի մեծ վարպետն է, ինչպես Նարեկացին՝ երկնավոր սիրո, երկուսն էլ բխած նույն ցեղի միևնույն հանճարից և միևնույն ոգուց, և արվեստի որքան նմանությամբ, միանգամայն և մեծ տարբերությամբ — մինչ Նարեկացին իր ամեն «բանի» մեջ պատկերներն է մի հորդահոս ու

¹ «Պաղ ջուր պրծել կուգայ սարէն»:

պղտոր հեղեղով արտահայտում է մի գաղափար ու մի զգացում երկնա-
յին սիրո, կազմելով նույն նյութի համար բազմաստեղնյան դրվագներ,—
նույնն անում է Քուչակը երկրավոր սիրո ընդարձակ վեպից առնելով
ամեն քառյակի մեջ մի գաղափար ու մի զգացում, բայց արտահայտե-
լով մի պատկերով, մի կարճ խոսքով, միայն այնպես թափանցող, հզոր
և միանգամայն պարզ ու վճիտ: Նարեկացու սերը զղջման և անձնա-
գարշանքի, աշխարհի ոչնչացման բուռն տոգորումն էր միաստիքական
մղձավանջից, մոռյլ անձկությամբ, մինչ Քուչակը կապված է երկրին,
զվարթ ու լուսավոր, հեշտալից ու բուրավետ երկրին. դրա համար՝ մինչ
Նարեկացու հեծկլտացող թառանչների հետ մենք գալարվում ու սար-
սում ենք, մեզ վրա զգալով միջնադարյան ճգնավորի տվյալտանքները
մութը խուցում, այստեղ մենք միայն դյուրանում ենք քնքուշ ու հաճելի
երազանքներով, սրամիտ խոսքերով, և սրտի խորքից դուրս թռած սի-
րո հառաչանքը նույնիսկ, առանց տառապանքի ճշերով բռնանալու մեզ
վրա՝ մեզ օրորում է պատանեկական մի թեթև ու քաղցր ավազով և
տանում այն պարզ ու գեղջուկ կյանքը, այն ժպտուն բնության գեղե-
ցիկ ծոցը, որից ծագել են այդ ազնիվ երգերը սկզբնապես:

Գարնանային զբոսանքը, լուսաշող պարտեզը, առավոտյան ցողա-
թաթախ ու կանաչ, անուշաբույր ծաղիկներով, գունազարդ և ծաղկած
ծառերի ստվերներով, պարտեզի միջով անցնող առվակը իր կանաչ եզ-
րերով (Ղէ), թռչնիկների սիրո երգը և ծառերի ստվերում նստած խմելը
(ՃԺԳ), ձորակից իջնող ջրերը, զբոսանքը սարերում և սիրելիի համար
ծաղիկ քաղելը (ՆԳ) և այնտեղ հենց քնելը կաքավների, թռչունների
երգի տակ՝

Այս գիշեր լեռանց բարձանց
Մաղկունանց ի մէջն եմ ի քուն,
Իմ եարն ի վերև գլխուս կու խմէ,
Ես անհոգ ի քուն (ՃԿԶ).—

կամ լուսնկա խաղաղ պարզ գիշերները (49) և այլն: Այս ամենը մի
հեշտալից դյուրություն է ընծայում: Մենք տեսնում ենք այս լեռնային
թարմ բնությունը, այս այգին ու սարը, այս զբոսանքը, այս «հայերէն»
երգն ու ուրախությունը, որ անում են հենց այդ երգի ստեղծողները
այգիներում: Դա մի երիտասարդական անհոգ ու խաղաղ կյանք է, որ
բոլորովին հեռու է միաստիք տանջագին ոգուց և բոլորովին հեռու մեր
ազգային դարավոր տառապանքից: Կարծես այդ երգիչները և իրենց
հասարակությունը, ինչպես մանուկները, ոչ մի ուրիշ ցավ չեն ունե-

ցել, բացի իրենց սիրո վշտից, կարծես դրանով մեր բանաստեղծություն-
ը վրեժ է առնում դարավոր ողբերից:

Այս երգերի գրավչությունը գլխավորապես հենց նրա մեջ է, որ մեր
ժողովրդի հարազատ ոգին ենք տեսնում այնտեղ, այն էլ կենդանի
կյանքից նկարած, բազմազան վիճակների մեջ, սիրահար տղան ու
աղջիկը, սիրող ամուսինները, աղջկա անվան կոտորվելը (115), աղջկա
անվան համար հոգացող մայրը, որ արգելք է լինում սիրահարների
տեսակցությանը, փողով աղջիկ գնելը (167), բռնի ամուսնությունը (12
գ, 34), ընտանեկան կյանքը, պանդխտի վիշտը և այլն, բոլորը բազ-
մազան ձևերով պատկերացված են այս երգերի մեջ, որ և ապացույց են
այդ երգերի ժողովրդական ծագումն ունենալուն, որովհետև միայն ժո-
ղովրդական երգը այսքան լիառատ կյանք է ցուցանում իր մեջ: Այստեղ
առաջին անգամ, առականից հետո, մեր գյուղացու, մասամբ և քա-
ղաքացու մաքուր ձայնն ենք լսում, առանց որևէ դիտման կամ այլա-
բանության, ինչպես առականների մեջ:

Մտքի ու գաղափարների խորություն և հարստություն և կազմա-
կերպված աշխարհայեցողություն որոնել այս երգերի մեջ կարելի չէ,
ինչպես ամեն նույնպիսի ժողովրդական երգերի մեջ, քանի որ դրանց
հեղինակների հոգին ևս խորը չէ, և իրենց առօրյա կյանքից, իրենց
վայրկյանի մտածմունքներից ու զգացվածներից շատ հեռու չեն գնում:
Այդ երգերը սիրով տոգորված թռչունի անուշ ու դաշն մի-մի կարճ
ճովողուն են միայն, մերթ ուրախ ու գոհ, հաճախ տխուր ու դժգոհ,
երբեմն սիրո գովասանք ու հրճվանք, գանգատ ու լաց, հաճախ տեն-
չանք ու կարոտ և սրտի այրոց ու հառաչ, որովհետև ինչքան էլ սերն
աշխարհի ամենաքաղցր բանն է, «Քան զսէրն այլ քաղցրիկ պտուղ ի
յաշխարհս չհաւտամ թէ լինի» (63), բայց դա միաժամանակ ունի և իր
դառնությունները, ամենամեծ դառնությունները, որովհետև հույզերից
ամենազորեղն ու ամենապահանջկոտն է. նա պատասխան է ուզում և
ամեն մի շնչին բանից վրդովվում և ցավ է շինում իր համար և տանջ-
վում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ երջանիկ է: Դրանից է առաջանում
սիրո երգի էական տխուր ու լալագին գիծն ընդհանրապես բոլոր նույն-
պիսի երգերի մեջ. սիրո երգը մի սիրո էլեգիա է, մի ողբերգություն
սիրո բանտի մեջ շղթայվածի:

Վերլուծել այդ սիրո բոլոր քաղցրություններն ու դառնություն-
ները՝ մեզ հեռու կտաներ, այստեղ միայն մի քանի կետեր մատնանիշ
կանենք.

1. 12—14—48. Թե ինչպես սկսվում է սերը, և սկզբից հենց կաշ-

կանդում սիրահարին, որ առանց սիրածին չի կարող ապրել, և անի-
ծում է միայն բաժանողին:

2. Աղջիկը նազերով զրավում է տղային (17, 16). սա սրտահույզ
կերպով աշխատում է ողորբել անձնատուր շեղող աղջկան (119, 22).
տղան հեռանում է, բայց սերը բորբոքվում է և վերադառնում է (126,
143, 155):

Աղջիկն անողորք և անմատչելի է և պահանջում է հավաստիք իրեն
արժանի լինելու (57, 59, 11), և աղջիկն ընկնում է ակնատը (90):
Տղան սպառնում է սարերն ընկնել և մեռնել և դրանով պատիժն առնել
(19, 111), հավատալով, որ աղջիկը պիտի ողբա իրեն, և այն ինչ-
պե՛ս (51):

3. Սիրուն խանգարողներ կան, բայց տղան հարատևում է (106,
103), աղջիկը համբերություն է քարոզում (13, 11), տղան ուզում է
համբերել, բայց դժվար (130):

4. Տեսակցություն միայն գիշերը, որովհետև բամբասանքը մեծ է
(58, 64, 65), տղան ուզում է հեռանալ հայտնի սիրելու համար (132, 34):

5. Տղան հանդիպում է, և աղջիկը խոստանում է գիշերն ընդունել
(158), տղան գնում է, և աղջիկը խնդում և ցանկանում է, որ գիշերն
երկարի (171, 41), բայց մոլլան ազան է տալիս (117), և լույսը բաց-
վում է, և պետք է հեռանա (137):

Ահա Ռոմեո և Ջուլիետայի տեսակցությունը, անմեղ սրտերի տե-
սակցությունը: Եվ մեր սիրո երգերը, որոնց թրթիռն ու գեղգեղանքը
թեպետ միշտ սիրո ցանկությունից են ծագում, միշտ մի անարատ ու
անբիծ զգացմունքով լի, բացի մի երկու քառյակից, երբեք բանբառակ,
հայրատ ու պաղշտ: Տեսեք, թե մի սխալ, անպատշաճ խոսքի համար
ինչպես վիրավորվել է գեղուհին, և ինչպես սիրահարը ամաչում է
դրա համար և տանջվելով զղջում է իր ասածի համար և աշխատում
հավատացնել իր սիրո մաքրությունն ու անկեղծությունը (73):

Այսպիսի մաքրությունը, բնականաբար, ծագում է ցեղի իրեն ողուց,
որ և քրիստոնեական դարավոր կրթությամբ ավելի զտված էր:

Ա՛յ իմ նշենի ծաղիկ,
Դեղնեցար ու դարձար ի նուշ,
Բերանդ է փոքրիկ, անուշ,
Պոկներդ է արմաւ, նուշ,
Այն օրն ի մօրէդ ծնար,
Դուն լայիր՝ և ամէն խնդային,
Հանց մաքուր ել ի յաշխարհէս,
Թ՛ երկիր լա՛յ նա՛ դու ծիծաղիս (54):

Ահա թե ի՛նչ է խրատում սիրահարն իր սիրելիանին:

16-րդ դարում սիրո երգն, ուրեմն, բուն ժողովրդական աղբյուրին
դիմելով այսպես ազնվանում է և կատարելապես աշխարհականանում.
բայց դրանք ժողովրդական լինելով՝ շունին ոչ մի ակնարկ, թե ինչպես
հին կրոնական ոգին այս վիճակին է հասնում:

Քուլակի երգերի մեջ միայն մաքուր խրախճանքը՝ նուրբ ու քըն-
քուշ, փառաբանվում է երգը, գինին և ուրախությունը.

Աշուն էր, եղաւ գարուն,
Ա՛հ, քանի՛ կենանք մենք ի տուն.
Եկէք որ պաղշան մտնումք
Ու խմենք հետ ծառ շքերուն.
Պլպուլն ի վարդին սիրուն
Համբերէ՛՛ զինչ մանչն ի գինուն.
Նստեր ի վերայ ճղին՝
Սաղմոսէ ինքն տունէ տուն (65):

Ուրիշ տեղ (78) իր յարին հյուրասիրող կլինն ասում է.

Հընցկուն հարիճնի բերեմ,
Որ ամէնն ի քեզ նմանի,
Մովերդ քեզ գինի անեմ,
Ու նավերդ ի տօսօքանի:

Կամ տեսնում է իր յարին խրախճանք անելիս (74).

...նստեր է ծառին շքին,
Կը խմէ զիւր լուրջ ապիկին.
Կխմէ ու հայերէն կ'ասէ թէ
Ի՛նչ անուշ է սէրն ու գինին (74):
...նա տեսայ իմ եարն ալ ի հաց.
Կթխակ ի գինով լեցած՝
Իմ եարին առչկն է դըրած.
«Իմ եա՛ր, խըմէ՛ իմ դիաց,
Որ ելնէ հոգիս քո դիմաց» (59):
Ա՛յ իմ նշենի ծաղիկ,
Մաղկեցար ու դարձար ի նուշ,
Բերանդ է աղուշ, մաղուշ,
Պըռկընեղդ է արմաւ ու նուշ...
Չարախդ որ ափիդ ունիս,—
Դու խմէ՛ որ ասեմ՝ անու՛շ.
Պագնեմ զայդ բերնիդ բուրն,
Որ գինւոյն հոտ գայ անու՛շ (59):

Այստեղ, այս «հայերէն կարգի» երգերի մեջ միայն մենք տեսնում ենք հանդարտ ու մեղմ երգված խրախճանքը, որի մեջ հավասար փառաբանվում են երգ, կին ու գինի: Բայց երգը ինչքան ազնիվ է, շունի յայն բուռն ավյունը և զվարթ հափշտակութունը, որ հատուկ է այդ կարգի երգերին, էական տեղն այստեղ բռնում է սերը, գինին ու երգը միայն նրա անբաժան զարդարանքն են...

17-րդ դարու սկզբի տաղարաններում գտնում ենք մի քանի ուրախության երգեր, ուրեմն ամենից ուշը 16-րդ դարու երգեր, որոնց մեջ գինին և խրախճանքն են փառաբանում: Սարկավազ Բերդակցին (թերևս այն սարկավազը, որի մի սիրո երգը Կոստ. Բ. եր. 60-ում աղավաղված երգել է Խառակոնիսցի Քուչակ Նահապետը) գովում է խաղողը (Կոստ. Գ. եր. 67) իբրև մի «անմահութեան պտուղ», որ բոլոր պտուղներից գեղեցիկն է և նրանց թագավորը:—

Թե՛ղ քաշած է յոսկոյն միջէն,
Դու մարգարիտ ոսկի շարած,
Քո մէկ պտուղդ աժէ ճուհար,
Տպագիտն ակն ու գոհար...
Զքեզ հրեշտակն երբեք նոյի,
Որ քո պտղովդ ուրախանայր:

Ապա առանձին սիրով պատմում է գինի պատրաստելը, գինին, որ մարդու սիրտ բաց է անում, սիրով մոռանալ տալիս շարակամությունը և ներող է դարձնում մարդուս:

Յորժամ խմէ աղքատն ի քէն,
Որ զհացն և զջուրն մուրանայր,
Նա և լինի տէր աշխարհիս,
Արարածոցրս պատսպար:
Յորժամ խմէ կոյրն ի քէնէ,
Որ իր մօրէն ծներ խաւար,
Հանց քաղաքաց տայր մեկնութիւն,
Որ չէ տեսեր, շունի խապար:
Յորժամ խմէ մունճն ի քէնէ,
Որ ի լեզուէն քամ ու տկար,
Զերտ զթութակն առնու լեզուն,
Մասխարանայ, քան զգիահար:

Շատ պարզ երևում է արդեն գինու սիրահար զվարթ երգիչը, որը, սակայն, չի կարողանում դեռ ազատ երգել և ինքն իրեն հանդիմանում է դրա համար:

Ո՛վ Սարկաւա՛գ Բերդակցի,
Դու ի գինույն ի՞նչ շահեցար,
Այնչափ ունիս սէր հետ գինույ,
Որ գովեցիր սրտովդ յօժար:

Եվ Սարկավագն իրեն արդարացնում է, թե գինին չէ երգում, այլ պատարագի «բաժակը», որ «հոգուն է լուսարար», քանի որ առանց գինու «ոչ ժամ լինի, ոչ պատարագ»: Գինու գովքն, ուրեմն, դեռ այն սքողված, այլաբանական, անհամարձակ վիճակի մեջ է, որ ունեւր սկզբում նաև սերը:

Նույն նյութը «վասն խաղողի» (Կոստ. Գ. 63) մշակել է Աստվածատուր անունով մեկը (1617 թ. ձեռագիր), պարզաբար իբրև գինու գովք, զվարթ և ուրախ:

Ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր, ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր,
Անապակէդ ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր:

Կրկնում է շարունակ երգիչը:

Սկզբում, բոլոր պտղաբերներից առաջ, այգում խաղողն են տնկել, ասում է, և բարձր ձայնով գովել, ապա պատել են այգին, պայծառ ծաղիկներով ու պտուղներով լցրել ու գինու գովքն ասել:

Քո կոճերդ է ի կանգուն,
Ողկոյզն մեծ և քաղցրագոյն,
Պտուղն ի վառ դէմ արևուն
Քան զկանթեղ մէջ գիշերուն:
Ա՛յ լի՛ց կլն:

Ապա նույնպես պատմում է գինեգործությունը և գինու գործածությունը պատարագին, բայց ոչ արդեն աշխարհիկ մտքով:

Քո անունդ լինի բաժակ,
Որ դուն ի շուռ գաս համարձակ...
Դու ես գունով զէտ մանուշակ,
Կարմիր եաղութ ակն սուտակ,
Քեզ քահանայքն են մատուակ...
Սարկաւագունք յառաջ եկին,
Սաղմոսելով մեծարեցին,
Տարան դրին եկեղեցին,
Եւ սուրբ խնկօք զարդարեցին:
Ա՛յ, լի՛ց ու տո՛ւր...

...Ազգաւաթն ի լի արա՛ ու տո՛ւր
Թո՛ղ շատ ապրի՛ս, ի՛մ Խաչատո՛ւր:
Ա՛յ, լի՛ց ու տո՛ւր...

Իսկական ուրախ զվարճութեան զիններդու է Մարտիրոս Խարա-
սարցին իր երկու երգերով, որոնք հորինված են այբբենական սկսված-
քով (Կոստ. Բ. 47 հտ.): Սա ոչ թե գինին է երգում, այլ գինարբուքը,
տոնական հացկերութիւն (եր. 49)՝ հյուրերի ու դրացիների հետ մի
ուրախ ազգային դեպքի առթիվ...

...Այս միևնույն կենսախիւնդ հայացքով Նաղաշ Հովնաթանը երգում
է և սերը, որ կյանքի խնջույքի մի մասն է, կինը, բնութիւնը: Գինին և
երգ ու պարը անբաժան մի ընկերութիւն են կազմում նրա ուրախ ու
բախտավոր կյանքի համար, և եթե խրախճանքի երգերի մեջ կինը երևան
չի գալիս ընկերների հասարակութեան մեջ, որովհետև սերը արտի ծած-
կարանում է, երգերի մեջ, սակայն, անբաժան են գինին, երգն ու բնու-
թիւնը...

Նա նույնպես ազատ, անվախ վայելել է ուզում սերը, որովհետև
այստեղ ևս երիտասարդութիւնը շուտ անցնում է, և մահը վերահաս է.

Սոցիդ շամամներն խիստ է նորահաս,
Վախեմ թէ թառամի, շատ մի՛ կենար պաս... (63):
Նոր փռուած վարդի նրման ես,
Ափսո՛ս որ խիստ շատ նազ կ'անես.
Գնաց դովրան՝ կու փոշմանես... (43):
Դու էլ կու մեռնիս, շես անմահական,
Ինձ է՛ր կու պահես տրիսուր տրտմական (63):
Գիտեմ որ դու քանց գիս սիրոյ թամահ ես.
Նըռներդ հող կու դառնայ, է՛ր պինդ կու պահես,
Թող համբուրեմ օրհնեմ, հոգով զարդարուես (41):

Այս միևնույն հայացքը գտնում ենք նաև Քուչակյան մի երգի մեջ.—

Թուխ աչք ու ունքեր ունիս, լայն ճակատ ու կարմիր երես,
Այդ ճերմակդ որ դուն ունիս, զշամամ ծիծերդ որ ի ներս,
Մեռնիս այլ անդին երթաս՝ զայդ ճերմակ ծոցիկդ ի՛նչ առնես,
Զամէն որդերն ուտեն, դու է՛ր գիս մահրում կու պահես (47):

Եվ եթե այստեղ սիրահարի փորձը՝ ողորձել իր անառիկ գեղուհուն՝
ցույց տալով նրան աշխարհի ոչնչութիւնը՝ մի ինքնարուխ խոսք է,

իսկ Նաղաշի այդ խոսքերը բխում են նրա որոշ աշխարհայացքից, այդ
երկուսը, սակայն, հոգով շատ մոտ են իրար, և Նաղաշի սիրո երգերը,
ինչպես և Քուչակինը, մեր հին սիրերգութեան մի-մի առանձին տեսակի
կատարելագործութիւն են, նույն ժողովրդական ոգով, մաքուր և զգաստ,
և նույնիսկ տարփալից վայրկյաններում՝ նուրբ. Քուչակինը միայն մոտ
են ավելի արևմտյան ժողովրդական երգերին, իսկ Նաղաշինը՝ արևելյան:
Այդ պատճառով և՛ մի կողմից Նաղաշի երգերի, մյուս կողմից Քուչակ-
յան ու ժողովրդական երգերի մեջ ոչ միայն նույն ընդհանուր ոգին ենք
գտնում, այլև՝ շատ մոտիվներ, արտահայտութիւններ, դարձվածներ և
պատկերներ ու դրութիւններ նույնն են. նույնիսկ մեր այժմյան հաս-
կացողութեամբ շատ ազատ, հեշտասեր: Տների մեջ, որոնց թիվը մի քա-
նիսն է, Հովնաթանը չի հեռանում Քուչակից կամ ժողովրդական եր-
գից...

...Բայց ավելի զարգանում է աշխարհիկ քնարերգութիւնը. հնա-
րավոր է լինում ոչ միայն հին թեմաները պահպանել, այլև նոր թե-
մաների մասին գրել, ինչպես պանդխտութեան, որ հին ժամանակնե-
րում մեր ժողովրդի մեծ ցավերից մեկն էր իբրև հետևանք բռնապե-
տական կեղեքումների,— այլև հիմն յնութեան մասին ավելի արվեստա-
վոր, ուժեղ և փայլուն ձևերով նորանոր կողմերից երգել: Աշխարհի
ունայնութիւն, մահ, բնութիւն և սեր, ահա այն հավիտենական ան-
սպառ խնդիրները, որոնցով հուզվում են Քերովբե (15-րդ դարի երկրորդ
կեսին), Մկրտիչ Նաղաշ, Ամիրի եպիսկոպոսը (ձեռնագր. 1430 թ., մե-
ռած մոտ 1480 թ.), Հովհաննես Թլկուրանցի (1489—1525 թ. կաթողի-
կոս Սաի, մեռած խորին ծերութեան հասակում) և Գրիգոր Աղթամարցի,
Աղթամարի կաթողիկոսը (ծն. 15-րդ դարի վերջերին, 1569 թ. դեռ կեն-
դանի) և ուրիշները:

Գրանցից ամեն մեկը երգում է իր անհատական խառնվածքի հա-
մեմատ, առանձին տեսակի հույզի, վայելչութեան կամ տրտմութեան
աղբյուր գտնելով սիրո կամ մահվան մեջ: Այդ պատճառով էլ դրանց
երգերը, թեպետ ըստ երևույթին իրար նման, բայց ունեն իրենց առանձ-
նահատկութիւնները: Հովհաննես Թլկուրանցու մի սիրո երգը զորեղ
կերպով տարբերվում է Կոստանդին Սրզնկացու, Գրիգոր Աղթամարցու
կամ Նահապետ Քուչակի նույնպիսի երգերից, ինչպես և նրանց երգերը
մեկ-մեկուց:

Կրոնական միստիկայից հետո՝ բնական էր, որ առաջին սիրո եր-

գիշ Կոստանդին Երզնկացու սիրո երգը լինե՞ր արտահայտիչ ավելի միս-տիկական հոգևոր սիրո, քան Ֆիզիկական տարփանքի: Սերը նրա բանաստեղծության մեջ դարձած է մի տիեզերական աստվածային ուժ, հավերժ կենդանության աղբյուր, որ լույսի հետ ներգործում է բնության բոլոր երևույթների մեջ. սիրած կինը նրա համար մի պաշտելի էակ, մի սրբություն է միատիկի աստծու հատկություններով:

Հետզհետե այդ սերը, 14—17-րդ դարերում մարմին է առնում, կապվում կենսասիրության հետ: Հովհ. Քլկուրանցու սիրո երգի մեջ արդեն թանձրացած երկրավոր տարուհանքն է իշխում, բունակալ և այրող կրթի կենտրոն ունենալով կանացի գեղեցիկ մարմինը, որի տեսքից ամեն անգամ մարմնով դողում է բանաստեղծը, սիրտը մարում, ուշագնաց է լինում:

Ցանկարժակի մէկ մի տեսայ,
Որ կու ցողայր գունն երեսէն.
Քուլցայ անկայ ի տեսնէն,
Շողայր կաթէր լոյսն ի վզն:
Աչքերն է ծով, ունքերն է թուխ ամպ,
Մազն է դեղձան ոսկի թելէն.
Զինքն ճօհար՝ զէթ զուտի ճեղ,
Հրով այրէր զերկիր ամէն.
Ճոխագընաց, մանրաքայլող,
Հոգիքն ի մարմնէ քակող,
Լուծֆն է ծածկեր զամէն աշխարհս,
Շաքար կաթէր իւր քարամէն:
Երբ իմ աշերս ի քեզ դիպաւ,
Նայ վառեցայ զէտ մոմեղէն.
Խելագնաց ի վայր մնացի,
Զարհուրեցայ ի տեսնէն...

Իսկ Գր. Աղթամարցուն սերը ձգում է մի հոգեզմայլ հափշտակու-թյան, մի հոգևոր արբեցության մեջ, որ սակայն շատ հեռու է զգայա-կան տարփանքից, շատ զգաստ և մաքուր է.

Գարունն է բացուեր վարդն ի բաղշանին,
Քաղցր եղանակեն բլրուն ու դումրին,
Սիրով են վառեալ ի կարմիր թփին,
Կանաչ ու կարմիր տերև կու հագնին:
Գինով եմ, գինով, հարբեր եմ սիրով.
Գինով եմ, գինով, ցերեկս արևով.
Գինով եմ, գինով, գիշերս երազով...

Սա, արդեն հեթանոսաբար մտածված սերն է, իբրև մի կիրք, որ Աստղիկ դիցունհին գարնանը բորբոքում է մարդկանց սրտերի մեջ: Սա-կայն և այնպես դրանց ամենքի մեջ էլ հեթանոսությունը և քրիստոնեու-թյունը դեռ կատարելապես չեն ճշտված. այդ երգիչները դեռ չեն կտրու-ված հին կրոնական հայացքից, որովհետև այդպես կրթված են, և այդ-պես թելադրում է նրանց եկեղեցական կոշումը:

Վերջապես 16-րդ դարում, գուցե և ավելի վաղ, իր զորեղ ձայնն է բարձրացնում նաև մեր ժողովրդական քնարերգությունը Քուչակ Նա-հապետի սիրո երգերի մեջ: Այս բանաստեղծի անձնավորության մա-սին մենք ոչինչ չգիտենք: Այդ անունով երգիչ իսկապես եղել է Վանա կողմերում, բայց կասկածելի է, որ Քուչակի անունով հայտնի երգերը նրանը լինեն: Դրանք ժողովրդական երգեր են, միայն առանձնապես մշակություն կրած¹: Այդ փոքրիկ քերթվածները, ինչպես բուն ժողո-վրդական քառյակները, տեղ չեն տալիս ոչ զգացմունքի և ոչ մտքի ընդարձակվելուն ու ճապաղվելուն, այլ, ընդհակառակն, միայն մի միտք են հայտնում, սեղմ ու հակիրճ, բայց այնպես բյուրեղացած ու փայլուն, որ երբեմն նույնիսկ շլացուցիչ են իրենց նուրբ, սուր ու հա-մարձակ դարձվածներով, երևակայության հանկարծական վառ ու շքեղ թռիչքներով: Խոսքի գյուտերն ու պատկերները երբեմն մեզ զվարճաց-նում են, երբեմն հիացում պատճառում, կամ ժպիտ հարուցանում իրենց սրամտությամբ կամ միամիտ շարաճճիությամբ, և միշտ հրա-պուրիչ են իրենց սրտաբուխ թարմությամբ: Այս երգերը մշակող բա-նաստեղծը մեր երկրավոր սիրո բանաստեղծության մեծ վարպետն է, ինչպես Գրիգոր Նարեկացին երկնավոր սիրո, երկուսն էլ բխած են ցեղի նույն հանճարից ու ոգուց: Բայց մինչ Նարեկացու սերը զղջման և անձ-նագարշանքի բուռն տոգորումն է, մի միատիկական մոայլ անձկություն, մի զորեղ ձգտում աշխարհից կտրվելու և մարմինն ու աշխարհը ոչըն-չացնելու ինքնատանջի հեծկլտացող թառանչներով, որոնք սարսռեց-նում են մեզ՝ տանելով մեզ միջնադարյան ճգնավորի մթին խուցը,— Քուչակն, ընդհակառակն, կապված է միայն զվարթ ու լուսավոր, հեշ-տալից ու բուրավետ երկրին: Մենք նրա հետ գյուրանում ենք քնքուշ ու հաճելի երազանքներով. սրտի խորքից դուրս թռած հառաչանքը նույնպես մեզ օրորում է մի անուշ կարկաշով և տանում այն պարզ ու գեղեցիկ կյանքը, այն ժպտուն բնության ծոցը, որից ծագել են սկզբը-

¹ Այժմ տողերիս գրողը իր «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» հետազո-տությունից հետո (տպված Երևան, 1931 թ.), այդ երգերից ոչ մեկը նահապետ աշուղ Քուչակինը չի ընդունում:

նապես այդ երգերը: Եվ մենք, կարծես, տեսնում և զգում ենք թարմ այգին, գարնանային լուսաշող պարտեզը և պատանիների ու պատանուհիների զբոսանքը և ուրախ երգը... երիտասարդ մի անհոգ կյանք, որ բոլորովին հեռու է թե՛ միստիկի տանջահար ոգուց և թե՛ մեր դարավոր ազգային տառապանքի ողբերգությունից: Կարծես, այդ երգիչը, իսկապես երգիչները և իրենց հասարակությունը, ինչպես մանուկներ, ոչ մի ուրիշ ցավ չեն ունեցել, բացի իրենց սիրո վշտից:

Մեր քնարերգությունը այսպես, երկնքից կատարելապես իջել է արդեն երկիրը, իրական աշխարհը: Եկեղեցական է երգիչը թե աշխարհական, այդ այժմ այլևս նշանակություն չունի: Աշխարհիկ ոգին իշխում է: Բայց որովհետև 15—17-րդ դարերում ուսումնականը, շասենք գրագետը, դեռ միայն եկեղեցականն էր, ուստի աշխարհիկ ոգու տեսությունը, երկրի առավելությունը երկնքից հիմնավորում է նույն հոգևորականը: Ներսես Մոկացի վարդապետը, հիմնադիր կիմ անապատի վանքի (1622 թ.), իր «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» գեղեցիկ քերթվածի մեջ, այդ երկուսի փառավորությունը ցույց տալուց հետո, առավելությունը տալիս է երկրին, որի առաջ խոնարհվում է նույնիսկ երկինքը: Մենք ևս պիտի խոնարհենք երկրի առաջ, ասում է նա, որովհետև նա գեղեցիկ է, և մենք նրա ծնունդն ենք, այսօր նրա վրա մաս ենք գալիս, վաղը նրա ծոցը պիտի մտնենք:— Դա արդեն վերջ էր եկեղեցական-կրոնական ոգու և հայացքի: Եվ ի՞նչ էր մնում մեր բանաստեղծությանը զարգացնելու, որպեսզի հին հեթանոսական երգը կատարյալ լիներ: Դա խրախճանքի երգն էր:

Նստեր է ծառին շքին,
Կը խմէ գիր լուրջ ապիկին.
Խմէ ու հայրէն՝ կասէ՝
Թի՛նչ անուշ է սէրն ու գինին:

Միստիկ ճգնավորի համար այս բոլորն էլ մեծ մեղքեր էին. սերն էլ, գինին էլ, ուրախության երգն էլ, բնությունն էլ: Բայց Քուչակի մեջ այդ բոլորը միացած են մի վայելչության համար: Դա է իսկապես ուրախության երգը, որ հնագույն ժամանակներում անգամ եղել է մեր մեջ և երբեք չի դադարել գոյություն ունենալուց: Բայց այդ երգը բավական ուշ է արժանանում հոգևորականներից մշակվելու, քանի որ պահք ու ծոմ պահողների և մարմինը քաղցով ու ծարավով տանջողների դարերում ի՞նչ ավելի մեծ մեղք, քան ուտել-խմելը գովել:

¹ «Քուչակյան» երգերի տեսակը կամ ոտանավորը կոչվում է «հայերէն» կամ «հայրեն», «հայերէնի կարգ»:

Ա. ՉՈՊԱՆՑԱՆԻՑ

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ԴԻՎԱՆԸ

Տաղիկներու փոքրիկ հաւաքածուն, որ մեզի մնացած է Նահապետ Քուչակէն, ամենէն մաքուր աղամանդն է, զոր մեր հին գրականութիւնն արտադրած ըլլայ. եւ ապշեցուցիչ բան մըն է, որ այդ գործը, ինչպէս եւ անոր հեղինակին անունը, մինչեւ ցարդ անժանօթ մնացած ըլլայ ոչ միայն մեր հասարակութեան, այլ եւ նոյն իսկ մեր գրագէտներուն:

Այդ հաւաքածուն ճանչցայ Վենետիկի վանքը կատարած ուսումնասիրութեանց միջոցին՝ ասկից շորս տարի առաջ: Ս. Ղազարու հին ձեռագրերուն մէջ անտիպ մնացած միջնադարեան ոտանաւորներն օրինակած ատենս, ուշադրութիւնս գրաւեցին թիւ 1374 տաղարանին մէջ՝ քառեակներու եւ վեցեակներու մէկ քանի շարքեր, որոնք զիս զմայլեցուցին իրենց ներշնչման մեծ թարմութեամբն ու ինքնատուրութեամբը, ձեւի հեշտաւէտ գունագեղութեամբն ու արտակարգ սեղմութեամբը, շեշտի պաշտելի անկեղծութեամբն ու զօրութեամբը. ատոնց մէջ տաղիկներ կային, որոնց նման ոչինչ տեսած էի ամբողջ հայ դրականութեան մէջ: Այդ տաղափունջերն իրարմէ զատուած էին ուրիշ քերթուածներով, օրինակիչներուն կողմէ դրուած տարտամ տիտղոսներ կը կրէին («Տաղ սիրոյ գեղեցիկ», «Տաղ սիրոյ», «Տաղ հայերէն վասն ուրախութեան», «Վասն ուրախութեան»), եւ հեղինակի անուն ճշգրտութեամբ յիշատակութիւն չունէին իրենց կցուած. բայց ամենքն ալ, նոյն շեշտով ոգեւորուած, ոճով, լեզուով, ներշնչումով՝ համանման, միակ հեղինակի մը գործը թուեցան ինծի: Փարիզ դարձիս, ձեռքս անցաւ Արիստակէս վարդապետ Տէվկանցի «Հայերգ»ը, ուրախութիւնս անհուն եղաւ՝ անոր մէջ գտնելով նոյն տաղաշարքը «Յաղագս հոգևոյ եւ սիրոյ ոտանաւոր է բանս» տիտղոսով, ու հեղինակի անունով մը լուսաւորուած:

«Այս երգն, կը գրէր Տէվկանց վարդապետը՝ նախաբանին մէջ, «Նահապետ վարպետ Քուշակինն է»:

Գործը ուրեմն անտիպ չէր բոլորովին, բայց շատ քիչ ծանօթ հաւաքածուի մը մէկ անկիւնը կորսուած, առանց որ քննադատի ձեռք մը անոր արժէքն ի վեր հանած, զայն իր բուն լոյսին, մէջ դրած եւ անոր տուած ըլլար հայ գրականութեան մէջ այն տեղը— ամենաբարձրը— որուն վրաունք ունէր: Եւ արդէն Տէվկանց վարդապետին տպած օրինակը ամբողջ չէր. Վենետիկի վանքին ձեռագրին պարունակած օրինակին մէջ կան բազմաթիւ քառեակներ,— եւ ամենասիրուններէն,— որոնք «Հայերգ»ի օրինակին մէջ կը պակսին, (ինչպէս եւ «Հայերգ»ի օրինակն ունի շատ մը կտորներ, որոնք չկան Վենետիկի օրինակին մէջ): Քիչ յետոյ, Փարիզի Ազգային Մատենադարանի թիւ 101 հայերէն ձեռագրին մէջ տեսայ տաղաշարք մը, որուն մէջ կը գտնուին Վենետիկի ձեռագրին պարունակած Քուշակի երգերէն մէկ քանին եւ որ, թէ՛ այս հանգամանքով, եւ թէ՛ իր բոլոր տաղերուն, ոճովն ու ոգովը, իրաւունք ունի Քուշակի վերագրուած տաղերու հաւաքածուին մէջ մտնելու: Վերջապէս, պ. Կոստանեանցի «միջնադարեան տաղերու» երրորդ պրակին մէջ, նշմարեցի քառեակներու շարք մը, հրատարակուած՝ իբր հին անանուն ժողովրդական երգերու փունջ մը, եւ որ Քուշակի տաղերէն կը պարունակի բաւական թուով:

Ներկայ հատորը պիտի պարունակէ ուրեմն առաջին ամբողջական ամփոփումը այն բոլոր տաղերուն, որ կը գտնուին շորս ձեռագրերուն մէջ: Այս հրատարակութեան մէջ պիտի չհետեւինք այն կարգին, որով այդ տաղերն իրարու կը յաջորդեն այդ շորս օրինակներուն մէջ, ուր անոնք իրարու կը հետեւին խառնիխուռն, առանց ոեւէ դասաւորութեան. քանի որ այդ քառեակներէն ու վեցեակներէն իւրաքանչիւրը անջատ ամբողջութիւն մը կը կազմէ, ոեւէ անպատեհութիւն չկայ անոնց կարգը փոխելու մէջ. բնդհակառակն անհրաժեշտ կը նկատենք, անոնցմէ իւրաքանչիւրն իր բուն շրջանակին մէջ դնելու համար, զանոնք դասաւորել աւելի տրամաբանական ու ներդաշնակ սիւստեմի մը համեմատ: Երեք խումբի բաժնած ենք այդ տաղերը՝ ըստ նիւթի տեսակին. Ա. Սիրոյ երգեր, Բ. հրատարական եւ այլաբանական երգեր, Գ. Պանդուխտի երգեր:

Կարելի չէ անշուշտ հաստատել, թէ այս բոլոր երգերը, զոր կը հրատարակենք այստեղ իբր Քուշակի գործը, այդ միակ անձին արտագրութիւններն են իրօք, քանի որ մեր ունեցած օրինակներէն երե-

քը ոեւէ հեղինակի անուն չեն կրեր, եւ մէկը միայն, ըստ Տէվկանց վարդապետի յայտարարութեան, Քուշակի ստորագրութիւնը կը կրէ: Ներքի է ենթադրել, թէ ատոնք այլ եւ այլ ժամանակ ապրած բազմաթիւ հայ աշուղներու երգերն ըլլան թերեւ, զոր Քուշակ հաւաքած էր, իր նախորդներուն թողած գանձին վրայ իր անձնական ստեղծագործութեան բաժինն ալ աւելցնելով. եւ կամ թերեւս օրինակիչները, որոնց ձեռագրերը մեզի հասած են, միեւնոյն շարքին մէջ համախմբած են Քուշակի, ինչպէս եւ ուրիշ աշուղներու տաղեր, խառնիխուռն. եւ այսպէս, Քուշակի մը անհատական գործը կարծածնիս՝ թերեւս հայ ժողովրդական քնարերգութեան ծաղկաքաղ մըն է, որուն հեղինակը ոչ թէ անձ մը, այլ հաւաքական, քնարն է հայ ժողովրդին: Կան տեսակ մը պարագաներ, որ պահ մը կը թուին ուժ տալ այս ենթադրութեան. այդ տաղաշարքին մէջ տուններ կան, որոնք ապահովապէս Քուշակին շին պատկանիր, որոնք նոյնիսկ ոեւէ «աշուղ»ի գործ չեն, այլ իրենց լեզուովն ու ոճովը յստակօրէն կը յայտնեն եկեղեցական դասական բանաստեղծներու երկեր ըլլալնին, ինչպէս օրինակի համար՝ հետեւեալը.

«Գարբիէլ իջեալ յերկնից եւ սրբոյ կուսին աւետեաց.
«Ուրախ լեր, կոյս Տալիթայ, զի դշխոյ լինիցիս փառաց,
«Ահա յղանաս շնորհօք, զոր յառաջն ծայլի սասց.
«Ի քէն ծնանի Քրիստոս, որ փրկէ զմարդիկ ի մեղաց.»

Կան ալ տուններ, որոնք կը դտնուին նաեւ ուրիշ բանաստեղծներու անունով մեզի հասած տաղաշարքերու մէջ, ինչպէս հետեւեալ տողերը, որոնք Պլուզի վերագրուած մէկ քերթուածին մէջ ալ կը տեսնուին.

«Աշխարհս է կանանշ մարգեր. մենք ի մէջն եմք կաքույ ձագեր,
«Գրօզն այլ բաժան ընկեր ու կրէ մէկ մէկ դէպ ի վեր.
«Եղբարք, երբ ի հաց նստիք, ձեռքէք ձեռք մէկ մ'ալ ընկեր.
«Մեռնիմք ի յանդէն երթամք նա նստիմք քան զմէկ մ'ալ ի վեր.»

Կամ հետեւեալ տունը, որուն կը հանդիպինք նաեւ Տրիկի վերագրուած տաղաշարքի մը մէջ.

«Բազան ի յանտառ մորին, թէպէտ բու թէպէտ բազա է,
«Գոհարն ի ծովին միջին թէպէտ քար թէպէտ գոհար է,
«Ենելօքն ի յանգէտն ի մօտ մտիկ արէք ի'նչ նման է,
«Ճրագն ի կուրին առչեւ կու վառի՝ ինքն չգիտէ»:

կան ալ տաղեր՝ այնքան տկար, որ շեն կրնար այդ բոլոր հոյակապ երգերը յղացող միեւնոյն ուղեղէն բղխած ըլլալ, եւ Քուչակի մը գործը նկատուելու արժանի չեն: Մենք սակայն պիտի հրատարակենք այս հաւաքածուն ամբողջութեամբ, եւ նոյն իսկ եկեղեցական գրաբար ոտանաւորներն ու գէշ օրինակուած ու անհասկանալի դարձած եւ կամ շատ թոյլ ու անիմաստ տուններն ալ, որովհետեւ «տղբիման» մըն է զոր առաջին անգամ ըլլալով կ'ուզենք իր ամբողջութեանը մէջ ի լոյս ընծայել, եւ որովհետեւ բոլոր հայկական ձեռագիրներու բաղդատական ուսումնասիրութիւնը դեռ կատարուած չըլլալով, առ այժմ անհնար է վերջնական ճշդութեամբ մը որոշել այս շարքին մէջէն այն տաղերը, որ բուն իսկ Քուչակին գործն են եւ նշանակել անուններն այն միւս բանաստեղծներուն, որոնց կը պատկանի երգերուն մնացեալ մասը: Այս վայրկեանիս հնարատր իսկ չէ մեզի համար հաստատել, թէ այդ մէկ քանի երգերը, որոնք կը գտնուին նաեւ Ֆրիկի և Պլուզի տաղաշարքերուն մէջ, անպատճառ կը պատկանին Պլուզին ու Ֆրիկին եւ ոչ թէ Քուչակին, քանի որ այդ տաղերէն ոմանք կը գտնուին դարձեալ ուրիշ բանաստեղծներու վերագրուած տաղաշարքերու մէջ ալ կամ կը տեսնուին այդ երեք բանաստեղծներուն երգաշարքերուն մէջ միանգամայն. օրինակի համար՝ «Զինչ որ հետ ինձ արի» եւ «Բազան ի անգամայն. օրինակի համար՝ «Զինչ որ հետ ինձ արի» եւ «Բազան ի յանտառ մորին» քառեակները կը գտնուին թէ՛ Քուչակի, թէ՛ Պլուզի եւ թէ՛ Ֆրիկի վերագրեալ տաղաշարքերուն մէջ. «Դաւիթ արքայի որդին Սողոմոն» քառեակը վերագրուած կը գտնուի Քուչակի, Պլուզի, Ֆրիկի եւ «Պիւպիւ վարդապետ»ի, ու լեզուով, ոճով այնքան— նոյն իսկ աւելի— համանման են Քուչակի վերագրուած միւս տաղերուն, որքան Պլուզի կամ Ֆրիկի քերթուածներուն, այնպէս որ այնքան իրաւամբ կրնան Քուչակին վերագրուիլ, որքան միւս բանաստեղծներուն: Արդէն, որուն ալ վերաբերին, այս տաղերը, զոր օրինակիչ-

Վ Բաղդատեցիք, զորօրինակ, Քուչակի տաղերուն ոճին հետ՝ հաստատապէս Ֆրիկի հեղինակութիւնն եղող հետեւեալ քերթուածին (որ ծայրէ ծայր միայնագ է՝ արարական ձեւով) սա տղերը.

«Աստուած սրգար և յիրսի,
«Եւ ողորմած յամենայնի,
«Հանդէս ունիմ բան մի վիճի,
«Թէ դուն լսես քո ծառայի:

«Այս է զարմանք հիանալի,
«Որ կու լինի վերայ երկրի,
«Եւ հիացումն ազգի ազգի,
«Զոր տեսանեմք ի յաշխարհի» են:

Տարբերութիւնը անասման է. եւ մարդ կը մղուի մտածելու, թէ այսպիսի տափակ տղերու հեղինակ եղող Ֆրիկ մը չի կրնար միանգամայն հեղինակն ըլլալ այն սիրուն քառեակներուն, որ՝ ըստ Կոստանեանցի օրինակին՝ իրեն կը վերագրուին:

ները միշտ հաւաքաբար հրատարակած են, բնական է եւ անհրաժեշտ որ մէկ փունջի մէջ ամփոփուած մնան, որովհետեւ էականապէս համանման ներշնչման մը, ոճի մը, լեզուի մը կնիքը կը կրեն, եւ, եթէ միակ անձի մը գործն ալ չըլլան, մէկ «դպրոց»ի արտադրութիւններն են, եւ՝ տարօրինապէս ինքնատիպ ու մասնայատուկ՝ կ'անջատուին հայ դասական ու նոյն իսկ ժողովրդական բանաստեղծութեանց ամբողջութեանը մէջէն. ամենքն ալ քառեակի ձեւով տաղաչափուած են, — սակաւաթիւ են վեցեակները, իսկ երկու կամ երեք տողով տաղերը պակասաւոր մնացորդներ ըլլալու են սկզբնական քառեակներու, — եւ ունին այն բոլոր յատկութիւններն այդ Պարսիկներէ ստեղծուած տաղաչափական դմայլերի ձեւին, որ կը պարտաւորէ շորս տողի մէջ սեղմել, խտացնել ամբողջ դիւցազնբրգութիւն մը, ամբողջ եղերբրգութիւն մը, ամբողջ վէպ մը, մինչդեռ Հայոց հին բանաստեղծութիւնը, եկեղեցական ինչպէս աշուղականը, իր բոլոր էջերուն մէջ դասական ծանօթ տաղաչափութեան հետեւած է միշտ, նիւթ մը երկարօրէն ընդլայնելով բազմատուն քերթուածներու ընդարձակ ու կրկնութիւններով բեռնաւոր կտաւին վրայ: Այնպէս որ երկու վարկածներէն դարձեալ հաւանականագոյնը այն է՝ ըստ իս՝ որ այս տաղերուն մեծամասնութեանը մէջ կը ձգտի տեսնել անհատական ինքնատիպ գործ մը, Քուչակին գործը:

Ոչ մէկ կենսագրական ծանօթութիւն չունինք, դժբաղդաբար, Քուչակի վրայ: Ուրիշ ոչինչ գիտենք բայց եթէ այն մէկ քանի մանրամասնութիւնները զոր Տէվկանց վարդապետը կուտայ իր «Հայերգ»ին յառաջաբանին մէջ.

— «Այս ծովական գիշերն ի բուն երգը», — կ'ըսէ Տեւկանց վարդապետը, — Նահապետ վարպետ Քուչակինն է, որ օրինակուած է ՌՂԱ (1583) ի Սեբաստիա, եւ նոյն օրինակէն հանած է կրկին ՌՃՂԷ (1746) թուին Պետրոս երէցն»:

Տէվկանց չի ճշդեր իսկ թէ իր հրատարակութիւնը այդ յիշուած երկու օրինակներէն որուն կը հետեւի, եւ ի՞նչ պատճառով այդ տաղերը Քուչակ Նահապետին կը վերագրէ. շատ հաւանականաբար այդ երկու օրինակները, կամ անոնցմէ մին, յիշատակարան մ'ունին իրենց վերջը՝ ուր Նահապետ Քուչակի անունը յիշուած է, բայց Տէվկանց

զայն չէ օրինակած: Տէվկանց հրատարակած է իր յառաջաբանին մէջ ուրիշ յիշատակարան մը, որ Քուչակի ապրած թուականին վրայ գաղափար մը կուտայ՝ թէպէտ շատ անստոյգ. ահա այդ յիշատակարանը՝ աւետարանի մը վրայ գրուած:

«Փառք ամենասուրբ երրորդութեան... Քուչակ անուն բարի «մտական, որ ստացող եղև սորան: Յիշեցէք զՔուչակ եւ միւս կենակից թանգիսթունն: Դարձեալ յիշեցէք զՔուչակ եւ զմեծ «պապն իւր Նահապետ վարպետն, որ մականուն Աշըղ Քուչակ ասի: «Դարձեալ յիշեցէք որ ստացաւ զսայ (աւետարանը) եւ ետ ի դուռն «սուրբ Թէոդորոս զօրավարին, ի ձեռն տէր Մելքիսէթին... Յիշեցէք «զվերջին ստացող սորա, որ ստացաւ ի հալալ ընչից իւրոց Քուչակն, ի թուին Հայոց ՌՁՁ (1637): Եւ ես Ստեփանոս Զուղայեցի «Նախաշ երէցս հանդիպեցայ խարակոնիս:»

Պ. Կոստանեանց իր միջնագարեան երգերու «Նոր ժողովածու»ին մէջ սապէս կը մեկնէ այս յիշատակարանը, որ հետո է յստակ ըլլալէ:

«Այս յիշատակարանից երեւում է, որ այդ տողերի գրողն է Նահապետի թոռ Քուչակը, որ 1637 թուին իր պապ Նահապետին «մեծ» անունն է տալիս: Եթէ ընդունինք, որ Քուչակը «մեծ պապ» ասեւ լուով ուզում է ոչ թէ իր հօր կամ մօր հայրը՝ այլ պապի պապը, «կամ առնուազն հօր պապը ասել, այն ժամանակ 1637 թուից շորս «հինգ սերունդ դէպ ի յետ զնալով կը տեսնանք, որ Քուչակ Նահապետը ապրել է ժՁ դարու սկիզբներում»:

Խարակոնիս, կ'աւելցնէ Տէվկանց վարդապետը, բազմահայ գիւղ «մի է ի Տոսպ գաւառն Վասպուրականի, Արշկայ լճակին արեւելեան եզրն, եւ Քուչակ աշըղին ու իւր պապ Նահապետ վարպետ «աշուղին սեպհական գիւղն է, որք թողն եւ պապիկով միասին հոն «թաղուած են եւ գերեզմաննին, իբրեւ ուխտատեղի համարուած է «տեղացւոցմէ»:

Տէվկանց չի բացատրեր թէ ինչո՞ւ խարակոնիսցի կը համարի Նահապետ Քուչակը. այնտեղ թաղուած ըլլալը պատճառ մը չէ, որ այնտեղ ծնած ըլլայ հարկաւորաբար (եւ Քուչակի լեզուն երգերուն մեծամասնութեանը մէջ, աւելի Ակնայ բարբառին կը մօտենայ, քան Վանայ բարբառին, ու երգերն իսկ իրենց խել մը ձեւերովն ու պատկերներովը Ակնայ ժողովրդական երգերուն շատ կը նմանին, այնպէս որ անկարելի

չէ ենթադրել, որ Քուչակ Ակնցի էր թերեւս ու Հայաստանի այլ եւ այլ կողմերը պտըտելէ յետոյ իր կեանքին վերջին մասը խարակոնիս անցուցած ըլլայ): Շատ հաւանական է, որ խարակոնիսցիք աւանդական տեղեկութիւններ պահած ըլլալու են բանաստեղծի մը մասին, որ իրենց անհունօրէն սիրելի է դարձեր՝ քանի որ զայն սուրբերու կարգը դասեր են. հաւանական է նաեւ, որ արձանագրութիւն մը գտնուելու է Քուչակի գերեզմանին վրայ, որ կը մնայ մինչեւ ցարդ: Տէվկանց վարդապետը ոչինչ չէ ըսած ատենց մասին: Գալով Նահապետի «Քուչակ» մականունին, պ. Յովհաննէս Թաղէոսեան, «Լումայ»ի 1902ի 3-րդ թիւով հրատարակուած յօդուածի մը մէջ, սապէս կը մեկնէ զայն:

«Քուչակ կամ քուչակ (մի այլ ձեռագրի մէջ քօչակ) մականունից «որ տաճկերէն քիւչիկ բառն է, եզրակացնել կարելի է, որ նա կարճահասակ մի մարդ է եղել եւ յետոյ նրա այդ մականունը իբրեւ «յատուկ անուն դրել են նորա թոռին վրայ.»

Այս մեկնութիւնը անճիշտ կը թուի ինծի. «Քուչակ»ը հաւանականաբար «քէօչէկ» բառին աղաւաղումն է, որ երգիչ նուագածու, պարող կը նշանակէ: Ամէն պարագայի մէջ, սա ստույգ է, որ ժՁ դարուն սկիզբը կամ ժՅին վերջերը, Վանայ խարակոնիս գիւղին մէջ ապրած է աշուղ մը, Նահապետ Քուչակ անունով, որ իր երգերուն քաղցրութեամբը արտակարգ համբաւի մը տիրացած է, այն աստիճան, որ իր գերեզմանը սրբավայր մը դարձած է տեղացիներուն համար, որոնք մինչեւ ցարդ ուխտի կ'երթան հոն¹: Գլխաւորապէս գինին ու աղւոր աղջիկները երգող աշուղի մը տրուած այս դերագոյն, եւ սրտաշարժ պատիւը— զոր հայ ժողովուրդը չէ ընծայած ուրիշ ոչ մէկ աշուղի— ցոյց կուտայ, թէ Նահապետ Քուչակ իր անհատական ներշնչման արդիւնք եղող երգերով սովորականէն բարձր հիացում մը ազդած է, եւ մեզի աւելի իրաւունք կուտայ Քուչակին անձնական ստեղծագործութիւնը համարելու այս տաղերը, որոնք, ինչպէս ըսի արդէն, տաղաշափութեամբ ու ոճով

¹ Թէպէտ թոռն ալ այնտեղ կը հանգչի իր Նահապետ պապուն հետ, բայց գերեզմանին սրբացումը միմիայն Նահապետին ընծայուած պատիւ մը պէտք է համարիլ, որուն կը մասնակցի վերջին Քուչակն իբր թոռ եւ ոչ իբր բանաստեղծ, որովհետեւ այն միակ բանաստեղծութիւնը, որ հասած է մեզի այդ վերջին Քուչակէն («Գիւղէ մի եւ երէկ տեսայ ի քաղարն ի յԱնքուրեայ, թագաւորն էլ ի խնդիր եկաւ Մոսկովայ ու Փորթուբայ») զուրկ է գեղեցկագիտական ունէ արժանիքէ, բաղդատութիւն իսկ չի վերցնել Նահապետի տաղերուն հետ, որոնց արդէն բնաւ չի նմանիր ո՛չ ոճով, ո՛չ տաղաշափութեամբ:

շատ տարբեր են մեր նախնեացմէ մեզի մնացած ուրիշ բոլոր բանաստեղծութիւններէն, անձնական հօր ու ինքնուրոյն կնիք մը կը կրեն. եւ որոնք, բացի տաս-տասերկու քառեակներէ, ուրիշ ոեւէ բանաստեղծի վերագրուած քերթուածներու մէջ չեն գտնուիր: Եվ այն ատեն, Քուշակը, մեզի ներկայանալով,— մինչեւ որ նոր եւ աւելի յստակ տոքիմասններ հակառակը շապացուցանեն,— իբրեւ հեղինակը այս տաղաշարքին, կը դառնայ մեզի համար ամենէն ինքնատիպ եւ ամենէն անուշ երգիչը հին Հայութեան, շատ բարձր՝ միջնադարեան բոլոր միւս ծանօթ քերթողներէն, Գրիգոր Աղթամարցիէն, Մկրտիչ Նաղաշէն, Յովհաննէս Թլկուրանցիէն, Ֆրիկէն, Սեբաստացի Ղազարէն, եւն, նոյն իսկ բարձր՝ Շնորհալիէն եւ բոլոր մեր միւս հին դասական բանաստեղծներէն, իրեն հետ բաղդատուելու արժանի ունենալով միայն Գրիգոր Նարեկացիին, որ միստիքական մղձաւանջին, քրիստոնէական խաւարչտին եղբերգութեան մեծ ձայնն է, ինչպէս Քուշակը՝ անկաշկանդ ու սիրով արբշիւ սրտին հրճուանքներուն, ցավերուն, երազանքներուն ու խոհանքներուն անմահ դայլայլը:

Լեզուն, որով գրուած են այդ տաղերը, հեռու է ոսկեդարեան մաքրութիւնն ունենալէ. տաճկերէն ու պարսկերէն բառերով ողողուած, պարզուկ ու նոյն իսկ զոհճիկ ռամկերէն մըն է, քերականական բազմաթիւ խորթութիւններով, յաճախ տղայական ու բարբարոս համաձայնութեամբ մը: Բայց անոնց համար, որ մարգրիտին արժէքը գիտեն ճանչնալ տձեւ ու մութ խեցիին մէջէն, այս անտաշ լեզուն, ուր սակայն, մեր արդի արեւմտեան հայերէնին բոլոր տարրերը, եւ բոլոր գեղեցկութիւնները վը գտնուին արդէն, չի պակսեցներ հիացումը, զոր այդ տաղերը կը ներշնչեն Գեղեցկութիւն ըմբռնող ոեւէ մտքի: Մեր հին գրականութեան մէջ, ուր երկարաբանութիւնը, ճոռոմութիւնը, հոհտորականութիւնը կը տիրապետեն յաճախ՝ նոյն իսկ լաւագոյն հեղինակներուն քով, Քուշակի երգերը զմայլելի ու մէկհատիկ բացասութիւն մըն են տարօրինապէս հակիրճ ու պարզ, ամէն հոհտորութենէ զերծ բանաստեղծութեան: Սիրտն է, որ կ'իշխէ հոգ, սիրտը՝ մերկ ամէն արուեստականութենէ, բայց սիրտ մը, որ արտակարգօրէն ճոխ ու խորունկ ու քաղցր հնչիւն մը ունի իր երգին մէջ: Այդ քառեակներուն մէջ կան տողեր, որ, արդէն ձեւով ալ ինչպէս իմաստով՝ վճիտ ու ազնիւ, ամենագեղեցիկ տողերն են զոր հայ բանաստեղծութիւնն արտադրած ըլլայ եւ որոնք այդ տաղերուն անհաւասար խառնակոյտին մէջէն անզուգական ծաղիկներու պէս կ'անջատուին. ինչպէս, օրինակի համար, սա քանի մը տողերը, որոնք ամբողջ քերթուածներ կ'արժեն.

«...Այս գիշեր լեռանց բարձանց ծաղկունանց ի մէջն եմ ի քուն.
«...Իմ սիրտս ի քո վառ սիրուդ զէտ աշնան դազել կու դողայ.
«Արտասուք ի յերեսս ի վեր զէտ դարնան անձրեւ կու ցողայ:
«...Իմ եար, դու յերկին՝ ի բուն, ծոցդ լոյս տար աստղներուն.
«...Իմ եար բարձրագնայ լուսին, յո՛ւր երթաս գիշերդ անհուն:
«...Քու շունչդ է խնկան փոշի, քո մագերդ է ճիւղք խաղողի...»:

Պահ մը կասկածեցայ, որ պարսիկ բանաստեղծութեանց նմանողութիւններ չըլլային այդ երգերը. այդ կասկածն ունեցայ՝ գտնելով ատոնց մէջ հետեւեալ երկու տողը.

«Այն օրն ի մօրէդ ծնար, դուն լայիր՝ ամէն խնդային,
«Հանց մաքոր ել ի յաշխարհէս, թ'երկիր լայ նա դու ծիծաղիս,»

զոր Պարպիէ տը Մենար կը յիշէ նոյնութեամբ իր «La Poésie en Perse» տիտղոսուած տետրակին մէջ իբրեւ գործը Սպահանցի Ահմէտ Հաթիֆ պարսիկ բանաստեղծին. հետամուտ եղայ այդ բանաստեղծին ապրած թուականն իմանալու, եւ ստուգեցի, որ Հաթիֆ մեռած է ԺԼ դարու վերջերը, մինչդեռ Քուշակի վերագրուած երգերն արդէն օրինակուած են 1583ին. ուրեմն Քուշակի այդ երկտողը Հաթիֆէն նմանուած չի կրնար ըլլալ. շատ հաւանականաբար այդ տողերը կը ցոլացնեն արեւելեան հինաւուրց առածածեւ ասացուածք մը, որ տարածուած էր Արաբաց, Պարսից, ինչպէս Հայոց մէջ, եւ կամ յղացումն են հին արաբ բանաստեղծի մը, որուն հաւասարապէս հետեւած են Քուշակ եւ Հաթիֆ¹: Իսկ

¹ Ահմէտ Հաթիֆ, կը գրէ Տըֆրեմերի «Ժուրնալ Ազիաթիք»ի 1856ի փետրուար-մարտի թիւին մէջ... մեռաւ ԺԸ դարու երկրորդ կէսին մէջ»: Տըֆրեմերի, այդ յօդուածին մէջ կը յիշէ Հաթիֆի տաղը, որ կը նմանի Քուշակի երկու տողերուն, եւ որ հետեւան է՝ ըստ իր թարգմանութեանը.

«Յիշէ՛ որ քու ծնած միջոցիդ, ամենքը զուարթ էին և դուն միայն արցունք
«կը թափէիր. այնպէս վարուէ՛ քու կեանքիդ մէջ, որ մահուանդ վայրկեանին
«ամէնքը լան եւ դուն միայն զուարթ ըլլաս»:

«Asiatic Miscellany»ի երկրորդ հատորին մէջ (էջ 374), կ'աւելցնէ Տըֆրեմերի, կը գտնուի պարսկական րուպայի մը, այսինքն՝ քառեակ մը, որ միեւնոյն իմաստը արտայայտուած է տարբեր եւ ըստ իս նուազ ախորժիկ ձեւով մը» («Asiatic Miscellany»ի հատորները հրատարակուած են Կալիֆայի մէջ ԺԹ դարուն սկիզբը, եւ կը պարունակին պարսկական, հնդկական ու արաբական բանաստեղծութեանց անգլիերէն թարգմանութիւններ):

Ճամիլ «Մէճնուն ու Լէլայ»ին ֆրանսերէն թարգմանութեանը կցուած մէկ քանի պարսկական բանաստեղծութեանց շարքին մէջ, Շէզի գրած է նաեւ քառեակ մը

Քուշակի վերագրուած միւս քառեակներուն մէջ չեմ գիտեր հատ մը, զոր նոյնութեամբ գտած ըլլամ պարսիկ ոեւէ բանաստեղծի գործին մէջ: Անտարակուսելի է անշուշտ որ Քուշակի երգերը գերծ շեն պարսիկ բանաստեղծութեան ազդեցութենէն, բայց ատի ստրկաբար կրուած ազդեցութիւն մը չէ եղած,— եւ այդ է կարեւորը: Ո՞րն է այն գլուխ գործոցը, որուն մէջ օտար ազդեցութեան հետքը չնշմարտօի: Ռասին իր աստուածային ողբերգութիւններուն մեծ մասին նիւթը Եւրիպիդէսէն առած է, Շէքսպիր՝ իտալացի գրուցագիրներէն. Քորնէյլ՝ սպանիացի թատերգակներուն խորին ազդեցութիւնը կրած է. հռովմէական արուեստը յունականէն առած է իր գլխաւոր բոլոր տարրերը, եւ յունական արուեստը՝ իր սկզբնական շրջանին՝ եգիպտականէն օգտուած է: Նոյն իսկ պարսիկ բանաստեղծութիւնը կրած է արաբական եւ յունական բանաստեղծութեանց ազդեցութիւնը, ինչպէս եւ՝ մերթ՝ Աստուածաշնչական քնարերգութեան ներգործութիւնը. Հաֆըզ ու իսպանաձեռն կեանքի ունայնութիւնը կ'երգեն շեշտով մը, որ երբեմն «ժողովող»ին մեծ ողբը կը յիշեցնէ եւ աշխարհի ցաւերն ու մահուան սարսափը մոռնալու միակ միջոցը Գինիին ու Հեշտութեան մէջ կը փնտռեն, ճիշդ ինչպէս որ Անակրէտն կ'երգէր.

«Երբ գինի խմեմ, բոլոր ցաւերս կը թմրին: Ինչո՞ւ աշխատի,
«սիրտ հատցնել կամ հեծել, Ուզեմ շուգեմ, պիտի մեռնիմ: Ինչո՞ւ
«մուրիւ կեանքի մէջ: Գինի խմենք, աղւոր կիտոսի գինին:»

էականն այն է, որ ազդեցութիւն կրողը տժգոյն հետեւող մը, տափակ կրկնող մ'ըլլալով շատանայ, այլ կրուած ազդեցութիւնը գիտնայ բեղմնաւորել իր ուրոյն խառնուածքէն բղխող նոր կեանքով մը: Պարսիկ բանաստեղծները արաբ, յոյն ու եբրայական քնարին, դաշնակութիւններովը ճոխացուած են իրենց ներշնչմանց ստեղծաշարը, բայց իրենց գործը միշտ ինքնատիպ է. ու տարբեր՝ նոյն իսկ այդ միւս բանաստեղծներէն առնուած մոթիֆները գործածած ատենը. տեսէք ի՛նչ ձեւ կ'առնէ իսպանաձեռն անհունապէս տրտում ու վեհ հոգւոյն մէջ շնորհալի, թեթեւ ու քիչ մը մանկական Անակրէտնին տաղիկը.

որ միեւնոյն իմաստը կ'արտայայտէ. թարգմանիչը կը յայտարարէ, թէ արաբ բանաստեղծէ մը ֆրանսերէնի վերածած է զայն. ահա այդ քառեակը.

«Des pleurs à ta naissance humectaient ta paupière;
«Et, charmés, nous riions autour de ton berceau;
«Puisses-tu, tendre enfant, en perdant la lumière,
«Sourire, et mériter des pleurs sur ton tombeau.

«Քանի որ ոչ ոք այստեղ չի կրնար բեղի վաղորդայն մ'երաշխաւորել,
«Քու սիրով հիւանդ սիրտդ երջանիկ ըրէ՛ հիմա:
«Լուսնին լուսովը՝ գինի խմե՛, որովհետեւ այդ աստղը
«Վաղը մեզ պիտի փնտռէ ու շպիտի գտնէ:»

Նմանապէս Քուշակի տաղերը պարսկական բանաստեղծութեան վրայ կաղապարուած անանձնական, օրինակութիւններ չեն: Քուշակ օգտուած է պարսիկ քերթութեան կարգ մը պատկերներէն, արտայայտական ձեւերէն. այլաբանական դարձուածքներէն, ընդգրկած է նոյն իսկ այդ բանաստեղծութեան ամենէն սիրուն տաղաչափական տարազը՝ «րուպայն» (քառեակը), բայց իր գործը, խորքին մէջ, գուտ «հայկական» է, թրթռուն՝ զգայնութեամբ մը, որ չի նմանիր պարսիկ զգայնութեան, եւ կ'արտայայտէ հոգի մը, որ պարսկականը չէ, ունի կեանքը ըմբռնելու եղանակ մը, մարդկային ցաւերն ու բերկրանքները թարգմանելու ձեւ մը, որ ինքնուրոյն է եւ կը բացատրուի միայն քրիստոնեայ Հայութեան որոշ հոգեբանութեամբը. պարսկական բանաստեղծութեան ազդեցութիւնը ուրիշ դեր չի կատարեր հոգ, բայց եթե բանաստեղծին մտածման արտայայտութեանը մէջ ուժի եւ գեղեցկութեան տարր մը աւելցնել՝ ուրիշ բազմաթիւ տարրերու քով, որոնք հայ ցեղին ընդերքէն կը բղխին կամ բանաստեղծին անհատական ստեղծագործութենէն կը ծագին: Այս խնդրոյն մէջ կայ արդէն ուրիշ կէտ մըն ալ նկատողութեան առնելու: Երբեմն միեւնոյն գաղափարը, միեւնոյն պատկերը կարելի կ'ըլլայ գտնել տարբեր ազգի եւ տարբեր դարու պատկանող երկու կամ երկուքէ աւելի բանաստեղծներու մէջ, առանց որ սակայն այդ բանաստեղծներն իրար երբեք ճանչցած ըլլան. կան տեսակ մը գաղափարներ ու պատկերներ, որոնք այնքան սիրուն, այնքան բնաղափարներ ու պատկերներ, որոնք այնքան սիրուն, այնքան բնական, այնքան «անհրաժեշտ» են, որ այլ եւ այլ ազգերու մէջ միանգամայն ինքնաբերաբար փթթած են՝ առանց որ մին միւսէն փոխ առնելու պէտք զգար, ինչպէս որ միեւնոյն ծաղիկը կամ ծառը կամ անասունը կը գտնուի երկրիս այլ եւ այլ կողմերը, առանց մէկ տեղէ մը ծագած ու ցրուած ըլլալու: Տարբերութիւնը գոյութիւն ունի միայն ծաղիկին, անասունին, ինչպէս եւ գրական պատկերին համար, այն մասնաւոր դրոշմին մէջ, զոր ան կը զգենու ազդեցութեանը տակ այն կլիմային, այն ազգին, այն անձին, որուն մէջ կը ծնի. օրինականութիւնը, փոխառութիւնը, բանագործութիւնը կ'ապացուցուի, երբ պատկերը կամ գաղափարը նոյնութեամբ կրկնուած է, երբ այդ մասնաւոր կնիքը կը պակսի: Այսպէս, Քուշակի տաղերուն մէջ կը գտնենք հետեւեալ եօթնեակը.

«Ես ձագ ծիծեռնիկ պիտէի, զօրն ըզք տուն մտնուի,
«Ան բարձր մօլոտան շարտախո՛ր ես ի հոն բուն մը շինէի,
«Ոնց որ մուքն մթանայր, ցածնայի ծոցդ մտնուի.
«Ոնց որ լոյսն լուսանայր, բարձրանայի բունս մտնուի.
«Ես ապրշմէ խուշախ, զօրն ըզք միջաց գիրկ ածէի,
«Կամ քաղցր նրան գինի, զօրն ըզք փարշըդ պիտէի.
«Անհր ու բերնիդ դընիր, ցածնայի դուշըդ պագնէի.»»

Միեւնոյն գաղափարը արտայայտուած է Անակրէոնի Ի. գեղօնին մէջ.

«Տանալոսի դուտըր ժայռի փոխուեցաւ, կ'ըսեն, Փոխգիոյ
«Լեռներուն վրայ, եւ Պանդէոսի աղջիկը ծիծեռնակ դարձաւ ու
«Քուս: Բայց ես թող հայելի մ'ըլլամ որպէս զի դուն զիս դիտես:
«Թող քու շապիկդ ըլլամ, որպէս զի կրես զիս: Թող վճիտ շուր ըլլամ
«որպէս զի մարմինդ լուամ. անուշահոտութիւն մը, որպէս զի քեզ
«խնկեմ, մարգարտէ մանեակ մը վզիդ համար. սանդալ մը՝ որպէս զի
«ոտքովդ վրաս կոխես»»

Նմանութիւնը ակներեւ է երկու տաղերուն միջեւ, բայց ո՞վ կըրնայ հաստատել, թէ Քուշակ, որ շատ քիչ հաւանական է, որ Անակրէոնը ճանչնար այնպիսի ատեն մը, ուր հեթանոս հելլենական գրականութիւնն այլ եւս անծանօթ էր դարձած Հայոց մէջ, այդ գաղափարը փոխ առած ըլլայ Անակրէոնէն. այդ գաղափարը «մարդկային» գաղափար մըն է, գրեթէ ամէն ազգի ժողովրդական քերթութեան մէջ ան կ'երեւայ՝ առաւել կամ նուազ տարբեր ձեւով մը ու Քուշակին «ծիծեռնակն» ու «նոսն գինին» կը բաւեն անոր տաղին անձնականութիւնը ապացուցանելու համար, եւ հայկականութիւնն ալ, որովհետեւ այդ «ծիծեռնակ»ի եւ «համբուրող գինի»ի նմանութիւնը յաճախ կը տեսնուի հայ ժողովրդական երգերուն մէջ:

Կարելի է նոյն իսկ ըսել, թէ Քուշակի տաղերը ամենէն «հայկական բանաստեղծութիւնն են, զոր Հայ ցեղն արտադրած ըլլայ երբեք: Այդ տաղերուն մէջ «հայերէն ասել» բացատրութիւնը, որ մէկ քանի տեղ կը կրկնուի («կը խմէ ու հայերէն կ'ասէ», «կասեմ թէ հայերէն ասա»), նշանակալից է. մեր աշուղները, որ մահմետական տիրապետութեան Հայաստանի մէջ վերջնապէս տարածուելէն յետոյ՝ շատ աւելի պարսկերէն ու թրքերէն լեզուով կը քերթէին, քան հայերէնով,— ինչպէս Սայաթ-Նովան իսկ,— սրտի պէտք մը կը զգային սակայն իրենց մայրենի լեզուով ալ արտայայտելու իրենց հոգւոյն մեծ յուզմունքները, եւ այդ պարագային՝ կը ջանային անշուշտ բանաստեղծական ու երաժշտական օտար բանաձեւերէն հեռու հայկական

աւանդութիւնը շարունակել խօսքերուն ու եղանակին մէջ, վաղնջական աւանդութիւնը, զոր հին հայ երգիչները թողած էին եւ որ, հակառակ օտար հզօր ազդեցութիւններուն՝ կենդանի կը մնար. Քուշակի «հայերէն ասա»ն ըսել կ'ուզէ, թէ այդ երգերը յղացուած էին հայկական ոճով եւ հայկական երաժշտութեամբ: Այդ տաղերուն կարգ մը ձեւերն ու դարձուածքները Հայաստանի ամէն կողմերու ժողովրդական երգերուն մէջ յաճախադէպ են. հայկական ֆոլքլորին խտացումը կը թուին անոնք. եւ շատ հաւանականաբար Քուշակ իր այդ պատկերներուն, բացատրութեանց, նմանութեանց բոլորն ալ իր ուղեղէն չէ հնարած, այլ ժողովրդական երգերէն— որոնց սմանք շատ հին ըլլալու են, թերեւ հեթանոսական շրջանէն միացած,— քաղած է իր տաղերուն զլխաւոր մոթիֆները. կայ այդ երգերուն մէջ հատ մը, որ կը վերարտադրէ, գրեթէ նոյնութեամբ, պատկեր մը, զոր նարեկացին արդէն գործածած էր եւ որ թերեւ հայկական հին առածաձեւ ասացուածք մըն է երկու բանաստեղծներուն մէջ միանգամայն ցոլացած:

Ահա Քուշակի քառեակը.

«Կանչեմ այդ ծովին վրայ, ծովն ի յակէն թանաք դառնայ,
«Ձինչ ի շամբ եղէզ որ կայ, ամէնն ինձ գրէ պիտենայ.
«Ձինչ երէց ու արեղայ դանուշման, որ գիր գիտենայ,
«Փրէ չկարնայ կարգալ զինչ ի իմ սիրտն կայ դուսայ:»

Եւ ահա նարեկացիի ֆրազը.

«Ձի թէ զի՞ն մի ի ծովուց ի յորակութիւն դելոյ լեղեղեցից,
«եւ զդաշտս ասպարիսօք բազմօք սահմանեալ՝ ի տարածումն լայնութեան քարտենի շափեցից, եւ զպուրակս յորունց անտառաց
«շամբից եղեգանց ի հատուածս գոյութեան գրչաց կազմեցից, եւ
«ոչ զթիւ մի ի բարդելոցն անօրէնութեանց զօրեցից ընդ գրով
«սահմանի գրաւել:»

Այդ երգափունջը կրնանք ուրեմն համարիլ ամենէն հարազատ արտայայտութիւնը հայ ժողովրդին հաւաքական զգայնութեանը: Արդէն, այդ երգերը, յաճախ շատ անձնական յուզման մը շեշտովը տրոփելով հանդերձ, իրենց ամբողջութեանը մէջ այլազան հոգեկան վիճակներու թարգմանութիւնն ըլլալու ձեւն ունին. անոնք կ'արտայայտեն երջանիկ սիրահարին հրճուանքն, ինչպէս իր եարին մեկնումին ետեւէն հեծկտացող կնոջ մօրմոքը, իր բարեկամին դիշերանց սպասող գեղուհոյն սրտին տրոփը, ինչպէս եւ անառիկ աղջկան մը արհամարհոտ քրքիջը, հայ «ղարիպ»ին անյատակ տրամուծութիւնն, ինչպէս սիրա-

հրաւէր պուրակներուն, երկինքներուն ու ծովերուն ժպիտը, պիլպիլիւն ու վարդին մեղեդին, փնչպէս կեանքի ու մահուան վրայ խոկումներ: Աշուղը կ'երգէ ուրիշներուն համար, թարգմանել կը ջանայ բազմազան զգացումներն անոնց, որոնց սրտին խօսնական է ինքը կոչմամբ. եւ ատի անհունապէս կը բազմապատկէ այդ երգերուն հրապոյրը:



Այս տաղերը հրատարակելով լ.մ նպատակս է ոչ միայն անզուգական գեղեցկութեամբ գործ մ'իր ամբողջութեանը մէջ ճանչնալու հաճոյքն ընծայել հայ հասարակութեան, այլ եւ, ու մանաւանդ, այս հոյակապ յիշատակարանին յայտնութիւնովը մեր ժողովրդին անգամ մը եւս ապացուցանել, թէ ինքն ալ եղած է ցեղ մը՝ ինքնատիպ ու բարձր գեղեցկութիւն մը ստեղծելու կարող: Մենք՝ Հայերս, երկու հակընդդէմ ու նոյնքան վնասակար շահագնացութեանց միջեւ տարուբերուած ենք սկիզբէն ի վեր. կա՛մ մեր ցեղը կ'երեւակայենք իբրեւ մարդկութեան ցեղը, եւ կա՛մ գայն կը նկատենք իբրեւ ամենէն ողորմելի վիժուկ մարդկային ընտանիքին: Կան մեր մէջ հէքեաթներով սնած մտքեր, որոնք կ'ուռին այն օգային երազովը, թէ հայ ազգը աշխարհս դողացուցած է իր Արամներուն, Տիգրաններուն, Արտաշէսներուն եւ Տրդատներուն սուրովը, առաջինը եղած է քրիստոնէութիւնն ընդունող, եւ թէ իր լեզուն եւ իր գրականութիւնը ամենէն գեղեցիկն են, զոր մարդկութիւնն արտադրած ըլլայ, գովեստը, այդպիսիներուն բերնին մէջ, ոչ մէկ որոշ պատճառաբանութիւն, ոչ մէկ յստակ շահաւորութիւն չունի, թեւ ապացուցանելի որակում չի ներկայացնէր, անիմաստ ինքնարբեցութեան մ' արդիւնքն է, այնքան ծիծաղելի՝ որքան վնասակար: Բայց հակառակ ծայրայեղութիւնը ոչ նուազ վնասակար է. կան մեր մէջ, մանաւանդ մեր «նոր»երուն մէջ, մտքեր, որ կ'ուրանան հայ անցեալին մէջ թեւ մեծութիւն, որոնք երոպական գրականութիւնը ճանչնալուն համար կը կարծեն, թէ պարտականութիւն, ունին իրենց ցեղին մինչեւ ցարդ արտադրած գործերուն համար արհամարհանք ունենալ, եւ որոնք կը յաւակնին մտածել, թէ հայ ցեղը մինչեւ այսօր ոչ մէկ ինքնուրոյն, ոչ մէկ առնականօրէն գեղեցիկ գործ մ'արտադրելու անկարող եղած է:

«Մենք, կը գրէր ինծի Շիրվանզադէ «Անահիտ»ի հիմնարկութեան «առթիւ ուղղած նամակին մէջ, Հայերս չունինք՝ ոչ գրականու-

«թիւն երոպական մտքով եւ ոչ մանաւանդ հրապարակախօսու-
«թիւն. թէ՛ մէկը և թէ՛ միւսը պիտի ստեղծել, խորտակելով հինը,
«նրա աւերակների վրայ կառուցանել նորը...»

Արծրունի եւ Ռաֆֆի մէկէ աւելի անգամներ նմանօրինակ վճիռներ արձակած են: Ես իսկ, առաջին յօդուածներէս մէկուն մէջ զոր գրած եմ դպրոցէն ելլելէս անմիջապէս յետոյ, ատոր մօտ բան մը կ'ըսէի.

«Մենք երբեք չենք ունեցած ճշմարտապէս հայ գրականութիւն
«մը: Ոսկեդարու հեղինակը հետեւող եղած են Յունաց եւ Ասորաց.
«անկման դարուց մատենագրաց մէջ կը տեսնուի աւելի հզօր ազ-
«դեցութիւն Յունաց, կատինացուց, Արաբացուց, իսկ այս դարուն
«ուր մեր գրականութիւն ամենէն աւելի ծաղկեցաւ, ամէն տարր
«ու սնունդ օտարէն աւին մեր գրողները» («Հայրենիք», 1891):

Ճշմարիտ է, որ այսպիսի դատաստան մը յայտնողներն իրենց ընթացքը արդարացնող մէկէ աւելի պատճառներ ունեցած են. արեւմտեան գրականութեանց առողջ, հզօր ու անթերի գլուխ-գործոցներուն ծանօթացած, կազմուած՝ երոպական քննադատութեան խիստ ու անկողմնակալ ուղղութեամբը, այդ նորութեան, լայնութեան, ինքնատուութեան ու կատարելութեան սիրահար մտքերը զիրենք գոհացնող ոչինչ գտած են այն անկերպարան քառսին մէջ, զոր իրենց կը ներկայացնէին իբրեւ Հայոց պատմութիւն եւ իբրեւ Հայոց գրականութիւն: Պէտք է խոստովանինք, թէ մենք՝ Հայերս, դեռ չունինք մեր պատմութիւնը ճշգրտապէս ներկայացնող որոշ ու վերջնական աշխատութիւն մը (ճշմարիտ Հայոց պատմութիւնը դեռ նոր կը սկսի կոր ուրուագծուիլ), եւ չունինք մանաւանդ հայ գրականութեան լուրջ պատմութիւն մը, ամուր, գիտակից եւ ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը այն բոլոր իրական գեղեցկութիւններուն, զոր հայ միտքը կրցած է արտադրել:

Հ. Զարպհանէլեանի «Հայ Գրականութեան Պատմութիւն»ը, որ միակ գործն է այդ տեսակին մէջ, գեղեցկագիտական հասկացողութեան, պատմական հոգեբանութեան տեսակէտով շատ տօգոյն է ու միջակ, ամէն ինչ, որ մեր նախնիք թողած են՝ այնտեղ կը պսակուի ուռուցիկ ու տարտամ գովեստներով, առանց որոշ վերլուծումի, առանց գեղեցկութեան ինչուին եւ ինչպէսին պատճառաբանուած բացատրութեան, առանց թերութիւններու եւ յատկութիւններու յստակատես անշատումին. ու ինչ որ հին գրականութեան ամենէն պայծառ ու ամենէն ինքնատիպ էջը կը կազմէ,— միջնադարեան աշուղներուն քեր-

թութիւնը, — այդ գրքին մէջ կարճ ու շոր յիշատակութիւն մ'ունի մի-
այնս: — Մեր դպրոցներուն մէջ եւրոպական գրականութեանց քիչ շատ
կանոնաւոր դասընթացք մը կ'աւանդուի, բայց հայ գրականութեան
վրայ ուրիշ բան չեն տար աշակերտին, բայց եթէ հարեանցի, ան-
գոյն ու սխալ ծանօթութիւն մը: Ատոր արդիւնքն է այն տեսակ մը
արհամարհանքը, զոր եւրոպական գրականութեամբ սնած մեր նոր
սերունդներն ունեցած են եւ ունին դեռ հայ գրականութեան համար,
արհամարհանք մը, որ մեր մէջ տարածուած է կարծուածէն աւելի, եւ որ
յաճախ մեր գրականութեան միայն շնորհուի, այլ՝ ամբողջ ցեղին:
Տարօրինակ դիւրութիւն մ'ունինք մեր ցեղին թերութիւնները յօժարա-
կամ խոշորցնելու, ընդհանրացնելու, մեր ազգը մարդկութեան մրու-
րը նկատելու, մէկ խօսքով՝ սովորական բան մըն է մեզի համար
Հայ ըլլալնէս ամշնալը, եւ ատի բաց է ի բաց ըսելով քաջութեան, ան-
կեղծութեան, ճշմարտասիրութեան փայլուն ապացոյց մը տուած
ըլլալ կը կարծենք: Այսպէս՝ Բաֆֆի կրցած է «բող»ի մը նմանցնել
հայ ժողովուրդը, որ «դիմացը ելող աշխարհակալին ծոցը պառկած
եւ անոր բոլոր կիրքերը յագեցուցած է յօժարակամ», մինչդեռ մեր
ամբողջ պատմութիւնը կ'ապացուցանէ, որ Հայը, եթէ երբեմն իր ներ-
քին գծտութիւններուն հետեւանքով իրօք ինք իր ձեռքովն իր տունը
կործանած է, շատ յաճախ ալ մոլեգնաբար ոգորած է ինքզինքը ճո-
ղպրելու համար օտարին ծանր բազուկներէն, որ զինքը բռնի կը փռէին
գերութեան անկողինն վրայ:

Իր թերութիւնները արիաբար խոստովանիլը մեծ եւ օգտակար յատ-
կութիւն մըն է, բայց երբ ատի հասնի այն ծայրայեղ, հիւանդոտ ու
տգեղ աստիճանին, ուր մենք զայն բերած ենք, ինքնասպանու-
թեան առաջնորդող արարք մը կը դառնայ, այնքան տխմար, որքան
վնասակար: Անհրաժեշտ է, որ ազգ մը, ինչպէս անհատ մը, գի-
տենայ ճիշդ ու որոշ չափը իր ունեցած ուժին, իր կատարած գոր-
ծին, այն տեղին վերջապէս, զոր իրաւունք ունի բռնելու տիեզերական
քաղաքակրթութեան մէջ: Եւ շատ սխալ է կարծել, թէ հայ ցեղին նկա-
րագիրը, երբ զայն նկատենք իր ամբողջ պատմութեանն ընթացքին
մէջէն, աւելի հարուստ է թերութիւններով, քան յատկութիւններով: Հայը
շատ «ազնիւ» ցեղ մըն է, որ սակայն շատ «անբաղդ» է եղած. եւ
իր թերութիւններէն շատերը իր ճակատագրական անբաղդութեանը
արդիւնքն են: Հայը, ճշմարիտ է, «մեծ ազգ» մը չէ եղած մարդկային
ընտանիքին մէջ, չէ արտադրած Յուլիոս Կեսար մը, Աղեքսանդր Մա-
կեդոնացի մը կամ Նափոլոն մը, որ աշխարհս իր լուծին տակ կ'էր,

չէ արտադրած Մովսէս մը, Պուտոս մը, Կոնփուլիոս մը, Յիսուս մը
կամ Մուհամմէտ մը, որ կրօնք մը ստեղծէր եւ բազմաթիւ ազգեր՝
տիեզերքն ու կեանքը բացատրելու իր այդ եղանակին հպատա-
կեցնէր, չէ արտադրած Արիստոտէլ մը, Պլատոն մը, Սփինոզա մը,
Քանթ մը, Տեքարթ մը, Օկիւսթ Քոնթ մը, որ իմաստասիրական սիս-
տեմ մը յղանար, ոչ ալ Եսթրէլս մը, Սոփոկլէս մը, Յիրտուսի մը,
Խայեամ մը, Տանթէ մը, Շէքսպիր մը, Կէօթէ մը, Յոբ մը, Եսայի մը,
ոչ ալ Փիդիաս մը կամ Միքէլ-Անճէլօ մը, Վինչի մը կամ Բամպարանտ
մը, Պեթովէն մը կամ Քլոտ Պէրնար մը, որոնց հանճարը մարդկային
հորիզոնին բոլոր ծայրերուն համար տեսանելի բարձունքի մը վրայ է
կանգնած. բայց ասի՝ ոչ թէ անոր համար, որ հայ ցեղը ճակատագրակա-
նօրէն անկարող է այդպիսի տիեզերական հանճարներու ծնունդ տալու,
այլ անոր համար, որ մեր քաղաքականապէս ձախորդ դիրքը՝ Արեւելքի
եւ Արեւմուտքի մէջ սեղմուած, եւ մանաւանդ մեր անկարգապահ, ան-
միաբան, անհատամոլ ոգին՝ հաւաքական մեծ ու տեւող զօրութեան
մը տիրացումն անկարելի են դարձուցած մեր ցեղին. եւ զայն դատա-
պարտած են միշտ նուաճուելու շրջակայ աշխարհակալ մեծագոր ցե-
ղերէն, — այնպէս որ, մեր ժողովուրդը, սկիզբէն ի վեր, իր կեանքին
զրեթէ բոլոր վայրկեանները, իր ուժերուն ամենամեծագոյն մասը, իր
հոգոյն, խելքին ու բազուկին ամբողջ կորովը օտարին դէմ ինքզինքը
պաշտպանելու համայնածախ գործին նուիրած կամ ներքին կռի-
ւներու մէջ մաշեցուցած է եւ չէ ունեցած այն մեծ զօրութեան, ապա-
հովութեան ու բարօրութեան երկարատեւ շրջանները, որոնք անհրա-
ժեշտ են հսկայ քաղաքակրթութիւններու ծնունդին համար: Մարդ-
կային մտածումը իր ամենաբարձր կատարներուն հասած է այն
ազգերուն մէջ միայն, որոնք քաղաքական ամուր ու տեւական զօրու-
թեան մը վրայ կրցած են հիմնել իրենց գոյութիւնը. աշխարհակալէն
յետոյ, որ իր սուրբ հորիզոնին մէկ ծայրէն միւսը շողացուցած է յաղ-
թական եւ հարան ու հիւսիսը խոնարհեցուցած է իր ազգին գերազան-
ցութեանը փառաւոր ապացուցումին. առջեւ, այդ անծայրածիր զօրու-
թեան հողին վրայ, այդ գերագոյն արութեան գիւնիովը գրգռուած,
մտածողը, արուեստագէտը, քերթողը՝ իր ուղեղին մէջ զգալով այն
բոլոր թափը, բարոյական եիքտրականութեան փոխուած, զոր իր զի-
նուոր եղբայրները ցոյց տուին պատերազմներու ապրուած դիցազ-
ներգութեանը մէջ, ինքզինքը գտնիլով զետեղուած՝ բարձր հայեցակէտի
մը վրայ, որմէ ոչ թէ ցեղի մը փոքրիկ ցաւերն ու մտահոգութիւնները
կը նշմարուին միայն, այլ իր ոտքին տակ փռուած երեւոյղ ամ-

բողջ մարդկութեան սրտին բոլոր մեծ ու յաւիտենական բարախում-
ները, եւ բոլոր անվերջ անդունդները Երկնքին ու Դժոխքին, բոլոր
վսեմ առեղծուածները Բնութեան ու բոլոր վեհ շարշարանքները կամ
գերազնիւ արեքցութիւնները մարդկային Հոգիին,— կ'արտադրէ գործ
մը, ուր ամբողջ մարդկութեան, ամբողջ երկրագնտին, կարելի է ըսել՝
ամբողջ Արարչութեան (որովհետեւ մեր երկրագունտը, իր փոշիածեւ
փոքրկութեանը մէջ, համառօտութիւն մըն է անպարագիծ տիեզերքին)
վիթխարի խորհուրդը կը պատկերանայ ցեղի մը ինքնուրոյն խառ-
նուածքին մէջէն, այդ խառնուածքին որոշ գոյնովն ու շեշտովը հզօ-
րապէս դորշմուած, բայց իր խորքին մէջ՝ լայնօրէն մարդկային,
վեհօրէն տիեզերական: Այս ընդհանուր օրէնքին դէմ իբր բացառութիւն
միայն Տաճիկն ու Հրէան են գտնուած, Տաճիկը որ՝ ահեղագօր աշխար-
հակալներ արտադրած ըլլալով հանդերձ՝ չէ կրցած հիմնել ազնիւ եւ ամուր
քաղաքակրթութիւն մը, եւ Հրէան, որ զինուորական զօրութեան ուսի
ապացոյց տուած ըլլալով հանդերձ երբեք, աշխարհիս իմացական
ամենամեծ ուժերէն մէկն արտադրող ցեղերէն մին եղած է, քանի որ
ծնունդ տուած է Մովսէսին եւ Յիսուսին, որոնց մտածումը մինչեւ
ցարդ կը տիրէ մարդկութեան կէսին, եւ ստեղծած է Աստուածաշունչը,
մեր երկրագունտին գրական ամենէն հզօր յիշատակարաններէն մէկը:
Ճշմարիտ է, այո՛, որ Հայը չէ դրած մարդկային Պանթէոնին
մէջ մեծ օրէնսգէտ մը, մեծ իմաստասէր մը, մեծ կրօնքի հիմնադիր
մը, մեծ արուեստագէտ մը, որ ամբողջ մարդկութեան առջեւ նոր հո-
րիզոն մը բանար գեղեցկութեան կամ մտածման,— բայց Հայը տուած
է բաւականէն աւելի ապացոյցներ, որ կը յայտնեն, թէ ինքը ունէր
փր մէջ ձիրքը՝ որ շատ քիչ ցեղերու տրուած է՝ այդ գերագոյն
ստեղծագործութեան դերը կատարելու համար, եւ թէ անշուշտ զայն
կատարած պիտի ըլլար, ու շքեղօրէն, եթէ ինք ալ ունեցած ըլլար, մտա-
ւորական ու զինուորական առաջնակարգ յատկութիւններուն հետ, որոնց
ապացոյցները տուած է, միապետական կեդրոնացեալ, խտացեալ
հզօր կազմակերպութիւն մը՝ ինչպէս Պարսիկը, Ասորեստանցին կամ
Արաբը, եւ կամ այն մեծ համերաշխութեան ոգին, զոր Հրէաները միշտ
ցուցուցած են: Կը բաւէ ասոր համոզելու համար նկատի առնել
ամեն ինչ, որ Հայը կրցած է ընել՝ անհատապէս՝ երբ իր ազգա-
յին աննպաստ միջավայրէն դուրս ելած ու լաւագոյն միջավայ-
րերու մէջ տարած է զարգացնել իր կարողութիւնները. Հայը եղած է
Պրոյքերեսիոս, այսինքն Գ. դարուն ամենամեծ յոյն հոնտորը, Ներսէս,
այսինքն հռովմէական պետութեան ամենէն մեծ զօրավարներէն մին,

Չմշկիկ, այսինքն բիւզանդական կայսրութեան ամենէն մեծ կայսրերէն
մէկը, եւ այլն, եւ այլն:

Նոյն իսկ իր միջավայրին մէջ, Հայը տուած է ապացոյցներ, եր-
բեմն շատ փայլուն, իր մտաւոր ու բարոյական յատկութեանց. Ար-
տաւագո միակ Արեւելցի արքայորդին է, որ կարողացած ըլլայ գրել
Սոփոկլի ազգին հիացումը շարժելու կարող ողբերգութիւններ՝
Հոմերի լեզուով,— ինչ որ ցոյց կուտայ, թէ Հայոց մէջ յունական բարձր
կրթութիւնը ո՛րչափ զարգացած էր:

Այն գեղեցիկ շարժումը, որ տեղի ունեցաւ Վուամշապուհի, Սահակի
եւ Մեսրոպի նախաձեռնութեամբ, մեր ցեղին մեծապէս պատուաբեր
երեւոյթ մըն է. այնպիսի ատեն մը, ուր Պարսկէն նուաճուելու եւ
ընկուզուելու վտանգը առաւել քան երբեք տիրական էր, հայ
պատանիները զրկել Աթէնք ու Կ. Պոլիս՝ արեւմտեան քաղաքակր-
թութիւնը տարածելու համար Հայոց մէջ եւ Հայոց լեզուն ու գրա-
կանութիւնը յունականին հետեւողութեամբ զարգացնելու համար,
ուշիմ, յանդուգն ու հեռատես ցեղի մը գործն է այդ: Եւ լեզուն,
Ե. դարու հրաշալի հայերէնը, ինքնին կը բաւէ արդէն՝ ցեղին
գեղեցկագիտական կորովն ապացուցանելու. ինչպէս եւ ապացուցանե-
լու՝ իր վեհութեամբը, մեծավայելութեամբն ու արքայական ճոխու-
թեամբը՝ գոյութիւնը նախորդ շրջանի մը, ուր հայ ցեղը զօրութեան
ու փառքի վաղանցուկ, բայց լայն տիրացում մ'ունեցած էր, որով-
հետեւ միշտ «ստրուկ», նոյն իսկ միշտ «միջակ» մնացած ազգ մը
անհնար է, որ այդ ծիրանեփառ գեղեցկութեամբ լեզուն յօրինած ըլլար:
Հայուն մշտական ձգտումը Ասիային կռնակ դարձնելու եւ Արեւմուտքի
քաղաքակրթութեան կապուելու, անօրինակ գոհողութիւնները, զոր
յանձն առած է իր այդ ուղղութեան հաւատարիմ մնալու համար,
կ'ապացուցանեն նիւթականը բարոյականին զոհելու մեծ յատկու-
թեան գոյութիւնն իր մէջ եւ զինքը յարգելի կացուցանող գծերուն
կարեւորագոյնն են: Իր եկեղեցական երաժշտութիւնը եւ իր ճար-
տարապետութիւնը, զոր այնքան գորովով ու եռանդով երկնած ու
կերտած է Բագրատունեան ու Ռուբինեան երկու սիրուն շրջաններուն՝
երբ իր քաջութեան ու ճարպկութեան շնորհիւ կրցած է պահ մը
ապահովութեան պատնէշ մը կանգնել իր շուրջը, կը վկայեն դարձեալ՝
ու պերճախօսաբար՝ ի նպաստ իր քաղաքակրթական ձիրքերուն:
Ատոնց կարգը պէտք է նաեւ դասել արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը
Արեւելքի բազմաթիւ ցեղերուն մէջ տարածողի դերն ալ, զոր կատարած
է Հայը. մեր ցեղն է, որ քրիստոնէութիւնը մտցուցած է Վրացոց,

Աղուանից մէջ, եւ նոր ժամանակներուն՝ Պարսից ու Տաճկաց ծանօթացուցած է եւրոպական քաղաքակրթութեան շատ մը էական գծերը: Պէտք է նկատել նմանապէս, որ վերջին դարուն մէջ, մերձաւոր Արեւելքի ցեղերէն միմիայն Հայն է, որ արտադրած է մեծ քաղաքագէտներ, ինչպէս՝ Նուպար փաշա եւ Լորիս Մելիքոֆ, մեծ զօրապետներ՝ ինչպէս Լազարէֆ, Տէր Ղուկասոֆ, Շուքրովիքոֆ, արուեստագէտներ՝ ինչպէս Այվազովսքի, Աղամեան ու էտկար Շահին, գիտնականներ՝ ինչպէս Ա. Արծրունի, Քերոբէ Պատկանեան, Տաշեան, Մանուէլեան ու Արեւմուտքի արդի ընկերական իմաստասիրութիւնը խորապէս ըմբռնած ամուր ու խրոխտ մտքեր, ինչպէս Ոսկանեանը, զոր Քաւուր յարգեց, եւ Նալբանդեանը, զոր Պաքունին իր մտքի եղբայրներէն մին կ'ընդունէր: Մեր գրականութիւնը վերջապէս, որքան ալ ուրիշ ոեւէ ցեղի վրայ ազդեցութիւն գործած չըլլայ, ունի սակայն իր հին ու նոր շրջանին մէջ քանի մը էջեր, որոնք, երբ պատշաճօրէն ծանօթացուին օտար ազգերուն, տիեզերական յարգանքի պիտի արժանանան: Սխալ է այն կարծիքը— օտարներէ յայտնուած ու մենէ ալ սովորաբար ընդունուած— թէ Հայոց հին գրականութիւնը կրօնական ու ժամանակագրական գրուածքներու շոր, անգոյն եւ միօրինակ շեղչակոյտ մ'ըլլայ. նախ՝ պէտք չէ մոռնանք, թէ այդ հին մատենագրութեան ամբողջ մէկ կէտը. եւ գեղեցկագոյնը, կորսուած է՝ մեր մէջ չգտնուած ըլլալուն համար Պիսիստրատեաններ, որ հաւաքէին մեր հին դիցադէրգական երգերը եւ անոնցմով Հայ Ելիական մ'ու Ողիսական մը կազմէին. Խորենացին եթէ ունի իրական յանցանք մը՝ ու շատ մեծ, հաւաքած ըլլալն է այդ բոլոր երգերը, որոնք իր ատենը դեռ ամբողջութեամբ պահպանուած էին). այն կտորուանքները, որ կը մնան, կը բաւեն սակայն մեզի ընդնշմարել տալու թէ ի՛նչ լուսաւոր, առնական ու գունագեղ հայ դիցադէրգութիւն մը գոյութիւն ունէր, գրուած՝ աւելի արագ, աւելի թեթեւ ու նոյնքան աշխոյժ ոճով մը որքան Պարսից Շահնամէն. յետոյ, մեր պատմագիրներուն մէջ եթէ չկայ Թուկիտիտէս մը, կան սակայն Նդիշէի պէս բանաստեղծ մը, որուն գործը քրիստոնէական քերթուածներու ամենէն գողտրիկներէն մէկն է, Փարպեցիի պէս լուրջ եւ վեհոգի պատմող մը, Լաստիվերտացիի պէս հզօր եղերերգակ մը. գալով կրօնական բանաստեղծութեան, ճշմարիտ է որ անոր ներշնչումն ու գլխաւոր նիւթերէնները եբրայական, ասորական ու բիւզանդական գրականութիւններէն առնուած են, բայց Հայը այդ եկամուտ կտաւին վրայ իր ուրոյն հոգին է, որ ասեղնագործած է, եւ կարելի է ըսել, որ Հայոց կրօնական գրականութեան մէջ կան էջեր—

Նարեկացիի աղօթքները, Շնորհալիի մէկ քանի շարականները, Լամբրոնացիի քարոզները. եւ կարգ մը անանուն հոյակապ երգեր մահուան, դժոխքի, յարութեան, Աստուածածնի, հոգւոյ եւ այլ միստիքական նիւթերու վրայ, որոնք կրնան հաւասար դասուիլ եւրոպական մեծագոյն ազգերուն. քրիստոնէական գրականութեան այդ կարգի արտադրութեանց հետ: Ասկից զատ, բացարձակապէս անճիշդ է, թէ մեր հին գրականութիւնը զուրկ ըլլայ «աշխարհական» ազատ քերթութեանէն. միջնադարեան բազմաթիւ աշուղները, եւ Քուշակը մանաւանդ, կ'ապացուցանեն, թէ Հայը երկնքին հետ երկիրն ալ գիտցած է երգել, եւ հոյակապօրէն: Իսկ մեր արդի գրականութիւնը, եթէ բաղդատութեան իսկ չի կրնար դրուիլ եւրոպական արդի մեծ գրականութեանց հետ,— եւ ապուշութիւն պիտի ըլլար Քիւրտերուն, Տաճկներուն ու այլասերած Պարսիկներու ձեռքը մնացած խեղճ Հայէն պահանջել, որ Գերմանացիին կամ Ֆրանսացիին մտաւոր զարգացմանը կարենար հասնիլ,— ամենէն վառվռուն, ամենէն այլազան, ամենէն ճոխ ու ազատաշունչ եւ նոյն իսկ ամենէն ինքնուրոյն գրականութիւնն է, զոր մերձաւոր Արեւելքն արտադրած ըլլայ նոր ժամանակներու մէջ. բարձր՝ արդի Պարսկաց, Թրքաց, Վրացուց, Պուլկարաց, Ասորուց, նոյն իսկ արդի Յունաց գրականութիւններէն: Աբովեանի ոճը ամենէն անձնական ու ամենէն հզօր ոճերէն մէկն է, որ երեւցած ըլլայ ԺԹ դարու ոեւէ ազգի գրականութեան մէջ: Այս բոլորը կը ձեւացնեն «հայկական քաղաքակրթութիւն մը». համեստ, բայց որոշ ու հզօր, եւ ի յայտ կը բերեն «հայկական» ինքնատիպ նկարագիր մը, անհունապէս յարգելի: Պէտք չէ մոռնալ նաեւ, որ Հրէաներն ու Ասորիները իրենց ազգային լեզուին գործածութիւնը կորսնցուցած են, Ձուիցերիացիներն ու Պելճիքացիները երբեք չեն զարգացուցած իրենց ազգային լեզուն, մինչ մենք պահպանած ենք յամառաբար մինչեւ այսօր մեր լեզուն: Հայը փոքր ազգերու ամենէն մեծերէն մէկն է, եթէ ոչ ամենէն մեծը:— Ու մենէ՛ կախեալ է, որպէս զի ան հասնի վերջապէս ապագային մէջ ամբողջականօրէն ու իր գերագոյն լրութեամբը հրաշակերտել ինչ որ մինչեւ ցարդ հատուածաբար եւ անկատարօրէն իրագործած է:

Դառնալով Քուշակին, թող ոչ որ շափազանցութիւն ընկատէ եթէ յայտարարեմ, որ այդ զմայլելի երգիչն արտադրած ըլլալը միայն բաւական է որպէս զի Հայ ցեղը յարգանքի արժանի ըլլայ եւ որպէս

զի մենք մեզ հպարտ զգանք Հայ ըլլալնուս: Քուչակը անշուշտ շունի պարսիկ մեծ բանաստեղծներուն, Հաֆթըզի, Սաատիրի, ու մանաւանդ Խայեամի, իմաստասիրական խորութիւնը եւ գեղեցկագիտական հմտութիւնը. Խայեամ ամենէն խիզախ եւ ամենէն զարգացած մտքերէն մէկն է, զոր մարդկութիւնն արտադրած ըլլայ.— իր «Քառեակներու Գիրք»ը անզուգական բաժակն է, ուր երկնքին ու երկրին խորհուրդներուն վրայ երկարորէն խոկացած եւ ամէն բանի ունայնութիւնն իր ձեռքովը շօշափած եւ ատկից խորապէս վիրաւորուած մեծ հոգի մը իր թանկագին ու սեղմուած ցաւը՝ արիւնով, արցունքով ու ծաղկի հիւթերով ալ շինուած . դառն ու անհասելիօրէն անուշահոտ եւ մահաբերորէն արբեցուցիչ գինիի մը պէս կը լեցնէ դանդաղորէն: Քուչակ «գեղջուկ» երգիչ մըն է, իմաստասիրական ու դիտական կրթութենէ զուրկ, ծանօթ՝ միայն աստուածաշնչական գրականութեան ու աշուղական արուեստին եւ թերեւս քիչ մըն ալ պարսկական բանաստեղծութեան. ուրիշ բան չէ ըրած, այլ միայն իր սիրտը, իր ամբողջ սիրտը դնել քանի մը պարզով, աղբիւրի պէս բղխող, լերան ծաղկի պէս մէկ ցայտքով ժայթքող, ամառ գիշերուան աստղի պէս խաղաղ ու պարզ ցոլացող երգերու մէջ. բայց այդ «սիրտ»ը ունի այնպիսի բնածին քաղցրութիւն մը, որ «չի սորվուիր», այլ բնութեան անհաս քուրային մէջ ինքնին արդէն շինուած կը տրուի տեսակ մը եղանակ խառնուածքներու: Ոչինչ կայ իր մէջ արուեստակեալ, բռնադբօսիկ, ինչպէս Սաատիրի երգերուն մէջ. ամէն ինչ ուղղակի սրտէն կը հոսի, եւ ընթերցողին սրտին կ'հրթայ շիտակ, առանց ոեւէ դարձուածքի, առանց ոեւէ աւելորդ ձեւախաղութեան: Ճշմարիտ է, որ տեղ տեղ ռամիկ, գռեհիկ տարր մը կուգայ պղտորել ներշնչումին մաքրութիւնը. թոյլ, լալկան, «ճիտը ծուռ» կեցուածք մը կայ երգերուն մէկ մասին մէջ. կը զգացուի վիրջապէս երբեմն, որ երգիչը կը պատկանի ազգի մը, որ լուծ կը կրէ, որ խեղճ է, թափառական է, գլխիկոր է, ճզմուած է:

«...Չարին համբերել պիտի, ինչ որ դալ բարին հասանի...»

«...Կ'ուզե՞ս որ յուզիդ կենաս որ ամէն մարդ զքեզ սիրէ,
«Դուն հողուն նման կեցիր որ ամէն մարդ ըզքեզ կոխէ»:

«...Այն որ առտուրն երթայ, գէմ պիտի զգժարն յանգիճէ,
«Մտիկ լեռներուն արա, խելօքնուն ասած մասալ է.
«Այն որ բարձր է՝ ձիւն ունի, այն որ ցածն է՝ ի՞նչ կանանչ է»:

«...Մարդ որ ի խարիպութիւն երթայ, գէմ նորա շատ խելք պիտենայ,
«Քան զամէնն ցած կենայ, հապա թէ իւր բանն կու լինայ»:

«Մտիկ դու ծառին արա թէ քանի՞ ճիւղեր կայ ի նա.
«Այն ճիւղն որ զպտուղն ունի քան զդարտակն յէ՞ր ցած կու կենայ»:

«...Թէ շուգես որ քիւֆր ասես ձեռքդ տար ու սիրտդ բռնէ,
«Սատանան յիշոցք ասաց, դեռ անկից ի վեր կու վայէ»:

«...Ընչ իմ մէկումէկ Աստուած, մեծութիւն քեզ կու վայելէ.
«Ձայն հացն որ կուտաս ուտել, իսկի մարդ խել չկարէ»:

«...Ձայնց մեղք դու մի՛ քննիր որ Աստուած զքեզ չդատէ.
«Ձքո մեղքդ իսկի մի՛ մոռնար ու խոնարհ զանձոգ քո պահէ»:

«...Ձով որ կու սիրէ Աստուած, սակաւիկ մի աստ կու տանջէ,
«Թէ սէրն ի սրտանց ունի, առ Աստուած շարին համբերէ»:

Այս բոլորը «ստրուկի» իմաստասիրութիւն մը կը ներկայացնեն. բայց պէտք է նկատել, թէ ատի ոչ Հայոց ստեղծագործութիւնն է, ոչ ալ Քուչակինը. այս տողերէն ոմանք Աստուածաշունչի կարգ մը պատուէրներուն ցոլացումներն են եւ կամ Եկեղեցույ Հայրերուն խրատներէն քաղուած, ու թերեւս առածի կարգ անցած Հայոց մէջ, որոնք՝ իրենց դառն կացութեան բերմամբ, ինչպէս ճիշդ Հրէաներն ալ, այդ տրտում վարդապետութեան մէջ մխիթարութիւն մը եւ միանգամայն դիւանագիտութիւն մը ուզած են գտնել: Այսպիսի տողեր շատ քիչ կարելի է նշմարել պարսիկ, յոյն կամ լատին բանաստեղծութեան էջերուն մէջ, ուր խրոխտ իմաստասիրութիւն մը կը տիրէ: Խայեամ ոչ միայն մեղք չի համարիր «քֆրելը», եւ ոչ միայն չի դատապարտեր Սատանան՝ ըմբոստացած ըլլալուն համար, այլ ինքն իսկ երկնքին դեմ հայհոյող մըն է: Յոբնաղ «ուրիշներուն մեղք»երը քննելով է, որ իր անունն անմահացուցած է, համոզուած, թէ արդար ու ազնիւ հոգիի մը իրատունքն ու պարտականութիւնն է շարագործներուն դիմակը բզբտել: Յոյն բանաստեղծները, «հացը Աստուծմէ յուսալէ» շատ հեռու, մարդուն անհատական կորովը կ'աստուածացնեն: Բայց, ի փոխարէն, Քուչակի մէջ տող մը չենք գտնիր այն պալատականի շողքորթ գեղօններէն, սուլթաններու, խագտներու, կեսարներու, մեկենասներու ձօնուած սողացող երգերէն, որոնք Սաատիրի, Ովրատիոսի, Վիրգիլի մէջ կ'երեւին, որոնցմէ հատ մը կը գտնենք նոյն իսկ գոռոզ Խայեամին մէջ.

«Ո՛վ Շահ, աստղերը քեզ սահմանեցին Խոսրովի գահուն,
«Անոնք թամբեցին քեզի համար կայսերական ձին.
«Երբ քու ոսկեսմբակ երիվարդ շարժի
«Եւ ոտքը գետնին դպցնէ, հողը կ'ոսկեզօծուի»

Քուշակի քնարը ոչ մէկ սուլթանի, ոչ մէկ խանի, ոչ մէկ ամիրայի, հայ կամ օտար ոեւէ՛ մեծաւորի առջեւ չի խոնարհիր. միակ Սուլթանը, որուն կ'երկրպագէ եւ որուն գովքը կ'երգէ, «եար»ն է, աղւոր աղջիկը, «հողեղէն լուսին»ը, որուն «ծոցը լոյս կուտայ է, անոր նուիրուած երգերն են, որ կը կազմեն Քուշակի աստղերուն»։ անոր նուիրուած երգերն են, որ կը կազմեն Քուշակի գործին մեծամասնութիւնը, եւ ամենէն հարազատ մասը. խրատական-գործին մեծամասնութիւնը, եւ ամենէն հարազատ մասը. խրատական-գործին մէջ ապահովապէս կան խել մը տուններ, որ Քուշակինը շեն, ներուն մէջ ապահովապէս կան խել մը տուններ, որ Քուշակինը շատ արդէն այդ ողորմուկ կամ «քրիստոնէական» տողերը զոր յիշեցի, շատ սակաւաթիւ են. եւ ինչ որ կը թուի հաստատել թէ ատոնք Քուշակին շեն պատկանիր, այն է, որ խրատական եւ այլաբանական երգերուն մէջ կան ուրիշ շատեր, շատ աւելի ուժեղ ու գունագեղ, շատ աւելի «քուշակաձեւ» ոճով, որոնք աւելի ազնիւ ու վեհ ոգի մը կը ցոլացընեն: Այսպէս՝ այն քառականները, ուր Քուշակ կ'երգէ իր ատելութիւնը տգիտութեան դէմ.

«Արեկ որ իրատ մը տամ, խելք ու միտք ունիս նա լսէ՛,
«Հետ անգէտին մի՛ դատիր, թէ հազար որ զքեզ կու սիրէ:
«Անգէտն է ի հուր նման, ուր ընկնի՛ զտեղ կու էրէ.
«Գիտուն ի շուրն նման, ուր երթայ՝ կանանչ բուսեր է.»

կամ իր զգուանքը երկդիմի մարդոցմէն,

«Այն մարդուն ի խէշ մի՛ նստիր՝ երբ երթաս զքեզ զրուցէ.
«Զնետն յետ քեզ նետէ ու զաղեղն դառնայ պահէ.»

կամ իր գուրգուրանքը անոնց համար, որ թշուառին կ'օգնեն (եւ պատկերը, որով այս զգացումը կ'արտայայտէ ամենէն զմայլելիներէն մի՛ն է մարդկային բոլոր գրականութեանց.)

«Ով ողորմութիւն անէ, ի յանդէն մուրք կու շինէ.
«Մշակն Քրիստոս կուտայ, անպահճն մուրքն կատարէ.
«Մտո մի դրախտէն կ'առնու ան մուրքին մէջըն կու տնկէ.
«Ջուր անմահութեան կ'առնու ան ծառին տակէն կու բղխէ»:

Բայց մտնաւանդ կան Քուշակին մէջ կարգ մը քառականներ, ա՛յ աւելի արու շեշտով մը, որոնք ամենէն աղւոր տողերը կը պարունակեն

Քուշակի գործին եւ հայ բանաստեղծութեան: Ահա քառական մը, ստորիկ-եան շունչով մը տոգորուն, եւ զոր կը փափաքէի ամբողջ Հայութեան նշանաբանը դարձած տեսնել.

«Յաշխարհս ես ի ծուռ եկայ, չգրտայ ըզորդ սիրելի.
«Զխելքս ի վրաս բերի, զբազուկս արի սիրելի.
«Զխելքս ի վրաս բերի, զբազուկս արի սիրելի.
«Բազուկս ի բանէ ընկնի, ո՛չ եղբայր, ո՛չ սիրելի»:

Եւ ահա ուրիշ մը, ուր զմայլելի ամբարշտութեան տարտամ քրմ-ծիժաղ մը կ'ուրուագծուի, ա՛յնքան հազուագիւտ՝ մեր հին քերթութեան անկեղծօրէն ու տարամերժօրէն «աստուածավախ» զանգուածին մէջ.

«Երկու ընկերացն, ասեմ, մէկն հողն է, մէկ հողին.
«Հոգին թէ վեր քաշէ, հողն ծանտր ի վար կու հակէ.
«Վախեմ թէ հողոյս լսեմ, նա հոգոյս լոյսն պակասէ.
«Հետ հոգոյն, ա՛մ, ո՛վ թուի, երբ նորա տունն հեռի է»:

Այդ հարցումին մէջ արդէն տարակոյս մը կայ. կ'արժէ՞ արդեօք, — կը մտածէ բանաստեղծը ներսէն, — երկրաւոր երջանկութիւններէն՝ որոնք վաղանցուկ, զաղփաղփուուն ու ցաւով խառն են, բայց միակ իրականներն ու շոշափելիները՝ զատուիլ, թուելու համար, հոգիին հետ, որուն տունը (Երկինքը) ա՛յնքան հեռու է, ու թերեւս գոյութիւն չունի: Այդ քառականը, ըստ իս, ամենէն յանդուգն ճիշն է, զոր մեր հին բանաստեղծութիւնն արձակած ըլլայ: Այդ ամբարշտութիւնը սիրային քառականներէն ոմանց մէջ ուրիշ ձեւի մը տակ, աւելի ժպտուն ու շնորհալի, երեւան կուգայ. Քուշակ չի քաշուիր իր սիրած աղջկան մարմնական հրապոյրները եկեղեցական սրբազնասուրբ առարկաներուն նմանցնել.

«...Քո ծոցդ է ճերմակ տաճար, քո ծծերդ է կանթեղ ի վառ,
«Երթամ ես ծամկոշ ըլլամ, գամ լինիմ տաճրիդ լուսարար.»

Ուրիշ քառականի մը մէջ՝ ոսկի ամբողջ՝ բանաստեղծը բացէ ի բաց կ'ըսէ իր հակակրօթիւնը կրօնքի պաշտօնական դերասաններուն հանդէպ, եւ իր նախասիրութիւնը սիրոյ կրօնքին եւ անոր պաշտելի քրմութիւններուն համար.

«Քանի մարն զիս բերեր, քահանի չեմ խոստովաներ.
«Որտեղ քահանայ տեսեր, նա ծոռ ճանփուս ու էլեր.

սրտին, բայց ուր այդ բաբախումը շատ ծանրաբեռն է հիւանդոտ, թու-
նաղից, անմաքուր զգայութիւններով, որոնք բացակայ են մեր աշու-
ղին քով, որուն սիրտը մանկականօրէն վճիտ է ու աղւոր՝ ինչպէս
առաջին մարդուն սիրտը: Ատոր բուն համարժէքը գտնելու համար,
պէտք է դարեր վար իջնել ու գալ մինչեւ Հայնէն, որ իր կժու հեզ-
նութեանը խաղերէն յոգնած պահերուն, երբ իր մեծ ու խորքին մէջ
զմայլելիօրէն ջինջ սրտին հետ մինակ կը մնար, այդօրինակ մաքրու-
թեամբ ու քաղցրութեամբ աւաշներ ունի արձակած, ու մանաւանդ
մինչեւ Վերլէնը, որ իր տեսակ մը տաղերուն մէջ իր վիրաւոր հոգիին
արիւնը թուլօրէն կը ձգէ հոսիլ սիրոյ խորանին առջեւ, եւ որ իր այդ
էջերուն մէջ՝ ամենէն հարազատ եղբայրն է մեր Քուչակին, ինչպէս իր
միաստիքական տաղերուն մէջ՝ եղբայրը մեր նարեկացիին:

Եվ Վերլէնն ու Հայնէն, հակառակ իրենց վիթխարի հանճարին,
հակառակ իրենց արուեստին տարօրինապէս գիտակից նրբութեանն ու
ճարպկութեանը, շին գերազանցեր Քուչակը՝ նոյն իսկ ձեւի գեղեց-
կութեան մէջ, երբ բազմաթիւ այդ մեծ վարպետներուն հրաշակերտ-
ներուն հետ մեր աշուղին գեղեցկագոյն տողերը, որոնք հանքեր են
ապշեցուցիչ «գիւտ»երու, որոնց մէջ մտածումը միշտ ինքնատիպ է,
պատկերը՝ միշտ ուշագրաւ, նոր, զօրեղ ու իր արտայայտել ուզած
գաղափարին կամ զգացման ճիշդ ու ճիշդ համապատասխան:

Ինչ որ մեզի համար կրկնապէս, — անհունապէս, — թանկագին է
Քուչակի գործին այս կոթողական գեղեցկութեանը մէջ, այն է, որ
այդ գեղեցկութիւնը «հայկական» է, իր արմատն ունի մեր ցեղին
որոշ խառնուածքին մէջ: Պաշտում ամէն բանի, որ պարզ է եւ անսե-
թեւթ. անսահման ջերմութիւն, անկեղծութիւն, քնքշութիւն՝ գորովի
մէջ, — ըլլալ գորով մայրական, եղբայրական կամ տարփական, —
բուն սէր՝ հակառակ քրիստոնէութեան բերած մեծ տխրութեանը՝
բնութեան գունագեղ ու առոյգ ճոխութիւններուն, կեանքի առողջ
արեցնութիւններուն. զոհաբերութեան հակում ամէն բանի մէջ. գուր-
գուրագին խանդաղատանք՝ ունէ ցաւով շարժարուածին համար. նախա-
սիրութիւն՝ խաղաղ, բարի, արգաւանդ, աշխատութիւնով ու սիրով տո-
գորուն կեանքի մը, ահա տարրեր, որոնք գոյութիւն ունին հայ հոգիին
մէջ, որոնք նոյն իսկ տիրականներն են հոն, բայց որոնք, շատ մը խոշոր
ու ծանր թերութիւններու մացառուտին մէջ թաղուած, յաճախ անտեսա-
նելի են դարձած, երբեմն ալ փոքր տժգունած են ու թառամած, բայց
երբեք շնչուած: Ատոնք են, որ կը կազմեն հողը, ուր բուսած է Քուչակի
երգերուն հոյակապ ծաղիկը:

Ողորմուկ ու լալկան շեշտն իսկ, որ այդ սիրերգներուն մեծ մասին
մէջ կը տիրապետէ, որ կարող է ակտորժելի շթուիլ խորոտ հոգիի մը,
որ շուղեր երկրպագել ոչ մէկ կուտքի, նոյն իսկ Սիրոյ առջեւ, ներելի
չէ թերութիւն մը նկատել Քուչակին, ու մանաւանդ ներելի չէ զայն
դժբաղդ ու շղթայակապ Հայութեան կթած հոգիին արդիւնքը հա-
մարիլ: Այդ դիտողութիւնը, զոր ես իսկ ներկայացուցի վերեւ՝ խրատա-
կան երգերուն առթիւ, այստեղ անիմաստ պիտի ըլլար այլեւս եւ խո-
րապէս անիրաւ. աշխարհիս ամենէն ահեղագոր ազգերուն իսկ բանա-
ստեղծները գրեթէ միշտ լալով է, որ երգած են սէրը, որովհետեւ սէրը,
«մահուան շափ հզօր», մարդկային յուզումներուն ամենէն խորինն ու
խորհրդատունն ըլլալով, հիմէն կը դղրդէ հոգին ու անդիմադրելի տըխ-
րութիւնով մը կը գինովցնէ զայն՝ նոյն իսկ երբ երջանիկ է ան.
արեւելեան բանաստեղծութեան մէջ մանաւանդ, սիրերգը ողբ մըն է
միշտ, մեծագոյնը ողբերուն. հայ ազգին շղթաները հոգ ունէ դեր շին կա-
տարեր. Հաֆթը, որ փառագօր պարսիկ ազգին կը պատկանի, ինքզինքը
«մուրացկան»ի կը նմանցնէ իր սիրականին հանդէպ:

«Ո՞վ է որ յանձն պիտի առնէ իմ աղերսագիրս տանիլ թագուհույս
«եւ պիտի համարձակի անոր ըսել. — քու վեհապետութեանը խա-
«թերը համար, աչքէդ հեռու մի՛ վանիր սա խեղճ մուրացկանն»:

Մեր Քուչակը նորէն աւելի ժպիտ, աւելի լոյս, աւելի ծաղիկ կը
դնէ իր ողբին մէջ, աւելի շնորհագեղ խեղպնալներ, աւելի զուար-
թութիւն ալ — երբեմն մինչեւ շարձճիութիւն յանդգնող կատակներ:
Ատոր համար է արդէն, որ այդ ԺԾ դարու աշուղը ԺԹ դարու բոման-
թիկի մը շեշտն ունի յաճախ: Ու նոյն իսկ, մերթ, այդ աղաչաւոր ու
ողբագին երգերուն մարմրող, անուշ ու կարծես ամբողջ արցունքնե-
րով շինուած ծովուն մէջէն, սէգ ժայռերու պէս կը ցցուին մէկ քանի
արու ճիւղեր, որոնք արեւելցի բանաստեղծներու մէջ, բաց ի խայամէն,
շատ հազուագիւտ են: Այդ կտորները կ'ուզեմ մասնաւորապէս մատնա-
նիչ ընել, որովհետեւ ատոնք են, որ մեզի իրաւունք կուտան Քուչակը
հին Հայութեան ամենէն յանդուգն բանաստեղծը համարիլ, եւ Արեւելքի
ամենէն ինքնատիպ քերթողներէն մին:

«Ծար»ը զոր կ'երգէ Քուչակ, երբեմն՝ առաւել կամ նուազ երկայն,
նաղերէ յետոյ անձնատուր եղող սովորական պշրուհին ըլլալէ կը դադրի,
անառիկ հուրի մը կը դառնայ, արհամարհոտ՝ իր ոտքին տակ գա-
լարուող պաղատանքի խունկերուն.

«Վայրի վարճինակդ եմ ես, արգիլէ, ո՛ մարդ, թէ կարենս.
«Քուշիմ այլ երամ խառնիմ, գաս ի հետ ճանչել՝ թէ կարենս.
«Ոսկի խաֆէս այլ շինես, զիս ի ներս դնել չկարենս.
«Ջերկիր բարխոս բերես, զիս ի տուն տանել չկարես:»

Երբեմն ալ «եար»ին այդ անողորձելի անմատչելիութիւնը, — որ արդէն աւելի մեծ զոհողութիւններով նուաճուելու թաքուն տենչն է, — կը մեղմանայ քիչ մը, դիւցազնական յատկութեանց աապացոյց մը պահանջելով՝ իր համբոյրին վայելմանը փոխարէն.

«Ամուր եմ քարիդ նման որ մորճիկն ի յիս շքանի.
«Բարձր եմ թուի ամպիդ նման որ ոչ ով ի յիս չի հասնի.
«Աղեղն եղնենի լինի, ու լարն ի վերայ գալենի,
«Քաշողն քաշորդի լինի, հապա թէ իմ սիրուն հասնի:»

Այդ դժուար ձեռք ձգուելիք, մահուան վրայէն ցատքելով ստացուելիք երջանկութեան քերթուածը իր ամենէն սիրուն արտայայտութիւնը գտած է հետեւեալ քառեակին մէջ.

«Մաղիկ այն ծաղկին կ'ասեմ որ օձու բերանն է բուսեր,
«Լուկ մարդ, ի յօձուն ահուն, զայն ծաղկին հոտն չէ առեր,
«Մանուկ մի Հոռմանց է ելեր, զարեւուն թարկիկն է տուեր,
«Ջօձիկն արեւէն հաներ ու ծաղիկն բերնէն առեր:»

Աէրը, ըստ Քուշակի, ամենէն մեծ բարիքն է կեանքին.

«Քան զսէրն այլ քաղցրիկ պտուղ ի յաշխարհս շատամ թէ լինի.»

«Քան զսէրն. այլ քաղցրիկ պտուղ ի յաշխարհս շատամ թէ լինի.» բայց եւ ամենէն մեծ ցաւն է ան, ամենէն ահեղ հիւանդութիւնը, խենթութեան եղբայրը եւ մահուան հայրը. միայն թէ միշտ սրբազան իրն է ան, որուն վրայ երկիւղածութեամբ խօսելու է, եւ սիրահարը, նոյն իսկ իր ամենէն յիմար զառանցանքներուն մէջ, քաղցր կրօնքին երկըրպազուն է, զոր պէտք է յարգանքով պաշարել.

«Ստեղծող, զքո ստեղծած ծառայն մի՛ մատներ ի ձեռն սիրոյն.
«Աէր զնա զէմ խէվ արեր, դարձուցեր է զէտ կապելուն.
«Ով որ սիրոյ տէր մարդոյն մեղադրէ, ինքն է առելու:»

Անկարելի է չնկատել բարի, քաղցր, քնքուշ ու պարզ, անհունօրէն «գորովալից» ու տաք, տարօրինապէս «անկեղծ» շեշտը, որ կայ այս ամենուն մէջ: Եւ ասի, կը կրկնեմ, «հայկական» շեշտն է, զոր կը գտնենք նաեւ, ձեւով տարբեր, բայց խորքին մէջ նոյն, նարեկացիին,

Արովեանին, Ալիշանին մէջ, ինչպէս եւ մեր ժողովրդական երգերուն, մեր եկեղեցական երաժշտութեան եւ ճարտարապետութեան մէջ:

Գալով Քուշակի «պանդուխտի երգեր»ուն, աւելորդ կը համարիմ անոնց վրայ ծանրանալ. Դաւիթի համբաւուր սաղմոսէն ի վեր («Առ գետս Բարելացոց՝ անդ նստէաք եւ լայաք, որպէս յիշեցաք մեք անդ զՍիրովն») ոչինչ գրուած է ոեւէ լեզուով, որ դարիպութեան ցաւն այդքան ուժով եւ այդքան բնական կերպով արտայայտէ: Հայութեան աղիքէն փրթած ճիշեր են ատոնք: Եւ այդ «պանդուխտի երգեր»ը կ'ապացուցանեն, որ Քուշակ, եթէ իր քնարը նուիրած է զխավորապէս սիրոյ եւ հեշտութեան տարիտողմին, իր ազգակիցներուն տառապանքին անտարբեր մնացող ու մարմնական հաճոյքները երգելով շատացող եսամոլ մը չէր. այն ամբողջ յուզումը, զոր դրած է սէրը երգելու, բնութեան գողտր գեղեցկութիւնները փառաբանելու, գինիին բարի զօրութիւնը օրհնելու, նոյն այդ յուզումը, — թերեւ աւելի բարձր աստիճանով մը, — նուիրած է՝ իր զաւակները սնուցանելու, պահպանելու, երջանկացնելու այլեւս անկարող դարձած դժբաղդ հայրենիքէ մը լալով ու ակամայ հեռացող ու օտար երկիրներու տակ միշտ իրենց հողն ու ջուրը յիշելով հիւժուող դարիբներուն հսկայ տխրութիւնն արտայայտելու: Այդ երգերէն մին, որ կը թարգմանէ ոչ թէ դարիպ անհատներու, այլ ամբողջ դարիպ հայ ազգին ցաւը, սա կաթոգին ու արտասուախառն մխիթարողութեան ու յուսատուութեան աղաղակը կը պարունակէ, որ կը բաւէ որպէս զի պաշտենք մեր Քուշակը, — յաւիտենական սոխակը հայ սրտին.

«Պիտեր կաթ մի յայն գինուն որ խմեց Ենովք Եղիա.
«Եմեց Տէր Գրիգորն Հայոց, ասաց թէ՛ Հանգայ.
«Հա՛յ երամ, դուք է՛ր կուպք, գիտէք որ ձեր Տէրն տի գայ.
«Շատոց մթան լոյս արեր, կու վախէք թէ ձերն ուշանա՞յ:»

Քուշակի գործին յայտնութիւնը ամենէն բերկրառիթ ու կազդուրիչ դէպքերէն մին կը համարիմ ես, որ պատահած ըլլան Հայոց հանրային կեանքին մէջ՝ շատ տարիներէ ի վեր: Եւ ասի՝ ոչ միայն, որովհետեւ, ինչպէս Անաթոլ Ֆրանս կ'ըսէ, «մէկ հատիկ ոտանաւոր մը աւելի բարիք ըրած է աշխարհիս, քան թէ մետաղագործութեան բոլոր հրաշակներտնէրը», այլ նաեւ որովհետեւ այսպիսի գեղեցկագիտական գանձի մը երեւումը ազգի մը մէջ, ամենէն թանկագին ազդակը կը դառնայ անոր անդամներուն՝ ազգին հանդէպ սէրն ու հաւատքը, եւ իրա-

բու միջեւ համերաշխութիւնը ամրապնդող: Ազգ մը կը դադրի գոյութիւն ունենալէ, երբ շունի իր ծոցէն բղխած մէկ քանի մեծ գեղեցկութիւններ, որոնց հանդէպ բոլոր կուսակցական, անհատական վէճերը հարկաւորաբար դադրին միեւնոյն երախտագէտ հիացմանը մէջ եղբայրացած, այդ գեղեցկութիւնն ստեղծելու կարող եղած ցեղին հաւասարապէս պատկանելուն հաճոյքին մէջ վայրկեան մը ամէն անջրպետ մոռցած եւ իրարու սերտօրէն միացած: Մեզի համար մանաւանդ որ մեր պատմութեան ամենէն խաւարչտին շրջաններէն մէկուն մէջ կը գտնուինք այսօր, վհատութեան ու դառնութեան լքումներուն դէմ ծառանալու համար երկու բան կայ, որ ամենէն աւելի մեզ կարող են սրտապնդել, — վսեմ օրինակը այն քաջերուն, որոնք ցեղին փրկութեանը համար մեռնիլ գիտցան եւ ցեղին արութիւնը ապացուցին, եւ անշիջական լոյսը այն անկորուստ դէմքերուն, որոնք մեծ ու «այ» գեղեցկութիւն մը արձակեցին իրենցմէն ու ապացուցին Հայուն մտաւոր կորովը:

Չգինովնանք երեւակայական մեծութիւններ երազելով մեր մէջ, բայց գիտնանք ճանշնալ մեր իրական արժանիքները: Ու հիացումը, զոր ինծի ներշնչեցին Նարեկացին, Աբովեանն ու Քուչակը, Ֆրանսայի ամենէն նրբաճաշակ ու ամենէն խստապահանջ գեղեցկագէտները զայն նոյն չափով զգացին:

Ահա ինչ որ կ'ըսէր պ. Կապրիէլ Մուրէ այն գեղեցիկ բանախօսութեան մէջ, զոր արտասանեց Մայիս 28ի երեկոյթին.

«Այդ (ժ) դարուն ամենէն ապշեցուցիչ ու ամենէն համեղ բանաստեղծը եւ ամենէն «արուեստագէտ»ն ալ՝ այս բառին արդի «իմաստով, այն, որ ամենէն աւելի ներուժօրէն ու ամենէն աւելի «ցայտուցիկ ու գունագեղ կերպով գիտցաւ արտայայտել իր զգայութիւնները, Գրիգոր Նարեկացի վանականն է: Ոչինչ կայ, արդարեւ, աւելի տարօրինակ, աւելի շուարեցուցիչ, այլ եւ աւելի «խորաթափանց՝ քան այդ անձկութեան աղաղակները, այդ յոյսի «չարշարանքները, այդ զղջման գալարումները, այդ դժոխքի տեսիլքները, այդ ջախջախումները, պակուցումները, յափշտակութիւնները, խոյանքները, լուսավառումները, բորբոքումները, որոնց «մէջ խեղճ վանականին հոգին ու մարմինը կը ծփծփան, կը տուայտին ու կը հրճուին: Այդ բանաստեղծութիւնը կարծես զառանգեցնող բոցավառուած է, բայց մարդկային կը մնայ իր թարգմանած զգացմանց եւ զգայութեանց ճշմարտութեամբը: Ատի կը յի-

«շեցնէ միանգամայն «Երգ երգոց»ը, «Յայտնութիւն»ը եւ «Ս. Թեորեզան»ը. Ֆրա Անճելիքոյի եւ Վան էյթի արքայութիւնները, Օրբանեայի եւ Վան Պոսքի դժոխքները:»

Ուրիշ քննադատ մը, Փարիզի Փրքի Պլէօ թերթին մէջ՝ վերջերս լոյս տեսած Poèmes arméniens գրքին վրայ խօսելով, հետեւեալ տողերը կը նուիրէր Նարեկացուն եւ Աբովեանին:

«Նարեկացիի աղօթքները, արտասովոր աղաղակներ միստիքական հրայրքի... և. Աբովեանի «Երեւանի բերդը», պատկերներու «ապշեցուցիչ սաստկութեամբ ու շղոտութեամբ էջ մը...»:

Ու պ. Կապրիէլ Մուրէ՝ դարձեալ սապէս կ'արտայայտէր, իր միեւնոյն բանախօսութեան մէջ, տպաւորութիւնը, զոր իր վրայ գործած էին Քուչակի տաղերը.

«Հաճոյքով պիտի ունկնդրէք Նահապետ Քուչակի սիրային քերթածները, ցօղով համակ թաթաւուն, թարմ պատկերներով «պսպղուն, տոգորուած՝ բնութեան զգացումով մը, որ ճշմարտապէս «զմայլելի է: Հաճոյքով պիտի ունկնդրէք այդ գորովագին սթրոֆները, այդ տարփավառ շաղփաղփանքը, թաշտաններու գեղեցիկ մանց «մէջ, Վանայ գեղեցիկ այգեստաններուն հովանոյն տակ, եւ թերեւս «դուք ալ ինծի պէս պիտի գտնէք անոնց մէջ տպաւորութիւնը «երեւելեան՝ «Ինթերմեցցօ»ի մը՝ Հանրի Հայնէէն հինգ վեց դար «ուաջ գրուած: Այդ տաղերը Սողոմոնի «Երգ Երգոց»ին մեծ վայելչութիւնը շունին, բայց աւելի սրտաբուխ են, աւելի խանդակաթօրէն տարփոտ:»

Այսպիսի գնահատում մը շատ աւելի թանկագին է մեզի համար, քան մեր խեղճութեանը երեսին նետուած արհամարհոտ գիտութիւնը՝ զոր կ'ատեմ: Շարունակենք մեր անցեալին փոշին քրքրել, հետզհետէ աւելի որոշ ու ամբողջական գաղափար մը կազմելու համար գործին վրայ, զոր մեր հայրերը կատարեցին. ճանշնանք մենք մեզ, ու ճանշնանք օտարին: Ատի պիտի բազմապատկէ մեր կորովը եւ մեր կամքը լքանող Տաճկին դէմ մեր կոտին մէջ, վասն զի մեր պայքարը՝ այսպէս՝ իրեն նպատակ պիտի ունենայ մեր ցեղին գոյութիւնը պաշտպանել ոչ միայն որովհետեւ մեր ցեղն է ան, այլ որովհետեւ գեղեցկութիւն ստեղծելու կարող ցեղ մըն է:

24 նոյեմբեր, 1902
Լոնդոն

Ազնիւ պ. Զոպանեան.

Խորին շնորհակալութիւն «Քուշակի» ընծայիդ; միանգամայն շնորհաւորութիւնքս մեր գրականութեան մատուցած այս անմահական ծառայութեանդ առթիւ:

— Ներողամիտ եղեք, որ անհանգստութեան պատճառաւ Զեր պատուական նամակին ինչ-ինչ հարցերու պատասխանել չեմ կարող առայժմ:

— Վերջին երեք տարուան մէջ պարագաներու բերմամբ՝ տիրող տարուան երեք ամիս մէկ տեղ չեմ կեցեր. անկայուն իրերու այս վիճակի մէջ իմ սիրած «Անահիտն» ստանալէ զրկուեցայ պահ մը:

— Քուշակի մասին, ինչպէս և իր գրածներուն մասնաւոր կարծիքներ ունիմ, որ այս վիճակիս մէջ չեմ կարող գրել:

— Եղբորս՝ Արիստակէս վարդապետի նահատակութեան ժամուն ջնջեցին նաև իրեն և միւս եղբորս՝ Երեմիա վարդապետի տարիներու շարաւար աշխատութիւն և հաւաքածոյն հատորներ:

— «Քարվանդուն», քարվան կտրող աստղն ըլլալու է կամ գող աստղը, ինչպէս վանեցիներ կանուանէին, համաստեղութեան այն աստ-

ղին օրինակի համար * * * * * որ այս ձեւն ունի, ինչպէս կը յիշեմ

մանկական օրերէս՝ մեծերէս ինծի ցոյց տուած են:

— Գալով տպագրութեան խնդրոյն, իրաւ որ մեծապէս գոհ եղայ լսելով, որ վերջապէս առանձին տպարան ունիք:

Իմ աշխատութեանց հրատարակութեան իմ տպագրութեան համար, յուսամ առիթ կունենանք տեսնելու և խոսելու:

Գիտցած ըլլաս, որ ես մեծապէս կը համակրիմ քու գրական տաղանդին ոճին ու հոգիին և քու ապագային վրա մեծ հաւատք ունիմ: Մի՛ վհատիր և կը յաջողիս ու կը փայլիս:

Քոյդ Ա. Տէվկանց

ՔՈՒՉԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵՐԸ

(Նուէր պ. Մ. Աբեղեանին)
(Հատված)

Ա.

Քուշակ նահապետը, երա պարապմունքը և բնատրութիւնը. Քուշակ անունը, նահապետի թոռն թոռ-Քուշակը:

Թէ ո՞վ է Քուշակ նահապետը— մեզ մանրամասնաբար յայտնի չէ: Մի ձեռագիր աւետարանի վերջում Արիստակէս վրդ. Տէր-Սարգսեան (Տէվկանց) գտել է հետեւեալ գրութիւնը՝ «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան... Քուշակ անուն բարի մտական, որ ստացող եղև սորան: Յիշեցէք զՔուշակն և միւս կենակիցն Քանգխաթունն: Դարձեալ յիշեցէք զՔուշակն և մեծ պապն իւր նահապետ վարպետն, որ մականունն աշըղ Քուշակ ասի... Յիշեցէք զվերջին ստացող սորա, որ ստացաւ ի հալալ ընչից իւրոց Քուշակն. ի թուին Հայոց ՌՁԶ» (կամ Փըրկչական 1637*): Այս յիշատակարանից երևում է, որ այդ տողերի գրողն է նահապետի թոռ Քուշակը, որը 1637 թուին իր պապ նահապետին «մեծ պապ» անունն է տալիս: Եթէ ընդունենք, որ Քուշակը «մեծ պապ» ասելով ուզում է ոչ թէ իր հօր կամ մօր հայրը՝ այլ պապի պապը, կամ առ նուազն հօր պապը ասել, այն ժամանակ 1637 թուից շորս կամ հինգ սերունդ դէպի յետ գնալով կտեսնենք, որ Քուշակ նահապետը ապրել է ժՁ. դարի սկզբներում**:

Երգիչ նահապետը ծնուել է Խոսակոնիս կոչուած գիւղում, թէև ինքը իրեն վանեցի է անուանում: Այդ բազմահայ գիւղը գտնուում է Վասպուրականի Տոսպ գաւառում, Արջակ լճի արևելեան ափին, Վան քաղաքին բաւական մօտ (8—10 ժամուայ ճանապարհով հեռու), և եղել է նահապետի սեպհականութիւնը, ուր և թաղուած է ինքը, իր Քուշակ թոռան

* Տէվկանց, Հայերգ, եր. ԺԲ:
** Կ. Կոստանեան, Նոր ժողովածու, Ա. պրակ, երես 71:

հետ: Տեղացիք նորա գերեզմանը ուխտատեղի են դարձրել, և այս համաձայնքը յոյց է տալիս, որ Նահապետը ժամանակակիցներից շատ յարգուած մի մարդ է եղել: Ժամանակակիցները նրան «աշըղ Քուշակ» մականունն են տուել, իսկ նրա թոռը նրան վարպետ է կոչում, յամենայն դէպս երկու անուններից էլ երևում է, որ Նահապետը թէ աշուղ երգիչ է եղել և թէ երգեր շինելու վարպետութիւնն է ունեցել:

Նահապետը իբրև աշուղ, անշուշտ մէկի մօտ աշակերտել է. հաւանականաբար որևէ վանքում, կամ ժամանակի նշանաւոր գրագէտներից մէկի մօտ սովորել է նա գրել-կարդալ, իսկ թէ ում մօտ, ինչպէս—այդ մասին հաստատ չգիտենք ոչինչ: Միայն նրա երգերից երևում է (այն էլ եթէ ինքնուրոյն են բոլորը), որ Քուշակը բնատրուածան կողմից, հակառակ ժամանակի ոգուն, աւելի աշխարհիկ մարդ է եղել, քան կրօնական. նա սիրել է այս աշխարհը, ունեցել է իւր «սրտի ետրը», որ իրեն միշտ զբաղեցրել է: Սակայն Քուշակ բաւական տեղեակ է եղել նաև Ս. Գրքին, որից դէպքեր և պատմութիւններ է վերցնում և իբրև պատկերներ իր երգերի մէջ հիւսում: Երբեմն Քուշակ իր երգերում ներկայանում է իբրև վարդապետող, խրատներ է կարդում իր ունկնդիրներին, աշխարհի շարն ու բարին նոցա պարզում է: Տեղ տեղ երգի նիւթ է շինում դաւանաբանական զանազան խնդիրներ, որոնցից երևում է, որ աստուածաբանական ուսմունքին ևս տեղեակ է: Այլ և Քուշակին անծանօթ չէ ինչպէս Ս. Գրքի աշխարհագրութիւնը, այնպէս և իր ժամանակի նշանաւոր աշխարհը. նա գիտէ «Մաքատ Խորասանի և Մըսրի» տեղը: Նահապետի երգերը այն տպաւորութիւնն են թողնում ընթերցողի վրայ, որ մարդ երգչին երևակայում է ժամանակի հաւատացող, գիտուն, փորձառու մարդկանցից մէկը: Իր վիճակը երգելով, նա ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս իրեն «ի մանկութենէ ի վեր կու մաշէ ուսման հոգն», որի պատճառով նա իրեն գերի է երևակայում: Նահապետը սիրում է գիտութիւն, սիրում է և այս աշխարհը. նա երկու ընկեր ունի «մէկն հողն է, մէկն հոգին»: Երբ «հոգին», այսինքն երկնաւոր կեանքը նրան «ի վեր է քաշում», այն ժամանակ «հողը», այսինքն այս աշխարհը, որ «ծանդր է, ի վեր կու հակէ». և ահա հակուելով դէպի աշխարհի կողմը՝ Նահապետը բացականչում է. «Հետ Հոգւոյն, ա՛մ, ո՛վ թռչի երբ նոցա տունն հեռի է» (37 երես, Տէվկանց): Յետոյ Նահապետը միւս երգիչների պէս իրեն շատ ու շատ մեղաւոր է համարում և այդ «անհուն մեղաց ոչ ով պատճառ չէ եղեր, այլոց ձեռք չէ խաբուեր», այլ իր «սրտի յօժար կաման յամենայն մեղքի է հանդիպեր (37): Նոյն այս միտքը մի այլ տեղ այսպէս է բերում.

«Երբ ես ի աշխարհս եկի
Գառն անպարտ ու մեղք չունէի,
Մեծցայ ու մեղաւոր եղա
Յիմ ոտօքս ի մեղք գնացի» (32):

Այսքանը միայն կարելի է իմանալ մեր երգչի մասին, իսկ թէ նա ի՞նչ գործունէութիւն է ունեցել կամ թէ որեւէ տեղ գնացել է իբրև աշուղ—չգիտենք: Յայտնի չէ մեզ նոյնպէս Նահապետի կեանքի գոնէ հական գծերը կամ թէ ինչպիսի արտաքին է ունեցել: Միայն ք ու շ ա կ կամ ք ու շ ա ք (մի այլ ձեռագրի մէջ ք ո շ ա կ) մականունից, որ տաճկերէն ք ի շ ու լ բառն է, եզրակացնել կարելի է, որ նա կարճահասակ մի մարդ է եղել և յետոյ նրա այդ մականունը իբրև յատուկ անուն դրել են նորա թոռան վրայ. այդ մի սովորութիւն է, որ մինչև այսօր էլ կայ, որով նախորդների յիշատակը նոր սերունդի միջոցաւ առ ժամանակ վառ է պահուում ցեղի մէջ:

Թոռ Քուշակի մասին էլ այսքանը միայն ասենք, որ «յիշեցէք զՔուշակն և միւս կենակիցն Թանգխաթունն» բառերից կարելի է եզրակացնել, որ այս թոռ-Քուշակը 1637 թ. արդէն ամուսնացած էր Թանգխաթուն անունով մէկի հետ, որի հետ և ապրում էր*: Թէ որքան է ապրել սա—չգիտենք. գիտենք միայն, որ ապրել է ժէ. դարում: Իր երգերից մէկում նա գրում է հետևեալը.

Ես Քուշակս եմ վանեցի
Ի գեղէն Խառակոնիսայ,
Լցեր եմ հարիւր տարին,
Էլ չի գար մտքիկս ի վերայ:

(Հայերգ. 66 եր.):

Այս տողերով գուցէ թոռ Քուշակը իր ծերութիւնն է ակնարկում և ոչ թէ իրօք հարիւր տարեկան լինելն է ասում. որովհետև դժուար թէ մի հարիւր տարեկան մարդ, որ ուրեմն զգում է իր կենաց վերջին օրերը, ոգևորուած «երթայ Երուսաղէմն առնի» կամ «շուռ տայ շահաստան» կամ «ելնի Խորասան և իջնի էջմիածին» (65, 66): Այսպիսի տողեր միայն քիչ շատ ջահել, այն էլ ոգևորուած և երևակայող երգիչը միայն կարող է շարադրել և ոչ թէ մի մարդ, որ «հարիւր տարին լցեր է և մտքիկն էլ չի գար ի վերայ»**:

* Եթէ միայն միւս բառը իր առաջին ամուսնութեան մասին մի մութ ակնարկ չէ:

** Իսկ թէ այդ տողերը թոռն-Քուշակին են և ոչ պապ-Քուշակինը, տե՛ս Հայերգ. եր. ԺԲ (նախերգում):

Այս թոռ-Քուշակն էլ երգիչ է եղել, սակայն սրա երգերից քիչ է յայտնի: Համեմատաբար աւելի շատ երգեր են մնացել պապ-Քուշակից, որոնց բոլորին «Յաղագս Հոգւոյ և սիրոյ ոտանաւոր է բանս» ընդհանուր վերնագիրն է տալիս խառակոնիսցի Նահապետը:

Բ.

Նահապետի գաղափարները և զգացմունքները. կնոջ սէրը նրա երգերում և նրա ետրը. Ս. Գրից արած պատմութիւնները, Նահապետի խրատները.

Ժամանակակից կեանքի նկարագրի բացակայութիւնը Նահապետի երգերում.

Նահապետի երգերում, ինչպէս և ցոյց է տալիս ընդհանուր վերնագիրը, մեծ տեղ պիտի բռնէին «հոգւոյ և սիրոյ» վերաբերեալ երգերը. և այդպէս էլ է, սակայն «սիրոյ» երգերը քանակով աւելի շատ են: Իր այդ սիրոյ երգերում Նահապետը երգում է մի սիրահարուած երիտասարդի պէս իր «եարը», որ գրեթէ մինչև վերջը նրա համար անմատչելի մի բան է մնում: Երգչի համար պարզ չէ, թէ երբ սկսուեց իր մէջ այդ սիրոյ զգացումը կամ թէ ինչպէս յառաջացաւ այդ: Այսքանը միայն գիտէ, որ ինքը «անմեղ կանգնած» էր և նրա սէրը «զէտ նետի շարխէն ելաւ ու եկաւ իր սիրտը գամուեցաւ»: Ինչևիցէ, նրա համար անբացատրելի կերպով ծնունդ է առնում նրա մէջ սիրոյ զգացումը, և այնուհետև նա ամբողջ սրտով նուիրում է իր եարի գովասանքին:

Նրա եարը «հագեր է գոյնզգոյն կապայ, կոճակ շարեր, որի օղակն է կանանչ» և իր եարի այդ երփներանգ շորերից հիացած բացականշում է՝ «մտիկ իմ եարին արէք, զինչ հագեր ամենն է կանանչ»: Այդ կանաչ շորերով եարը, որ «աննման» է և «մայրն չէ բերեր նրան նման», ունի «սիրուն երես, որ լուսին ի մօտն է գերի, թուխ աչք ու կամար ունքեր, որ քան զծովն կու զարնէ ալի» (43 եր.), այլ և «ալիքի նման վարսեր ունի, որ քամին կանէ տարուբեր», ուրի ծառից աւելի հասակ ունի և ամբողջութեամբ «քան զկարմիր խնձոր բոլորեր» է: Այսպիսի մի գեղեցիկ եարի միտով թափառում է երգիչը և հանդիպած գետակին դիմելով՝ իր սիրտն էլ նորա մօտ է բաց անում, նրան էլ իրեն պէս սիրահարուած է երևակայում, որ զծուածի պէս օր ու գիշեր դէպի «օտար աշխարհ» է գնում՝ իր եարին հասնելու: Այս գետակի պէս ինքը երգիչը ևս ճանապարհ է ընկնում դէպի իր եարի տունը: Նա առնում է «փարջիկ մը անուշ գինի» ու «խօշեարի դուռն է գնում», կանչում է՝ «խօշեարուկ զդուռն

բա՛ց, ձիւն եկեր ոտվիս կու մըսի», բայց դուռը չի բացում: Երգիչը հասկանում է, որ իր եարից իրեն զատողը նրա մայրն է, ուստի երգում է.

«Կրակն ի յերկնից ի վայր թող
Ձրո մայրն ամէն էրէ,
Որ զիս ի քէն իզատ,
Ձքեզ յիսնէ օտար կու պահէ» (35.):

Այսպէս երգիչը, շտեմնելով իր եարին, հիւանդանում է, «դեղնում, խնկի նման» է դառնում ու «զափրանի» գոյն ստանում և հաստատ իմանալով, որ դեռ մահուան օրը չի եկել, այլ իր եարի սիրուցն է հիւանդացել, թուղթ է գրում կամ «բարձրագնաց լուսնի» միջոցաւ բարև է ուղարկում եարին՝ ասելով թէ՛

«Առ խնձոր արեկ զիս ի տես,
Ձիմ ցաւուն դեղն դու գիտես,
Ինձ օտար հէքիմ չի բերես» (28).

Այնուամենայնիւ եարը իր սովորութեան համաձայն միշտ խաբում է երգչին, և երգիչը շատ համբերելուց յետոյ այս անգամ էլ բարկանում է՝ ասելով՝

«Քանի՞ կենում քեզ ապով,
Քանի՞ մէկ էրիմ կրակով...
Կշտացեր եմ սուտ խաբելով.
Քէ չես սիրեր ըզորդ սրտով,
Սուրբ Սարգիս, Աստուած քեզ խոով»:

Սակայն Քուշակ Նահապետը այսքանով չի բաւականանում. նա շարունակ մէկը միւսից դեղեցիկ պատկերներով երգում է իր սէրը, և եթէ ընթերցողը կամ ունկնդիրը այս կերպ չի հասկացել նրա սիրտը, զգացմունքը, աշխատում է մի այլ աւելի գեղեցիկ և պարզ պատկերով յայտնել նոյնը: Եւ ահա նա դիմում է ծաղիկների մի խմբի, որոնց միջից ընտրում է վարդին, որովհետև սա իր եարին նման է: Նա այդ վարդին պահում պահպանում է իր աչքի լոյսի պէս, չի թողնում նոյն իսկ, որ այդ վարդը օտար ջրով ջրուի, որ մի գուղէ շորանայ, այլ իր «աչքից առու է հանում» և իր արտասուքի առուակով նրա արմատներն է ջրում, որ «պայծառանայ» (44): Եւ երգիչը իր այդ վարդ-եարին «էմանէթ» է տալիս իր հաւատարիմներին, որ վարդի մէջ պահեն միշտ. ինքը օտարութեան է գնում և պատուիրում՝

«Թէ երթամ ու շուտով դառնամ
Զամանաթըս ի տէր հասուցէք.
Թէ երթամ խարիպուկ մեռնեմ,
Վարդն ձեզ, զտէրն յիշեցէք» (30):

Այդ օտարութեան մէջ նա մի գերի է երևակայում իրեն, որ միայնակ մնալով՝ օրերը լացով է անցնում և վախենալով, թէ մի գուցէ շատ լաց լինելուց աչքերից զրկուի, մարդ է ուղարկում եարի մօտ ասելու, թէ՛

«Լսեր եմ որ վարդ ունիս,
Ուղարկի տէստէ մի գերուս.
Պագնեմ աչերուս դնեմ,
Որ դարդի աչերս ի լալուս» (40):

Մի ուրիշ անգամ երգիչը սկսում է զանազան նմանութիւններով իր և իր եարի ինչ լինելը պարզել. այսպէս, օրինակ, նրա եարը մի մատանի է, իսկ ինքը երգիչը՝ այդ մատանու անբաժան ակն. կամ ուր «պաղ աղբիւր մի կայ» եարը այդ աղբիւրի մօտի «կանանչն» է, իսկ ինքը «ցողն ի վերայ». եարը մի խնձոր է ծառի ճղին, իսկ ինքը «կանաչ թփիկ փ վերայ». թող փորձէ մէկը քաղել այդ խնձորը, և աճա կշորանայ թէ թուփը և թէ ամեն ինչ: Այդպիսի եարին սիրող երգիչ սիրտը համակուած է մի անհուն, մեծ սիրով, և այդ սէրը իր անհունութեամբ գտնւում է մի «անյատակ ծովի» մէջ, ուր «քեաֆեր ալին է պահապան». երգիչը լողում է այդ անհուն ծովում և շատ «ել ու մուտ» անում, որպէս զի «սիրոյն տիրանալ» կարողանայ. այդ սիրոյն, որ «աշխարհ գալով եկաւ նրա սիրտը թառեցաւ, հապա փր սրտէն ի դուրս ելաւ, յերկրէ յերկիր թափեցաւ», ապա եկաւ նորա «զլուխը ելաւ և յղեղն ելաւ թառեցաւ, աչիցն արտասուք ուզեց,— նա՛ արին ի վար վաթեցաւ» (33): Բայց երբ պատահում է, որ իր եարին որեւէ կերպով ձեռք է բերում, այդ դեպքում, քանի որ եարը իր օտն է, նրան ժամանակը թւում է գարուն, «կանաչ ու ցողն ի վերայ», բայց երբ եարը հեռանում է, կարծէս արդէն ձմեռ է, «ձիւն եկեր եղեմն ի վերայ»: Նրա եարը իր մօտ է և աճա նա ուզում է, որ գիշերը երկարանայ և եթէ հնար է, մի տարի դառնայ.

«Իմ եարն ինձի հիւր եկեր.
Առաւօտ, դու ի զատ կեցիր,
Որ զմեր խաղն կաւրես.
Քաս զլուսն ի վերայ բերես,
Զիս իմ եարէն բաժանես» (29):

Երգիչ երջանկութեանը գրեթէ շափ չկայ. նա պատկերով ներկայացնում է իր անցեալ վիճակը, թէ ինչպէս իր սիրտը մի կաթսայ էր մինչև այժմ, որի մէջ եփում էր եարի «ղուսան», իր «անձիկը շոր փայտ էր եղեր ու զկրակն ի վառ կու պահէր», սակայն եթէ միսը եփելուց յետոյ կրակը դադարեցնում են, իսկ իր սրտի կաթսայում թէև «թողեր է միսն զհիւր ոսկորն», բայց և այնպէս «դեռ ի կրակն փայտ կու ձգէր»,— մինչև հիմա այս դրութեան մէջ էր և այժմ որ պիտի մխիթարուէր և իբրև փայտ՝ վառուելուց առ ժամանակ ազատ մնար— կրկին նրան շի յաջողում եարին մօտենալ, դարձեալ անմխիթար է մնում: Իր այս վիճակը ինքը երգիչն էլ չի հասկանում. մի անորոշ, տարտամ վիճակ է, կարծես անմատչելի մի բանի է ձգտում և այդ անհասնոյ դրութիւնից ելնելու համար վերջապէս դիմում է եարին և կէս՝ խնդիրքի ու կէս՝ պահանջի ձևով ասում է.

«Կամ առ զիս ի ծոցդ ի քուն
Կամ տէսթուր տոր երթամ ի տուն»:

Եւ երբ անողոք եարը ոչ այն է անում և ոչ էլ միւսը, այլ ասում է, որ «հանցեղ երերուն (պիտի) պահեմ մինչ որ գայ լոյսն առաւօտուն» (43)— երգիչն այլևս դիմանալ չի կարողանում և անիծում է եարին հետևեալ ձևով.

«Ես մեռնեմ ի քո վերայ,
Դու զքո ծամդ կտրես,
Կտրես մաշալայ վառես,
Զեղք առնուս ու զիս փնտռես»...

Քաս իմ հողակոյտի վրայից անցնես, տեսնես խղճուկիս շիրիմը, աչքերդ լցուին յորդահոս արցունքով, վզիս փարել կամենաս, բայց փոխարէնը «ապառաժ վէմս» գրկես ու համբուրես (44):

Մի ուրիշ տեղ Քուչակը երանում է այն քաջին, «որ առեր իւր եարն է փախեր, ոնց որ զկամուրջն անցեր, ջուրն էլիւր զկամուրջն է տարեր և ձնիկ, եղեմնիկ եկեր, զտովունն հետքն է կորուսեր» (27): Բայց ինքն էլ վերջապէս այս անցաւոր աշխարհից զզուում է և համոզում է եարին, որ միասին «յայն աշխարհն» գնան, այն աշխարհում մնան, անվախ ու ապահով ապրեն և շման այս աշխարհի վրայ ու շարունակ «դողան, թէ ինչ կու լինի»:

Այսքան, և դեռ աւելի շատ ձևերով նահապետը երգում է իր եարին որպէս մի սիրոյ առարկայ միայն. նրա երգերից երևում է, որ նրա եարը միայն մարմին ունի առանց հոգու և առանց ներքին գեղեցկութեան: Թէ ունի արդեօք նահապետը ուրիշ երգեր ևս, որոնց մէջ երգած լինի իր

եարի այդ ներքին գեղեցկութիւնն ևս — այդ յայտնի չէ, թէ և հաւանական է. բայց մեր ձեռքը հասածներից այդպիսի բան չի երևում: Սակայն Քուչակը միշտ էլ իր եարով չի զբաղում: Որքան էլ աշխարհիկ երգիչ լինէր նա, այնուամենայնիւ իր ժամանակի ոգու ծնունդ էր, ուստի և նրա հրգի նիւթ են դառնում երբեմն կրօնական բովանդակութեամբ պատմութիւններ, Ս. Գրքից զանազան դէպքեր: Այսպէս օր. նա փառաբանում է Աստուծոյ անունն.

«Որ զբարեաց դուրսն է բացեր,
Ձաշխարհս գեղեցիկ ստեղծեր
Եւ երեք դիմաց բաժաներ,
Ձհրեշտակս ի յերկինս գրեր.
Ադամայ զգրախտն արարել,
Ձերկիրս անասնոց տրվեր,
Անբանից տեղիք զսա շիներ» (31):

Օրհնում է Աստուծոյ ստեղծագործութիւնը, որովհետև Աստուած երբ զաշխարհս արար

Ձհողն զչորսն, զբամին հրով
Մթխալ մ' աւելի շարաւ.
Կշոնց զամէնն շափով. (32):

Մի այլ տեղ պատմում է Ադամի դրախտից արտաքսուիլը, որի պատճառը օձից խաբուելով թզնու պտուղ ուտելն էր, երգում է, թէ ինչպէս Գաբրիէլ հրեշտակը իջաւ երկնքից և աւետեց կուսին նրա «շնորհօք յղանալու» մասին, թէ ինչպէս «ի հօրէ առաքեալ բանն ծնաւ մարմնով ի կուսէն և կնիքկուսին ոչ խախտեցաւ, և թէ ինչպէս ս. կոյսի «անձն լցեալ շնորհօք ի տէր ցնծացաւ և հոգին ի փրկիչն Աստուած» (30): Ապա նա շարունակում է պատմել Քրիստոսի ծնունդը այրի մէջ և յետոյ ինքն էլ միանալով «փառք ի բարձունս» երգող հրեշտակների հետ, օրհնում է այն «մեծ լոյսի» ծնունդը, որ «ի յարփուոյն հատեալ առ Կոյսն յայրն ծագեցաւ» (30—31): Ուրիշ տեղերում Քուչակը երգի նիւթ է շինում Քրիստոսի խաչի վրայ բարձրանալը, կամ Ս. Գրքից բերած օրինակներով խրատում է լսողին, որ եթէ «ճուհար ունի ի խոզուն առջև չը վաթէ», այլ աշխատէ Աստուծոյ ունեցած հացից ձեռք բերել և նորա «կենաց աղբերէն շուր ըմպել», որ «անմահ մնասցէ»:

Սակայն Քուչակ նահապետը Ս. Գրքից քաղած խրատներից զատ ունի և իր սեպհական խրատները, որ բաւական մօտենում են այժմեան մեր ժողովրդական մի քանի խրատական առակաւոր դարձուածներին:

Իր խրատների մէջ Քուչակը գլխաւոր ուշադրութիւն դարձնում է տգիտութեան վրայ: Նա նմանեցնում է միտքը մի նաւավարի, որ բարձր է իր նաւին շատ «շահաւոր գանձեր» և աշխատում է ծովի ափը հասնել: Ուսումը մի լոյս է, որ վառուելով տգէտի հոգում, լուսաւորում է նրան մթութեան մէջ. ուստի խրատում է միշտ «սիրով ուսման ջանալ»: Նոյնպէս խրատում է, որ մարդիկ դատարկ գլխով «բարձրագնաց» չլինին, այլ ընդհակառակը պտղով՝ ծանրաբեռնուած ճիւղի պէս խոնարհ լինին: Երգիչը ասում է, որ առհասարակ պէտք է խրատել նրան միայն, ով խօսք է լսում. այդպիսի մարդու հետ հարկաւոր է ընկերանալ և ցոյց տալ, որ «անշահ, անօգուտ բան ու մեղադրանք է քուֆր ասելն», որ մարդ «զայլոց մեղքն քննելու» փոխարէն՝ «երկար մտօք» իրեն պիտի քննէ և «զմահուն օրը միշտ յիշէ» (32, 36, 37): Երբէք բարեկամութիւն մի արա այն մարդու հետ, որ քո գնալուց յետոյ քեզ բամբասում է: Այդպիսի շրջապատի մէջ դու պիտի հաւատաս միայն քո բազուկին.

«Քանի բազուկդ ի բան կենայ
Շատ եղբայր ու շատ սիրելի.
Բազուկդ ի բանէ ընկնի,
Ոչ եղբայր և ոչ սիրելի» (35):

Եւ յետոյ երգիչ նահապետը օրհնում է իր խրատները պահողին և աղօթում, որ նա «զանոնք բարին վայելէ»:

Բացի սոցանից Քուչակ նահապետի երգերում գտնում ենք և միջնադարեան առակների և անէծքների օրինակներ ևս: Օր. համար, նա մի տեղ անիծում է նրան, «ով որ սիրոյ տէր մարդուն շողորմի». այդ անողորմ մարդը «թող մեռնի».

Իր մահն ի մորին լինի
Ձեր բերնին հաղորդ չգտնուի.
Աղուէսն իր լալկան լինի,
Գայլ ու ագռան իր հարեղանի,
Շունն ալ իր մատաղ լինի
Ու ազին գէտ մոմ թող վառի» (33):

Մի ուրիշ տեղ նահապետը այս կերպ երգի նիւթ է շինում երեք զանազան առակներ, որոնց նիւթն է առիւծի, շահէնի և կաքաւի որսը, եղնիկի եղջիւրը և գետնին կուտ շուտող հաւը:

Ահա, գրեթէ, սոքա են կազմում Քուչակ նահապետի քնարի բովանդակութիւնը և իր գաղափարները, տեսանք, թէ ինչպէս է երգում: Բայց հարց կարող է ծագել, թէ՛ հապա ի՞նչ է երգում նահապետը իր ժամա-

նակակից կեանքից: Այս հարցին, դժբաղդաբար դրական պատասխան տալ չենք կարող. իր ժամանակակից կեանքը նրա երգերում գրեթէ մի տողի տեղ անգամ չի գտել: Նա ապրում էր ժՁ դարում, այնպիսի մի ժամանակ, երբ Պարսից ու Օսմանցոց կոիւնները Հայոց երկրում անպակաս էին: Սէլիմ-Սուլթանը և Շահ-Իսմայէլը իրենց կոիւններով աւերեցին Հայաստանը մինչև 1515 թիւր, Չալդրանի դաշնադրութիւնը, սակայն դրանից յետոյ էլ երկիրը խաղաղ չէր: Շարունակ հալածանք, կեանքի անապահովութիւն, և այդ բաւական չէր, վրայ հասաւ 1517-ին Սէլիմ-Սուլթանի և 1543-ին Սուլէյման Սուլթանի անագորոյն հրամանները— հաւաքել ամեն կերպ քրիստոնեայ մանուկներ և Պօլիս ուղարկել— ընդդիմացող մայրերը զլխատուում էին, և երկրի իրարանցումն ընդհանուր էր: Քիչ յետոյ Քահմազ Ա. արշաւում է Հայաստան և իր ասպատակութիւններով ընդհարում է Սուլէյման Սուլթանի հետ, և այս երկուսի կոիւնների մշտական հետևանքն էր ժողովրդի կամովին գաղթը կամ փախուստը, կամ յաճախ մոլեռանդ միապետների ձեռքով կատարուած գերեզմարութիւնները: Ահա այսպիսի մի ժամանակ է ապրել մեր Քուչակ Նահապետը և միանգամայն զարմանալի է մնում մեզ համար, թէ ինչպէս է, որ այսպիսի հանգամանքների մէջ ապրող երգիչը ահագին կտորներ է նուիրում իր երգերի մէջ իր եարի գովասանքին, բայց մի քանի խօսքով, գէթ մի անցողակի ակնարկութիւն անգամ չի անում իր ժամանակի դառն վիճակի վրայ, որի մէջ ինքն ապրել է, հետևապէս և ամեն վայրկեան այդ վիճակի դառնութիւնը զգացել: Սակայն, գուցէ, Նահապետը այդպիսի բովանդակութեամբ երգեր գրել է, բայց մեր ձեռքը չեն հասել: Այդ հաւանական է, բայց առ այժմ մեզ հասածներից այդպիսի բան չենք տեսնում: Երկու տեղ միայն Քուչակի երգերում դառն վիճակի արտայայտութեան տողեր ենք գտնում, սակայն պիտի ստիպուած լինենք այդ մի քանի տողերը խիստ ալլաբանութեամբ բացատրել, որ կարողանանք ասել, թէ դրանով իր ժամանակի մասին ակնարկութիւն է անում: Այսպէս օր. երգիչը մի տեղ սարսափելի բան է ներկայացնում «մարդոյ շառը», զրպարտութիւնը, և այդ «շառն այնչափ շար է, որ գազանն յիրմէն կու վախէ» (35): Մի ուրիշ տեղ երգիչը ներկայացնում է հաւի «ողորմ ու լախի» վիճակը, որ «ոչ գիշերը քուն ունի և ոչ ցերեկն ի վար կու կանգնի», այլ միայն «մէկ պահ մի դադար ունի» և այդ էլ այն ժամանակ, երբ «յոտիցն ի վար կու կախուի» և «երկու կաթ արիւն» թափելով՝ աչքերը «կու թռչի» (36): Զուր կլինէր ընդունել, թէ այս օրինակներով երգիչը իր ժամանակն է ակնարկում, որովհետև առաջին՝ Քուչակի պէս մանրամասնութիւններ սիրող մէկը իր ժամանակակից կեանք-

քի մասին գաղափար տալու համար դժուար թէ բաւականանար մութ, այն ևս հեռուոր ալլաբանական ակնարկներով, և երկրորդ՝ ոչ միայն «մարդու շառը» կամ «հաւը», այլև շատ յաճախ երգիչները այնպիսի բաներ են իրենց երգի նիւթ շինում, որ կարծես միայն ժամանակ անցնելու համար են գրել, օրինակ մէկը գովում է իւր հայրենիքի հարիսան, միւսը հիանում է իր շախուի (դանակի) վրայ, մի ուրիշը գովում է իր թաշկինակը, շորորդը գանգատում է իրեն անհանգիստ անող ճանճերից և այլն¹: Հետևապէս և Նահապետի այս տողերը մարդու շառի և հաւի մասին ուրիշ ոչինչ չեն, բայց եթէ իսկապէս հաւի վիճակի վրայ խղճահարութիւն և մարդու շառի վրայ զգուանք:

Գ.

Պապ-Քուչակի և Քոռ-Քուչակի միւս երգերը.— Նահապետի երգերի գեղարուեստական կազմութիւնը.— Լեզուն և ոճը.— Բանաստեղծական պատկերները.— Նահապետի լեզուին յատուկ բառերը.— Հայերէն ու Անտուրի կոչուած տաղաչափութիւնը և Նահապետի երգերի շափր:

Նահապետի երգերը հրատարակել է Արիստակէս վ. Տէվկանց իւր «Հայերգում», հանելով 1593 թուին օրինակուած մի գրչագրից: Թէ արդեօք ուրիշ երդեր էլ ունի Նահապետը, փնձ յայտնի չէ, միայն պ. Կոստանեան իւր «Նոր ժողովածուի» Ա պրակում դնում է մի երգ «Տաղ գեղեցիկ և ազնի» վերնագրով, որը նա հանում է 1695 թուին գրած մի տաղարանից, և որի հեղինակը թէև չի յիշում, բայց անկասկած մեր Քուչակն է, որովհետև ոչ միայն լեզուն և պատկերները նոյն են բոլորովին Հայերգում եղած Նահապետի երգերի հետ, այլև վեց (աստղանիշ) տներ գրեթէ բառացի նոյն են Հայերգում եղած Քուչակի երգերի զանազան կտորների հետ: Այս երգի մէջ աւելի նոր բան չկայ և եթէ մի երկու բան էլ այստեղ նոր են, պատճառը նոյն բանի այլ կերպ երգելն է, որ նկատելու էլ առանձին արժէք չունին:

Հայերգում բերած է և Քոռ-Քուչակի մի երգը, որի մէջ նա միայն մի «գուգալի» գովում է իւր մանրամասնութեամբ (Հայերգ, երես 63): Քոռ-Քուչակի այս երգը, ինչպէս Հ. Տէվկանցն էլ նկատում է իր գրքի յառաջաբանում, «այլք անանուն սարկաւազի մը կուտան»: Եւ յիրաւի

¹ Կ. Կոստանեան, Նոր ժողովածու, I, եր. Գ.:

այս երգի պէս մի երգ կայ Քնար-Հայկականի 167 երեսում, որի տները, երբեմն էլ միայն տողերը նման են Հայերգում եղած Թոռ-Քուշակի երգի հետ: Թէև Քնար-Հայկականի մէջ եղած վարիանտի մէջ ասուած է՝ «սարկաւագ ասող բանիս»... և այլն, բայց այդ չի խանգարում, որ Հայերգի մէջ եղած երգը ապահովութեամբ Թոռ-Քուշակին վերագրենք, որովհետև սարկաւագի վարիանտը նախ՝ աւելի կարճ է, քան Թոռ-Քուշակինը և երկրորդ՝ այդ երկու վարիանտները ուշի ուշով համեմատողը հեշտութեամբ կտեսնի, որ սարկաւագի վարիանտը մի քան քաղութիւն է միայն Թոռ-Քուշակի վարիանտից (եթէ միայն իրօք եղել է մի այդպիսի սարկաւագ երգիչ և սարկաւագ անունը Քնար-Հայկականի վարիանտի մէջ պատահականութեան մի գործ կամ գրչագիրների եղծումների արգասիք չէ): Կայ նաև մի այլ երգ, ուր գովասանքի առարկայ է սուրբ կոյսը, որին և իբրև բարեխօսի դիմում է երգիչը¹:

¹ Այս երգը ես վերագրում եմ Թոռ-Քուշակին, նրա միւս երգի հետ ունեցած լեզուի, ոճի և ընդհանուր բնաւորութեան կողմից ունեցած նմանութեան վրայ յիշուելով, և ոչ մի տեղ տպուած չլինելուն համար դնում եմ այստեղ իբր ծանօթութիւն միայն, հանելով Ս. Էջմիածնի մատենադարանի № 1640 ձեռագրի 121-րդ երեսից:

Գովասանք սուրբ աստուածածնին.
Ի վանեցի ֆօշակէ ասացեալ.

Ազբիւր կենդանի բըզում զանազան
Մեղա քեզ մեղա կոյս անապական
Գլուխ կուսանաց դասուցն պարծան
Մեղա քեզ մեղա.

Երեսիդ փափագ զօրքըն վերնական
էրանեալ ընտիր թայգուհի անմահ
Ժառանգող դրախտին և արքայութեան
Մեղ.

Ի փառս լուսոյ խորհուրդ հիացման (ց)
Մընօղ կենդանի Յիսուսի իշման
Կամաւոր բաժակ ձեռքս փրկութեան
Մեղ.

Ղամպար ճշմարիտ մեծ ուրախութեան
Յիսուս նորոգեաց նորք և զամենայն
Շնորհիւ քո լցան որդիք արամեան
Մեղ.

Ինչպէս Թոռ-Քուշակի, այնպէս և Նահապետի երգերը կրում են ժգ. և ժէ. դարերի կնիքը, թէ իրենց կազմութեան և թէ ինչպիսի լեզուով գրուելու նկատմամբ: Քուշակ Նահապետը, ապրելով ժգ. դարում և լինելով մի աշուղ երգիչ իրեն շրջապատող ժողովրդի մէջ, իր երգերն էլ կրում է հէնց այդ ժողովրդի խօսակցական, աշխարհիկ լեզուով և այս պատճառով նրա երգերի լեզուն ժգ. դարու աշխարհաբարն է՝ գրաբարի հետ խառն: Նրա ոճը իր ժամանակի միւս երգիչների պէս պարզ է և սահուն: Լեզուի ընդհանուր բնաւորութեամբ Նահապետի երգերը շատ նման են ժամանակակից միւս երգիչների երգերին: Նահապետի լեզուն

Չարին հալածիչ պտուղ սրբութեան
Ջահ մաքուր ոսկի լուսով անմահան
Ռաւաղ ազբեր չուր անմահութեան
Մեղ.

Սերովքէ սէր սուրբ. վեր (ա) պետութեան
Տուն Յիսուս որդոյն և բընակարան
Րարունի կուսէն մեղաց քաւարան
Մեղ.

Ցնծութիւն հրեշտակաց բերկրութիւն մարդկան
Իիսուսի ի լուսոյ մայր ուրախութեան
Փըտեալքս մեղօք քե ասողչացան
Մեղ.

Դուլալ մեծագին ի հապաշատտան
Ծաղութ և զմրութ և այլ պատուական
Ակատ լուսատու զանձ արքայական
Մեղ.

Ջքեզ միշտ կու գովեն խաթարխութեան (?)
Ջըմուռ և ըղտաշխ և ըզկասիայն
Եւ այլ ծխելիք եազպետք սրբութեան
Մեղ.

Դու ես համասփիւռ ծաղկանց ամիրայն
Քաֆուր վարդ պայծառ հոտովդ բուրման
Դու լուսին աշնան և արև գարնան
Մեղ.

Թէ զերկինքն ասեմ չէ ի քեզ նման
Ժառանգողք դրախտին յօձէն խաբեցան
Խարօղքն Եւայի քեզ ոչ մերձեցան
Մեղ.

պատկերաւոր է, և նա այդ պատկերները վերցնում է իրականութիւնից և ստեղծագործում երևակայութեամբ: Նա նկարագրում է իր առաջադրած առարկան, բայց դրանով չբաւականանալով ուզում է լրացնել իր առարկայի նկարագրութիւնը և մի այլ պատկերով. իսկ այստեղ, իրօք, նա պատկեր չի վերցնում բնութիւնից, այլ պատկերացնում է այն հետեւանքը կամ ազդեցութիւնը, ինչ որ կարող է յառաջացնել իւր առարկան իր շրջապատում, և այդ հետեւանքի կամ ազդեցութեան նկարագիրը իբրև պատկեր ծառայացնելով, աւելի զօրեղ կերպով կարողանում է արտայայտել իւր գաղափարը: Նկարագրութեան այս ձևը ընտիր է: Օրինակ.

Ի քեզ պարսպեալ բանն հայրական
զԳարրիէլ հրեշտակ եղեր պահապան
Հեռացան ի քէն որդիք կորստեան
Մեղ.

Ցարզանդդ բաւեցեր զտէրն անբաւական
Աչերտ է սովոր աստուածոտեանութեան
Կաթամբ սընուց (եր) զորդիդ աննման
Մեղ.

Մոցց և (էն) անմատոյց խորանի նման
Գիրկըզ սերովբէ կայ ի տարածման
Միտք ոչ հասանեն քեզ անհասական
Մեղ.

Դրախտ լուսեղէն պըտուղ մաքրութեան
Պըտղովդ ապրեցան որբ անմահացան
Գըտան առ ի քէն զիր ազատութեան
Մեղ.

Հնտրեալ ի լուսոյ լուս ընտրողական
Որ կայ և մնալ անուն յաւիտեան
Պտուղ աննայի և յովակիմայն
Մեղ.

Եւ աստ ով որ կան, քեզնով զօրանան
Անդ ըզքեզ կու օրհնեն քեզնով պանծանան.
Եւ փառաւորեն զաշխարհս ամենայն:
Մեղ.

Աչըդ քո փիտոն հնտոյ վայր իջման
Ահեակըդ գեհոն ի հապաշատտան
Հայելըդ Տրգրիս ւ Եփրատ զնացման:
Մեղ.

«Եկին ու բերին խապար
Պիւպիւպին թէ վարդն մեռաւ,
Պիւպիւպն ի վարդին սիրուն
Սև ներկեց զշապիկն ու հագաւ.
Շուտով մի բերին խաբար
Պիւպիւպին թէ՛ վարդն եկաւ—
Պատեց զիւր սևուկ շապիկին,
Խատուտիկ շուտով մի հագաւ» (33):

Պատկերների կողմից նահապետի միտքը շատ արագ է թռչում և այս վառ երևակայութիւնից յառաջանում է այն, որ երբ մի քանի առարկաներ իրար յետևից ուզում է նկարագրել և բոլոր առարկաներն էլ պատկերով ցոյց տալ,— չի կարողանում այդ պատկերները լրիւ տալ և արագութեամբ մէկից միւսը անցնելով՝ ընթերցողին կամ լսողին է թողնում իր երևակայութեամբ լրացնելու պատկերի ամբողջութիւնը: Քուչակ Նահապետի լեզուն մի այլ յատկութիւն ևս ունի, այդ այն է, որ շատ է սիրում պատմական եղանակով գրել: Բայց և երբեմն յայտնում է իր ցանկութիւնները կամ երանութիւնները և կամ նկարագրում է ներկայ եղանակով այն, ինչ որ այժմ իր հետ կատարուում է թէ իր ներքին աշխարհում և թէ դուրսը. Նահապետը իբրև բանաստեղծ երգիչ ունի բանաստեղծական լեզու: Նա աշխատում է որքան կարելի է պատկերաւոր ձևով ներկայացնել երգած առարկան. ուստիև գործ է ածում իր ժամանակին յատուկ և հասկանալի բառեր՝ մակդիրներ, ածականներ և այլն, որոնց մեծ մասը, արաբերէն ու պարսկերէն լինելով, թէև այժմ դժուարահասկանալի են դարձել, բայց ժամանակին ունեցել են իրենց յատուկ գեղեցկութիւնը և գործածուած տեղին համեմատ նրբութիւնը...

Քուչակ Նահապետի երգերի գեղարուեստական կազմութեան կողմից

Աչըդ առիժոյ, ահեակդ եզան
Եւ զէմքըդ մարդոյ լուսով կազմութեան
Գրկելիքդ արծիւ սաւառնաթեան
Մեղ.

Աչըդ ոհաննէս է վըկայութեան
Ահեակդ Մաթէոս է ճըշմարտութեան բան
Մարկոս և Ղուկաս դիմացդ և թիկան:
Մեղ.

Երբ քո միածինդ գայ ի դատաստան
Անդր ժողովին աշխարհ ամենայն
Դու բարեխօսեա վասն մարդկան փրկութեան:
Մեղ.

առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում և այդ երգերի տաղաշափութիւնը: Հէնց իրենց՝ այդ երգերի մէջ յիշում է տաղաշափութեան այն տեսակի մասին, որով գրուած են Նահապետի երգերը: Այդ շափի անունն է հայրէն: Հնումը (մինչև իսկ այժմ էլ) հայ ժողովուրդը սովորութիւն էր արել արդէն պատմական ինչ ինչ հանգամանքների ազդեցութեան տակ իր երգերը թուրքերէն երգել: Բայց երբեմն նա սիրել է իր միջից ծնած երգիչներին՝ մայրենի լեզուով շինած երգերն ևս երգել, որոնց ձևի, կազմութեան կամ ընդհանրապէս տաղաշափութեան ու բովանդակութեան որպիսի լինելու պատճառով՝ տաճկերէն երգերից զանազանելու համար հայերէն անունն են տուել: Առհասարակ հայերէն երգուում են սիրոյ երգեր և այդ երևում է նաև Քուչակի հետևեալ խօսքերից՝

«Կու խմէ ու հայերէն կասէ,
Թէ ինչ անուշ է սէրն ու գինին (44):»

Սոյնպիսի յիշատակութիւն կայ և Ակնայ երգերի մէջ՝

«Խմէ՛ ուր ըսեմ անուշ
Անտունի մ'ըսեմ ուշ է ուշ
Սէրը սիրողին վայել է
Այս գինին անուշ խմողին» (ՀԱ. 438):»

Ժամանակի ընթացքում հայերէն երգերի շափով երգեր են կազմուում Ակնայ շրջակայքում, որոնք անտունի են կոչուում, հաւանականաբար կամ Անտուն անունով մէկի պատճառով և կամ առանց տների գրուելու պատճառով, և այդ անունն էլ պահել են մինչև այժմ: Նահապետի երգերի շափն էլ, որ նոյն հայերէն երգերի շափն է, հետևեալ յատկութիւնները ունի: Քուչակ Նահապետի երգերը բաժանուում են տների, իսկ տները՝ անորոշ թուով տողերի. տներից մեծ մասը քառատող է, քիչ են պատահում հինգ, վեց և եօթն տողերով տներ: Մի տուն միայն երեք տող ունի: Հայերէն կամ անտունի երգերի տողերը բաղկացած են 7 կամ 8 վանկից՝ երեք ոտքով, կաղմուած են եամբի և անապետի խառնուրդից և լինում են յանգաւոր: Նոյնն են և Նահապետի երգերի տողերը, բայց այստեղ տողերը կրկնած են. այսինքն Նահապետի երգերի մի տողը, այնպէս ինչպէս բերուած է Հայերգի մէջ, համապատասխանում է հայերէնի կամ անտունու երկու տողին: Նահապետի երգերն էլ յանգաւոր են, և ամեն մի տուն ունի առանձին յանգ: Առհասարակ որևէ տան տողերը նոյն յանգով են վերջանում և յանգերի նկատմամբ զու-

գահեռականութիւն կամ գրկախառնութիւն Նահապետը չի սիրում: Բայց երբեմն, թէև շատ սակաւ, պատահում է, որ այս կամ այն տան մէջ տողերից մէկն ու մէկը վերջանում է բոլորովին այլ յանգով, քան ինչ որ այդ տան միւս տողերն ունեն: Քուչակի երգերի շափի ընդհանուր սքեման այս է

$$\begin{array}{cccc} \overbrace{\quad}^{\prime} & \overbrace{\quad}^{\prime} & \overbrace{\quad}^{\prime} & = 7 \\ 2 & 3 & 2 & \\ \text{կամ} & \overbrace{\quad}^{\prime} & \overbrace{\quad}^{\prime} & \overbrace{\quad}^{\prime} = 8 \\ & 3 & 2 & 3 \end{array}$$

Բայց շատ տեղ այս ընդհանուր օրէնքից շեղում է և երկրորդ, կամ շատ յաճախ առաջին տողը փոխանակ 7 կամ 8 վանկից լինելու, բաղկացած է լինում 9 կամ 10 վանկից և ստանում ենք կամ՝

$$\begin{array}{cccc} \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} & \\ \text{Սոխախովդ} & \text{ի վար} & \text{կուզի} & \\ \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} & \\ \text{լուկ մէկ մի} & \text{ուշիկ} & \text{ձայն է ած} & (43), \text{ կամ} \end{array}$$

$$\begin{array}{cccc} \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} \\ \text{Ով որ} & \text{սիրոյ տէր} & \text{մարդուն} & \text{չողորմի} \end{array}$$

$$\begin{array}{ccc} \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} \\ \text{Թող} & \text{զինքըն} & \text{մեռնի} (33) \text{ կամ} \end{array}$$

$$\begin{array}{ccc} \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} \\ \text{Եկին} & \text{ուբերին} & \text{խաբար} \end{array}$$

$$\begin{array}{ccc} \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} & \overbrace{\quad} \\ \text{Քո սիրած} & \text{եար (ը) զքեզ} & \text{մոռացաւ (33) և այլն:} \end{array}$$

Այս դեպքում անպատճառ ձեռագիրների արտագրութեան կամ բերնից բերան անցնելու ժամանակ փոփոխութեան է ենթարկուել երգը և մէկ կամ երկու վանկ աւելացել է իսկականին, որի հետևանքն է եղել և շափի խառնուելը: Օրինակ՝

«Հագեր գոյնզգոյն կապայ— 7
 Կօճակ շարեր ու օղակն է կանաչ»— 10
 և՛

«Խօշեարս ալ ի դէմս ելաւ — 7
 Լուկ բարև երեստ հիւզումաթով»— 9

Այստեղ աւելորդ է երկրորդ տողում շ ա Ր Ե Ր, իսկ շորրորդում կամ
 Ե Ր Ե Տ Ն է աւելորդ կամ հիւզումաթով բառի տեղ մի երկվանկ
 կամ եռավանկ բառ պիտի լինէր: Ընդհակառակն կանոնաւոր է՝

«Զինչ որ Ես ինձ հետ արի
 — — — — —

Չէր արեր ոչ ոք հարումի
 — — — — —

Շիշայ մի հալած ոսկի
 — — — — —

Ի գետին ի վար վաթեցի
 — — — — —

և մեծ մասամբ այսպէս են կազմուած տները, սակայն շատ են և՛

— — — — — ով տողերը.

Օր. «Օրհնեալ է Աստուծոյ անունն
 Որ զբարեաց դուրինն է բացեր»:

բայց պատահում է և տող, ուր վանկերի թիւը վեց է, և առաջին ոտը
 կազմուած է մի վանկից, օր.

— — — — —
 Իմ բարձրագնայ լուսին— 6

— — — — —
 Շատ բարև տուր իմ Կիւզէլին— 8,

Թէև այսպիսի դէպքում, մի այլ տեղ, այնպէս է դասաւորում բառերը,
 որ կարելի է մի ձայնաւոր աւելացնելով շափը տեղը բերել. օր.

Գնա (որ կարելի է կարգալ և գընա) ի վերայ թաղին 6 (7)

— — — — —
 Բարձր պատ ու ծառն ի միջին և այլն:

Սւ այսպիսի շատ ու շատ տեղեր կան, որոնցից երևում է, որ Քուչակ Նա-
 հապետի երգերը շափի կողմից մեծ փոփոխութիւններ են կրել, կամ գուցէ
 հէնց ինքը Նահապետը շափի գործածութեան մէջ մեծ ազատութիւն է
 տուել իրեն:

Յամենայն դէպս, Քուչակ Նահապետի երգերը հանդիսանում են իբրև
 մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան ամենագեղեցիկ կտորներից մէկը
 և թերևս աւելի բարձրանայ նոցա վարկը, եթէ կարելի լինի վերականգնել
 նոցա սկզբնական ձևը, մանաւանդ եթէ գտնուեն և խմբագրուեն Նահա-
 պետի միւս՝ մեր ձեռքը չհասած երգերը: Նահապետի երգերում գործած-
 ւած գեղեցիկ պատկերների ահագին քանակութիւնը, գեղարուեստա-
 կան նուրբ և ընտիր ձևերի շատ օրինակները և բանաստեղծի վառ երե-
 վակայութիւնը ահագին նիւթ կարող են տալ ամէն մի բանաստեղծի,
 մանաւանդ այժմեան մեր հայ բանաստեղծներին: Թող հետաքրքրուին
 մեր բանաստեղծները Քուչակի այդ երգերով, թող ուսումնասիրեն Նա-
 հապետի երգերի առանձնայատուկ տաղաչափութիւնը, որ նոցա գրեթէ
 բոլորովին անծանօթ է, — և նոքա կտեսնեն, որ մի նոր, գեղեցիկ շափի
 հետ միասին կայ և զգացմունքների մի այլ աշխարհ, երևակայութեան
 մի նոր մթնոլորտ:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ԴԻԻԱՆԸ

Ա.

Ահաւասիկ հատոր մը, որ եթէ գոյութիւն չունենար՝ պէտք էր ստեղծել: Պէտք էր՝ մտովին՝ երեւակայութեան ուժով լեցնել պակասորդ մը— սիրոյ բանաստեղծութեան մեծ պակասորդը— մեր նախնիքներէն կտակուած դրականութեան մէջ, որ սակայն ա՛յնքան բեղուն եղած է աղօթքի ու աղէտքի արտայայտութեան մէջ, որ ա՛յնքան ընտանի ըրած է մեզի Տրտմութեան տունը, ու մեզ ա՛յնքան պտըտցուցած Յաւիտ շուրջը:

Երեւակայութեան խօլ թոխը մը չպիտի ըլլար ենթադրել գրաւոր— ու ազատ— բանաստեղծութեան հեղինակներ այն ցեղին մէջ, որ «վիճալին բանաստեղծութեան»՝ ճարտարապետութեան՝ այնքան հոյակապ յիշատակներ թողած է Անիի մէջ, զոր դեռ վերջերս հիացումով ու գուրգուրանքով լոյս բերաւ Լինչ իր հրատարակութեամբ: Հոն տեսնուած նըշխարներէն լոկ կարելի պիտի ըլլար վերակերտել հայ ցեղին գեղեցկագիտական զգացողութեան բովանդակ ընդունակութիւնը: Կարելի չէր ընդունիլ, որ մեր գրականութիւնը ներկայանար մեզի խստակեցիկ արեղայի մը նմանութեամբ, որ ձեռքերը երկինք մշտատարած կ'աղօթէ անվերջ ու կը հառաչէ յանցանքներու համար, զոր գործած է, եւ յանցանքներու համար, զոր բնաւ պիտի չգործէ: Եւ եթէ մեր պատմիչներէն ալ շունենայինք ժողովրդէն սիրուած ցուցքերու եւ հեթանոսական երգերու յիշատակութիւնը, եւ երբեմն նոյն իսկ կարճուկտուր հատուածներ, ինչպէս «Սաթենիկի ու Արգամի տոփանքը» որոնց վրայէն մեր պատմիչները— բարեմիտ կրօնաւորներ— կ'աճապարեն թռիլ անցնիլ, կարելի չէր հաւատալ, թէ Արեւելքի զգայնութիւնէն մեծ բաժին մը ունեցող, զարգացած իմացականութիւնով ազգ մը՝ ինչպէս էր մերը, թէպէտ անընդհատ իր գոյութեան յամառ ու դաժան պաշտպանութեանը հարկադրուած եւ Բիւզանդի պատմած Արշակ թագաւորի զինուորներուն նկարագեղ բառերով «համակ նիզակներու ծայրերով երեսին քրտինքը սրբելու» ստիպուած, ծնունդ տուած ըլլայ իրզորի մը, որ աւելի գողտր, զուարթ, խանդակաթ զգա-

ցումներու արտայայտութիւն տուած ըլլար: Գոյութեան հրճուանքը մեզ շրջապատող Մեծ Կեանքին, անխորհրդօրէն— ու թերեւ շատ խորագիտօրէն— շոյալ՝ յուրթի Կեանքին աղւորութիւնը, եւ մանաւանդ մեզ ցնցող կրթերու ամենէն տարրականը ու ամենէն տիրականը՝ Սէրը՝ ճանչնար ու տաղէր:

Եւ ահա Չօպանեան— ինքն ալ բանաստեղծ մը՝ ո՛չ փոքրերէն— երեւան կը բերէ մեզի այդ ցանկալի տաղերգուին Քուչակի փոշեթաղ դէմքը, մատենադարաններու լքուած ձեռագիրներէն՝ ցանուցիր հրատարակութիւններու մէջէն զատելով, գտնելով՝ վերծանելով, համեմատելով, դասաւորելով եւ սքանչելի յառաջաբանով մը ի վեր հանելով նշանակութիւնը մեծ բանաստեղծին, որ կար Քուչակին մէջ: Չօպանեան ստուգի ունեցած է այս յայտնութեան մէջ «Սէրը, որ կը փնտռէ, հանճարը, որ երեւան կը հանէ եւ արուեստը, որ կ'արժեցնէ»: Օ՛հ թանկագին յայտնութիւնը, որ լսել կուտայ մեզի այն սրտէ ելած ու սրտին գացող սիրարբեցիկ սրտազեղումները: Ի՛նչ զարմացնող պարզութիւն, թարմութիւն, անկեղծութիւն անոնց մէջ: Եւ ի՛նչ բերկրութիւն տեսնել, երգ երգի ետեւէ, նոյն Քուչակը, յաղթական՝ արեւելեան բառաշատութեան ու սեթեթի կապանքներուն, որ կը թափէ իր աշխոյժ երեւակայութեան գիւտերը իր ճշմարիտ բանաստեղծութեան «ճուհարները» անսպառ խանդով եւ կը հարստացնէ մեր գրականութեան տունը, գործածելով «հանցոյն գեղեցիկ լեզու, որ լնու տուն մի ճուհարով»:

Ոչ մեր շարակնոցին կրօնական երգերը— որոնց մէջ սակայն տեղ տեղ կը ցուայ մեր հին Զրադաշտական կրօնքին բանաստեղծութիւնը— ոչ Գրիգոր Մագիստրոսի արաբականի նման ոտանաւորը, ոչ Ներսէս Շնորհալիի տաղաչափեալ առակները եւ աւելի մեծ քերթուածները՝ «Յիսուս Որդին» եւ «Ողբ Եղեսիոյն», ոչ Նարեկացիի նմանաձայնական հրախաղութիւններով ոտանաւորները— միշտ հանդերձ ծնրադրութեամբ իր հոյակապ արձակ բանաստեղծութեան— ո՛չ ծաղիկներու եւ թռչուններու նուիրուած տաղերը, եւ ոչ տաղարաններու մէջ խառն ի խուռն հաւաքուած գովքերը ու ձօջքերը եւ ոչ ալ մեր ուրիշ ծանօթ աշուղներուն երգերը շեն այնքան դուրս արշաւեր պայմանադրական նիւթէ, նմանութիւններէ եւ յօրինումէ, որ կարենան ինքնաւոր սրտի բանաստեղծութեան անուն ստանալ ու անոր յատուկ հմայքը գործել մեր վրայ: Քուչակ լեցուն է տողերով, որ կուգան իսկոյն բնակիչ մարդու մտքին մէջ, մերձաւոր հնչում՝ ընտանի կոշում կը դառնան, եւ միշտ կ'երգեն մարդու սրտին մէջ.

... «Առանց քեզ ես ո՛նց ապրիմ կամ իմ աչքս տանի ջուն»
 ... «Իմ հին սէր՝ առջի յորդոր իմ արեւ եւ իմ աստնոր»

... «Երբ զիս արեւէս հանեն թող հանեն սէրն աստնվորէս»
 ... «Երբ սէրն աստնվորէս հանեն, թող հանեն դաշվիս երեսէս»
 ... «Քո սէրդ է արին եղել հաւար իմ երակս է մտել»
 ... «Շառաւիղ յերկինս տուեր, խաւարեր լոյսն աստղերուն»
 ... «Բնակի կու կարնա՞ս գիտնալ թէ քանի ինձ ես պիտացել»
 ... «Կորել է իմ հոգուս հոգին 'ւ անհոգել ես եմ մնացել»
 ... «Երբ սապու ու համբեր շունիս, սիրոյ տէր ինչո՞ւ կը լինիս»
 ... «Աւա՞ր թէ մեռնիլ պիտէր եւ մտնալ ի հող ւ ի զնտան»
 ... «Զրագդ ա՛մ, ալ ի՛նչ վառած՝ երբ բազկիս ուժն հատուցիր»:

Ինչքան ալ գրաւիչ ըլլայ այս սրտաբոյր պարզ տողերուն քաղցրութիւնը, դեռ կարելի չէ գնահատել անոնց բովանդակ քաղցրութիւնը, դեռ կարելի չէ գնահատել անոնց բովանդակ արժէքը առանց Քուչակի նախընթաց կամ ժամանակակից երգիչներուն աւելի ոճով, աւելի խնամով զարդարուն գրուածները կարդալու: Անոնցմէ դառնալ Քուչակին՝ կը նմանի «ծովական» գիշերին՝ ժխորոտ, լուսաշող, խղճուկ քաղաքէն դուրս գալ, պարզ, բաց երկնքին տակ՝ իր բոց աստղերով: Ասկէ հետեւնելու չէ սակայն, թէ Քուչակ շունի փոխառիկ, նմանողական մասեր, որոնցմով սկիզբ կ'ընէ ամէն հեղինակ, հետեւակ, տկար տողեր. ու ամբողջ քառեակներ՝ իր եարին աչքին, ունքին, կարմիր երեսին նուիրուած՝ հասարակ ճաշակի նմանութիւններով, կամ ազգերու իմաստութեան մնայուն մթերքը կազմող առակաւոր ասացուածներ ոտանաւորի դարձուած, որոնց մէջ բացակայ է անձնական շեշտը ու բանաստեղծական բոցը, բայց կարելի է հաստատել աներկիւղ, թէ այս ամէնը հանելով հանդերձ, Քուչակ մեզի կուտայ իր ինքնութիւնը յայտնող մեծագին մնացորդ մը՝ անանց գեղեցկութիւնով ու երաժշտութիւնով:

Անփոփոխ մակարդակի մը վրայ չի կենար Քուչակի գործը, բայց երբ իր բարձրագոյն կատարին վրայ է Քուչակ, ու զարմանալի հանդիպումով մը — որ տիեզերական մտքին հիմնական միութիւնը ու նոյն ատեն Քուչակի մեծութիւնը կը յայտնէ — օտարազգի մեծ բանաստեղծներու հետ գրիթէ համանման ներշնչում կը ցուցնէ ինչ ինչ հատուածներու մէջ, ու բաղդատութիւն կը հրաւիրէ. Քուչակ այդ վտանգաւոր հանդիպումէն չի կործանիր, չի նսեմանար՝ այլ կը մնայ անայլայլ իր յատուկ փայլովը: Անգամ մը կը յիշեցնէ Տանթէի Պէաթրիչէն, որ զատուած իր սիրականէն, ծաղիկ կը քաղէր երգելով, եւ «երգելուն հետ կը քաղէր, եւ քաղելուն հետ կ'երգէր»: Աւելի սրտաշարժ չէ՞ Քուչակ իր սա քառեակով.

«Զիմ եարն ի գնալ տեսայ որ կ'երթար ի ճամփադ ի վար
 «Մանտր քայլափոխ կ'անէր, կու քաղէր ծաղիկ նունուֆար.

«Ամէն հանգընու տեղիկ՝ երեսին դնէր ու կուար
 «Կուրնար շարկմնուն աշուին որ կուպահեն քեզ յիսնէ օտար»:

Պէաթրիչէ կ'երգէ, մինչ Քուչակի եարը կուլայ, յատկանշող տարբերութիւն մը Արեւելքի ու Արեւմուտքի:

Հետեւեալ երկու քառեակներուն մէջ կարծես հինաւուրց սիրոյ բանաստեղծը Անակրէտն է որ մանուկ Երոսի խաղերը ու գործած աւերը կ'երգէ. բայց Քուչակ հելլէն բանաստեղծին թեթեւ շնորհին վրայ Յաւին աննման գեղեցկութիւնը կ'աւելցնէ.

ԽԾ

«Սէրն երբ ի յաշխարհս եկաւ, եկաւ ի սիրոս թառեցաւ,
 «Հապա իմ սրտէս ի դուս՝ յերկէ յերկիր թափեցաւ,
 «Եկաւ ի գլուխս ելաւ, եւ յըղիզս ելաւ թառեցաւ,
 «Աշիցս արտասունք ուզեց նա արին ի վար վաթեցաւ:

ՀԾ

«Քո սիրուդ մտիկ արի նա զէտ նետ ի շարխէն ելաւ,
 «Ես անմեղ կանգնած էի, եկաւ իմ սիրոս գամուեցաւ,
 «Մանկունք ձեր արեւնուդ ասեմ, այս նետիկս որ յիս գամուեցաւ
 «Շուտով դեղ ու ճար արէք, որ շասն թէ յանկի մեռաւ:

Երեք անգամ ալ՝ հսկայ Շէքսպիրի սիրոյ տրամին «Ռօմէօ եւ Ճիւլիէթ»ի մէջէն հատուածներ կը յիշեցնէ Քուչակ: Առաջին՝ երբ Ռօմէօ իր Ճիւլիէթին ու լուսինն միջեւ համեմատութիւն կը դնէ՝ ըսելով «նախանձոտ լուսինը, որ արդէն հիւանդ է ու գունատ իր ցաւէն, թէ դու՝ անոր նաժիշտը՝ շատ աւելի աղւոր ես, քան ինքը»։ Լսեցէք Քուչակը.

«Լուսին, պարծենաս, ասես, «Լուս կուտամ աստնվորիս».
 «Ահա հողեղէն լուսին ի գրկիս 'ւ երեսն երեսիս.
 «Թէ շես աւտալ այս գերուս, յետ տանիմ ըզփէշ կապայիս
 «Վախեմ սիրոյ տէր լինիս, լուս պակաս տաս աստնվորիս:

Դարձեալ՝ երբ Ճիւլիէթ, արտաքսումի դատապարտուած, Ռօմէօի հետ իր վերջին գիշերը կ'երկարէ խանդաղատութեան անվերջ խօսակցութիւնով եւ յանկարծ կը նշմարէ առաւօտեան լոյսը, որ կուգայ ընդմիջելու իրենց աղապատանքը, ու չ'ուզեր ընդունիլ, թէ առտուան լոյսն է, այլ մետէորի մը լոյսը կ'ուզէ հաւատալ զայն, եւ երբ վերջապէս ակամայ կը համոզուի, կը գոչէ՝ «Ուրեմն, պատուհա՛ն, ներս մտցուր առաւօտեան

յոյսը, եւ թող կեանքը ելլէ դուրս», եւ կ'անարգէ առաւօտեան մունետիկ արտոյտը, զի կը բաժնէ զինքն իր սիրելիէն.

«Գիշեր, դու յերկան կեցիր, թէ կարես՝ տարեկ մի եզիր,
«Իմ եարն ինծի հիւր եկեր, գէմ հազար տարու թէ գիտես.
«Առաւօտ, դու ի գատ կեցիր, որ զմեր խաղն կ'աւերես.
«Գաս զլոյսն ի վրայ բերես, զիս իմ եարէն բաժանես»

Եւ դարձեալ երբ Ռօմէօ իր դեղով թմրած ու անշնչացեալ կարծած Ճիւլիէթի մարմնոյն վրա հակելով խելակորոյս կ'որոշէ մեռնիլ թոյն խմելով եւ շիմած կը գոչէ. «Աչկունք, նայեցէք ձեր հուսկ նայուածքը, բազկո՛ւնք, ածէք գրկիկ՝ հուսկ անգամ. եւ շրթո՛ւնք, ո՛վ դուք դռներ շնչառութեան, արդար համբոյրով մը կնքեցէք անթուական դաշինք մը վերահաս մահուան հետ»:

Լ

«Աչկո՛ւնք, ծրարեմ ըզքեզ կրակով, որ երթաս երիս.
«Էեզո՛ւ, ա՛լ կտրեմ զքեզ սուր դանակով որ ա՛լ չխօսիս.
«Սրտիկս, ա՛լ դանակ ածեմ, արիւնի մէջն թապլտիս»

Ահա մրցում մը, որուն մէջէն պատուով կ'ելլէ Քուշակ. Իրա՛ւ, քանի մը ծաղիկ, նոյն իսկ ազնուազգի ծաղիկ շին կրնար համեմատուիլ արքայական բուրաստանի մը հետ. բայց կարեւորը այն է, որ երեւան կուգայ հողին բոլոր ազնութիւնը եւ նպաստաւոր պայմաններու մէջ փառաւոր ծաղկեփթթումի մը կարելիութիւնը:

Բ.

Քուշակի վերադրուած տաղերը բաժնուած կը տեսնենք երեք մասերու, Սիրոյ երգեր, Խրատական եւ այլաբանական երգեր, Պանդուխտի երգեր: Սակայն հարեանցի ակնարկ մ'անգամ կը բաւէ ի վեր հանելու Սիրոյ երգերուն՝ որոնք արդէն մեծ մասը կը կազմեն՝ ոչ միայն անհամեմատ գերազանցութիւնը միւսներէն, այլ նաեւ անոնց մէջ փայլող ստեղծական ոգին: Այն է, որ մեզի իրաւունք կուտայ կապել զանոնք՝ իրենց միօրինակ ներշնչումով՝ միակ հեղինակի մը, Քուշակի, անձին ու անունին հետ, եւ ճանշնալ զանիկա իբր մեր անզուգական երգիչը Սիրոյ: Այդ սիրոյ երգերուն մէջ է, որ Քուշակի աշխոյժ երեւակայութիւնը իր ազատ ճախրանքը կ'առնէ, զտումներ կ'ընէ, concetti կը ստեղծէ՝

ի՞ր գրեթէ ժամանակակից իտալացի բանաստեղծներուն պէս, նորօրինակ նկարներ կը ձեւացնէ, որոնք յաճախ հրապուրիչ եւ միշտ ուշագրաւ են, ինչպէս հետեւեալը.

«Մահալօքս ի վար կուգի նա տեսայ մոմեր դատրած,
«Ի յան մոմերուն տակն սիրոյ տէր մանուկ էր պառկած.
«Մոմն գէմ հայրէն ասաց ողորմած ու սրտէն իլաց.
«— Սէրն կտրիճն ունէր. կրակն իմ զլուխն է վառած»:

Սակայն խրատական, այլաբանական երգերուն մէջ լոկ ոտանաւորի վերածուած են քրիստոնեայ եւ ոչ-քրիստոնեայ Արեւելքի «ազգերու իմաստութիւնը, աւանդական ասմունքը, առակաւոր խօսքերը, զրոյցները, որոնց արձագանքը կը կրկնուի տասնեակ մը գրականութիւններու մէջ, եւ որոնց աղբիւրը հնութեան հեռաստաններուն մէջ թաքնուած կը մնայ: Զարմանք չէ ուրեմն, որ Քուշակի հետեւեալ երկու տողերը— զորս Զօպանեան պարսիկ բանաստեղծի մը մէջ ալ գտած է, շատ աւելի հին գրքի մը Քալմուտի մէջ ալ կուգան երեւան:

«Այն օրն՝ ի մօրէզ ծնար, դուն լայիր, ամէն խնդային,
«Հանց մաքոր ել ի յաշխարհէս թ'երկիր լայ նա դու ծիծաղիս»:

Ս. Գրքին մէջ Առակաց Գիրքը ու Սիրաք այս տեսակ գրականութեան հին տիպարները կը ներկայացնեն, բայց ոչ բնաւ նախատիպը, զի Յովսէփ Գեղեցիկի դրուագն անգամ իր բոլոր հնութիւնովը՝ իրմէ աւելի հին աղբիւրէ մը նմանցուած ըլլալը ստուգուած է՝ եզիպտական հին բարիբոսի մը ընթերցումով:

Քուշակի այս երգերուն պարունակութեան ամփոփումը տուող հետագայ ցանկէն դիւրին է ճանշնալ մի առ մի հասարակ ու հինցած «րեփերթուար»ը բոլոր Արեւելքի աշուղներուն:

Ա.— Հոգին ու մարմին՝ երկու ընկեր, ու իրենց գանգատը իրարմէ

Բ.— Զգուշութիւն նենգաւոր ընկերէ

Գ.— Ողորմութեան պտուղները

Դ.— Հաւատն անառիկ բերդ

Ե.— Զարկամը սիրել ու մեծարել

Զ.— Զարին համբերել. Աստուած սիրածը կը տանջէ

Է.— Հոգին եւ մարմին ու հինգ զոյաբանք

Ը.— Անդամին ու անխրատին հետ ընկեր ըլլալ

Թ.— Բարիք գործողներու յարութեան փողը

- ժ.— Անկումն Սաղայէլի եւ Ադամայ հանումը դրախտէն
 ժԱ.— Օձին բերանը բուսած ծաղիկը
 ժԲ.— Ադամին դրախտէն ելլելուն պատճառը
 ժԳ.— Սողոմոն իմաստունին կուռքերու գառածիլը
 ժԴ.— Բարձր լեռը ձին ունի, ցածը կանանչ է
 ժԵ.— Մեղքի երեսէն երեք ու լաց
 ժԶ.— Չորս խրատ՝ բարւօք ապրելու համար, եւն, եւն, եւն:

Այս տեսակ նիւթերէ զատ ունինք Թաւաքալի (թէվէքէլի՝ արաբերէն՝ ինքզինքը յանձն ըրած Աստուծոյ) վաճառականին զրոյցը, որ՝ Աստուծոյ ապաւինած՝ կը ձգէ նաւը ծովը ու կ'երթայ այն կղզին, ուր գոհար կը բուսնի, արեւին ու լուսնին արբեցութեան զրոյցը, առականեր կաքաւի, արծուի ու շահնի, առածներ, ինչպէս հետեւեալները.

- ...Յետի խելքն ես ի՞նչ անեմ երբ առջին անունն աւերի.
 ...Ծրք կոթն ի ծառէն լինայ նա կացին զինքն կը կտրէ.
 ...Խոզն զճուհարն ո՞նց ճանչէ, զօրն ի բուն զազրն կու փորէ.
 ...Այն մարդն որ շատ կը զրուցէ նա յետին խօսն կու լսէ:

Այս կարգի նիւթեր են, որ պատրաստ գանձարանը կազմած են սովորական աշուղներու, երբ Արեւմուտքի troubadourներու պէս շրջիկ վիպերգոսներ (ինչպէս իրենց անունն ալ կը ցուցնէ աշուղ—ասող, ո—ու, ինչպէս լուկ—լուկ, ուլ—ոլ, թեւաւոր—թեւաւոր: Բիւզանդ ունի «Ծրգք Վիպասանաց», ուր «ասել» կը նշանակէ պատմողական երգել recitatif. Քուլակն ինքն ալ նոյն իմաստով կ'ըսէ «Պիլպիւլն ասաց մինչ որ լուսացաւ»), կը ստիպուէին յանպատրաստից երգելով գոհացում տալ զիրենք շրջապատող ամբոխին, որ կը թախանձէր՝

«Ասա՛ այս ամսուս վրայ, այս խալխիս զինչ որ հիմա կայ
 Խօսքն մանէով ասա՛, մի՛ ասեր մութ ու խուճու կայ.»

Ապահովապէս սոյնօրինակ «ցանկ նիւթոց»ի մը մէջ չէ, որ կրնանք փնտռել— ու գտնել— ինքնատիպ բանաստեղծք. եւ արդէն այս երգերուն զրոյցը— եթէ իրօք սիրոյ երգերուն հեղինակն է— անոնց մէջ ինքնաւորութեան յաւակնութիւն չի ցուցներ բնաւ, եւ տեղ մը իր աղբիւրը կը մատնանշէ յայտարարելով «Խելօքնուն ասած մասալ է», այսինքն իմաստուններէն ըսուած առած է:

Քուլակի իսկովթիւնը, ներքնութիւնը՝ ինչպէս կ'ըսեն Գերմանացիք՝ թափանցելու համար հարկ է ուրեմն դառնալ Սիրոյ երգերուն:

Այն հարիւր եօթանասունի շափ երգերով Սիրոյ քերթուածին, որ երկար ծորում մըն է անուշութեան, Քուլակ միակ նիւթ մը ունի. իր սիրտն ու իր սէրը կ'երգէ, բայց այնպիսի անսպառ ու աննման պէսպիսութեամբ, որ ապշեցուցիչ tour de force մը պիտի նկատուէր, եթէ գիտակից արւեստի ամենափոքր կասկածանք կարելի ըլլար ունենալ իր վրայ, եւ որ՝ առանց արուեստի հնարագիտութեան՝ պարզապէս բնական հանճարի հրաշալիքներէն մէկը պիտի համարուի: «Ինքը ու իր «փօշ եարը» կը լեցնեն այս գողտր նկարին ամբողջ կտաւը, առանց օտար նիւթի մը իրենց շուրջը կամ մօտը: Այս տարամերժ ու ինքնամփոփ զբաղումը իր սրտով ու անոր տառապանքներով, ու անտարբերութիւնը իր ժամանակին հարցերուն եւ մանաւանդ իր հայրենիքին կրած հարուածներուն ու հիմնալատակ աւերումներուն՝ անբացատրելի պիտի ըլլային ու պիտի մեղմէին մեր հիացումը Քուլակի վրայ, եթէ հայեացք մը նետելով Քուլակի ժամանակին ու միջավայրին, շգտնէինք հաւանական պատճառներ:

Այն օրէն ի վեր երբ արաբական արշաւանքը վերջ տուաւ Իրանեան մեծ պետութեան՝ Պարսկաստանի, որ իր պատկառարկու զօրութիւնով եւ արիւնհեղ ճակատներու գնով սանձած էր իր հիւսիսի եւ արեւելքի սահմաններու վրայ վխտացող կոպիտ, կողոպտիչ ցեղերը, վերցաւ միակ հզօր պատուարը, որ կը փակէր անոնց դէմ Արեւմտեան Ասիան, ու այնուհետեւ Փոքր Ասիա մրցարանն ու մրցանակը դարձաւ խառնամբոխ հրոսականերու:

Արաբ խալիֆաները, որ սկզբները ոստիկաններու կամ ամիրաներու ձեռքով կը կառավարէին՝ ինչպէս իրենց բոլոր նուաճած երկիրները՝ նոյնպէս Պարսկաստանը, ու յետոյ Աբասեաններու օրով՝ պարսիկ խաներու ձեռքով, հետզհետէ կորսնցնելով իրենց ուժը, տասներորդ դարուն վերջերը հարկադրուեցան Պարսկաստանի ամբողջ գաւառներ պարգել տալ թուրքմէն խաներու, որոնք առանց այդ արտօնութեան՝ բռնաբար պիտի կորզէին, սկիզբ մըն էր այս միայն՝ կեդրոնական Ասիոյ լայն արգանդէն դէպի Արեւմուտք թափուող այլեւայլ խուժուժ անթիւ հրոսականերու, որոնք այնքան պարսպապատ քաղաքներ կործանեցին, այնքան ժիր բնակիչներ հատցուցին, այնքան բարեմշակ հողեր խոպանցուցին: Սելճուքեանները Հայոց շափազանց ծանօթ Տուղրիլով ու Արփասլանով, «Տանիշմէնտ» թագաւորական հարստութիւնով Թուրքմէնները, որոնք Մալաթիա ունէին մայրաքաղաք, Գոնեայի Բումի Սէլճուք Սուլ-

թանները՝ որոնց վերջինն իր թագաւորութեան սահմանները տարածեց մինչև Խլաթ՝ Վանայ լճին ափը, յետոյ տասներեքերորդ գարուն Մոնղոլները՝ ճիւղալին ձինկիզ խանով, որ իր անվերջ արշաւանքներով կարգուսարքի, կառավարութեան մնացած տարրերն ալ կործանեց, խառնակութեան ու խանգարումի մէջ թողլով իր բոլոր անցած երկիրները, յետոյ Սէլճուքեան պէկեր՝ Րումի Սուլթաններուն յաջորդ ու բաժանարար Աք-Քոյունլու, Քարա-Քոյունլու Թիւրքմէն ցեղապետութիւններն եւ Օսմանեանք, որոնք հագիւ իրենց գերազանց ուժը ցոյց տալով միացում եւ խաղաղացում յառաջ բերելու վրայ էին, երբ ԺԳ. դարուն փոթաւ փոթորիկ մը Արեւելքէն, այս անգամ արիւնատենչ կենկթիմուրով ու իր հրոսներով, որոնց առաջին վայրի թափը՝ դարձեալ ինչպէս միշտ՝ կրեց Հայաստան: Կրկին վերահաստատում մանր իշխանութիւններու, որոնք նաւաճուած էին Օսմանցիներէ եւ խանգարում ու շփոթութիւն ամէն կողմ. երեք տարի Թիւրքմէն, Մոնղոլ, Թաթար այսպէս նախանձընդդէմ ոգորումներով, որոնց աւելցնելու է ԺԶ. դարուն սկիզբ առնող Օսմանեանց եւ Պարսից մարտագոռ մրցանքները, փոփոխակի կը կործանէին ու կը կանգնէին պետութիւններ, որոնց փառքը այնքան վաղանցուկ էր, որքան յանկարծական, եւ որոնք իրենց արուեստի ու գրականութեան բոլոր ծիրանինները կը ստանային Պարսկաստանի իրանեան քաղաքակրթութենէն:

Քուլակ, որ հաւանօրէն ԺԶ. դարու սկիզբները կ'ապրէր Խարակոնիս՝ Վանայ լճին արեւելեան կողմը, ինչպէս կ'ուզէ տւանդութիւնը, այս յեղաշրջումներուն եւ հայրենիքին մեծապէս դըրդումներուն գիտակ եւ մասամբ ականատես եղած ըլլալու էր: Պետութիւններու, զինական զօրութիւններու, քաղաքական ու ընկերական ամուր շինուածներու քանդումը, քայքայումը եւ անհետացումի լուութիւնն ու անհատին համար ալ՝ նոյն իսկ ամենքն ամեհիին ու եռանդոտին նոյն նուաճումը ամենագրաւ մահէն, փայլակնաձեւ, տեսիլի մը պէս սուր տպաւորութիւն ըրած էին անշուշտ Քուլակի հոգւոյն մէջ աշխարհիս իրերուն անհաստատ եւ զաղփաղփուն բնութեան մասին: Իր նախորդը՝ Մկրտիչ Նաղաշ արդէն նմանօրինակ տխրութեան եւ սրտաբեկ վհատութեան ապրում մը սքանչելապէս խտացուցած է հետեւյալ տողերուն մեջ.

«Երազ է ու սուտ, եղբայր, աշխարհիս բաներն ի լման.
Ո՛ւր են թագաւորք, իշխանք, պարոնայք եւ Սուլթան ու խան.
Շինեցին բերդ ու քաղաք, դարպասնի, ու շատ զատեցան,
Յետոյ զէմ անտէր թողին ու մտան ի հող՝ Ե ի զմտան:»

Քուլակ այն երագանցուկ երազին մէջ, որ է այս կեանքը միակ անուշ պտուղ մը, հաստատուն բարիք մը, գերակալ իրականութիւն մը

գիտէ՝ Սէրը, եւ կախարդեալ կղզիի մը պէս Սիրոյ մէջ ապաւէն գտած՝ կ'ուզէ հոն պարուրուիլ եւ անոր անուշ երգանքովը օրօրել ինքզինքը:
Իրեն պէս երգած է Լոնկֆելլօ բանաստեղծը.

The sweetest thing in all the world is love...

Բոլոր աշխարհիս մէջ է՛ն անուշ բանը Սէրն է: Բայց՝ ոչ Քուլակի պէս՝ կ'աւելցընէ հետեւեալը.

And next to love the sweetest thing is hate,

«Եւ սէրէն յետոյ ամենաանուշ բանն է ատելութիւնը:»

Ոչ: Քուլակի մանկական պարզ, ազնիւ, դորովալից հոգին չի ճանչնար ատելութեան փոթորկումները եւ իր սիրատենչ այրուցքին համար կը խնդրէ լոկ իր սիրելիին մայրականօրէն կարեկից ու խաղաղիչ ճաղապատանքը, ինքը կարոտ է բարձրագոյն պաշտանքին, ծայրագոյն նուիրումին, եւ յանդիմանութեան բառ մը անգամ չունի անողորմ եարին համար, իսկ որ կը թողու, որ սէրէն հատուկ, ապացոյց՝ հետեւեալ հիանալի քառեակին գողտր գանգատանքը.

«Ես մեռնիմ ի քո վերայ՝ դու զքո ծամզ կտրես.
Կտրես մաշլա վառես, ձեռքդ առնուս ու զիս փնտոես,
Կամ ի հողվերօքս անցանես, հետ լնուս զաչերդ ու թափես,
Գրկիկ մը վզիս ածես— զապառած վէմզ համբուրես:»

Ահա մեծ սէրը, «մահէն աւելի զօրաւոր», եւ որ արժանի է լեցնելու բովանդակ կեանք մը տարամերժօրէն, մանաւանդ երբ սիրողին կը պարգեւէ բանաստեղծութեան հրեղէն լեզուն եւ Գեղեցկութեան ստեղծող մը կը դարձընէ զայն:

Նոր ժամանակներու ուրիշ մեծ հոգիներ՝ կեանքի աննպատակ հոլովումէն ու անվերջ յեղեղանքէն երես դարձնելով՝ ո՞չ ապաքէն իրենց գերագոյն ապաստան ընտրած են Արուեստը, ինչպէս Կէօթէ, ինչպէս Լըքոնդ սը Լիլ, որուն կը պարտինք Արուեստի պաշտանքին սա խրոխտ վճիռը.

Hors de la création du beau point de salut.

(Գեղեցկութիւն ստեղծելէ դուրս՝ փրկութիւն չկայ):

Քուլակին համար ստգտանք մը չի կրնար ըլլալ ուրեմն այն անջատումը, զոր կը ցուցնէ իր երգերուն մէջ իր հայրենիքին տառապանքներուն ու տագնապներուն համար եւ որ չկրնար հերքուիլ լոկ մատնանիշ ընելով 8-9 քառեակ Պանդուխտի երգեր: Քուլակ տուած է մեզի իր բուն էութիւնը.

թենէն բրդած Սիրոյ եւ Արուեստի այն հազուագիւտ կտորը, որ պիտի ապրի հայ ազգին հետ— ու աւելցնենք— անոր պիտի օգնէ ապրելու այն կենդանատու զօրութիւնով, որ կը պատկանի ամէն անկեղծ արուեստի հրաշակերտի: Ապահովապէս նոյնը շարտի կրնայինք ըսել, եթէ մեզի թողած ըլլար արուեստի տեսակէտով անարժէք ողբ մը կամ հետեւակ ակնարկ մը իր ժամանակի աղէտներուն, շահեալ կամ անշահի, ինչպէս ունինք մնացած այդ դարերէն, մանաւանդ՝ արծակ, ինչպէս Վարդան, Մատթէոս Ուռհայեցի, եւն:

Քուչակի ոճը դարձեալ Քուչակ ինքն է, պարզ, պիրկ, սուր, աշխոյժ, բոլորովին զերծ արեւելեան շատաբանութենէ եւ զարդարանքէ: Անօրինակ խտութիւն եւ ուժգնութիւն մը ունի, որով պատկեր մը, զգացում մը կը ցուցնէ սաստիկ լոյսով՝ ամենապարզ բացատրութեան մը մէջ, նոյն իսկ մէկ բառի մէջ, երբ խորհրդալից գիշերուան լուսնակը կը տեսնէ գլխուն վերեւ, իր զգացածը յայտնելու կը բաւեն սա երկու պարզ ու թելադրող ածականները, «ա՛յ իմ բարձր ու բոլոր լուսին». երբ իր եարին նուրբ ու բարձր հասակը պիտի գովէ, ամենաբարձր բանաստեղծութեամբ կ'ողելորէ հասարակ նմանութիւն մը, մէկ բառով, «քան զուս ես՝ ի վեր վազեր»:

Հայոց հին հեթանոսական կրօնէն, բանաստեղծութենէն ազդեցութիւն մը, հետք մը շտեմնուիր հոն՝ բացի Գրօղին յաճախակի յիշատակութենէն: Տասերկու դար քրիստոնէութիւն ապրուած ու ոչ-քրիստոնեայ թշնամիներու դէմ հայ երակներու արիւնը քամելով պահպանուած, բաւական էր արդարեւ հետախաղաղ ծածկելու բոլոր հեթանոսական հնութիւնը: Քուչակի մէջ նշմարուած Հայաստանը իրաւ «աւազանի ծնունդ» հայ քրիստոնեաներու Հայաստանն է, ներընչումի մեծ բաժինը կը պատկանի Ս. Գրքին, քան դրացի ու ցեղակից Պարսիկ գրականութեան, որ բոլոր Արեւմտեան Ասիոյ ու Հնդկաստանի ալ բացարձակ օրինակը եղած է: Եւ քան մը յայտերեւակ չի ցուցնէր Հայոց անշատումը ու առանձնացումը Արեւմտեան Ասիոյ ազգերու ու ցեղերուն մէջ, որքան իր գրականութեան այս անկախ զարգացումը, երբ իրենց շորս բոլորը պարսկական ազդեցութիւնը միահեծան կը տիրէր արուեստի եւ գրականութեան մէջ: Սէլճուքեաններուն արքունիքի պաշտօնական լեզուն պարսկերէն էր, ինչպէս նաեւ իրենց ժամանակին գրականութիւնը եւ բանաստեղծութիւնը, եւ Տուրքերու տոմարները պարսկերէն լեզուով կը պահ-

ւէին, մինչեւ որ Գարամանի Սէհմետ պէկը պարսկերէնի հետ թուրքերէն բառեր գործածելու գրութիւնը մտցուց ժժ դարուն:

Բայց Քուչակի մէջ նշմարուած պարսկական ազդեցութիւնը շատ աննշան է, անշուշտ քառակի ձեւով քերթուածներ գրել պարսկականէ. թէպէտ նոյն իսկ այս լոկ արտաքին ձեւին մէջ Հայը կը տարբերի՝ քառակին շորս տողերն ալ նոյնայանգ ընելով, մինչդեռ պարսկերէնին մէջ առաջին, երկրորդ եւ շորրորդ տողերը նոյնայանգ են, իսկ երրորդը կը տարբերի գրեթէ միշտ: Պարսկերէն բառեր ու պարսկական ոճեր ինչպէս «ղամ ուտել», «ղուսա ուտել», «սրտիս ականջ» (Խայեամ ունի «տէր զուշի տիլէմ՝ գօֆթ ֆէլէք պենհանի— սրտիս ականջին երկինքն ըսաւ գաղտնապէս) «բեհշտի», «անկիւման» («առանց գիտնալու»— այս բառը մինչեւ հիմա կը գործածուի Մուշի գաւառին մէջ) «տանուշման», «անտիշա», եւն, եւն, բաւական առատօրէն կը գտնուին Քուչակի մէջ, բայց ոճը, գաղափարները, հոգին պարսկական չեն: Ստրկական նմանութիւն չենք տեսներ բնաւ պարսիկ բանաստեղծներու: Բաղդատելով Խայեամի քառակները Քուչակիններուն հետ, միայն մէկ հատ գտանք վերջինին մէջ, որ հեռուոր նմանութիւն մը ունենայ Խայեամի քառակին հետ եւ հետեւողութիւն կարենայ համարուիլ. թէպէտ նմանութիւնը այնքան թեթեւ է, որ պատահական ալ կրնայ ըլլալ. ահա երկուքը.

ՃԵՂ

Երէկ գիշեր գինիի բաժակը գետինը քարի զարկի.
Գինեհար էի որ այսքան ստոր բան ըրի.
«Բաժակը ըսաւ ինձի խորհրդաւոր լեզուով.
Ես քեզ պէս էի, դուն ալ ինձի պէս պիտի ըլլաս»:

ԽԱՅԵԱՄ

Խ

Մահալօքս ի վար կուգի նա տեսայ շոր գանկ մի պտուկած,
Ուտքովս ալ թապալ տուի նա երեսս ի վար ծիծաղաց.
Գարձաւ ու պատասխանեց՝ Յետ գնա՛, կտրիճ շփացած,
Երեկ քեզի պէս էի, այսօր զիս այս հաւն է ձգած:

ՔՈՒՉԱԿ

Բայց այս քառակը եթէ կրնայ նման համարուիլ Խայեամի քառակին, նոյնքան կրնայ յիշեցնել նաեւ Համլեթի ուղղած խօսքերը Եօրթի գանկին:

Պէտք է ընդունլիլ ուրեմն, թէ քրիստոնէութիւնը, որ կրօնական ու քաղաքական անանցանելի խրամատ մը փորեց Հայոց եւ Պարսից մէջ, նոյն ազդեցութիւնը գործեց նաեւ երկու ազգերու գրականութիւններու

նկատմամբ: Ա՛լ այնուհետեւ Հայր՝ քրիստոնէութեամբ վերածնած ու տոգորուած՝ իր մտածումներուն եւ զգացումներուն գերագոյն, եթէ ոչ միակ, ներշնչարանն ըրաւ Ս. Գիրքը: Քուչակի երգերուն մէջ յաճախ կը հանդիպինք այդ հզօր ազդեցութեան. ահա օրինակներ. 1. «Գիտացէք եար եմ կորուսել, զիս ի քուն թողեր ելեր գնացեր» («Երգ երգոց»), 2. «Ահա նշանեցաւ երկինք ու գետինք հանց լուսանալու» (նշանեցաւ լոյս երեսաց քոց, «Սաղմոս»). 4. «Ինչ գաբրիէլեան փողըն մեռելին գոչէ թէ արի՛ — «Աւետարան»:

Քուչակի կապը նախընթաց աշուղներուն հետ աւելի դժուար է հետադոտել, շատ թեթեւ մասը այդ աշուղներուն, որոնք բազմաթիւ պէտք է եղած ըլլան — եւ իրենց գործերուն — ճանչցուած ըլլալով: Վերապահութեամբ միայն կրնանք ըսել, թէ ամենէն աւելի այդպիսի կապ մը նշմարելի է Մկրտիչ Նաղաշի եւ Քուչակի մէջ. երկուքին մէջ ալ կան յաճախ գործածուած «գէմ» (թերեւ «գիւամ» պարսկերէն «կ'ըսեմ», «զոգցես» ի մաստով՝ սղուած «գէմ» ի) «լուկ» — լուկ, «մտնել ՚ի հող ՚ի ի գնտան», «յաստիսն դատարկ հանէ», «ոզորմ ու լալի» ասութիւնները:

Այսպիսի կապ մը բնական պիտի ըլլար ԺԾ. դարու Մկրտիչ Նաղաշի եւ նոյն դարու վերջերը կամ ԺԶ. դարու սկիզբը ծաղկած Քուչակի միջեւ: Բայց բառերու, ասութիւններու եւ ձեւի ոչ մէկ-երկու, այլ հազար նմանութիւն չեն կրնար մազի շափ պակսեցնել Քուչակի երգերուն յղացումին անկախութիւնը եւ անձնականութիւնը:

Երկու խօսք ալ Քուչակի հայերէնին մասին: Այդ լեզուն որ քիչ ատեն առաջ աղճատուած, աղաւաղուած, խորթ, գոհճիկ եւ այլն պիտի կոչուէր՝ մեր ազդին լեզուաբանական երեխայական ըմբռնումներով, այսօր ամենուն ծանօթ է իբր միջին հայերէն, հարազատ եւ կանոնաւոր ծնունդ հին հայ գաւառաբարբառներու, որոնք ոստանիկ, ոսկեդարեան լեզուին յաջորդեցին, եւ ծնող արդի հայերէնին, որուն անթիւ բառերը, ձեւերը, դարձուածները, ասութիւնները անհասկանալի պիտի մնային առանց այս միջին հայերէնին: Այս տեսակէտով ալ մեծ նշանակութիւն ունի Քուչակի հատորը եւ յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ կրնայ ըլլալ:

Քուչակի սիրոյ երգերուն մէջէն թէպէտ միակ նիւթի մը՝ սիրոյ՝ ոսկի թելը կ'անցնի ու միասին կը կապէ, ակներեւ է, որ երգողին մտքէն բնաւ անցած չէ միակ շարունակական քերթուած մը յօրինել իրարու յաջորդող երգերով: Տղայական պիտի ըլլար այսպիսի ենթադրութիւն մը, եւ անմիտ խաղ մը՝ այս երգերու բնագրոս եւ կամահաճ ընդելուզումով սիրոյ պատմութիւն մը հանել մէջէն, ինչպէս ոուսահայ բանասէր մը փորձեր է ընել՝ անշուշտ մեծ գոհունակութիւն զգալով իր ճարտարամտութենէն,

որուն կոչում ընել կարծած չէր սակայն Քուչակ, երբ իր սիրտը կը զեղուր պարբերաբար այդ երգերուն մէջ: Պատահաբար երկու երգ իբր իրարու շարունակութիւն գրուած են մէկ երկու անգամ, ինչպէս ՃԲ եւ ՃԷ, այս վերջինը առաջինին յայտնի շարունակութիւնն ըլլալով (որ վրիպեր է հրատարակողին ուշադրութենէն), բայց ասոնք բացառութիւն են, եւ բնաւ չեն կրնար փոխել այս քնարական երգերու անկցորդ եւ անջատ բնութիւնը:

Հաճոյքով կը լսենք, թէ բանաստեղծութիւն սիրող եւ վառ երեւակայութեան տէր Յոյները Աթէնքի մեծագոյն թերթին մէջ թարգմանելով՝ հրատարակած են քաղուած մը Քուչակի երգերէն, որ մեծ խանդավառութեամբ ողջունուեր է իբր Հայոց մեծ բանաստեղծը սիրոյ:

¹ Այդ թարգմանութիւնը կատարուած է Revue Blancheի մէջ հրատարակուած Քուչակի երգերու ֆրանսական թարգմանութենէն:

ՄԱՏՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Նահապետ Քուչակի Գիւանը, սիրոյ երգեր, խրատական եւ այլաբանական երգեր, պանդուխտի երգեր

Ո՞վ կարող էր երևակայել, թէ հայերը ունեցել են մի բանաստեղծ, այն էլ տասնվեցերորդ դարում, որի անունով այսօր պիտի պարծենայ ամբողջ հայութիւնն անխտիր: Բանաստեղծ, որի ստեղծագործական տաղանդն այսօր համեմատուում է Ֆիրդուսիի և Հաֆիզի, Հեյնէի և Վինիեի հանճարների հետ:

Մենք գիտէինք, որ մեր ոսկէ դարում ունեցել ենք Նարեկացի և Շնորհալի և այնուհետև երկար դարեր խաւար ամայութիւն՝ այս ու այն տեղ հազիւ նշմարուող լուսոյ շողքերով: Գիտէինք, որ տասնութիններորդ դարի հայի մտաւոր վերածնութիւնը տուել է մեզ մի քանի տաղանդաւոր բանաստեղծներ, որոնց ստեղծագործական ձիրքը հայրենասիրաբար ճիգն ենք արել դնել եւրոպական համաշխարհային տաղանդների շարքը և դժբաղդաբար շենք կարողացել: Գիտէինք, որ ունեցել ենք ժողովրդական աշուղներ, որոնց քնարը միշտ և ամենուրեք հնչել է միատեսակ, ինչպէս իրանց ասիական սազն իւր մելամաղձիկ հնչիւններով, մի միատեսակութիւն, սակայն, որ անհամեմատ գերազանց է շատ յանգամուտների արհեստական բռնազբօսիկ ստեղծագործութիւններից: Գիտէինք նաև, որ կան այժմ մեզանում մի շարք քնարերգուներ, որոնք տակաւին յոյսերով են մեզ կերակրում և որոնցից միայն երկուսը այդ յոյսերն արդարացնելու շատ թոյլ նշոյլներ են արտադրում: Մի խօսքով, սրտի ցաւօք համոզուած էինք, որ հայը քնարերգութեան մէջ տակաւին շատ տարիներ պիտի սպասի իւր Հէյնէներին, Միցկեւիչներին, Պուշկիններին ու Լերմոնտովներին, որ մեզանում պօէտիքական տաղանդները դեռ միջակութիւնից դէնը շեն անցել, շնորհիւ գուցէ այն հանգամանքի, որ հայոց նոր գրականութիւնն ընդհանրապէս դեռ նոր է սկսում բարգաւաճել: Մինչև այսօր երբ առիթ էր լինում՝ մեր աշխարհիկ պօէզիան քննական հայեացքի ենթարկել, մնում էինք գլխակոր, ամօթահար, համեմատելով նրան ոչ միայն առաջնակարգ եւրոպական պօէզիաների, այլ և երկ-

րորդական ազգերի— սկանդինավցիների և լեհացիների— ստեղծագործական ոյժի հետ:

Եւ ահա մի նուրբ գրագէտի ջանքով հրապարակ է ձգուում հազիւ 100 երեսից բաղկացած մի տետր, որ ոյժ ունի յեղաշրջում առաջացնելու մեր հայեացքների մէջ հայի ստեղծագործական ընդունակութեան վերաբերմամբ: Ասպարէզ է գալիս ամբողջ շորս դար շարունակ մեր աչքերից թագնուած մի հսկայական անձ, որի երկերը կարելի է ամենայն համարձակութեամբ դնել եւրոպական բոլոր ազգերի դասական քնարերգուների շարքը առանց վախենալու, թէ նրանց փայլը կարող է նսեմանալ մարդկային հանճարի բարձրագոյն արտադրութիւնների շողքերից:

Նահապետ Քուչակի և նրա երկերի մասին «Լուսնայի» անցեալ 1902 թ. համարներում տպուած է պ. Յովհ. Թաղէոսեանի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը: Առաջարկելով մեր ընթերցողներին նորից կարդալ այդ յօդուածը՝ մենք շենք ուզում կանգ առնել Քուչակի երկերի վրայ և նորից քննութեան ենթարկել նրանց: Այս անգամ խնդիրը վերաբերում է բանաստեղծի երկերի ժողովածուին, որ լոյս է տեսել Փարիզում պ. Արշակ Զօպանեանի հրատարակութեամբ և առաջաբանով: Մենք ծայրէիծայր կարդացինք Քուչակի երկերը և այժմ դժուարանում ենք մեր հիացումը արտայայտել մի քանի խօսքերով: Այսքանը կասենք, որ մեր թէ հին և թէ նոր բանաստեղծներից ոչ մինը այնպիսի խոր տպաւորութիւն չի թողել մեզ վրայ զգացումների խորութիւնով ու անկեղծութիւնով, որպէս Քուչակը և մենք, եթէ ոչ լիովին, գէթ մասամբ բաժանում ենք պ. Զօպանեանի բարձր հիացումը այդ բանաստեղծով:

Բերում ենք մի քանի կտորներ բանաստեղծի երկերից, հետեւելով Զօպանեանի ընտրութեանը որպէս զի մեր ընթերցողներին մի թեթև գաղափար տանք այդ փայլուն տաղանդի մասին:

Ո՞վ աւելի սիրուն, աւելի ճոխ ու աւելի կենդանի գոյներով նկարած է սիրուած էակին դէմքը, գոչում է պ. Զօպանեան իրաւացի յափշտակութեամբ և առաջ է բերում.

«Երեսդ է լուսին նման ու զիջերդ ի դատիր գիշեր.
«Ընքեր բեհշտի խնձոր և ի ծովուն տուած քեզ աչեր.
«Ուններ կեռումեռ ունիս, թուխ աչեր, թարթիչդ է նետեր.
«Բերանդ է լալէ ֆղան, մէջն ի լիթն է մարգարիտներ»:

Ո՞վ գծած է աւելի գմայլելի պատկեր մը խորհրդանշանելու համար ահեղ ու գողտր գեղութիւնը, որուն մէջ սէրը կը կաշկանդէ իր գոհին սիրտը.

«Ո՛ւր էիր, ո՛ւսկից եկար, անծանօթ, զիս սիրեցիր.
«Կրակն ի թէզնիքդ ունիր, ի ծոցիդ ի վար թափեցիր.
«Քո սէրդ ալ ոսկի արիր, իմ սրտիս քուրան հալեցիր.
«Դարձար զան հալիս արիր, և իմ սրտիս ականջ անցուցիր»:

Ո՞վ արձակած է աւելի խորին, աւելի սրտայոյզ աղաղակ մը՝ ողո-
քելու համար անգութ «եարը»:

«Քուս աչք ու թուս ունքեր ունիս, լայն ճակատ ու կարմիր երես.
«Այդ ճերմակդ որ դուն ունիս, զշամամ ծիծերդ որ ի ներս.
«Մեռնես ալ անդին երթաս՝ զայդ ճերմակ ծոցիկդ ի՞նչ առնես.
«Զամէն որդերն ուտեն, դու է՛ր զիս մահրում կու պահես»:

Ո՞ր տարփական պաղատանքին կրցած է տալ շեշտ մը աւելի աղե-
խարշ ու աւելի անուշ.

«Այդ քո ստեղծողի՞դ համար, երբ քայլես՝ զունեերդ մի՛ շարժեր.
«Այդ քո աչերուդ խնճերն շատ մարդու արիւն է խմեր.
«Խօշ եա՛ր, արևո՛ւղ համար, որբուկ եմ, զիս մի՛ լացնէր.
Տղա՛յ եմ, շեմ ի կենար, զիս ի քո կրակն մի ձգեր»:

Ո՞վ կրցած է վտարուած, իր «եար»-էն հեռու մնացած սիրահարին
ողբը աւելի քնքուշ ու աւելի զօրեղ կերպով կողկողիլ:

«Իմ եար, խղճա՛ քո գերուդ, քո գերուդ մէն մէն կենալուդ.
«Գաղտնի ալանի լալուս վախեմ թէ ելնեմ աչերուս.
«Լսեր եմ որ վարդ ունիս, ուղարկէ տեստէ մը գերուս.
«Պագնեմ աչերուս դնեմ որ դատրի աչերս ի լալուս»:

Եւ ո՞վ աւելի հզօր կերպով պատկերացուցած է սիրոյ երազին մէջ
ամբողջ կեանքին հոյզը ցամաքեցուցած երիտասարդին քայքայումը.

«Սուրաթ ու ճրագ դրիր, զիս ի քո լուսդ ձէնեցիր.
«Զէդ ի քո մէջ ծովունդ եկի, լօք զարկիր ճրագ անցուցիր.
«Ա՛տ էր քո ամէն ումէտն, ա՛յ հոգեկ, որ ինձ կուտայիր.
«Ճրագդ, ա՛մ, ա՛լ ինչ վառած՝ երբ բազկիս ուժն հատուցիր»:

Բայց Քուչակը միայն սէրը չէ երգում: Ոչ պակաս աւիւնալի են և
անկեղծ նրա պանդխտի երգերը, նաև խրատական երգերը:

Պէտք է ուրեմն շնորհակալ լինել պ. Զօպանեանից, որ գտնելով այդ
սքանչելի երգերը, այսօր հրատարակել է մի ոգեւորուած յառաջաբանով:
Պ. Զօպանեանը Փարիզում հրատարակուող «Անահիտ» ամսաթերթի խըմ-

բագիրն է, մի եռանդուն տաղանդաւոր երիտասարդ, որի գրականական
գործունէութիւնը արժանի է ամենայն խրախուսանքի: Նա՛ իբրև հրա-
պարակախօս, այսօր շունի հաւասարը տաճկահայերի մէջ, իսկ իբրև
գրականագէտ և գեղարուեստական երկերի նրբամիտ գնահատող՝ կարող
է օրինակելի լինել մեր ուսաստան և տաճկահայ քննադատներից շատերի
համար: Քուչակի հրատարակութիւնը նրա գեղարուեստական ճաշակի
նրբութիւնն ապացուցանող շատ փաստերից մէկն է: Միթէ հարկաւոր է
աւելացնել, թէ նա արժանի է բարոյական խրախուսանքի և նիւթական
աջակցութեան: Քուչակի երգերը հրատարակել է իւր սուղ միջոցներով և
հրատարակել է շատ շքեղ: Հասարակութիւնը պարտաւոր է գնել այդ եր-
գերը ոչ միայն ազգասիրաբար, այլ և իւր սեպհական հաճոյքի համար:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«Նահապետ Քուչակի Դիւանը», Բնական ուսումնասիրութեամբ մը
հրատարակեց Արշակ Չօպանեան. Պարիզ, 1902, տպարան «Անահիտ»:

Այս հրատարակութիւնը գալիս է հաստատելու արդէն յայտնի իրողութիւնը: Դա այն է, որ մեր հին գրականութիւնը ժողովրդական չէր: Մենք խօսում ենք այն գրականութեան մասին, որի համարեա միակ տէրը հոգևորականութիւնն էր: Այդ գրականութիւնը հոգևոր էր, եկեղեցական. նա գրաբար էր, մատչելի միայն եկեղեցական դասին և սակաւաթիւ ընտրեալներին, որոնք կարողանում էին սովորել այդ լեզուն: Կար ժողովրդի ահագին բազմութիւնը, բայց նա հեռու էր այդ պաշտօնական գրականութիւնից, նա ունէր իր առանձին լեզուն, իր առանձին գրականութիւնը: Լեզուն աշխարհաբարն էր, իսկ գրականութիւնը երկնային գործերից չէր նիւթ առնում, այլ զուտ աշխարհային գործերից: Եկեղեցու գրականութիւնը հրեշտակներից ու սրբերից էր խօսում, ժողովրդինը՝ սէր, գինի, վարդ, լաց ու հառաչանք էր պարունակում: Նահապետ Քուչակը մեր ժողովրդական երգիչներից մէկն է և որ շատ հետաքրքրական է՝ բաւական հին երգիչներից: Ծնթադրում են, որ նա ապրում էր տասնևվեցերորդ դարի սկզբում: Շատ թոյլ պատճառաբանուած մի ենթադրութիւն է դա: Միակ փոքր ի շատ է գրական փաստը այն է, որ Նահապետի երգերից մէկը, ինչպէս վկայում է մի վարդապետ, արտագրուած է եղել նոյն դարի վերջերում: Մեր հին գրողների և գործիչների ճակատագիրը աչսպէս է: Եթէ մենք չը գիտենք հաստատ, թէ ով է եղել Եղիշէն, Եգնիկը, Ի՞նչ զարմանալի բան պիտի լինի, եթէ չիմանանք, թէ ով է եղել մի ժողովրդական աշուղ: Նահապետ Քուչակը մինչև այժմ շատ քիչ էր յայտնի իր երգերով: Այժմ պ. Չօպանեան հրատարակում է նրա անունով յայտնի բոլոր երգերը և դրանով միջոց է տալիս, որ նա իր պատշաճաւոր տեղը բռնէ մեր հին երգիչների շարքում:

Պ. Չօպանեանի հրատարակութիւնը մի հետաքրքրական դոկումենտ է մեր գրականութեան պատմութեան համար: Նահապետը երկնային ձայն ունեցող երգիչներից է, մի բոլորովին ինքնուրույն դէմք: Միայն բանաստեղծական շնորհքը չէ Նահապետի երգերին առանձին հետաքրքրութիւն հաղորդում. լեզուն, երգերի շափը կատարեալ անակնկալութիւններ են մեզ համար:

Քուչակը բազմաթիւ սիրային երգեր ունի. խրատական և այլաբանական երգերն էլ բաւական մեծ թիւ են կազմում, կան և ութ հատ պանդխտական երգեր: Սակայն երգեր ասելով՝ չը պէտք է մեծ-մեծ բաներ հասկանանք: Նահապետի երգերը մեծ մասամբ կազմուած են շորս սողերից և շատ հազազուտ դէպքերում են հասնում ութ սողի: Դրանք՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել, աւելի ասացուածքների են նման: Այդ փոքրիկ ոտանաւորների մէջ շատերը կան, որոնք գողտրիկ են ու գեղեցիկ: Չը մոռանանք, որ երգիչը ժողովրդի մարդ է, տալիս է պատկերներ, որոնք ներելի են ուսմական հասկացողութիւնների շրջանում. «եարի» ծծերը, ծոցը, դունչը— սրանք սովորական են այդ երգերի մէջ: Բայց կան և գեղեցիկ բանաստեղծական արտայայտութիւններ, որոնք պատիւ են բերում մեր ժողովրդական երգչի զգացմունքին և ճաշակին: Ահա դրանցից մէկը.

Սէրն երբ ի յաշխարհս եկաւ, եկաւ իմ սիրտս թառեցաւ,
Հապա իմ սրտէս ի դուրս՝ յերկրէ յերկիր թափառեցաւ,
Եկաւ ի գլուխս ելաւ, և յըղեղս ելաւ թառեցաւ,
Աչիցս արտասունք ուզեց նա, արիւն ի վար վաթեցաւ:

Կամ թէ՛

Ես ձագ ծիծեռնիկ պիտէի, զօրն ըզք տուն մտնուի,
Ան բարձր մօյտան շարտախդ՝ ես ի հոն բուն մը շինէի,
Ոնց որ մութն մթանայր, ցածնայի ծոցդ մտնուի,
Ոնց որ լոյսն լուսանայր, բարձրանայի բունս մտնուի.
Ես ապրմէ խուշախ, զօրն զքո միջաց գիրկ ածէի.
Կամ քաղցըր նըռան գինի, զօրն ըզք փարշըդ պիտէի.
Առնիր ու բերնիդ դընիր, ցածնայի դունչըդ պագնէի:

Թողնենք սէրը, որ երգում է աշխարհի սկզբից՝ անթիւ ու անհամար վարիացիաներով: Աւելի հետաքրքրական են հասարակական տեսակէտից խրատական բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ ժողովրդի աշխարհայեցողութիւններն են երևում: Այն խաւար, դժբաղդ, արիւնոտ դարերում Ի՞նչ հաւատ ու դաւանութիւններ ունէր հայ ժողովուրդը: Մեր պաշ-

տօնական գրականութիւնը շատ քիչ նիւթ է տալիս, նրա մէջ չը կայ ժողովուրդ: Մնում է, որ ժողովրդական Նահապետները պատմեն մեզ: Այս տեսակէտից էլ շատ ուսանելի են Քուշակի երգերը: Մենք տեսնում ենք նրա մէջ ստրուկ ժողովրդի փիլիսոփայութեան նմուշներ: Ահա նա ասում է.

Կուգե՞ս որ յազիզ կենաս որ ամէն մարդ զքեզ սիրէ,
Դուն հողուն նման կեցիր, որ ամեն մարդ ըզքեզ կոխէ:

Բայց միևնույն ժամանակ այդ ժողովրդի մէջ կայ իր գեղեցկութեամբ և իմաստով յուզիչ այսպիսի միտք էլ.

Կանթեղիկ մտիկ արա, ջուրն ու ձէթն ու հուրն ի լման,
Կանթեղն է մտաց նման, ջուրն ուսման, ձէթն գիտութեան,
Քանի զմիտքդ սուրբ ունիս, դու սիրով շանա ուսման.
Հոգիդ է պայծառ գունով, որ լոյս տայ քեզ մթութեան:

Սրտառուչ են և՛ դարիբական երգերը. սրանք էլ ժողովրդական զգացմունք են. մի ժողովուրդ, որ դարերով հալուել ու մաշուել է դարիբութեան ձեռքին, ի հարկէ՛ պիտի իմանայ և այն ողբալը: Հայ ժողովուրդը լաւ գիտէ արտայայտել իր այդ ցաւը, որ կրում է սրտի մէջ դարերից ի վեր, բայց որի հետ հաշտուել դեռ չէ կարողացել:

Նահապետ Քուշակի երգերը մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում և լեզուագիտական տեսակէտից: Մեր ժողովրդական երգիչներից շատ քչերին է աջողուել այնպիսի համեմատաբար մաքուր աշխարհաբար գործածել, ինչպիսին ունի Նահապետը: Դա XVI—XVII դարերի աշխարհաբարն է, և մեր լեզուագէտ բանասէրները կարող են շատ հետաքրքրական նիւթեր գտնել նրա մէջ ուսումնասիրութիւնների համար: Մեզ անձամբ շատ ուսանելի թւաց այն, որ Նահապետի աշխարհաբարի մէջ խառնուած են այժմեան արևմտեան և արևելեան բարբառները. մենք մինչև անգամ հանդիպեցինք «ից»-ով վերջացող բացառական հոլով:

Երկու խօսք էլ պ. Զօպանեանի քննական ուսումնասիրութեան մասին: Մենք միանգամայն համաձայն ենք պարոնի հետ, որ չը պէտք է ուռցնել, արհեստական կերպով մեծացնել մեր ազգը: Այո, ճիշտ է, հայ ազգը մեծ ազգերից չէ, նա չէ տուել հանճարներ, նա ճնշուած է եղել երկաթէ լծի տակ, և պահանջել նրանից աւելին, քան ինչ նա տուել է իր թշուառ պատմութեան ընթացքում, հազիւ թէ կարելի լինի: Այդպէս էլ պէտք է վերաբերուենք մեզ: Բայց մի կողմից խոստովանելով մեր փոքրութիւնը, մեր համեստութիւնը, մեր ստրկական կացութեան դառնութիւնը, միև կողմից պիտի այնքան քաջութիւն էլ ունենանք, որ խոս-

տովանենք, թէ դարաւոր ստրկութիւնը շատ է թունաւորել մեր արիւնը, շատ է այլանդակել մեր մարդկային կերպարանքը: Պ. Զօպանեանը չէ հաւանում այն հայերին, որոնք իրանց ազգի պակասութիւններն են դատափետում: Նա ասում է. «Տարօրինակ տկարութիւն մ'ունինք մեր ցեղին թերութիւնները յօժարակամ խոշորցնելու, ընդհանրացնելու, մեր ազգը մարդկութեան մրուրը նկատելու, մէկ խօսքով՝ սովորական բան մըն է մեզի համար Հայ ըլլալնէս ամշնալը, և ատի բաց է ի բաց ըսելով՝ քաջութեան, անկեղծութեան, ճշմարտասիրութեան փայլուն ապացոյց մը տուած ըլլալ կը կարծենք»: Որ կան այդպիսի հայեր, — այդ շատ ճիշտ է. բայց ճիշտ է և այն, որ այդպիսիները հեռանում են իրանց ազգութիւնից, մոռանում, ուրանում են նրան: Բայց երբ պ. Զօպանեանն իր այդ ասածները հաստատելու համար անմիջապէս դիմում է օրինակի և յիշում է Բաֆֆին, այդտեղ մենք ասում ենք. «Ոչ, մենք համաձայն չենք»: Բաֆֆին, Նազարեանցը, Նալբանդեանցը, Ստեփան Ոսկանը, Արծրունին խօսել են մեր ազգային արատների մասին, բայց խօսել են իբրև բարեկամ, ցաւակից, իբրև իրանց ազգի բարոյական զօրութեան ջերմապէս հաւատացող: Նրանք միշտ կարողացել են հասկանալ, որ հայ ժողովուրդը ունի իր մէջ շատ դրական յատկութիւններ, որոնց պէտք է զարգացնել, առաջ քաշել. նրանք հաւատում էին մեր վերածնութեան:

Պ. Զօպանեանն իբրև օրինակ յիշատակում է այս, որ Բաֆֆին «կրցած է «բողի» մը նմանցնել հայ ժողովուրդը»: Բայց դա շատ անաչող օրինակ է: Բաֆֆիի «Դաւիթ-բէկի» մէջ հերոսներից մէկը նմանեցնում է հայ ազգի քաղաքական ճակատագիրը մի պոռնիկ կնոջ. «Հազարաւոր տարիներ անցկացրեց նա երբեմն յոյնի, երբեմն պարսկի և երբեմն հոովմայեցու գիրկն ընկնելով: Մինչև անգամ անապատի սև արաբը իր հաստ շրթունքով շօշափեց նրա երեսը: Մինչև անգամ Թուրանի տափակաքիթ, դեղնակաշի մօնղոլը դարերով պառկեց նրա հետ»: Բայց հերոսը իսկոյն էլի աւելացնում է. «Այնուամենայնիւ ես դարձեալ սիրում եմ այդ թեթևամիտ, վաւառտ կնոջը, որ դարերի ընթացքում իր անբարոյական կեանքով մաշուել, տրորուել, քրքրուել է և միայն իր վաղեմի գեղեցկութեան կամիքն է պահպանել: Սիրում եմ այդ կամիքը: Սիրում եմ այդ թունաւորուած, հազարաւոր հիւանդութիւններով վարակուած մարմինը»: Եւ յետոյ բացատրում է, որ այդ սէրը շափազանց բարի ցանկութիւններից է բղխում, այդ սէրը կամենում է հանել պոռնիկին ցեխերից և նրան օրինաւոր, պատաւոր կեանքի սովորեցնել: Բանաստեղծական ձևով արտայայտուած այս հայրենասիրութիւնը մի՞թէ նշանակում է «մեր ազգը մարդկութեան մրուրը նկատել»: Երբէ՛ք:

Պ. Զօպանեանը հիացած է Նահապետ Քուչակի երգերի վրայ և շափազանցութիւններ է դիմում: Այո՛, գեղեցիկ կտորներ կան այդ երգերի մէջ, Քուչակը այսուհետև նոյնպէս սիրելի կը լինի մեզ համար, ինչպէս Սայեաթ-Նովան, բայց մենք հեռու ենք Սայեաթ-Նովայով էլ, Նահապետ Քուչակով էլ այդ աստիճան յափշտակուելուց: Նրանք պարծանք դառնալու շափ խոշոր չեն: Ուրիշ բան է, եթէ մեր անցեալից մնացած լինի վրաց «Ընձենաւորի» նման մի բան: Զը մոռանանք, որ քրդերն անգամ ունեն «Սարէ-Սիփանէ»ի պէս մի բանաստեղծական գոհար...

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆ (ՀՐԱԶԴԱՆ)²⁴

ԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ (Հատված)

Տ. Նորայր Բիւզանդացին Քուչակի տաղերուն մէկ նոր հրատարակութիւնը կը պատրաստէ: Այս լուրը մինչ գրագէտներուն քէֆը պիտի բերէ, հաւանօրէն հաճելի պիտի անցնի եւ այն կենցաղագէտներուն ալ, որոնք կեանքի խնջոյքէն աւելի՛ համ մը կ'առնեն՝ երբ բանաստեղծութիւնը սէրն ու գինին իր երածշտուրթեամբը կը հոգենիւթէ: Ա՛յսպէս կոչնականները հացկերոյթներու, հրճուալիք կը ճաշեն երբ նուագածութիւնը իրենց հոգիները կը վերացնէ երազանքներու աշխարհ մը, այն պահուն, որ իրենց մարմինները նիւթական վայելումներով կը շուայտին հո՛ս վարը: Երազանքին ի՛նչքան ախր կը քաշենք մեր քաղաքական ըղձանքներուն մէջ, մեր կրօնական միստիկութեանը մէջ, մեր կերութումին մէջ: Թերեւս շատ ալ շխալին կարծողները՝ թէ բնութիւնը համօրէն ինքնին երազանք մըն է առերեւոյթ:

Քուչակին երգերը անգամ մը Բարիզ տպագրուեցան, երկու տարի առաջ. բայց շատ պակասաւոր. Ս. Ղազարու գրչագրին տասնմէկ անտիպ երգերէն երկուքը հրապարակ կ'ելլէին միա՛յն: Եւ ամենուն ալ համը հոտը գրեթէ փախած, վասնզի հրատարակիչը մտաբերած էր կարգի կանոնի ստրկացնել— «Առողջամիտ գրականութեան» կարգի կանոնին— բանաստեղծին անսանձաթոհչ եւ անիշխանական սլացքները: Պիտի գա՞յ օրը, որ ազատինք, գունդ գրականութեան մէջ, «առողջամտութեան» ձեռքէն: Երջանկայիշատակ Ֆելէկեանը Դուրեանին բանաստեղծութիւնները կը սրբագրէր, կը կոկկէր, կարգի կանոնի կը դնէր յանուն առողջամըտութեան:

Ու ասկէ զատ, ընդօրինակող—հրատարակիչը եւ ոչ իսկ անդրադարձած է այն տառական սխալներուն, զորս գրչագիրները առատօրէն կը պարունակեն:

Սակայն այդ հրատարակութիւնը որքան որ ալ թերատ, բայց եւ այնպէս, առաջին անգամն ըլլալով, մեզի կ'ընծայէր Քուչակ մը, որ թէեւ

ու լիալիր պատկերով շողշողենի, բայց գէթ կը ներկայացնէր մթազանծ լուսանկար մը, որուն դիմագծական խանգարումները իսկականին աղուորութիւնը չէին խաթարեր մինչեւ անճանաչելի ըլլալու աստիճան:

Ու այդ խաթարման պիտի պարտինք վաղուան ճշգրիտ «ի լոյս ընծայումը»: Տ. Բիւզանդացին Քուչակին երգերը իր ուսանողութեան օրերը ընդօրինակած էր. եւ «ամբ քառասուն անցեալ էին յօրէ անտի», որ այդ կենսաբորբ բանաստեղծութիւնները իբր ի պատանքի կը հանգչէին իր տետրակներուն մէջ, որոնք ա՛լ դեպնաշորթ: Այդ աղուոր երգերը հրատարակել տալ ո՞վ մտքէն անցուցած էր: Բայց ո՞վ ալ նորայրը յիշած էր. քառորդ դար մը հիւսիսի սառնամանիքը նետած, իբր «կոճղ անպիտանացեալ»:

Ճշմարիտ «Քուչակ» մը հրատարակ հանելու համար հա՛րկ էր, որ բանասէր քննախնդիր մը ներկայանար. միտքը բազմազան գիտութիւններով պատարուն. պարսկերէնի, արաբերէնի, թրքերէնի ընտել. մեր երկրին բուսականութեանն ու կենդանատածութեանը քաջատեղեակ եւ գաւառաբարբառներուն թափանցած. ու ամէնքս ալ գիտենք, թէ մոռացեալ նորայրը, իշխանաբար դատելու եւ վճռելու հեղինակութիւնը կը վայելէ, շնորհիւ իր հմտութեանց առատաճոխ հարստութեանը:

Նոր հրատարակութիւնը ժողովրդին պիտի չհրամցուի իբր պարզ որբագրութիւն մը Բարիզատիպ հատորին. այլ, պիտի պարունակէ, հանդերձ բազմաթիւ ծանօթութիւններու, այն ինը տաղերն ալ, որոնք մինչեւ հիմակ մոռցուած կը մնան Ս. Ղազարու ձեռագրին մէջ:

«Նորայրեան Քուչակ»ին հրատարակմանը առթիւ, փափագինք հոն, միեւնոյն տաղարանին մէջ ամփոփուած տեսնել նաեւ Ակնայ այն բանաստեղծութիւնները, որոնք ընդհանուր կոչմամբ «Անտունի» կը յորջորջուին: Հոս ու հոն ցիրուցան վայրավատին երգեր, ճիշտ ու նման այն ժողովուրդին, որուն սրտին ալքերէն դուրս ցատկած են: Այդ երգերէն մէկ քանին Սրուանձտեանցը հիւրընկալած է իր «Համով-Հոտով»ին մէջ. ոմանց ասպնջարանը՝ Ճանիկեանին «Հնութիւնք Ակնայ»ն. ուրիշներուն օթեանը ա՛ս ու ա՛ն գրական հանդէսը. իսկ ամէնքը, Ակնցիներուն բերնին մէջ, եթէ դեռ կը բացի այդ բերանը, հեծելու համար երգ մը կեանքի:

Տ. Բիւզանդացին «Անտունի»ները կարդացած չէր, բայց օր մը անոնցմէ մէկ քանին Պոլսոյ թերթի մը մէջ տեսնելով, զանոնք Քուչակականներուն արեւակիցները կարծեց: Եւ հիմակ որ Ճանիկեանին գիրքը ձեռքը անցաւ, այլեւ չի տարակուսիր, թէ Քուչակի տաղերն ու Ակնցիներուն «Անտունի երգերը» միեւնոյն բանաստեղծինն են:

Եւ արդարեւ, անկարելի է «Քուչակեան» մը «Անտունականէ» մը զա-

տել ու թերեւս Անտունն ու Քուչակը միեւնոյն անձնաւորութիւնները ըլլան: Մէկը՝ իսկական անուն. միւրը՝ գրական ծածկանուն:

«Անտուն»ը մեկնուած է այլեւայլ ստուգաբանութիւններով: Ոմանք անոր մէջ «ածական» մը կարծած են գտնել, թափառայած բանաստեղծի մը կենցաղավարութիւնը պատմող, տուն տեղ շունեցող մարդ մը, անտո՛ն մը. ուրիշներու համար «անտուն» անունը կը բնորոշէ անկապ, կարգ կանոն, «տուն» շունեցող երգեր: Քաշկոտուք ստուգաբանութիւններ: Եւ են որ— ու ասոնք ճշմարտութեան մօտեցողներ— որոնք «Անտուն»ը «Անտոն»ին աղաւաղում արտասանութիւնը կը համարին: Բայց ինչո՞ւ աղաւաղում: Նախնի Ակնցիները «Անտոն»ը երբեք պոլսական արտասանութեամբ չէին հնչեր, այլ «Անտուն»: Պոլիս միշտ այսպէս լսուած է ակնցի հարիւրամենի պառաններու բերնէն:

Իսկ «Քուչակ» գրական ծածկանունը կը նշանակէ՝ «լուսացայտ, փայլափայլ», մինչէ այն բազմաթիւ յորջորջումներէն, որոնցմով Սանսկրիտը Արեգակը կ'ողջունէ: Արդ, Ակնցիներուն եւ Հնդիկներուն միջեւ արեւակցական խնամութիւնը անուրանալի է: Ակնայ գեղերու անունները սանսկրիտով կը ստուգաբանուին, ինչպէս ուրիշ հանդէսի մը մէջ ինչ ինչ տեղեկութիւններ հաղորդուեցան: Այսպէս՝ «Արակայ» Ակնայ հոչակաւոր ուխտատեղին, ըստ Սանսկրիտին կը նշանակէ «սրբավայր մը, ուրկէ ամէն շարիք տարակայ է»: «Ագրակ»ը, բլրին ստորոտ զետեղուած գեղ, ճիշտ ու ճիշտ կը համապատասխանէ Սանսկրիտի «Ագրակ»ին, որ է՝ «ստորոտ բլրան»: «Ապուշխ»ը հրով մաքրափայլումի իմաստ կը պարունակէ: Ու «Ակն»ը պէտք է ըլլայ Հուրի աստուածը, Ակնի (Agni): Եւ ուրիշ անուններ՝ ինչպէս Կարուշլա, Չարաղ, Լիճք, Կամրկապ եւայլն, եւայլն, որոնց իմաստը անիմանալի է, պիտի մեկնուին սանսկրիտով: Եւ գիտենք, թէ երկրէ մի ուրիշ երկիր գաղթողները, իրենց նոր հայրենիքը հիմնած գեղերուն եւ քաղաքներուն կը դնեն այն անունները, որոնք կը յիշեցնեն սիրուած հող մը, որմէ յաւէտ, անդարձ բաժնուած են:

Ակնցիներէ շատերու ընտանեկան մականուններն ալ նշանակութիւն չունին հայերէնով. դրացի ազգերու լեզուներէ ալ առնուած չեն. մեկնութիւնը պիտի գտնուի սանսկրիտէն: Ուստի Հնդիկանուն «Քուչակ»ը ներելի է հայրենակից համարիլ Հնդկանուն Ակնցիներուն եւ շատ հաւանօրէն նոյն ինքն «Անտուն»ը:

Ոմանք «Քուչակ»ը ուղեցին Վանցի համարիլ. անհիմն ենթադրութիւն. Քուչակը անհնարին է Վանցի հոչակել: Իր բառերը, իր ոճը, իր դարձուածքները ո՛չ մօտէն, ո՛չ հեռուէն խնամութիւն մը կասկածել կուտան Վասպուրականի լեզուին եւ մտքին հետ: Բոլոր բանաստեղծութիւն-

ները, յար եւ նման Անտունականներուն, կը վառին, կը փայլին մաքրամաքուր ակնցիութեամբ: Ապառաժը, որ կը յիշատակուի Քուշակի երկրին վրայ առկախ, այն բարձրաբերձ ժայռն է, «ապառաժ քարը», որ անյիշատակ դարերէ ի վեր, սպառնալից կը խրոխտայ Ակնայ գլխուն վերեւ: Մեռած է «Խարակոնիս» գեղը— Վասպուրական այգպիսի գեղ մը կայ, բայց «Խարակոնիս» գեղ մըն ալ Ակնայ շրջակաները կը գտնուի, ինչպէս Տ. Նորայր Բիւզանդացին կը յայտարարէ:

Ինչ որ ալ ըլլայ, Վասպուրականցի թէ Ակնցի, Քուշակ—Անտուն մերն է, եւ վերջապէս զայն կուշտ ու կուռ պիտի վայելենք բաղձացեալ տպագրութեամբ մը:

Այս առթիւ օգտակար պիտի ըլլար Քուշակի հրատարակման պարագաներուն վրայ եւս խօսիլ. նկատողութեան առնել այն միջոցները, որով կարելի պիտի ըլլայ հնարաւորել Տ. Նորայրի երկասիրութեանց տպագրութիւնը. խօսիլ միանգամայն այն վաղեմի խորհրդին վրայ, որուն նպատակն է՝ հրատարակչական մեծ ընկերութեան մը կազմութիւնը արտասահման, զայն օր մը երկիր փոխադրելու առաջադրութեամբ, բայց այս խնդիրները մեզի պիտի խոտորեցնեն զուտ գրական հարցերու շիտակ ճամբէն: Այդ խնդրին նկատառումը ուրիշ առթի մը վերապահելով, հիմակ ժողովրդական բանաստեղծէն դասական բանաստեղծին կ'անցնինք: Գինիէն՝ Հայրենասիրութեան, Աստղիկ-սէրէն՝ Կուսական-սէրին, Քուշակէն՝ Պէշիկթաշլեանին:

Ա. ՏԵՎԿԱՆՑ

18 նոյեմբերի, 1905
Լոնդոն

Սիրելի պ. Չոպանեան,

Նահապետ Քուշակի մասին իմ կարծիք կուզեք. ըստ իս տարակոյս չկայ, թէ՛ Քուշակը Երզնկայի կամ Ակնայ մէջ կամ շրջապատներ ծնած է. և իբրև աշուղ, յամենայն տեղերս եղած է իր տունն ու տաղաւար, և գուցէ ի՛ հառակոնիս գիւղ մեռած, բայց այս մասին յայտնի տեղացոյց չկայ:

Խառակոնիս գիւղը, ինչպէս գիտեք, Արճակայ լճակին եզերքն է, և Արճակ ու Խառակոնիս գիւղերու բնակիչներ ի սկզբանէ ցարդ աշուղական բանաստեղծներ եղած են: Բարձրագիւր զմրուխտ լճակի հայելիին մէջ տեսնելով հուրի հրեղէն աղջիկներ, ծեսեր, գոմէշներու ստուերներ, իրենք հիացեր ու հրավառ հաւատքով պատմեր ու երգեր են:

Քուշակ, Քուշուկ (պղտիկ), և Չիչակ ստէպ միևնոյն մարդ և երբեմն տարբեր աշուղներ կը յիշուին. նոյն և Խառակոնիս գտնուած գերեզմանոցի մասին: Անտարակոյս Քուշակը ոչ վանեցի և ոչ Վասպուրականցի որևէ զաւառներու զաւակ է, թէպէտև մեր հայրենիքի այս նախնական ու նուիրական արարածի մարգարտէ շարոցները երգող ու հսկողներու ձայնը Արարատ աշխարհ հասած ու բռնած է:

Քեզ յարգող և սիրող
Ա. ՏԵՎԿԱՆՑ

Վենետիկ, 31 հոկտեմբեր, 1905

Մեծապատիւ տէր Արշակ Չօպանեան,

Ընկալալ զձեր 23 հոկտեմբերի նամակն՝ ներփակեալ ընդօրինակութեամբ նահապետի տաղին «Գիշեր ու ցորեկ կու լամ, աճափ իմ եարըն կու լըսե՞», ի 101 դ Չեռագրէ Ազգային Մատենադարանին Պարիսի, եւ կը մատուցանեմ զիմ խորին շնորհակալութիւնս: Կը ծանուցանեք թէ «Ֆրանսացի մը Bibliothegueին կողմէ գրած է՝ փակցուած թերթի մը վրայ՝ պարունակուած նիւթերուն ցուցակը, և այս տողը Ge manukrit a été transkzit en 1615». մեծապէս կը հաճեք զիս, եթէ ձեր դիրութեամբ շնորհ ընեք ընդօրինակել ինձ համար զհիշատակարան 101 դ Չեռագրիդ, որով բացի գրչութեան թուականէն՝ տեղեկանամ նաեւ թէ ո՞վ է գրիչն եւ ո՞ւր գրած է: Որչափ աւելի դիրքն թեանելի գրով տողեք զնամակներդ՝ այնչափ աւելի կը հաճեք զիս:

Կը հարցնեք թէ կա՞յ «մարդէ» բացառական, յերես 480, համար 23, տող 1, 2. Ճանկեանի Հնութիւնք Ակնայ գործոյն՝ կը գտնեք «մարդուէ»:— Կը կարծեք թէ «Քալ»՝ ըլլալ թերեւս նոյն ընդ «Քա՛» (լաւագոյն «Քալա»): «Ա՛յ քալայ լըրբիկ եւ ամագուհիկ դու»: Ոտանաւոր Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, կամ ըստ ա՛յլ Զ՝ «Ա՛յ քալիկ լըրբիկ», տե՛ս Կ. Կոստանեանց, Գրիգորիս Աղքամարցի, 1898, երես 118, համար 29): Գամառ-Քաթիպայի Ազգային երգարանի, 1856, 68 երեսին մէջ կայ:

«Քաղըրցու գողալ քալին
Մարդիցը յետ չի՛ մընում».

որ 3 դ ծանօթութեան կը մեկնուի «Սիրունիկ կնիկ», ուրեմն զգ. Chormante.— «Դեմ առաւօտի լուսուան գայ զրբի ձայնիկն ու բաբուն», «Բաթ»՝ է բար, զգ. banard. Ստորին հայերէնի գրիչը սովորաբար կը գրին Բաթ, ո՛չ Բադ, — «անշաք» ուղիղ է, զի ի Ստորին հայերէնի «Չաք»՝=Չափ է, որով եւ «Անշաք» կամ «Հանշաք»՝=Այնչափ:

Իմ սրտիս ամենազերմ փափագն այն է՝ որ ո՛չ Արփիար Արփիարեան զձեզ վշտացընե, ո՛չ դուք զնա: Ազգին ներկայ յուսահատական վիճակին մէջ՝ կը բաղձամ, որ ամէն հայ փակէ զիր անձնական հաշիւներու տետրակն, եւ զբաղի հասարակաց գործով, իւրաքանչիւր ըստ իւրում կարի եւ շահու: Անօրէն մահմեդականք եւ Ռուսք ջարդին զմեզ, պէ՞տք է որ գրագետք ալ զիրար վիրաւորին եւ փորձին բարոյապէս սպաննելու: Բաւական չե՞ն մեր անցեալ երկպառակութիւնք եւ ատելութիւնք՝ որ քանդած են զմեր հայրենի տունն: Փոխադարձ սէրն եւ յարգանք, հոգւով ու սրտով միութիւնն միայն՝ բարույ ահնկալութիւն մի կրնան տալ մեզի:

Դառնանք առ նահապետն: Թէ ուսումնական նոր ճանապարհորդութեան դիրութիւն եւ դիտաւորութիւն ունենաք՝ խորհուրդ կու տամ ձեզ երթալ ի Միլան, եւ յԱմբրոսիոսն Մատենադարանի գրապետէն տեղեկանալ՝ թէ ի՛նչ եղած են Փրանկիսկոս Ռիվոլայի ձեռագիրներն յետ նորա մահուան: Ռիվոլայ եւ իւր հայ (վանեցի) գործակիցներն ապահովապէս ունեցած են ի ձեռին նահապետին տաղերուն օրինակ մի, ինչպէս կը յայտնուի նահապետի բազում բառերէն՝ որ կը գտնուին ի Ռիվոլայի հայերէն-լատիններէն բառարանին, տպագրութիւն Միլանու 1621 տարուին: Արդեօք Ռիվոլայի ձեռագիրներն մտա՞ծ են յԱմբրոսիոսի Մատենադարանին, եթ այդ ձեռագրաց մէջ կը գտնուի՞ նաեւ նահապետի տաղերուն կատարելագոյն օրինակ մը: Նահապետ կ'ըսե յիւր տաղին «Ա՛յ իմ գեղեցիկ պատկեր», տողք 26—27. «Մահալօքս ի վար կու դի՛ իմ խորտն շունչըն զիս բխած. իմ եարն ի դրոնեն ի դուրս՝ «Չե՛խ, մուստուա, թո՛ղ ըզնա ի բաց...»: Չնոյն բան կը կրկնէ եւ ի տաղին «Գիշերս ես ի քուն էի» (որ ձեզ անծանօթ մնացած է,) տողք 31—34.

«Մահալլովն ի վար կու դի՛ լոկ տեսայ զըռնակ մ՛ալ ի բաց,
Գըլխուկս ալ ի նիս կալի՛ իմ եարին շունչն զիս իխած».

Իմ եարն ալ ի դուս վագեց. «Չե՛խ» կամ Չը՛խ, (զոր դուք մեկնած եք «յանդիմանութիւն»), նահապետ Քուչակի Դիւանը, երես 133 բ, նոյնացընելով ընդ ռամկականին Չեխ=թուրքերէն Չըգըշ, յորմէ եւ Չիխիշ): Արդ՝ Ռիվոլայի օգնութեամբ իմացա, որ Չե՛խ եւ Չը՛խ նոյն են թուրքաց Նօ՛շք, քեօփե՛ք ըսածին հետ. «Դի դի եւ Չի շի. vokiade clinabilis ad fugandos kanes», երես 115. (այ ինքն՝ բառ անհոլով առ ի հալածել զշունս (ին դարձեալ Չըխ) vok ad fugondav kanes». երես 374.— Չըխիլ. canes ingore» (Հալածել կամ փախուցանել զշունս). անդ:

Ուրիշ կարեւոր բան մի: 1867—68 ամաց մէջ ծանօթ էին ինձ 12 անանուն Սիրոյ տաղք, բոլորն ալ սքանչելի, նարեկեան 7—3—5 դաշնա-

կաւոր շափով գրուած, Գոհար, վարդըն վառ առեալ (ի վեհից) վարսիցն արփենից): Ի 10 մայիսի 1895 ընկալայ ի հանգուցեալ Կարապետ Եզեանցէ զՀայերգ Տէվկանցի. կարդալով զՆախերգն եւ զՏաղն «Մովական գիշերս ի բուն՝ ես երկու շրջան մանեցի», երեսք 27—45, ոչ ինչ վարանեցայ «Նահապետ Քուշակ»ի վերագրելու եւ զայն 12 սքանչելի Տաղս Սիրոյ, քանզի հարիւրաւոր անանուն Տաղերու մէջ՝ իսկոյն կը ճանաչուին Նահապետի Տաղիցն իրենց շքնաղ իմաստներով ու ձեւերով եւ քաջարուեստ տաղաշափութեամբ. եւ ես ամենայնիւ Նահապետի կը պատշաճեցընեմ զայն երկտողն, որ կը գտնուի Սիրոյ անանուն մի Տաղի մէջ, որոյ յօրինողն, շատ հաւանական է, որ ըլլայ նոյն ինքն Նահապետն.

«Քե հազար կենայ եւ հազար այլ գայ,
Ամենուն մեջըն դու ես աշքարայ»:

Տէվկանց 1882—1883ին ծանօթացրեց մեզ զանուն Նահապետի, գրելով. «Նահապետ վարպետ (մականուն Քուշակ) Խառակոնացի. «Հայերգ. Նախերգ երես ԺԱ. տողք 8—9: Բայց Հ. Անունդ Ալիշան արդէն իսկ 1870ին գրած է յերես 125 իւր Յուշիկի՝ մատենին երկրորդ հատորոյն. «Այս ԺԶ դարու մեջ ծաղկած են եւ երգիչք կամ տաղասացք՝ Մկրտիչ Տարոնացի, ...Քուշակ Խառակոնացի»: Ո՛ր գտած է Ալիշան զանունդ՝ որ նոյն է ընդ Տէվկանցի «Նահապետ Քուշակ Խառակոնացի»: Ես 1867—68 ամաց մէջ հանդիպած շեմ անունդ ի Տաղարանս Ս. Ազարու, ցուցի այլեւայլ երիտասարդ Մխիթարեանց զՅուշիկին, զոր չէին տեսած. խընդրեցի, որ փնտոնեն Ալիշանի թողած թղթերուն մէջ. ըսին, թէ ոչ ինչ գտեր են: Արդեօք Պարիսի, Լոնտրայի կամ երոպական ուրիշ քաղաքներու հայ ձեռագրա՞ց մէջ գտած է Ալիշան զ«Քուշակ Խառակոնացի» գրունս Պարիսի. եւ եթէ գտնեք՝ ուրախացիք եւ զիս ալ ուրախացուցեք:

Երբ հրատարակուին Նահապետի Տաղքս՝ պիտի հղեմ ձեզ մի օրինակ:

Մաղթելով ձեզ զօրութիւն եւ կորովութիւն, հանդերձ լիուլի յաջողութեամբ, մնամ ամենայն մեծարանօք

Նորայր:

Néandre de Byzande Norayr
Sant' Angelo
Ponte dei Tinti, 3536 II P.
Venise (Italie)

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՅՈՒ ՆԱՄԱԿԸ՝
ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆՅԷ՝

Վենետիկ, 28 նոյեմբեր, 1905

Մեծապատիւ Տէր Արշակ Զօպանեան,

Շնորհակալ եմ ամսուս 12ի նամակիդ՝ որ հասաւ իս 16ին, եւ պատուական Անախիտ հանդէսիդ 1905 յունուար-նոյեմբեր համարներուն: Յիցի ձեզ այսօր զիմ Հայկական բառաբանութիւն, զՔենադատութիւն Լուպարեան քարգմանութեան Վիկտոր Հիգոյի Նօդր-Տամին, զՔենասիւրի Ա եւ Բ գլուխ, զորս թերեւս չունիք: Յոյժ ուրախ եմ, որ անդու կ'ուսումնասիրէք զմեր հին ու միջին մատենագրութիւն: Զգրութիւնն «Բուին» կը գտնէք ի Հայկ. բառաբանութեանս, երես 109, տողք 2—3:— «էլ՝ Օքսետրուս» հնչումն (Քենադ. Նօդր-Տամի, երես 24, տող 4) կարծեմ ուղիղ է, որչափ կը յիշեմ՝ Պարիսի գաղղիացւոց բերնէն «Լ'Օքսետրուս» լսած եմ, ո՛չ «Լ'Օսետրուս»: Բայց Նուպարեանն իւր թարգմանութեան Առաջին Հատորոյն 42 երեսն՝ գրած է նաեւ «Սէն-Ժերմէն տ' Օֆսէր». այս տ' Օֆսէր սխալ է ըստ գաղղիական Ակադեմիոյ բառարանին (տպ. 1878), եւ գրելի է տ'Օսէր. Ակադեմիայն կը գրէ ի նշանագիրն "...tantôt a le son de t'J joints, ensemble... tantôt celui de l'J forte, comme sans Auxerre, Bruxell":

Ձեր ընդօրինակութիւնն «Գիշեր ու ցորեկ կուլամ»ի, զոր յատկապէս ինձ համար հաճեցաք կատարիլ՝ բոլորովին նման չէ հրատարակածիդ, եւ միակ վաւերական պիտի բռնեմ զընդօրինակութիւնդ: Բայց երկու բան կը բաղձայի գիտել. Ի 10 դ տողին գրած էք. «Կուլագիմ օր մտնում է ներս կուլախիմ օտար մարդունէ», մինչդեռ ի հրատարակութեանդ (երես 51, Խ.) կը կարգամ կ'ուլգիմ, եւ երես 120, ծան. 47, նշանակած չէք զգրութեան Ձեռագրին կուլագիմ. մոռացա՞ծ եք: Դարձեալ, ի հրատարակութեանդ, երես 52, ԽԳ, տող 2, գրած էք «պագնելու տեղ», եւ յերես 120, ի ծան. 56, կը նշանակէք. «Ձեռագրին մէջ՝ պաքնելու», լընդօրինակութեանդ է «պագնելու»:

Ի նամակիդ Հոկտեմբերի 23 գրեցիք, թէ «դուունս հնդիք» անհասկանալի է ձեզ: «Ա՛յ իմ դըռունս հընդիկ» (ո՛չ Հնդիկ)՝ կը թարգմանուի

«Ո՛վ իմ հին գեղեցիկս», բայց այնպիսի «գեղեցիկ»՝ որ երևան ունի հին կամ հնից (զղ. Grains beaulté. տե՛ս ի Գնորդ Տէր Յովհաննէսեանի Պարսկերէն-Հայերէն բառարանին Տիյրիյնէ (= գոռնու) = Հին, եւ Հինդիւ (= հնդիկ) = m նշ. Հնդիկ, բնիկ Հնդկաստանի. — Բ նշ. Սեւանիշ գեղեցիկ այլաբանութեամբ:

Նահապետի Տաղերուն հրատարակութիւնն՝ ինձ «յանձնուած» զործ է, եւ յանձնողն կը փափագի, որ ըստ կարի փութով աւարտեմ: Երեք ամսէ ի վեր կ'աշխատիմ անընդհատ, եւ տակաւին հասած չեմ եւ ո՛չ ի քառորդ գործոյս՝ որ շատ ընդարձակ է եւ մատակարար: Ունեմ 25 Տաղեր (յորոց ոմանք Տաղիկք կան եւ Պատառիկք, 4, 8, 11, 12, 13 տողերով). 12 Տաղք եւ 1 Պատառիկ կան ի Ձեռագրաց Ս. Ղազարու, զորս ընդօրինակած եմ 1867—68 ամաց մէջ. մնացեալքն՝ աստի եւ անտի: Կը փափագիք, որ անտիպ քառեակներուս մէկ օրինակը յղեմ ձեզ, բայց այս անկարելի է, գի կ'անցնին քան զ'100, եւ ժամանակս չի ներեր: Առ ի հաճել զձեզ՝ յոյց կու տամ Կոստանեանցի Նոր ժողովածուին Բ Պրակին մէջ 2 Տաղիկ եւ 1 Տաղ՝ որ վրիպած են թէ՛ յաշաց Կոստանեանցի եւ թէ՛ ձեր:

Առաջին՝ «Ա՛յ իմ մարգըրտե շարոց», երես 53—54.

Երկրորդ՝ «Ասի թե Սիրե՛մ զքեզ», երեսք 52—53.

Երրորդ՝ «Գիշերս ես ի դուրս ելայ», երեսք 55—57.

Երեքն ալ ողորմելի հրատարակութիւններ, յի սխալ ընթերցուածներով եւ կաղութեամբ, «Թող զսխալ մեկնութիւնն» Նուուլու «Պարպապէր», յերես 54, ծնի. 4:

Աւասիկ Տաղիկն «Ասի թէ Սիրե՛մ զքեզ», յարդարեալ, ինչպէ՛ս լոյս պիտի տեսնէ յիմ հրատարակութեան. այսու գաղափար մի կը ստանաք աշխատութեանս.

2. «Ասի թէ սիրե՛մ զքեզ».

Ասի թէ սիրե՛մ զքեզ. դու ի քեզ ի նազն է՛ր ի լար,
Քաւել թէ անցաւ աշխարհս՝ որ ա՛յլ տեղ չըկայ սիրոյ ճար,
Երթամ մեկնիմ՝ ա՛յլ սիրեմ որ աշուիցն ի քեզ նրմանի,
Ջանունդ՝ նորա՛ դրնեմ, որ լըսես՝ սիրորդ նրադի:

Թէ նուշն էր՝ աշացս ելար, թէ շաքարն՝ ինձ անպիտացար.
Թե դուն սիրելու խընձորն՝ ա՛յլ իմ աչքս մի՛ հրեւար.
Երթամ Սուրբ Սարգիս մրտնում, անխձեմ, որ դուն իմանաս,
Ո՛չ կառնու ու ո՛չ կուրնաս, սարկարտան քան ր զիս մընաս:

Քանի՛ ու քանի՛ ասեմ, վարդըն մի՛ սիրեր, փուշ ունի,
Գրնա՛ մանուշակ սիրե, փուշ չունի, անուշ հոտ ունի,
Վարդըն բացուած մի՛ սիրեր՝ որ գայ ի ծոց[իկ]ըդ թոռմի,
Վարդըն պրկարի՛կ սիրե՛՛ որ գայ ի ծոց[իկ]ըդ բացուի:

(Տաղք 12)

Ընդունեցէք սիրո բարեւներս:
Նորայր

11 եւ 12 տողերուն վերջին անգամը կարելի է եւս սրբագրել
որ գայ ի ծոցըդ (ու) թոռմի,
որ գայ ի ծոցըդ (ու) բացուի
Ն.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1. Սիրու երգիչ Ն. Քուչակի երգերը. մշակեց Գէորգ Ասատուր,
էջ 133, Քիֆլիզ, 1905

Մօտ շորս դար անյայտութեան մէջ մնացող բանաստեղծ Նահապետ Քուչակը վերջին ժամանակներս իրաւամբ զբաղեցնում է հայ բանասէրներին. յայտնի են Կ. Կոստանեանի («Միջնադարեան հայոց տաղերի ժողովածո») -ի մէջ) և Արշ. Զօպանեանի («Նահապետ Քուչակի դիւանը») ուսումնասիրութիւններն ու Քուչակի բանաստեղծութիւնների հրատարակութիւնները: Այս ուսումնասիրութիւններն այնքան հետաքրքրական և Քուչակի բանաստեղծութիւններն այնչափ գրաւիչ էին, որ հայ բանասիրութիւնը գրկաբաց ընդունեց և մեր միջնադարեան գանձերի ընտրելագոյն մնացորդների շարքը դասեց: Հայ միջնադարեան բանաստեղծների մէջ Նահապետ Քուչակը մի զարմանալի բացառութիւն է կազմում իր երգի նիւթով. մինչ համարեա մեր բոլոր երգիչները ողբ ու հառաչ են արձակել՝ շրջապատող իրականութեան ազդեցութեան տակ, վարպետ Քուչակը շարունակ սէր է երգել ու սիրով ոգևորուել: Այս զուտ քնարերգու հանճարը, աստուածային կրակի բոցով ներշնչուած, իղէալացնում է զգայական սէրը Հայնէի ոգևորութեամբ և գեղարուեստական հաճոյք պատճառում բանիմաց ընթերցողին:

Տարաբաղդաբար այս հայ տաղանդաւոր բանաստեղծի անձնատրութեան մասին շատ քիչ կամ կարելի է ասել բոլորովին ոչինչ բան չէ տուել ցայժմ մեր բանասիրութիւնը. միայն այնքանն է յայտնուել, որ Նահապետ Քուչակն ապրում էր տասնվեցերորդ դարու սկզբում և ծնուել է Վասպուրականի Տոսպ գաւառի, Արշակայ լճի արեւելեան ափի վրայ

ՄԱՆՕՔ. Քուչակի մասին ամենից առաջ տպուեց «Լումայ»-ում՝ 3. Քաղէոսեանի մի ընդարձակ յօդուած: ԽՄԲ.

գտնուող Խառակոնիս հայաբնակ գիւղում: Բանաստեղծի գերեզմանը ժողովրդական ուխտատեղի է դարձել, որի մասին Նորին Սրբութիւն Խրիմեան Հայրիկը հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնն է հաղորդել գրքոյկիս հրատարակչին. «Վանէն վեց ժամ հեռի՝ դէպի արեւելք՝ գիւղ մը կայ, Խարակոնիս կըսեն. գիւղին մէջն ալ եկեղեցի մը՝ սուրբ Թէոդորոս: Եկեղեցուն հիմէն քիչ մը հեռի կը գտնուի Քուչակին գերեզման, ուր գիւղացիներ ուխտ կերթան: Մանուկ ժամանակ մենք շատ կերթայինք այդ գիւղ: Այժմ չեմ յիշեր գերեզմանին արտաքին ձևը: Գիւղացի ծերունիներ կը պատմեն, թէ զուարճարար մարդ մը եղած է Քուչակ: Մօտակայ գիւղերէն կը կանչեն եղեր զինքը հարսանիք: Քուչակ ալ կառնէ իր քէման ու կերթայ: Անգամ մըն ալ՝ գիւղի մը շրջաստ՝ գայլեր զինքն կը պաշարեն. Քուչակ արագութեամբ կելնէ ծառին գլուխ և կը նուագէ: Գիւղացիները կառնեն քէմանին ձայն և կը հասկնան, որ Քուչակ եկեր է: Կերնեն, կը փնտռեն և կը գտնեն զինքն, որ ելած ծառին մը գլուխ անուշ կը նուագէ, իսկ գայլեր՝ ծառին բոլորտիք շարուած՝ լուռ մտիկ կընեն: Կելնէ ս. Թէոդորոսին կատար և կը կանչէ. «Այստեղէն ինքզինքս վար պիտի նետեմ. ուր որ իյնամ, այնտեղ թաղեցէք զիս»: Գիւղացիներ մտիկ չեն ըներ. կը կարծեն, թէ Քուչակ զուարճաբանութիւն կընէ: Սակայն նա ինքզինքը վար կը նետէ և կը մեռնի: Եւ Քուչակին գերեզման այդ օրէն ուխտատեղի մը եղած է գիւղացիներէ»: (էջ 6—7):

Գայլերի պատմութեան ասանդութիւնը կարող է ապացոյց լինել, որ Նահապետ Քուչակը հանճարեղ բանաստեղծ լինելու հետ ի միասին պէտք է և շատ հմուտ և ոգևորուող երաժիշտ լինէր. միմիայն, ինչպէս ասում են՝ քարին շունչ տուող երաժշտութիւնը կարող է գազանին մեղմացնել: Անհաւանական չէ նոյնպէս, որ բորբոքուած սիրոյ երգիչը այդպիսի ողբերգական վերջ ունեցած լինի. սէրն արկածախնդիր է:

Գէորգ Ասատուրը (կե՞ղծ անուն է) ընտրել է Քուչակի բանաստեղծութիւններից լաւագոյնները և «մշակել». մի փոքր տարօրինակ գաղափար է ուրիշի բանաստեղծութիւնները մշակել «աշխատելով մօտեցնել մեր ժամանակի ճաշակին, ոգուն» (էջ 9), սակայն երևի պ. Ասատուրը «մշակել» խօսքով ուզում է արտայայտել, որ փնքը այդ բանաստեղծութիւնները մեր գրական տճի է վերածել և տաղաշափութեան այժմ ընդունուած ձևերով զարդարել: Տարաբաղդաբար բնագրերը շունենալով (պ. Ասատուրի առաջ բերած մի քանի տողերից դժուար է ճիշտ գաղափար կազմել), չենք կարող ասել՝ թէ որ շափով «մշակողը» կարողացել է հա-

ւատարիմ մնալ իսկականին, բայց և այնպէս այդպիսի փոփոխութիւնը պէտք է որ Քուչակի երգերի համն ու հոտը փախցրած լինի:

Այս հրատարակութիւնը բանասիրական արժէք չի կարող ունենալ, բայց «մշակողի» նպատակն էլ այդ չէ եղել. նա կամեցել է «դուրս կորզել գիտնականների կաբինետներից և նուիրել հայ հասարակութեան գրական մի այնպիսի մարգարիտ, որ ամէն մի ժողովրդի պարծանք կարող է համարուել» (էջ 8—9): Այս տեսակէտից անյաջող շննք համարում պ. Ասատուրի աշխատութիւնը:

Ընթերցողին սրող գաղափար տալու համար՝ առաջ բերենք մի քանի հատուածներ.

«Եթէ հրամայեմ անյատակ ծովին
Եւ ծովը ամբողջ դառնայ սև թանաք,
Թէ յանկարծ գրբի փոխուի լիովին
«Բոլոր շամբերի եղէգն անքանակ,
Օ՛, շեն բաւական սիրտըս պատառող
Սէրն ու վըշտերը արտայայտելու...»: (էջ 13)
«Երնէ՛կ ես փոքրիկ ծիծեռնակ լինեմ,
Չարդախիդ գլխին բունըս կը շինեմ.
Երբ ծագի արև՝
Կը թռչեմ վերև
Սէրըս երգելու.
Դեռ չը մթնացած՝
Կը թռչեմ ես ցած
Մոցդ պարկելու...»: (էջ 18)

«Ես աչք, դու լուս, ա՛յ հոգի,
Չէ՞ որ անլուս աչքն է կուր.
Ես ձուկ, դու ջուր, ջա՛ն հոգի,
Ա՛խ, ո՞նց ապրի ձուկն անջուր:
Ձրկան ջուրը թէ փոխես,
Կապրի նորում նա ազատ,
Բայց բաժանեն ինձ ու քեզ,
Ճար չը կայ ինձ մահից դատ»: (էջ 26)

«Եար, քո սէրը արիւն դառած,
Երակներիս մէջ լուծուեց.
Չքնաղ անձըդ միատարած
Տանջուած հոգուս մէջ ծրծուեց:
Կուզեմ սրտիս դանակ դարկեմ,
Ասեմ «արի՛ւն, դուրս արի՛».—
Մարդ ո՞նց քաշէ ձեռն իրա դէմ,
Ասէ՛՛ «հոգի՛, դուրս արի՛»: (էջ 29)

«Երկարի՛ր, գիշեր, մեծ տարի դարձի՛ր,
Դաժան, սև խաւս՛ր, իջի՛ր. թանձրացի՛ր,
Իմ մութագն առայ այսօր իրիկուն—
Վէրջապէս եկաւ հիւր ետքս թագուն,
Եօթ սարի յետև կանգնի՛ր, արշալոյս,
Թէ չէ կը փախցնէ սիրածիս բո լոյս,
Թող յաւէտ այսպէս խաւարում մընամ,
Միայն եարբս միշտ կրծքիս ունենամ»: (էջ 43)

Ահա այս ոգով են ներշնչուած Քուչակի բոլոր բանաստեղծութիւնները, որ դուտ քնարերգական պարզ հնչիւն ունին, զգացմունքներ են արտայայտում և հեռու են որեւէ տենդենցիայից, իսկական սիրոյ երգիչ է Քուչակը:

ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

17 մարտ, 1906, Կանտ

Մեր գրականությունը այլասերած է: Ռուսահայերուն մեջ ավելի հայ տիպարներ պիտի գտնեք, քան տաճկահայերուս. մերինը այս տասնյակ տարիներու մեջ բոլորովին տժգունած է, գողթան երգերու, աշուղներու, Դուրյանի, Սրվանձոյանցի մեկ նշույլն իսկ մնացած չէ: Խորհրդապաշտ դպրոցի հարմարվելու ձգտում մը կա՝ վերաշուական լոկ բառերով և բաներով:

Իբր ասոր դեղթափ՝ հիանալի էին այս վերջին տարիներուս մեջ Ձեր տված արևելյան էջերը:

Միտքը՝ եվրոպացի, բայց Սիրտը՝ հայ: Գաղափարիս մեջ կընտրեմ Պայրընը կամ Նիցցեն, բայց արվեստիս մեջ կնախընտրեմ Քուչակը (իհարկե ավելի փնտրված և մաքուր): Ըստ իս միայն բոմանտիկ դրպրոցն է, որուն սնունդը մեր ինքնատիպությունը և հայությունը պիտի շեղծանե: Հյուկոյի մեջ բան մը կա, որ արար է, արարին մեջ՝ Նարեկացին, Նարեկացիին մեջ՝ հայը:

ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

13 մարտ, 1908 թ., Կանտ

«Bhartrihari-ին (7-րդ դարի հնդիկ բանաստեղծ) երեսագիրը կուտամ: Իր սիրայիններուն մեջ ես կարծեմ մեր Քուչակին վրձինը կա՝ զգայնոտության և պատկերներու հանդգնության տեսակետով»:

«Ինչպես ըսինք, հայ հոգին ամենեն ավելի օժտված է քնարական բեղմնավորութեամբ: Այդ բեղմնավորութեանն է, որ ստեղծած է մեր ժողովրդական երգերը, այդ բեղմնավորութեանն է, որ կտիրապետե նույնիսկ վանական արգելարանի մեջ փակված մեր հին եկեղեցական բանաստեղծներուն քով, բեղմնավորութեան մը, որ իր բարձրագույն գեղեցկութեան կհասնի Քուչակին քով և կհատկանշե նոր ժամանակներու դրեթե բոլոր բանաստեղծները, — Տեմիրձիպաշյան, Թերզյան, Գամառ-Քաթիպա, Հովհաննիսյան, Թումանյան, Իսահակյան, Նար-Պեյ, Ալիշան, Պ. Դուրյան, Դ. Վարուժան և ուրիշներ»:

ՆԱՄԱԿ ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱՅՈՒՆ

«Ուստի կը մնայ ինձի մաղթել Ձեզ առողջութիւն՝ որ կարենաք շուտով ի լոյս ընծայիլ Մեծ Քուչակը»:

«Խոստմանս համաձայն ահա գրեմ Ձեզ Քուչակի մէկ տաղաշարքը, որուն շատ մը քառեակները տպուած չեն: Ձեռագիրը, որ 160 թ. կը կրէ՝ կը բովանդակէ Առաքիլ Սիւնեցոյ Աղամդիրքը, որ կարմրուկ թղթի վրայ գրուած է բոլորեալ...»

ՄԿ. ՊՈՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

Քուչակի «Այտուց մ'եմ ի գար ի քեզ» տողը գրուի յետ Առ. Միւ. Աղամարքոյ յէջ 197...

Քուչակի ուրիշ նորագոյն տաղ մ' է «Գէմ շեմ Յուդայի ծնածը», որ կը գտնուի նոյն ձեռագրին մէջ:

216—22: (վերջին էջը 4 տող միայն): Առաջին տողին մէջ (յէջ 206) երկու տաղեր կան, որոնք զԿոստանդին Սրզնկացին կը յիշեցնին և Քուչակը ասոնցմով կսկսէ.

«Նա լսէ զձայն...»

...Մի քանի օրէն կստանաք նաև երկրորդ տաղաշարքը: Օրինակած եմ համաձայն Ձեռագրին վրիպակաց և (այս դժերով տողերը կը նշանակեմ)...

13 հունիսի, 1906

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ ԷՍՔԵՏԻԿՈՍ
(Հատվածաբար)

Նահապետ Քուչակի հրատարակութեանս հանդէպ Արփիարեանի բռնած դիրքը ամենէն տգեղներէն— եւ ամենէն ծիծաղելիներէն— մին է որ գիտեմ: Այդ հատորով իմ նպատակս էր լոյս արեւուն հանել զմայլելի բանաստեղծութիւն մը, որ ստուերի մէջ էր մնացած: Խանդավառ ընդունելութիւնը, զոր գտաւ հատորը, կը բաւէ ապացուցանելու, թէ նպատակիս հասած էի լիովին: Քուչակի անունը եւ բանաստեղծութիւնը այսօր հանրածանօթ է Հայոց մէջ՝ շնորհիւ այդ հրատարակութեան: Արդ, Արփիարեան կը ճգնի ցոյց տալ, թէ այդ հատորս Քուչակին վնասած է, անոր բանաստեղծութեան գեղեցկութիւնը այլայլած է, վերջապէս՝ վանտալական գործ մըն է եւ ուրիշ ոչինչ: Ու թերեւս կը կարծէք, թէ՛ այս վճիռը արձակելու համար Արփիարեան հատորը անձնապէս քննած, ձեռագիրներուն հետ բաղդատած, ուսումնասիրութիւնը լրջօրէն վերլուծած է. երբէ՛ք, իր վճիռը կը հիմնուի հարեւանցի «խօսակցութեան մը» վրայ, զոր ունեցեր է Նորայր Բիւզանդացիի հետ, եւ տարակոյս չունիմ, որ եւ ոչ իսկ ճիշդ ըմբռնած ու հաւատարմօրէն հաղորդած է Բիւզանդացիին յայտնած կարծիքը. Նորայր Բիւզանդացին, որ պատրաստելու վրայ է— երկու տարիէ ի վեր— նոր հրատարակութիւն մը Քուչակի. իմ հրատարակութեանս մէջ կրնայ նկատած ըլլալ սխալներ, գիտեմ որ հրատարակման տարբեր ձեւ մը պիտի նախընտրէ,— այս բոլորը կը հասկնամ, եւ ոչ ոք ինծի չափ ուրախութեամբ հրատարակուած պիտի տեսնէ Նորայրի գործը, որ իմ գործիս բնական շարունակութիւնը պիտի ըլլայ. բայց դժուար է փնծի համար ընդունիլ, որ Բիւզանդացին՝ իր գիտունի նկատողութիւններէն դուրս ելլելով՝ ըսած ըլլայ այն անշնորհք, անփմաստ ու սխալ բաները, զոր Արփիարեան ըսել կուտայ իրեն:

Երկու տարի առաջ, Մշակին մէջ էր, որ Արփիարեան առաջին անգամ յարոյց այդ հարցը: Խօսելով Նորայր Բիւզանդացիի անտիպ աշխատութեանց մասին եւ փափաք յայտնելով, որ անոնք, ու մասնաւորապէս

«Տաղարան»ը, հրատարակուին, Արփիարեան կը յաւելուր, թէ մեր նախնեաց գրական էջերը հրատարակող մը պէտք էր անպատճառ գիտնար արաբերէն, պարսկերէն, թուրքերէն, քրդերէն, ասորերէն, հայերէնի բոլոր գաւառաբարբառները, բուսբանութիւն, կենդանարանութիւն, աշխարհագրութիւն, հանքաբանութիւն. եւն. եւն. եւ թէ՛ ասոնք չգիտցողի մը ձեռքով նախնեաց քերթուածի մը հրատարակումը «պէտ» մըն էր հայ գրականութեան համար («աղէտ»ը Արփիարեանի բառն է). ասոր իբր ապացոյց՝ Արփիարեան մատնանիշ կ'ընէր Քուչակի հրատարակութիւնս, որ ըստ իրեն ուրիշ բան չէ եղեր բայց եթէ քանի մը կտորի յաւելուածով՝ «Երկրորդ տպագրութիւն մը», լեցուն՝ սխալներով, որոնք «համը փախուցեր են այդ տաղերուն», եւ ուր՝ հրատարակիչը, «Քուչակի հատակտոր տունները կարգի կանոնի դնել ուզելով, խառնաշփոթ բան մը դուրս հաներ է՝ որուն միտքն ու հոգին՝ անհասկանալի:» Արփիարեան կ'ենթադրէ նաեւ, թէ բունի այդ քառեակներն իրարու միացնել եւ իբր իրարու կապուած ամբողջութիւն մը ներկայացնել ուզած եմ, եւ թէ նոյն իսկ շատ մը բառեր՝ սրբագրելու մտքով դիտմամբ փոխած եմ, ինչպէս «մրտեմիկ»ը «մտերմիկ»ի: Շիրակի 1905 օգոստոսի թիւին մէջ, Արփիարեան կը վերադառնար այդ հարցին, կը կրկնէր միեւնոյն քննադատութիւնները, բայց— ինչ որ անխուսափելի է իր մէջ— քանի մը տարբերութիւններով. «Քուչակի երգերը, կ'ըսէր, անգամ մը Բարիզ հրատարակուեցան, երկու տարի առաջ, բայց պակասաւոր. Ս. Ղազարու գրչագրին տասնմեկ անտիպ երգերէն(?) երկուքը հրապարակ կ'ելլէին միայն: Եւ ամենուն ալ համը հոտը գրեթէ փախած. վասն զի հրատարակիչը մտաբերած էր կարգի կանոնի ստրկացնել— «Առողջամիտ գրականութեան» կարգի կանոնին,— բանաստեղծին անսանձաթոխ եւ անիշխանական սուրբները: Պիտի դա՞յ օրը, որ ազատինք, գոնէ գոնէ գրականութեան մէջ, «առողջամտութեան» ձեռքէն: Երջանկայիշատակ Ֆէլկեանը Դուրեանին բանաստեղծութիւնները կը սրբագրէր, կը կոկէր, կարգի կանոնի կը դնէր յանուն առողջամտութեան:

«Ու ասկէ զատ, ընդօրինակիչ-հրատարակիչը եւ ոչ իսկ անգրագար-ձած է տառական սխալներուն, զորս գրչագրերնէր առատօրէն կը պարունակեն:

«Սակայն, այդ հրատարակութիւնը, որքան որ ալ թերատ, բայց եւ այնպէս, առաջին անգամ բլլալով մեզի կ'ընծայեր Քուչակ մը, որ եթէ ոչ լիալիր պատկերով շողշողեցի, բայց գէթ կը ներկայացնէր մթազնած լուսանկար մը, որուն դիմագծական խանգարումները իսկական ազդորութիւնը չէին խանգարեր՝ մինչեւ անձանաշելի ըլլալու աստիճան:

«Ու այդ խաթարման պիտի սլարտինք վաղուան ճշգրիտ ի լոյս ընծայումը: ...Ճշմարիտ Քուչակ մը հրապարակ հանելու համար, հարկ էր, որ բանասէր քննախնդիր մը ներկայանար, միտքը բազմազան գիտութիւններով պատարուն, պարսկերէնի, արաբերէնի, թրքերէնի ընտել, մեր երկրին բուսականութեանն ու կենդանատաածութեանը քաջատեղեակ եւ գաւառաբարբառներուն թափանցած, ու ամենքս ալ գիտենք, թէ մոռացեալ Նորայրը իշխանաբար դատելու եւ վճռելու հեղինակութիւնը կը վայելէ, շնորհիւ իւր հմտութեանց առատաճոխ հարստութեանը:»

Չեմ ծանրանար այն փոփոխութեանց վրայ, զոր երկու յօդուածներուն մէջ երեւան կը բերեն Արփիարեանի յայտնած քննադատութիւնները. առաջին յօդուածին մէջ՝ «համը հոտը բոլորովին փախած», «ոչ մէկ նորութիւն չընծայող երկրորդ տպագրութիւն», «դիտմամբ փոխուած բառեր», մինչ երկրորդ յօդուածին մէջ, «համը գրեթէ փախած», «առաջին անգամ Քուչակ մը յայտնուած», «գրչագրի տառական սխալներու անուշադրութիւն»: Հասկանալի է, որ Արփիարեան ինքն իսկ համարձակած ըլլալ նոյնութեամբ կրկնել իր առաջին յօդուածին այն կտորները, ուր անխղճամտութիւնը,— պահ մը «Արփիարէվար» խօսելով— ա՛լ ակն յանդիման (կամ յայտիցայտ, կամ քաջայայտուկ, կամ յայտնաքաջիկ) փայլափայլ, փառփառ, լուծափթափիկ ու շողշողենի կը շողշողափայլէր: Ի՞նչպէս կրկնել՝ օրինակի համար՝ թէ իմ հրատարակութեամբս Քուչակին «համը հոտը փախած է». եթէ այդպէս ըլլար, ա՛լ «իւտո՞ր» ըստատրել այն խանդավառ ընդունելութիւնը, որով ամբողջ հայ մամուլը— ու ֆրանսական թարգմանութեամբ՝ փարիզեան մամուլն ալ— ողջունեց այդ բանաստեղծութիւնը. տեսնուած բան է, որ համն ու հոտը բոլորովին կորսնցուցած գործ մը այդպիսի անօրինակ սքանչաղում մը առաջ բերէ: Գարձեալ, ի՞նչպէս յամառիլ «երկրորդ տպագրութիւն» անուանելու հատոր մը, որ՝ պարզ առաջին տպագրութենէ աւելի իսկ՝ «յայտնութիւն» մըն էր: Ճիշդ է, որ Քուչակի տաղերուն մէկ ստուար մասը արդէն հրատարակուած էր Արիստակէս վ. Տէվկանցի Հայերգին եւ Պ. Կոստանեանի ժողովածուներուն մէջ, եւ ես հատորիս մէջ ատիկա յիշած եմ. սակայն իմ հատորս կը պարունակէր հարիւրէն աւելի քառեակներ բոլորովին անտիպ, կը ներկայացնէր «առաջին ամփոփումը» Քուչակի վերագրուած կամ վերագրելի ցարդ ծանօթ ու ասդին անդին ցրուած բոլոր տաղերուն, ու մանաւանդ՝ քննական ուսումնասիրութեամբ մը,— որուն խօսքը բնաւ չըներ Արփիարեան,— կը լուսատրէր ու կը մեկնէր արժանիքն այդ բանաստեղծութեան եւ կը ճանչցներ զայն հայ հասարակութեան, որ՝ հա-

կառակ քանի մը կտորներու այստեղ կամ այնտեղ հրատարակուած ըլլալուն՝ բացարձակապէս անծանօթ էր անոր գոյութեան¹։

Գանք հիմայ այն քննադատութեանց, զոր Արփիարեան՝ ամենէն զօրաւորները նկատելով՝ կրկնած է երկրորդ յօդուածի մը մէջ։

Թէ աշուղական կամ ժողովրդական բանաստեղծութեանց ճշգրիտ հրատարակման համար մեծապէս օգտակար է այն բազմակողմանի հրատարակումը, զոր մատնանիշ կ'ընէ Արփիարեան, անվիճելի բան է. բայց թէ այդ բոլոր հմտութիւնը բացարձակապէս «անհրաժեշտ» է, եւ թէ առանց անոր՝ տաղեր հրատարակելն «աղէտ» մը կրնայ դառնալ հայ գրականութեան, այս երկրագունդին վրայ միայն Արփիարեանը կարող է այսպիսի բան մը ըսել։ Ճշմարիտ «աղէտ» այդ բոլոր բանաստեղծական գոյութիւնի էջերուն անտիպ եւ անծանօթ մնալը, եւ յաճախ՝ այսպէսով՝ բոլորովին կորսուիլն է։ Սրուանձտեանց, Շէրենց, Արիստակէս վ. Տէվկանց, եւ ուրիշներ, որ այնքան հին տաղեր ու ժողովրդական երգեր հրատարակած են, հեռու էին այդ ամբողջ հմտութիւնն ունենալէ. անոնց հրատարակութեանց մէջ սխալներ կան աշուղտ. բայց անոնց շնորհիւ է, որ բազմաթիւ կտորներ կորուստէ փրկուած են, եւ ատիկա ինքնին՝ արդէն մեծ ծառայութիւն մըն է, որ մատուցած են մեր գրականութեան, բանասէրներուն կը մնայ այդ հրատարակութեանց սխալներն ուղղելու

¹ Մութի մէջ մնացած հին — կամ ժողովրդական — բանաստեղծութեանց «գեղեցկագիտական» արժէքը ճանչցնելու համար հասարակութեան մը, — մանաւանդ մերիկն պէս հասարակութեան մը, ուր քննադատական զարգացումը դեռ շատ սահմանափակ է, — չի բաւեր բանասէրի, ֆոլքլորագէտի, հաւաքիչի դերը, պէտք է որ գրական մարդ մը գայ վառել մոգական լապտերին ճրագը։ Ծանիկեանի «Հնութիւնք Ակնայ» հաւաքածուն հրաշալիքներ կը պարունակէ. քանի հոգի կայ մեր մէջ, որ նշմարած ըլլան ատիկա, քանի գրագէտ ունինք, որ ուշադրութեամբ կարդացած ըլլան այդ գիրքը, որ ամէն հայ բանաստեղծի սեղանին վրայ ըլլալու էր։ Ծանիկեան կատարած է պարզ հաւաքիչի գործ, — և մենք դարձեալ իրեն յաւէտ երախտապարտ պէտք է ըլլանք՝ որովհետեւ ա՛յնքան հետաքրքրական ծանօթութիւններ խմբած է Ակնայ կեանքին ու բարձրուն վրայ, և կորուստէ պահպանած է ա՛յնքան գեղեցիկ երգեր, բայց այդ բարի մարդը չէր կրնար այդ բանաստեղծութեանց մէջ հարկ եղած «ընտրութիւնն» ընել, ու չէր կրնար անոնց գեղեցկութիւնը հասարակութեան բացատրել, քանի որ ինքն իսկ չէ հասկցած զայն ու կրցած է իր յառաջաբանին մէջ գրել՝ «Գիտեն ամէն Ակնցիք, թէ ինչպէս ազգային հին սովորութիւններն, նոյնպէս և հին երգերն տակաւ առ տակաւ կը դադրին ու կը մոռցուին, և սոյն վերջնոց տեղ հայերէն և թուրքերէն նորահար երգերն են որ կը գործածուին։ Բայց ինչու մոռցուին այն օրօրներն, ու երգերն, որք թէն շուրջնեան այժմեան երգերու երբութիւնը, գէթ մեր նախնեաց բանաստեղծական ոգին ու ճաշակը կը ներկայացնեն»։ Ըս շնորհիւ գիտեր «ենոր» երգ մը, որ հաւասարի նրբութեան տեսակէտով՝ Ակնայ հին երգերուն։

լրացուցիչ դերը կատարել։ Ասոնցմէ զատ, թիրեւս աւելորդ չըլլայ նկատել նաեւ, որ հին բանաստեղծութեանց հրատարակման համար այդ բոլոր յիշուած դիտութիւններուն շափ՝ եւ աւելի՛ կարելոր է՝ գէթ քիչ մը բանաստեղծ ըլլալ։ Քուշակի մը գործը բուսաբանական կամ կենդանաբանական կամ լեզուագիտական ուսումնասիրութիւն չէ, — բանաստեղծութիւն է. — զայն «հասկնալու», անոր գոյացուցիչ տարրերը, կազմածքը, հոգին ըմբռնելու համար, չի բաւեր արեւելեան բոլոր լեզուները եւ Հայաստանի բոլոր անասուններուն անունները գիտնալ։

Իսկ երբ Արփիարեան կը յայտարարէ, թէ «Ս. Ղազարու գրչագրին տասնմէկ տաղերէն երկուքը միայն տպած են», կ'ապացուցանէ, որ այն միջոցին ուր՝ Վենետիկէն՝ կ'ուղարկէր իր առաջին յօդուածը Մշակին, եւ ոչ իսկ մտքէն անցուցած է երթալ վանքն անգամ մը այդ ձեռագիրը քննել։ Այդ ձեռագիրն է թիւ 1671 տաղարանը. զայն ծայրէ ծայր աչքէ անցուցած են եւ անոր մէջ չկայ Քուշակի վերագրուիլ կրցող տաղ մը, զոր օրինակած եւ հատորիս մէջ անցուցած չըլլամ։ Հինգ տաղաշարք — եւ ոչ թէ կտոր — գտած են հոն, որոնց բոլորն ալ՝ իւրաքանչիւր տաղ գտնելով խառնիխառն կուտակումէն՝ հրատարակած են։ Այդ հինգ տաղաշարքէն զատ, այդ ձեռագրին մէջ կան երկու կամ երեք տաղեր՝ տաղափութեամբ ու ռճով տարբեր՝ եւ զոր նորայր, ինչպէս ինձ հաղորդուեցաւ՝ կը վերագրէ Քուշակին. ես համոզուած եմ, որ այդ կտորները Քուշակին շնն կրնար վերագրուիլ, — եւ համոզումս պիտի ապացուցանեմ, երբ նորայրի հատորը լոյս տեսնէ։

Տարակոյս չունիմ որ՝ բաց ի այն տաղաշարքերէն, զոր ես գտած եմ այդ գրչագրին մէջ, դեռ կան անտիպ տաղաշարքեր՝ Ս. Ղազարու, — ինչպէս եւ ուրիշ տեղերու, — ձեռագիրներուն մէջ։ Նորայր, իր ուսանողութեան ատեն՝ օրինակած է Ս. Ղազարու ձեռագիրներուն մէջ գտնուած գրեթէ բոլոր տաղերը, եւ ունի քանի մը տաղաշարքեր՝ քաղուած այնպիսի ձեռագրերէ, զոր ես չեմ տեսած (ատոնցմէ երկու քառեակ անշատելով ինքն իսկ հաճած էր ինձ ուղարկել, եւ այդ քառեակները պարունակող տաղաշարքերուն Քուշակականութիւնը ակնբերել է ինձի համար)։ Բայց ոչ նորայր, ոչ ալ ռեպէ լուրջ մարդ, կրնայ մեղադրել ինձի, որ չեմ հրատարակած կտորներ, զորոնք պարունակող գեղագիրները չեմ տեսած երբեք. տասնհինգ օր միայն կրցայ մնալ Վենետիկ, եւ այդ կարճ ժամանակամիջոցին մէջ նիւթապէս անկարելի էր վանքին բոլոր ձեռագիրները աչքէ անցընել։ Դեռ 6—7 ամիս առաջ, Հ. Պոտուրեան գտաւ վանքին մէկ ուրիշ ձեռագրին մէջ՝ երկու նոր տաղաշարք, (որոնք, ինչպէս կրցայ դատել այն օրինակներէն, զոր հաճած էր ինձ ղրկել, բացար-

ձակապէս Քուչակական են)։ Զ. Պոտուրեան այդ երկու տաղաշարքը հաղորդեց Նորայրին, որուն անձանօթ էին անոնք։ Ու Նորայրի հատորին երեւումէն յետոյ, անշուշտ Երուսաղէմէն, էջմիածնէն կամ ուրիշ տեղէ մը պիտի երեւան գան ուրիշ տաղաշարքեր՝ Քուչակի վերագրելի։ Այսօր, ոչ ոք՝ Քուչակի հաւաքածու մը հրատարակելով՝ կրնայ ըսել։ «Ահա ամէն ինչ, որ Քուչակ գրած է»։ կրնայ միայն ըսել՝ «Ահա ամէն ինչ, որ Քուչակի գործէն ցարդ ծանօթ է»։

«Առողջամտութեան» դէմ Արփիարեանի հակակրօնութիւնը դիւրահասկանալի է։ Թեթեւամտութիւնը եւ անբարեխղճութիւնը ստիպուած են ծուռ նայիլ մտաւոր— ու բարոյական— առողջութեան։ Միայն թէ շեմ հասկնար ինչ կապ ունի «երջանկայիշատակ» Ֆէլէկեանը՝ առողջամտութեան հետ, եւ Քուչակի հատորիս հետ. Ֆէլէկեան, ոչ թէ առողջամտութեամբ, այլ տիրացումամտութեամբ՝ ինքզինքին թոյլ տուած է Պետրոս Դուրեանի տաղերուն մէջ տողեր ու բառեր սրբագրել, յանդուգն պատկերներ շնչել, տեղը տափակութիւններ դնել. եւ ատիկա առաջին անգամ ե՛ս երեւան հանած ու դատափետած եմ՝ «Պետրոս Դուրեանի կենսագրութեան» մէջ։ Իմ հատորիս մէջ, Քուչակի բնագրէն մէ՛կ բառ չկայ, որ դիտմամբ փոխած ըլլամ. կան բառեր, որ սխալ եմ կարդացած, բայց գրական սրբագրութիւն մը ընել մտքէս իսկ չէի կրնար անցընել։ Ուղղած եմ միայն օրինակիչներուն ուղղագրութեան սխալները, աղաւաղեալ ձեւով գրած բառերուն տուած եմ իրենց բուն ձեւը,— եւ այդպէս ընել պարտական է ամէն հրատարակիչ.— Երբ Արփիարեան կը յայտարարէ, թէ «ուշադրութիւն շեմ դարձուցած տառական սխալներուն, զոր կը պարունակեն գրագիրները», կ'ապացուցանէ, թէ ինքն է, որ ուշադրութեամբ չէ կարդացած հատորս։

Անուշադրութենէ աւելին, գիտակից խեղաթիւրում պէտք է ենթադրել՝ բացատրելու համար Արփիարեանի մեղադրանքը, որու համեմատ, որպէս թէ «Քուչակի քառասունները բունի իրարու միացնել եւ իբր իրարու կապուած ամբողջութիւն մը ներկայացնել ուզած եւ կարգի կանոնի դնելով բանաստեղծին անսանձաթո՛րչ եւ անիշխանական սլացքները ստրկացուցած» ըլլամ։ Ոչ միայն բունի կապ շեմ հաստատած Քուչակի տաղերուն մէջ— Պ. Թադէոսեանն էր, որ Լումայի մէջ փորձեց այդպիսի բնագրօսիկ կապակցութիւն մը հաստատել,— այլ ես իսկ եմ, որ ըսած եմ որոշապէս հատորիս սկիզբը գրուած ուսումնասիրութեան մէջ՝ «Քանի որ այդ քառասուններէն ու վեցեակներէն իւրաքանչիւրը անջատ ամբողջութիւն մը կը կազմեն, ոեւէ անպատեհութիւն մը չկայ անոնց կարգը փոխելու մէջ»։ Արդէն այն զանազան ձեռագիրներուն մէջ, ուր կը գտնենք

միեւնոյն տաղաշարքերը՝ աւելի կամ պակաս տաղերով, քառասունները միեւնոյն կարգով շեն դասաւորուած։

Միակ ազատութիւնը, որ ինքզինքս թոյլ տուած եմ, այն է, որ տաղաշարքերուն մէջ խառնիխառն դիզուած տաղիկներ զատած եւ զատ զատ հրատարակած եմ՝ ոեւէ կարգով, ու առանձին խումբերու բաժնած եմ սիրոյ երգերը, պանդուխտի երգերը եւ խրատական ու այլաբանական երգերը. այսպէս ընելով աւելի շեշտած եմ Քուչակի իւրաքանչիւր տաղիկին որոշ անհատականութիւնը, անոնց ըմբռնումը եւ ըմբռնումը աւելի դիւրին եւ յստակ դարձուցած եմ. հեռացած եմ օրինակիչներուն քմայքէն, բայց աւելի մօտեցած եմ հեղինակին։ Այդ սխտեմին ճշդութեանը միշտ կը մնամ համոզուած. սխտեմին կիրարկութեանը մէջ՝ քանի մը տեղ՝ կան մէկ քանի ուղղելի կէտեր։

Կ'անցնիմ սխալներու հարցին։ Հատորիս մէջ, ինչպէս ըսի արդէն, կան սխալներ— ու տարօրինակ պիտի ըլլար, որ չըլլային։ Կան նախ ընթերցման սխալներ, ինչպէս «մրտեմիկ», զոր անուշադրութեամբ «մտերմիկ» կարդացած եմ¹. ատոր նման դեռ կան քանի մը ընթերցման— կամ աւելի ճիշդ՝ «գուշակման» սխալներ,— որովհետեւ ձեռագիրներու մէջ՝ բառերը, դժուարընթեռնելի գրերով գրուած, կամ աղաւաղուած, մերթ հանելուկներ են, զոր պէտք է լուծել։ Այն երկու շաբաթուան միջոցին, ուր կրցած եմ մնալ Վենետիկ, բաց ի Քուչակի տաղերէն, 100էն աւելի ուրիշ հին քերթուածներ օրինակած եմ. այդ շրջանէն առաջ ձեռագրի վրայ երբեք աշխատած չէի. բնական էր որ՝ զուտ բանասիրական տեսակէտով՝ աշխատութիւնս չէր կրնար բացարձակապէս անթերի ըլլալ։ Բայց քանի՞ գործ կայ արդէն մեր մէջ՝ նոյն իսկ բանասէրներու ձեռքով հրատարակուած՝ որոնք բացարձակապէս անթերի ըլլան։ Նորայր բազմաթիւ սխալներ գտած է Վենետիկ բազմահմուտ միաբաններուն կողմէ հրատարակուած նախնեաց գործերուն մէջ։ Ու տեսէք՝ ինչ կը գրէր Զ. Բարսեղ Սարգիսեան (Բազմավէպ, Փետր., 1905) Փարպեցւոյ նոր հրատարակութեան մասին.

«Պատմագրութեան հրատարակիչները՝ Ստ. Մալխասեան եւ Գ. Տէր-Մկրտիչեան— որոնք ծանօթ են նախնեաց մատենագրութեան վրայ ըրած իրենց լուրջ աշխատասիրութիւններովը,— կը տեսնուի, թէ իրենց կարողութեան շահով եւ բարեացակամութեամբ ամէն ջանք ըրած են՝ Ղազարայ Պատմութեան եւ Թղթին մինչեւ ցարդ եղածներէն աւելի կատարեալ

¹ Ձեռագրին մէջ, ինչպէս Զ. Պոտուրեան հաճեցաւ ստուգել և ինձ հաղորդել, կայ «մրտեմիկ»։

տպագրութիւնը տալ ազգիս եւ օտարաց: ...Բայց հանդերձ այսու— ներուի ինձ ըսել անկեղծօրէն— թէ գէթ տպագրական եւ ուղղագրական ինչ ինչ զանցառութեամբ՝ տեսակ մը ցաւ փսկ կը պատճառէ մանաւանդ: Հրատարակիչներն՝ (Վենետիկեան) Գ. տպագրութիւնը թէեւ խստիւ, բայց եւ իրաւամբ սխալաշատ յայտարարած ժամանակ— զի ծերունի մ'եղած էր անոր թերթերու սրբագրողը— շորորողը անհամեմատ աւելի խճողած են տպագրական, լեզուական եւ այլ սխալներով, որոնք աւելի զգալի կ'ըլլան, երբ կը բաղդատուին մանաւանդ վենետիկեան գրչագրաց հետ: Ասկէց ես չեմ ուզեր հետեցնել, թէ ուսահայ մեր է՛ն ձեռնհաս բանասէրներն իսկ նախնեաց դասական գործերն արժանապէս հասկնալու եւ հրատարակելու յարմարութիւնները չունին տակաւին, բայց դժբաղդաբար իրողութիւնը կարծէք թէ այդ կը հաստատէ իւրք: Եւ ստուգի՛ւ եթէ ունեցած ըլլալին, կարելի բան չէ, որ շանդրադառնային եւ շուղղագրէին գէթ զանոնք ի վերջ մատենին,— քանի որ առիթ ունեցած են ուղղելու,— մինչդեռ հարիւրաւոր վրիպակներէն տասնեակ մը հազիւ նշանակուած կը տեսնենք իբր «նկատուած վրիպակներ», որ ըսել է թէ միւսները նկատուած չեն բնաւ: Այս տողերէն կը յայտնուի, որ թէ՛ Մխիթարեան միաբանութեան հրատարակած, եւ թէ՛ Պ. Մալխասեանի եւ Գ. Տէր-Մկրտիչեանի Փարպեցոյ հրատարակութիւնները անթիւ սխալներով լեցուն են:

Երբ իրենց կեանքը միմիայն բանասիրական աշխատութիւններով անցընող մարդիկ սխալներէ զերծ չեն մնար, անիմաստ է պահանջել, որ «փրոֆան» մը անթերի գործ մը յառաջ բերէ: Նորէն, հակառակ այդ բոլորին, ես կը կարծեմ, թէ յաջողած եմ շատ քիչ սխալի օրինակութեանցս մէջ (Վիեննայի եւ Վենետիկի միաբանները կրնան ըսածս հաստատել՝ բաղդատելով Անահիտի մէջ հրատարակած տաղերս ձեռագիրներուն հետ):

Քուչակի հրատարակութեանս մէջ կան նաեւ տպագրութեան սխալներ, որ դժբաղդաբար աւելի բազմաթիւ են, քան ընթերցման սխալները, որոնց թիւը շատ սահմանափակ է: Կարգ մը նիւթական ու հոգեբանական անճոռնի պայմաններ, այն պահուն, ուր այդ հրատարակութիւնը կը կատարէի, թոյլ շտուին ինձի փորձերու սրբագրութեան մէջ՝ ձեռագրին հետ կէտ առ կէտ բաղդատութեամբ՝ դնել այն ամբողջ խնամքը, որ հարկաւոր էր. այդ տպագրական սխալներէն ոմանք կարեւոր են, ինչպէս դաժանն, մօտի յալին, դեղ ու քար արեւ, խոտվեցաւ, գէմ ի մութ, աղկաւեցն, որ պէտք է ուղղուին զազանն, մօտ ի յալին, մթան լոյս արեւ, խախտեցաւ, դէմ ի մութ, աղկաւեցն. այս կարգի վրիպակները շփազանց քիչ են. միւսները, աւելի բազմաթիւ, աննշան բաներ են՝ գրական տեսակէտով. այսպէս՝ ես հող էի ի հող դարձայ, կը մնայ, ծաթել, անկից ի

վեր, որ պէտք է ուղղուին՝ ես հող էի հող դարձայ, կու մնայ, ցաթել, յանկից ի վեր, են. ասոնցմէ շատ աւելի մեծ տարբերութիւններ կարելի է գտնել Քուչակի նոյն քառեկները պարունակող զանազան հին ձեռագիրներուն միջեւ՝ երբ զանոնք իրարու հետ կը բաղդատենք: Ատով հանդերձ, գոհ ըլլալէ հետո եմ այդ տպագրական սխալներուն գոյութենէն. անոնց ցուցակը կազմած եմ, եւ երկրորդ տպագրութեան մը մէջ անոնք բոլորն ալ կ'ուղղուին¹:

Ամէն պարագայի մէջ, իմ հրատարակութիւնս անհունապէս նուազ կարեւոր սխալներ կը պարունակէ, քան Հայերգի հրատարակութիւնը. անոր մէջ կան սապէս սխալներ. «զանձ հազար ներքեւ տերեւին, զէտ օղի ականջդ առ, կարճէր, հանց գուն, Յիսուսէ, զէտ նետի շարխէն ելաւ, տեղ ու ճար, իփշի, իյիս, աղու հաց, են. որ պէտք է ըլլան «քանց հազար ներքեւ տերեւին, զէտ օղ ի ականջդ, կ'առնէր, հանց գուն, Յիսուս է, զէտ նետ ի շարխէն ելաւ, դեղ ու ճար, ի փշի, ի յիս, աղուհաց»:

Թող Պ. Արփիարեան ինքն ալ, հարկ եղած խուզարկութեան ոգին, հոտառութիւնն ու համբերութիւնը ունենայ եւ երեւան հանէ նոր Քուչակ մը, ես զինքը պիտի շնորհատրեմ՝ նոյն իսկ եթէ իր հրատարակութիւնը երեք անգամ աւելի սխալ պարունակէ քան իմս:

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

¹ Բոլոր այս վրիպակները ե՛ս նկատած եմ: «Les Trouvères arméniens» գրքիս առթիւ գրած յօդուածին մէջ, Արփիարեան անճշտօրէն ենթադրած էր, թէ Նորայր ինձ ուղարկած ըլլալ Քուչակի հրատարակութեանս սխալներուն ցուցակը: Ես զիմեցի Նորայրին, Քուչակի (ինչպէս եւ մէկ քանի ուրիշ աշուղներու) ինձ անհասկանալի մնացած կարգ մը բառերուն լուսաբանութիւնը խնդրելով. Նորայր ազնուարար կատարեց խնդրքս, եւ իրեն կը պարտիմ թարգմանութեանս մէջ 25—30 բառերու մեկնումը կամ ֆրանսերէն համարժեքին ճշդումը:

«ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ԴԻՎԱՆԸ»
(Հատվածներ)

Պ. Չոպանյան հայտնիչ մըն է: Հետևյալ եղանակով կսկսի քննական խիստ ուշագրավ ուսումնասիրությունը, որ կծառայի իբր ներածություն «Նահապետ Քուչակի դիվանը»-ին:

«Տաղիկներու փոքրիկ հավաքածուն, որ մեզի մնացած է Նահապետ Քուչակեն, ամենեն մաքուր աղամանդն է, զոր մեր հին գրականությունն արտադրած ըլլա, և ապշեցուցիչ բան մըն է, որ այդ գործը, ինչպես և անոր հեղինակի անունը, մինչև ցարդ անծանոթ մնացած ըլլան ոչ միայն մեր հասարակության, այլև նույնիսկ մեր գրագետներուն: Այս հավաքածուն ճանչցա Վենետիկի վանքը կատարած ուսումնասիրությանս միջոցին՝ ասկե շորս տարի առաջ: Ս. Ղազարու հին ձեռագրերուն մեջ անտիպ մնացած միջնադարյան ոտանավորներն օրինակած ատենս, ուշադրությունս գրավեցին թիվ 1371 տաղարանին մեջ՝ քառյակներու և վեցյակներու մի քանի շարքեր, որոնք զիս զմայլեցուցին իրենց ներշնչման մեծ թարմությամբն ու ինքնատիպությամբը, ձևի հեշտավետ գունագեղությամբն ու արտակարգ սեղմությամբը, շեշտի պաշտելի անկեղծությամբն ու զորությամբը: Այդ տաղափունջերն իրարմե զատված էին ուրիշ քերթվածներով, օրինակիչներու կողմե տրված տարտամ տիտղոսներ կկրեին (Տաղ սիրո գեղեցիկ, Տաղ սիրո, Տաղ հայերեն վասն ուրախության, Վասն ուրախության), և հեղինակին անունն ճշտող որևէ հիշատակություն չունեին իրանց կցված: Բայց ամենքն ալ, նույն շեշտով ոգևորված, ոճով, լեզվով, ներշնչումով համանման, միակ հեղինակի մը գործը թվեցավ ինձի: Փարիզ դարձիս, ձեռքս անցավ Արիստակես վ. Տեկանցի «Հայերգը»: Ուրախությունս անհուն եղավ անոր մեջ գտնելով նույն տաղաշարքը «Հաղագս հոգվո և սիրո ոտանավոր և բանս» տիտղոսով ու հեղինակի անունով մը լուսավորված: «Այս երգը, — կգրեք Տեկանց նախաբանին մեջ, — Նահապետ վարդապետ Քուչակյանին է»:

...Քիչ հետո, Փարիզի Ազգային Մատենադարանի թիվ 101 հայերեն ձեռագրին մեջ տեսա տաղաշարք մը, որուն մեջ կգտնվեին Վենետիկի ձեռագրին պարունակած Քուչակի երգերեն մեկ քանին, և որ, թե այս

հանգամանքով և թե իր բոլոր տաղերուն ոճովն ու ոգովը, իրավունք ունի Քուչակի վերագրված տաղերու հավաքածուին մեջ մտնելու: Վերջապես պ. Կոստանյանցի «Միջնադարյան տաղեր»-ու երրորդ պրակին մեջ նշմարեցի քառյակներու շարք մը, հրատարակված իբր հին անունով ժողովրդական երգերու փունջ մը, և որ Քուչակի տաղերեն կպարունակե բավական թիվովս:

Ահավաստիկ ծագումն ու աղբյուրները ներկա գործին, որ առաջին ամբողջական ամփոփումն է Քուչակի վերագրված և ցարդ երևան հանված տաղերուն...

Պետք է քայլ առ քայլ հետևել պ. Չոպանյանի քննական ընդարձակ ու գեղեցիկ այս ուսումնասիրության, որ ջերմապես հանձնարարելի է իր բազմակողմանի և հմտական ամուր կազմվածքով, իր քննադատական հստակ և առողջ նկարագրովն ու իր խանդավառ ոգիով, հոն գտնելու համար, թե Նահապետ Քուչակի հետ՝ Արևելքի մեծագույն բանաստեղծներեն մեկուն հետ է մեր գործը: Եվ արդարև այն առաջին ականածոտ և զգուշավոր քայլափոխները, զոր կառնենք այդ դյուծական բուրաստանին մեջ, որ է Քուչակի դիվանը, հիացումով, արբշտությամբ, մխիթար խնդույթյամբ երջանկությունն ունինք հաստատելու, թե ժ՛՛՛՛ դարու այդ մոռացված աշուղին մեջ ստիպված ենք ողջունելու Հաֆչներու և Խայամներու քերթողական զարմեն հոյակապ բանաստեղծ մը, այլապես ինքնատիպ և շեշտորեն հայացի, որ սերը երգած է խիստ անձնական և թովիչ շեշտով մը:

Իր մոտ, ինչպես դիտել կուտա Չոպանյան, և ինչպես դիտած են ֆրանսացի քննադատներ, Խայամի մը գիտակից, արվեստագետ և փիլիսոփա մեծությունը շկա. ընդհակառակը՝ Քուչակի ինքնացայտ և անարատ պարզասրտությունը, սրտագին, խորին անկեղծությունը, արյունակաթ ջերմությամբ սիրավետությունը զինքը կմոտեցնեն ըստ Գաբրիել Մուրիի և ըստ պ. Չոպանյանի՝ Վեոլնի մը կամ Հայնեի մը, անոնց նման ամենթամանակյա, վասնզի անոնց նման սիրավետ, ինքնաբուխ և մանկունակ...

Եթե պ. Չոպանյանին հետ կհավատամ, թե «Քուչակի գործին հայտնությունը ամենեն բերկրառիթ ու կազդուրիչ դեպքերեն մին է, որ պատահած ըլլա հայոց հանրային կյանքին մեջ՝ շատ տարիներե ի վեր», կընդունիմ նաև, թե այդ գեղեցիկ հայտնության պատիվն, ուղղակի իրեն պ. Չոպանյանին կպատկանի: Երախտապարտ ըլլանք իրեն՝ այս մեծարժեք հնություն գյուտին ու հայտնության համար, իբր պարծանք հայ հինավուրց հանձարին:

ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ՔԵՐԹՈՒԱՇ ՄԸ

«Բազմավէպ»ի անցեալ թուոյն մէջ յիշատակեցի, թէ Պարտիզակի մէջ գտնուած Տաղարանը Քուչակի քառեակներ ունի: Յէջ 42—5 Քուչակեան գոյնով ամբողջական քերթուած մ'ալ կայ, որ ըստ իս կրնայ Քուչակի ընծայուիլ: Այդ տաղը սա խորագիրն ունի «Տաղ ազնիւ ասա» և կը սկսի «Մաղիկ էն ծաղկին կ'ասեմ» և այլն, այդ տաղը, որ պարզութեան հետ ունի նաև գեղեցկութիւն, ինծի ծանօթ թուեցաւ և անոր ուրիշ օրինակ մը գտայ մեր Ս. Ղազարու Մատենադարանի Գ. Տաղարանի մէջ (նոտրգիր). բայց այս վերջինս զոր Բ. օրինակ կը կոչենք բաւական պակաս տողեր ունի, ինչպէս որ ի ծանօթութեան կը նշանակենք:

Տ Ա Ղ (ազնիւ ասա)

Մաղիկ այն¹ ծաղկին կ'ասեմ² որ օձու բերնիկն³ էր բուսեր,
Շատ մարդ⁴ այն օձու ահէն զայն ծաղկի հոտըն շէր առեր.
Մանուկ մի հոռմանց տանէն զարևու թարկիկն է տըւեր
Գնացեր զօձն ի քուն գրտեր ու զծաղիկն ի բերնէն առեր.
Առեր ու ի սարեր ելեր, սարերուն հաւար ցրցուցեր.
— Սարե՛ր ձեր արևն ասեմ, ձեր մէջն հանց ծաղիկ ո՛վ տեսեր:
Սարերն այլ յիրար եկին ու մանկան ճրւապ մի⁵ տըւին.
— Մանուկ⁶ քու կանանչ արևն, մեր մէջն հանց ծաղիկ չենք տեսեր
Շատ վարդ⁷ և ըռեհան տեսեր և այդոր գոյնըն շէր նըմաներ.
Զվարդըն չեմ կարնար զահրեր որ պըլպուլն բերնովն է գովեր.
Ըռէհնին այլ ի՛նչ ասեմ որ ի փայտ խաչին է բուսեր.
Պալասանն այլ ի՛նչ ասեմ որ կենաց մարդկան է եղեր:

1. Ա. Օր. որ է Պարտիզակի Տաղարանը՝ միշտ էն ունի:— 2. Երկու օրինակներն ալ շե՛յ իմ տուն հե՛յ կը կրկենն միշտ ամէն տողի կիսուն. ըսել է ժողովրդական երգ մը դարձած էր այս քերթուածը:— 3. Բ. Օր. բերաւն ունի, որ քուչակեան շէ:— 4. Բ. մարդիկ ունի և որ վանկ մը կ'աւելցնէ:— 5. Ա. շունի մի:— 6. Ա. կից հինգ տող

Այսօր ենք տեսեր ըզծաղիկդ⁷, անգինի մեք եմք հարեցեմք⁸.
Մանուչակին այլ ի՛նչ ասեմ⁹, յեզեր առուիկան է բուսեր¹⁰.
Վէր¹¹ անահուն գետերուն կամարով կարմունճ է կապեր
Շատ մարդ անցուղարձ արեր, շատ ղարիպ մանուկ սիրուտէր.
Աշունքն ի պաղչան մըտեր¹², ծաղկունքն վէլքն է վերցեր,
Սարերն ամէն ձոն (ձին) եկեր, ծառըն զիր տերևն ուրացեր:

շունի Բ. Օրինակը:— 7. Բ. զայս ծաղիկս:— 8. Բ. ունի սա յաւելուած տողը՝ «Այսօր եմք տեսել զայս ծաղիկս խեղ ու ծուռ աշխարհս եմք եկեր»:— 9. Բ. կ'ասեն:— 10. Նո՛ս ունի սա տողը՝ «Ռահան ծաղկին ի՛նչ կ'ասեն որ ի փայտ խաչն է բուսեր»:— 11. Բ. շունի այս և յաջորդ տողը:— 12. Բ. Սապէս կը վերջացնէ՝ «Աշունքն ի պաղչան իջեր որ ծառերն զտերևն ուրացեր». յայտնի է, որ պակաս իմաստ ունի, ըստ Ա. ձիւնը կու գայ սարերը կը ծածկէ և ծառը իր տերևը կ'ուրանայ:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿ

Միջնադարեան սիրային տաղերգուներից ամենանշանաւորն է ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԸ: Կենսագրական ծանօթութիւններ նրա մասին քիչ ունենք: Միրոյ այդ մեծ երգիչը հաւանականաբար ապրել է XV դարում: Թէ որտե՞ղացի էր — դա՛ էլ չը գիտենք: Ասում են, որ Վանայ մօտ գտնուող Խարակոնիս գիւղացի էր, այնտեղ էլ մեռել է, և գերեզմանը ուխտատեղի է այժմ:

Բայց որովհետև Քուչակի երգերի լեզուն շատ մօտ է Ակնի բարբառին, երգերից շատերը նման են այդ գաւառի ժողովրդական տաղերին, — ուստի և ասող կայ, թէ նա եղել է Ակնեցի, ապրել ու գրել է այդ շրջանում: «Քուչակ» տիտղոսը կամ թուրքերէն «ք է օ շ է կ» (պարող ու նւագող) բառիցն է առաջ եկել և կամ, աւելի շուտով, ք ի ւ շ ի ւ կ (փոքր, կրտսեր) խօսքից:

Քուչակ նահապետից մեզ հասած տաղեր շատ կան ցրած զանազան հին տաղարանների մէջ և վերջերս ի մի են ժողոված՝ շնորհիւ Արշակ Զոպանեանի*:

Տաղերը երեք տեսակ են, 1) Միրոյ երգեր. 2) Խրատականներ և 3) Պանդուխտի երգեր: Առանձին ուշադրութեան արժանի են սիրոյ երգերը: Խրատականները շատ նման լինելով Պլուզի և Յրիկի խրատականներին, հաւանականօրէն սխալմամբ են վերագրած Քուչակին:

Միրոյ երգերը, որոնք անշուշտ միջնադարեան ամենաշքեղ սիրային բանաստեղծական էջերը կարող են համարել, քառեակներ են՝ 2—8 տող կտորներով, սեղմ, հրաբորբոք զգացմունքով լի և արևելեան սրամիտ նմանողութիւններով պծնւած:

Քուչակի սիրոյ երգերը, իրաւ է, չունին պարսկական բանաստեղծների (Հաֆըզի, Օմար Խայեամի) գրւածքների խորութիւնը և գեղարուես-

* «Նահապետ Քուչակի դիւանը», հրատ. Արշակ Զոպանեանի, Փարիզ, 1902:

տական շքեղութիւնը, սակայն իրենց անպաճոյճ պարզութիւնով նրանք շա՛տ աւելի համեղ են, երբեմն էլ աւելի գողտրիկ:

Բոլոր քառեակները գրւած են ժամանակակից աշխարհիկ լեզուով. միջնադարեան այն հայերէնը, որ խառն է արաբ և պարսիկ բառերի հետ, որ ունի ժամանակւայ ոճեր ու հայկական խօսքեր, որոնք այժմ արդէն գործածութիւնից դուրս են եկել:

Այդ լեզուն դեռ ևս զօրեղապէս գտնոււմ է գրաբարի ազդեցութեան տակ և անշուշտ ժողովրդի զուտ խօսակցական բարբառը եղած չը պիտի լինէր, այլ մի քիչ էլ ժամանակակից գրոց լեզուն:

Յամենայն դէպս Քուչակը գրում է պատկերաւոր, նկարագեղ լեզուով, որ կատարեալ արևելեան է, առանց ունենալու արևելքի ուռուցիկ ոճը:

Ահա նմուշներ.

Այ իմ նուռ ու նուշ բերան,
Նուռ ու նուշ ծաղիկ՝ ւ ըռահան,
Դու հագրեմարդի նման
Մարըն չէ՛ բերել քեզ նման.
Պոկունքդ է լիմոն նման
Կու բանաս դու մարդու մազան՝
Լեզուդ է պլպուլ նման,
Կո՛ւ գովէ զինչ՝* զարնան նման:

Եւ կամ գունեղ կերպով երբ ուզում է պատկերացնել իր սիրոյ աստղութիւնը, խօսում է սիրուհու հետ այսպէս. —

Ես աչք ու դու՛ լուս, հո՛գի,
Առանց լուս՝ աչքն խաւարի.
Ես ձուկ ու դու շուր, հո՛գի,
Առանց շուր՝ ձուկն մեռանի:
Երբ ձուկն ի ջրէն հաննի,
Ջուր մըն ալ ձգեն նա՛ ապրի,
Երբ զիս ի քենէ՛ զատեն՝
Քանց մեռնիլ այլ՝** ճար չի լինի...
*** էլ:

Ապա անդրադառնալով, երբ տեսնում է, որ չափազանց է տարւել սիրովը, անձնասիրութեան վիրաւորումովը բացականշում է. —

* Ախորժակ:
** Ինչպես:
*** էլ:

Ես ան հաւերէն էի,
Որ գետինն ի կուտ շուտէի.
Քուշի երկնօքն երթի,
Քէ սիրոյ ակնատն շնկնէի.
Ակնատն ի ծովուն միջին էր լարած
Ու ես չը գիտէի
Ամեն հաւ ոտօքն ընկեր,
Ես ոտօք ու թևս աւելի:

Սակայն պարսկական երգերին յատուկ ոճը, իր պարզ ձևովը, նա
երևան է բերում այսպիսի տողերի մէջ.—

Կանչեմ այդ ծովին վրայ,
Մովն ի յակէն թանաք դառնայ,
Ձինչ ի շամբ եղէզ որ կայ,
Ամենն ինձ գրիչ պիտենայ.
Ձինչ երէց ու հաբեղայ դանուշման
Որ գիր գիտենայ,
Գրէ, չկարնայ կարգալ
Ձինչ իմ սիրտն կայ զուսայ:

Նմանողութիւն է սա նարեկացու մի կտորին ևս, ուր միաստիք ող-
բերգուն լիճը թանաք է դարձնում, դաշտը՝ թուղթ, պուրակն ու եղէզ-
ների շամբը՝ գրիչ և բաւական շի համարում գրելու իր մտքերի բարդու-
թիւնը:

Առ հասարակ Քուշակի սիրոյ երգերը մէկը միւսից համեղ, մէկը
միւսից գրաւիչ են իրենց գրելու անպաճոյճ, գողտրիկ ձևովը: Իրաւամբ
Քուշակին երբեմն համեմատել են Հայնէի հետ: Չը կայ մի քառեակ, որ
չը վերջանայ մի յաջող համեմատութիւնով կամ պատկերով: Օրինակ-
ները կարելի է տեսնել գրքոյկիս յաւելւածում:

Ինչ վերաբերում է Քուշակի պանդխտային երգերին— նրանք վառ
չեն, անշուշտ, սակայն շունին նոյն թովիչ ոճը: Թւում է, թէ դրանց գուն՝
բոլորի հեղինակը Քուշակը չէ: Ահա մի նմուշ.—

Ժամ ժամ զիմ դարիպութիւնս յիշեմ
Ու նստեմ ու լամ
Ճապղել եմ ջրիդ նման,
Ես օտար երկիր կու գնամ.
Աստած գիտի ան ճանքան,
Ուր կերթամ կամ ուր տի մնամ.
Ո՞վ կապէ խաչն իմ սրտիս
Կամ հողվարք որ ես դուրանամ:

Յորեկն եմ նետիդ նման,
Ուր նետեն՝ ես ի հոն կու կենամ.
Գիշերն աղեղան նման
Ես լարթափ ի վայր կու գնամ:

Կան ի հարկէ և Քուշակի գրելու ձևը յիշեցնող կտորներ, բայց դրանք
այնքան պանդխտային երգեր չեն, որքան սիրային են: Օրինակ.—

Ձիմ եարն ամանաթ կուտամ,
Ի վարդին մէջ պահեցէք.
Քէ երթամ ու շուտով դառնամ,
Չամանաթս ի տէր հասուցէք.
Քէ երթամ խարիպուկ մեռնիմ,
Վարդն ձեզ, զտէրն յիշեցէք...

Նահապետ Քուշակի մասին կայ Ար. Զօպանեանի գեղեցիկ ուսումնասիրու-
թիւնները և քառեակների ճոխ ժողովածուն, տպած 1902, Փարիզ: Կան նաև.— Յով-
հաննէս Քաղէոսեանի «Քուշակ Նահապետի երգերը» ուսումնասիրութիւնը, 1903. Քիֆ-
լիզ Կան Քուշակից կտորներ Կ. Կոստանեանի «Միջնադարեան տաղեր» պրակ Ա., Բ. և
Գ. և «Հայերգ» Տէվկանցի: Յրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «Les trouvères arméniens»
par A. Tchobanian, Paris. Ռուսերէն թարգմանութիւնը՝ «Пѣсни Любви, Нахачетъ
Кучакъ. А. Амбарцумянъ»: Կայ սիրոյ երգերի այժմեան գրական լեզուով վերածած
կտորների ժողովածու՝ «Միբու երգիչ» Գ. Ասատուր, Քիֆլիզ, 1903:

(ՆՈՐԱՅՐ ՔՒՒԶԱՆԴԱՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ)

«Կը հարցնեք, թէ ե՞րբ պիտի հրատարակիմ իմ Հին և Ստորին Հայերէնի բառգիրքս, և Տաղքն Նահապետ Խառակոնեցոյ: Յուսահատ եմ բոլորովին. ուստի՞ պիտի հայթայթեմ զծախս առաջնոյն, «ի կալոյ, թէ ի հնձանէ», իսկ Նահապետի տաղքն յոյս ունիմ, որ հրատարակուին, ծանր աշխատութիւն է, և ես ծերացել եմ, անոյժ և անօգնական... (եմ)»:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒԶԱԿԻ ԴԻՒԱՆԸ

Վերջին ամառը մեր վաղեմի ազնիւ բարեկամներէն մէկը կրկին զբաղեցուց մեզ Նիշահափուրցի Խայեամի քառեակներուն հարցերով: Ինչպէս յայտնի է Խայեամապաշտութեան համաճարակի նման բան մը բռնկեր է որոշ Անգլիական շրջանակները: Խայեամ կաճառներ, քլուպներ (Clubs) և անոր քառեակներու թարգմանութիւնները հետզհետէ կը ծագին, կը բուսնին: Իմ բարեկամն ալ յԱնգլիա գտնուելով Հայերէն է թարգմաններ Խայեամի քառեակները տարբեր և աւելի հարազատ ըմբռնումներով Եւրոպական հասկցածէն: Քանի մը կետերու վրայ միանգամայն նոր ըմբռնումներով և նոր տեսակէտով խօսելու է անշուշտ ապագային: Զուգադիպութիւնը մեզ միեւնոյն ատեն դէմ առ դէմ բերաւ Քուչակի Դիւանի հետ և անոր ընթերցումը մեզ համար զիւտ մը, յայտնութիւն մը եղաւ հայ գրականութեան մէջ: Արշակ էֆ. Զօպանեանի քննական ուսումնասիրութիւնը լրջութեան մէջ կը գտնենք:

Քուչակ իրօք բանաստեղծ մըն է և մեր մէջ ամենաբարձր դիրքը անորն է, գերազանցօրէն բարձր է բոլոր միւս ազգային քերթողներէ: Դեռ նա լուրջ և ջերմ ուսումնասիրութեան պէտք ունի: Ահա մեր առաջին տպաւորութիւնները, զոր կը ներկայացնենք Բազմավէպի ընթերցողներուն:

Մեր նպատակ է ընդարձակել Քուչակի ընթերցումը և անոր մթին կէտերը լուսաբանել: Վերացական և ընդհանուր փառաբանութենէ և հիացումներէ կը խորշինք— անհունօրէն և գերազանցօրէն— և գործնական ձևով կը խնդրենք Քուչակի Դիւանը ձեռք առնուլ, Զօպանեան էֆ.ի վերջին բառարանը հետազօտել և «քանի մը— սակաւաթիւ— բառերու իմաստը, որ մեզի անհնար եղաւ ճշտելու, որպէս Զօպանեան կիսօստովանի, մեզի հետ միասին քննել, թէ ինչ ձևով կարելի է հասկնալ Քուչակի մութ կէտերը:

Քուչակ պարսկերէն ժողովրդական բանաստեղծութիւնները լսած է

եղեր, վասնզի իր պարսկերէն բառերը ստէպ անոնց ձևով և անոնց ձայնաւոր նիշերով Հայերէնի կը փոխէ, երբեմն ալ հայկական նիշերով:

Զոր օրինակ ճոհար, պարսկական հնչիւնով և անոնց բանաստեղծական երկրորդական նշանակութեամբ, նիհար, աներևոյթ. «Ճոհար անձականց ի վրայ» (ՁԲ) ՃՄԳ, ուր նիհար ըսել է: Ճոհար ձևով (Ժէ) 86 և 89 մարգարիտ, գոհար, ըսել է. «մօյտան շարտախտ», ուր առաջին մէջտան պարսկերէն բառը փոխուեր է. իսկ երկրորդը բուն պարսկական նիշերով գրուած է:

Թարկ, հարիֆ, խամագի, տալապ, հաղ պարսկական ձևեր ունին, մինչդեռ չորսեօջայ, կողմ, գուշէ, «Խըյմէթդ մարդ շի գիտեր (ղէյմաթ), հիւսմ, փատիշահ, մթխալ, մշկին փարուարիշ (մէշքին, փարուարէշ), խուսայ (ղամ ու ղօսայ կամ ղօպնօղօսայ) տաճկական ձև եւ ստացեր:

Ձէնացայ (զիան, վնաս), դատրուած (ղատ, կտոր), դալտել (սխալ, շփոթութիւն), կու պատլէ (ձծ) (կեղծ, շինծու), դալտեցուցեր (73) պարսկական կամ արաբական բառեր են, որոնցմէ հայ բառեր է շիներ:

Քանի տեղ ալ յայտնի շփոթութիւն կայ: Կամ հեղինակն պարսկերէն գրել կարգաւ չէր գիտեր, միայն լսելով, ականջով բառերը սովորելով շփոթեր է, կամ օրինակողները բուն բառը չհասկցած՝ իրենց խելքին փշածն գրեր են: Ահա օրինակներ էջ 54. ԺՌ:

Տէրտէր այս մեր շատ սիրուն, ա՛յ հոգեկ, ո՞նց ես դիմացել, ուր տէրտէր բառը միանգամայն անտեղի է: Խեղճ տէրտէր մը զինքը անհեթեթ, ապուշ, դիրքի մը մէջ պիտի գտնէ հոս կասկածելի սիրոյ խընդիրներու մէջ: Բնագրի մէջ տէրտա կամ տէրտէ, այսինքն ո՛ր ցաւ, աւա՛ղ, եղո՛ւկ, ձեն կար անշուշտ: Քուշակ էջ 58 շէ. տէրտ ու դամ ձկր ունի, կրկին ի ՄԳ: Պարսից ամէն բանաստեղծ ալ ստէպ «տարտա» եղուկի և աւաղի մտքով ունի: Հաֆիզի «տարտա քէ ուշէ փանհան խահատ շօտ աշքարայ». Աւա՛ղ որ խորին խորհուրդներ պիտի յայտնուին, շատ ծանօթ խօսք է, կրկին, էջ 71, ձԽԲ.

«Դեռ ի մուրած չէի հասել, նայ առին զան վարդն ի ձեռացս», որ յայտնի է բոլոր պարսկական գրականութեան, «մուրած» բառը մուրառ, նպատակ, պիտի ըլլայ: Սա զանգատը և մուրատ բառի այս նշանակութիւնը ամէն պարսից գրող կրկին է:

Դարձեալ էջ 68. ձԻէ և 69 ձԼԳ.

«Պագիկ մը ճորով առնում ու մէկիկ մը սրտի կամով» և այլուր կրկին ու կրկին, ուր ճորով՝ զօռով ըսել է «ոյժ», զօռով, ջորով, ճորով, հաւանական է այս շփոթման երեք աստիճանները ցոյց կու տան, ալ-

սինքն Հայկական և շփոթեր են ապա ջ գրեր, ապա ճի վերածեր: էջ 66 ձԺԹ.

«Իմ տղայկութեան սիրած, 'ւ իմ հազար աշիշ հաւընած», ուր իսկ ձևը աշից էր, աշկերից կամ աշից զանազան ձևերէն:

«Տիֆարն ի ծուռն ի գրած» ձԽԲ «ճիշտ ձևը տաֆտարն, հաշուի տետրակ, ճակատագիր, է: «Ձէտ ըզկարևոր» ձԼԵ կարօտաւոր. աւելի բնական է. «դոանա հնդիկ» (Խ) ալ յայտնի է պրամա, պրամին հնդիկ է եղեր: էջ 66. ձԺԸ.

«Ով իմ եարիս պագ առնու, նա պակսի՛ աղջկանցն ի լուսոյն», ուր ուղիղ ձևն աշկանցն (աշացն) է:

«Մէջկունքդ է բարակ 'ւ երկար, ծծերուդ մէջըն կայ խայեալ» ձԿԳ. ուղիղ բառը խալ է եղեր ալ և տալին յանգաւոր, ծին կամ բիժ իմաստով՝ խայեալ ուրիշ տեղ Քուշակի մէջ ձԽԹ 73 խայեալ, կասկած, ցնորք կը նշանակէ և հոս անյարմար է. ճիշտ բառը խալ է եղեր:

«Ձպասարաթ ու խելք» 67 ձԻ պասիրաթ պասիր, ուշիմութիւն:

Դըրվան 66, ձԺէ տօ՛ա, տա՛ա աղօթք ըսել է: Անդուր 'ւ անսպառ 74 ձԺԴ. անթուր 'ւ անսպառ է՝ առանց սրի և առանց ասպարի.

Իմ կուլ ու մուրտ ու ճիհան 72 ձԽԶ մուրտ՝ մրտեմի անտեղի է, երբեակն անհեթեթ, իսկ կուլ ու մուլ ու ճիհան, վարդի գինի և աշխարհ, սովորական. պարսիկ ապրիլ սիրող բանաստեղծներու պաշտած երրորդութիւնն է: Ջահրա, 54, ՄԶ, ջառ բառն է, պահպանած ճրագ ըսել է: Հեռի քեֆինն ի քենէ. քաֆան՝ դիակի պատանք: Դարէդ ի վեր շորանաս 61 ՂԲ, դարէբան, տար՝ ծառի տունկի բոյն: Դարձայ մուճաւաթ բերի յերկնուցն սիւն կապեցի. 74 ձՄԲ. էճաբաթ՝ աղօթքի, աղաչանքի, ընդունիլն է. մուճաւաթ ձեն շգտայ. ուխտ, կրօնական իղձ ըսել կ'ուզէ:

«Ձուներդ ալ իլ շարարել» ժարուրի կամ վասմա դնելու գլանաձև գործիքն միլ է պարսից մէջ. նոր ջուղայեցիք իլիկ կամ իլիֆ կ'ըսեն: Պագ տան ու պագ առնուն, ղօլայն էն մէկալ գիշերուն 52, ԽԶ. պարսից պոռնոգրաֆիկ մասնագէտներն բերդ բառը, բերդ առնուլ, բերդ բանդել, սա մերձեցման իմաստով ստէպ ունին: Յերէկ չէ այսօր տեսայ՝ խնձորի տալիկ մի հուսայ 64, ձԹ. հուսայ հեսսէ՛ կորիզ, սերմ է, «սիպէ տալէկ» այսօր ալ խնձորի ամենաբնութի տեսակներէ մէկն է ի Թէհրան: Տալէքի գիւղ մը գիտենք Ֆարսի մէջ, սակայն Թէհրանի մօտ տալիկ շունինք. իսկ այս անունով ընտիր խնձոր մը ունինք: Ասոնք ցոյց կուտան Քուշակի խորին հմտութիւնը Պարսից գրականութեան հետ: Վայրի (ուրիշ տեղ վարի) վարճիտալիկ եմ ես արգելէ, ո՛ մարդ թէ կարես 54 Սէ. վարճէս-թան՝ ստէպ թուիլ է, վարճիտակ՝ թուկտող է:

Հիւանդն ի նաշին, նագին agonie հոգեվարք ըսել է, նաշ դիակ է. և հոս ամենևին անյարմար: Քուլակ անշուշտ նազ գրեց, իսկ յետագայ ընդօրինակողները շհասկնալով նազ բառի գիտական իմաստը, նաշի՝ դիակի փոխեցին զայն:

Քուլակի ծանօթութիւնը պարսիկ ժողովրդական գրականութեան հետ խիստ ընդարձակ է եղեր. «Թէ նուշ թէ շաքար» «Մովն դեղ կ'ասեն ի ջերման», «Թափի երեսի շրէն» (ՃԺԵ) հիւանդն ազին (ՃԺԶ) agonie, հոգեվարք, հիւանդի մօտ խնձորով երթալ (էջ 51 ԼԹ) և բառախաղեր որպէս էջ 54, ՄԵ ուր նշենի, նուշ, անուշ, արմաւ և նուշ ամէն ձևերու վրայ կը պարէ. կրկին էջ 51: ԶԱ, ուր աղուշ, մաղուշ, ասեմ Անուշ ձևերն ալ մէջ կը բերէ, Հաֆիզ մը կամ Խայեամ մը կը յիշեցնեն իրենց բոլոր շարաճճի խաղերովն: Դարձեալ տե՛ս էջ 77. ՃԿԵ հաւաս (հաւասար) հաւաս ունիս, խաֆաս կամ էջ 78. ՃՀ խամազ և դամզութիւն ձևերու բառախաղերը Պարսից ազդեցութեան նշաններ են, կրկին տե՛ս Հէ, ԼԵ. 90. ԼԶ. 90. Լէ. 90:

Պարսկական շարաճճի խաղերով սովորական և առ երեսս անմեղ ձևի ներքև ուրիշ երկրորդական թելադրութիւններով (doble entente) լեցուն են քառեակներ դիւանին մէջ. տե՛ս Գ. Գ. է. ԿԳ. ՀԱ. Զ. ՂԸ. ՃԳ. ՃԶ. ՃԺԲ. ՃԺԲ. ՃԻ. են.:

Պարսկական բանաստեղծներէ փոխ առած պատկերներ են շատ քառեակներ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԸ. Իէ, ԼԲ, ԼԹ, ԽԱ. ԽԲ, ԿԹ, ԶԸ, Ղ, ՂԱ, ՃԻԴ, ՃԼԴ, ՃԽԶ, ՃԿԲ, ՃՀԲ, ԻԵ 88. ԽԲ 91, ԺԲ 93 են, են:

Շատ հեղ Քուլակ Խայեամին կը նմանի, ահա բուն խայեամական քառեակներ. Խ. (91), ԺԹ. (95) ԿԵ (96) ԿԶ (96) և ԺԳ (85) և ԿԵ, 96. Մահալօքս ի վար կուգի նա տեսայ շոր գանկ մը պառկած. Ոտքովս ալ թափալ տուի նա երեսս ի վար ծիծաղաց. Դարձաւ ու պատասխանեց՝ Յետ գնա՛, կտրիճ շփացած, Երէկ քեզի պէս էի, այսօր զիս այս հալն է ձգած,— դարձեալ.— Եկին աւետիս բերին Ադամայ թէ՛ նիստ և խնդա՛. Եդեմ դրախտէն ելար, պատճառ ո՞վ եղել մէկ ասա՛. Թէ զօձն ու զԵւայ կ'ասեն, նա պատճառ եղաւ սատանայ. Ես քեզ սատանայ եղայ, ինձի ո՞վ եղել մէկ ասա՛ էջ 97:— Երբ կին տեսնում, ցանկանամ, դժոխոց դուն մօտենամ, Երթամ յանապատ կենամ, ո՛չ տեսնում, ո՛չ ցանկանամ:

Մեր հին գրականութեան մէջ ամենախոշոր դէմքը Բիւզանդացին է, իր շատ հետաքրքրական և կենդանի պատկերներովն մեր նախնեաց կեանքէն: Բիւզանդացին Խորենացիէն գերազանցապէս վեր և բարձր է:

Մեր միջնադարեան գրականութեան խոշոր դէմքը Քուլակն է, և Արշակ էֆ. Զօպանեան իր բազմամեայ աշխատութեանց զլուխ գործոցը

պիտի սեպէ սա դիւանի գիւտը մոռցուած մութ անկիւններէ: Քուլակի մէջ դեռ եւս մթին մասեր շատ կան. հաւանականօրէն աղաւաղեալ պարսկական ձևեր են, որոճալ պէտք է և բնագիրներուն հետ համեմատել զանոնք գտնելու: Այս աշխատութիւնը ապագային կը թողունք և կրկին ջերմապէս կը յանձնարարենք դիւանի ուսումնասիրութիւնը հայ հասարակութեան: Անոր կարդացողը իսկոյն կ'ըմբռնէ այն յատուկ պատճառներն, որով անոր տպագրութիւնը և ծաւալումն մեր մէջ մինչև վերջերս յետաձգուեր են: Մեր գրական տպագրութիւնները գրեթէ միշտ «մեծատրաց հրամանով» են եղեր, և Քուլակ անոնց համար ընտրելի հեղինակ չէր կրնար սեպուիլ:

ՆԱՂԱՇ ՀՈՎՆԱՔԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ, ՔՈՒԶԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ
ՈՒ ՍԱՅԱՔ ՆՈՎԱՅԻ ՍԵՐԸ
(Հատվածներ)

...Հետաքրքրական է սրա սերը մեծ նահապետ Քուչակի սիրո հետ համեմատելը: Նա էլ է գարնանը սիրահարվել: Նրա սերն էլ բլբուլի ձենի հետ է ընկել սիրտը: Նա էլ էսպես է պատմում իր սիրո ծագումը.

Ան առաւօտուն լուսուն ձայնըն
գայ գարնան ձագերուն...
Ձագ մի կայ՝ պուլպուլ կասեն,
զինչ կասէ՝ ամենն սիրու.
Ձայնիկը ակընճովս ընկաւ, չի
դադրիր աշերս ի լալու:
(Ա. քառյակ)

...Սրա հանդիպումն էլ հանկարծ ու բախտավոր է եղել Հովնաթանի հանդիպումի նման և խոստովանում է իր լավ յարին.

...Անկարծ ինծի դէմս ելար՝
ես ատոր կուման շունէի,
Ձինչ մեկ մը, որ ծարւած լինի
և ինքն ի պաղ աղբիւր հանդիպի,
Դնէ դնչիկն ու խըմէ, որ սրտին
թաւութն անցընի:

Հովնաթանի սիրածը մի ջահել այրի է, Քուչակինն էլ՝ սրա նման միեր:

Քուչակ նահապետը շարունակ իր սիրածի մորն է անիծում...

...Ճիշտ Հովնաթանի սիրածի նման մեկն է սա էլ, միայն թե նա պարտեզից, վարդերի միջից էր ժպտում, աչքով-ունքով անում, սա, պարտեզ շունի, կիսաբաց դռնիցն է ժպտում ու թաքուն նշաններ անում: Նա՛ Հովնաթանի սիրածը, կարմիր էր հագնում, սա, Քուչակի սիրածը՝ կանաչ:

...Հագեր է զկանանչ ճիւղպեն...
...Ձինչ հագեր՝ ամենն է կանանչ...

Եվ Հովնաթանի սիրածն ավելի հարուստ տանից է ու փարթամ, քան Քուչակինը: Մինչդեռ Հովնաթանը շքեղ մետաքսե, ոսկեթել հագուստ է նկարագրում ու թանկագին դարդեր, Քուչակն ասում է.

Քանի ու քանի կասեմ՝ մի՛ կենար
խամ լաթերով.
Գրնա, ապրըշում հագիր, որ
նախշած է ոսկի թելերով...

Բայց միևնույն արարածներն են երկուսի սիրածն էլ, և երկու բանաստեղծն էլ խնդրում են.

...Այդ քո ստեղծողիդ համար,
Երբ քայլես՝ զունբերդ մի՛ շարժեր...

Եվ երկուսն էլ երջանիկ են ու ամենայն իրավունքով կարող էին բացականչել.

Քան զսէրն այլ քաղցրիկ պտուղ
ի յաշխարհոս շատամ թէ լինի...

Եթե երբեմն էլ տխուր ձայներ ունեն, նրանք էլ մերժված հուսահատի հառաչանքները չեն, այլ սիրված բախտավորի տրտունջներն ու քմահաճույքներն են: Ազահ է սերը, անվերջ են նրա պահանջներն ու տրտունջները և տարօրինակ...

Քուչակ նահապետն ու Սայաթ-Նովան ունեն իրենց տաղանդի և ուժի գիտակցությունը: Եթե երգում են իրենց սերն ու սիրուհին, երգում են ամբողջ աշխարհքի առաջ. եթե դիմում են իրենց յարին՝ պատմելու նրա սերն ու գեղեցկությունը, խոսում են լուրջ ու հանդիսավոր, ժամանակներին ու ժողովուրդներին ի լուր: Խորը գիտեն, որ իրենք հասարակ մահկանացու չեն...

«Ծս ան հաւերուն էի, որ գետինն ի կուտ շուտէի...» հայտարարում է Քուչակ նահապետը:

ՔՈՒՉԱԿ ԵՎ ՍԱՀԱՊԵՏԻ ԵՎ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԻՌՈՒՍԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

«Русская мысль» ամսագրի սեպտեմբերի №-ում տպված են մեր Քուչակ Նահապետի և Սայաթ-Նովայի երգերից մի քանիսի թարգմանությունները, որ կատարել է ոուսաց նշանավոր բանաստեղծ Վ<ալերի> Բրյուսովը: Հարգելի թարգմանիչը իր թարգմանություններին կցել է մի հառաջարան, որի մեջ մեծ սիրով ու հարգանքով է խոսում հայ ազգի և նրա հին գրականության վրա:

Ասում է՝ «Ժամանակակից պատերազմը նորից հերթի հանեց էն ժողովրդի վիճակի հարցը, որ գրեթե երկու հազար տարի «Եվրոպայի առաջապահն է եղել Ասիայում»: Իհարկե, ոչ ոք չի երկբայում, որ հայերը արժանի են կարեկցության էն անպատմելի տանջանքների համար, որ արդեն մի քանի դար է քաշում են թուրքական լծի տակ: Բայց հայ ազգը ուշադրության առնվելու բարձրագույն իրավունքն ունի, և դա բարձր-կուտուրական ժողովրդի իրավունքն է՝ խոսքի ամենալավ իմաստով:

Հայոց գրականությունը, որ իր գոյությունը հազար հինգ հարյուր տարու է հասցնում՝ սրա ամենալավ ապացույցն է: Հայոց բանաստեղծությունը, Ֆետի խոսքով ասենք, հայ ժողովրդի «ազնվականության վկայականն է»...

Ապա թե կանգ առնելով մեր երկու հին բանաստեղծների՝ Քուչակ Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի վրա, որոնց երգերից թարգմանություններ է տալիս, շեշտում է, թե՛ հենց միայն էս երկուսը հերթ են, որ նրանց ծնող հայ ժողովուրդը միանգամ ընդմիջտ մտնի էն կուտուրական ժողովուրդների շարքը, որոնք միասնաբար մասնակից են մարդկության ստեղծագործությանը, և հարակցում է, թե ինչ առանձին խնամքով է վերաբերվել նրանց երգերի թարգմանությանը: Դժբախտաբար էս պատկառանքով լիքն զգացմունքի ու վերաբերմունքի հանդեպ խոչընդոտներ կան, որ մեծ շահով ի դերև են դարձնելու ամեն ջանք ու աշխատանք: Դրա համար էլ ուզում եմ իմ մի քանի դիտողություններն

առաջարկել ազնիվ թարգմանչին ու իր աջակիցներին՝ թե՛ Քուչակի և թե՛ Սայաթ-Նովայի երգերի բնագրերի տպագրական և բացատրական ինչ-ինչ սխալների ու մոթ տեղերի վրա և նախազգուշացնել, քանի դեռ գործի սկիզբն է: Գուցե թե ավելի զգուշավոր վերաբերմունքով ավելի շատ կարողանան խուսափել ակամա սխալներից:

Սկսենք տպագրած թարգմանական կտորներից:

Իմ կարծիքով սխալ է թարգմանված Քուչակ Նահապետի հետևյալ քառյակը.

«Իմ հար բարձրագնայ լուսին, յո՛ւր կ'երթաս գիշերդ անհուն.
Շատ լերդիք 'ի վար հայիս, կու տեսնես շատ կիզէլ 'ի քուն,
Եւ զկոճկիկս ալ արձակ արեր, լոյս դիպի 'ի մէջ ծրծերուն,
Շառաւիղ յերկինս տուեր, խաւարի լոյսն աստղերուն»:

(Քուչակ Նահապետ, էջ 49):

Թարգմանած է.

Скажи, мой милый месяц, мне: куда спешишь, дробясь в волне?
Сквозь окна много милых дев ты видишь, дремяющих во сне:
Они, полураздеты, спят; ты их ласкаешь в тишине,
И после, в небе покраснеешь, ты звезды гасишь в вышине.

(Русск. Мысль, стр. 3).

Ռուսերեն թարգմանություն մեջ լուսինն է շառագունում ու աստղերը մարում, այնինչ հայերենի մեջ ծրծերի շառավիղն է երկինք տալիս ու աստղերի լույսը խավարեցնում:

Նույնպես սխալ է թարգմանած «Կոունկի» էն տողը, որ ասում է.

«Զարկած է զիս շամփուրն, բռնած կրակին».
«Вертель» бьет меня, на огне согрет».

Հայերենի պարզ միտքն էն է, թե ինձ շամփուրն են անցկացրել ու բռնել կրակին, ոչ թե տաքացրած շամփուրը ծեծում է ինձ:

Սայաթ-Նովայի.

«Մեկըդ սալու շինարի պես...»

Թարգմանած է.

«Твой стан— чинарный кипарис...»

Ճիշտ է, սալուն կիպարիսն է (ն ո ճ ի ն), և էդպես էլ բացատրել է հանգուցյալ Ախվերդյանը, բայց սալու փոխաբերաբար կնշանակի բարեկազմ, վայելչահասակ, ուղղաձիգ, СТРОЙНЫЙ:

«Կրակի ծովմեն դուս էկած՝ ուշ, ջեյրան իս ինձ ամա»:

Թարգմանած է.

«О, дочь огня! крылатый конь, степная лань ты для меня».

Մինչդեռ Սայաթ-Նովեն ակնարկում է կովկասյան առասպելների, հեքիաթների հրեղեն ծովից դուրս եկած հրեղեն ձին ու հրեղեն ջեյրանը:

«Շուկիզդ աշխարհս բռնիլ է՝ արեգակի դեմըն փար իս»...

Թարգմանած է.

«Ты блеском озаряешь мир, ты солнцу—щит средь синевы»!

Ախվերդյանն էլ է բացատրության մեջը փար— նշանակել վահան, բայց փար իսկապես կնշանակե լույս, փարեղեն— լուսեղեն, սրանից էլ փարի, փերի: Ինչպես մի ուրիշ տեղ էլ գործ է ածում Սայաթ-Նովեն ավելի պարզ.

«Արեգակի նըման՝ փարս իս գոգալ» (էջ 88)...

Եվ Ախվերդյանն էլ, թեև ասում է բառի միտքը չի իմացվում, այսուամենայնիվ նշանակում է, թե՛ պարսկերեն փեր, փերթեվ նշանակում է լույս, ճառագայթ: Էսպեսով էլ Սայաթ-Նովայի միտքն էն չի, թե արեգակի դեմը վահան է իր սիրունին կամ արեգակի վահան, այլ թե՛ արեգակի դեմը նույնիսկ՝ լուսավոր ու լուսեղեն է, իբրև մի այլ արեգակ:

Հենց իմացի՛, յա՛ր, քու դուլն իմ, թանգ հախով գրնած շրրադ իմ»:

Թարգմանած է.

«Причти меня к своим рабам, верь, что твоя лампада я...».

Էստեղ շրրադը лампада չի և բնավ ճրագի նշանակություն չունի: Ախվերդյանը, ճշմարիտ է, բացատրությունների մեջ դրել է ճրագ, բայց նշանակել է և բառի երկրորդ նշանակությունը, թե՛ մեկի շրրադ էն մարդն է, որին նա նվաստ վիճակից առաջ է քաշում, պահպանում ու մարդ շինում: Սայաթ-Նովեն էլ իր յարին ասում է՝ հաշվի՛ր, թե դու ես ինձ մարդ շինել, թե ոչնչությունից՝ քո ստեղծած մարդն եմ ես ու «թող դրրանըտ նընգած ըլիմ»...

Էս տեսակ սխալների մեջ կարող են ընկնել տեղ-տեղ նաև մեր բանաստեղծների մյուս երգերը թարգմանելիս, եթե թարգմանեն էնպես, ինչպես տպագրված ու մեկնաբանած են թե Քուշակը, թե Սայաթ-Նովեն,

թեպետ և երկու գիրքն էլ շատ բարեխիղճ ու հմուտ մարդկանց ձեռքով են անցել:

Օրինակ.

Քուշակի մեջ 66 երեսում ասված է.

«Ով իմ եարիս պագ առնու, նա պակսի՛ աղջկանցն ի լուսոյն»:

Ես կարծում եմ՝ պետք է լինի.

«...աշացն ի լուսոյն»:

68 երեսում ասում է.

«Երթամ չի կենամ ի հոս, ուր երթամ հոն ալ չի կենամ.

Երթամ քանց Հոռմն ի վար վտարիմ, այլ իսկի չի գամ.

Թէ գան ու գիմ տեղն ասեն, նա հեռու եմ, այլ հեռանամ:

Թէ գան ու գիմ տեղն ասեն, նա զընճիլն եմ, կտրեմ ու գամ»:

Ես կարծում եմ պետք է լինի.

«Թե գան ու քո տեղն ասեն, նա զնճիլն իմ, կտրեմ ու գամ»:

Սայաթ-Նովայի 59 երեսում ասված է.

Իմ հոքմի հեքիմըն դուն իս, ես էլ ուրիշ Շահ չիմ ասի:

Շահը դրված է թագավորի իմաստով, էնպես էլ հասկանում են: Պետք է լինի փոքրատառով շահ, որ կնշանակի օգուտ, օգնություն, դեղ, ճար:

64 երեսում ասում է.

Չիմանա քալագըն, չիմանա դալըն:

Քալագն ու դալըն նշանակված են իբրև մութը բառեր. մինչդեռ քալագըն թիֆլիսի քաղաքն է նշանակում, դալըն— բերդը:

74 երեսում խար, բացատրած է փուշ: Խար, որ շատ հաճախ գործ է ածվում Սայաթ-Նովայի երգերի մեջ, էն բողոճն է, որ ուտում ու փշացնում է վարդը:

81 երեսում ասում է.

Էրած, խորված ման իմ գալի, մե տիզ չի կա մար ունենամ.

Եվ մառ նշանակած է իբրև մութն ու անհայտ քառ. մինչդեռ հասարակ գրչի սխալ է, և պետք է լինի

...մե տեղ լրկա մառդ ունենամ»...

Թե վուր քաղաք տիղ հանդիբիս՝ կու քանդիս,— վար չիս անի:

Պետք է լինի վառ չիս անի, այսինքն շես շենացնիլ, շես պայծա-
նացնիլ: Իր սիրուհու անգթությունն է ակնարկում:

Սայաթ-Նովայի հայերեն երգերը գրած են վրացական տառերով,
իսկ վրացական տառերի մեջ ու տառը չկա, և ամեն տեղ ու-ի տեղ գործ
է ածած ու: Հանգ<ուցյալ> Ախվերդյանը որտեղ ու— ո է կարծել, փոխել
է գրել ո, որտեղ չէ՝ թողել է ո: Եվ հենց դրանից է առաջացել վերևը բե-
րած վ ա ը չիս անի— սխալը, որի դեմը գրել է՝ շինել և տարակուսան-
քով հարցական է դրել: Իսկ մի ուրիշ տեղ, 142 երեսուժ գրել է.

Սայաթ-Նովու բաղըն դուն իս,—
Կարոտ իմ, բառ իմ ասում:

Բարբ շինել է բառ, մինչդեռ հենց էստեղ պետք է մնար բար, որ
պտուղ, բերք կնշանակի: Իր բաղից պտուղ է ուզում:

Կարծում եմ նույնպես սխալ է բացատրած հետևյալ տողը և վտան-
գավոր է թարգմանության համար:

«Սայաթ-Նովեն ասաց՝ դարդըս քանց մե ճարըն շատացիլ է...»:

Բացատրած է վրաց այբուբենի ճար— ճ տառով, որ կնշանակի հինգ
հազար. իբր թե՛ դարդս քանց հինգ հազարն՝ շատացել է: Մինչդեռ ճարը՝
դեղ կնշանակի, և ասում է՝ դարդս էնքան շատացել է, որ էլ ոչ մի դեղ
չկա, շատացել է՝ ամեն մի ճարից վեր:

Իհարկե՛ սրանք իմ կարծիքն ու բացատրությունն են և կարող են
նույնպես սխալ դուրս գալ, սակայն եթե ոչ բոլորը՝ գոնե էս կամ <էն>
նկատողությունը կարող են ճշմարիտ լինել և դարձյալ ես հասած կլի-
նեմ իմ առաջադրած նպատակին, որ է— թե Քուլակ Նահապետի, թե
Սայաթ-Նովայի և թե նրանց նմանների գործերի բառացի թարգմանու-
թյունը ոուս բանաստեղծների տալիս՝ տալ շատ զգուշավոր ու ստուգ-
ված, քանի որ հարգելի թարգմանիչները իսկի ժամանակակից հայերեն
լեզուն չգիտեն, ուր մնաց նրա միջնադարյան բարբառները և կամ գրա-
բարբ: Եվ մանավանդ, որ էսքան մեծ արժեք ու նշանակություն ունին
էդ երկերը թե մեզ համար, թե օտարների աչքում, և գործի զլուփ էլ
կանգնած է հայտնի գործիչներից ընտրված մի հասարակական մարմին—
Մոսկվայի Հայկական Կոմիտեն:

Ռուսաց բանաստեղծներից, եթե չեմ սխալվում, առաջինը Պոլոն-

սկին է եղել, որ ուշք է դարձրել Սայաթ-Նովայի վրա ու հիացել: Պոլոն-
սկին՝ հանգ[ուցյալ] Ախվերդյանի մոտիկ բարեկամը՝ թերևս ընկերն է
եղած: Նրա մոտ է տեսել Սայաթ-Նովայի երգերի տետրակը և, ծանոթա-
նալով, 1851 թվականին «Кавказ» թերթի №№ 1—2-ում մի ոգևորված
հոդված է գրել, բնորոշել, գնահատել ու երգերից էլ մի քանիսը թարգ-
մանել:

Նրանից հետո էլ են մի քանի անգամ ոուսերեն թարգմանել, բայց
առաջին անգամն է, որ պ. Բրյուսովը թարգմանում է վարպետի ձեռքով՝
աշխատելով հաղթել գրեթե անհաղթելի արգելքների և՛ ինչպես Սայաթ-
Նովայի, էնպես էլ Նահապետ Քուլակի երգերը տալ ոուսերեն, խորապես
ճանաչելով նրանց մեծությունը և ինքնուրույն շունչն ու երանգը, և նրանց
գործերը անվանելով հայ ժողովրդի ազնվականության վկայական:

«Այո՛, ճշմարիտ է՝ գեղեցիկ գրականությունը, իբրև հոգու պարզ ու
կատարյալ արտահայտություն, ժողովուրդների անխարդախ վկայականն
է, և ինչքան բարձր է գրականությունը, էնքան բարձր վկայական է մի
ժողովրդի կուլտուրականության, բայց միաժամանակ նաև բարձր հո-
գեկան կապ է ժողովուրդների մեջ»:

Մենք ունեցել ենք էդ բարձր վկայականը, բայց էդ վկայականը
մնացել է մեր գրպանում, կարդացող չի եղել, դրա համար էլ շունենք
էն մեծ փոխադարձ շաղկապը ուրիշ ժողովուրդների հետ: Մենք ենք մի-
այն օտարների հանճարները ճանաչել, սիրել ու սրտով կապվել նրանց
հետ, իսկ մեր ցեղի հանճարը ոչ ոք չի ճանաչել, դրա համար էլ մեզ ոչ
ոք չի գնահատել, չի սիրել ու հոգեպես չի կապվել մեզ հետ:

Խոսքիս ամենապերճախոս ապացույցը հենց ոուս ամսագրի էս հա-
մարն է, որի մեջ ոուս բանաստեղծը հրճվանքով է նկատում, որ մեր
երգիչներն էլ են սավառնում էն «եթերային բարձունքներում», ուր Հա-
ֆիզն է սավառնում: Իսկ «եթերային բարձունքը» էն երջանիկ աշխարհքն
է, որ բոլոր հայրենիքներն ու կրոնները միացնում է գեղեցկության,
ճշմարտության ու արդարության մեջ, ուր այլևս խտրություն չկա և
ամենքից հավասար սիրվում է ամեն մեկը, ով էնտեղ կհասնի:

Վերջապես ժամանակն է, թող իմանան մեր ոուս եղբայրները, էն-
պես էլ ավելի հեռուները թող իմանան, որ «եթերային բարձունքները»
երբեք խորթ ու անմատչելի չեն եղած հայի հոգուն, որ հայի հանճարն
էլ է միշտ սավառնացել էն վսեմ, էն սուրբ ու նուրբ ոլորտներում, թեև
նա ինքը՝ հայը միշտ լողացել է արյան ծովի մեջ, ահա ճիշտ էնպես,
ինչպես մի Սայաթ-Նովա:

«ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ «ԱՂԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ, ԲՈՒԶԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՈՒ ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՍԷՐԸ»

Ա. Զօպանեան 1910 թ. Փարիզում հրատարակեց Նաղաշ Յովնաթանի տաղերը: Հետեւեալ տարին Յովհ. Թումանեանը այդ գրքի առիթով գրեց մի գրադատական, որ այժմ լոյս է ընծայում առանձին տետրակով: Հիմա, որ Վ. Բրիւսովի դասախօսութեան հետեւանքով մի լայն հետաքրքրութիւն արթնացաւ մեզանում դէպի մեր միջնադարեան երգիչները, շատ ժամանակին է լոյս տեսնում այս յօդուածաշարքը:

Այստեղ՝ ցուցադրելով իբր ֆոն արեւելքի մտայնութեան մի քանի բնորոշ կողմերը, որոնց անմասն չենք նաեւ հայերս, այդ ֆոնի վրա, իր «խօսքերով պատմելու փոխարէն»՝ հեղինակը «իրենց խօսքերով, իրենց ոճով ու շնչով, իրենց յանգով ու երանգով իրար կողքի է դնում մեր հին բանաստեղծներից երեքի սէրը»: Իրար բերելով հմտութեամբ ընտրած տողեր ու տներ նրանց երկերից՝ Յովհ. Թումանեանը մեզ նկարում է նրանց սիրուհիներին եւ վերապրել տալիս մեծ երգիչների զգացումը: Գրքոյկի մէջ շողում է բանաստեղծի տաղանդը՝ գրաւիչ նիւթին տալով հաճելի կերպարանք եւ որոշակի առաջադրելով երեք երգիչների տարբեր վիճակն ու վերաբերումը սիրած կանանց նկատմամբ:

Ամէն հայ, որ յաւակնութիւն ունի մտաւորական հաշուելու իրեն՝ պարտաւոր է առնուազն այնքան բան գիտենալ մեր երեք նշանաւոր երգիչների մասին, որքան տալիս է Յովհ. Թումանեանն իր փոքրիկ տետրակով: Վստահ ենք, որ այս գրքոյկը լայնօրէն կը տարածուի մեր ընթերցող շրջանակներում:

Վ. Բրիւսովի դասախօսութեան առիթով ամէն տեղից վեր կացող գրեց ու հրատարակեց, թէ մենք չենք ճանաչում մեր բանաստեղծութիւնը, չենք գնահատում նրա արժէքը: Բայց ո՞վ ենք «մենք»: Զխօսելով Հ. Ղ. Ալիշանի եւ Ա. Զօպանեանի մասին՝ ահա մեր մեծանուն բանաստեղծը, որ սրանից հինգ տարի առաջ գրում էր. «Ամէն մի ժողովուրդ պէտք է սիրի ու պարծենայ Քուչակ Նահապետի եւ Սայեաթ-Նովայի նման

բանաստեղծներով» (յիշեալ գրքոյկը, էջ 26): Բայց... «Ասողին լսող պիտի» եւ յետոյ՝ «Տանու տէրտէրին «Օրհնեա տէր» չկայ»... Մեր մտքի անզօրութիւնը, որ ազգային տրորուած արժանապատուութեան հետեւանք է, պէտք է տեւէ այսպէս, մինչեւ մեզանում եւս առաջ գայ հասարակութիւն, որի խելքն ի՞ր գլխումը լինի եւ ընդունակ անկախ մտածութեան ու դատաստանի...



Օգտուում ենք առիթից՝ երկու դիտողութիւն անելու: Նախ՝ Սայաթ-Նովան երկու երգ ունի (ԺԱ եւ ԺԲ), որ գրուած են սիրուհու բերանից: Շատերը, որոնց հետ նաեւ Գ. Հախվերդեանն ու Յովհ. Թումանեանն այդ հանգամանքը նկատի շառնելով, Սայաթ-Նովայի բերանն են դնում այն խօսքերը, որ սիրուհու ասածը պիտի նկատուի: Այդպէս է Գ. Հախվերդեանի մէջ բերած նշանաւոր տողը.

Քէկուզ անմահութիւն ուզիս՝ սիրով կու ճարիմ քեզ ամա (էջ Բ.)

Եւ Յովհ. Թումանեանի բերածը.

Թաք ես մորէս չէի ծնի. վայ էն օրին՝ ես քեզ տէսայ (էջ 23):

Երկրորդ՝ Քուչակ Նահապետը մի քառեակ ունի (ԺԳ, էջ 45):

Սուրաթ ու ճրագ դրիր. դիս ի քո լուրդ ձէնցիր.
Ձէդ ի քո ծովուդ եկի. լոք զարկիր ճրագն անցուցիր.
Ա՞տ էր քո ամէն ումէտն, ա՞յ հոգեկ, որ ինձ կու տայիր.
Ճրագդ. ա՞մ, ալ ի՞նչ վառած՝ երբ բազկիս ուծն հատուցիր:

Այս քառեակն ակնարկ է անում Աղթամարի աւանդութեանը, որ այնքան տաղանդով վերստեղծել է Յովհ. Թումանեանը: Երգիչն իր ապրումը հասկանալի դարձնելու համար՝ գոհանում է յարմարեցնելով աւանդութիւնն իր վիճակին, որ նշանակում է, թէ Աղթամարի զրոյցը դեռ ԺԶ. դարում հանրածանօթ էր շինականին, ինչպէս այսօր Ոստանի քրդերին: Մեր դիտողութիւնը կարող է պէտք գալ մեր լեզունդները հետազօտողին, ինչպէս նաեւ Քուչակ Նահապետի հայրենիքը որոշողներին— Վա՞ն, թէ՞ Ակն:

ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԼԵՋՈՒՆ ԵՒ ԵՐԳԻՉՆԵՐ

Մայր Հայաստանի մէջ մեռնող գրաբարին քովի կը, հայ ժողովուրդի այս եղբերական շրջանին մէջ աշխարհիկ լեզուին ոսկեղարն է կարծես որ սկսած է: Ամէն տեսակ գաղափարներ ու խորհուրդներ կրնան արտայայտուիլ: Այս դարուն մէջ ուսմկագիր արձակագիրները շատ նուազ են՝ հակառակ աշուղներու առատութեան: Ուշագրութեան արժանի են Օգուտ Բժշկութեան, Անգիտաց Անպէտ և այլն կարգ մը բժշկական գիրքեր, ուսմկորէն գրուած, որոնց հեղինակն է Ֆաթիհի անձնական բժիշկը Ամասիացի Ամիրտովլաթ: Բայց առաւելապէս աշուղներու լեզուն է հետաքրքրականը: Ասոնք ունէին ճկուն և սահուն լեզու, ու ո՛չ միայն կը հեղինակէին ուսմկորէն, այլ և պարսիկ գրականութեան գոհարները կը փոխադրէին մեր մէջ՝ նոյն լեզուով: Այս դարուն մէջ ծաղկած են նշանաւոր երգիչներ, ինչպէս Մկրտիչ Նաղաշ, Նահապետ Քուշակ, Յովհ. Թլկուրանցի և այլն: Ասոնց մէջ ոմանք եկեղեցական նուիրապետութեան բարձրագոյն աստիճաններուն իսկ հասած են, ինչպէս՝ առաջնորդ (Մ. Նաղաշ) կաթողիկոս (Յ. Թլկուրանցի, Գ. Աղթամարցի և այլն): Ն. Քուշակի գերեզմանը մինչեւ այսօր ուխտատեղի է: Տակաւին ուրիշ անժանօթներ ալ կան անշուշտ, որոնք բոլորն ալ ուսմկորէն գրած և լեզուն գեղեցկացուցած են: Աշուղներ՝ հասկնալի էին հայ ժողովուրդէն, անոր աշխարհիկ լեզուովը կ'երգէին և կ'ազգէին անոր վրայ, մեծ յարգ վայելելով: Ժողովուրդը բերնէ բերան կը սորվէր անոնց երգերը և կը տարածէր, ինչ որ նշան է, թէ ուսմկորէնը սի՛րուած էր ժողովուրդէն և շատ կը փնտրուէր: Հայ աշխարհիկ լեզուն շատ բան կը պարտի աշուղներուն:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԷ.—

Ան առաւօտուն լուսուն ձայնըն գայ գարնան ձագերուն
Ա՛յ իմ փոքրիկ ձագեր, ձայն անուշ է քան ամենուն.
Ձագ մի կայ պուլպուլ կ'ասեն, զինչ կ'ասէ՝ ամենըն սիրոյ,
Ձայնիկն ականջովս ինկաւ, չի դադրիր աչերս ի լալոյ:
Ա՛յ իմ նու ու նու բերան, նու ու նու ծաղիկ լ'ըռահան
Դու հազրեվարդի նման, մարըն չէ բերել քեզ նման.
Պոկունքդ է լիմոն նման, կու բանաս դու մարդուն մատան.
Լեզուդ է պլպուլ նման, կու գովէ զինչ գարնան նման:

ԻՄ ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սակայն շպիտի մոռանալ, որ ինչ որ ունեցել ենք անցյալում, անցյալին է պատկանում: Մենք, հարկավ, կարող ենք պարծենալ, որ ունեցել ենք Գրիգոր Նարեկացի, Ներսես Շնորհալի, Ֆրիկ, Նաղաշ, Նահապետ Քուշակ և այլն, և այլն: Բայց այդ բոլորը մեր պատմական գանձերն են, և միմիայն: Այնինչ, ավա՛ղ, ազգերն այն ժամանակ են ազգ համարվում, երբ ունեն ներկայի գրավականը ապագայի համար, ժամանակակից ստեղծագործություն:

**Մի քառասունը «ԵՍ ԻՄ ԱՆՈՒՇ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ...»
բանաստեղծությունից**

Իմ կարոտած սրտի համար ո՛չ մի ուրիշ հեքիաթ չկա.
Նարեկացու, Քուչակի պես լուսապսակ ճակատ չկա.
Աշխա՛րհ անցի՛ր, Արարատի նման ճերմակ գագաթ չկա.
Ինչպես անհաս փառքի ճամփա՝ ես իմ Մասիս սա՛րն եմ սիրում:

(«Տաղարան», 1921)

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ՔԱՌԵԱԿՆԵՐԸ

Ա. Չօպանեան 1902 թուին հրատարակելով Նահապետ Քուչակի Դիւանը, ուշադրութիւն հրաւիրեց այն գողտրիկ քառեակների վերայ, որոնք խումբ խումբ ցրուած ձեռագիր եւ տպագիր տաղարանների մէջ, կազմում են մեր միջնադարեան գրականութեան լուսագոյն ստեղծագործութիւնները:

Չօպանեանի հրատարակութեան քառեակների մի մեծ մասը առնուած է Հայերգից. իսկ Հայերգի բնագիրը մի անբաւական հրատարակութիւն է մասամբ անճիշդ ձեռագրի եւ մասամբ անխնամ արտագրութեան եւ տպագրութեան պատճառով: Դժբախտութիւնն այն է, որ Չօպանեան ալ չէ ունեցել ձեռքի տակ ուրիշ ձեռագիր, որի վերայ յենուած ճշդէր եւ ուղղէր աղաւաղումները: Առանց այսպիսի ճշդումների շատ տեղ անիմաստ են մնում քառեակները, թոյլ՝ շեշտը, եւ անքերական՝ նախադասութիւնները: Բնականաբար այս կերպարանքի մէջ կարելի չէ ըստ արժանւոյն գնահատել քառեակների գրական նշանակութիւնը եւ հեղինակի ստեղծելու շնորհքը:

Չեռքիս տակ ունիմ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 671 ձեռագիր Տաղարանը, որ կը պարունակէ քառեակների մի ընտիր թիւ: Բաղդատելով ձեռագիրս Չօպանեանի Դիւանի հետ, նկատում է, որ շատ քառեակներ նոր են այստեղ եւ անծանօթ, իսկ նրանք, որոնք գտնւում են նաեւ Դիւանի մէջ, ներկայացնում են լուսագոյն ընթերցուածներ, առհասարակ նման Հայերգի օրինակին:

Ուրիշ առիթի վերապահելով անտիպների հրատարակութիւնը, այս անգամ կը ներկայացնեմ մի քանի նմոյշ ուղղուած քառեակների:

ՏԱՂԱՍԷՐ

1.

Այն մարդն որ ի Դուրն¹ երթայ
 գէմ պիտի զղբժարն անտիճէ.
 շաքրին շատ ուտել չվայլէ,
 ադամորդուն սրտին կ'ահոկէ².
 մտիկ լեռներուն արէք.
 խելօքի ասած մասալ է.
 այն որ բարձր է ձուն ունի,
 այն որ ցածն է ի՛նչ խօշ կանանչ է:

2.

Խիստ եմ կարօտցեր յիմ¹ եար,
 դու աժես որ կարօտանամ.
 ով զքեզ մօտ² ի յիս բերէ
 նա հանեմ զճիկարս իրէն տամ³.
 Ապրեբ եմ քառասուն տարի
 ու քաշեր հազար տարու դամ⁴.
 ի՛նչ շահ է իմ շատ ապրիւս⁵
 երբ⁶ ի քէն մահրում կու մընամ⁷:

3.

Յերէկ չէ այսօր տեսայ
 խընձորի տալիկ մի հուսայ.
 Թ'ապրեմ օրերուս մընայ¹,
 թէ² հանեմ շուտով շորանայ³.
 ջուր Յորդանանու բերեմ
 ու ջրեմ որ արմատանայ⁴.
 ի շքին⁵ հանգչիմ ես այլ
 ՚ւ ի պըտղուն վայելեմ նորա⁶:

1 Հայերգ— Դիւան, էջ 86, ԺԴ:— 1 Աստուրն:— 2 Որդուն անհոգ է:
 2 Հայերգ— Դիւան, էջ 58, ՂԸ:— 1 Իմ եար:— 2 Ով որ զքեզ ի յիս:— 3 Թէ զհո-
 գիս ուզէ նա կուտամ:— 4 Քանի որ ապրեբ եմ, նա քաշեր եմ շատ շատ տէրտ ու դամ:
 — 5 Ապրելոյս:— 6 Ձեռ. դէպ:— 7 Կարօտ կու կենամ:
 3 Հայերգ— Դիւան, էջ 64, ՄԹ:— 1 Յարեւ մնամ:— 2 Թէզ:— 3 Ջուր ի նա:—
 4 անմահանայ:— 5 ի ջուրն:— 6 նմա:

4.

Այս առաւօտու լուսոյն
 գայր ջրրին ձայնիկն ու ձագուն¹,
 այն իմ պէօֆա եարին ձայն անուշ էր քան զամենուն.
 բարակ սիրու տէր մարդիկ²
 ինքն ու իր եարըն մէն ի քուն.
 պագ տան ու պագ առնուն,
 պագ պահեն մէկալ³ գիշերուն:

5.

Գիշեր դու յերկան եղիր¹
 եւ տարեկ մ'եղիր թէ կարես²,
 իմ եարն ինձի հիւր եկեր
 զէտ³ հազար տարու թէ գիտես.
 առաւօտ դու յետ⁴ կեցիր
 որ զմեր խաղն շաւիրես⁵.
 երբ⁶ զլոյսն ի վեր⁷ բերես
 զիս ի յիմ եարէս բաժանես:

«Արեգ»ի նախորդ թուի մէջ հրատարակեցինք ն. Քուչակի մի քանի քառեակները, սրբագրուած նոր ձեռագրի համաձայն: Անշուշտ մեր ընթերցողները նկատի առին այն տարբերութիւնները, որ նշանակուած էին ծանօթութիւնների մէջ:

Շարունակելով քառեակների շարքը համեմատութեամբ Զօպանեանի հրատարակութեան՝ հրատարակում ենք ընթերցողների ուշադրութիւնը հետեւեալ կէտերի վրայ:

1. Հայերգի օրինակը կրելով նոր յաւելուածներ, յապաւումներ եւ փոփոխութիւններ խանգարել է ոտանաւորի շափը: Հրատարակիչները միտ չեն դրած, որ քառեակները որոշ շափով են, որոնք չեն կարող փոփոխուել: Քուչակեան քառեակների սովորական շափն է՝

2 — 5 — 3 — 5

4 Հայերգ— Դիւան, էջ 52, ԽԶ:— 1 Ջրէն ձայնիկն զղզղուն:— 2 Մարդուն:— 3 Ղու-
 լայն էն մէկալլ գիշերուն:

5 Հայերգ— Դիւան, էջ 51, ԽԱ:— 1 Կեցիր:— 2 Թէ կարես տարեկ մ'եղիր:— 3 Գէմ:—
 4 Ի զատ:— 5 Կ'աւերես:— 6 Քաս:— 7 Ի վերայ:

այսինքն, ամէն մի տող ունի երկու հատուած, 2 — 5 եւ 3 — 5 շափով, օրինակ.

այն մարդն | որ ի դուրն երթայ,

գէմ պիտի՝ | զըրժարն անտիճէ:

Այսպէս են բոլոր քառեակները: Մեր ձեռագիրը մասնաւոր ուշադրութիւն է դարձրել շափին: Վարը թիւ 1 քառեակում, երկրորդ տողը Հայերգում՝ աղաւաղուած է՝ թէ շափով եւ թէ քերականութեամբ, «մանտր քայլափոխ կ'անէր»։ Ժողովուրդը ասում է՝ «քայլափոխ (կամ՝ քայլուփոխ) անել»։ Ինչպէս ունի ձեռագիրն ալ, իսկ «մանտր»ի փոխարէն կը կարդայ «մանր» պահելու համար շափը (2 — 5)։

մանրը | քայլուփոխ կ'անէր:

Խանգարուած է նաեւ շորրորդ տողի շափը՝ «որ կու պահեն քեզ յիսնէ օտար»։ ձեռագիրն ունի թէ շեշտով եւ թէ շափով աւելի հարազատ (3—5)։

կու պահեն | զիս քենէ օտար:

Չափին հաւատարիմ մնալու համար մենք ընտրեցինք թիւ 5 քառեակում փոխանակ ձեռագրի «թուխ ուներտ» ընթերցուածի՝ Հայերգի «կամար ուներտ»։

2. Հայերգ ունի պակասաւոր քառեակներ. այսպէս են թիւ 2, 3, 4, որոնք ամբողջանում են այս տեղ ձեռագրից:

3. Խանգարուել է շատ տեղ քառեակի իմաստը. թիւ 2 քառեակում բանաստեղծը փնտռում է իւր եարին, որի հետ խմել է ուզում: Հայերգի օրինակը «մի եար» է սիրել ուզում. եւ արդէն հատուածի հինգերորդ տողը գալիս է հաստատելու, թէ խօսքը իրօք խմելու մասին է: Այնտեղ՝ «այախն ի ձեռին ունի» Չօպանեան սրբագրել է «արախն» (օղին), որ իմաստ չունէ: Ուղիղ է այախ, հաստատուած ձեռագրից, եւ ծագում է պարսկերէն էնախ բառից, որ «բաժակ» է նշանակում: Անիմաստ է մնում նաեւ երկրորդ տողի «լուկ նազար արաւ տանելու», մինչ ձեռագիրը հոգէառ գրողի միտքն է շեշտում՝ «թէ զհոգե՛կդ ունիմ տանելու», որի դէմ ըմբոստանում է կենսասէր երգիչը՝ իւր մանկութեան ափսոսելով: Ձեռագրում շատ աւելի բնական է նաեւ ոտանաւորի շինուածքը:

Փոփոխուած է բանաստեղծութեան պատկերը նաեւ թիւ 5 քառեակում: Բանաստեղծն իւր եարին ոչ թէ «երեսին», այլ գեղեցիկ ունքերին վրայ է հիանում, որ իր կամարով նման է լուսնի: Նոյն միտքն արտայայտում է նաեւ երրորդ տողում:

Աղաւաղուել է Հայերգի մէջ նաեւ թիւ 6 քառեակը, որ պ. Չօպանեան հրատարակել է ծանօթութիւնների մէջ, իսկ բնագրի մէջ (էջ 45) տուել է մի ուրիշ վարիանտ: Մեր ձեռագիրը ուղղում է Հայերգին, եւ այս ուղղութիւնները հաստատուած են վարիանտից: Ո՛րքան գեղեցիկ է եւ պատկերաւոր ուղղուած բնագիրը:

ՏԱՂԱՍԷՐ

1.

Ձիմ եարն ի զընալ տեսայ,
որ կ'երթար ի ճամփատ ի վար.
մանրը քայլուփոխ կ'անէր¹,
եւ քաղէր ծաղիկ նոնոֆար.
յամէն հանգչելու տեղիկ,
երեսին դընէր ու կու լար.
Կուրնա՛ շարկամնուն աչերն²,
կու պահեն զիս քենէ³ օտար:

2.

Գիշերս ես ի դուրս ելայ թէ զիմ եարն գտնում խմելու¹:
Գրորդն այլ ի դէմս ելաւ, թէ զհոգեկտ ունիմ² տանելու.
Գրորդ՝ անհաւատ գրորդ, ես³ մանուկ եմ, շեմ տանելու.
Եկ որ քեզի մարդ ցցնում⁴ տանելու, շըլին⁵ զարնելու.
զայախն ի յափին⁶ ունի, ոչ խըմէ ոչ տայ խըմելու.
զաղուորն⁷ ի գըրկին ունի, ոչ գըրկէ
ոչ տայ գըրկելու:

3.

Այ իմ նըռանա խալաս, որ եկիր ի մեր մահալաս.
Եկիր ու նոր սէր բերիր, ու լըցիր¹ զկըրակն ի վըրաս.
Երթամ աղաչեմ զաստուած, երբ եկիր նա² ալի շերթաս.
պագիկ մ՝ յերեսէտ կ'ուզեմ, անհաւատ մեռնիս թէ չըտաս³.
զերեստ երեսիս դընեմ որ զեկած ճամփատ մոռանաս:

¹ Հայերգ— Գիւան, էջ 62, զգ.— ¹ Մանտր քայլափոխ կ'անէր:— ² աչերն:— ³ որ կու պահեն քեզ յիսնէ օտար:

² Հայերգ— Գիւան, էջ 77, ձկը:— ¹ թէ եար մի գտնեմ սիրելու:— ² լուկ նազար արաւ:— ³ դեռ:— ⁴ եկու տանելուն ցուցնում:— ⁵ տանելու զշին:— ⁶ զարախն ալ ափին:—

⁷ այս տողը չունի Գիւանը:

³ Հայերգ— Գիւան, էջ 49, լգ:— ¹ լուկ լըցիր:— ² նէ:— ³ այս տողը չունի Հայերգ:

**ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ
(Հատվածաբար)**

«Մեր գրականութիւնը» տիտղոսավոր գրքոյկիս մէջ, որ լոյս տեսաւ վերջերս, արտասահմանի հայ մտաւորականութեան համար այժմեան ընդհանր պահանջմանց համաձայն գրական գործունէութեան ծրագիր մը ներկայացնելէ յետոյ, կ'աւելցնէի. «Հրատարակչական այս բազմատարր ծրագիրը կը համապատասխանէ այնպիսի էական պէտքի մը, որ եթէ Մելգոնեան կամ Փուշման բարերարները իրենց հիմնած ազգանուէր գործէն շնորհիւ գրականութեան ալ նպաստի լուրջ բաժին մը հանել, կամ եթէ դեռ ատեն մը չլսանէ գրասէր Փուշման մը կամ Մելգոնեան մը, գրագէտներ, հոս ու հոն, անհատապէս կամ փոքրիկ խումբերով, պէտք է ջանան այդ ծրագիրը մաս առ մաս իրականացնել»: Ես որոշած եմ, իմ միջոցներուս շահովը, մէկ մասն իրականացնել այդ ծրագրին:

ԱնԱՀԻՏ հանդէսին դադարումէն ի վեր, հեռաւոր ու մօտիկ բարեկամներ յաճախ փափաք յայտնած են ինձի, որ անոր հրատարակումը վերսկսիմ: Այս փափաքին, որ վերջերս մանաւանդ շատ տեղերէ արտայայտուեցաւ, չպիտի կարենամ գոհացում տալ, որովհետեւ պարբերականի մը խմբագրական ու վարչական ծանր ու անընդհատական զբաղմունքներուն լծուիլը արգելք պիտի ըլլար գրական եւ այլ կարգ մը աշխատութիւններու, որոնց նուիրուած եմ այս միջոցիս եւ որոնց պէտք է յատկացնեմ ուժերուս մեծագոյն մասը. բայց ատոր տեղ, կ'ուզեմ տալ շարք մը գրքոյկներ, որ յաջորդաբար՝ առանց թուականի որոշ պարբերականութեան՝ պիտի երեւան, ինչ որ կարող եմ ընել առանց որ ատկից խանգարուին միւս աշխատանքներս: Կը յուսամ, որ, եթէ հասարակութիւնը խրախուսիչ ընդունելութիւն ընէ այս ձեռնարկին, իւրաքանչիւր տարի վեց գրքոյկ պիտի կարենամ ի լոյս ընծայել:

Պէտք է լաւ գրքեր տալ մեր ժողովուրդին, գրքեր ընտիր պարունակութեամբ, գեղեցիկ ոճով եւ մաքուր հայերէնով (այս վերջինը մանաւանդ հազուագիւտ բան մը դառնալու վրայ է՝ մեր մամուլի մէկ ստուար

մասին մէջ այլանդակօրէն աղճատուելով), ու պէտք է նաեւ, որ այդ գրքերն ըլլան աժանագին, որպէսզի դիւրաւ տարածուին մեր հասարակութեան բոլոր խաւերուն մէջ: Այդ պէտքին պիտի ջանամ իմ ուժերուս ներած շահով գոհացում տալ: Ստուար պիտի ըլլան հրատարակելիք գրքերս, — քանի որ միջոցներս սահմանափակ են — բայց պիտի ներկայացնեն գրական ճշմարիտ ու տեւական արժէք: Գործի մը արժէքը ծաւալէն կախում չունի արդէն. Երգ երգոցը, Տանթէի նոր կեանքը, Ֆլուպէրի Սուրբ Յովիանոս Ասպնջակահին աւանդավէպը, հակիրճ արտագրութիւններ են, բայց գերագոյն հրաշակերտներէն են մարդկային գրականութեան, եւ էտկար Փօ նոյն իսկ իբր իր գեղեցկագիտական դաւանանքներէն մին կը քարոզէր, թէ նոր օրերու մարդկութեան համար գրական լուսագոյն գործը ամենէն խտացած ձեւն ունեցողն է:

Այս շարքին մէջ պիտի երեւան, ըստ այն ծրագրին, զոր Մեր գրականութիւնը գրքոյկին մէջ ուրուագծած եմ, մեր նահատակ մեծ գրողներէն ոմանց հատընտիր էջերու հաւաքածուններ, հին ու նոր դասական ու միջնադարեան լեզուով գրական լուսագոյն արտագրութիւնները մեր արդի աշխարհաբարին վերածուած, երէկուան վարպետներու ցրուած գրութեանց մասնական ժողովածուներ, նորեկ հայ տաղանդներու գործեր, օտար հրաշակերտներու թարգմանութիւններ, գրական եւ պատմական ուսումնասիրութիւններ:



Շարքը կը սկսիմ Քուչակեան տաղերու փունջով մը:

Հին երգերու այդ մեծ ու շքեղ պարտէզը մեր ազգային բանաստեղծութեան ամենէն թանկագին գանձերէն մին է, եւ այն, որ ամենէն աւելի հայկական զոյն ունի: Մեր ցեղային քնարերգութեան ամենէն հարազատ, ամենէն հիմնական արտայայտութիւնն է ան. հոն է, որ կը պատկերանան, ամենէն վճիտ ու բնորոշ ձեւով, մեր ժողովուրդին մասնայատուկ զգայնութիւնը, երեւակայութիւնը, սրամտութիւնը, ճաշակն ու ոճը, եւ ատոր համար է, որ այս մատենաշարը անով կը սկսիմ:

Մեր հին գրականութեան մէջ երկու գերակշիռ գեղեցկութիւններ կան, նարեկացիին գործը եւ Քուչակեան տաղաշարքը: Նարեկացին հզօր է, վսեմ, բայց իր մոռյլ երանգին մէջ առանձնացած: Ան իր ժամանակի վանական մտայնութեան քերթողական հայեցի բարձրագոյն արտայայտութիւնն է, եւ իր զգացման խորութեամբ ու ձեւի զօրութեամբ՝ միշտ հիացում պիտի պատճառէ գեղապաշտներուն՝ հաւատացեալ ըլլան կամ

ոչ. սակայն մեր նոր գրականութեան զարգացման ներշնչարան, օրինակ, առաջնորդ չի կրնար ըլլալ (բաց ի թելադրութիւններէն, զոր կրնայ տալ ինչ ինչ բացառիկ միատիքական խառնուածքներու, ինչպէս եւ ձեւական շքեղութեանց, բառերու երաժշտութեան հոյակապ դասերէ, որոնցմէ բոլոր նրբաճաշակ բանաստեղծները կրնան օգտուիլ): Ան կարծես տեսակ մը գրական Արարատ է, հսկայ, վեհափառ, խորհրդաւոր, բայց ինք իր մէջ ամփոփուած, իր ոտքը գտնուած գիւղերուն մէկ հատիկ աղբիւր շտուող, իր կողերուն վրայ մէկ հատիկ գիւղ չպահող, իր հոյակապ տեսիլովը միայն՝ Հայաստանի բոլոր որդիներուն մեծութեան գաղափարը ներշնչող: Քուլակեան տաղաշարքը մեր բանաստեղծութեան Արագածն է. բարի ու բեղմնաւոր լեռը, որ հարիւր աղբիւր կը բղխեցնէ ու իր փէշերուն վրայ, իր ոտքին տակ փթթող գիւղերուն ծաղիկ, պտուղ, հաց, կեանք կը բաշխէ:

Նարեկացւոյն գործը ուժգնօրէն անհատական կնիք ունի, Քուլակիւնը՝ ժողովրդական, հաւաքական: Յայտնի չէ արդէն իրապէս, թէ ո՞վ է հեղինակը այդ գմայլելի երգերուն: Նահապետ Քուլակի անունը՝ միայն Ա. վ. Տէվկանցի Հայքօգին յառաջաբանին քանի մը տարտամ տողերուն մէջ է, որ կպցուած է այդ տաղերուն. ձեռագիրները, որ այդ տաղերէն կը պարունակեն, ոեւէ հեղինակի անուն չեն տար: Հին անանուն երգեր են, որ անշուշտ հեղինակ մը ունեցած են որոշ բոպէի մը, որովհետեւ ամենուն մէջ ալ կը գտնենք նոյն ոճը, նոյն լեզուն, նոյն տաղաչափութիւնը: Անհնար է ենթադրել, որ խումբ մը աշուղներ ատոնց յօրինողն եղած ըլլան: Բանաստեղծութեան մէջ հաւաքական ստեղծագործութիւն՝ տառական իմաստով չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Այդ տաղերուն հաւաքական նկարագիրը իրենց ժողովրդական դրոշմին մէջ է, անոնք կ'արտայայտեն ոչ թէ անհատի մը մասնայատուկ եսն ու ճաշակը, այլ ամբողջ ժողովուրդի մը հոգին ու բնագրական ինքնաբոլիս գեղեցկագիտութիւնը՝ ժողովուրդին խօսուն ու կենդանի լեզուով, անոր բնորոշ ասութիւնները, սիրելի դարձած խօսքի ձեւերը, առածները, շատոնց ի վեր անոր մէջ տարածուած ռամկական երգի տիրական մօթիֆները ձուլելով-հալեցնելով անծանօթ մեծ աշուղի մը այդ ոսկեղէն քնարերգութեան մէջ, զայն դարձնելով հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան գերագոյն խտացումը, տեսլականացումը, դասականացումը: Եւ ատոնք, ժողովուրդին կողմէ շափազանց սիրուած, ամեն տեղ տարածուած, հարիւրաւոր բերաններէ երգուած, հաւաքականութեան ուրիշ հանգամանք մըն ալ ստացած են, անով, որ բերանացի աւանդութեամբ դարէ դար ու գաւառէ գաւառ փոխանցուելով՝ փոփոխութեանց ենթարկուած են, ճի-

ղաւորուած են զանազան վարիանքներու: Այդպէսով՝ ժողովուրդին աշխատակցութիւնը աւելցած է— համեստ անշուշտ, եւ մերթ անյաջող— սկզբնական հեղինակին ստեղծագործութեան:

Ոչ որ գիտէ՝ ո՞վ է եղած այդ սկզբնական հեղինակը եւ ո՞ր դարուն ապրած է: Ապահովապէս՝ Սելճուքեան թուրք հեղեղին Հայաստանի եւ բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուելէն ու տիրելէն յետոյ է, որ անոնք երկնուած են, որովհետեւ թուրքերէն բառերով (ինչպէս եւ թուրքերէնի մէջ տարածուած արաբերէն ու պարսկերէն բառերով) լեցուն են այդ երգերը. ու ակներեւ է նաեւ, որ անոնք ծնած են Հայաստանի այն շրջանին մէջ, որ վաղուց բիւզանդական տիրապետութեան տակ կը գտնուէր, վասն զի հելլէն շունչ մը, ատտիկեան նուրբ ոգի մը, հին յունական հեթանոս քնարին շափասէր ներդաշնակ ոգիէն ցուլք մը կը զգացուի հոն: Անհնար է, որ ատոնց հեղինակն ըլլայ Վանցի Քուլակը, ինչպէս կը յայտարարէ Արիստակէս վ. Տէվկանց՝ չենք գիտեր ի՞նչ փաստի վրայ հիմնուելով: Այդ Վանցի Քուլակին մէկ բանաստեղծութիւնը (Աստուածածնայ վրայ տաղ մը) ատենով Ս. Ղազարու ձեռագիրներուն մէջ գտած ու հրատարակած եմ Անահիտի մէջ. հեղինակը այդ տաղին վերջերը ինքզինքը որոշապէս կ'անուանէ «աշուղ Քօշակս որ կ'ասեն ի Վան», բայց իր երգը նիթով, լեզուով, ոճով ու տաղաչափութեամբ շատ տարբեր է մեզ զբաղեցնող տաղաշարքէն: Երբ 1902ին հրատարակեցի «Նահապետ Քուլակի Դիւանը», արդէն իսկ այն զգացումն ունէի, որ այդ տաղերուն խարակոնխսցի Նահապետ Քուլակ աշուղին վերագրումը ապացուցուած բանի մը ձեւը չունէր, եւ թէ անոնք աւելի ժողովրդական երգերու բնոյթն ունին, Ակնայ երգերուն շատ մօտիկ. յառաջաբանին մէջ զայդ նկատել տուած էի երկու տողով. բայց նոր յայտնուող այդքան թանկագին բանաստեղծական գանձ մը լաւագոյն էր անունով մը մէջտեղ նետել. ժողովրդական անանուն երգեր շատ ունինք, որոնց մէջ գոհարներ կան, բայց որ ընդհանրապէս ֆօլքլօրագէտներէ, բանասէրներէ եւ քանի մը իրագեկ ու մասնաւորաբար շահագրգռուող բանաստեղծներէ կը կարդացուին ու կ'ուսումնասիրուին. գէթ այս շարքը, որուն գեղեցկութիւնը կը գերազանցէր մեր բոլոր այլ ռամկական տաղերունը, պէտք էր գրասէր հասարակութեան բոլոր խաւերուն մէջ տարածուէր, եւ ատոր համար անուն մը պէտք էր. ահա ինչու Քուլակի անունը պահեցի. եւ այդ անունը այլ եւս՝ թէ՛ Հայոց եւ թէ՛ թարգմանութիւններով՝ օտարներու մօտ՝

¹ Քուլակեան տաղերէն բաւական մեծ թուով թարգմանուած կան ֆրանսերէն՝ իմ Les Trouvères arméniens գրքիս եւ La Roseraie d'Arménie գրքիս երկրորդ հատորին

այդ տաղաշարքին կապուած մնաց. եւ լաւ է, որ մնաց այդպէս, զանազանելու, անջատելու համար այդ շարքը մեր բազմաթիւ ժողովրդական երգերէն, որոնցմէ իրապէս ալ կ'անջատուի իր ներշնչման, իր գեղեցկագիտութեան, իր արուեստին ինքնայատուկ եւ շատ նուրբ արժէքով: Օսսիանի դիւցազներգներուն հեղինակը Մաքսիմուրըն է, այսօր զայդ ամէն ոք գիտէ, բայց Օսսիանի անունը ընդմիշտ կապուած կը մնայ այդ բանաստեղծութեանց. Հոմերի հրաշակերտներուն բուն հեղինակը ո՞վ է, ոչ ոք գիտէ որոշ, բայց Հոմերի անունը պիտի մնայ միշտ Իլիականէն ու Ոդիսականէն անբաժան. Քուլակ անունն ալ, որ այս տաղաշարքին հետ ճանչցուեցաւ ու սիրուեցաւ ամէն տեղ, թերեւ ընդ միշտ պիտի մնայ անոր կապուած, գէթ մինչեւ որ այդ հանելուկը լուծուի եւ բուն հեղինակին անունը երեւան գայ:

Բան մը, որ արդէն իսկ յայտնի կը թուի, այն է, որ այդ տաղաշարքը վանայ արտադրութիւն չէ, այլ՝ Ակնայ շրջանին(որ բիւզանդական տիրապետութեան տակ գտնուած է մինչեւ թուրքերուն գալը եւ հելլէն ոգիէն բան մը իւրացուցած): Այդ մասին երկարօրէն գրած եմ ատենով Անահիտի մէջ: Լեզուն ու տաղաշարքինը (7—3—5) այդտեղ ու Ակնայ անտունիներուն մէջ՝ միեւնոյնն են. եւ այդ տաղաշարքէն բազմաթիւ տողեր, մերթ ամբողջ հատուածներ կը գտնուին Ակնայ ժողովրդական անանուն երգերուն մէջ, որ մինչեւ վերջին ատենները հոն կ'երգուէին, եւ միայն անոնց մէջ (Տեսնել Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ). երկու շարքին մէջ ալ «Հոռումբ», «Հոռոմանց», «Հոռոմանց տուն» բառերը (յոյն աշխարհ) յաճախ կը գտնուին:

Այդ տաղերը՝ գրեթէ տարամերժօրէն եկեղեցականներէ մշակուած մեր հին գրականութեան մէջ տիրող կրօնամոլ ու աշխարհատեսաց մտայնութեան դէմ ցեղին կենսասէր առոյգ ոգւոյն, ազատատենչ ու գեղապաշտ մտքին կենդանի բողոքն են, գրաբար խրթին լեզուին գիտուն, պերճ եւ յաճախ վերացական նիւթերու նուիրուած ճոռոմ ոճին քովն ի վեր՝ ժողովրդական պարզ ու ընտանի լեզուին, ինքնաբուխ, բնական ու հակիրճ ոճին, իրական կեանքի պատկերացումը նախասիրող քերթութեան յաղթական հանդիսաբերումն են: Այն քառեակին մէջ, զոր ներկայ հաւաքածուին սկիզբը կը դնեմ, բանաստեղծը, պանդուխտի մը վերագրած խօսքերովը, ինքն իսկ լիակատար բացատրութիւնը կուտայ իր

մէջ. անոնցմէ ոմանք թարգմանուած են նաեւ անգլիերէն, իտալերէն, յունարէն, ռուսերէն. գերման բանաստեղծ մը, Հանս Պէթկէ, անցեալ տարի առանձին հատորով հրատարակեց անոնց հարիւր հատին գերմաներէն տաղաշարքիւ թարգմանութիւնը:

գործին եւ ամբողջ աշուղական բանաստեղծութեան նպատակին, բնոյթին եւ արժէքին. մութ, կնճռոտ, վերացական գրաբար քերթուածներու տեղ. պարզ ու հասկանալի լեզուով երգեր տալ ժողովրդին, եւ երգեր, որ ժողովրդին կեանքը, օրուան կեանքը արտայայտեն, այդ է, որ կ'ուզէ ժողովուրդը, հասարակ ժողովուրդը, մեծ մասամբ անուս, բայց որ կը սիրէ երգը եւ կ'ուզէ, որ իր ցաւերն ու հրճուանքները իրեն մատչելի եւ ընտել ձեւով երգուին. եւ այդ է, որ ըրած է այս տաղերուն հեղինակը: Ու այնքան մեծ տաղանդով ըրած է ատիկա, որ մինչեւ այսօր իր երգերը կը մնան թարմ, կենդանի, կարեղի է ըսել՝ այժմէական, աւելի նոր, քան ճիշտով փնտրուած շատ մը «նորութիւններ», ունենալով իրենց մէջ այն խորհրդաւոր ու հրաշալի ուժը, որով տեսակ մը գրական արտադրութիւններ կը մնան յաւիտենապէս կենդանի ու հրապուրիչ, մանաւանդ որ անոնք զխաւորապէս երգած են անհնանալի նիւթ մը, սէրը, որ մշտական ներշնչարանը պիտի ըլլայ բանաստեղծներուն՝ մինչեւ աշխարհիս կատարածը, եւ երգած են զայն այնպիսի հոգեբանական խորութեամբ ու արտայայտութեան քաղցրութեամբ, ինչպիսին ոեւէ ազգի մէջ շատ քիչ բանաստեղծներու մօտ կարելի է գտնել:

Քուլակեան տաղաշարքին մէջ, սիրոյ երգերէն զատ, որոնք ամենամեծ մասը կը կազմեն, կան նաեւ քանի մը կրօնական տաղեր, բաւական բազմաթիւ իմաստասիրական, այլաբանական, խրատական երգեր, որոնք սիրուն ու խորիմաստ հատուածներ կը պարունակեն, եւ շարք մը պանդուխտի երգեր, որ այդ նիւթը երգող հայերէն տաղերուն գեղեցկագոյններէն են: Այդ պանդուխտի երգերը, ինչպէս եւ սիրային երգերէն ոմանց մէջ օտար երկիր գտնուող սիրահարին զգացմանց արտայայտութիւնը, ու նոյն իսկ վերեւ յիշուած քառեակը՝ ուր պանդուխտ մը իր նախընտրած երգերը կ'ուզէ բանաստեղծէն, կրնան ենթադրել տալ, թէ այս տաղերուն մէկ մասը Հայաստանէն դուրս, օտար հողի վրայ երկնուած են՝ միեւնոյն բանաստեղծին կողմէ, որ կրնայ թափառական կեանք մը ունեցած եւ Հայաստանի քանի մը շրջանները պտըտելէ յետոյ ատեն մը օտար երկիր ալ պանդխտած ըլլալ: Կարելի է նաեւ ենթադրել, որ ատոնք ամենքը հայ հողի վրայ ապրող բանաստեղծին կողմէ ստեղծուած ըլլան, բայց որ իրեն նպատակ ունենալով երգել ժողովրդեան կեանքին բոլոր երեւոյթները, արտայայտած է նաեւ հայրենիքէն հեռացած «ղարիպ»ներուն ցաւը, որ դարերէ ի վեր էական տարրերէն մին եղած է հայ ժողովուրդի կեանքին. Ակնայ «անտունի»ները, որ յաճախ պանդուխտներու վիշտը կամ կարօտը կամ վերագարծի հրճուանքը կը թարգմանեն, հաւանօրէն ամենքն ալ Ակնայ մէջ իսկ յօրինուած են: Ներկայ հաւաքա-

ծուին մէջ դրած եմ միայն սիրոյ երգերու գեղեցկագոյններէն մաս մը, եւ պանդուխտի երգերը ամբողջ (բաց ի Կոռնէկէն, զոր ոմանք կը կարծեն քուչակեան տաղաշարքին պատկանիլ, բայց որ ըստ իս շի հասնիր անոնց ոճի բարձրութեան): Այս մատենաշարի ապագայ մէկ հատորին մէջ մտադիր եմ տալ խրատական երգերուն լաւագոյնները եւ սիրային երգերու գեղեցկագոյններուն մնացեալ մասը:

Քուչակեան տաղերը շատ բազմաթիւ են: Արիստակէս վ. Տէվկանց եւ Կ. Կոստանեան արդէն հրատարակած էին անոնցմէ մաս մը: «Նահապետ Քուչակի դիւան»ին երեւումէն յետոյ, ես ինքս Վենետիկ, էջմիածին եւ այլուր գտայ շատ մը նոր տաղեր, զոր հրատարակեցի Անահիտի մէջ. հանգուցեալ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան անոնցմէ տասնհինգի շփ հրատարակած է իր Հայ աշուղներ գործին երկրորդ հատորին մէջ. վերջերս «Տաղասէր» (Չ. Ն. Ակինեան) գեղեցիկ ու ճոխ շարք մը հրատարակեց պ. Սիմոն Յակոբեանի Արեգին մէջ. եւ գիտերու կարելիութիւնը դեռ հեռու է սպառած ըլլալէ. այդ ոսկեհանքը շատ հարուստ է. մեր նախնիք յայտնապէս շատ սիրած են այդ երգերը, եւ բազմաթիւ օրինակիչներ իրենց կազմած տաղարաններուն մէջ անոնց տեղ տուած են: Բոլորն ալ, ինչպէս ըսի, հեղինակի անուն շեն յիշեր, իբր տիտղոս կը դնեն «Տաղ ազնիւ», կամ «Վասն ուրախութեան» եւ աւելի յաճախ՝ «Հայրէն», կամ «Հայրենի կարգաւ», (ինչ որ կը նշանակէ, թէ ատոնք զուտ «հայերէն» երգերը, հայկական ոճով ու երաժշտութեամբ յօրինուած տաղերը կը համարուէին՝ բոլոր երգուած տաղերուն մէջէն. եւ արդարեւ, թրքական լեզուի ազդեցութիւնը, պարսիկ բանաստեղծութեան արձագանքը, հելլէն հին ոգիին ցուրք, որ հոն կ'երեւան՝ ինչպէս նկատել տուի վերեւ, կը հալին բնիկ ցեղային գոյնին մէջ, որ հոն հզօրապէս կը տիրէ եւ որ այդ տաղերը խորապէս կը զանազանէ նոյն նիւթերուն նուիրուած պարսիկ, թուրք, արաբ կամ հելլէն տաղերէ. ատոնք անշուշտ ամենէն աւելի կապ ունին հայոց հնագոյն հեթանոսական գուսաներգութեանց հետ, անոնց միջնադարեան կերպաւորումն են...

Քուչակեան տաղաշարքը պէտք է բարձի գիրքերէն մին ըլլայ ամէն հայ բանաստեղծի եւ ամէն գրասէր հայ պատանիի: Հայ դեռատի սիրտերը, որ սիրոյ քաղցրութիւնը կամ տանջանքը կը զգան առաջին անգամ, աւելի թանկագին թարգման շեն կրնար գտնել իրենց զգացման, քան քուչակեան տաղիկները, որոնց իւրաքանչիւրը հոգեկան տրոշ վիճակ մը կը պատկերացնէ, որոնց ոմանք ամբողջ սիրավէպ մըն են խտացած: Մեր աղջիկներն ու պատանիները գոց գիտնալու են այդ շարքին գեղեցկագոյն տողերը: Անոնց մէջ սէրը վերլուծուած, նկարուած, եր-

գուած, ողբացուած, փառաբանուած, կատակաբանուած է իր բոլոր երեւոյթներով, սէրը ցաւագին կամ երանաւէտ, միամիտ կամ խորամանկ, մաքուր կամ ցոփ, դիցազնական կամ վայելամուլ, զուտ սրտալից կամ զուտ տուփական, երազուն կամ իրապաշտ, պարզ ու բնական կամ տեսակ մը զգայական միստիքականութեամբ խառն:

Գիտնանք ազգովին մօտէն ճանչնալ ու գնահատել այս քերթողական գանձին անգին արժէքը եւ սիրե՛նք զայն՝ ինչպէս պարսիկը կը սիրէ իր Հաֆըզին ոսկի տաղերը, կամ ֆրանսացին՝ իր Վերլէնին պաշտելի սիրերգերը:

1. «ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ԴԻՎԱՆԸ»

Արխատակես վ. Տեկանցը 1882 թ. Թիֆլիսում հրատարակել է «Հայ-երգ, մեղեդիք, տաղք և երգք» վերնագրով մի ժողովածու. սրա մեջ, եր. 27—45, մի տաղաշարք, որ սկսվում է «Այս ժովական գիշերս ի բուն» բառերով: Նախաբանի վերջում դրած ծանոթության մեջ նա ի միջի այլոց գրում է, թե այդ «Նահապետ վարպետ Քուչակինն է»: Կարապետ Կոստանյանցն իր «Նոր ժողովածուի»¹ մեջ տպագրելով տասնուվեց հատ փոքր անանուն խրատական քառյակներ՝ վերջում դրած մի ծանոթության մեջ դիտել է տալիս դրանցից վեցի նմանությունը «Հայերգի» հիշված տաղաշարքի մեջ եղածների հետ և այս առթիվ գրում է. «Ով որ ծանոթ է հայոց ժողովրդական երգերի և առհասարակ ժողովրդական բարբառի ոգուն, նա չի կարող չխոստովանել, որ այդ երկու երգերն էլ (այսինքն՝ իր տպագրած վեց քառյակը և սրանց նմանները «Հայերգի» մեջ) կրում են իրենց վերա պարզ ժողովրդականության դրոշմ»: Եվ այսպես նա ավելացնում է. «Ինչ որ կը վերաբերի Նահապետի անունով հայտնի երգի մյուս մասերին, կարող ենք ասել, որ նոքա առհասարակ ժողովրդական երգից առած կտորներ են և Նահապետն իսկապես ժողովող է այդ մասերի, այլ ոչ հեղինակ: Կան կտորներ, որոնց հնութունը հասնում է մինչև 6 դարը»:— Նույն խնդրին նա մի երկու խոսքով դառնում է նաև իր «Նոր ժողովածուի» Գ պրակում (եր. 44, հտն.) տպագրած մի տաղաշարքի առթիվ գրած մի ծանոթության մեջ, համարելով «հին հայոց ժողովրդական բանաստեղծությունն իբրև ընդհանուր աղբյուր այս տեսակ երգերի»:

Կոստանյանցը, որ իր հրատարակություններով մեծ վաստակ ունի մեր հին բանաստեղծությանը ծանոթացնելու գործում, դժբախտաբար չի հիմնավորում կամ վատ է հիմնավորում իր այդ կարծիքը:

¹ Կ. Կոստանյանց. Նոր ժողովածու, Ա. պրակ, Միջնադարյան հայոց տաղեր ու ոտանավորներ, Թիֆլիս, 1892, եր. 68, հտն., ունի նաև նույնի Բ պրակ. Թիֆլիս, 1892, Գ պրակ, Թիֆլիս, 1896 և Դ պրակ, Վաղարշապատ, 1903:

1) «Հայ ժողովրդական երգերի և ժողովրդական բարբառի ոգին» տեսնել, դեռևս բավարար հիմք չէ այդ թե՛ սիրու և թե՛ խրատական տաղերի ժողովրդական լինելուն, մանավանդ որ նա չի պարզում, թե ինչի մեջ է տեսնում այդ «ուղին» և «ժողովրդականության դրոշմը»: Արդարև, նա վերջում գրում է, թե «Նահապետի երգի մեջ կան և կտորներ, որոնք նման են արդի ժողովրդական երգերին» և բերում է «Հայերգից» հինգ մեծ քառյակ, բայց ժողովրդական երգերից դրանց համեմատները չի բերում, այլ միայն գրում է, թե «ցանկացողը կարող է համեմատել վիճակի, ծաղկի և սիրո երգերի հետ (Ջան գյուլում, Ջուլո և այլն)»: Վիճակի ու ծաղկի երգերի, որ է՝ Ջան գյուլումների և Ջուլոյի² երգերի մեջ և նրա բերած քառյակների մեջ, սակայն ես մի առանձին նմանություն չեմ գտել ժամանակին և այժմ էլ չեմ գտնում:

2) Կոստանյանցը չափազանցություն է անում՝ «Հայերգի» հիշված տաղաշարքի մեջ եղած և իր հրատարակած խրատական երգերն էլ համարելով ժողովրդական: Կարող է պատահել, որ դրանցից մեկը կամ մյուսը լինի մի ժողովրդական առածի կամ ասացվածքի մշակություն, բայց այդ խրատական տաղերն առհասարակ ժողովրդական համարելու ոչ մի հիմք չկա: Ոչնչով, օրինակ, միմյանցից չեն տարբերվում Կոստանյանցի իրեն տպագրած, Ա պրակ, եր. 68, հտն., խրատական տաղերը, որ նա ժողովրդական է համարում, և Գ պրակ, եր. 35 հտն., Ֆրիկի անունով տպված խրատականները, որ նա չի դրել իբրև ժողովրդական: Ըստ Կոստանյանցի՝ առաջինները ժողովրդական են, որովհետև դրանք իր բանեցրած ձևագրի մեջ անանուն են եղել. մինչդեռ երկրորդների համար նրա ձևագիրը վերնագիր ունեցել է «Ֆրկան ասացեալ զայս տաղս»: Բայց այս վերջիններն էլ ուրիշ տաղարանների մեջ անանուն են:

3) Կոստանյանցը իր կարծիքն այդ երգերի հնության և ժողովրդականության մասին ցույց տալու համար՝ մեջ է բերում և համեմատության է դնում «Հայերգից» և Գրիգոր Նարեկացուց հետևյալ կտորները,

Կանչեմ այս ծովիդ վրայ, ծովդ ի յակէն թանաք դառնայ,
Ձինչ ի շամբ եղէզ որ կայ, ամէնն ինձ գրիչ պիտենայ,
Ձինչ էրէց ու հաբեղայ դանուշման, որ գիր գիտենայ,
Գրէ, չկարնայ կարգալ, զինչ ի յիմ սիրոս կայ դուսայ:

Հայերգ, եր. 39

² Տե՛ս Մ. Միքնասարյանց, Քնար հայկական, Պետերբուրգ, 1868, եր. 158, հտն. «Ջան գյուլում, շան ծաղիկ» և եր. 173, հտն. «Հավար Ջուլո, մագաթ Ջուլո»:

Եթէ զլիճ մի ծովուց ի յորակութիւն դեղոյ յեղեղեցից, և զդաշտս ասպարիսօք բազմօք սահմանեալ՝ ի տարածումն լայնութեան քարտենի շափեցից, և զպուրակս յոգունց անտառաց եղեգանց ի հատուածս զոյութեան գրչաց կազմեցից, և ոչ զթիւ մի ի բարդելոցն անօրէնութեանց գորեցից ընդ գրով սահմանի գրաւել:

Գր. Նար., Մատ. Ողբ., Բան Թ.

Նախ՝ պիտի նկատել, որ Կոստանյանցը «Հայերգից» մեջ բերած տաղը դարձնում է սիրու երգ. վերջին տողերն այսպես շուռ տալով. «չպիտի կարողանային կարգալ այն ամենն, ինչ որ ինքն իր սրտում զգում է դեպի իր սիրեկանը»։ մինչդեռ երգի մեջ ասված է՝ «ինչ որ իմ սրտում զուսա (հոգ, վիշտ, դարդ) կա»: Այս տաղն, ուրեմն, սիրու երգ չէ, այլ ունի ընդհանուր բնավորություն և մոտենում է խրատական տաղերին, որոնց շարքում և կա «Հայերգի» մեջ: Ապա՝ Կոստանյանցը վերեւում դրված հատվածների նմանությունը բացատրում է նրանով, որ երկուսի «աղբյուրն է ժողովրդական երգը կամ ավանդությունը, որի ազդեցության տակ և միանման է դուրս եկել երկուսի արտահայտությունը»: Ուրիշ խոսքով՝ պետք է ընդունել, թե X դարում եղել է մի ժողովրդական երգ, որից ազդվել է Գր. Նարեկացին. այդ երգը ապրել է մինչև XVI դարը, և Նահապետը, քանի որ նա՝ ըստ Կոստանյանցի «իսկապես երգերի ժողովող է, այլ ոչ հեղինակ», — գրի է առել այդ երգը: Հարկավ, ժողովրդական երգը շատ երկար է ապրում. մի այդպիսի երգ X դարից մինչև մեր օրերն էլ կարող է հասնել, բայց մենք ոչ մի հիմք չունենք ընդունելու, թե իսկապես գոյություն է ունեցել այդպիսի ժողովրդական երգ, քանի որ երկուսի նմանությունից, ինչպես ասում է Կոստանյանցը, կարելի չէ անհրաժեշտորեն հետևցնել, թե դրանց հեղինակները մի ընդհանուր աղբյուրից են օգտվել, և թե այդ ընդհանուր աղբյուրն անպատճառ ժողովրդական երգը պիտի լինի, և ոչ թե մի գրավոր աղբյուր, և կամ ոչ թե «Նահապետը երգած լինի Նարեկացու ազդեցության տակ»: Ըստ ինքյան և անհավանական է ընդունել, թե ժողովրդական երգը գործածի այսպիսի արտահայտություն՝ «Եթե ծովը թանաք դառնա, և շամբերում ինչ որ եղեգ կա, բոլորն էլ գրիչ դառնան, և ինչքան գրագետ մարդ կա, բոլորն էլ գրելու լինեն, դարձյալ չպիտի կարողանան կարգալ իմ սրտի ամեն դարդը»: Այսպիսի մոտիվ կբանեցնի մի գրագետ բանաստեղծ, մի Գր. Նարեկացի, որ և սիրում է այդպիսի չափազանցություններ:

Ինչքան էլ Կոստանյանցը չի հիմնավորում իր կարծիքը, բայց և այնպես նա ճիշտ զգում է այդ երգերի ժողովրդական ոգին: Իմ կարծի-

քով ևս ժողովրդական են դրանցից սիրու և պանդխտության երգերը, բայց ոչ խրատականները: 1898—99 թվերին էջմիածնի ճեմարանում դասախոսելով հայ ժողովրդական բանաստեղծության մասին՝ ես առիթ ունեցա համեմատության դնելու «Հայերգի» հիշված տաղաշարքի սիրու երգերը Ակնա, Վանա և ուրիշ կողմերի ժողովրդական երգերի հետ և եկա այն եզրակացության, որ Նահապետին վերագրված սիրու երգերից շատ բան ժողովրդական է, և այդ մտքով էլ դասախոսեցի: Ժամանակ չունենալով անձամբ գրել և տպագրել այդ մասին՝ 1900 թ. ճեմարանի ուսանող Հովհաննես Թադեոսյանին սեմինարական աշխատանքի նյութ տվի՝ համեմատել «Հայերգի»՝ Նահապետ Քուչակին վերագրված երգերը ժողովրդական երգերի հետ և որոշել նրանց ժողովրդականությունը: Նա իր այդ շարադրությունը, որ գրվել էր ինձ հետ խորհրդակցելով, 1902 թ. տպագրել տվավ «Լուծա» հանդեսի հուլիս-օգոստոսի համարում, ապա և առանձին գրքով՝ «Քուչակ Նահապետի երգերը» վերնագրով (Թիֆլիս, 1903)³:

Այս դրույթյան մեջ էր Նահապետ Քուչակին վերագրված երգերի խնդիրը, երբ Արշակ Չոպանյանը «Հայերգի» տաղաշարքի վրա ավելացնելով նույն տիպի նոր տաղեր՝ Վենետիկի Մխիթարյան վանքի գրադարանի № 1371 տաղարանից, Փարիզի Ազգային գրադարանի թ. 101 ձեռագրից և Կ. Կոստանյանցի Գ պրակի մեջ տպվածներից, 1902 թ. Փարիզում հրատարակում է «Նահապետ Քուչակի Դիվանը, սիրո երգեր, խրատական և այլաբանական երգեր, պանդխտի երգեր», մի ընդարձակ նախաբանով («Քննական ուսումնասիրություն») և գրքի վերջում ծանո-

³ Հ. Թադեոսյանը իր այդ գրվածքի մեջ՝ հիշելով հանդերձ թե Թուրքերին բռների բացատրությունն ով է տվել, իմ անունը չի հիշատակում: Բայց հետո զգալով այդ թերությունը, իր մի ուրիշ հոդվածի մեջ, որ տպված է 1902 թ. «Արարատ» ամսագրի նոյեմբեր-դեկտեմբերի համարում «Քուչակ Նահապետի երգերի մի նոր հրատարակության առթիվ» վերնագրով, գրում է. «պ. Մ. Արեղյանը տարիներ առաջ ոչ միայն Քուչակի... երգերի մանրամասն վերլուծությունն է արել, այլև, իբրև առաջինը մեր մեջ, այդ երգերի այսպես կոչված հայերեն կամ անտունի տաղաչափության առանձնահատկություններն է որոշել և ուսումնասիրել... Ապա նույն ծանոթության մեջ ավելացնում է. «Անհրաժեշտ եմ համարում հայտնել, որ՝ ա) իմ «Քուչակ Նահապետի երգերը» աշխատության մեջ գրած Քուչակի երգերի տաղաչափության, ինչպես և այդ երգերի՝ Ակնա և Վանա ժողովրդական երգերի հետ ունեցած նմանության մասին առաջին անգամ լսել եմ Մ. Արեղյանից... բ) իմ այդ աշխատությունը 1901 թ. ապրիլի 20-ին կարդացել եմ Մ. Արեղյանի նախագահությամբ կազմված Գ. ճեմարանի ուսանողական գրական ժողովում (պետք է գրել՝ սեմինարում) և հետո միայն մի քանի փոփոխություններով հրատարակության հանձնելը»:

թություններով, որոնց մեջ հիշվում են ամեն մի երգի աղբյուրները և, եթե կան, տարբեր ընթերցվածները: Չոպանյանին ծանոթ են եղել Կոստանյանցի կարծիքը և Թադեոսյանի գրությունը «Լուսալից»: Նա առաջաբանի մեջ գրում է. «Այդ տաղերուն կարգ մը ձևերն ու դարձվածքները Հայաստանի ամեն կողմերու ժողովրդական երգերուն մեջ հաճախադեպ են. հայկական ֆոլկլորին խտացումը կը թվին անոնք. և շատ հավանականաբար Քուչակ իր այդ պատկերներուն, բացատրությանց, նմանությանց բոլորն ալ իր ուղեղենն չէ հնարած, այլ ժողովրդական երգերն... քաղած է իր տաղերուն գլխավոր մոտիվները» (եր. 20): Բայց շնայելով դրան՝ նա այդ տաղերը համարում է «Քուչակին անձնական ստեղծագործությունը», որովհետև «տարօրինապես ինքնատիպ ու մասնահատուկ՝ կանչատվին հայ դասական և նույնիսկ ժողովրդական բանաստեղծությանց ամբողջության մեջ են... Այնպես որ, երկու վարկածներն դարձյալ հավանականագույնը այն է՝ ըստ իս՝ որ այս տաղերուն մեծամասնությանը մեջ կը ձգտի տեսնել անհատական ինքնատիպ գործ մը, Քուչակի գործը» (եր. 12, հտն.): Իսկ որ «Քուչակի լեզուն, երգերուն մեծամասնությանը մեջ, ավելի Ակնա բարբառին կը մոտենա, քան Վանա բարբառին, ու երգերն իսկ իրենց խել մը ձևերովն ու պատկերներովը Ակնա ժողովրդական երգերուն շատ կը նմանին», դրանից Չոպանյանն այս եզրակացությունն է հանում, թե «անկարելի չէ ենթադրել, որ Քուչակ Ակնցի էր թերևս ու Հայաստանի այլ և այլ կողմերը պատելի հետո՝ իր կյանքին վերջին մասը Խարակոնիս անյուրացած ըլլա» (եր. 14):

Ահա այսպիսի ծագում ունի «Նահապետ Քուչակի Դիվանը»: Անշուշտ, Չոպանյանը զուր է կարծում թե մինչև 1902 թ., այսինքն մինչև իր հրատարակությունը, Քուչակի «գործը, ինչպես և անոր հեղինակին անունը», անծանոթ է մնացած եղել «նույն իսկ մեր գրագետներուն»: Թիֆլիսում տպված «Հայերգը» շատ լավ ծանոթ է եղել մեր գրականությամբ հետաքրքրվողներին: Բայց և այնպես այդ տաղերն ընդարձակ շրջանի հասարակության ծանոթացնողը եղել է նա. միաժամանակ նա եղել է, սակայն, և «մեծ բանաստեղծ» Նահապետ Քուչակի համբավի տարածողը: Նա աշուղ Քուչակին վերագրել է և հետագայում շարունակում է վերագրել զանազան աղբյուրներից հանած անանուն և նույնիսկ հեղինակների անուն կրող երգեր (խրատական). մինչդեռ նա կարող էր, Տեկանցի ասածի վրա հիմնվելով, միայն «Հայերգի» տաղաշարքը դնել այդ աշուղի անունով: Այսպես, տարիներ հետո նա «Անահիտ»ի մեջ, 1907, եր. 132—135 տպագրում է տաղաշարքեր «վերագրելի Նահապետ Քուչակի», 4. Կոստանյանցի պրակներից, Վիեննայի Մխիթ. № № 176,

343 ձևագիրներից, նույն տեղում, եր. 184—189 «Նահապետ Քուչակի անտիպ տաղիկներ» Ս. Ղազարու № № 160, 1330, 325, 807 ձևագիրներից: 1909 թ. եր. 32 «Նահապետ Քուչակի անտիպ տաղիկներ», Օբս-ֆորդի հայերեն ձևագիրներից և վերջապես եր. 108. Պարտիզակի մի ձևագրից, որ գրված է եղել մասամբ 1659 թ. և մասամբ 1698-ին: Իսկ իր La Roseraie d'Arménie հրատարակության երկրորդ հատորի մեջ (եր. 181) Չոպանյանը հայտնում է, թե Վենետիկի և էջմիածնի ձևագիրների մեջ գտել է մեծ թվով անտիպ երգեր Քուչակի և թե մտադիր է երկրորդ անգամ ավելի լիակատար կերպով հրատարակելու «այս բանաստեղծի գործը». և ապա Վենետիկի Ս. Ղազարու վանքի մատենադարանի № № 160, 1330, 647 և 807 ձևագիրների մեջ գտած երգերից, որոնք անանուն են, ինչպես և Տրդատ եպս. Պալյանի «Հայոց աշուղներին» երկրորդ հատորի ժողովածուից⁴ տալիս է երեսուն նոր երգերի ֆրանսերեն թարգմանությունը, հրատարակելով այդ երգերն իբրև Քուչակի գործ: Այն, ինչ որ «Դիվանի» մեջ Չոպանյանը ենթադրաբար էր ասել, այստեղ դառնում է իրական. «Ինձ համար այս երգերի հեղինակն ապահովապես ակնցի է», և ապա թե՛ «կարելի է նույնպես ենթադրել, որ Խարակոնիսում թաղված Քուչակը նույն անունը կրող մի ուրիշ բանաստեղծ է»: Ուրեմն հին ենթադրությունն արդեն ստույգ, և ապա մի նոր ենթադրություն: Բացի այդ՝ նա Ակնի անտունիների և Քուչակյան երգերի նմանությունը այստեղ նրանով է բացատրում, որ անտունիները Քուչակի տաղերն են բերանացի պահված մինչև այժմ:

Չոպանյանի գործը ունենում է ազդեցություն. ուրիշները նրան հետևելով՝ ոչ միայն «Հայերգի» և «Դիվանի» մեջ տպված տաղերը, այլև ձևագրերից երևան եկած նույն տիպի ուրիշ նոր անանուն տաղեր վերագրում են Քուչակին, և այս աշուղի անունը գնալով ավելի ևս մեծանում է: Այսպես 1924 թ. Վիեննայում հրատարակված «Արեգ» երկշարաթաթերթի № № 1, 2, 4, 5, 6-ում «Տաղասեր» ստորագրությամբ մի բանասեր Վիեննայի Մխիթարյան գրադարանի թ. 671 ձևագիր տաղարանից «Միջնադարյան գրականությունից Նահապետ Քուչակի քառյակները» վերնագրի տակ տպագրել է 11 տաղի տարբեր ընթերցվածները և ապա «Նահապետ Քուչակի անտիպ քառյակները» վերնագրի տակ 23 նոր տաղեր, որոնք, սակայն, ձևագրի մեջ անանուն են: Կարծես, արդեն մի գիտական ճշմարտություն է, թե այդ տիպի նոր հայտնված ամեն

⁴ Տրդատ եպս. Պալյանի «Հայ աշուղներին» այս երկրորդ հատորը ես չկարողացա ձեռք բերել:

անանուն տաղ Քուչակինը պիտի լինի, և ըստ երևույթին միայն մի հարց դեռ լուծված չէ, այն է՝ թե ինչպես է ծագում Ակնա «անտունի» կոչված ժողովրդական երգերի նմանությունը Քուչակի երգերի հետ: Վահան Գույումճյանը 1914 թ. Կ. Պոլսում տպված «Անտունի» վերնագրով իր հոդվածը վերջացնում է այսպես. «Անտունիներեն ումանց, ինչպես նաև Ակնա երգերեն շատերուն մեջ կը տեսնվի հայտնի նմանություն մը— մեր միջնադարյան հոյակապ երգիչ Նահապետ Քուչակի տաղերուն հետ: Խնդիր է գիտնալ, թե Ակնցի՞ք է որ Քուչակեն սորված են այդ երգերը և բերնե բերան ավանդաբար հասցուցած մեզ, թե՞ Քուչակն է որ զանոնք առած է ժողովրդեն և իր անձնական դրոշմն ալ տալով անոնց՝ վերարտադրած իբրև իր սեփական մտքին արդյունքը»⁵: Բայց նա այս հարցով չի զբաղվում:

Պետ. համալսարանի հայոց գրականության դասախոսությունների «Համառոտության» մեջ (Երևան, 1923 թ.) ես գրել եմ թե «այդ անունով երգիչ իսկապես եղել է Վանա կողմերում, բայց կասկածելի է, որ Քուչակի անունով հայտնի երգերը նրանը լինեն: Իրանք ժողովրդական երգեր են, միայն առանձնապես մշակություն կրած»:

Ահա թե ինչ վիճակի մեջ է, որքան ինձ հայտնի է, Քուչակի և «Քուչակյան» երգերի խնդիրը: Եվ որովհետև այդ տաղերը մեր հին գրականության, ինչպես և «անտունիները» մեր ժողովրդական բանաստեղծության լավագույններն են, պետք է նորից զբաղվել այդ խնդրով:

2. ՆԱՀԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ— ԱՇՈՒՂ ՔՈՒՉԱԿ

Այս երգերը ես բաժանում եմ երկու խմբի. 1) սիրու և պանդխտության երգեր և 2) խրատականներ: Իմ այս ուսումնասիրությունը վերաբերում է առաջին խմբին: Ձեռագիրների մեջ այս երկու խմբի տաղերը մերթ իրար հետ խառն են գրված, մերթ էլ իրարուց անջատ: Առանձին գրված խրատականները երբեմն կրում են հեղինակի անուն, բայց ոչ Նահապետ Քուչակի անունը, — և ապագայում գուցե կարելի լինի դրանց հեղինակները պարզել: Իսկ ինչ վերաբերում է սիրու և պանդխտության երգերին, դրանց համար հեղինակի անվան հիշատակություն չունին ծանոթ ձեռագիրները, ոչ Վենետիկի, Վիեննայի, Փարիզի, Էջմիածնի (Զոպանյանի բանեցրած) և Կոստանյանցի վերևում հիշված, և ոչ էլ Երե-

⁵ «Նավասարդ», գրական և գեղարվեստական տարեգիրք, Ա, կազմեցին Գանիկ Վարուժան և Հ. Ծ. Սիրունի, եր. 232, հտն.:

վանի պետական թանգարանի իմ գործածած № № 383, 386, 395, 397 և 407 տաղարանները, և Էջմիածնի (իմ բանեցրած) № № 1999 (1990), 2394, 979 (նոր ժողովածու) և 1540 (ն. ժ.) ձեռագիրները, որոնց մեջ նույնպես կան «Քուչ. Դիվանի» մեջ տպված երգերից, այլ և նույն տիպի ուրիշ երգեր: Միակ տաղիկը, որի մեջ մի անձի հատուկ անուն կա, է հետևյալը.

Ինչ անեմ կամ ինչ լինիմ,
Որ կ'երի սրտիկս ամէն օր.
Ու սիրեմ ազապ աղջիկ,
Կու ձգէ Գագիկն օրմէն օր.
Քէլամ քեզ եա՛ր ա՛խ արա՛,
Կուզամ քեզի հանց խաֆիլ օր
— Հոգե՛կ, ի՞նչ եա՛ր, ա՛խ առնեմ,
Ի՞նչ ունիմ, խնայե՛՛լ այսօր:

Կոստ., Գ պր., 52, և էջմ., № 2394

Այստեղ Գագիկ անունն այնպես է գործածված, որ թվում է, թե այդ մեկ տաղի ասողը կամ երգողը պիտի լինի Գագիկ անունով մեկը. բայց կարելի չէ հավաստյալ պնդել այդ մասին, որովհետև այդ տաղն աղ-ճատված է երևում, ուստի և մութն է, և ամենայն հավանականությամբ այդ հատուկ անունն աղճատման հետևանքով է առաջացած, «պագիկ» կամ մի ուրիշ բառից: Ինչպես էլ լինի, դրանից միայն, այդ մի տաղից, դեռ կարելի չէ հետևյալ, թե այդ տիպի երգերի հեղինակ հիշվում է Գագիկ անունով մի բանաստեղծ. որովհետև որևէ երգիչ էլ կարող էր իր անունը մեկ տաղի մեջ դնել առաջին դեմքի դերանվան տեղ:

Այն հանգամանքը, որ ծանոթ ձեռագիրներից ոչ մեկը չի տալիս հեղինակի— Նահապետ Քուչակի անունը, կասկածելի է դարձնում Տեկանցի հավաստումը, թե «Այս ծովական»-ով սկսվող տաղաշարքը նրանն է: Ուստի ամենից առաջ խնդիր է, թե Տեկանցը, որի հաղորդածը միակ աղբյուրն է ն. Քուչակի մասին, արդյոք որևէ ձեռագրից է իմացել իր հաղորդած տեղեկությունը, թե՞ մի հիսուն-վաթսուն տարի առաջվա միամիտ բանասիրությամբ իրենից ենթադրելով հայտնի այդ, այսինքն առանց որևէ հիմունքի ն. Քուչակինը համարել անանուն երգեր: Քննե-լով այս խնդիրը՝ ես գալիս եմ հետևյալ եզրակացություն. 1) Տեկանցի գործածած այն ձեռագիրը, որից նա հանել է «Այս ծովական» տաղաշարքը, նույնպես չի ունեցել հեղինակի անվան հիշատակություն դրա

¹ Էջմիածնի ձեռագրի մեջ՝ «խնայե՛՛լ»:

համար, և 2) նա այդ տեղեկությունը որևէ ձևով հեռագրի հիման վրա չի հաղորդում:

Հիշված տաղաշարքի և Նահապետ Քուչակի համար նա ունեցել է երկու ձեռագիր: Առաջին ձեռագիրը մի ավետարանի մի հիշատակարան է: «Հայերգի» նախաբանի վերջում դրած ծանոթության մեջ նա թվում է մի մեծ շարք երգիչների անուններ, որոնց մեջ նաև «Նահապետ վարպետ (մականունը Քուչակ) խառակոնսցի», և քիչ հետո՝ «աշուղ Քուչակ (թոռ մեծ վարպետ Նահապետի) խառակոնսցի», և վերջն ավելացնում է. «Սոյն քնարերգուաց անուններ այս ու այն անտիպ գրեանց ու երգարաններէն հանած եմ»: Եվ անմիջապես, որպեսզի ցույց տա, թե Նահապետ վարպետի և սրա թոռ Քուչակի անունները զրբերից է հանել, նա «Աշուղ Քուչակ (Նահապետ) և թոռ Քուչակ» վերնագրի տակ բերում է ձեռագիր ավետարանի հիշատակարանը², որից իմանում ենք միայն հետևյալը: 1637 թ. Վանի խառակոնիս գյուղում եղել է մի մարդ՝ Քուչակ անունով. սրա «մեծ պապը» (որ պետք է հասկանալ հոր պապը, կամ պապի հայրը) կոչվել է Նահապետ վարպետ, մականունը՝ Աշուղ Քուչակ: Եվ ուրիշ ոչինչ:

Նկատի ունենալով, որ աշուղները 19-րդ դարում ևս վարպետ են կոչվել և որ նրանց մեջ սովորություն է եղել հաճախ իրենց համար բանեցնել օտարազգի բառով մի աշուղական մականուն, — պետք է ընդունել, որ Նահապետը եղել է մի աշուղ, քանի որ թոռը նրան «վարպետ» և «աշուղ Քուչակ» մականունն է տալիս: Իսկ ինքը՝ թոռը հիշատակարանի մեջ իրեն աշուղ չի անվանում, այլ «Քուչակ» անունը հիշատակում է իբրև իր սովորական անունը, ինչպես և իր կնոջ անունն է հիշում. և այդ անունը թոռան վրա դրված է, հավանորեն, իր պապի աշուղական մականունից, ինչպես եթե աշուղ Ջիվանու թոռան անունը դրվի Ջիվանի: Այդ «մեծ պապ» Աշուղ Քուչակը 1637 թ. հիշատակարան գրող կամ գրել տվող իր թոռից չորս սերնդի տարիքով ավելի մեծ պիտի լինի, ուրեմն ծնված պիտի լինի 1637 թվից մոտավորապես 120—140 տարի առաջ (յուրաքանչյուր սերնդին հաշվելով միջին թվով 30—35 տարի), 15-րդ

² «Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն... Քուչակ անուն բարի մտական, որ ստացող եղև սորան: Յիշեցէք զՔուչակն եւ միա կենակիցն Քանգ խաթունն: Դարձեալ յիշեցէք զՔուչակն եւ մեծ պապն իւր Նահապետ վարպետն, որ մականուն աշուղ Քուչակ ասի: Դարձեալ յիշեցէք, որ ստացաւ զսայ (աւետարան) եւ՝ ետ ի դուռն Քէնդորոս զօրաւարին, ի ձեռն տէր Մելքիսեթին...: Յիշեցէք զվերջին ստացող սորա, որ ստացաւ ի հալալ ընչից իւրոց Քուչակն ի թուին Հայոց ՌՁՁ (1637): Եւ ես Ջուլայեցի նախաշ էրէցս հանդիպեցայ խառակոնիս...»:

դարի վերջերում կամ 16-րդի առաջին տասնամյակներում: Եվ որովհետև, ինչպես կտեսնենք, իր ասելով՝ նա խորին ծերութեան է հասել, նույնիսկ 100 տարին լրացրել, ուրեմն ապրել է մինչև 16-րդ դարի վերջերը, գուցե և 17-րդի սկզբները: Նրա մասին ավանդությունը, ավելի «աշուղ Չիչակ» անունով, պահված է եղել մինչև վերջերս Վանի խառակոնիս գյուղում, ուր և Ս. Թորոս (Թեոդորոս) եկեղեցու հանգստարանում, ըստ Տեկանցի և Խրիմյան Հայրիկի, պահված է եղել նրա գերեզմանը³:

Այս վանեցի աշուղ Քուչակի անունով գտնված են մի քանի երգեր. բայց բոլորովին տարբեր բնավորությամբ և լեզվով, քան «Ն. Քուչակի դիվանի» մեջ եղածները: Դրանցից մեկը⁴, «Գովասանք Սուրբ Աստուծա՝ ծածնին ի վանեցի Քուչակէ ասացեալ» (էջմիածնի մատենադարանի ձեռ., № 1640, 1636) տողերի սկզբնատոներն այբբենական կարգով ունի, ինչպես՝

Աղբիւր կենդանի, Բղխում զանազան.
Մեղա քեզ մեղա, Կոյս անապական.
Գլուխ կուսանաց, Դասուցն պարձան.
Մեղա քեզ մեղա, եւ այլն:

Իսկ վերջում ունի հետևյալ հիշատակարանը.

Ես նուաստ Քուչակ որ ասեն ի Վան,
Չար մեղօք իլի եւ դատարկաբան,
Որդն եմ եւ փոշի եւ հող անպիտան,
Մեղա քեզ մեղա, կոյս անապական:

Չոպանյանի տպած վարիանտի մեջ («Անահիտ», 1907, եր. 130)՝ «այս աշուղ Քուչակս որ կասեն ի Վան»: Մի ուրիշ երգ էլ. «Սանամոր և քավորի գովասանքը» վերնագրով⁵, սկսվում է.

³ Երբ այս աշխատանքի մասին, տպվելուց առաջ, զեկուցեցի Հայ. գիտ. և արվ. ինստիտուտի Պատմ.-հասարակագիտական բաժնի հերթական նիստերից մեկում, ընկ. Աշխարհեկ Քալանթարը 1917 թվի հնագիտական արշավախմբի նյութերից հաղորդեց, թե խառակոնիս Ս. Թեոդորոս եկեղեցու հանգստարանում աշուղ Քուչակի գերեզմանաքարը, խառակոնիսի Ս. Թեոդորոս եկեղեցու հանգստարանում աշուղ Քուչակի գերեզմանաքարը, որ ինքը լուսանկարել է, ունի հետևյալ արձանագրությունը. «Սա արև Քուչակ թվ ՌեւԱ զսայ Քուչակը մեռած է 1041+551=1592 թվին, բայց անունը «Նահապետ» չկա. դրա փոխանակ «սա արև»: Արդյոք սխալ ընթերցում չի՞ «Նահապետ» կամ շատարեւ բառի:

⁴ Տե՛ս Հ. Թադևոսյանի հիշված գրքուկի մեջ և 1902 թ. «Արարատ»-ի նոյ.—դեկտ. համարի մեջ: Չոպանյանը նույնը իբրև նոր գյուտ, տպել է մի ուրիշ ձեռագրից. «Անահիտ», 1907, եր. 130, առանց Թադևոսյանի տպածը հիշելու: Նույնը նաև «Ճառագղ», 1862, 9 հրատ., եր. 69, հտն.:

⁵ Տե՛ս Տ. Նավասարդյանց, Հայ ժողովրդ. հեթաթներ, 2 գիրք, եր. 77, հտն.:

Հափսարական ականջ էրէք,
Գովամ զսանամէրն ու քավոր,
Մեր տէր իջաւ Յորդանան գետ,
Գարրիէլ Միքայէլն էր խնտ,
Քաւորն եղաւ սուրբ Կարապետ,
Օրշնեց զսանամէրն ու քաւոր, եւ այլն:

Վերջում ունի հետևյալը.

Վանլի Քուչակ մեղքն ա լացեր,
Սանամէր, քաւորն ա գովացեր,
Ծրկինք, գետինք ուրախացեր,
Օրշնեց զսանամէրն ու քաւոր:

Վար. Ազգ. Հանգ., ԺԱ գիրք, եր. 78, հտն. այստեղ
«Վանլի Քուչակ»:

Այս երգը, որի մեջ հիշված «Վանլի Քուչակն» և Վանլի—Վանեցի Քուչակ, գրված է Ալաշկերտում իբրև ժողովրդական երգ. կնշանակի դա բերանացի ավանդութիւնը պահպանելու, և այդ պատճառով դրա լեզուն, փոփոխութիւն կրած լինելով, նման չէ նախորդ երգի լեզվին, որ ձեռագիրներից է հանված:

Այսպես ուրեմն Տեկանցի խոսքը, թե իր հիշած քնարերգուների անուններն այս ու այն անտիպ գրքերից ու երգարաններից է առած, հավաստի է նահապետ վարպետ Աշուղ Քուչակի անվան համար, բայց միայն այդքան: Հիշված ավետարանի հիշատակարանի մեջ չի հայտնու-ված, թե «Այս ծովական» տաղաշարքը այդ Աշուղ Քուչակինն է: Եթե այնտեղ թոռն իր մեծ պապի համար այդպիսի բան հայտնած լիներ, կարելի չէ մտածել, թե Տեկանցն այդպիսի կարևոր հատվածը մեջ չբերեր, քանի որ նա բերում է թոռ Քուչակի համար հինգ անգամ «յիշեցէք»-ը, և նույնիսկ վերջում մի նախաջ երեցի ավելացրած հիշատակարանը:

Երկրորդ ձեռագրից Տեկանցը հանել է «Այս ծովական» տաղաշարքը: Նա դրա հիշատակարանը բառացի չի բերում, այլ հայտնում է դրա բովանդակությունը, թե դա որ թվականին է գրված, որտեղ և որ թվականին գրված ձեռագրից է արտագրված, ով է եղել դրա արտագրողը, և նույնիսկ այն, որ արտագրողը վերջում երկու տող թուրքերեն լեզվով ոտանավոր է ավելացրած եղել, և բերում է այդ երկու տողը⁶: Այսքան մանրամասն տեղեկություն տալով հանդերձ՝ նա չի հայտնում մեզ, թե իր հաղորդած կարևոր տեղեկության աղբյուրն այդ հիշատակարանն է

եղել: Կարելի չէ ընդունել, թե նա հենց այդ մասին կլուեր, եթե այդ հիշատակարանի մեջ հաղորդված լիներ, թե տաղաշարքը նահապետինն է: Թե այդ ձեռագրի մեջ այդպիսի տեղեկություն իսկապես չի եղել, այդ պարզ երևում է հետևյալից: Նա «Հայերգի» բնագրի մեջ երգերի հեղինակների անունները դնում է կամ երգերի տակին՝ հանելով մասամբ երգերի սկզբնագրերից, կամ վերնագրիների մեջ ըստ ձեռագրիների, ինչպես «Խաղ ի ներսիսէ», «երգ ի Յովհաննէս Թլկուրանցոյ», «ի Գրիգոր կաթողիկոսէ», «տաղ Յրկան ասացեալ» և այլն, կամ եթե երգի բնագրի մեջ հիշված է հեղինակի անունը, դրանով բավականանում է, կամ թե անանուն է թողնում երգերը: Արդ, «Այս ծովականով» սկսվող տաղաշարքի գլխին կա Տեկանցի իրեն կազմած ընդհանուր վերնագիրը՝ «Հայ աշուղներաց սէրերգ» և ապա ձեռագրի վերնագիրը՝ «Յաղագս հոգույ և սիրոյ է ոտանաւոր բանս», և ոչ մի անվան հիշատակություն ոչ վերնագրի մեջ, ոչ երգի բնագրի մեջ և ոչ էլ տակին: Նա այդ տաղաշարքը, ուրեմն, անանուն է իմացել, որ տպագրել է անանուն: «Նախերգը», այսինքն նախաբանը, որի վերջում դրած ծանոթութեան մեջ է նա հաղորդում մեզ «Այս ծովականի» մասին տեղեկությունը, ինչպես երևում է հայերեն տառերով համարագրված լինելուց, տպագրված է գրքի բուն մասը, այսինքն տաղերը տպվելուց հետո: Կնշանակի՝ ձեռագրի մեջ նահապետի անունը չի եղել, որ բնագիրը տպագրելիս նա այդ տաղաշարքն անանուն է թողել և հետո միայն նախաբանը գրելիս նույնը վերագրել է նահապետին: Անշուշտ, նա կարող էր սկզբում իմացած չլինել, թե ով է այդ տաղաշարքի հեղինակը, և հետո, նույնիսկ վերջին վայրկյանին, մի ուրիշ ձեռագրից իմանալ այդ և դնել նախաբանի վերջում ծանոթութեան մեջ: Նա ունեցել է, ինչպես տեսանք, նահապետի մասին մի ուրիշ ձեռագրի հիշատակարան, որ բառացի բերում է իբրև ապացույց, թե նահապետի և նրա թոռան անունները գրավոր աղբյուրից է հանել, բայց միայն անունները, ինչպես տեսանք:

Այսպիսով Տեկանցի հաղորդած տեղեկությունը չի հիմնված որևէ ձեռագրի վրա, և մնում է լուր խոսք: Այդ լուր խոսքին էլ, սակայն, կարելի չէ հավատալ, որովհետև նա գիտե միաժամանակ լուր խոսքով հավաստում անել նաև թոռ Քուչակի համար: Տեսնենք այս:

«Հայերգի» մեջ, եր. 63 հտն. տպված է մի սիրու երգ, որի սկիզբն է՝ «Գուզալ մ'ես յէրէկ տեսայ ի քաղաքն ի յանքուրեայ»: Այդ երգի վերջում կան հետևյալ տողերը.

Սո Քուչակս եմ վանեցի
ի գեղէն Խառակոնիսայ.

⁶ «...Օրինակուած է ՌԱ (1583) ի Սերաստեայ եւ նոյն օրինակէն հանած է կրկին ՌՃՂէ (1746) թուին Պետրոս էրէցն, որ իւր կողմանէ կը յաւելու վերջընթեր սոյն երկտող ոտանաւոր...»:

լցեր եմ հարիւր տարին,
էլ չի գար մտքիկս ի վերայ:
Ով ինձ ողորմի ասի,
Ողջ կենայ ուր կենայ վերայ⁷:

Այս երգը 1868 թ. տպված է «Քնար Հայկականում» (եր. 167, հետ.), ուր շկան Տեկանցի օրինակի վերջին տողերը՝ Քուչակի անվան հիշատակությամբ (ինչպես և մի քանի տողեր միջից), այլ դրանց փոխանակ կան այնտեղ շորս քառյակներ (16 տող) իբրև հիշատակարան, որի սկզբում հիշվում է հեղինակը— «Սարկաւագ ասող բանիս»: Էջմիածնի մատ. № 3417 տաղարանի մեջ եր. 49 կա այդ շորս քառյակից միայն առաջինը, որի սկզբում նույնպես «Սարկաւագ ասող բանիս». իսկ № 1999 (1990) տաղարանի մեջ, եր. 50բ. այդ 16 տող հիշատակարանի փոխանակ կա միայն հետևյալ երկու տողը. «Ասէ Կիրակոս էրէց, թէ Ֆուրսանդ ստեղծօղն տա»: Ուրիշ ձեռագիրների մեջ ևս կա այս երգը, բայց առանց վերջի հիշատակարանի, ինչպես Երևանի պետ. թանգարանի № № 383, 397 տաղարանները:

Այս 16 տողը, ինչպես երևում է բուն երգի և այս հիշատակարանի բովանդակությունից, հիշված երգի մասն են կազմում, և անպայման ծանոթ է եղել վանեցի Քուչակին, որ դրա երգողն է. բայց նա խորին ծերության պատճառով չի մտաբերում այդ, ինչպես ինքն իսկ վկայում է. «լցեր եմ հարիւր տարին, էլ չի գար մտքիկս ի վերայ»: Արդ, Տեկանցն իր նախաբանի վերջում գրած ծանոթությունն սկսում է գրել ոչ թե նահապետ Քուչակի և «Այս ծովականի» համար, այլ հենց այդ երգի առթիվ այն նպատակով, որ ցույց տա, թե դրա հեղինակը «Սարկավագը» չէ, ինչպես տպված է «Քնար Հայկականի» մեջ, այլ թո՛ւ Քուչակն է՞... «Կուզէլ մի ես ի յանկիրիէ տեսի՝ այն նահապետ Քուչակի թո՛ւն Քուչակինն է, որ այլք անանուն Սարկաւագի մ'կուտան թերևս չգիտնալով և սոյն վերջին Քուչակ աշուղն ունի շատ երգեր, որ պատեհճութիւն շունեցանք զանոնք ձեռք բերել այս անգամիս»:

Ընդունենք, որ Տեկանցը կարող էր, առանց քննության մեջ մտնելու, այս երգը, — քանի որ իր օրինակի մեջ հիշվում է Քուչակի անունը,

⁷ «Կենայ» բառը պետք է ուղղել «կենաց», իսկ «ուր» պետք է հասկանալ «իւր»:

⁸ «Առայժմս բավական կը համարեմ մեկ երկու երգիչներու նկատմամբ ծանօթութիւն տալ վերջիններս ցանկէն ետք, այն է Գրիգոր Աղթամարցուցն եւ աշուղ Քուչակին նկատմամբ, որոց մէկ մէկ երգն թէ ի Բագմալէպն ու թէ ի Քնար Հայկականն հրատարակուած են երբեմն եւ հրատարակիչք ծանօթութիւն շունեցալով հեղինակի ովք լինելուն, այլոց անուան վերագրեր են անոնց գործք»:

ալելի շուտ իր հայրենակից վանեցի Քուչակինը համարել, քան մի անանուն սարկավագի: Բայց նա ի՞նչպես կարողացավ որոշել, թե այդ երգը թո՛ւ Քուչակինն է և ոչ թե պապ Քուչակինը, քանի որ երկուսն էլ Քուչակ են, վանեցի և խառակոնիսից, և ինչո՞ւ ոչ պապինը, քանի որ աշուղները երգի վերջում իրենց աշուղական մականունն են գործածում, և թո՛ւն հիշատակարանից հավաստի գիտենք, որ նրա պապն աշուղ Քուչակ մականունն է ունեցել. մինչդեռ այդ թո՛ւն ինքն իրեն աշուղ չի կոչում և «Քուչակ» հիշում է իբրև իր անունը: Տեկանցը լսելով միայն գիտե, որ թո՛ւ Քուչակն «ունի շատ երգեր», և թեպետ «պատեհճութիւն չի ունեցել այդ երգերը ձեռք բերելու», բայց այդքանն էլ միայն և «Վանեցի Քուչակ» անունը բավական են եղել նրա համար, որ ոչ միայն թո՛ւն ևս «աշուղ Քուչակ» դառնա, այլև նրանը լինի հիշված երգը, և ոչ թե պապինը կամ Սարկավագինը:

Այսպես Տեկանցը «ծանօթութիւնը» սկսելով գրել «Գոզալ մ'ես»... երգի և թո՛ւ Քուչակի մասին, հեշտությամբ, լոկ խոսքով հավաստում է անում այդ նկատմամբ, բայց միաժամանակ և մոռանալով, որ «Այս ծովական» տաղաշարքն ինքն անանուն է տպագրել, մի նույնպիսի երկրորդ լոկ հայտարարություն էլ անում է նույն ընդհանուր պապի համար. «Այս ծովական գիշերն ի բուն» երգն՝ նահապետ վարպետ Քուչակինն է: «...Իսկ Կիւզէլ մի ես յանկիրիէ տեսի՝ այն նահապետ Քուչակի թո՛ւ Քուչակինն է»: Եվ վանեցի Քուչակներից մեծ պապը, որ «վարպետ» է, դառնում է «մեծ վարպետ» և մեծ բաժինն է ստանում, իսկ թո՛ւր՝ միայն «Կիւզէլը»... Իսկ մենք ոչ մի հիմք չենք ունենում ինչպես թո՛ուան, նույնպես և պապի համար այդ տեղեկությունները հավաստի համարելու: Հավաստին «Հայերգի» բնագրի մեջ սկզբնապես տպվածն է, «Այս ծովականն» իբրև անանուն մի տաղաշարք, ինչպես և նման տիպի և նույն տաղերն անանուն են բոլոր ծանոթ ձեռագիրների մեջ ևս:

Աշուղ Քուչակի անունն, ուրեմն, այդ տիպի տաղերի վրայից պետք է ջնջել և այդ տաղերն անանուն թողնել, մինչև որ ապագայում դրանցից մեկի կամ մյուսի հեղինակը, գուցե, երևան գա, որովհետև ժողովրդական երգերն ևս սկզբնապես անհատ հեղինակների, հաճախ գուսանների և այլ երգիչների ստեղծագործություններն են, որոնք բերանացի ապրելով երկար ժամանակ՝ շարունակ վերամշակվում են և հեռանում սկզբնական ձևից, ու հեղինակը մոռացվում է: Բայց ո՞վ գիտե, կարող է պատահել, որ այդ տաղերից մի քանիսը շատ վաղ, նույնիսկ հեղինակի օրով, հեղինակի անունով գրված և բախտի բերմունքով, պահված լինեն հին ձևագիրների մեջ:

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԿԱՐՄԻՔՆԵՐ «ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ» ՔԱՌԵԱԿՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արիստակէս Տէվկանց Հայեօգի մէջ հրատարակեց ճոխ շարք մը քառեակներու, որոնց հեղինակի մասին գրեց Յառաջաբանին մէջ, թէ նահապետ Քուշակն է: Այս վերագրումը իւրացուց Ա. Զօպանեան, և անոր անուան տակ հաւաքեց և դասաւորեց բոլոր ծանօթ նոյնաշափ քառեակները: Այդ քառեակները Զօպանեանի հրատարակութեամբ գտան միւսանգամ ժողովրդականութիւն:

Կը գովեմ Զօպանեանի ջանքերը. բայց շեմ կարող արդարացնել այն աներկիւղ քայլը, որով նա կապեց այդ աննման քառեակներու հետ մի պարզուկ աշուղ Քուշակի անունը, առանց վարանելու թէ ասով քառեակները կը տուժեն իրենց հնութիւնը:

Քուշակ ժէ դարու առաջին քառորդէն հայ տաղասաց մըն է, Վանեցի կոչուած, թէև ծագմամբ Խառակոնիս գիւղէն կ'ըսուի: Նա հեղինակ է քանի մը պարզ կրօնական-ժողովրդական տաղերու և իբրև աշուղ՝ երգող հին ժողովրդական երգերու: Ի հարկէ երգի մը արտասանութիւնը չէր կարող երգիչը երգին ալ հեղինակը նկատուիլ: Գոնէ Քուշակ իւր համեստութեան մէջ այս յաւակնութիւնը ունեցած չէ. անգամ մը նա երգելով իր գործիքին վրայ Սարկաւագի «Կիւզէլ մի յերէկ տեսայ» ծանօթ տաղը՝ կցած է անոր. (թ. 1002, թղ.՝ 164ա Վիէնայի Մխիթարեան Մատենադարանի):

Աժէ գինջ որ տաք եղբարք. կօզալին իսկի գին չկայ.
Այն կօզալն որ զքեզ սիրէ զհոգիդ տուր, զաշերդ ի վերայ:
Կօզալ դու անգին մարգրիտ ես, որ արարածս շիկայ քեզ նըման.
Մարգրիտ լովիագի մէջ կու կենայ. լովիագն ալ աւաք ծովն կենայ:
Դու ան պրտդին նման ես, որ արարածս շիկայ քեզ նման.
Ադամայ դրախտն խնծոր կու լինի. անմահութեան հոտն իրմէն կու բուրայ:
Չորս հազար ու չորս հարիւր հազար ալ վրայ պիտի, որ Հայոց թագաւոր ելնայ.
Աս մէկ քանի խաւն իրմէն ասաց. աշըխ Քաւէկն որ կ'ասեն ի Վանայ:

Քուշակ երգած է պարզապէս քառեակներ և հաւաքած. համադրած է զանոնք իր ճաշակով, առանց ընտրութեան: Ապագայ ժամանակը շնորհակալ միայն կարող է ըլլալ իր այս նախահոգութեան. և այս բաւական է իրեն:

Քուշակին վերագրուած քառեակները հեղինակի անուն չեն կրեր իրենց վրայ. և հաւանական է կարծել, թէ անոնք յօրինուած և երգուած են զանազան ժամանակներ՝ ալ և ալ հեղինակներէ: Անոնց ծագումը կանխագոյն է քան ԺԳ. դարը. անոնք ըստ մեծի մասին բղխած են հայ ժողովուրդի կուրծքէն. և իրենց չափովն և բովանդակութեամբը նկատուած են համացեղ արտագրութիւններ և երգուած անխտիր:

Ժողովուրդը իւր ստեղծագործութիւններն անուանած է ՀԱՅՐԷՆ: Քառեակներու այս յորջորջումը շատ հին է. երգիչը տեղ մը կը գրէ (թ. 671, 201 ք).

Հայրէն մի կամիմ ասել, որ լսեն քարերդ անդնոց.
Ամէնն իեարի ճօթէն, որ նստել է ի գրկն յալլոց.
Ասիր դու ի քո մտինն թէ սիրեմ գիմն ու զայլոց.
Շալլա՛յ մէկ մ' զքոյն սիրէ որ լինի փորըզ գան ի խոց:

Այդ անունը պահուած է քառեակներու խորագրին և բնագրին մէջ. նույնը նաև ժողովրդական բերանը: Թլկատենցին գրած է անգամ մը. «Կը սպասէ որ իր սիրած տղուն հայրէնը կալերուն դիէն մէյ մըն ալ լսէ աղջիկը»¹:

Հայրէն կը գրուի նաև հայրեն. ծագումը թերևս հայրենի բառին մէջ փնտուռի, իբրև հայրենի կարօտի երգեր, հառաջանքներ. որովհետև քառեակներու նիւթն է առհասարակ անձուկը, սէրը դէպի կինը, եարը: Արաբերէն հայրան իբրև հիացմունք մօտ է հայրէնի իմաստին, բայց կը թողում լեզուագէտներուն որոշել, թէ բառը հայերէնի մէջ կարող է այսպիսի ձայնափոփոխութիւն կրել: Զեռագիրներն ունին նաև «հայերէն» ընթերցում մը. բայց յայտնապէս աղաւաղութեամբ: Ոմանք միտեցան հայերէնի մէջ տեսնել հայերէն, հայ ժողովուրդի յատուկ երգախումբ, նմանութեամբ բայաթի, բուրժի կոչուած երգերու: Բայց այս ենթադրութիւնը հիմ չունի ընտիր ձեռագիրներու մէջ:

Հայրէն յորջորջանքն է յատկապէս այն քառեակներու, որոնց նիւթն է տրիացող սրտի մորմոքումները, կարօտի յոյզերը: Ասոնց մէջ խառնուած են յետոյ նաև խրատական բովանդակութեամբ քառեակները և դարիբի հառաջանքները:

¹ Թլկատենցին եւ իր գործերը. էջ 70:

Առ հասարակ շորս տող ի միասին մէկ ամբողջութիւն կամ քառեակ կը կազմեն: Բայց կան երբեմն և քառեակներու խումբեր, ուր կարծես թէ երկու և աւելի քառեակներ բովանդակութեամբը զօդուած են իրարու հետ և նախնաբար իբրև ամբողջական երգ մը յօրինուած են: Այս տեսակ խմբաւորումը յատուկ է աւելի խրատականներու. բայց կը պատահին նաև սիրոյ քառեակներու մէջ: Երևոյթները երբեմն խաբուսիկ են. և դժուար է ամէն անգամ հաստատել, թէ անոնք նախնաբար իրօք երգի նկարագիր ունեցած ըլլան:

Հայրէնը ունի ինքնուրոյն շափ, 2—5—3—5 հատուածներով: Այս տաղաչափութիւնը էական յատկութիւնն է հայրէն քառեակներու. անոնց նմանութեամբ ծագած են միաժամանակ նաև կաֆայ կոչուած քառեակները:

Չափս ծանօթ եղած է նաև հայ դասական տաղասացներու. Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի, Կոստանդին Երզնկացի, Առաքել Սիւնեցի, բայց մասնաւորապէս Գրիգորիս Աղթամարցի սիրած են երգել նոյն շափով: Կը յիշեցնեմ Գրիգոր Նարեկացւոյ՝

Ես ձայն զառիւծոն ասեմ, որ զոչէր ի քառաթեւին.
Ահեղ ձայնս որ ես լուայ, սա քակեր զամուրս որ ունիմ...

Կամ՝

Գոհար վարդն վառ առեալ ի վեհեց վարսիցն արփենից.
Ի վեր ի վերայ վարսից ծաւալէր ծաղիկ ծովային...

Ես այսպէս հատուածել կ'ուզեմ հայրէնի տաղաչափութիւնը, ուրիշները կը կարդան զայն 7—8 հատուածով: Այս ընթերցուածին նպաստաւոր երևայ թերևս տողերու բազմավանկ բառերով կազմութիւնը, երբ հատուածներու 2—5—3—5 շեշտաւորումը կը բաղխի դժուարութեան: Բայց հինները չգիտէին արդեօք տաղերու մէջ բազմավանկ բառերու հատուածում. ինչ որ շարականներու մէջ այնպէս յաճախադէպ է: Նաև հայրէնի տաղաչափութեամբ յօրինուած մեղեդիները 2—5—3—5 հատուածով կ'երգեցունէին, ինչպէս կը տեսնուի ձեռագիրներու խազագրութենէն. համեմատէ առ այս Գրիգոր Լուսաւորչի մեղեդին (ըստ Վիէննայի թ. 1002 Տաղարանին).

Ի յե՛լս արեւու արեւ ծագեցաւ մեզ յարեւմտից.
Չամբն ա՛րեգական ծածկոյթ պեղրոսեան հողմոյն հալածեց.
Օրի՛որդ մաքուր հարսին աւետիս տայր փեսաւէրին.
Ձարթի՛ր զըւարթուն անուն, ե՛լ, զարթո՛ւ չըմբռեալս ի մեղաց...

Խազագրութիւններն երկրորդ վանկին վրայ կը ցուցնեն յայտնապէս, թէ հայրէն քառեակներն ալ ունէին նման շեշտաւորում և թերևս նման եղանակ:

Քառեակներու խմբաւորումը ձեռագիրներու մէջ զանազան ձևով է. առ հասարակ փոքր խումբերով կը ներկայանան, բոլորովին ապաստան տաղասէրներու քմայքին: Նաև միեւնոյն քառեակով սկսող խումբերը անմասն են իրարու շատ անգամ: Բայց հաւանական է կարծել, թէ եղած է հայրէններու Դիւան մը կամ Հաւաքածոյ Մատեան մը, ուսկից օգտուած են Տաղարան կազմողները: Այդ Դիւանը մինչև օրս չէ յայտնուած իւր ամբողջութեամբը: Ինձի ծանօթ է երկու մեծ ժողովածոյ միայն: Առաջինն է Տէվկանցի օրինակը, որ կը սկսի «Այս ծովական դիշերս» քառեակով: Ասոր խմբագրութիւնը կը պատկանի Քուչակին, ինչպէս կ'երևայ, որ ի մի հաւաքած է լրիւ գտնուած քառեակները, անոնց մէջ խառն ներս առնելով նաև այլ և այլ տաղերու մասեր: Ա. Չօպանեան իւր Դիւանին մէջ յաջող կերպով գտած է հարազատ քառեակները և դասաւորած զանոնք նիւթի համաձայն, միադնելով անոնց նաև ձեռագիրներէն նորերը: Այս դասաւորութիւնը գեղարուեստական է իւր մէջ, բայց բանասիրական տեսակէտով առանձին արժէք չի ներկայացներ:

Երկրորդ մեծ ժողովածուն պէտք է համարել Վիէննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 671 Տաղարանը, ժՁ—ժէ դարու գրչութեամբ, զոր 1896 թուին նուիրած է Մատենադարանին Դկտ. Վահրամ Թորգոմեան: Տաղարանը երեք խումբ քառեակներ ծրարած է իւր մէջ: Թէև կան հոն թղթերու անկմամբ ընդհատութիւններ, բայց և այնպէս կ'ամփոփէ բազմաթիւ քառեակներ, ընտրելագոյն ընթերցուածներով. անոնց թուին մէջ նաև շատ անծանօթներ: Հայրէններու քննական հրատարակութեան հիմը ապագային այս ձեռագիրը պիտի ծառայէ: Իմ ձեռագրական հետազօտութիւններս Մոսկուայի, Երևանի և Էջմիածնի ձեռագիրներու մէջ չբերին երևան աւելի ընտիր հաւաքածոյ մը. բայց գտայ մանր խումբեր քառեակներու:

Միշտ յօժար միջնադարեան հայ բանաստեղծութեան սիրահարներուն հաճոյք պատճառելու, ձեռնարկած էի թ. 671 Տաղարանի վրայ հիմնուած պատրաստել Հայրէն քառեակներու ամբողջական հաւաքածոյ մը. այս նպատակաւ մանր համեմատած էի իմ բնագրիս հետ Լազարեան ձեմարանի, Երևանի և Էջմիածնի ձեռագիրներու մէջ պահուած քառեակները: Դժբախտաբար իմ նախապատրաստական աշխատանքներս կէս նախապարհին խափանուեցան. ինչպէս շատ բան, նոյնպէս համեմատու-

Ն. ՔՈՒԶԱԿԻ ԿԱՄ «ՀԱՅՐԷՆ»ՆԵՐՈՒ ԲՈՒՐԱՍՏԱՆԻՆ ԱՌՋԵԻ

Քուչակեան Տաղեր հրատարակուած են պ. Զօպանեանի կողմէ թէ՛ բնագիր քառեակներ և թէ՛ անոնց արդի Հայերէն թարգմանութիւնները. այս քառեակներէն երրորդը նշանակալից նմանութիւն մը ունի Օմար Խայեամի մէկ քառեակին հետ, որմէ ներշնչուած, եթէ ոչ թարգմանուած և քիչ մը այլակերպած կ'երեւայ: Հոս կը հրատարակեմ պ. Զօպանեանի տուած քառեակը նաեւ Օմարի քառեակը (թարգմանելով էտուարտ Ֆիթձ-ճերալտի անգլ. թարգմանութենէն և հրատարակութենէն).

Այդ փողոցէդ ի վայր կուգի, զինչ տեսայ բըրուտ մի բանի,
Կաւիկն այլ ի ձեռքն առեր կու ստեղծէր սուրաթ մի քանի.
Կաւիկն ի բըրուտն ասաց՝ «Մի՛ դատար ողորմ ու լալի,
Վաղն ու մէկալ օրն ասեմ քու սուրաթն ի յիս նըմանի»:

Օմար Խայեամի քառեակը.

Կը յիշես, երբ ճամբուս վրայ կեցայ,
Դիտելու համար բըրուտն որ կան կը մատնէր,
Մինչ ան բոլորովին եղծեալ լեզուովն իւր,
Կը հեծեծէր— «մեղմով, եղբայր, մեղմով, կ'աղաչեմ»:

Գ ա ղ ա փ ա Ր ի երեւութական նմանութիւնը Քուչակեանին և Օմարի քառեակներուն աւելի ցայտուն կ'ըլլայ, երբ նկատի առնենք Օմարի վերի քառեակին յաջորդող և նախորդող միւս քառեակները: Իսկ այս վերի երկու քառեակներուս իրարու մօտիկութիւնը կը հայթայթէ նիւթ մտքին որոճալու համար:

Երկու խօսք ալ հրատարակուած քառեակներուն վրայ: Վերոյիշեալ 1681ին գրուած տաղարանիս մէջ կայ Տաղ սիրոյ ասացեալ խոսքը որ վ երկար շարք մը քառեակներու, որոնց բուչակեան ըլլալը անտարակուսելի է: Իմ օրինակիս մէջ կան նաեւ պ. Զօպանեանի հրատարակածները, սակայն երբեմն տարբեր: Հոս կը հրատարակեմ իմ օրինակ-

ներս Անահիտի թիւ 1ի (Բ. տարի, նոր շրջան) մէջ հրատարակուածներուն, նոյն ատեն նշանակելով տարբերութիւնները թուահամարով ստորին լուսանցքին վրայ:

Չվարդն որ հասըլ բերեն, գան ամէն անգէտ զնա քաղեն¹,
Խիկարն է առեր գրահն, ու զվարդին տակըն շըրէ:
Պիւպուլն անցուդարձ կանէ, թէ² զքու աղէկն աստուած վճարէ,
Էպլէհն³ է քաշեր զկացինն, ու զվարդին տակըն կու կըտրէ:
Պիւպուլն ի վարդին սիրուն, զիւր կէրտանն⁴ ի դէմ կու բերէ,
Ձարկէք զպիւպուլին շըլնիքն⁵, թող իւր վարդն շար չթաշէ:

«Այս օր ի յիս» եւայլն քառեակը իմ ունեցած օրինակէս տարբերութիւն չունի, միայն թէ երրորդ տողին վերջին մասը ունի իմս թէ մը սապէս՝ նա ասաց թէ ապրելու շէ:

Երրորդ քառեակն ալ տարբերութիւն չունի:
Չորրորդ քառեակը՝ Ա. տող իմս ունի՝ սիրէի, (Զօպ. սիրի). Բ. տող վերջին մաս Զօպ. նա հասնի զմէկիկն ու մորթի. իսկ իմս՝ նա հանէի զմէկն ու մորթի: Ասկէ զատ մանր մէկ երկու տարբերութիւններ:
Հինգերորդ՝ իմ օրինակս:

Հոգիս ի մարմնոյս ելաւ, նա նըստայ յառջեմ ու լացի.
Այ հոգի դու ի յուր կերթաս, յերբ ես քեզնով եմ կենդանի⁶:
Հոգի քեզնով եմ ես կենդանի, ես ըզքեզ խիկար կու գիտէի⁷,
Երբ տունն ի քակիլ առնու, տանուտէրն ի ներսն⁸ այլ ինչ բան ունի:

1 Պ. Զօպանեանի հրատարակութեան մէջ այս տողը բոլորովին կը պակսի:
2 Զօպ. օրինակը չունի:
3 Զօպ. օրինակը Էպրէհն որ սապէս կը թարգմանէ. «Էպրէհը, հակադրութեամբ իմաստուն Խիկարին, ժողովրդական դարձած շար մարդու մը անունն ըլլալու է»: Նախ որ բառը Էպրէհ չէ, այլ ըստ իմ օրինակիս ուղիղ Էպլէհ է: Իսկ Էպլէհ ըստ Գէորգ դպրին՝ պարսկերէն բառ է, կը նշանակէ պարզամիտ (է բառ. արէմի):
4 Զօպ. ունի վիզիկն:
5 Զօպ. ունի շըլնի:
6 Զօպ. ունի երբ քեզնով եմ ես կենդանի:
7 Զօպ. ունի իմինէս բոլորովին տարբեր և վերջի մասն ալ հաշմուած. հոգիս ի մարմնոյս ասաց ես ըզքեզ խիստ կարգու գիտի:
8 Զօպ. ունի տէրն ներսն:

Վեցերորդ՝ ունի սա տարբերութիւնները: Ա. տող Զօպ. ծուր, իմս՝ շուրջ: Դ. տող Ա. մաս Զօպ. Եկեր դարիպ մը առեւ հող թաւալ, իմս՝ Եկեր եմ դարիպ եղեր, հողաթաւալ:

Եօթներորդ՝ տարբերութիւն չունի: Ութերորդ՝

Գիշերս ես ի դուրս ելայ, գան՝ ի ձեռս ու կերթայի գինու,
Իմ եարն ալ ի դէմս դիպաւ², դիս ի յիւր տունըն կու տանի:

Եւայլն. երկրորդական տարբերութեամբ Պ. Զօպանեանի հրատարակածէն:

Իններորդ՝ նոյնպէս տարբերութիւն չունի:

Այս 9 հատէն զատ Պ. Զօպանեան ուրիշներ ալ հրատարակելու խոստումը կու տայ իր «Մնացեալը յաջորդով»:

Աւարտելէ առաջ կ'արժէ ըսել, որ իրապէս խիստ հետաքրքրական խնդիր մըն է այս տաղերուն ծագումը և հեղինակին անձնաւորութիւնը: Քառեակները որքան ալ աղաւաղեալ տարբերակներով մեզի ներկայանան, այսու հանդերձ ցոյց կու տան միակ աղբիւրը մը որմէ բխած հոսեր է հայ ժողովրդին ամէն դասակարգերու մէջ և տարածուեր են անմասն ժողովրդականութեամբ մը ամէն կողմի Հայոց մօտ: Ոճ, լեզու, բառեր, նաեւ տաղերուն ոմանց մէջ եղած Եփրատ գետին յիշատակութիւնը ցոյց կու տան նաեւ, որ անոնք գրուած են արեւմտեան Հայաստանի, այսինքն Կարնոյ, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Ակնայ շրջանակին մէջ:

Կէտ մ'ալ՝ Պ. Զօպանեան կ'ըսէ, որ տաղիս հեղինակը հակառակ օգտուած ըլլալուն Պարսիկ և ուրիշ արուեստէն, մնացած է խորքին մէջ Հայ: Թող ներուի ինձի ըսել, որ այս քառեակներուն խորքին մէջ ալ մանաւանդ Պարսկական ազդեցութիւնը զգալի է, այսու հանդերձ հոն կը մնայ Հայկական վերապահութիւնը ու ժուժկալութիւնը և այնպիսի պահերու, ուր ընթերցողը կը նկատէ սանձարձակ զգացումներու հղում՝ ինչպէս Պարսից մօտ՝ յանկարծ հապճեպ նահանջ մը կը յայտնուի, որ կ'աճապարէ առակախօսութեան առաձգականութեան ապաստանիլ: Պատկերներ յղանալու արուեստը դողտրիկ պարզ ու խնայող կերպով մը կատարուած է, եթէ քուլակեան տաղերուն հեղինակը կրօնաւոր մըն է, այն ատեն ըսելիք չունիմ, սակայն եթէ ան աշխարհական մըն է, մենք ունե-

¹ Զօպ. ունի գուն: Թէ՛ իմս և թէ Զօպ. սխալ կը գտնեմ, և ատոր տեղ կ'ընտրեմ պարսկերէն զըֆէ աճօք ինչ ազգես սափոր: (Գէորդ Գպիր): Եւ արդէն իմաստն ալ կը յարմարի:

² Զօպ. ունի ելաւ:

ցած ենք աւելի յախուռն կրօնաւորներ յանձին Կոստանդին Երզնկացոյ և Յովհաննէս Թլկուրանցոյ:

Այս տաղերուն մէջ կայ սէր, բայց կը պակսի մեղկութիւն և հեշտանք: Հոն կը գտնենք ինքզինքը մխիթարող տառապանք, ցանկութիւն, նաեւ գանգատ, բայց ոչ քինախնդրութիւն կամ քամահրանք:

Այս քառեակները գոհարներ են և սակայն պէտք է զատել, կոկեղ, մաքրել զանոնք, որպէս զի բուն հեղինակին անաղարտ աշխատութիւնները անխառն ամբողջութիւն մը ըլլան: Հայրէններու հեղինակը ով որ ալ եղած ըլլայ, կը սիրէ հանցեղեմ, շաւկամբն՝ և այլ յատկանշական բառերը:

ՔՈՒՉԱԿ Ի ԽԱՐԱԿՈՒՄ

«Անահիտ»-ի մէջ Տիար Զօպանեան խօսեցաւ «Հայրէն»ներու վրայ՝ և մասնաւոր կերպով Քուլակի մասին, ուր ի մէջ այլոց կը գրէր. «Աբեղեան կը յիշատակէ, թէ Աշխարհեկ Քալանթար 1917 թուի հնագիտական արշաւանքի նիւթերէն հաղորդելով Գիտութեանց և Արուեստից Ինստիտուտի պատմական հասարակական բաժնի հերթական նիստերէն մէկուն, ըսեր է, թէ ինքն տեսած և լուսանկարած է Խարակոնիսի Ս. Թէոդորոս եկեղեցոյ հանգստարանին մէջ գտնուող աշուղ Քուլակի գերեզմանաքարը, որ ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Սա արեւ Քուլակ, թիւ ՌեԱ 3. Ք. (այսինքն 1592)»: Սակայն տարբեր ընթերցում մը ըրած է ուրիշ ԺԹ դարու այցելու մը 1885ին ատենները: Այդ այցելուն Մանուէլ Կ. Միրախորեանն է. որ խօսելով «Խարակոնիս և իւր ազգային հնութիւնք»ին մէջ. «Ս. Թաղեոս անուամբ հաստաշէն եկեղեցի»ին մասին կ'ըսէ. «Իւր թուականն անյայտ է, սակայն 400 տարեկանէն շատ ք է պակաս լինի» և կ'աւելցնէ «Ըստ աւանդութեան՝ սոյն եկեղեցին շինել տուողն է տեղւոյս Աշուղ-Չինակ մականունեալ բանաստեղծ Հայն, որոյ գերեզմանի կապոյտ տապանաքարն, եկեղեցոյս առնթներ, մեծէն և փոքրէն ցոյց կը տրուի, որ այժմ կը ծառայէ ջերմ և դող ունեցող հիւան-

¹ Այս բառին բուն նշանակութիւնը կը մնայ անծանօթ: Պարսկերէնի մէջ կայ Զար-կեամէ ըստ Գէորդ Գպիրի, որ կը նշանակէ ձի երազերթաց (եւ բարգմանի քառաբայլ): Արդեօք շուտի իմաստով, թէ՛ կառարեւապէս պատրաստի իմաստով գործածուած է բառը:

² Անահիտ, նոր շրջան, Բ. տարի, թ. 1, 1930, էջ 3—13 «Հայրէն»ներու բուրաստանը, Ա. Զօպանեանի Վերի մասնաւոր հատուածը, անդ էջ 7:

դաց ի բժշկութիւն»³: Իսկ նոյն հեղինակը Գուշայ եկեղեցիին⁴ մասին խօսելէ վերջ դարձեալ կ'աւելցնէ «Գիւղիս հին և բազմաթիւ բնակչաց մէջ կը պատմեն թէ բանաստեղծներն միշտ պակաս շեն եղած, յորս նշանատրն է վերոյիշեալ Աշըղ-Չինակն, որոյ գրական գործերն կորած են»:

Միրախորեան կամ տեղական ասանդութիւնը Աշըղ Չինակ կը կոչէ կամ այդպէս կը ճանչնայ գրեթէ սրբացած այս աշուղը, որ ըստ Քալանթարի Քուշակ կը կարդացուի:

Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆՅ՝

«Պէ՞տք է ընդունինք Մանուկ Աբեղեանի և Հ. Ներսէս Ակինեանի տեսութիւնը, որուն համեմատ այս տաղերը հին գուսանական երգեր են, ոչ Քուշակի մը գործ, այլ զանազան ժամանակներու մէջ զանազան բանաստեղծներէ յօրինակած տաղաշարքեր: Եւ կամ պէտք է ընդհակառակն շարունակենք զանոնք վերագրել ըստ Արիստակէս վարդապետ Տէվկանցի՝ Խարակոնիս թաղուած Նահապետ Քուշակ մեծ աշուղին: Այս հարցով մանրամասնօրէն պիտի զբաղիմ պատրաստութեան մէջ եղող հատորին սկիզբը դրուելիք ուսումնասիրութեան մէջ: Հոս սաշափը կուզեմ ըսել, թէ մասնատր կնիք մը կրող, ինքնուրոյն ոճ մը եւ գոյն մը ներկայացնող «հայերէն»-ներու այս շարքերուն սկզբնական հեղինակը, այս բնորոշ ու մեծարժէք բանաստեղծութեան հիմնադիրը, մէկ հոգի միայն կրնայ ըլլալ եւ ոչ թէ տարբեր ժամանակներուն մէջ ապրած «խումբ մը բանաստեղծներ»:

³ Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս, Բ. մաս, էջ 130—132: Հրատ. Կ. Պոլիս, 1885:

⁴ Հոս կը յիշուի Գուշայ եկեղեցին, ենթադրենք թէ Չինակը սխալ և Քուշակ ընթերցումը ճիշդ է, արդեօք կա՞յ որեւէ կապակցութիւն Գուշայ և Քուշակայ միջեւ. շնորհաբար, որ գաւառիս անունն է Խօշապայ: Գուցէ նախընտրուի Քէօշէկ:

ՄԻ ՆՈՏԱ ԲՐՅՈՒՍՈՎՅԱՆ ՀԱՄԵՐԳԻՑ

...Զի կարող պատահել, որ լինեն մեծ բանաստեղծներ՝ Քուչակ Նահապետ, Ֆրիկ, Սայաթ-Նովա, Նարեկացի, կամ դրանք մեծ չեն կամ Բրյուսովն ուրիշ բան է ասում, կամ սա երազ է (չար երազ, անշուշտ)... եթե ոչ՝ ասել, թե Բրյուսովը չի հասկանում, դա անկարելի է...

...Վարանդյանին սարսափելի դուր չէին եկել Բրյուսովի «դրույթները», Բրյուսովը քիչ տեղ էր տվել Ալիշանին, Գամառ-Փաթիպային և շատ տեղ՝ Ավ. Իսահակյանին, Տերյաններին...

Նա հարձակվեց «Դեմիրճյանների» վրա, կարծես սրանք էին մեղավոր, որ մեր միջնադարը տվել է Քուչակներ և Ֆրիկներ: (1934 թ.):

ՆԱՀԱՓԵՏ ՔՈՒՉԱԿ

16-րդ դարում ապրած միջնադարյան հայ քնարերգուներից է: Նա ծնվել է Վանի վիլայեթի (Թուրքահայաստան) Խառակոնիս գյուղում և իր թոռ աշուղ (ժողովրդական երգիչ) Քուչակի հետ թաղված է նույն գյուղում: Մինչև վերջին ժամանակներս նրանց գերեզմանները համարվում էին սրբավայր տեղի բնակչության շրջանում: Քուչակից մնացել են այնքան մեծ քանակությամբ սիրային և ուսուցողական քառատողեր ու խրատներ, որ դա հիմք է տվել միջնադարյան գրականության որոշ մաս-խրատների (Մ. Աբեղյան և Ն. Ակինյան) հերքելու դրանց հեղինակի՝ որպես պատմական անձի գոյությունը և համարելու, որ ողջ ժառանգությունը, որը վերագրվում է Քուչակին, ժողովրդական կոլեկտիվ ստեղծագործության արգասիք է, որի նմուշները պահպանվել են Ակնի (Թուրքահայաստան) գավառում: Մինչդեռ մյուսները, այդ թվում նաև բանաստեղծ ու գրականագետ Ա. Զոպանյանը (Փարիզ), չհերքելով շերտավորման և ուշ նմանակման փաստը և ընդունելով նրա կողմից ժողովրդական ստեղծագործության նյութի օգտագործումը, հիմնվելով մեզ հասած քառյակների ստեղծագործական մտքի, ոճի և լեզվի նմանության վրա, հակված են դրանց հեղինակ համարելու Քուչակին: Քուչակի բանաստեղծությունների ժողովածուն հայերեն լեզվով առանձին ժողովածուով լույս է տեսել Ա. Զոպանյանի կողմից իր իսկ նախաբանով (Փարիզ, 1905): Քուչակի բանաստեղծությունները ռուսերեն լեզվով տե՛ս «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում, որը լույս է տեսել 1915 թ. Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ և 1937 թ. Մ. Գորկու խմբագրությամբ՝ Վ. Բրյուսովի, Ֆ. Սոլոգուբի, Ս. Շերվինսկու և Ա. Ադալիսի թարգմանություններով:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿ

Մնված պիտի լինի 15-րդ դարի վերջերին և 16-րդ դարի առաջին կեսին: Նրա արմատները Վասպուրականի «Տոսպ» գավառի Խառակոնիս գյուղում են, որ գտնվում է Արջակա լճի արևելյան ափին: Այդ գյուղի մեջ թաղված էին Քուչակի (աշուղի) և նրա պապ Նահապետ Քուչակի մարմինները, որոնց գերեզմանները մինչև վերջերս էլ ուխտատեղի էին շրջակա ազգաբնակչության համար:

«Քուչակ» բանաստեղծի մականունն է հավանաբար տաճկերեն «քոչակ» բառի աղավաղումը, որ նշանակում է՝ «երգիչ, նվագածու»:

Նրան են վերագրում այն հարյուրավոր քառյակները, որոնք հասել են մեզ միջնադարյան տաղերգուներից ու դուսաններից և որոնց մեծագույն մասը սիրային և ձեռագիր են: Արանք ունեն նաև խրատական և սյուրբանական բովանդակություն:

Ն. Քուչակի սիրային քառյակները միջնադարյան լիրիկայի ամենահին գոհարներն են: Նրանք ավելի բարձր են Հ. Քլկուրանցու, Գ. Աղթամարցու նմանօրինակ երգերից իրենց անօրինակ սեղմությամբ, հույզերի նրբությամբ, անկեղծությամբ, պատկերների թարմությամբ և կարող են դասվել արևելքի և անգամ արևմուտքի լավագույն նմուշների շարքին: Իր սիրային երգերի նրբին արտահայտությունով չկա մի ուրիշը հայ գրականության մեջ, որ նրա հետ մրցի: Նրանց համարժեքը կարելի է գտնել միայն հնդկական մի շարք սիրերգուների մեջ հնագույն դարերում և եվրոպացի լավագույն լիրիկների գործերի մեջ նորագույն դարերում: Նա պարսիկ լիրիկների պես տաղաշափական շորս տողի մեջ սեղմ և խտացրած կրակով տալիս է համակ մի ամբողջ եղերերգություն, վեպ, մինչ այս մյուս հայ սիրերգակները նյութը տալիս են ոտմանի ձևով, ավելի ընդլայնացրած սյուժեով:

ԸՆՏԻՐ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ բանաստեղծության ամենախոշոր դեմքը Նահապետ Քուչակն է, որն ապրել է 16-րդ դարում: Քուչակի անձնավորության մասին ժողովրդի մեջ պահպանվել են մի քանի ավանդություններ, իսկ գրավոր հիշատակություններ, որոնց վրա լի ու լի հնարավոր լինելու հենվել՝ շատ քիչ են: Բանաստեղծի թոռան պատկանող մի ձեռագիր ավետարանի հիշատակարանում գրված է եղել հետևյալը. «Յիշեցեք զՔուչակ և միւս կենակից Թանգիսթունն, որ մականունն Աշըղ Քուչակ ասի...»: Ահա այս և ամենահավաստին Քուչակի մասին ասված. այս հիշատակարանից պարզվում է միայն, որ Քուչակը իր ժամանակին հռչակված և սիրված աշուղ է եղել, այդ են ապացուցում նաև ժողովրդի մեջ պահված ավանդությունները:

Անցյալի բանասերներից մեկը՝ Տեկանցը, իր կազմած «Հայերգ» վերնագրով ժողովածուի մեջ հրատարակել է քառյակաձև բանաստեղծությունների մի շարան, որն ունի «Յաղագս հոգույ և սիրոյ ոտանաւոր է բանս» վերնագիրը և սկսվում է «Այս ծովական գիշերն ի բուն» տողով, է մեզ համար մինչև հիմա միանգամայն անհայտ մնացած աղբյուրի հիման վրա այդ շարանը վերագրել են աշուղ Նահապետ Քուչակին: Հետագայում այլ բանասերներ, տարբեր ձեռագրերից վերցնելով, հրատարակել են բազմաթիվ նույնպիսի ոտանավորների շարաններ, որոնք մեծ մասամբ նույն քառյակներն են պարունակում իրենց մեջ՝ ինչ որ Տեկանցի հրատարակածը, բայց տարբեր վերնագիր ունեն և նմանապես ոչ մի հեղինակի անվան հիշատակություն չունեն իրենց մեջ: Այս հանգամանքը և այդ բանաստեղծությունների մի շարք առանձնահատկությունները առիթ են տվել կասկածների, թե արդյոք դրանց հեղինակը Նահապետ Քուչակն է:

Պրոֆ. Աբեղյանը մի ամբողջ գիրք է գրել Քուչակին վերագրված բանաստեղծությունների մասին «Հին գուսանական ժողովրդական եր-

գեր» վերնագրով: Այս գրքում նա զարգացրել է հետևյալ տեսակետը, որ այդ բանաստեղծությունները Քուչակի ստեղծագործությունները չեն, որ դրանք անմիջապես գրի են առնված ժողովրդի բերանից, բայց դրանք իրենց ծագմամբ և բովանդակությամբ ժողովրդական ստեղծագործություններ էլ չեն, այլ հին գուսանական երգեր են: Իսկ ըստ պրոֆ. Արեղյանի՝ հին գուսանական երգերը ազնվականական-ֆեոդալական ստեղծագործություններ են:

Ճիշտ է, իհարկե, մի բան, որ առայժմ ոչ մի աղբյուր չկա, որի հիման վրա Քուչակին վերագրված բանաստեղծությունները համարենք, բայց անկախ այն բանից, ով էլ որ լինի դրանց ստեղծագործողը՝ ամենայն վճռականությամբ կարելի է ասել, որ այդ բանաստեղծությունները (որոնք հաճախ ձեռագրերում կոչվում են Հայրեններ), իրենց էությամբ աշխատավորական-ժողովրդական են:

Հ. ՔՅՈՒՐՏՅԱՆ⁵⁶

ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ՍԻՐՈՑ ՏԱՂԵՐՈՒ ՆՈՐ ՇԱՐՔ ՄԷ

Թանկագին բարեկամս՝ Արտաազդ արքեպ. Սիրմէեան՝ Հալէպէն, խնդրանքիս վրայ հաճած է ինձ ղրկել Քուչակեան նոր տաղաշարքեր, զոր հոս կը ներկայացնեմ:

Հալէպի Չեռագիրներու ցուցակին մէջ Մասնաւորներու շարքին թիւ 28 տաղարանը հետաքրքրեց զիս իր պարունակութեամբ: Թղթեայ, երկսիւն, բոլորգիր, 1679-էն, գրուած Երուսաղէմ, Տէր Յովհաննէս քհն. Ղալամքեարի կողմէ: Ահա այս ձեռագրին էջ 76-ին վրայ կայ յաջորդ տաղը հետեւեալ խորագրով՝

ՏԱՂ ՀԱՅՐԵՆԻԿ Ի ՎԵՐԱՑ ՍԻՐՈՑ ԱՍԱՅԵԱԼ

Աշխարհս է արամ թարամ, քո էրաց ժամերն հարամ,
Որ տեղ ժամատեղ տեսնամ, ու անեմ քէ անչափ ժամ:
Զի համար ժամդեմ, մինչ որ քո ծոցոյդ տիրանամ:

Մոցիկդ է խորան խորան, ծրծվներդ է սաղմոսարան,
Երթամ սարկաւազ լինիմ գամ, մըտնամ ծոցիկդ ու կարդամ:
Մոցիկդ իսպիտակ տաճար, ծրծվներդ է կանթեղ ի վառ,
Երթամ ժամկոչ լինիմ կամ եղնամ տաճրիդ լուսարար¹:

Մառայ այն ճոնկին լինիմ, մարգարտէ քրտինք կու ցողայ,
Ասցի թէ պաթիկմ առնում, հայ տեղիկն է խիստ դապալայ:

¹ Ասոր հազիւ ճանաչելի փոփոխակը կը գտնանք պր. Ա. Զօպանեանի նահապետ Քուչակի Դիւանին մէջ՝ Սիրոյ տաղ թիւ 28-է.

Տեսայ իմ հոգու հոգին զարդարած ու կ'երթար ի ժամ.
Ես ալ ի դէմիկն ելայ, «ո՛ւր կ'երթաս, քո ժամն է հարամ.
Թէ դու զիս խապով անես, քեզ համար կանգնիմ ես ի ժամ,
Աղօթք ու աղաչանք այնեմ ինչ որ քո ծոցուդ տիրանամ,
Քո ծոցդ է տիրոջ մատեան, քո ծրծերդ է սաղմոսարան,
Երթամ հարեղայ լինամ գամ ես ի քո ծոցդ այ կենամ,
Անճայ այրուբեն ասեմ ինչ որ քո գրկիդ տիրանամ:

Իմ հարն Բ (Երկու) դուռ ունէր, մէկ գաղտուկ (ու մէկ) ալանի, նըստէր գաղտուկ դըռանն, կու կանչէր հայերէն դազալի¹:

Ով որ խափտակ ծոց ունի, թող լուչուկ շապիկք չի հագնի, Երթանք անիծենք զայն քաղաքն որ լեղակն ի մէջն կու բուսնի:

Պօյաճուն կարասն անբի, իւր սիրտըն թող հալի պատուի, Պօյաճին այլ ինչ անէ, իւր տարտերն քանց ձերն անելի:

Երթամ աղաչեմ զաստուած որ լեղկան ընտիկն անցանի, Ոչ խափտակ ծոց, այլ լուչ հագնի, ոչ մանկան սիրտն ճըւաղի²:

Կ'ասեմ թէ աղկեկ ես դուն, նա կ'ասէ թէ տէրն է սուրն, Ասցի թէ պագիկ մի տուր, ինքն ասաց պագըս գին ունի:

Ասցի թէ պագիդ գին ի՞նչ, նա ասաց պագիս գին հոգիդ, Հոգեկս այլ հոգիդ, կ'ուզէ, չէ շասեմ հանեմ տամ ի քեզ:

Վախեմ թէ աշեր ուզես, հապ ինչո՞վ հայիմ դէպի քեզ, Ամէնն այլի դէպի քեզ, զառով (զմէկով)ն այլ աշխարհի հայիմ:

Երեսդ է սէրով մածուն, պագդ անուշ էր քանց ամենոյն, Բեր պագեմ լոյս երեսէդ, օր շերթաս գան(կ)տի քո նիրուն:

Քոյ ներդ այլ շատ վարձք արեր, ու կապեր կարմունք գետերուն, Դուն այլ այդ վարձքունք արայ, քո աիկ (մէկիկ) աղբօրն արեւուն:

Վըզիդ արծաթէ օլպան, մարգարտէ շարոցն ի վերան, Առնում մօրդ առջին կանգնիմ, զքեզ ուզեմ շալահ ինձի տան:

Այս քառեակները, որոնց մէջ ցարդ անծանօթ մնացածներ ալ կան եւ ունին խիստ շահեկան տարբերակներ, դժբախտաբար մեզի կուզան աղճատ, անհարազատ կերպով:

¹ Այս երկտողին առաջին տողը կը գտնանք Հ. Ն. Վ. Ակինեանի «Անահիտ» մէջ հրատարակած Ա. տաղաշարքին մէջ («Անահիտ», 7-րդ տարի, էջ 34):

Սըրտիկս երկու դուռ ունի, մէկըն գաղտ ու մէկն ալանի.

² Ատոր մէկ տարբերակը կը գտնեմ պր. Ա. Զօպանեանի Ն. Ք. Դիւանին Սիրոյ քառեակներուն կարգին, թիւ ԽԲ.

Ով որ ճերմակ ծոց ունի, թող կապուտ շապիկ հագնի, Կոճակն այլ արձակ թողու, ով տեսնու՝ սրտիկն արունի. Երթամ աղաչեմ զԱստուած՝ լեղակին հունտն հատնի. Ոչ նա այլ կապոյտ հագնի, ոչ մանկան սիրտն արունի:

Իւրաքանչիւր երկտողի կը յաջորդէ հայագիր այլ օտարլեզու տող մը*, ըստ երեւոյթին քրտերէն կամ ասորերէն, որոնք չեմ գիտեր, թէ որեւէ կապ կը պահեն քառեակներուն իմաստին հետ:

Նոյն ձեռագրին մէջ, էջ 65, կայ—

ՀԱՅՐԵՆԻԿ ԱՍՍՅԵԱԼ Է ԹՈՒՐԿՈՒՐԱՆՑՈՒ Ի ՎԵՐԱՅ ՍԻՐՈՅ

Երկինքն որոտաց դողաց, աստղն իւր հեղն չի մընաց,
Իմ հարն այլ յիսնէ գընաց, բիւր ո (հազար) ծաղկունք հետըրաց:

Գըրեմ բարակիկ թըխտիկ, ողարկեմ շատ պատգամ ու լաց,
Ուր տեղ որ բարով կացիր, քո սիրաց հարըն չի մոռնաս:

Դուն ելար ի ձեր տանէն, զինչ կ'ելնայ (զինչ) արեւն ի մօրէն,
Մագէր լոյսն ի քո ծոցէն, զինչ կարան կայծակն ի ամպէն:

Շատ էրէց ու հաբեղանի, իշուցէր քո սէրն ի բեմէն,
Ձիս այլ սիրոյ տէր արիւր, հանեցիր զիմ հօրն ի տանէն:

Սիրու տէր եւ այլ ինչ նշան, մէկ ի մէկ հային ծիծըղան,
Խընձոր որ ի քեզ եկաւ, ատընամ հետըն քեզ նըշան,
Կարմիրն է ի քեզ նըման, էն դեղինն ես եմ զգաֆրան:

Գիտեմ որ դուն դեղ ունիս, բեր ու տուր որ ես լաւանամ,
Թէ չէ՝ կու մեռնիմ, կ'երթամ ու կուզան կանչեն մարդապան:
Սերկեպին ի ծառոյն ճըղին, սիրտն է սեւ երեսն է դեղին,
Էրնէկ խընձորին կուտամ, խընձորին եւ իւր տերեպին:

Այս տաղին խորագիրը տաղին կամ քառեակներուն հեղինակ կը ներկայացնէ Թուրկուրանցին, այսինքն՝ Յովհաննէս Թլկուրանցին:

Ասիկա անշուշտ օրինակողներէն մէկուն քմահաճոյքին արդիւնքն է, քանի որ վերջին տաղերը ոճով, ձեւով, գաղափարներով, հարազատօրէն Քուշակեան կոշուած շարքին կը պատկանին:

Քառեակներուն այս շարքը ըստ երեւոյթին ցարդ բոլորովին նոր եւ անտիպ շարք մը կը ներկայացնէ, որուն միայն շորս սկիզբի քառեակները հասած են մեզի:

* Ձանց ենք ըրած՝ ընթերցողին անհասկնալի բլլալուն պատճառով: «Հ.» ԽՄԲ.:

¹ Այս քառեակին մէկ աղճատ օրինակը կայ Ն. Ք. Դիւանին Սիրոյ քառեակներուն մէջ՝ թիւ ՂԵ.

Երկինք որոտաց դողաց, աստղն իսկի ի տեղ շմնաց,
Իմ հար, եր յիսնէ ելար, բիւր հազար ծաղկունք ի հարաց
Գըրեմ եւ բարակ թըթիկ, ուղարկեմ շատ պատգամ ի լաց,
Որտեղ ես՝ բարով կացիր, քո սիրած հարն շմոռնաս:

Դարձեալ այս ձեռագրին մէջ կայ երրորդ Քուչակեան քառեակներու շարք մը.

SԱՂ ԽՐԱՏ Է ՄԱՐԴՈՅ

I

Մարդ կայ որ ո (1000) կ'ածէ. ո (1000) կայ որ մէ մի շարժէ.
Այն մարդն որ ո (1000) կ'ածէ, մօտ անգէտըն փող մի շարժէ:
Բազան ի օտար մօրին, թէպէտ բու թէպէտ բազայ է,
Ճուհարն ի ծովուն միջին, թէպէտ քար թէպէտ ճուհար է:

II

Խելօքն ի անգէտն մօտ, միտք արա թէ ի՞նչ նրման է,
Ճըրագն ի առչեւ կուրին, կու վառի ու ինքն չի գիտէ:
Խելօքն է ի ծով նրման որ քանի շափես՝ կու տանի,
Անգէտն է ի տիկ նրման, փառչմ էվէլ լընուս նա պատուի:

III

Աշխարհս ի տօյապ նրման, որ ի վեր ու ի վար թաւալի,
Վերինն այլ ի վար դառնայ եւ վարինն ի վեր թաւալին՝:

IV

Մըտիկ դուն հիւսանն արա, որ թափութ որոց շինէ նա,
Մէկըն գայ եւ մէկն երթայ, նա իւր բանն պակաս ոչ մընայ:
Աշխարհս է ոչինչ նրման, շատ դատին դառնան փոշիման,
Հալալ ու հարամ անեն, հոս թողուն ու ի հոն կու գընան՝:

V

Մանկտիք, երբ ի հաց նըստիք, ձայնեցէք ձեզ աղքատ ընկեր,
Մեռնիք ու անդէն երթայք, կու նըստիք քանց ու ամ այլ ի վեր:
Մարդն որ օտար տեղ երթայ, շատ մի խելօք կու պիտի նորայ,
Ամէն մարդու ցած կենայ, ապա իւր բանն լինեայ:
Մըտիկ դուն ծառին արա, որ քանի ճղեր կայ ի նայ,
Այն հեղն որ պըտուղ ունի, քան զգատարկն ի ցած կու կենայ՝:

VI

Մէկ մարդ մի ջուհար ունէր, ի խելաց շահել չի կարաց,
Ձինչ խելքն ի վերան եկաւ, նա գընաց ջուհարն ի ձեռաց:
Գընաց նա ի վայր նըստաւ ողորմիկ ու շատ ի լաց,
Նորա լացն այլ ինչ (անէ) շահէ, երբ գընաց ճուհարն ձեռաց:

Այս շարքը կրկին կուգայ հաստատել իմ յարուցած խնդիրը, թէ այս քառեակները նախապէս ունէին որոշ շարք, եւ այդ իսկ պատճառով ատոնք պէտք է հրատարակուին ձեռագիրներու մէջ գտնուած շարքով, եւ ոչ ըստ կամս այդ քառեակները իրենց շարքէն հանուելով տարտըղ-նուին եւ այնպէս հրատարակուին:

Վերի արտագրածս քառեակներու այս շարքը, ինչպէս ըսի, 1679-ին գրուած ձեռագրէ մըն է:

Այս շարքը մասամբ ինծի ծանօթ էր 1792-ին տպագրուած «Գիրք Պատմութեան, Որ Կոչի Պղնձէ Քաղաք»ին մէջի հրատարակութեանն իբր Քուչակեան նկատուած քառեակներու հնագոյն հրատարակութիւն եւ ուսումնասիրութեամբ հրատարակած էի «Վէմ» հանդէսին 1934 մարտ-ապրիլի թիւին մէջ (էջ 41—53):

Այս շարքին ձեռագիր օրինակը, որ 1679-էն ըլլալով տպագիրէն (1792) 117 տարուան առաջնութիւն մը ունի, մեզի կը ներկայանայ տպագրին համեմատութեամբ ինչ ինչ յաւելուածներով եւ պակասներով: Ասկէ զատ թեթեւ տարբերակներով, որ սակայն հոս նիւթ չպիտի ըլլայ:

Բայց կարեւոր կը սեպեմ 1679-ի ու 1792-ի օրինակներուն տարբերութիւնները թուել: 1679-ինը շունի 1792-ի Ա. քառեակը. յաջորդ երկուքուկէս տունները նոյնն են: 1679-ի ձեռագիր օրինակին 4-րդ քառեակը կը պակսի 1792-ի հրատարակութեան մէջ: Յաջորդ չորս տողերը նման են 1679-ի ու 1792-ի օրինակներուն: 1792-ի տպագրութեան Դ. տան վերջի երկտողը կը պակսի 1679-ի ձեռագրին մէջ, նույնպէս Զ. եւ Է. քառեակները կը պակսին ձեռագրին մէջ, իսկ յաջորդ քառեակը, որ ձեռագրին այժմու վիճակին վերջին քառեակն է, նոյնն է երկու օրինակներուն մէջ ալ: Տպագրին Թ.—ԺԲ., այսինքն՝ վերջին չորս քառեակները կը պակսին ձեռագրին մէջ:

Հալէպի Քառասուն Մանկանց եկեղեցւոյն թիւ 121 տաղարանին մէջ ալ կը գտնենք Քուչակեան այս շարքը: Այս տաղարանը ցուցակագիր Արտաւազդ Սրբազանին համաձայն 1743էն նկատուած է, մինչ շատ աւելի հին է: (Այս մասին տե՛ս «Բազմավէպ»ի մէջ հրատարակելի մէկ յօդուածս): Թիւ 121-ի շարքը նման է 1792-ին (եւ «Վէմ»ի մէջի) հրատարակութեան, միայն թէ ձեռագրին մէջ կը պակսի 1792-ինին Դ. քառեակը: Թիւ 121-ի շարքը կը հասնի մինչեւ 1792ի շարքին Ը. քառեակին առաջին թիւ 121-ի շարքը կը հասնի մինչեւ 1792ի շարքին Ը. քառեակին առաջին տողի կէսը, եւ «յաջորդ թերթը կամ թերթերը ինկած ու կորուած են», ինչպէս որ իր նամակով կը հաւաստէր մեղուաջան բարեկամս՝ Արտաւազդ Սրբազան:

Այսպէս, ուրեմն, երեք տարբեր օրինակներով, եւ տարբեր ժամա-

¹ Թիւ տարբերութեամբ եւ մինչեւ հոս նոյն շարքով հրատարակուած կը գտնեմ այս քառեակները 1792-ին հրատարակուած «Գիրք Պատմութեան, Որ Կոչի Պղնձէ Քաղաք»ի մէջ:

² Այլուստ անծանօթ կը մնայ ինծի այս քառեակը, որով նորագիտ եւ անտիպ է:

³ Վերջի երկտողը այլուստ անծանօթ է, որով նորագիտ եւ անտիպ:

նակներէ մեզի հասած այս քառեակներու շարքը անտարակոյս կ'ապացուցանէ ըսածս, թէ Քուչակեան կոչուած քառեակները որոշ շարքով մը ներկայացուած են, մէկի մը հեղինակութեամբ, որ անծանօթ կը մնայ մեզի, եւ զոր Քուչակեան կը կոչենք առանց որեւէ որոշ պատճառի: Բնագիրի վերհաստատման համար, մանաւանդ քառեակներուն հեղինակութեան գաղտնիքը լուծելու համար, բացարձակապէս պէտք է որ այս քառեակները հրատարակուին իրենց ձեռագրաց մէջ իսկ ունեցած շարքով, եւ նաեւ մեզի երեւցած պակասութիւններով ու առաւելութիւններով:

Ա. ԶՈՊԱՆՅԱՆ՝⁵⁷

ՀԱՅՐԵՆՆԵՐՈՒ ԲՈՒՐԱՍՏԱՆԸ (Հատվածաբար)

...Հայերգին մէջ գտայ ընդարձակ տաղաշարք մը (իբր միակտուր քերթուած հրատարակուած), որ կը պարունակէ բազմաթիւ տաղիկներ, որոնք կը գտնուին արդէն Ս. Ղազարու թիւ 1371 ձեռագրի տաղաշարքերուն մէջ: Տէվկանց, Հայերգի յառաջաբանին մէջ, կը գրէ այդ երկար տաղաշարքի մասին, զոր այնտեղ հրատարակած է՝ «Այս ծովական գիշերն ի բուն» երգն նահապետ վարպետ Քուչակինն է, որ օրինակուած է ՌլԱ (1583) ի Սեբաստիայ եւ նոյն օրինակէն հանած է կրկին ՌՃՂէ (1746) թուին Պետրոս Երէցն»: Կոստանեանցի «Ժողովածու»ի Ա. եւ Գ. պրակներուն մէջ կը գտնէի երկու տաղաշարք եւս, որ ունին այն նոյն լեզուն ու ոճը, զոր թիւ 1371 ձեռագրին ու Տէվկանցի Հայերգին տաղաշարքերն ունին եւ ուր արդէն այդ նախորդ շարքերու տաղիկներէն ոմանք կը վերերեւան գրեթէ նոյնութեամբ:

Քիչ յետոյ, Փարիզի Ազգային Մատենադարանին հայերէն ձեռագիրներն աչքէ անցընելով անոնցմէ մէկուն մէջ կը գտնէի նմանօրինակ տաղաշարք մը, ուր՝ ինչպէս Ս. Ղազարու ձեռագրին տաղաշարքերուն մէջ՝ կը նկատէի շատ մը անտիպ կտորներ:

Արդէն իսկ Անահիտի մէջ սկսած էի «Հայ էջեր» ընդհանուր վերնագրին տակ հրատարակել միջնադարեան հայերէնով տաղերը, հեղինակի անուն կրող կամ անանուն, զոր օրինակած էի Վիեննայի ու Վենետիկի վանքերու ձեռագիրներէն. քուչակեան շարքը վերապահեցի՝ հատորի մը մէջ ամփոփելով զայն ի լոյս ընծայելու համար: 1902ին է, որ հրատարակեցի այդ հաւաքածուն՝ զոր կազմած էի Վենետիկի եւ Փարիզի ձեռագիրներու, Կոստանեանցի ժողովածուներու եւ Հայերգի տաղաշարքերուն համախմբումով, հատորի մը մէջ, որուն տիտղոս տուի նախապէս Քուչակի Դիւանը:...

...1929ին լոյս տեսաւ երրորդ հատորը, որ կը պարունակէ թարգմանութիւնը Յրիկի, Կոստանդին Երզնկացիի, Յովհաննէս Թլկուրանցիի,

Առաքել Մինեցիի, Առաքել Բաղիշեցիի, Գրիգոր Աղթամարցիի, Յովասափ Սեբաստացիի, Ստեփաննոսի, Սարկաւագ Բերդակեցիի, Յովհաննէս Եպիսկոպոսի, Դաւիթ Սալաձորեցիի տաղերու: Երեք հատորներուն մէջ՝ թարգմանութեանց կ'ընկերանան ուսումնասիրական ներածութիւններ, իւրաքանչիւր բանաստեղծի մասին կենսագրական եւ քննական ծանօթութիւններ, քերթուածներուն ու տաղերուն նիւթին հետ կապ ունեցող նկարներ՝ քաղուած մեր հին ձեռագիրներու մանրանկարչական ու զարդանկարչական ամենէն բնորոշ նմուշներէն:

Վեց-եօթը տարի առաջ, ուրախութիւնն ունեցայ ստանալու՝ զանազան տեղերէ՝ քուլակեան նոր ու կարելոր տաղաշարքերու օրինակութիւններ, որոնք իմ հաւաքածուս աւելի եւս ճոխացուցին: Ատոնցմէ են հանգուցեալ Գառնիկ Տէվէճեանի հին ձեռագրէ մը կատարած օրինակութեանց տետրակ մը, ուր կը գտնուին՝ զանազան տաղերու հետ՝ քուլակեան մէկ քանի տաղաշարքեր եւ զոր Արամ Անտոնեան հաճեցաւ ինծի փոխ տալ: Յ. Քիւրտեան, Ուիլիթայէն, ինծի ղրկեց օրինակութիւնը քուլակեան տաղաշարքի մը, զոր գտած է իր ունեցած մէկ ձեռագրին մէջ եւ որ իր շատ մը մասերուն մէջ նման է Տէվէճեանի օրինակածին: Երկու փոփոխակներուն համեմատութեամբ հրատարակեցի այդ շարքը Աճախիտի մէջ (1930, թիւ 4, Նոյ.-Դեկտ.): Տօթթէօր Արթին Տէր-Ղազարեան, Հալէպէն, ինծի ղրկեց իր ձեռքով կատարուած օրինակութիւնը, յետոյ՝ լուսանկարը, քանի մը մեծաժէք քուլակեան տաղաշարքերու, զոր գտած է իր ձեռքն անցած լաւ գրչագրի մը մէջ. Յ. Քիւրտեան Բազմավէպի մէջ հրատարակեց (1930 Հոկտ.-Նոյեմբերի թիւ) Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի մէկ ձեռագրէն իր օրինակած Երկուսն ի մէկտեղ բերած պլուզեան-քուլակեան խրատական կարելոր տաղաշարքը, որուն մէկ աւելի հակիրճ փոփոխակը ես արդէն Ս. Ղազարու մէկ ուրիշ ձեռագրէն օրինակած էի 1897-ին եւ Աճախիտի մէջ հրատարակեցի 1906-ին (Յունիս-Յուլիսի թիւ): Քիւրտեանի հրատարակածը դժբախտաբար ողողուած ըլլալով ընթերցման ակնյայտի ու խաթարիչ սխալներով, խնդրեցի Մեսրոպ Արք. Նշանեանէն, որ հաճէր խնամեալ ու ճշգրիտ օրինակութիւն մը ղրկել ինծի, ինչ որ իր սովորական ազնիւ անձնութեամբ փութաց ընել:

Ատոնցմէ առաջ, արդէն Հ. Պոտուրեան եւ Տիրայր վարդապետ ինծի հաղորդած էին մէկ մէկ տաղաշարք, զոր օրինակած էին, առաջինը՝ Պարտիզակ գտնուող ձեռագրէ մը, երկրորդը՝ Օքսֆորտի Մատենադարանի մէկ ձեռագրէն: Յետոյ, գտայ Տրդատ Պալեան եպիսկոպոսի հայ աշուղներ երկասիրութեան երկրորդ հատորին մէջ քուլակեան տաղաշարք մը, ինչպէս եւ Կոստանեանցի «Ժողովածու»ին երկրորդ պրակին մէջ նկա-

տեցի Ասի թէ սիրեմ եւ Երգ եարոջ տիտղոսուած տաղաշարքերը եւ Ա՛յ իմ մարգրտէ շարոց բանաստեղծութիւնը, որոնք հոն հրատարակուած էին՝ երեքն ալ իբր միակտոր տաղեր, մինչ քուլակեան շարքին կը պատկանին ապահովապէս: Այդ բոլորը աւելցուցի իմ կազմած հաւաքածուս:

1932ին, երբ առիթն ունեցայ նորէն Հայաստան երթալու (դարձեալ իբր կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւոր), հանգուցեալ Աղասի Խանջեան՝ Հայ մշակոյթի մասին խօսակցութեան մը ընթացքին՝ ինծի առաջարկեց խմբագրել քուլակեան տաղիկներու ամբողջական հաւաքածու մը, որպէսզի հրատարակուէր Երեւանի մէջ Մելգոնեան հիմնադրամի հասոյթով: Ուրախութեամբ յանձն առի կատարել այդ աշխատանքը, եւ կատարեցի զայն քանի մը տարուան ընթացքին, ու այդ աշխատանքին արդիւնքը այսօր, դէպքերու բերմամբ՝ Երեւանի մէջ շկարենալով լոյս տեսնել, կ'երեւայ՝ ներկայ հատորով՝ արտասահմանի մէջ:

Մանուկ Աբեղեանի «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» պատուական ուսումնասիրութեանէն իմացեր էի, որ Երեւանի Պետական Թանգարանին մէջ կայ հինգ ձեռագիր, էջմիածնի Մատենադարանին մէջ (այժմ՝ Վաղարշապատի Պետական Մատենադարան) երկու ձեռագիր, ու մէկ հատ ((Մօսոզեանի ձեռագիր) Երուսաղէմի Շահագիրի մօտ, որ քուլակեան տաղաշարքեր կը պարունակեն: Հինգ շաբթուան ընթացքին, զոր անցուցի էջմիածին ու Երեւան, այդ ութ ձեռագիրներու մէջ գտնուած բոլոր տաղաշարքերն օրինակեցի: Բայց յանկարծ իմացայ Վաղարշապատի մատենադարանի վարիչ Պ. Սենեքերիմ Տէր Յակոբեանէն, թէ դեռ կան որոշ թիւով ուրիշ ձեռագիրներ ալ (պատերազմին ատեն Թրքահայաստանէն Կովկաս բերուածներէն), որոնց մէջ կը գտնուին քուլակեան տաղաշարքեր. ժամանակ չունէի այդ բոլոր ձեռագիրները տեսնելու եւ այդ տաղաշարքերն ալ օրինակելու. յոյսս դրի բարեկամներու վրայ, որ պիտի հաճէին այդ օրինակութիւնները կատարել ու ղրկել ինծի. դժբախտաբար այդ յոյսս չիրականացաւ. միայն Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովակէփեան ղրկեց ինծի օրինակութիւնը քուլակեան-պլուզեան խրատական քանի մը տաղաշարքերու, որոնք իմ ունեցածներուս փոփոխակներն են, բայց նորութիւններ պարունակող շահեկան փոփոխակներ, որոնցմէ օգտուեցայ:

Գիտէի, որ Հ. Ներսէս Ակինեան, Խորհրդային Հայաստան գտնուած միջոցին, էջմիածնի ու Երեւանի ձեռագիրներէն բազմաթիւ օրինակութիւններ ըրած էր եւ ատոնց կարգին նաեւ օրինակած էր քուլակեան տաղաշարքեր. խնդրեցի իրմէ ինծի հաղորդել այդ օրինակութիւնները, ինչպէս եւ արտագրումը Վիեննայի վանքին մէկ ձեռագրին մէջ գտնուող

երեք ընդարձակ տաղաշարքերու, որոնց մէկ փոքր մասը Տաղաւէր ստորագրութեամբ հրատարակած էր Սիմոն Յակոբեանի Արեգ ամսագրին մէջ 1924ին: Հ. Ակինեան, որ ինքն իսկ դիտաւորութիւն ունէր քուլակեան տաղերու հաւաքածու մը պատրաստելու, իմանալով, որ ես ինքս որոշած եմ Խորհրդ. Հայաստանի կառավարութեան իսկ առաջարկով՝ նոյն աշխատանքը կատարել, ազնուօրէն յանձն առաւ հրաժարիլ իր ծրագրէն եւ ինծի հաղորդեց Վիեննայի ձեռագրի տաղաշարքերուն օրինակութիւնը, պայմանով, որ ան նախ իր անունով երեւար Անանիտի մէջ, ինչպէս եւ եղաւ: Իսկ իր էջմիածնի եւ Երեւանի քուլակեան տաղերու օրինակութիւնները շիրքայ ունենալ, որովհետեւ այդ օրինակութեանց տետրերու տասնեւմէկ ծրարներէն, որ Երեւանէն իրեն զրկուեցան իր Վիեննա դառնալէն յետոյ, ինը ձեռքը հասան, եւ երեքը ճամբան կորսուեցան, եւ այդ երեքին մէջ է, որ կը գտնուէին քուլակեան օրինակութիւնները:

Այդ պակասը սակայն չի նուազեցնիր արժէքը ներկայ հաւաքածուին, որ արդէն իսկ շատ ճոխ է, տասն անգամ աւելի ճոխ, քան այն, զոր հրատարակեցի երեսունեւօթը տարի առաջ Նահապետ Քուլակի Դիւանը տիտղոսով: Այդ ոսկեհանքը շատ հարուստ է, եւ վստահ եմ, որ ուրիշ ձեռագրական հաւաքածուներու մէջ ալ եթէ աչքէ անցուին դեռ շքնուած տաղարաններ, պիտի գտնուին այս շարքին պատկանող նորանոր տաղեր, ոմանք այս բանաստեղծութիւնը հիմնող մեծ աշուղին վերագրուելու արժանի, այլք— աւելի բազմաթիւ— ուրիշներու կողմէ հետեւողաբար շարադրուած: Ապագայ հրատարակութիւն մը այս տաղաշարքերու հաւաքածուին՝ պիտի ըլլայ ուրեմն ապահովապէս աւելի ստուար...

Ինչ որ մեզի հասած է մեր հին աշուղական բանահիւստութենէն— բայց ի որոշ թիւով ժողովրդական երգերէ եւ քանի մը անանուն աշուղական հին տաղերէ,— քերթողական երկու մեծարժէք շարքեր են, իրարմէ շատ տարբեր՝ նկարագրով ու ոճով, բայց իբր հայ բանաստեղծական հանձարի արտադրութիւն՝ հաւասարապէս թանկագին, երկուքն ալ առանց հեղինակի անունի մեզի հասած. մին՝ ձեռագիրներու միջոցով մեզի փոխանցուած սիրային, խրատական եւ պանդխտական երգերու շարքն է, զոր «քուլակեան» կ'անուանեմ ես, միւսը՝ ժողովրդական աշուղներու կամ գիւղացի հէքեաթասացներու բերանացի աւանդութեամբ դարէ դար պահպանուած եւ մեր օրով բանասէրներու ձեռամբ հրատարակուած «Սասնայ Մոսեր» կամ «Ջոջանց Տուն» ընդհանուր սիտղոսով հանրածանօթ բազմաձիւղ դիւցազնավէպի զանազան մասերու հոյակապ շարքը ու նաեւ ասոր զուգեակը կազմող ու դեռ շատերուն անծանօթ մնացած դիւցազնավէպերու ուրիշ խումբ մը, «Քաջանց Տուն» անունով աւանդաբար

մեզի հասած եւ որոնց մէջ Ստեփան Կանայեանց, որ բազմամեայ ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է այդ նիւթին, կը տեսնէ Հայ Արշակունի թագաւորներէ ոմանց, մասնաւորապէս Արշակ Բ.ի եւ Պապի, ժամանակաշրջանի դէպքերու ցոլացում մը:

Տաղաշարքերը, զոր 1897ին Ս. Ղազարու թիւ 1371 ձեռագրին մէջ գտայ, ոեւէ հեղինակի անուն չէին պարունակել, բայց անոնք մեծ մասամբ անձնական տաղանդի մը, ինքնատիպ ու հայադրոշմ վարպետ աշուղի մը կնիքը կը կրէին. երբ ատեն մը ետքը Հայեցի յառաջաբանին մէջ կարդացի այն քանի մը տողերը, ուր Արիստակէս վարդապետ Տէվկանց կը յայտարարէ, թէ այդ հաւաքածուին մէջ հրատարակուած ընդարձակ տաղաշարքը գործն է Նահապետ Քուլակ վարպետ աշուղին, որ իր թոռան հետ (նոյնպէս աշուղ) կը հանգչի Վանայ Խառակոնիս գիւղին մէջ, կառչեցայ այդ անունին, որովհետեւ այն շարքերը, զոր գտած էի Վենետիկ եւ անոնք, զոր յետոյ գտայ Փարիզ եւ այլուր, արեւակից արտադրութիւններ են եւ անոնց լաւագոյն կտորները— սիրային տաղերէն շատերը եւ խրատական տաղերուն ու պանդխտի երգերուն մէկ մասը,— ապահովապէս գործն են նոյն բանաստեղծին, միակ մեծ աշուղի մը: Այդպիսի անունի մը պէտքը կը զգայի նաեւ, որովհետեւ հայ աշուղական եւ աշուղաձև բանաստեղծութեան հին ու նոր հատընտիր էջերու ֆրանսերէն թարգմանութեանց հաւաքածու մը պատրաստելու վրայ ըլլալով, կարելոր էր ինծի համար այդ հաւաքածուին գլուխը կարենալ դնել հայ հին մեծ աշուղի մը գործը, աշուղական բանաստեղծութեան հետեւողութեամբ տաղեր գրող հմուտ եկեղեցական կամ աշխարհական բանաստեղծներու գործերէն առաջ: Անշուշտ այդ Նահապետ Քուլակը, որուն ես ինքս ալ հետեւելով Տէվկանցի՝ կը վերագրէի սիրային, խրատական ու պանդխտական այդ երգերը, ԺԶ. դարէն առաջ չէր կրնար ապրած ըլլալ (շատ մը պատճառներով), ուրեմն եւ աւելի ետքը արտադրած էր իր երգերը քան Կոստանդին Երզնկացին, Յրիկը, Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացին, Խաչատուր Կեչառեցին, Առաքել Սիւնեցին, բայց այդ գործը կը ներկայացնէր հին ու հարազատ հայ ժողովրդական երգիչի բանաստեղծութեան գեղեցկութիւնը, ոճը, գնացքը, որոնց հետեւելով («յայտնի ձայնով», ինչպէս կ'ըսէ Կոստանդին Երզնկացին իր սիրային տաղի փորձին մէջ) թէ՛ Կոստանդինը, թէ՛ Յրիկը և թէ՛ բոլոր մեր միւս բանաստեղծները ԺԳ. դարէն մինչեւ ԺԸ. դար իրենց քերթուածները արտադրեցին, քերթուածներ, որոնք հայ հին աշուղական բանաստեղծութեան ազդեցութիւնը կրած ըլլալով հանդերձ, մեծապէս տարբեր են անկից:

Ահա ինչ որ Տէվկանցը կ'ըսէ այդ մասին Հայերգի յառաջաբանին այն հատուածին մէջ, որ Քուլակի նուիրուած է եւ զոր մասամբ յիշատակեցի արդէն՝ «Այս Մովական գիշերս ի բուն երգն նահապետ Քուլակինն է, որ օրինակուած է Ռէւի Սեբաստիա եւ նոյն օրինակէն հանած է կրկին ՌՃՂէ թուին (1740) Պետրոս Երէցն, որ իւր կողմանէ կը յաւելու վերջընթեր Մովական երգին սոյն երկտող ոտանաւորը՝ Տէմիշ տէ իշմիշ նուշի, եւ այլն»:

Յայտնի է, որ Տէվկանց այդ տաղաշարքը արտադրած է Պետրոս Երէցի օրինակած տաղարանէն, քանի որ անոր կողմէ նոյն ձևագրին մէջ այդ տաղաշարքին ներքեւ աւելցուած երկու տող թուրքերէն ոտանաւորն ալ մէջ կը բերէ: Տէվկանցն իր նոյն յառաջաբանին մէջ տուած է նաեւ օրինակութիւնը յիշատակարանի մը, զոր գտած է Խառակոնիսի Ս. Թէոդորոս եկեղեցւոյն մէկ ձևագիր Աւետարանին մէջ եւ զոր գրողն է այդ նահապետ Քուլակին թոռան թոռ աշուղ Քուլակը, որ վերջին ստացողն է եղեր այդ Աւետարանին.

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան... Քուլակ անուն բարի մտական որ ստացող եղև սորան.

«Յիշեցէք զՔուլակն եւ զմիւս կենակիցն, զԹանգխաթունն: Դարձեալ յիշեցէք զՔուլակն եւ մեծ պապն իւր նահապետ վարպետն, որ մականուն աշուղ Քուլակ ասի: Դարձեալ յիշեցէք որ ստացաւ զսա եւ ետ ի դուռն սուրբ Թէոդորոս զօրավարին ի ձեռն տէր Մելքիսեթին... Յիշեցէք զվերջին ստացող սորա, որ ստացաւ ի հալալ ընչից իւրոց Քուլակն ի թուին Հայոց ՌՁՁ (1637)»:

Ու Տէվկանց կ'աւելցնէ՝ «Խառակոնիս բազմահայ գիւղ մի է ի Տոսպ գաւառն Վասպուրականի, Արջակայ լճակի արեւելեան եզրն եւ Քուլակ աշուղին ու իւր պապ նահապետ աշուղին սեպհական գիւղն է, որ թոռն եւ պապիկովն միասին հոն թաղուած են եւ գերեզմաննին իբրեւ ուխտատեղի համարուած է գիւղացւոցմէ»:

Տէվկանց չ'ըսեր, թէ ի՞նչ փաստի վրայ հիմնուելով՝ այդ տաղաշարքը վերագրած է նահապետ Քուլակին: Պետրոս Երէցի օրինակած տաղարանի՞ն մէջ արդեօք գտած է այդպիսի յիշատակութիւն մը: Բայց ինչո՞ւ այդպիսի կարեւոր յիշատակարան մը մէջ բերած չըլլայ, ինք որ նոյն իսկ Պետրոս Երէցի աւելցուցած թուրքերէն անհամ երկու տողերը յիշատակած է: Ըսի արդէն, թէ Ս. Ղազարու թիւ 1371 ձևագրին, Փարիզի Մատենադարանի տաղարանին եւ Կոստանբանցի ժառովածուի երկու տաղաշարքերուն մէջ հեղինակի անուն չկայ. նույնպէս եւ անկից ի վեր գանազան ձևագրներուն մէջ երեւան ելած նմանօրինակ տաղաշարքերը

հեղինակի անուն չեն կրեր: Հայերգի օրինակին մէջ տիտղոսն է՝ Յալագի հագոյ եւ սիրոյ ոտանաւոր է բան. միւս ձևագրներուն մէջ տիտղոսներն են՝ Հայրէն սիրոյ, Երգ ուրախութեան, Տաղ սիրոյ, Տաղ սիրոյ գեղեցիկ, Տաղ հայրէն վասն ուրախութեան, Հայրենի կարգաւ, Դարձեալ Հայրէն, տիտղոսներ, զոր յայտնապէս օրինակիչներն են, որ դրած են: Իսկ Քիլիսի ձևագրին տաղաշարքերէն մին կը կրէ նոյն իսկ սա տիտղոսը՝ Հայրենիք (այսինքն՝ հայրեններ) սիրոյ վերայ ասացեալ ի աշուղներուն, եւ նոյն ձևագրի երկրորդ տաղաշարքին տիտղոսն է Հայրենիք անտունի (այսինքն՝ անտունի) ասացեալ: Հեղինակի անուն մը չգտնուիլը ապացոյց մը չէր սակայն այդ տաղերուն, որոնց մէկ ստուար մասը անձնական ինքնատիպ տաղանդի մը դրոշմը կը կրեն...

...«Երբ այս աշխատանքի մասին՝ տպուելուց առաջ՝ զեկուցեցի Հայաստանի Գիտութեանց եւ Արուեստի Ինստիտուտի Պատմ. Հասարակագիտ. բաժնի հերթական նիստերից մէկում, ընկ. Աշխարբէզ Քալանթարը 1917 թուի հնագիտական արշաւախմբի նիւթերից հաղորդեց, թէ Խառակոնիսի Ս. Թէոդորոս եկեղեցու հանգստարանում աշուղ Քուլակի գերեզմանաքարը, որ ինքը լուսանկարել է, ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Սա արեւ, Քուլակ Թի Ռեւի յղ Քս». ըստ այսմ Քուլակը մեռած է 1041 + 551 = 1592 թուին, բայց անունը «նահապետ» չկայ. դրա փոխարէն «սա արեւ»: Արդեօք սխալ ընթերցում չէ՞ «նահապետ» կամ «Շատարեւ» բառի»:

Ինծի կու թուի, թէ «Սա արեւ»ը սխալ ընթերցում չէ, այլ տեղացւոց սքանչազման մէկ հինաւորաց վկայութիւնը այդ մեծ աշուղի մասին՝ թէ անիկա ԺՁ. դարուն իբր բանաստեղծութեան արեւ մը ճառագայթեր է Վանայ ու մասնաւորապէս Խառակոնիսի մէջ: Այդ գերեզմանաքարի արձանագրութիւնը որոշ գաղափար կուտայ նաեւ այդ մեծ աշուղին ապրած ժամանակաշրջանին վրայ. ան մեռեր է, կ'ըսէ արձանագրութիւնը, 1592ին, ուրեմն ապրեր է ԺՁ. դարու ընթացքին, ինչպէս եւ կը գուշակէինք Տէվկանցի մէջբերած յիշատակարանէն:

Տէվկանց «Այս ծովական գիշերս ի բուն» տաղաշարքը (որ հարկւր յիսունեւորս տաղ կը պարունակէ) հրատարակած է իբր միակ բանաստեղծութիւն մը, եւ արդէն զայն կ'անուանէ «Այս ծովական գիշերս ի բուն երգն», մինչդեռ ոչ միայն յայտնապէս անջատ տաղիկներու հաւաքում մըն է, այլ եւ միակ տաղաշարք մըն ալ չէ, այլ ձևագրին մէջ իրարու ետեւէ օրինակուած մէկ քանի տաղաշարք, զոր Տէվկանց օրինակած ատեն միացուցեր է:

Տէվկանցի հրատարակութեան մէջ կը նկատուին՝ բազմաթիւ — եւ

կարեւոր— սխալներ, որ իր կողմէ կատարուած օրինակութեան սխալներ են. ատոնք ուղղած եմ քուչակեան տաղիկներուն հաւաքածուն կազմած ատենս:

Անցողակի բնեմ հոս, որ անճիշդ է նաեւ Տէվկանցի պեղումը «Կիւզէլ մի ես ի յԱնկիւրիէ տեսի» սիրերգին թոռ Քուչակի գործն ըլլալու մասին. այդ գողտրիկ տաղը արտադրութիւնն է Սարկաւագ Բերդակեցի անունով աշուղածեւ բանաստեղծին, որմէ ունինք նաեւ Գովֆ խաղողի զմայլելի տաղը. ուրիշ ձեռագիրներու մէջ այդ տաղն ունի վերջաբան մը, ուր Սարկաւագ իր անունը որոշապէս կը յիշատակէ իբր հեղինակ. Տէվկանց վարդապետի ձեռքն անցած օրինակին մէջ այդ տաղը շունի այն երեք տունով ու տաղին ոճն ու լեզուն պահպանող վերջաբանը, ուր հեղինակը «Սարկաւագ ասող բանիս» կ'անուանէ ինքզինքը, այլ ընդհակառակն իր վերջին տողերուն մէջ կը կրէ անունը «Վանեցի Քուչակի»՝ «ի գեղէն խառնակոնիսայ», եւ ուր կ'ըսէ, թէ «հարիւր տարին լցեր է» եւ ա՛լ «մտքիկն ի վերայ չի գար» (այսինքն թէ յիշողութիւնն սկսած է կորսնցնել): Այդքան յառաջացեալ տարիքի մը եւ այդ կէս զառամեալ վիճակին մէջ զրտնուող աշուղ մը անհնար է, որ կարող եղած ըլլար շարադրել այդ վառ սիրոյ երգը, եւ արդէն իր այդ քանի մը տողով վերջաբանը շուրջը ըսել, թէ ինքն է գրած այդ տաղը, այլ թէ ինքը՝ հարիւրամեայ Վանեցի Քուչակ, որ թոռ Քուչակը պէտք է ըլլայ, յիշողութեամբ է, որ արտագրած է այդ տաղը, որուն բուն վերջաբանը միտքը տկարացած ըլլալուն պատճառով չի յիշեր:

Այս բոլոր թերութիւնները չեն նուազեցնէր քուչակեան տաղիկներու այդ առաջին եւ շատ կարեւոր շարքն առաջին անգամ հրատարակած ըլլալու մեծ արժանիքը, զոր ունեցած է Տէվկանց վարդապետը:

Տէվկանցէն յետոյ, Կ. Կոստանեանցն է, որ իր «Միջնադարեան Հայոց տաղեր եւ ոտանատրներ» ժողովածուի Ա. պրակին մէջ (տպուած Թիֆլիս 1892ին) հրատարակած է խրատական տաղերու շարք մը եւ Բ. պրակին մէջ (տպուած նոյնպէս Թիֆլիս 1892ին) սիրային տաղ մը եւ երկու տաղաշարք: Այդ տաղաշարքերուն եւ Տէվկանցի Հայերգին Նահապետ Քուչակի վերագրուած ընդարձակ տաղաշարքին միջեւ գոյութիւն ունեցող յայտնի արեւակցութիւնը Կոստանեանց տեսած ու մատնանիշ ըրած է իր ժողովածուի Ա. պրակի ծանօթագրութեան մէջ, ուր կ'ըսէ.

«Այս տաղն (ինքն ալ այդ խրատական տաղաշարքը, որուն տաղիկները արդէն աւելի Պուլգեան են, քան Քուչակեան, միակտուր տաղ մը համարած է), օրինակուեցաւ 1695 թուին գրած տաղարանից. մեզ այնպէս է երեւում, որ սա վերջացած չէ, միեւնոյն ժամանակ եւ աւելի հին է,

քան յիշեալ թուականը: 1583 թուին օրինակուած մի երգի մէջ կան այս տաղից հատուածներ. տես Հայերգ, երես ԺԲ. եւ 31: Այդ հանգամանքն եւս առիթ է տալիս մեզ՝ որոնելու առնչութիւնը մեր առաջարկած երգի եւ Հայերգի օրինակին մէջ: Ով որ ծանօթ է Հայոց ժողովրդական երգերի եւ առհասարակ ժողովրդական բարբառի ոգուն, նա չի կարող չխոստովանել, որ այդ երկու երգերն էլ կրում են իրենց վրայ պարզ ժողովրդականութեան դրոշմ եւ շատ աւելի հին են, քան յիշեալ թուականները: 1583-ին օրինակուած երգի հեղինակ համարում է Վասպուրականի խառնակոնիս գիւղացի աշուղ Նահապետը, որի մականունն է Քուչակ: 1637ին, սորա թոռը, որ նոյնպէս կոչուել է Քուչակ, մի յիշատակարանի մէջ ասում է, որ Նահապետը իւր «մեծ պապն» է: Եթէ ընդունինք, որ Նահապետը Քուչակի պապի հայրը կամ պապի պապն է (այլ ոչ հօր կամ մօր հայրը), այն ժամանակ կը հետեւի, որ նա ապրել է ԺՂ դարի սկզբներում. ուրեմն նրա անունով մնացած երգն, որ օրինակուած է 1593 թուին, աւելի հին է: Նահապետի երգի վերնագիրն է «Յաղագս հոգույ եւ սիրոյ ոտանատր է բանս», իսկ առաջին տողի խոսքերն են «Այս ծովական գիշերս ի բուն ես երկու շրջան մանեցի»: Արդ, եթէ համեմատելու լինենք մեր առաջարկած երգը, որ օրինակել ենք 1695ին գրած տաղարանից, Նահապետի երգի հետ կ'երեւի, որ նոքա ծագմամբ ժամանակակից են»:

Հոս՝ Կոստանեանց կը յիշատակէ Բագան ի յանտառ մտիւն, Զինչ ուր ես հետ ինձ արի, Մարդն ուր ի խաբիպութիւն երթայ, Աշխարհս է կանանչ մարգեր քառեակները, որոնք շատ քիչ տարբերութեամբ կը գտնուին թէ՛ իր հրատարակած տաղաշարքին եւ թէ՛ Հայերգի տաղիկներու ընդարձակ հաւաքածուին մէջ, եւ կը յանգի հետեւեալ եզրակացութեան. «Այս տների նմանութիւնը մեր առաջարկած աստղանիշ տների հետ ակններե է: Ինչ որ կը վերաբերի Նահապետի անունով յայտնի երգի միւս մասերին, կարող ենք ասել, որ նոքա առհասարակ ժողովրդական երգից առնուած կտորներ են եւ Նահապետն իսկապէս ժողովող է այդ մասերի, այլ ոչ հեղինակ»:

Այս եզրակացութիւնը սխալ է. Հայերգի տաղաշարքին մէջ կան սիրային կամ խրատական տաղիկներ, որ արդարեւ ժողովրդական երգի նկարագիր ունին. բայց մեծ մասամբ այդ տաղիկներն անհատական խառ-

1 Կոստանեանց այդ միջոցին չէր գիտեր, որ ինքն իսկ քիչ յետոյ պիտի գտնէր ու հրատարակէր (Նոր ժողովածու, Գ. պրակ) Ֆրիկի վերագրուած խրատական տաղաշարք մը. ինչպէս եւ սիրային ու խրատական տաղիկներու անանուն շարք մը, ուր կան տաղիկներ, որ կը գտնուին նաեւ Հայերգի տաղաշարքին մէջ:

նուաժքով եւ նուրբ արուեստով մեծատաղանդ աշուղի մը գործն են. «ժողովող» մը չէ ատոնց հեղինակը, այլ ստեղծագործ քնարերգակ:

...Հայաստանի կառավարութիւնէն ընդունուած ու ժողովուրդին պարտադրուած այլանդակ նոր ուղղագրութիւնը, որ անոր կեանքին մեծ սխալն է եւ որուն այդպիսի լուրջ գիտնականի մը կողմէ յղացուած ըլլալը զարմանալի եւ անհասկանալի առեղծուած մը պիտի մնայ ինծի համար, չի կրնար սակայն մեզի մոռցնել, որ ան երկրորդ գտիչն է՝ Գարեգին Սրուանձտեանց վարդապետէն յետոյ՝ «Սասնայ Մռեր» դիւցազնավէպին, որուն մէկ մասի երկու կարեւոր փոփոխակները գրի առած է, եւ այդ դիւցազնավէպին նուիրած է ուսումնասիրութիւններ, որ ամենէն հմտալիցներէն ու խորաթափանցներէն են մեր մէջ: Ան հեղինակն է Հայոց պատմութեան ու մշակոյթին հետ կապ ունեցող այլազան նիւթերու վրայ բազմաթիւ կարեւոր աշխատութեանց, որոնք երեւցած են հանդէսներու մէջ կամ լոյս տեսած են գրքի ձեւով, ինչպէս «Հայ ժողովրդական Առասպելները Մովսէս Խորենացու Պատմութեան մէջ», «Հայոց Լեզուի Տեսութիւն», «Հայոց Լեզուի Տաղաչափութիւն»: Ինքն է որ, Կարապետ Մելիք-Օհանջանեանի հետ կազմեց «Սասնայ Մռեր»ու բոլոր մասերուն ծանօթ փոփոխակներու լիակատար հաւաքածուն՝ ներհուն յառաջաբանով մը եւ ծանօթագրութիւններով մեկնաբանուած, եւ որուն առաջին հատորը քանի մը տարի առաջ հրատարակուեցաւ: Քուչակեան բանաստեղծութեան նուիրուած իր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնն ալ, որ Հայաստանի Պետական Համալսարանի Տեղեկագրին մէջ երեւալէ յետոյ՝ հատորի մը մէջ ամփոփուեցաւ, մեծարժէք աշխատութիւն մըն է, ուր Քուչակի վերագրուած տաղիկներու լեզուին, արուեստին, տաղաչափութեան, անոնց մէջ տեղական ու ցեղային բարքերու բնորոշ գիծերու հոգեբանութեան մասին շատ շահեկան տեսութիւններ կան, որոնց ոմանց համաձայն չեմ, բայց որոնց շատերը կը գտնեմ ճիշդ դիտուած ու լաւ բանաձեւուած:

Սակայն քանի մը էական կէտերու մասին ինչ որ Աբեղեան կ'ըսէ այս գրքին մէջ, շատ տարբեր է իրմէ ներշնչուած Թաղէտեանի յօդուածին մէջ արտայայտուած կարծիքներէն եւ տարբեր է նաեւ քուչակեան հարցի քանի մը կարեւոր կէտերուն վրայ իմ ունեցած կարծիքէս:

«Այդ անունով (Նահապետ Քուչակ) երգիչ իսկապէս եղել է Վանայ կողմերում, կը գրէ Աբեղեան, 1923ին Պետական Համալսարանի իր դասախօսութեանց «Համառօտութեանէն» ֆրագ մը մէջբերելով (էջ 8), բայց կասկածելի է, որ Քուչակի անունով յայտնի երգերը նրանք լինին: Դրանք ժողովրդական երգեր են, միայն առանձնապէս մշակութիւն կրած»: Եւ ուրիշ տեղ (էջ 203). «Հայրէնները իրենց ամբողջութեամբ շինականի եւ

եկեղեցականի բանաստեղծութիւն չեն, այլ ազնուականութեան եւ քաղաքացիութեան: Դրանք հին գուսանների ուրախութեան երգերն են իրենց բոլոր բնորոշ գծերով»: Ուրիշ տեղ՝ (էջ 185) «Մի անգամ որ հայրէնները հին գուսանական ուրախութեան, խնջոյքի երգեր են, բնականաբար նրանց մէջ պէտք է գտնենք գուսանների եւ նրանց երգերի բնորոշ գծերը»: Ուրիշ տեղ՝ (էջ 115) «Հայրէնների այդ բոլոր յատկութիւնները մեզ բերում են այն հետեւութեան, որ դրանք բերանացի աւանդուած տաղեր են եղել եւ մէկ ժամանակի ու մէկ անհատի ստեղծագործութիւն չեն, այլ ընդհակառակն, դրանց վրայ աշխատել են բազմաթիւ սերունդներ: Ուրիշ խօսքով, այդ փոքրիկ տաղերն ապրել են ժողովրդական երգերի կեանքով եւ իբրեւ ժողովրդական երգեր գրի են առնուած զանազան ժամանակներում եւ տեղերում ու զանազան մարդկանց ձեռքով»: Ուրիշ տեղ, վերջապէս, (էջ 15) հետեւեալ վճիռը կ'արձակէ՝ «Աշուղ Քուչակի անունն, ուրեմն, այդ տիպի տաղերի վրայից պէտք է շնջել եւ այդ տաղերն անանուն թողնել, մինչեւ որ ապագայում դրանցից մէկի կամ միւսի հեղինակը գուցէ երեւան գայ...»

...Հ. Ակինեան ինքն իսկ, զանազան բանաստեղծներու եւ զանազան ժամանակներու արտադրութիւն համարելով հանդերձ այդ տաղերը, իրենց վանքի մէկ ձեռագրին մէջ գտնուած այդ նոյն շարքի տաղերը նախ մասամբ Աբեղեան, յետոյ ամբողջութեամբ Անահիտին մէջ հրատարակած տեսն, «Քուչակեան» անուանեց զանոնք:

Աբեղեան տարօրինակ կը գտնէ, որ Նահապետ Քուչակի Դիւանին հրատարակումէն ի վեր այլ եւ այլ տեղերէ իմ գտած եւ կամ ինծի ղերկուած նոր տաղաշարքերը աւելցուցած ըլլամ քուչակեան տաղերու հաւաքածուին, մինչ ըստ իրեն շատ շատ միայն Հայերգի օրինակին պարունակած տաղերուն կարելի է այդ անունը տալ՝ Տէվկանցի յայտարարութեան վրայ հիմնուելով: Բայց երբ Հայերգի օրինակէն ի վեր յայտնուած տաղերուն մէջ կը գտնենք փոփոխակներ այդ շարքի տաղերէ շատերուն, եւ երբ այդ բոլոր տաղերուն մէջ կը նկատենք նոյն տաղաչափութիւնը ու մեծագոյն մասին մէջ նոյն ոճն ու լեզուն, իրաւունք ունինք ասոնք ալ միացնել քուչակեան շարքին, — ինչպէս ըրած էր ինձմէ առաջ Կոստանեանց՝ իր ժողովածուի Ա. եւ Գ. պրակներուն մէջ իբր Հայերգի մեծ «երգ»ին լրացուցիչ հրատարակելով իր գտած «տաղ»երը:

Անհրաժեշտ է, մեր հին բանաստեղծութեան մէջ բացառիկ տեղ մը գրաւող այս շարքը բացատրելու համար, ենթադրել՝ սկիզբը՝ որոշ թուականի մը՝ մեծ բանաստեղծ մը, որ հիմներ է այդ ոճը, այդ դպրոցը: Ատիկա ընելու համար, ան օգտուեր է հին ժողովրդական երգերէն եւ փրմէ

առաջ եկած լաւագոյն գուսաններու տաղերէն. ան իբր տաղաշափական ձեւ ընդգրկեր է «հայրէն»ի շափը, որ հայկական հին շափ մըն է: Ան եղեր է մեծ աշուղ մը, հաւանօրէն Ակնայ շրջանին մէջ ծնած, կազմուած եւ որ իր կեանքին վերջին մասը խառակոնիսի մէջ անցուցեր է: Ան արտադրեր է բազմաթիւ գեղեցիկ երգեր, որոնք տարածուել են բերանէ բերան, հետեւորդ աշուղներու միջոցով, եւ ատենք բերնուց գիտցողներէն ոմանք վերջ ի վերջոյ ձեռագիրներու մէջ գրի են առեր անոնցմէ այս կամ այն խումբը:

Անհնար է անշուշտ ձեռագիրներու մէջ գտնուած տաղաշարքերու բոլոր տաղերը վերագրել այդ մեծ աշուղին: Անոնք կը բաժնուին հինգ մասի. 1. Տաղեր, ներշնչումով ու արուեստով՝ գերազանց, մեծ մասամբ սիրոյ երգեր, պանդուխտի ողբեր, ու նաեւ խրատական տաղեր (անոնք որ ժողովրդական ոգի եւ լեզու ունին եւ որոնց մէջ ազատ շունչ մը կը զգացուի). 2. Անոնք, որ քուլակեան գեղեցիկ տողեր կը պարունակեն, բայց աղաւաղուած, պակասաւոր են, կամ անհարազատ, օտար տաղերու խառնուած. 3. Միջակ, թոյլ տաղեր, որ հետեւորդ աշուղներու աւելցուցած կտորներն են. 4. Խրատականներուն մէջ, մեծ թիւ մը տաղերու, որ ապահովապէս գրուած են ոչ թէ Քուլակ աշուղէն, ոչ ալ ուրիշ աշուղէն, այլ աշուղական ոճով, բայց գրաբարախառն աշխարհաբարով եւ վարդապետական մտայնութեամբ մատենագիրներէ: 5. Ժողովրդական երգեր, անանուն միամիտ ֆոլքորական արտադրութիւններ, որոնք կրնան աւելի հին ըլլալ, քան Քուլակը, բայց իրմէ քիչ մը կոկոնելով իր տաղաշարքերուն մէջ մտցուած, կամ Քուլակի հետեւորդ այլ աշուղներու կողմէ եւ կամ այդպիսի տաղեր երգելով տարածողներու կամ օրինակողներու ձեռքով այդ շարքերուն վրայ աւելցուած:

Ներկայ հաւաքածուին ընդհանուր տիտղոս դրած եմ «Հայրէններու Բուրաստանը»...

...Քուլակեան այդ տեսակ սիրերգներուն ու բոլոր պանդուխտի երգերուն, ինչպէս եւ Ակնայ սիրերգներուն, օրօրներուն, մահերգներուն, դարբայի ողբերուն մէջ է, որ մենք կը գտնենք մեր բանաստեղծութեան ամենէն քնքուշ, հոգելից, ազնուաշունչ շեշտերը: Ու թող այդ հակասական թուող երկուութեան մէջ՝ այդ բոլոր այլազան ոգիով ու շունչով հայրէններուն մէկ բանաստեղծի վերագրելիութիւնը շնորհունորները իրենց թէգին փաստ մը չկարծեն գտնել: Քուլակեան բանաստեղծութիւնը, «մարդկային»՝ ամէն բանէ առաջ, անկեղծօրէն, ազատօրէն կ'արտայայտէ մարդկային ճակատագրին, մարդկային հոգւոյն ու մարմնոյն, մարդկային մտքին ու սրտին գլխաւոր— ու յաւիտենական— խորհուրդ:

ները, տեսիլները, կիրքերը, ցաւերը, պատրանքները, հրճուանքները, եւ բնական է, որ հոն գտնենք մարմնոյն աղաղակները, սրտին հեծիւններուն, մտքին որոնումներուն ու վրդովումներուն, երեւակայութեան երազանքներուն հետ,— ինչպէս Խայեամի, Հաֆըզի կամ Սաատիի, Վիլլոնի, Ռոնսարի, Հայնէի, Պոտլեոի, Վերլէնի մէջ:

Գ.

Արեղեան ճիշդ կը նկատէ, թէ հայրէնները— Քուլակի վերագրուած հայրէնները — մեծ մասամբ՝ գիւղական միջավայրի արտայայտութիւն չեն, այլ քաղաքի կենցաղի, ազնուական ունեւոր դասու միջավայրի ծնունդ:

«Հայրէններն իրենց ամբողջութեամբ շինականի բանաստեղծութիւն էլ չեն: Արդարեւ, աշխարհականների կեանքից առած բազմաթիւ գծեր... երեւան են գալիս այժմ մեր գիւղերում ու գիւղական բանաստեղծութեան մէջ, բայց դրանք ընդհանուր բնաւորութիւն ունին, եւ գիւղացու եւ քաղաքացու կենցաղին են յարմարում: Այդ տաղերն ընդհանուր առմամբ շունին մեր արդի ժողովրդական քառեակների պարզութիւնը եւ մանաւանդ պարզամտութիւնը, եւ ապա՝ որ գլխաւորն է՝ դրանց մէջ— գոնէ ինձ ծանօթ հայրէնների մէջ,— չենք գտնում բուն գիւղական կեանքն իր պարագամտութիւնը, ինչպէս են վար ու ցանք, հունձ ու կալ եւ նմանները, որ յաճախ յիշում են մեր արդի ժողովրդական սիրու երգերի մէջ: Եթէ դրանք շինականի բանաստեղծութիւն լինէին, անպայման պէտք է այդ գծերը պահուած լինէին նրանց մի մասի մէջ: Այդի ու պարտէզ յաճախ ենք տեսնում հայրէնների մէջ, բայց դրանցով պարագել են ոչ միայն մեր դաշտային գիւղերը, այլ եւ քաղաքները...»

...«Քուլակ» անունով ուրիշ աշուղներ ալ գոյութիւն ունեցած են Վանայ մէջ, զոր բնաւ պէտք չէ՝ եւ կարելի չէ՝ շփոթել մեզ զբաղեցնող տաղաշարքին հեղինակ մեծ աշուղին հետ: Մին այն գրաբարախառն ուսուկահայերէնով գրող տաղասացն է, որ շարադրած է «Ս. Աստուածածնի Գովք»ը, որուն երկու փոփոխակներ հրատարակուած են իմ եւ Քաղէոսեանի կողմէ. այդ քսանեօթը տունով (Քաղէոսեանի օրինակ՝ քսան երեք) զուտ կրօնաշունչ բերթուածին վերջին տունին մէջ հեղինակն ինքզինքը կ'անուանէ Ես նրաստ Քօշակ ու ասեմ ի Վան. Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ գտնուող ձեռագրին պարունակած օրինակը՝ զոր ես հրատարակած եմ, իր վերջին երկու տուններուն մէջ հեղինակին անունը կուտայ սա ձեւերով՝ Այս աշրխ Քօշէկս ու կ'ասեմ ի Վան, եւ Տրւէ գողումին 'ու ասէ գհայր մեղան— Աշրխ Քեօշէկին հոգոյն միաբան»:

ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ՏԱՂԱՇԱՐՔԵՐ

(Նորագիտ եւ անտիպ ֆառեակներ)
(Հատվածաբար)

1937-ի ուղեւորութեանս ընթացքին գտայ Քուչակեան կոչուած նոր տաղաշարքեր, որոնց մէջ կան անտիպներ ալ, թէեւ մեծ մասամբ փոփոխակներ: Ես այդ նիւթերը երեք զատ մասերու բաժանելով հոս կը ներկայացնեմ:

Ա. ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ՀՆԱԳՈՅՆ ՏՊԱԳՐԵԱԼ ՏԱՂԱՇԱՐՔ ՄԸ

«ՎէՄ»ի շորորդ հատորին մէջ (մարտ-ապրիլ, 1934) ներկայացուցի աշխատութիւն մը «ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ՏԱՂԱՇԱՐՔԵՐՈՒ ՀՆԱԳՈՅՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» խորագրով: Այս աշխատութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով դիտել տուած էի, որ Քուչակեան կոչուած քառակները արդէն հիներէն իսկ արժանի նկատուած էին հրատարակութեան համար: Ատոր փաստ ցոյց տուած էի 1792-ին Կ. Պոլիս հրատարակուած «Պղնձէ ֆաղաֆ» հատորին վերջը հրատարակուած 12 քառակները, որոնք մեր Քուչակեան անուանուածներու ուրիշ հրատարակութեան մըն ալ հանդիպած էի հին Յայսմաւուրքի մը մէջ, որմէ ըրած ընդօրինակութիւններս ունիմ: Սակայն մանկութեան օրերուս ըրած այդ ընդօրինակութեանցս հետ չէի գետեղած նաեւ հրատարակութեան տարեթիւր, եւայլն, որ ըստ իս դարձեալ ԺԸ դարէն ըլլալու էր:

Արդ՝ 1937-ին Փարիզ Նուպարեան մատենադարանին մէջ պրպըտումներու ընթացքին հանդիպեցայ նաեւ խնդրոյ առարկայ Յայսմաւուրքին, հրատարակուած 1730-ին Կ. Պոլիս, Գրիգոր դպիր Մարզուանցիէ: Այսպիսով, Քուչակեան տաղաշարքերը ոչ թէ «Վէմ»ի մէջ ըսածիս պէս 1792-ին առաջին անգամ հրատարակուած են, այլ ատկէ 62 տարիներ առաջ, 1730-ին:

Քուչակեան հնագոյն հրատարակութիւնն ունի հետեւեալ խորագիրը.—

«Բանք պիտանիք եւ օգտակարք հոգեշահիք: Ասացեալ առաջնոց գիտնոց գեղջուկ բանի»:

Հոս կը կցեմ ուրիշ տաղաշարք մըն ալ, հաւանաբար Քուչակեան, որ ցարդ անտիպ կը մնայ: Տաղաշարքս առած եմ իմ ձեռագիրերու հաւաքածոյին Կ. Պոլիս 1678—81-ին գրուած ճոխ մէկ տաղարանէն. էջ 137ա—137բ.

ԱՅԼ ՏԱՂ ԵԱՀԱԻՏ:

- 1.— Յառաջն որ աշխարհս եկի. հանց յիստակ զինչ ըզհայելի. ժրմիկ մի ի վերայ անցի. ժանկ առի զինչ ըզպղնձի: Զաւրն ի բուն ի շուրջ կուգայ. փրշաբեր սերմունք ցանեցի. Դարձայ ի վերայ տեսայ. նա զհոգիս ի հուրն այրեցի:
- 2.— Հոգիս ի մարմինս ասաց. թէ տրիմար ողորմ ու լալի, Վաղըն դատաստան լինի. զիս արիր որդի գեհնի: Հոգիս է տրիուր նըստեր— զով որ տեսնու լալով գանկտի. Թէ եղէ ես հարամին ընկեր. նա թալնեց զիս ւ արար գերի:
- 3.— Ահաւոր աշունն երեկ. կու շարժիմ քամին կու տանի. Յօղվածս ի թառմել առեր. զինչ կըտրած ծառն որ ցամաքի: Ոտիցս ի գընալ առնում. նա դողայ ի յետ գըլորի. Աչերս իմ սակաւ հայի. իմ թութակ լեզուս շիօսի:
- 4.— Գարբիէլն երբ խընդիր որ գայ. հիւանդին լեզուն կու կապի. Ահեղ ահարկու է նայ. որ սրբէն հուր ընկու թափի: Հիւանդագին յաջ ու ծախ ընկնի. թէ հասիք ուր կայք սիրելիք. Աւաղ ու եղուկ ասէ. գեղեցիկ շէնըս կու քակի:
- 5.— Տանին մէջ հողուն դրնեն. որ մութն ու խաւար կու լինի. Տանջողքն անողորմ կուգան. որ մագիլք ունին պղընձի: Զանթուն որդունքն մեծ կասեն. քան զլերինքդ ու այլ աւելի. Գայ տեսնու եւ ուրախ լինի. թէ քեզի համար սնանէի:
- 6.— Զայր ամէնն աղամ արար. որ լըսեց կընոչն եւայի. Նա աստուածութեան ըսպասեց. զմեզ կոխան արար սատանայի: Զէտ ըզնան կամ ծովուն միջին. երերման թէ երբ գայ քամին. Միթէ ողորմած լինի. եւ հանէ զնաւս ի ցամաքի:

Սուրբ զաստուածածինն ունիմք բարեխօս որ գայ հասնի.
Սւ աղաչէ զիւր միածինն. որ զբթայ եւ ինքն ողորմի:

Գ.— ՍԻՐՈՅ ՔԱՌԵԱԿՆԵՐ

Սեփական ձեռագիրներու հաւաքածոյիս մէկ տաղարանին մէջ
Ժէ—ԺԸ դարու զանազան գրչութեանց գործ, (էջ 19ա—23բ) կան Քու-
շակեան երկու տաղաշարքեր, զորս կարգով հոս կը ներկայացնեն:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՂԱՇԱՐՔԸ

- 1.— Աղէկ մի սիրէր եմ ես որ երեսն Գ(3) ծին ունի
Բերան է բոլոր ւ աղ(ւ) որ տուփ նման գէտ զքան զխննկէնի
Աշխարհս այլ ի յափ առի հայեցայ քան զհայելի
Դարձայ ւ այլ ի վար դէ չի գտայ սրտով սիրելի:
- 2.— Հետ այս ժամանակիս մարդուն աղ ու հաց ուտել չի
Պիտի անշափ կու ճօշան զմարդն որ տուտն այլ իրաւ կու լինի
Հոգեկ թէ զհոգիս ուզէս չէ շահեմ հանեմ տամ ի քեզ,
Վախեմ թէ զաշերս ուզես լուք ինչով հայիմ դէպ ի քեզ: (1)
- 3.— Աշերտ է ի ծով նման ծով աշուտ ծառայ լինեամ
Քանի որ ի միտքս ընկնիս ի մահուն դուռն կու գնամ
Իմ սիրտս է պատառ մը միս քու սիրտու ինչպէս դիմանամ
Հանց որ կու սիրէս դու զիս ինձ ասայ որ ես գիտեմամ:
- 4.— Աշխարհս է վարդով ի լի ես ի քեզ ապով կու կենամ
Չասես իմ սիրուն հարուն թէ ես քո աղէկն մոռանամ
Խիստ եմ կարօտեցեր իմ հար դու հաճես որ կարօտանամ
Ով որ քեզ մօտիս բերէ նա հանեմ ճիկարս իրեան տամ:
- 5.— Ապրեր եմ Ի(20) տարի ու քաշեր եմ հազար տարվան դամ
Ինչ շահ է անշահ ապրելս երբ ի քէն կարօտ կու կենամ
Տիւլար խղճայ քո գերուս քո գերուս միանակ կենալուս:
Գաղտնի ու ալանի լալուս կու վախեմ թէ ելնում աշերուս:
- 6.— Լսեր եմ որ վարդ ունիս ուղարկէ տաստա մը քո գերուս
Պագնեմ աշերուս դնեմ որ կտրի աշերս ի լալուս
Տիւլար քեզ Ի՞նչ եմ արեր հիմիկ ինձ յէ՞րէս խոովէր
Ղամաղ կացի մեր միջին քեզ դալար է հա՛կցուցեր
Խամազ է ի օձ որ զՍւայ է զալտացուցեր
Խարեր ու դրախտէն հան զլուսուն է մերկացուցեր:

!; Երկու տողերուն մէկ տարբերակը տե՛ս «Նահապետ Քուշակի (Իւանին) սիրոյ»
159-րդ քառեակը:

7.— Երկինք որոտաց թողաց աստղ իւր տեղն իսկի շմնաց
Իմ հարս ի յիսէ գնաց բիւրք հազար ծաղիկունք հետ ի լաց:
Գրեմ բարակիկ թղթիկ ուղարկեմ շատ պատգամ ու լաց
Որ տեղս բարով կացիր զքո սիրած եարն չի մոռանաս:

Յաջորդ քառեակները աւելի այլաբանական են եւ սակայն աստ
կուտամ:

- 8.— Աստընվորս ով շինեաց իւր տուն կամ ով հանգաւ սրտովն ի վերա
կամ ով եղիր քար քարի վերայ թէ երդայ յաւիտեան մնաց:
- 9.— Նա Սողոմոն տաճար շինեաց եւ ծեփեաց ոսկին ի վերան
Գրովին այլ ապիկի եղիր եւ հհան լաճվարդ ի վերան
Ի մէջ եղիր ոսկի աթոռ եւ նստաւ թագաւորն վերան
Նա աստուծոյ ի դժար եկաւ հակառակ մտաւ սատանայ:
- 10.— Մէկ այլ ձիով շափառ եկաւ կանգնեցաւ առջեւն Սողոմնի
Թէ դըժխոն հարափֆու ելեալ եւ ի տաճարն ի տես կուգայ
Շատ մալ եւ գանձ կայ հետ նորա բազում հեծել ճորտ ու ծառայ
Տաճարապետն խալաթեաց եւ մտին ի ներս շուրջ կուգայ:
- 11.— Նա Սողոմոն ցանկացաւ նմայ վերացաւ թագն ի գլխոյ նորա
Ողորմելին ի դուրս ելաւ յիշեաց զբանսն աղամայ
Թէ հրանիէ քեզ աղամ քեզի համար տէրն կուգայ
Սայի կուսէնս մարմին առնու եւ ի յայրին ծնանի տղայ:
- 12.— Նա Սիմէոն ի գիրքն առնու եւ ծեր ալեաւքն զբզվէ գնայ
Երեք թագաւորք ի տես եկին որ երեքին առնու կայ
Մելթոն Գասպար եւ Պաղտասար երկրպագեաց նմայ կուգայ
Ահա եկին յԵրուսաղէմ որ գուշակեաց աստղն նոցայ:
Ահա եկին ի բուն այրին որ հրեշտակաց բառբառքն գայ
Փառ ի բարձունս հնչէին այն ժողովուրդն զինչ որ կայր:
Ամէն: (1)

- 1.— Աստընվորըս ով շինեաց իւր տուն. կամ հանգիստ սրտովն ի վերայ.
կամ ով եղ քար ի վերայ քարի. թէ յաւիտեան երթայ մընայ:
- 2.— Նա Սողոմոն տաճար շինեաց. եւ ծեփեաց զոսկին ի վերայ.
Նա ըզդրունքն ապիկի եղիր. եւ հհան զլաճվարդն ի վերայն:

1) Այս շարքին մէկ աւելի կատարեալ օրինակը կը գտնուի հաւաքածոյիս մէկ ուրիշ
տաղարանին մէջ, գրուած 1678—81ի Կ. Պոլիս, «ՏԱՂ ՈՒՐԱՆՈՒԹԵԱՆ» խորագրով, որ
հոս կ'արտագրեմ: (Ձեռագրի էջ 76ա—76բ:)

ի մէջն եղիր ոսկի աթոռ եւ նստաւ Թագաւորն ի վերայ.
Նա աստուծոյ դիժար եկաւ. հակառակ մըտաւ սատանայ:

- 3.— Մէկ մի ձիով շափար երեկ. կանգնաւ յառջեւ Սողոմոնայ.
Քէ դշխոյն հարաւոյ ելեր. եւ ի տաճարդ ի տես կու գայ:
Շատ մալ ու գանձ կայ հետ նորայ. բազում հեծել ճորտ եւ ծառայ.
Ջտաճարապետն խրլեաց մըտաւ. եւ ի մէջն ի շուրջ կուգայ:
- 4.— Նայ Սողոմոն ցանկացաւ վերացաւ Թագն ի գլխոյ նորա.
Ողորմելի ի դուրս ելաւ, եւ յիշեաց զբանն ազամայ:
Քէ երանի քեզ ազամ. քեզի համար տէրն կուգայ.
Գայ ի կուսէն մարմին առնու. եւ ի յայրին ծնանի տրղայ:
- 5.— Նայ Սիմէոն ի գիրկն առնու. իւր ծեր ալեօքըն զբզէ ըզնա.
Նաեւ Թագաւորք մոգուցն. որ երեքին անունըն կայ:

(Մնացեալը յար եւ նման վերին օրինակին): Կրնայ ըլլալ, որ տա-
ղաշարըս Քուչակեան ըլլայ, այլ պատկանի տաղասացի մը՝ իբր կանո-
նաւոր տաղ:

ԵՐԿՐՈՐԻ ՏԱՂԱՇԱՐՔԸ

- 1.— Գիշերս ես ի դուրս ելայ թուի ամպէր անուշ կը ցաւայ(1)
Ձիւմ եարն այլ գանկնած տեսայ, զիւր կանանշ կապան կու բանայ:
Ձեռքս բռնեց ւ ի տուն տարաւ, զդուռն եղիր զփակն ի վերայ.
Մանուկ ես նորա կասեմ որ առնու զբալիքն ու բանայ:(2)
Բանայ ւ ի պաղչան մտնա վարդ քաղէ ու ցօղն ի վերայ,
Եւ փունշ մի եարոշն տայ որ դնէ զերեսն ի վրայ:
- 2.— Ճերմակ ծոց ու լայն ճուպայ ւ ի ծոցիկ տի վայր սահեցայ,
Այդ խակ ծըծերուտ միջին գիրկ ածի պահ մի արգիլեցայ:
Ձեռկունքս այլ ի վեր կալի տէր արայ զմահիկս ի հուսայ.
Ձմահիկս ու մատղիկս արայ աղկեկան կրծոցն ի վերայ:
- 3.— Այս աստնվորիս շահէն, այն շահէն ես ինչ շահեցայ,
Ասի զբազաս որս ելայ, թոռցի թինչ մաղպուն եղայ:
Բազայ տնաւեր բազայ զգնացած տեղիկն ինձ ասայ,
Ես այլ հետ քեզի գամ, հանց հաշեց թէ աւր մի շեղայ:

1) Այս տողը տե՛ս ուրիշ քառեակի մը սկիզբը, «Անահիտ», Դ. տարի (1932),
թիւ 1—2, էջ 35:

2) Այս տողը տե՛ս ուրիշ քառեակի մը մէջ, «Անահիտ», Դ. տարի (1932), թիւ
1—2, էջ 31:

- 4.— Դիժար հիւրնդուկտ եմ ես աւ ինձոր մի արեկ զիս ի տես,
Հազար դէնէհար կուտամ որ ատար հաքիմ շրերես:
Ատար հաքիմն ինչ էնէմ զիմ ամէն տարտս դու գիտես,
Եկու տամ ծոցուս բալնին բաց սրտիս դուռն մուտ ի ներս:
- 5.— Եալամ եալամ կասեմ չէ եկեր քո սէրն բերեր,
Քո սէրն իմ սրտիս միջին. տուն շիներ ու ներս կու կենայ,
Բազան երբ քաղցած լինի զորսն առնու, այնով զքմպաղի,
Մանուկ սիրու տէր, պաք առնու կարատն անցանի:
- 6.— Ամ ինչ լինենամ գերի թէ պաքնեմ նայ ինձ կու պիտի,
Հիմի ի ծոցուտ ելայ դեռ աշերս հետըտ կու հայի:
Հանցեղ եմ ի քո սիրուտ զինչ ամառն աւազն կայրի,
Ջաւրն ի քո դուռն կենամ, իմ սրտիկս ի հոս կու կենայ:

Այս երկու տաղաշարքերն ալ, բացի պատահական քանի մը տո-
ղերէ, որոնք աւելի նման ձեւ ունին, քան թէ ընդօրինակութիւն են, բո-
լորովին թէ՛ նորագիւտ եւ թէ՛ անտիպ են:

Սիրոյ այս անտիպ տաղաշարքներուն վրայ կ'աւելցնեմ նաեւ երրորդ
տաղաշարք մը իմ կողմէս գտնուած եւ արտագրուած 1937-ին Սպահան,
Պարսկաստան կատարած ուսումնասիրական այցելութեանս ատեն:

Այս տաղաշարքը առնուած է Սպահանի Ամենափրկչի վանքին ձե-
ռագիրերու թիւ 271, նօտր գիր, ԺԸ դարեան քայքայուած տաղարանէ մը,
աղձատ գրչութեամբ:

- Ա.— Խաւշ եար լալով քեզ ասեմ, ես ի քո Թաղետ կուգամ,
Բեր պաքեմ զաշերդ, զունքերդ, յերբ երթամ չի կարատեսեմ,
Յետ աստուածաշէն ծոցէդ երեսէդ մարհում շմբնամ,
Ապրեր եմ տարի Ի (20), քաշեր եմ հազար դարէն դամ:
- Բ.— Ինչ անեմ զիմ շատ ապրելս, բաւայ, արանց քո սիրուտ կու կենամ,
Քէ նուշ թէ շաքար ուտեմ, բաւայ, (առանց) քեզ կերս է հարամ,
Բացվեր ես վարդի նման, ես ըլպուլ ի դէմ քեզ կուլամ,
Կայրիմ (խորովիմ) տողրիմ, մարմնով (սրտով) չի գիտեմ որպէս լինենամ:
- Գ.— Շուն եղենմ (զալում եմ) թէ այլ սիրեմ կամ թէ սէրտ մոռանամ,
Կամ էդ քո անուշիկ պատկերդ ի սրտէ հանէմ մոռանամ,
Գիշեր էր (ծով գիշերիս) ու շուրջ կուգի, ազամայ մթիկն ի վերէս,
Յանկարծ սիրոյ տէր եղայ նայ Թափաւ էտ (ձեր) Թաղդ ի վերայս:

Կ.— Քաղիկ անհաստ թաղիկ, ինչ կուզէք իմ կաթն արընէս,
Քէ մարդ (թէ այլ) սիրոյ տէր շեղեր (չկայ) նայ հանէ (էջ)ք զաշերս երեսէս:
Երթամ անաշուի նստիմ, մինչ վերնյ սէրտ յասնայվորէս (սրտէս),
Սէրտ (քո իմ) յասնայվորէս վերնայ ու կտրի թթիկն երեսես:

Ե.— Երգամ շինեմ տանիքս, շի դիպի արեւն ի վերէս,
Ոչ ջուր տամ երեսս, հոգի, որ շերդայ քո պաքն երեսես,
Փէտրիկ մի կաշոյս (քաշեմ երեսէս) քաշեմ, ու գրեմ իմ լերդանընես (կարմիր),
Աս կարդայ ու տես, ի այրիկ, թէ ինչ երբ քո սէրդ ի վերէս:

Զ.— Խեղանամ ու սարերդ գլենեմ, հոգի, գան ուտեն զազանքը ի մսէս,
Ուտեն (գազանքն) հաւէրդ (ի մսէս ու) ջուր խմէն (թռչունքն) արընէս:
Գերիս աղամայ որդի, կու դատինք զամէն յափի ամ,
Նմանինք նաւերն ի յանք վեր ծովուն որ շիւնէր ի յափ:
Երգանք աղաչենք զաստուած, հոգի, որ էտ նաւերդ հանէ ափ,
Մտիք ի մայր ոչ դիրէք, հոգի, որ երեկ անցաւ թափ տափ:
Մէկն ձեռն է նոան գինի, հոգի, մէկ ոսկի մշոռն էր ի յափն,
Խմէր հայերէն ասէր, հոգի, մարդայխափն է աստուածախարս:

ՈՒՍԱՆՑՔԻՆ ՎՐԱՅ ԳՐՈՒԱՍ Է

(Գոհութիւն հազար բերան, իմ եարիկն է գանգներ դոան
Մէկ յափն է կարմիր գինի, մէկն ոսկի թասով ջուր նոան,
Խմէր հայերէն ասէր ով լսէր նա խելախափէր): (1)

Է.— Զլուսին իւր երեսն առեր, զմանրն ու բեղ աստ դնի կլափն,
Գիրկ առի ու պաք առայ, զաշքն ու գունքն ու զգունչն ի կլափն:
Վզիտ շուռ ու մուռ կուտաս, շատ մարդկան կանես դու զազապ,
Վախեմ ար մի գիս սպանես, հոգի, այն գրաւղն եղնէս (ին) ձի սարար:

Ը.— Լուսին ի այլ ծիծ քեզ տվեր, արեգակն եղեր քեզ քարաք,
Տես զքեզ ի քիրկն առեր, հոգի, շահղաման տվեր քեզ ատապ,
Քո ծոցդ է սիպտակ տաճար, ի այրիկ, շատ նազ շէր հանած թէ խպապ,
Ինչ մեր էր ու քեզ բերել, եւ ինչ տայայ տվեր քեզ աղապ:

Շատ աշխարհ շուռ եկայ, Շամ քաղաքն ու Մար ու Հալապ,
Քան զքեզ խաւրատիկ, այրիկ, և ոչ ի հայ տեսայ ոչ արապ:



Միրոյ անտիպ այս գողտրիկ, տրփաշունչ փիլիսոփայութեամբ խառն
քառեակներու շարքին կը կցեմ նաեւ ձեռագիրներու հաւաքածոյիս մէկ
ուրիշ տաղարանէն տաղաշարքեր, որոնք ժամանակին բարեկամիս՝ Պր.

¹ Փակագծեալ բառերը ձեռագրին մէջ իսկ գրուած են՝ իբր թէ բնագրին սրբագրու-
թիւնը ըլլային:

Ա. Զօպանեանին՝ ղրկած էի առ ի հրատարակութիւն «Անահիտ»ի նոր
շրջանի թիւերուն մէջ: Անոնք հրատարակուեցան, սակայն, ոչ ամբողջու-
թեամբ, ոչ ալ իրենց ձեռագրական շարքով, այլ Պր. Զօպանեանէ ան-
տիպներու ընտրանքով եւ վերստին խմբագրելու փորձով:

Ինքս ըլլալով բնագիրներու հրատարակութեամբ հետաքրքրուող՝
կարեւոր կը նկատեմ ատոնց հրատարակութիւնը հոս իրենց նոյնութեան
մէջ, ձեռագրէն հարազատ արտագրելով:

Տաղաշարքի այս ձեռագիրը Կ. Պոլիս ծաղկուած գեղեցիկ հատոր
մըն է, 1678-էն 1681 թուականներուն միջոցին գրուած:

Ա.— Շարք (էջ 73-ը74-ը) «ՏԱՂ ՍԻՐՈՅ Է» խորագրով:

1.— Զիմ եարըն յիսմէ զատեցին, թառմեցայ զէտ վարդի տերեւ,
Տարին յայլ յերկիր հանին, շքաթեց յիմ սիրտս այլ արեւ,
Իմ հոգուս հոգի եարբմ, քանի քու քովէդ գնացի,
Հոգիս ի մարմնոյս ելաւ. ի մահուն դուռն գնացի:
Վաղվընօք մինչ վիրիկուն, կուպայի ու զքեզ կուզէի.
Գիշերն ինչուր լուսանայր, քու սիրուն ես քուն շունէի:

2.— Իմ եարս է հագեր քրթան, երգեցովն եկեր սուտ ի բան.
Գիտեմ թէ ի բան եկեր. նայ եկեր հոգուս հոգեհան:
Ձեր տունն ի բանէ եկի, զքեզ տեսայ զբանըս մոռացայ.
Ոտքունքս ոչ ի յետ կերթայ և ոչ յառաջ. սէրկէրտան եղայ:

3.— Ես քեզի հազար ծառայ. ինչ արիւր որ հընցկուն եղայ.
Շատոնց սիրոյ տէր էի. թ՝ ինչ դիժար էր այս տըրպայ:
Մեռնիմ քու շարին փոխան. հանց հաշուիմ թէ մարըն չէ բերէր,
Ով քեզի ծանաւթ է եղեր. զարեւուն ըզթարկն է տվեր:

4.— Ինձի կուճ ամ շէ՞ր կանես. ի յերկընուցին դեմ շես իջեր.
Հազար մարդ վըկայ ունիմ. հոգեղէն մարն է ըզքեզ բերեր:
Յուր էր որ սիրեցաք զիրար. դու ինձի մեղր ես ու շաքար,
Հիմի ի՞նչ տեսար դու ի յիս. որ դարձար զէտ երկաթ ու քար:
Զինչ որ շար աշկունքն արաւ. թող կուրնայ եւ դառն ու խաւար.
Հիմի չի՞ սիրենք զիրար. զըրուցէ՛ խըռով մի կենար:

5.— Գիշեր ու ցորեկ կուլամ, շի կտրիր աշերս ի լալու.
Իմ եարն ի ծոցուս ելեր. ու երես զըրեր գընալու:
Զձեռկունքս այլ ի յինք տարայ. բըռնելու եմ շեմ թողելու.
Զերդումն ի բերանն էառ. գընալու եմ ու շեմ կենալու:

6.— Երթամ աղաչեմ զաստուած. որ ինձի տայ աղանու թեւ,
Քըռչիմ ի հաւան ելնեմ. իմ եարին երգեցն ի վերեւ:

Յաշիցս այլ արցունք հանեմ. զէտ թաթաւ ու զէտ զանձրեւ.
Իմ եարն այլ ի դուրս ելաւ. կարմըրեր զէտ վարդ տերեւ:
Իշնում ու պագիկ մի առնում. ըզդընչին ներթեւն ու վերելըն:

7.— Մահալուժդ ի վար կուգայի. ես առչեւ իմ եարս ի յետեւ.
Այլ գայի ու այլ կանգնէի. որ գար իմ եարս ինձ տայր բարեւ,
Բարեւ ու հազար բարեւ. արեգակ իմ լոյս արեւ:

Բ. «ՏԱՂ ՍԻՐՈՅ» խորագրով (էջ 81ա)

1.— Մահալուժդ ի վար կուգայի. ճուկ ու մուկ հազար սոխախով.
Լուկ եարս ի դէմ ելաւ ու բարեւ երես շօհրաթով,
Բըռնեցի ու պինդ պագի զերկու երեսըն խիստ կարօտով.
Բան կերթար կասէր լալով. թէ ինչ խախթ եղան ցերեկով:

2.— Տեսայ իմ հոգու հոգին զարդարեթ ու կերթար ի ժամ.
Դարձիր ինձի պագիկ մի տուր. յորտեղ ժամատեղ տեսնում
Քեզ համար ես կանգնի ի ժամ,
Երթամ աղաչեմ զաստուած մինչ որ քու ծոցուն տիրանամ:

3.— Ես տղայ ու դուն տըղայ— սիրելուդ ատենն է հիմայ,
Քո ծիծղ է խաղողի նըման. որ առէր կըրծոցդ ի վերայ,
Ես ծիծոխկ պիտէի բունս ի ձեր տունն ձագ հանէի.
Սիրովըռայի ու քու սիրովըդ կիշտանայի:

Որոշ է, որ սոյն տաղաշարքը շատ խառնակ վիճակի մը մէջ օրինակ-
լած է ձեռագիր տաղարանիս գրիչէն, այսու հանդերձ հրատարակու-
թեան համար արժանի նկատեցի եւ անտարակոյս իր օգուտը կրնայ
ունենալ ապագային:

Գ. «ՏԱՂ ՍԻՐՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ» խորագրով (էջ 123բ—128բ)

1.— Դարձաւ ու ճուղապ երես թէ հերիք էպլէհ զրուցես.
Տարի մի է ու շորս ամիս կու սիրեմ. դու դեռ կու գիտես:
Ձագուկն առիծոյն եմ ես. զով սիրեմ ի հուն հանեմ ես.
Արեկ որ զքեզ ալ սիրեմ. ու տանիմ այլ աշխարհ ի ներս:
Չարկամն որ ի գալ տեսնումն է քո արեւդ որ լաւ շանամ ես.
Չարիւնս ի վերայ թափեմ թուխ աշեր դու կանգնէ ու տես:

2.— Քո տունն ի յանտառ մորին. եւ քո դուռն ի դէմ դիժարին.
Քո բերթն ի զէնճիլ նըման. ու հազար մըսար զէնճիլին.
Ձթեւն արծրելն առնում. գամ մտնում ի մէջ զէնճիլին.
Ձճիկարն առիծուն առնում. գամ մըտնում ի մէջ քո բերդին,
Կամ առնում զքեզ ու ելնեմ. կամ թողում զզըլուխս ի տեղին:

3.— Մոմի նմանակ ես դու. զքեզ վառեն ի շայոց զատկի.
Սառ պահենի ես դուն. որ ծաղկիս այն ծառազարդարին:
Արեւուն նման ես դուն. որ ծագես կանանդ կիրակին.
Լուսերկի նըման ես դու. կանգնիս ի մէջ տասնուհինկին:

4.— Ով որ զքեզ յիսնէ զատէ. կանիծեմ որ կելնէ հոգին.
Սէկէր պէ մուրատ մեռնիմ. չհասնիմ սըրտիս մուրատին.
Այս այլ անցանի սուտ է որ շառնու զսէրն ի սըրտին:

5.— Լուսին ջրբեր ով տեսեր. արեգակն ու կուծն ի յուսին.
Երթար շուք կուտար վըզին. կու խաղայր շամամն ի ծոցին:
Քէ այդ իմ տիւպէրն չէ. մարգարտէ շարոցն ի վըզին.
Հընցեղ զինչ կըտրեն ըզմուշկն. ու դընեն ի յոսկէ սենին:
Արի թէ պագնեմ զսենին. հոտ առնեմ այն ամպարենին.
Ըզսուրաթն այլ ի դէմ ի բեր. որ պագնէ շինէ հոգին:

6.— Արծիւն ու շահին բազան. հետ երամի կաքվին գնացին.
Երամն ի յերամ խառնըվաւ. ու թըռաւ երամն ի մորին:
Ելաւ հնազանդ բազան ու շխրատ երես արծրելին.
Երբ չէիր գիտեր դու որսալ. էր խրատուց եղեր երամին:
Շատ կայ զքեզ մանուկ. որ տեղ է աղեղն ի գաւտին.
Լընուր ու եղան զարնէր, փէրչինէր զճիկերն ի փորին:
Կաթաւ դու հերիք խօսիս. որ շերթայ փէտուրտ ի քամին:

7.— Պըլպուլն յանտակ ծովին. ի յաւունն բերանն կու ասէ.
Քան զիս փոքրիկ հաւիկ. ոչ այլ հաւ զիմ զուսան չքաշէ:
Տարին տասվերկու ամիս, բուշըն զիմ սիրտըս կարունէ.
Չվարդն որ հասըլ բերեն. զա նամէն անգէտ զնա քաղէն:

8.— Խիկարն է առեր ըզքահն ու զվարդին տակը շըրէ.
Պիւպիւլն անցուղարձ կանէ. թէ զքու աղէկն աստուած վճարէ:
էպլէհն է քաշեր զկացինն. ու զվարդին տակըն կու կըտրէ.
Պիւպիւլն ի վարդին սիրուն. զիւր կէրտանն ի դէմ կու բերէ.
Չարկէթ զպիւպիւլին շըլնթին. թող իւր վարդն շար չքաշէ:

9.— Այս օր ի յիս մի խօսիք. խոց ունեմ որ ինձ հերիք է.
Խոցած է շարխի նետով. ու սլաքն կէս նուկի է:
Առած ու հէքիմ տարած. նա ասաց թէ ապրելու չէ,
Կըտրեր է սըրտին երակն. յաշերուն արիւն կու կաթէ:

10.— Յում որ պիտի շատ ապրիլ. թող խելօք կենայ թէ պիտի.
Փորէ իւր ձեռք տապան. ինքն ի ներս մըտնու կենդանի:
Շընչին պատուհան թողու. բոցն ելնէ ի գոյն ծիրանի.
Թոքըն դըմակ երբ լինի. կամ զենած ոչխարն արաւտի:

- 11.— Բողին ոֆայ երբ լինի. կամ ինկած մարդուն սիրելի.
Նաքասն որ ի հաց հասնի. ի խոպան այգի նմանի:
Ճուղ տայ ու ազոխ լինի. իւր պըտուղն իսկի շերեւի:
- 12.— Այտ փող(ոց)ն ի վայր կո(ւզայ)ի. զինչ տեսայ բրուտ մի բանի.
Կաւիկն ի բրուտն ասաց մի դատիր ողորմ ու լալի.
Վաղն ու մեկալ ան ասեմ. քու սուրաթն ի յիս նըմանի:
- 13.— Հոգիս ի մարմնոյս ելաւ. նա նըստայ յառջեւն ու լացի.
Այ հոգի դու ի յուր կերթաս. յերբ ես քեզնով եմ կենդանի:
Հոգի քեզնով եմ ես կենդանի. ես ըզքեզ խիկար կու գիտէի.
Երբ տունն ի քակիլ առնու. տանուտէրն ի ներսն այլ ինչ բան ունի:
- 14.— Աստուած է վերըն վըկայ. որ զքեզ մէկ սըրտով կու սիրէի.
Յանկարծ որ երկուք լինայ. նա հանէի զմէկն ու մորթէի:
Յարենէն շիշէն առնէի. թուխք գրէի ի քեզ զրկէի.
Ան կարգայ կեզէլ ու տես. թէ վըրատ ինչ կը քաշվի:
- 15.— Հընցեզ զինչ ամուսն աւուրն. աւճն այրի ի դէմ արեւին.
Պագ մի յերեսէզ դու տաս. որ ելնէ փափաքն ի սըրտէս:
Կերթամ դարիպուկ մեռնիմ. շմընայ հասարաթն ի սըրտիս.
Կըրակն ի մորին անկաւ. ու մընաց մոծիրն ի տեղին:
Հայրէն ի տեղն ասաց. թէ սիրոյ տէր մարդոյ սըրտին.
Հանշաք ես հայրէն ասեմ. որ երթայ իւր սէրն ի քամին:
- 16.— Յաշխարհս ես ի շուրշ եկի. քան ըզսէրն անուշ ի՞նչ ուտելու.
Շաքար ու նապաթ կասեն. մօտ ի սէր դառն ու թըթու:
Ով որ սիրու տէր չէ եղեր. թող ուտէ զհամն ու առնու.
(Հոս կայ անկախ տող մը՝ կերեւայ ուրիշ քառեանկէ նոս առնուած)
Եկեր եմ Ղերիպ եղեր. հողաթաւալ թաւալ կու տանի:
- 17.— Ծն ըզսէրն ուտելու գիտէի. հագնելու կամ վայելելու.
Քու սէրն անապակ գինի. ամէնեւին շտվիր խմելու—
- 18.— Հետ հոգոյս ի վեր թըռայ. բըռնելու եւ արգիւելու.
Ձերդումն ի բերանդ առիր. երթալու եմ չեմ կենալու:
Երթաս ի դարիպ աշխարհ. ի յօտար երկիր ի հեռու.
Լայ սըրտիկտ ու զիս ուզէ. չկըտրի աշերտ ի լալու:
- 19.— Այ իմ կարմըրիկ խընծոր. ինչ մահալ ունիս քաշելու.
Այ իմ կարմըրիկ սուրաթ. զինչ հէվան ունիս պագնելու:
Հընցեզ եմ ի քու դիմաց. զինչ կարկառն ի դէմ կատենու.

- Եփրատ գետն ի մեր միջիս. ճար շունիմ ի դէմ քեզ գալու:
Գընայ սուտ զըրոյցես դու. երբ այդ ինչ պատճառ դընելու.
Յէրէկ եմ անցեր զԵփրատ. խալ ի խօսու ինչ գետ առնելու:
- 20.— Գիշերն ես ի դուրս ելայ, գալն ի ձեռս ու կերթայի գինու.
Իմ եարն այլ ի դէմս դիպաւ. զիս ի յիւր տունըն կուտանի:
Քո սէրն իմ սըրտին միջին, կու այրի գէտ հուր ճրագու.
Արտասուս յերեսէս ի վայր կու թափի. զինչ գետի առու:
- 21.— Այ իմ հաւատիկ աստուած. չձգես ի ձեռն սիրու.
Քէ ձեռն սիրու ձգես. մի ձըզեր ի խալխի լեզու:
Քէ խալխի լեզու ձգես, զիմ մահու օրըն մօտեցու.
Ձգըլուխըս դընեմ ու մեռնիմ. որ չգայ երեսըս ամաւթոյ:
- 22.— Իմ եար քեզ վատ չեմ ուզեր. դու ինձի չէ՞ր ես խըռովեր.
Ձատ սուտ խըռովըզ. իսկի մարդ սըրտէն չի հաներ:
Արեւն ի մօրէն ելնէ ի վըրայ քո զայն եմ կամեցեր.
Քո սէրն ի ծըծումը նըման, հաւասար յոսկերս է ցըրուեր:
- 23.— Ձըղեղն յոսկըրէն ով եհան. շոր ոսկորն ի հողըն է փըտտէր.
Փըտտի ու թաւալ առնու. հասարաթն յիւր սիրտն է մընացեր:
Չկայ ոչ տըղայ ոչ ծեր. որ սիրոյ կա(յ)ծըն չէ կոխեր.
Չկայ իմ խոցիս հէքիմ. այն այլ որ կայ նա դեզ չի գիտեր:
- 24.— Կամ զգանկատս ում անեմ. իմ եարն ոչ ոք չերթար ասեր.
Երթամ ստեղծողին ասեմ. զինչ որ յիմ ճակատն է գըրեր:
Լուսինն ի յամպուն ահուն. շուտ ի յերթայն է արարէր.
Կեօզէլն արեւուն ահուն. շուքն ի մեր երդիքն է արեր:
- 25.— Սըներն ի գերան ասեն. սիրոյ տէր յերդիքս է եկեր.
Սըներ խօսան ով տեսեր. կամ գերին զգերս է մատներ:
Ճըրագ դամազ ով է տեսեր. կամ պատրուք խապար տարուբեր:
- 26.— Ինչ մայր որ ըզքեզ բերեր. ինչ դայեակ որ զքեզ սընուցեր.
Ձքեզ եղնի սարին բերեր. ու շահին բազան սընուցեր.
Լուսինն քեզ ծիծ տվեր. արեգակն է դադրեցուցեր.
Քամին տարուբեր արեր. սուրբ կուսանքն օրօր ասացեր:
- 27.— Դեռ գարուն չէ եղեր. իմ կեզէլն ինձ վարդ է զըրկեր.
Թելիկ մի վարտին մազէն ի բուր վարդին փաթութեր.
Առի երեսիս դըրի. զիմ ելած հոգիս դարձուցեր.
Ծն ըզվարզն ալ ինչ անեմ —.—.—.—.— զիմ տնակն աւերեր:

- 28.— Գրե՛ր բարակ թխթիկ. իմ կեւզէլն ու ինձ է ղրկե՛ր.
Քէ առ կարգայ ու տես իմ եար. որ իմ սէրն ի խոստես եկե՛ր.
Նա այլ բարակ թխթիկ գրե՛մ. գրե՛մ ու իմ եարին ուղարկե՛մ.
Առ կարգայ ու տես կեւզէլ. դալատ խօսք են հասկեցուցե՛ր:
- 29.— Կըտրած դամազին լեզուն ու ձգած որ շունն է կե՛րե՛ր.
Ղամազն է ի յօձի նըման. որ զազմա է ղըրկեցուցե՛ր.
Ձաղամ ի դրախտէն հանե՛ր. զիս ի քո ծոցուն է վարե՛ր:
- 30.— Քու սէրն է անգին դումաշ. ի վաճառ վասըն քո եկի.
Տվի զարեւուս թարկիկն. ի վերայ ծվուն նաւեցայ:
է եար ինձ բարիս առնուս. նաւս ունի զիս առ քեզ կուգայ.
Իմ մէկն հազար եղաւ. այն պահուն, որ ըզքեզ տեսայ:
- 31.— Գիշեր ու ցորեկ կուլամ. աճապ իմ եարըն կու լըսէ.
Այնչափ ողորմիկ կու լամ, յաշերուս արուն կու կաթէ:
Այն իմ հեռացեալ վարդուն. որ ինձի խապար մի բերէ.
Հաշուիմ զիմ ելած հոգիս. դարձուցե՛ր ու յիս բերէ:
- 32.— Ով զիս կըտրատէ մորթէ. քարկոծէ իմ կէս հախըն չէ.
Աչերս ինչ տեսաւ ի քեզ. որ իմ սիրտըս կու սիրէ զքեզ:
Փաննամ ինչ պատճառ կու ձգէ. թէ քու սիրտըն զիս չուզէ.
Նա պէզար է իմ սիրտն ի քէնէ.
- 33.— Ինչ անեմ կամ ինչ լինիմ. տէր շունիմ որ գայ զիս ձէնէ.
Ոչ ունիմ համբերութիւն որ լըռեմ սահաթ մի քէնէ.
Հանցեղ եմ ի քու սիրուտ. զինչ ամառ ծաղիկն ի շըրէ.
Նղըն ի յերկինք ի վեր. պաղատէք թէ կաթ մի կաթէ:
- 34.— Դաւիթ մարգարէն հրամայեաց. թէ շարկամ ունիս նա սիրէ.
Ձձեռքն բռնէ ի տուն տար. աստուծոյ բարով զնա պատուէ.
Գաւաթ լիցի ձեռքըն տուր. իւր շեղուովըն զինքն անիծէ.
Աստուած զքո տունըդ շէն պահէ. զքո շարկամըն գլխըդըրէ:
- 35.— Ով ձուկ ու գինի ունի. ու խումար մարդուն խընայէ.
Քող մուկն ի կարասն ընկնի. կատուն դիր ձըկնակն աւիրէ:
Կացին ի մորենին ինկեր. զժառեբուն տակըն կու խազէ.
Մառերն ալ ի խօսք ելան. ինչ անենք որ կոթն ի մէնէ:
- 36.— Քու դունովն ինձ գինի պիտէր. խըմէի ու հարբենայի.
Քո ծոցդ ադամայ ղըրախտ. մըտնէի խընծոր քազէի:
Քու երկու ծըծաց միչիին. պարկէի ու ի քուն լինէի.
Յայնժամ ես հոգի պարտի. զըրողին լուկ թող գայ տանի:

- 37.— Աչեր ծարուրեմ ըզքեզ. կըրակեմ որ մարդ չնայիս.
Լեզուակ կըտրատեմ ըզքեզ. գուլ դանկով որ այլ չխաւսիս:
Սըրտիկ դանկըտեմ ըզքեզ. յարունին մէջըն թապըլտիս.
Սրբ սապո ու համբեր շունիս. սիրոյ տէր ամ յէ՛ր կու լինիս:
- 38.— Պիտէր ինձ Ռ(1,000) մաքի. հազարին եաթախն ապիկի.
Պիտէր ինձ Ռ(1,000) շորի. ու հազարին բեռն ալ ոսկի.
Պիտէր ինձի ծովեր գինի. ունեղ ինձ տօստաւքանի.
Իմ եարն այլ ի քովըս լինար. խըմէաք տարեկ մի քանի:

Այսպէս Քուշակեան տաղաշարքերը դեռ բազմաթիւ են մեր ձեռագիրներու զանազան հաւաքածոներուն մէջ, որոնք գտնուելու եւ հրատարակուելու կը սպասեն: Ատկէ վերջ միայն կարելի է գաղափար մը կազմել այն մեծ ազդեցութեան մասին, որ Քուշակ թողուցած է մեր հին տաղասացներուն մեծ մասին վրայ:

Այդ քառեակները իրապէս անհուն զանձարաններ են մեր մշակոյթի պատմութեան համար, եւ ասով միատեղ անոնք նոյն իսկ մեր դարուն եւ ժամանակներուն համար ընթերցանութեան հրաշալի նիւթ են:

ՄՏՔԵՐ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
(Հատված)

«Երկրային ուրախ կյանքից հրաժարվել պահանջող քրիստոնեական ասկետիզմի դեմ մղած պայքարը մի բողոք է հանուն սիրո, ուրախության և երջանկության (Կոստանդին Երզնկացի, Գրիգոր Աղթամարցի, Նահապետ Քուչակ)»:

ՎԵՐԱԾՆՎԱԾ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԴԱՐԱՎՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր կուլտուրայի գնահատման և ցուցադրման գործը մեր՝ գրողներիս սիրելի գործն է: Մենք պետք է արժեքավորենք մեր հոյակապ հին էպոսները, մեր Գողթան երգիչներին, մեր մեծ լուսավորիչ Մեսրոպ Մաշտոցին, որ մեզ տվեց գիր ու գրականություն, մեր փիլիսոփա, արվեստագետ, պատմաբան Խորենացուն, որ ստեղծեց մեր պատմության գիտական սիստեմը, մեր Դանթեին՝ հանճարեղ Նարեկացուն, այդ խորաթափանց միստիկին, որ փշրեց եկեղեցական սխոլաստիկական և տվեց պանթեիստական մտքի և աշխարհիկ ենթագիտակցության, աստվածանալու, տիեզերք դառնալու ընդվզումն ու տրագիկ պայքարը:

Ամենահին փիլիսոփան Միության ժողովուրդների՝ Եզնիկ Կողբացին, Անանիա Շիրակացին, որի պայծառ միտքը շատ ավելի վաղ, քան հետագա աստղաբաշխներինը, խոսում է երկնային լուսատուների մասին գիտական բաներ, արժեն, որ դառնան համամիութենական ուշադրության կենտրոնը:

Մեր մյուս գագաթը, հանճարեղ լիրիկը՝ Նահապետ Քուչակը, որի պոեզիայի հիմնական լարը՝ սերը, առողջ է, պայծառ, ինչպես գարուն, որ մարմնավորում է աշխատավոր ժողովրդի հատկությունները— այդ իսկ ժողովրդային բանաստեղծը, որ միաժամանակ և՛ պարզ է, և՛ կառուցիկ, բարձրարվեստ, կդառնա մեր գնահատության կենտրոնական առաջադրանքներից մեկը: (1941 թ.)

«ԿՈՒՌՆԿ» ԵՐԳԸ ԵՎ 9 ՔԱՌՅԱԿՆԵՐ

«Նահապետ Քուչակ: Միջնադարյան հայ աշուղներեն ամենեն մեծը: Կենթադրվի, թե ապրած է ժՅ (15) դարուն: Իր գործը կրաղկանա անշատ քառյակներն՝ սիրային և կրոնական, բարոյախոսական զգացումներով և մտածումներով լեցված: Բարձր երևակայության, խոր զգայնության, սրտառուչ պարզության մեջ կատարյալ ներդաշնակություն նկարագիրն են իր տաղանդին: Լեզուն՝ միջնադարյան հայերեն, թեև խճողված օտար բառերով, գնացքին ու հորինվածքին մեջ ունի հայեցի քաղցրություն»:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿ
(Հատվածաբար)

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Այսօր սա անունին տակ հաւաքուող տաղերը իրենց արուեստին քանի մը յատկանշական բաղադրիչներովը մեր միջին դարու բանաստեղծական արտադրութիւններուն մէջ կը կազմեն առանձին շարք մը, որ շրջանին գերազանց ստեղծումները իր մէջ կ'առնէ: Այդ շարքը երկար ատեն անծանօթ մնաց մեր մատենագրութեան դիւանին, ուր դեռ այսօր ալ անոր ինքնութիւնը ճշդող վերջնական արձանագրութիւններ չենք գտներ: Այդ տաղերը քաղուած են հետզհետէ երեւան հանուած ձեռագիր տաղարաններէ, ուր անոնցմէ զանազան շարքեր գտնուած են: Բայց այդ բոլոր մասնակի շարքերը ամբողջութեամբ տարբեր-տարբեր տաղերէ չեն բաղկանար. «Այդ փոքրիկ տաղերու շարքերը, մերթ մէկ քանի ձեռագիրներու մէջ կը գտնենք կրկնուած, բայց երբեք նոյն ձեւով ոչ ալ նոյն կարգով, Քուչակեան շարքերը զանազան օրինակներու մէջ կը ներկայանան մեծ տարբերութիւններով. կան ձեռագիրներ, որ նոյն շարքը կը պատկանեն ուրիշ կարգով և նորանոր քառեակներով խառն, կան շարքեր, որ մէկ ձեռագրի մէջ միայն կը գտնուին, շատ մը քառեակներու այս կամ այն տողը տարբեր ձեռագիրներու մէջ այլազան ձեւերով կը ներկայանայ,—»:

Այս զանազան շարքերուն բերած յաւելումներով է, որ կը կազմուի այս տողերուն վերջնական հաւաքածոն: Սակայն պէտք է նկատի ունենալ, որ այդ հաւաքածոյին կազմութեան մասնակցող շարքերը (գէթ անոնց մեծագոյն մասը), իրենց մեծ մասովը իրար կրկնելով, ցոյց տուած կ'ըլլան— ձեւականօրէն անշուշտ— թէ անդին մնացած մասը (նոր տաղերէ բաղկացած) մատենագրական անշատ միութիւն մը չի ներկայացներ, այլ ամբողջական շարքի մը լրացուցիչ մէկ բաժինը: Այն ատեն իրաւունք կ'ունենանք հետեւցնելու, թէ այս շարքերէն ո՛րեւէ մէ-

* Ա. Զօպանեան. Հատընտիր էջեր Քուչակեան Տաղաշարքէն— Յառաջարան, էջ 10:

կուն մասին արուած մատենագրական ընդհանուր ծանօթութիւն մը մեքենաբար պիտի վերաբերի նաեւ միւս շարքերուն: Սակայն անմիջապէս ըսենք, որ գտնուած շարքերէն ո՛րեւէ մէկուն մասին ո՛րեւէ վաւերական ծանօթութիւն չունինք մենք: Տաղարանները ծանօթութիւն չեն տար իրենց պարունակած շարքերուն մասին, իսկ տաղարաններէն դուրս ծանօթ չէ ոեւէ գրաւոր արձանագրութիւն, որ խնդրոյ առարկայ տաղերուն շուրջ մատենագրական լուսաբանութիւն մը բերէր: Անշուշտ մեր միջնադարեան տաղերու ամենէն որակեալ այս խումբին կապուած հարցերուն հանդէպ մատենագրական բանասիրութիւնը անտարբեր չէր կրնար մնալ, սակայն մինչեւ այսօր շարունակուող անոր որոնումներն ալ վստահելի տուեալներէ մեկնող կայուն հետեւութիւններու չեն հասած տակաւին: Կրկենք, ուրեմն, որ այս տաղաշարքին վերաբերեալ վաւերական ծանօթութիւններ չունինք մենք: Այսօր հաստատապէս չենք գիտեր, թէ ո՞վ է այս տաղերուն հեղինակը. միջին դարու ո՞ր թուականներուն և ո՞ր ստեղծուած են ատոնք:

Այն ատեն հոս հարկ կ'ըլլար բացատրել, թէ խորագրուած անունը ո՞րկէ կ'առնէ իր իրաւունքը սա անանուն տաղերուն գլխուն վերեւ տեղաւորուելու: Բայց քիչ անդին մեր «մատենագրական նկատողութիւններ»ը ամենէն առաջ կ'ըզբաղին ա՛յս հարցով: Անկէ առաջ մենք կ'ուզենք շեշտել սակայն, որ այս գրութիւնը բանասիրական դիտում չունի և յաւակնութիւնը չ'ըստանձնեք անլոյծ մնացած խնդիրներու շուրջ նոր յայտնութիւններ բերելու կամ մնայուն եզրակացութիւններ արձանագրելու. մեզի կը պակսի բանասիրական հետազոտութիւններու ձեռնհասութիւնը: Այսու հանդերձ, — թէեւ մենք ուզէինք դուրս չելլել մեզ զբաղեցնող տաղերուն արուեստի նկարագիրն ու արժէքը նկատի ունեցող գրախօսութեան մը սահմաններէն, — չենք կրնար մեր գրութիւնը բոլորովին անկախ պահել տուեալ մատենագրական հարցերու առնչութենէն: Նման գրութիւն մը չի կրնար սկսիլ ու զարգանալ անտեսելով այդ հարցերուն պատասխանող ենթադրութիւններն ու տեսակէտները, որոնք ոչ միայն իրենց անհրաժեշտ նպաստը ունին այդ տաղերու մատենագրական¹ արժէքի ճշգրտման համար, այլև յաճախ կարելոր են մեր դատումներուն յենարան դառնալու համար:

ՄԱՆՕԹ. 1. — Գրական երկի մը ունեցած կարեւորութեան աստիճանը՝ գրականութեան պատմութեան մէջ: Ասիկա յարաբերական արժէք մըն է, որ կապուած է տեղի և ժամանակի պայմաններուն, ինչպէս նաեւ նոր ըմբռնումներու իրազորումին հետ: Բայց գրական երկ մը ունի իր ըստինքեան արժէքը — իր զուտ գեղարուեստական արժէքը, որ, գէթ տեսականօրէն, անկախ է այդ պայմաններէն:

Այս տաղերու երեւումէն ասդին անոնցմով զբաղողներ եղած են ու կան: Բայց Չօպանեանի ուսումնասիրութիւններէն զատ մեզի ծանօթ չեն ուրիշներ, որոնք բանասիրութեան և արուեստի նոյնքան ամբողջական հետաքրքրութեամբ մը մօտեցած ըլլալին այս տաղերուն: Դժբախտաբար չենք կրցած տեսնել նաեւ մեր ամենէն հմուտ մատենագիր-բանասէրներէն Մ. Արեղեանի՝ այս տաղերուն ուսումնասիրութեան նուիրած գործը — Հին Գուսանական Ժողովրդական Երգեր, 1931 — որմէ հատուկտոր կարծիքներ միայն կը գտնենք Չօպանեանի վերջին հրատարակութեան — Հայրէններու Բուրաստանը, 1940 — ուսումնասիրական ներածութեան մէջ: Արեղեանի՝ այս տաղերու շափին վերաբերեալ դիտողութիւնները միայն ունինք աչքի տակ: Յամենայն դէպս միշտ Չօպանեանի անունն է, որ ամենէն աւելի կապուած կը մնայ այս տաղերուն: Ի՛նքն է, որ միջնադարեան տաղերու և անանուն երգերու խառնակոյտին մէջէն ճանշցաւ այդ տաղերուն գերազանց արժէքը և անոնց ինքնատիպ շարքը առանձնացուց իբրեւ մեր ժողովուրդի հոգեկան գանձարանին մէկ թանկագին սեփականութիւնը: Ասով՝ ի՛նքն է, որ այդ տաղաշարքը ուշագրաւ դարձուց մեր գրական աշխարհին, ուր անոր մասին իր դատումներն են, որ տեղ բռնեցին առաւելապէս: Եթէ կան բանասէրներ, որ իրենց տարբեր կարծիքները ունեցած են այս տաղաշարքին հետ կապուած մատենագրական խնդիրներէն մէկուն կամ միւսին մասին, անոնք Չօպանեանէն մշակուած ուսումնասիրական դաշտէն ներս աւելի մնայուն ակօսներ չեն բանար: Մնաց որ նկատի առնուելիք կարծիքները չեն անտեսուած Չօպանեանի յաջորդական ուսումնասիրութիւններուն մէջ: Ամէն պարագայի տակ՝ թող ներուի մեզի, եթէ պայմանները մեզ անծանօթ պահած ըլլան այնպիսի ուսումնասիրութիւններու, որոնք այս տաղաշարքին շուրջ դարձող մատենագրական խնդիրներու լուծումին համար նոր յայտնութիւններ կամ տեսակէտներ արձանագրած են:

Կը հետեւի, թէ այս գրութիւնը իր հետաքրքրութեան մեկնակէտերը պիտի փնտռէ Չօպանեանի հրատարակութիւններուն մէջ:

Բայց հոս պարտաւոր կ'ըլլանք ըսելու, որ մեր մատենագրութեան յարգելի վաստակաւորին այս ուսումնասիրութիւններէն ներս մտքի լաբիրինթոս մըն է, ուր իրար հալածող ենթադրութիւններու, իրար հըրմըշտուող դատումներու միջեւ տրամաբանութիւնը պատէ պատ կը զարնի՝ չկարենալով գտնել նախապատուած տեսակէտի մը ճամբան:

Կայուն տուեալներէ խուսափող հարցերու մասին վերջնական եզրակացութիւններ չէինք սպասեր անպայման. սակայն իրաւունք ունէինք սպասելու՝ որ այդ հարցերուն կապուած ենթադրութիւնները տրուած ըլլային իրենց վերջնական մշակումովը. որ դատումներու շղթային մէջ եզրակացութիւնները երես շարքէն զիրենք հիմնաւորելու կոչուած պատճառաբանութիւններուն. որ ներկայացուած կարծիքներէն մէկուն ձեռքը տրուած ըլլար նախապատուութեան մը վկայականը. և որ, վերջապէս, այս բոլորը տրուած ըլլային մտածման և բանաձեւումի յստակ գրութիւններով: Իմացական այդ խառնարանին միակ մնայուն տարրը այս տաղերու բանաստեղծական արժէքին հանդէպ՝ բացարձակ հիացում մըն է:

Սակայն այս տաղերու հետ կապուած քանի մը էական հարցերու պատասխանները փնտռելու համար, ի՛նչ որ ալ ըլլան տրամաբանութեան այդ տանջարանէն դուրս բերուած կարծիքները, այս գրութիւնը բաւական լայնօրէն պիտի բացուի անոնցմէ: Իսկ այս տաղերուն բանաստեղծական արուեստին յատկացուած բաժինով՝ այս գրութիւնը կ'առաջադրէ ընդհանուր գնահատման մը սահմաններէն անդին անցնիլ՝ դառնալու համար առաջին լայն վերլուծականը տուեալ նիւթին վերաբերեալ: Սեւ յապէս՝ վարկէ զուրկ, անօգուտ բեռ մը կ'ըլլար հայ գրականութեան դիւանին:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԵԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.— ԶԵՂԻՆԱԿԸ

Սակայն նախ՝

այս տողերը անհատակա՞ն ստեղծագործութիւններ են, թէ՞ հաւաքական անանուն արտադրութիւններ.

որովհետեւ՝ ասոնք ընդհանրապէս երգողներու (գործով երգիչ կամ ոչ) բերնէն քաղուած են՝ զանազան ժամանակներ, հայ ժողովուրդի տարածման աշխարհագրական որոշ մէկ շրջանին զանազան վայրերուն մէջ: Ասոր համար է, որ անոնց շարքերը տաղարանէ տաղարան նոյնութեամբ չեն ներկայանար. և, ինչ որ յատկապէս դիտելի է հոս, զանազան շարքերու մէջ վերերեւոյ տաղերը նախաստեղծ տիպը չեն պահեր՝ բերնէ բերան ու տեղէ տեղ ենթարկուած ըլլալով առաւել կամ նուազ փոփոխութիւններու: Ըսենք նաեւ, որ այս տաղերէն ոմանք, մասամբ կամ ամբողջութեամբ, մերձաւոր նոյնութեամբ մը կամ իբրեւ անկախ տարբերակներ, կը վերապրին շրջանի մը ժողովրդական երգերուն՝ Ակնայ

անտունիներուն մէջ: Այս պարագաները ենթադրել պիտի տային շատերուն, որ մեր ձեռքը հասած տաղերը, ընդհանրապէս, իբրեւ արդիւնք հաւաքական մշակման, արդէն իսկ իրենց անհատական դրոշմը կորսընցուցած և ժողովրդական երգերու վերածուած են. կամ՝ նախապէս իսկ ժողովրդական երգեր եղած ըլլալով՝ այս ու այն երգիչին անհատական վերամշակումին կամ վերահպումին (retouche) ենթարկուած են: Մենք հոս քննութեան պիտի շտնենք այս խնդիրը, որ իր առնչակից պարագաներով մեզ պիտի զբաղեցնէ աւելի անդին, երբ նկատի կ'առնենք այս տաղերուն արուեստի տարրերն ու յատկութիւնները: Բայց, խորագրուած հարցին մեկնակէտը ճշգրտօրէն ըլլալու համար, այժմէն իսկ պարտաւոր ենք մեր կարծիքը արձանագրելու՝ սեղմ բացատրութիւններով:

Այս տաղերը, մեծագոյն մասամբ, ժողովրդական* արուեստի յատուկ յօրինումներու առանձին categorie մը կը կազմեն, ինչպէս մեր յետագայ աշուղական տաղերը: Պատմական որոշ միջավայրի մը մէջ երեւան եկող այդ տաղերը, որ շրջանի մը ժողովուրդին որոշ մէկ խափն զգայաբանօրէն ուղղուած են, տեղ չունին մեր տոհմիկ-ժողովրդական երգերու շարքին մեջ, ինչպէս հոն տեղ չունին, դարձեալ, պատմական այլ միջավայրի մը մէջ երեւցող եւ որոշ խափ մը ճաշակը շօշափող աշուղական տաղերը: Սեւ տակաւին, մեր կարծիքով, խնդրոյ առարկայ տաղերու զանազան օրինակներուն վրայ երեւցող տարբերութիւնները՝ տուեալ խափն կողմէ հաւաքական մշակումի մը արդիւնքները չեն ընդհանրապէս, այլ այս ու այն երգողին (ո՛չ երգիչ) կամ իր կազմելիք հաւաքածոյին տաղերը յիշողութեամբ վերարտադրողին կողմէ անգիտօրէն կատարուած խեղաթիւրումներ, քայքայումներ և փոխադրութիւններ:

Այսու հանդերձ՝ ճիշդ է, որ այս տաղերուն մէջ կան այնպիսիները, որոնք շատ աւելի ժողովրդամերձ բարեխառնութիւն մը զգալի կ'ընեն: Ասոնք կամ իրենց նախանիւթը (խոսքը տարրեր և բնիւն ձեւեր) ժողովուրդէն կ'առնեն կամ իրենց նախատիպը: Ու դեռ կ'երեւին ուրիշներ, որոնք ժողովուրդին անմիջական սեփականութիւնը ըլլալով հանդերձ այս տաղերուն խառնուած ըլլալ կը թուին:

Այսպիսիներն են, որ մինչեւ մեր օրերը ապրած են Ակնայ անտունիներու շարքին մէջ:

Բայց, վերջապէս, հարազատ ժողովրդական երգին նկարագիրը կրողները մեզ զբաղեցնող տաղաշարքին փոքր մէկ մասը միայն կը կազմեն. անոր մեծամասնութիւնը իրեն հեղինակ ունի ժողովրդական տա-

* Ժողովուրդը՝ անոր այս կամ այն խաւը նկատի ունեցող:

դասացի կամ, մանուանդ, տաղասաց երգիչի այն տիպարը, որ տուեալ պատմական միջավայրին յատուկ է:

Սակայն ամբողջ այս տաղաշարքը միա՞նկ տաղասաց-երգիչ մը ունի իբրև հեղինակ, թէ՞ մէկէ աւելի:

Այսօր այլեւս հարկ չկայ տնտնալու այս հարցումին պատասխանելու համար.— «Առանց տարակուսի Հայրէն Քառեակները ո՞չ մէկ հեղինակի գործեր են և ո՞չ մէկ ժամանակի*» (և ատոր համար է, որ այս տաղերուն ոեւէ մէկ շարքը, բաղկացած ըլլալով զանազան ժամանակներու մէջ ապրող զանազան հեղինակներու յօրինումներէն, այսինքն ըլլալով մատենագրական առանձին միութիւն մը՝ չէր կրնար իրեն կցուած ունենալ իր ամբողջութեանը վերաբերող ծանօթութիւններ՝ հեղինակի և ժամանակի մասին: Զօպանեան իսկ, որ իր կազմած առաջին հաւաքածոն** ներկայացուց իբրև միակ հեղինակի մը գործը, այսօր, այս տաղերու երեք խմբաւորումներէն— ի՞ր իսկ դասաւորումովը կազմուած— իւրաքանչիւրին համար մէկէ աւելի հեղինակներ կ'ենթադրէ:

Սակայն որո՞նք են այդ հեղինակները:

Այս հարցումին պատասխանը շունչինք տակաւին:...

...1.— Աչերդ է ի ծովէն առած ու ուներդ ի թուի ի ամպէն.

Այդ քո պատկերդ ու սուրաթդ / ի վարդին սուլթան տերեւէն.

Ուր որ դուն կանգնած լինիս՝ / չէ պատեհ վառեն մոծեղէն.

Սոցողդ լոյսըն դուրս ծագէ / գէմ ելնէ մեռելն ի հողէն:

2.— Զինչ եղէզն ի շամբին միջին կու ճօճայ՝— այն քու անձըն է.

Քու մէջքդ է բարակ՝ և երկան եւ պոյիկդ է սալի բովան.

Զուր անմահութեան կ'ասեն, / այն ի քո ծոցէն կու բրխէ,

Երնէկ ես անոր կուտամ / որ դնէ զբերանն ու խըմէ:

Լեզուական արտայայտութեան ինքնեկ ձեւաւորումէն յառաջ եկող այս առողանական բեկումը նախնական նպաստ մը կը բերէ անշուշտ տաղին շափական կազմութեան, որ, սակայն, զուրկ ըլլալով աւելի մանրամասնեալ թէքնիք կարգաւորումէ մը, զուրկ կը մնայ նաեւ կշռութեանութեանէ, քանի որ մեր զգայարանքը կը դժուարանայ վանկերու այդքան մեծ խումբեր իբրև պարզ ութմական միութիւններ ընդունելու:

Այս նախնական կազմութեամբ է, որ մեզի կը ներկայանան Քուչակեան քառեակները: Իսկ եթէ երբեմն անոնցմէ մէկը կամ միւսը կամ, մանաւանդ, քառեակի մը այս կամ այն տողը աւելի բարդ շափական կազմութեամբ մը կը պատշաճի այս կամ այն դասական տարազին, ատի-

* 2. Ներսէս Ակիւնեան:

** «Նահապետ Քուչակի Դիւանք», 1902:

կա յառաջ կուգայ դարձեալ լեզուի ազատ առողանութեան մէջ ութմի պատահական կարգաւորումէ մը:

Արդ՝

եթէ տաղաշափութիւնը մեզմէ կը պահանջէ, որ «արտասանութիւնը համեմատ լինի մտքին և ճշգրտութեամբ պահուին բնական շեշտերը, ամենից աւելի խօսքի շեշտը»,

և եթէ իմաստէն թելադրուած այս առողանութեամբ է, որ «պիտի զգացուի նաեւ ոտանաւորի ութմիկ-երաժշտականութիւնը»:

կամ, մէկ խօսքով, եթէ տաղաշափութեան էական պահանջն է «բնական շեշտի ու ամանակի և ութմական շեշտի ու ամանակի համաձայնեցումը»՝

Ապա կարելի չէ Քուչակեան Տաղին վրայ գտնել այս պայմաններուն իրագործումը՝ նոյնիսկ առանց «ոտանաւոր գրել գիտցողի իրազեկ և ուշադիր նայուածքով մը քննելու» զայն: Զառանցական է, ուրեմն, անոր վրայ տեսնել «մեր ութմիկ-երաժշտական ոտանաւորներից մէկը.— Մ. Ա.», որ ըլլար «այնքան յստակ, պարզ, հոսուն՝ ինչպէս ակունքի ջուր մը վճիտ, որ արեւուն տակ կը վազէ.— Ա. Զ.»: Զառանցական է այս տաղերուն նախնական կազմութեան մէջ գտած ըլլալ հայերէններուն անգոյ շափը «և անոր կիրարկման վարպետ ձեւը», որով երեւան եկած ըլլար «նուրբ ու ծիփուն ներդաշնակութիւն մը գոյացնելու ճիգ մը, գրեթէ միշտ զմայլելիօրէն յաջողած»՝ ըստ բանասիրական այս զմայլելի շարլաքանութեան:

Քանի որ խօսքը Քուչակեան Տաղի կազմական պայմաններու մասին է, աննկատ պիտի շթողունք նաեւ անոր յանգաւորումը:

Զափածոյ քերթուածի մը կազմական պայմաններուն մէջ յանգր ո՞չ միայն դաշնային տարր մըն է, այլև ութմային: Հնչիւնային հանգիտութիւններու պարբերական կրկնութիւնը, արուեստաւոր, բայց անբընազբօս կիրարկումով մը կը ծառայէ ո՞չ միայն տաղը հեշտալուր դարձնելու, այլև կը նպաստէ անոր կշռութեանութեանը՝ զգալի ընելով տողերուն վճռական աւարտը, ուրեմն և անոնց ութմային ամբողջականութիւնը: Տակաւին՝ յանգաւորութեամբ, ըստ կարգաւորման, կ'ըստեղծփին աւելի մեծ ութմային միութիւններ,— երկտողեակ, քառատող ելն: Սայնաթ-նօվայի դերաշնորհ՝ զգայարանքը ստեղծած է յանգաւորման արուեստ մը, որով տաղին բաժանումները յաջորդաբար օղակ կը նետեն իրարու՝ անոր ամբողջ տարածքը վերածելու համար ութմային ամբողջականութեան մը, որով նաեւ ձեւի՝ տարազային միութեան մը:

Այսու հանդերձ չենք կրնար յանգաւորումը քերթուածին համար ընդհանուր sine qua non մը ընդունիլ: Լայն ստեղծումներու մէջ իմաստի բաժանումներու վրայ կարգաւորուած այլապէս կշռութաւոր ընթացք մը (նկատի ունենալ Վարուժանի «Վահագն»ը) կրնայ անտեսել ոչ միայն յանգաւորումը, այլեւ դասական տաղաչափութեան կանոնները: Բայց քնարական մանրակազմ կտորներու համար— որոնցմէ են նաեւ Քուչակեան Տաղերը— չենք կրնար զանց ընել դերը շափին ու յանգին, որոնցմով պայմանաւորուած կշռութայնութեամբ ու դաշնաւորութեամբ տաղը պիտի վերածուի ցայտուն միութեան մը: Պարսկական բուլափինները իրենց յանգաւորման թէքնիկով արտայայտական մասնաւոր նկարագիր մը կ'առնեն:

Մեր ժողովրդական քառեակները իրենց արտայայտական մասնայատուկ շնորհէն շատ բան կը պարտին իրենց յատուկ յանգային կարգաւորման: Քուչակեան քառեակէն եւս սպասելի էր յանգաւորման թէքնիկ մը, որով ան, տարագային միութեան մը վերածուելով հանդերձ, ավելի զգալի ընէր իր տողային միութիւնները՝ նուազ զգալի ընելով անոնց շափական տխեղծութիւնը: Սակայն այս տաղը յանգաւորման մասնաւոր պայմաններ չի հետապնդեր: Անոր վրայ՝ երբեմն պարզուկ, յաճախ անճաշակ ու հասարակ յանգաւորում մըն է, որ չի խրտչիր նոյնիսկ լեզուական նոյն ձեւերու կրկնութենէն...

...Այսու հանդերձ Քուչակեան քառեակները այս յատկութեամբ է դարձեալ, որ ութմի նախնական արտայայտութիւն մը կ'ըստանան: Արտասանութիւնը բնական առոգանութեամբ մը անոնց տողերը պետք է երեւան բերէ իբրեւ լեզուական միութիւններ (որոնք նոյն ամանակը ունին): Այս եղանակով ստացուած կշռոյթը եթէ աւելի արձակունակ է, բայց նաեւ աւելի բնական է ու տանելի, քան թէ «հայրէն»ին բոլոր քմահաճ ու բռնազբօս տարազներով հրահանգուած՝ իմաստ յօշոտող «երաժըշտականութիւն»ը:

Քուչակեան տաղին վրայ երեւցող յօրինուածական այս յատկութիւններն ալ կ'ազդեն անշուշտ անոր արտայայտական նկարագրին, բայց ասիկա ո՛չ ի նպաստ առանձնայատուկ արուեստի մը, քանի որ արուեստագիտական դիտումներով մշակուած յատկութիւններ չեն անոնք:

Այժմ աւելորդ պիտի չըլլար իր էական դժերուն վրայ խտացնել սա քիչ մը շատ լայնցած բնորոշումը՝ խնդրոյ առարկայ տեղերու մասին: Քուչակեան տաղերը յօրինուած են իբրեւ արեւելեան երգեր (պատ-

շածեցուած՝ կագելի եղանակին) ինչպէս յետագայ աշուղական տաղերը: Անոնք տեսակին մէջ կը մասնաւորուին իրենց կազմական պայմաններովը, որ կը ներկայացնեն տասնեւվեցվականի տողերով քառեակը: Իբրեւ արեւելեան երգեր՝ անոնք ենթակայ չեն տաղաչափական թէքնիկի մը: Իբրեւ ժողովրդական արուեստի յօրինումներ՝ ունին լեզուական միութիւն կազմող տողեր, որոնք, սակայն, զուրկ են արուեստաւոր կարգաւորումէ: Կազմական այս ընդհանուր և մասնաւոր պայմանները միասնաբար կը կերպաւորեն անոնց առանձնայատուկ նկարագիրը: Բայց անոնց արտայայտական նկարագրի կերպաւորումին լայնօրէն կը միջամտէ նաեւ գործածուած լեզուն՝ իր նախնականութեամբ և բարբառային տարրերովն ու ձեւերովը: Ասիկա այդ տաղերուն վրայ եթէ սեռը ճշդող պայման մը չէ, փաստական ազդակ մըն է սակայն:

ՄԵԾ ՀՈՒՄԱՆԻՍՏ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒՆ

Հայկական պոեզիայի բազմադարյան պատմության մեջ քնարերգությունն իր պատվավոր և փառավոր տեղն ունի: Նրա միջոցով են արտահայտվել հայ ժողովրդի մրմուռ ցավերն ու դարավոր տառապանքները, հույսն ու երազանքները երջանիկ ապագայի մասին, սերն ու ուրախությունը և անսահման մարդասիրությունը: Միջնադարում, սկսած 10-րդ դարից, հայ խոշորագույն քնարերգուների շարքում հանդես են գալիս այնպիսի բարձր գագաթներ, ինչպիսիք են Գր. Նարեկացին, Յրիկը, Կ. Երզնկացին, Մ. Նաղաշը, Հովհ. Քլկուրանցին, Ն. Քուչակը, Նաղաշ Հովնաթանը, Սայաթ-Նովան: Սրանց փառավոր ուղին 19—20-րդ դարերում շարունակում է հայ նոր գրականության քնարերգուների համաստեղությունը:

Միջնադարյան հայ քնարերգության խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Նահապետ Քուչակը, վաղուց ի վեր դարձել է աշխարհիկ պոեզիայի խորհրդանշանը...

...Նահապետ Քուչակն ապրել ու ստեղծագործել է 16-րդ դարում: Նա երկար է ապրել, իր իսկ ակնարկով՝ լցրել է հարյուր տարին: Նրա ծննդյան վայրն ու թվականը անհայտ են: Եթե ընդունենք, որ իսկապես լցրել է հարյուր տարին, ապա պիտի ընդունենք, որ ծնվել է 15-րդ դարի վերջում, որովհետև մահվան թվականը հայտնի է. մահացել է 1592 թվականին և թաղվել է Վանից արևելք գտնվող Արճակ լճի ափին գտնվող Խառակոնիս գյուղում:

Քուչակի գերեզմանը հայտնի է եղել մինչև մեր օրերը: (Տապանաբարին գրված է եղել. «Սա արև Քուչակ Ռեխ յղ. Քս.»): Դարեր շարունակ ուխտավորներ և այցելուներ ձգտել են դեպի այդ գերեզմանը: Ինչպես ասում են, չի մամոտտել ճամփան դեպի նրա հիշատակը:

Ժողովուրդը հավերժացրել է Քուչակի հիշատակը ոչ միայն այցելելով նրա գերեզմանը, այլև պատմելով նրա մասին ավանդություններ:

Հետաքրքիր ավանդություններից մեկի համաձայն՝ երբ Քուչակն արդեն տարիքն առած մարդ է եղել, զբաղվել է երկրագործությամբ: Մեկ անգամ թյուրքական սուլթանի կինը՝ թագուհին, ապրում է մի ծանր և դժբախտ վիճակ. նրա կուրծքը հիվանդանում է, և նա ու նորածին թագաժառանգը մահվան սպառնալիքի ենթակա են դառնում: Իմաստունների խորհրդով սուլթանը մեկ-մեկ կանչում է իր տիրապետության բոլոր հայտնի բանաստեղծներին և երգիչներին, որպեսզի երգեն իրենց սրտառուչ երգերը թագուհու առաջ, հուզեն նրան այն աստիճան, որ արտասվի, որի հետևանքով կուրծքը բուժվի: Սուլթանի բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցնում. ոչ մի բանաստեղծ ու երգիչ արդյունքի չի հասնում: Երկար մտածելուց հետո, վերջապես հիշում են, որ ապրել է նաև հայտնի աշուղ Նահապետ Քուչակը: Ահա սուլթանի պատվիրակները գտնում են Քուչակին Խառակոնիսում արտ ջրելիս և տանում արքունիք: Քուչակը վերհիշում ու երգում է իր սրտառուչ երգերը: Թագուհին հուզվում ու արտասվում է... Փրկվում են թագուհին ու թագաժառանգը: Սուլթանը ցանկանում է փոխհատուց լինել Քուչակին: Քուչակը խնդրում է, որպեսզի սուլթանը 20 օր արտոնություն տա՝ իր երգերն ազատ երգելու Ստամպոլում: Սուլթանը կատարում է այդ իրզը: Քուչակը 20 օր շարունակ երգում և հուզում է մայրաքաղաքի հասարակությանը: Նորից թնդում է Քուչակի անունը: Սուլթանը ցանկանում է այնուամենայնիվ որևէ աչքի ընկնող բանով հատուցել Քուչակին: Երբ նա շատ է համառում, Քուչակը խնդրում է միջոցներ տրամադրել, որպեսզի մինչև Խառակոնիս 7 կամուրջ կառուցվի գետերի վրա, 7-ական եկեղեցի ու մզկիթ շինվեն: Սուլթանը կատարել է տալիս նրա ցանկությունը: Իբր թե Խառակոնիսի Ս. Թեոդորոս եկեղեցին այդ եկեղեցիներից վերջինն է:

Մեկ ուրիշ ավանդության համաձայն էլ իբր Քուչակը մի օր բարձրանում է ս. Թեոդորոս եկեղեցու վրա և ասում, թե ուր իրեն ցած գցի, այնտեղ էլ թող լինի իր գերեզմանը: Իբր այդպես էլ լինում է, և այդ է պատճառը, որ նրա գերեզմանը գտնվում է եկեղեցու պատի տակ:

Աղթամարի ս. Խաչ վանքի 347 ձեռագրում Քուչակի մասին ասվել է, որ նա շնորհք է ունեցել հայերեն և թյուրքերեն հորինելու և ասելու բազմաթիվ տաղեր, որ նրա համբավը հասել է մեծ Ստամպոլի սուլթանին:

Ինչպես տեսնում ենք՝ այս գրավոր հիշատակությունը որոշ առումով համաձայնում է վերևում պատմված ավանդության հետ:

Ն. Քուչակին վերաբերող գրավոր հիշատակություններից արժեքավոր է 1637 թվականին գրված մի ավետարանի հիշատակարանը, որ

հաղորդում է մեզ Ա. Տեկանցը «Հայերգ»-ում: Ըստ այդ հիշատակարանի՝ Ն. Քուչակի թոռը՝ «Քուչակ անուն բարի մտական»-ը, հիշում է «Մեծ պայան չուր նահապետ վարպետն, մականունն աշըղ Քուչակ ասի»:

Հայտնի է, որ Քուչակից առաջ հայ իրականության մեջ աշուղներ չեն եղել: Թյուրքական գրականության պատմությունից էլ հայտնի է, որ 16-րդ դարում սկիզբ է առնում աշուղական արվեստը: Ուրեմն, կարող ենք ասել, որ Քուչակը առաջին խոշոր (վարպետ) բանաստեղծ-աշուղներից մեկն է ոչ միայն հայ իրականության մեջ, այլև առհասարակ: Այս հանգամանքը, բնականաբար, նրան պիտի դարձնե համբավավոր և աշուղների մեծ նահապետ ոչ միայն անվան համընկնումով, այլև դերով:

Որոշ աղբյուրների համաձայն մինչև 20-րդ դարի սկիզբն էլ արևմուտահայ աշուղներից ոմանք բանավոր փոխանցել են միմյանց քուչակյան երգեր, հայտնելով, որ դրանք Քուչակի ստեղծագործություններն են: Այսպես օրինակ՝ Արճեշի շրջանի Մատղավանք գյուղի աշուղ Հակոբն ասել է, որ իր վարպետ Տալիպից սովորել է Քուչակի երգերը: Նա երգել է քուչակյան մի քանի քառյակ, այդ թվում հետևյալ քառյակը.

Երեկ գիշեր ի երազ տեսա զիմ յարն անուշիկ.
Որ եկեր կրծքիս ընկեր, պագներ զիմ թուխ երեսիկ.
Գլխիկս վերցի ի բարձեն, որ պագնեմ զյուր կաթ թշիկ.
Եղո՛ւկ, զիմ լալա յար, հավթու նման թոփ ի յերդիկ:

Հակոբի երգածները ձեռագրերում մեզ չեն հասել: Նրանք փաստորեն քուչակյան հայրենների նույնպիսի ժողովրդականացած վարիանտներն են, ինչպես Ակնի անտունիները:

Այլ ընդարձակ և փաստացի տեղեկություններ Քուչակի մասին մեզ չեն հասել:

Թե ինչպիսի կրթություն է ստացել Քուչակը, ինչպես և ինչպիսի պայմաններումն է ստեղծագործել ու տարածել իր մարդարտաշատ հայրենները, հայտնի չեն: Միայն ապահովապես կարելի է ասել, որ նա գրագետ է եղել, աշխարհ է տեսել: Նրա լիրիկական հերոսը հաճախ է դրվատում ուսումն ու գիտությունը, շեշտում է, որ աշխարհը ման է եկել, աշխարհը ափ է առել: Նրա երգերը ցույց են տալիս, որ նա եղել է մեծ կուլտուրայի տեր, կյանքի խոր ըմբռնում ունեցող և բանիմաց բանաստեղծ՝ բառի բուն առումով...

Քուչակի հայրեններում բազմաթիվ են այգուն ու զովասուն պարտեզին, ծառին ու ծաղկունքին, մրգի զանազան տեսակներին, մասամբ նաև կենդանական աշխարհին վերաբերող արտահայտություններ, որոնք հատկանշական են Ակնի և նրա շրջապատի համար: Ահա բազմաթիվ օրինակներից մի քանիսը.

«Աներ ու պաղան մտեր, շուր կերթա եզերն է կանանչ»:
«Կամ պաղ աղբյուր շուր լինի, քո հերանց պաղան մտնի»:
«Բանա ու պաղան մտնի, վարդ քաղե ու ցողն ի վերա»:
«Իմ յարն այլ ի դուրս ելավ, շորորաց ի պաղան գնաց».
Ջձեռքն այլ ի ծառն ձգեց, ծառերու ճղներն երբաց».
էրաց, թե խնձոր քաղե, իր ճերմակ ծոցիկն երևաց»:
«Ա՛յ իմ նոանահնդիկ, աչքդ թուխ ու ծոցդ է էգի»:

Քաղաքին ու քաղաքային կյանքին վերաբերող արտահայտությունները, ինչպես՝ «Տեսա իմ հոգուս հոգին զարդարված ու բաղնելվա», միանգամայն բնորոշ են Ակնի համար.

Քուչակի հայրեններում հաճախ հանդիպում ենք՝

«Քու սիրող մտիկ արի, զետ նետ ի շարխեն ելավ».
«Նա անմեղ կանգնած էի, եկավ իմ սիրտս գամվեցավ» կամ
«Սրտիկս է աղեղ նման, զիրկդ լար է ափրշումն»:

Այս արտահայտություններն ևս խիստ բնորոշ են Ակնի այն ժամանակվա կյանքի համար: Ակնը մինչև 17-րդ դարն էլ հայտնի է եղել աղեղնագործությամբ: 17-րդ դարի թյուրք ճանապարհորդ էվլիա Չելեպին հաղորդում է, որ Ակնի արհեստավորների մեջ նշանավոր է աղեղնագործությունը, որ արքայական շուկան վերից վար գրավել են աղեղնագործները, որ ժողովրդի մեծամասնությունը նետածիգ լինելու հետևանքով քաղաքը հորջորջվում է որպես նետաձիգների քաղաք:

Քուչակը բազմաթիվ հայրեններում ունի այնպիսի արտահայտություններ, որոնք պատկերացում են տալիս Ակնի և նրա շրջապատի տեղանքի մասին, բնական պայմանների, այդ թվում ձորերի, ակունքների, ջրերի ձայնի և այլ երևույթների մասին: «Այս առավոտուս լուսուն գար ջրին ձայնիկն զղզղուն»-ը մի՞թե չի հիշեցնում Մեծ ձորի փրփրադեղ ջրերի կամ Քոչան ջրվեժի ձայնը: «Ջուր, գլգլալեն կուգաս, գետի թո՛ր ակնեն կուգաս. կերթաս այդ ձորերդ ի վայր, ձայնդ գա ու դուն չերևաս» արտահայտությունը որքա՛ն բնորոշ է Ակնին և նրա շրջապատին:

Քաղաքների բաժանվածության, փողոցների դիրքի, երդիկների և նման երևույթների հետ առնչվող արտահայտությունները դիպուկ կերպով հիշեցնում են Ակնի իրականությունը, որ նկարագրված է ազգագրական ժողովածուներում:

Մի քանի արտահայտություններ՝ «Վարի վարճինակ», «Հողվերոքս», «Ձուր անմահության կասեն», «Եփրատ գետն ի մեր մեջն», «Երեկ եմ անցել զԵփրատ» ուղղակի Ակնին և նրա շրջապատին վերաբերող տեղական անունների հետ են կապված:

Որտե՞ղ է ծնվել Քուչակը, չգիտենք: Ոչ ոք չի կարող անիրավացի համարել մեզ, եթե ընդունենք, որ ծնվել ու ստեղծագործել է Ակնում, կամ ծնվել է մի այլ վայրում, բայց ինչ-ինչ հանգամանքների շնորհիվ ստեղծագործել է Ակնում և ապա այլ հանգամանքների հետևանքով հեռացել է Ակնից ու եկել Խառակոնիս:

Անհրաժեշտ ենք համարում հետևյալ մանրամասնությունը հայտնել:

Ղևոնդ Ալիշանը «Հուշիկը»-ում մեզ համար այսօր անհայտ աղբյուրի հիման վրա հայտնում է, որ 16-րդ դարում «ծաղկած են նաև երգիչներ կամ տաղասացներ»: Նա այդ երգիչներից է համարում նաև Հ ա ո կ ու ա ն ց ի Ք ու շ ա կ ի ն: Իսկ Նորայր Բյուզանդացին, որը ցանկություն է ունեցել հրատարակելու Քուչակի երգերը, ասել է, թե Ալիշանի հայտնած Հառակոնը նույն Խառակոնիսն է, և Խառակոնիս անունով մի գյուղ էլ գոյություն է ունեցել Ակնի շրջանում:

Ակնցիները Քուչակի անվան հետ կապված մի խորիմաստ, շմուռացվող առած են ստեղծել և հասցրել մինչև մեր օրերը: Ահա այդ առածը.

«Աղջիկը իր քեֆին (կամֆին) քողուս, կերթա քեռչեկը (կաֆավող, անպարկեշտ պատանի) կառնե»: («Հնությունք Ակնա», էջ 204):

Որ «Քուչակ» մականունն այս առածի «քեռչեկ» բառի ձևափոխն է, դրանում երբեք կասկածել չի կարելի, որովհետև այդ շատ հեշտ է ապացուցել ձեռագիր հուշարձաններով:

«Քեռչեկ»-ը թյուրքերեն բառ է, որ մի քանի նշանակություն է ունեցել, այդ թվում՝ մանուկ (պատանի), սպասավոր, աշուղ (գուսան), կաֆավիչ, խաղացուկ: Ուրեմն, «Քեռչեկ» բառն իր իմաստով հարմար է եղել Նահապետի համար մականուն դառնալու:

Ակնցիների առածում ավելացված է «անպարկեշտ»-ի ըմբռնումը: Եթե նկատի ունենանք, որ «Աղջիկը... քեռչեկը կառնե» նշանակում է աղջիկը կուզենա իր սիրածին առնել (քանի որ այդ է հատուկ աղջկան և ոչ թե անպարկեշտին կամ անբարոյականին առնելը), ապա սա նշա-

նակում է, որ «քեռչեկը» սիրահարն է, որը Քուչակի հայրեններում լիրիկական հերոս է: Բնական է, որ սիրահարների հույզերի երգիչ Նահապետը այդ բառը պիտի հպարտությամբ դարձնե իրեն մականուն:

Եթե մի կողմից հայ վաճառականները երկրի խորքերից գնում էին ծովափնյա քաղաքները՝ իրենց գործառնությունը նպաստավոր պայմաններում շարունակելու համար, ապա մյուս կողմից այդ քաղաքներն էին թափվում հսկայական քանակությամբ վաստակի համար պանդխտող հայ աշխատավորներ, մեծ մասամբ երիտասարդ և նույնիսկ պատանիներ: Սրանք կատարում էին ամեն տեսակ աշխատանքներ արհեստանոցներում և արհեստավորների մոտ, նավահանգիստներում, հարմար դեպքերում զբաղվում էին արհեստներով և մանրավաճառությամբ: Ծանր և շարքաշ պայմաններումն էին ապրում նրանք, որպեսզի կարողանան իրենց վաստակից մի բան խնայել՝ տուն հասցնելու համար: Հաճախ, աշխատանքի շրջության կամ վատ պայմանների շնորհիվ, հիվանդությունների պատճառով, անօգնական մնալուց, պանդխտացողները կամ ձեռնունայն, ախով ու վախով հազիվ վերադառնում էին հայրենի տուն և կամ ողբերգական վախճան ունենում անհայտության մեջ՝ հայրենի կարոտի սառած դրոշմը շրթունքներին:

16-րդ դարում պանդխտությունն ավելի լայն շափերի է հասնում Ակնից և նրա շրջապատից:

Ակնցիները բարձր ու ծանրանիստ ժայռերի տակից բխող հորհանոս աղբյուրները, որոնք փրփրաբաշ և աղմկահույզ հոսել են մեծ ու փոքր ձորերով, համառ աշխատանքով ուղղել են դեպի իրենց չքնաղակերտ պարտեզներն ու դաշիները: Քանի՞ քանի՞ ճանապարհորդներ, երբ նայել են Վարի լեռան բարձունքից, սարսափել են Ակնը և նրա մերձակա գյուղերը շրջապատող, նրանց վերևում խոյացող ժայռերից. համարել են անելանելի մի վայր Եփրատի խոր ձորում. բայց երբ իջել են բարձունքից ու անցնելով Եփրատը՝ մտել են Ակն ու նրա մերձակա գյուղերը, տեսել են մաքուր ու սալահատակված (թեև բնական պատճառներով ծուռ ու մուռ, վերև ելնող ու վայր իջնող) փողոցները, ապա հանգրստացել ու հյուրասիրվել են «ծառքերում», հիացել են, զարմացել են, թե ինչպես Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում մարդկային ձեռքը ստեղծել է այնպիսի հրաշալիքներ, որոնք մրցել են Կ. Պոլսի գեղատեսիլ վայրերի հետ:

Բնությունն ստեղծագործորեն վերափոխելու տեսակետից ակնցի հայ աշխատավորները փայլուն կերպով դրսևորել են մեր ժողովրդի տաղանդն ու դարավոր փորձը:

Քուչակի մոտ պանդխտացող հերոսը ճամփա ընկնելիս խնդրում է սիրունուց.

Այդ ապրըմն փնջիկդ, որ եկել վզիդ ման ի ման.
Կտրե տուր մազ մի նշան, ես օտար երկիր կու գնամ:

Սիրունհին, իհարկե, տալիս է իր մազից պանդխտի ուզածը, այլապես նա չէր կարող պանդխտի հետ հետո խոսել այսպես.

Հանե ծոցեդ գլխես կտրած մազերս.
Դիր ջովը ու նայե հիմակ զրկածս.
Ան սև, երկար երկար սիրուն մազերս
Ճերմակ են փոխեր քաշած «օֆերս»:

Որքա՞ն հարազատ են այս երկու արտահայտությունները միմյանց, որքա՞ն երկկողմանի հույզ են պարունակում... Պանդխտը իր հետ տարել է «սև, երկար երկար սիրուն մազերը», որպեսզի կապված մնան, սակայն այդ կապը թվում է թուլացած. սիրատուր կինը նորից մազեր է տղարկում, վշտից սպիտակած մազեր, որպեսզի հայրենի կարոտը բորբոքի ու պանդխտին վերադարձնի:

...«Հայրեն» բառի առանձնահատկությունը ոտանավորի շափով բացատրելը հերքվում է ամենից առաջ այն բանով, որ Ակնում՝ Քուչակի հայրենների ստեղծագործական հայրենիքում տարածված են եղել նաև հայրենն ոտանավորի այլ շափ ունեցող հայրեններ և հայրեններ թյուրքերեն լեզվով: «Ակն և ակնցիք» ազգագրական ժողովածուն, որ հրատարակվել է 1952 թվականին, պարունակում է բավականաչափ նյութ «հայրեն» հասկացողության տաղաչափական էություն դեմ: Այդ նյութերի մի մասն առաջ էլ հայտնի է եղել, սակայն Մ. Աբեղյանը ուշադրություն չի դարձրել դրանց վրա:

Մեր ձեռքի տակ եղած մի շարք տվյալները պարզ ցույց են տալիս, որ «հայրեն» կամ «հայրենի» բառի էությունը սերտ կերպով կապված է 15-րդ և 16-րդ դարերում սկիզբ առած պանդխտության հետ: Քուչակը «հայրեն» անվանելով իր երգերը, ցանկացել է ամենից առաջ շեշտել, որ ինքը կատարում է հայրենաբաղձ սիրատուր պանդխտների սոցիալական պատվերը:

Որքան էլ այս օրինակները կրոնական երանգ ունեն, այնուամենայնիվ սրանց մեջ հիմնականը հայրենին է, հայրենաբաղձությունը:

16-րդ դարից մեզ հասած հանրահուշակ «Ի վերա կոունկին» երգի ամեն մի տունը ավարտվում է՝ «Կոունկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մի շունի՞ս»: Այստեղ «աշխարհեն»-ը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նույն հայրենը կամ հայրենին. և պանդխտը շարունակ կրկնում է այն, որովհետև նրա ուշ ու միտքը միայն դեպի այն կողմն է:

Խրիմյան Հայրիկն արտահայտել է այն կարծիքը, թե «Ի վերա կոունկին» բանաստեղծությունը Քուչակի ստեղծագործությունն է: Թեև անհայտ է, թե այս կարծիքն ինչպիսի տվյալների հիման վրա է կազմված, բայց անհավանական չէ, որովհետև բանաստեղծության լեզվական կոլորիտը և մի քանի այլ կողմեր միանգամայն համապատասխանում են հայրեններին և Ակնի կյանքին:

...Ակնի կյանքի մասին համառոտ ծանոթագրություն տալիս ասացինք, որ ակնցի պատանին կամ երիտասարդը գրեթե բոլոր դեպքերում պանդխտում էր, իսկ սա հանդիսանում է Քուչակի ստեղծագործության հիմնական հերոսը: Հետևաբար միանգամայն օրինաչափական է, որ պանդխտության հետ կապված ամենամեծ մարդկային հույզի՝ հայրենաբաղձության առարկան՝ հայրենիքը, հայրենին դառնալու էր Քուչակի երգերի համար հատուկ անվան աղբյուր: Քուչակն անհրաժեշտություն է համարել իր հոյակապ փոքրիկ, բայց գողտրիկ երգերը, որոնք մարդասիրական գաղափարախոսություն մի ամբողջություն են կազմում, մի ընդհանուր ու էական կողմով շաղկապելու: Եվ այդ շաղկապը հանդիսացել է հայրենիքի գաղափարը, «հայրեն»-ը: Բանաստեղծն այս ընտրությունը կատարել է նույնպիսի հանձարեղություն մը, ինչպիսի հանձարեղություն մը ստեղծագործել է իր երգերը:

Ն. Քուչակի ստեղծագործության մոտ երեք քառորդը սիրային հայրեններ են: Սիրային քնարերգությունը միջնադարյան հայ պոեզիայի այն կարևոր տեսակն է, որի միջոցով հիմնականում արտացոլվել է հակաֆեոդալական-հումանիստական գաղափարախոսությունը:

Քուչակն այդպիսի խոշոր հումանիստ է ամենից առաջ իր սիրային քնարերգությամբ: Նա քաջ գիտակցում է իր սիրային քնարերգության վեհ նշանակությունը և միաժամանակ տառապալից ուղին: Նրա սիրտը վերածվում է աշխարհ եկած սիրո ընդունարանի, որպեսզի սերն այնտեղից տարածվի ամբողջ աշխարհով մեկ:

Երբ սերն յաշխարհս եկավ, եկավ իմ սիրտս բնակեցավ.
Հապա յիմ սրտես ի դուրս՝ յերկրն յերկիր թափեցավ:

Սակայն Քուչակը լավ գիտե, որ սիրո ճամփան տատասկոտ ու ահա-վոր է. սերն աչքերից արցունք կուզենա և արյուն կկաթեցնի, սիրո հա-մար ինքը կարող է «շատ քար ու քաֆա» մտնել, բայց չկարողանալ վայելել:

Այսպես սկսելով սիրո փիլիսոփայությունը՝ նա մի քանի տասնյակ հայրեններում բացահայտում է սիրո էությունն ու նշանակությունը, նրանով տարվելու անխուսափելիությունը:

Քուչակը անկեղծ սերն համարում է մարդուն գեղեցկություն տվո-ղը, ճիշտ այնպես, ինչպես կանանչն է զարդարում աշխարհը...

9. Սեվակ⁶⁴

ՀԱՆՃԱՐԵՂ ՍԻՐԵՐԳԵՆՐ

Հայրեններից մեկում իր «խոշ յարի» դեմ Քուչակն իրեն զգում է «զինչ կակազն ի դեմ ատենու»: Այս նույն զգացմունքն ես ունենում, երբ ուզում ես գրել «Հայրենի կարգավ» ժողովածուի մասին, որով Հայ-պետհրատն ուրախացնում է հայ ընթերցողներին՝ մասսայական հրա-տարակությամբ առաջին անգամ լույս ընծայելով հայրենների այս հա-վաքածուն...

Մի խարույկ է այս գիրքը՝ անթեղված մեսրոպյան տառերի մեջ, խարույկ, որ բռնկվել է դարեր առաջ և այժմ էլ ջերմացնում է և այ-րում, խարույկ, որ բոցկլտում է՝ ամեն վայրկյան փոխելով իր ձևը, բայց և միշտ մնում ինքն իրեն հավատարիմ: Տաքացողներից ավելի խարույկ բորբոքողն ինքը գիտե իր գինը.

Ում որ կրակ պիտենա, գա տանի սրտես վառելու,
Ում թե որ քիչ պիտենա, շատ տանի զանծիկն էրելու:

Դժվար է երևակայել մի ճշմարիտ գրող, որ ընդգծված ինքնուրույ-նություն շունենա, բայց մեծագործներն իսկ ինչ-որ շափով հիշեցնում են միմյանց, ցույց տալիս իրենց «ազգակցությունը»: Ո՞ւմ է նման Քու-չակը: Ո՞չ ոքի: Դժվար կլինեիր հիշել մի երկրորդ անուն՝ այսքան եզա-կիրեն ինքնուրույն, եթե չլինեիր նրա մեծ նախորդը՝ «Նարեկի» հեղի-նակը: Եվ այս «միայնության» մեջ Քուչակն իրեն մենակ չի զգում, որովհետև եթե որևիցե բանաստեղծ գերազանցապես սիրերգակ է, ապա Քուչակը, կարելի է անվախ ասել, սիրերգակների մի ամբողջ երգչա-խումբ է: Նա միաժամանակ և՛ սիրո փիլիսոփա է, և՛ «սիրու տեր» պա-տանի: Նա սիրում է ո՛չ մեկին, ո՛չ էլ մի տեսակ: Նրա սիրածը մերթ «թուխ-թանաք է», մերթ էլ յարի «շեկ ծամն ի հոսել առներ»: Նա չի թաքցնում, որ իրեն «երկու յարուկ» են ուզում՝ «մեկն ցորեկան արև, մեկն լուսին՝ մութն գիշերուն», ինչպես նաև, որ ինքն «երկու յարուկ

կու սիրե՞», որ «շատուց սիրո տեր էի, ինչ դժվար եղավ այս տրպա» (այս անգամ, այսինքն՝ կրկին սիրահարվելիս): Ուրիշ դեպքում սիրահարի այս հաճախակի «մտքափոխությունը» կարող էր կասկած հարուցել նրա զգացմունքի խորությունն ու լրջության վրա: Բայց այն, ինչ ներելի չէ ուրիշին, հասկանալի է Քուչակի մոտ: Վերհիշենք նրա հայտնի քառյակը.

Երբ սերն է յաշխարհ եկավ, եկավ իմ սիրտս բնակեցավ.
Հապա յիմ սրտես է դուրս՝ երկրե երկիր թափեցավ:

Սա ո՛չ չափազանցված, ո՛չ էլ պարծենկոտ խոսք է: Եթե շինեին այս տողերը, Քուչակի սիրո գիրքը կարդալուց հետո ընթերցողն ինքը կհասներ նույն մտքին: Հիրավի, Քուչակն աշխարհի ազնվագույն սիրահարներից մեկն է՝ իր «ծովական» սրտով, որտեղ սերն է, որ արյուն է դարձել.

Քո սերն արյուն եղել, հավասար իմ երակս է մտել...

Սա դեռ քիչ է. այդ սերը, բացի արյուն լինելուց, նաև «ի ծրծու (ծուծի, ոսկրողեղի) նման հավասար ցրվեր է» բանաստեղծի ոսկորներից, տիրապետել նրա հոգուն ու մարմնին, նրա համար դարձել կյանք ու մահ, կրոն ու հավատ, տաճար ու սրբություն:

Քուչակի նարեկյան ուժով բուրրված պատկերները արևելյան վառվռուուն չափազանցություն չեն թվա, եթե հիշենք, թե ո՛ւմ կրակված բերնից են դուրս գալիս.

Ես այն հավերժն էի, որ գետինն կուտ շուտի...

Այսպե՛ս է սիրում, այսպե՛ս սիրել գիտե Քուչակը: Բայց սերը միայն տանջանքի աղբյուր չէ, և ոչ էլ Քուչակն է դժբախտ կամ տանջալից սիրո տաղասաց. «Քան զսերն այլ քաղցրիկ պտուղ է աշխարհս չավտամ թե լինի»: Եվ ամենից առաջ այդ քաղցրությունն է հենց, որ իր ավիշով ու հյութով օծել ու ցողել է հայրենների բուրաստանը, ծովացել քուչակյան պարտեզներում: Մ. Աբեղյանի դիպուկ խոսքով ասած՝ «կարծես դրանով մեր բանաստեղծությունը վրեժ է առնում դարավոր ողբերից»: Ծառն ու ծաղիկը, պարտեզն ու այգին, կանաչն ու լուրթը, փարչն ու գինին են ստեղծում այն մթնոլորտը, որտեղ գաղտնի ու բացահայտ, թուցիկ ու մինչև աթորական, սիրով ու կարոտով հանդիպում են իրար «խոշ ու խորոտիկ» յարերը: Ինչքան գույներ, որքան բույրեր կան այդ

լեռնաշխարհում՝ նույնքան երանգներ ու տրամադրություններ ունի նրանց սերը.

Սեր կա, որ է քուն կանե, սեր կա, որ արթուն կու պահե,
Սեր կա, որ է ծամ տանի, անաղթթ է յետ կու բերե,
Սեր կա, որ շուկան տանի, անվաճառ է յետ կու բերե:

Ապշեցուցիչ է հայրենների այն հատկանիշը, որ այժմ մենք բնորոշում ենք «ռեալիզմ» և «ռեալիստական» բառերով: Այս փոքրիկ երգերը տող առ տող, աննկատելի, կամաց-կամաց ստեղծում են մի այնպիսի լայն կտավ, որ կարելի է տեսնել միայն մեծ վիպասանի մոտ: Ոչ մի հայ բանաստեղծ այնպես չի «նկարել» իր սիրուհուն, ինչպես Քուչակը. տեսնում ես նրա քայլվածքը, երբ նա ելնում է իր տնից, «զինչ էլնի արևն է մորեն» (կամ «նավն է ծովեն»), նրա ունքերը, որ «կերթան է Մարրն թալան», որ «զետ եկեղեցո կամարն է վեր քաշած է» և աչքերը, որ «ի կանթեղ նման՝ է կամարն է վար կախած է», այն աչքերը, որոնցից «աջն եփե, ձախը խորովե», տեսնում ես, թե ինչպես նա «ի պարտեզան գնաց, ձեռքն այլ է ծառն ձգեց, ծառերու ճղերն երերաց, էրաց թե խնձոր քաղեր, իր ճերմակ ծոցիկն երևաց»:

Ոչ պակաս հաջողությամբ է նկարված նաև սիրահար տղան՝ «ի վերու թաղին», որտեղ կա «բարձր պատ ու ծառն է միջին» և որտեղ «ի ծառի շքին կու խմե իր լուրջ ապիկին (ապակյա կապույտ գավը), կու խմի ու հայրեն կասե, թե «Ինչ անուշ է սերն ու գինին»: Նրան տեսնում ենք «մահալոթով» ու «նեղ սոխախներով» իջնելիս ու բարձրանալիս, քնած յարի դուռը գնալիս, նրանց երգիկի վրա՝ գլխարկն աչքերին դրած՝ մի պահ ննջելիս, «ծովական գիշերն է բուն՝ երկու շրջան» մանելիս, «փարչիկ մը այլ գինի» առած՝ «խոշ յարի դուռն» գնալիս, երբ դրսում ձմեռ է («ձյուն եկեր ոտվիս կու մըսի»)։ Այդ նա է սիրածի տանը բանի գնում և նրան տեսնելիս բանը մոռանում, երկրորդ անգամ արդեն սուտ պատրվակով («սուտ է բան») գնում, այն էլ «երթերովն» — մի բառ, որով աչքերիդ առաջ փովում է նաև ողջ գյուղը կամ քաղաքը՝ տափակ, իրար միացած կտուրներով: Ճիշտ այդպես տեսնում ես ոչ միայն պարտեզներն ու այգիները, այլև զգում նրանց զովարար շունչը, մրգերի համն ու հոտը, ցողն ու եղյամը, մի ամբողջ աշխարհ՝ իր մարդկանցով, նրանց լավ ու վատ կրթերով, գույներով ու կոլորիտով, օդով ու մթնոլորտով: Եվ այս ամենը՝ բանաստեղծության մի այնպիսի փոքրիկ ու գողտրիկ տեսակի մեջ, ինչպիսին է «հայրենը»:

Շնորհակալ աշխատանք է կատարել գրականագետ Ավ. Ղուկասյանը, խնամքով հավաքելով, կազմելով և հրատարակելով Քուչակի հայրենները: Բայց ուզում ենք մի քանի խոսք ասել գրքին կցված առաջաբանի մասին: Չենք խոսում «Քուչակի առեղծվածից», կես դարուց ավելի է, ինչ դա բանասերների քննարկման առարկան է և, չի կարելի կասկածել, դեռ կունենա իր նոր հետազոտողները: Շատ ու շատ կողմերով հետաքրքիր այս աշխատանքը դժգոհություն է պատճառում, երբ հեղինակը հույժ գիտական որոշ հարցեր ոչ թե փաստարկում է (ինչը մեր բոլորի խորին ցանկությունն է), այլ պարզապես բավարարվում հայտարարություններով: «Հայտնի է, որ Քուչակից առաջ հայ իրականության մեջ աշուղներ չեն եղել,— գրում է Ավ. Ղուկասյանը: Ամենից առաջ՝ որտեղից է հայտնի, եթե հայտնի է, ինչո՞ւ ընթերցողին հայտնի չդարձնել: Բացի դրանից, եթե հեղինակը տարբերակում է «գուսան» և «աշուղ» արտահայտությունները, ապա գոնե շարժի մոռանար «աշուղի» համար շատ դեպքերում պարտադիր այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են աշուղի գրագետ կամ անգրագետ լինելը, երգելն ու նվագելը, տաղաչափական յուրօրինակ շափերով հորինելը, երգերի մեջ (մեծ մասամբ վերջում) իր անվան հիշատակումը: Ինչո՞վ են քուչակյան հայրենները կամ պատմական փաստերը հայտնի դարձնում այդ «հայտնին»:

«Մանրագրություններում» գրված է, որ մեծավաստակ գիտնական Մ. Աբեղյանը Քուչակին վերագրվող հայրենները իրրե թե համարել է «գուսանական ֆեոդալական երգեր՝ ժամանակի ընթացքում ֆեոդալներից քաղաքացիներին, քաղաքացիներից՝ գյուղացիներին անցած ու պահպանված»: Սա, մեղմ ասած, փաստերի խեղաթյուրում է: Ընդդիմախոսին հասկանալուց բացի, պարտադիր է նաև թեկուզ ճիշտ վերարտադրել նրա մտքերը: «Գուսանները,— գրում է Մ. Աբեղյանը,— որ ծագումով եղել են հասարակ մարդիկ, իրենց արվեստը սովորաբար բանեցրել են ոչ թե աշխատավորների, տառապյալների», այսինքն՝ աղքատների համար, այլ «հարուստների... համար» (բերում է քաղվածքներ 4—12 դարերից): «Արդարև այս տաղերը (հայրենները) իբրև ժողովրդի մարդկանց գործեր, հարուստ են ժողովրդական կենդանի լեզվի այնպիսի դարձվածքներով և ժողովրդական կյանքին հատուկ այնպիսի բազմազան գծերով ու դրույթուններով, բուն ժողովրդական բարքերով, որոնք բոլորը երևան են գալիս նաև մեր գյուղական ժողովրդական երգերի մեջ»: Եվ այսքանից հետո հայտարարել, թե Մ. Աբեղյանը հայրենները համարում էր ֆեոդալական երգեր՝ հիմք ընդունելով Աբեղյա-

նի այն դիտողությունը, թե հայրենների մեջ երևան է գալիս նաև հարուստ դասերի կենցաղը, նրանց ճոխ կյանքը (մետաքսե հագուստ, «որ նախշված է ոսկի թելերով», շար շապիկ, մարդարտե շարոց, ոսկեթել ծածկոց, ֆուսնի դումաշ, ֆուսնի կողպեք և այլն), առնվազն փաստերի ճիշտ շարադրանք չէ:

Այսպես է վարվում Ավ. Ղուկասյանը նաև ուրիշ մի քանի հարցերում և, ամենից առաջ, «հայրեն» բառի իր նոր ստուգաբանությամբ: Չհամաձայնվելով Մ. Աբեղյանի կարծիքին՝ Ավ. Ղուկասյանը հայտարարում է, թե «հայրեն բառի առանձնահատկությունը ոտանավորի շափով բացատրելը հերքվում է»... , թե «մեր ձեռքի տակ եղած մի շարք տվյալները (ինչպիսի՞, որտե՞ղ են դրանք— Պ. Ս.) պարզ ցույց են տալիս, որ «հայրեն» կամ «հայրենի» բառի էությունը սերտ կերպով կապված է 15-րդ և 16-րդ դարերում սկիզբ առած պանդխտության հետ: Քուչակը «հայրեն» անվանելով իր երգերը, ցանկացել է ամենից առաջ շեշտել, որ ինքը կատարում է հայրենաբաղձ, սիրատուչոր պանդխտների սոցիալական պատվերը»: Եվ Ավ. Ղուկասյանը «հայրեն— Հայրենի կարգավը» նույնացնում է «հայրենիքի» հետ:

Կատարյալ խառնաշփոթություն: Նախ՝ Աբեղյանին «պատմականորեն չհիմնավորված սխալ տեսակետների մեջ» մեղադրողը պիտի գեթ ինքը մնա պատմականության հողի վրա: Ավ. Ղուկասյանի ասածից դուրս է գալիս, թե Քուչակն է իր երգերը «հայրեն» անվանել: Քուչակը վախճանվել է 1592 թվին, Ֆրիկը՝ մոտ երկու դար առաջ: Եվ երկու դար առաջ Ֆրիկը բացականչում էր. «Ո՞ւր են քո ամեն բաներն, հայերէն, մասալ ու առակ», մեկ ուրիշ տեղ՝ «շատ մի հայերէն բաներ խորհուրդով դրախտ տնկեցի» (երկու դեպքում էլ «հայրեն»-ի շափով գրված տաղերում): Էլ ո՞ւր մնաց Ավ. Ղուկասյանի նաև այն պնդումը, թե «հայրենը» կապված է 15-րդ և 16-րդ դարերում սկիզբ առած պանդխտության հետ», եթե երկու-երեք դար առաջ Ֆրիկը (և ոչ միայն նա) «հայրեն» էին ասում:

Իր նոր վարկածն առաջ տանելու համար, գիտակցաբար թե անգիտակցաբար, նա թյուրիմացության մեջ է գցում ոչ միայն միամիտ ընթերցողին, այլև հենց ինքն իրեն: Նա բաց է թողնում բառի ուղիղ ձևը («հայրեն») և սկսում է խաղալ նրա կրճատված («հայրեն») կամ թեքված («հայրենի») ձևերի հետ, հաշվի չառնելով, որ ընթերցողը Քուչակի մոտ էլ կգտնի այդ ճիշտ ձևը («կու կանչեր հայերեն ղազալի»): Բացի դրանից, Քուչակի մոտ 12 անգամ հանդիպող այս բառը ոչ մի դեպքում չի համընկնում «հայրենաբաղձ սիրատուչոր պանդխտների սոցիալա-

կան պատվերի» հետ և նման բան չէր էլ կարող լինել, քանի որ Ավ. Ղուկասյանը ջանացել է ապացուցել անապացուցելին: Նրա դեմ է խոսում ինքը Քուչակը՝ այս հավաքածուի 553 հայրեններով, որոնց շատ անշան մասն է պանդխտական, եղածներն էլ, ինչպես ինքն է ճիշտ նկատել, «բոս էության դարձյալ սիրային երգեր են»: Ավ. Ղուկասյանին շփոթության մեջ է գցել «հայրենի կարգավ» արտահայտության մեջ «հայրենի» բառի նույնանունությունը «հայրենի» (հայրենիք) բառի հետ: Բարեբխտաբար մեզ հասել է նաև այդ հորջորջման ուղիղ ձևը՝ «Հայերէնի կարգաւ» (տե՛ս Կ. Կոստանյան, «Նոր ժողովածու» պրակ Գ):

Որ «հայրեն» բառը ժազում է «հայ» արմատից և ոչ թե «հայր» և որ «հայրենին» սղված «հայերենին» է և ոչ թե «հայրենիքը», կարելի է ապացուցել նաև դպրոցական կարգի մի «մանրուքով», որը, ցավոք, վրիպել է Ավ. Ղուկասյանի աչքից: Մինչդեռ «հայր» արմատից բարդված ու ածանցավորված բոլոր բառերը գրվել են «ե»-ով, ինչպես օրինակ, հայրենի, հայրենիք, հայրենակից և այլն, ընդհակառակը՝ «նայ» արմատի քեֆումները գրված են «է»-ով՝ այդ թվում և մեզ հետաքրքրող «հայերէնը» իր բոլոր այլաձևություններով:

Եվս մի դիտողություն. ինչո՞ւ հայրենները շարված են քառյակի ձևով: Ինքը Ավ. Ղուկասյանն էլ շատ ճիշտ նկատել է, թե Քուչակը «այնքան ինքնատիպ է, որ որևէ ազդեցության մասին խոսելն առնվազն նշանակում է բռնազբոսիկ քայլ կատարել»: Էլ ինչո՞ւ ենք նրա «Հայրենները» շարում պարսկա-արևելյան քառյակների ձևով: Այս էլ, անկասկած, արված է՝ ելնելով այն բռնազբոսիկ վարկածից, թե «հայրեն» բառի առանձնահատկությունը ոտանավորի շփով բացատրելը հերքվում է», ուրեմն եկեք «արեղյանական» ութնյակներից հրաժարվենք, կարծես թե խոսքը վերաբերում է Աբեղյանի հետ մղելիք ինչ-որ վեճի, և ոչ թե այս՝ Զվարթնոցի, Նարեկացու, Կոմիտասի պես անկրկնելի ու հայկական (զուտ հայկական) «մարգարտե շարոցին», որը այնպես սիրում ու բարձր են գնահատում նաև գրթի կազմողն ու խմբագիրը:

Վ. ՆԱԻԲԱՆԿՅԱՆ⁶⁵

ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՅ ՏԱԼԵՐԳՈՒՆՆԵՐ

Կցկտուր են տեղեկությունները նահապետ Քուչակի մասին: Հայտնի է, որ նա ապրել է 16-րդ դարում, ծնվել է Վանի մոտ գտնվող Խառակոնիս գյուղում: Ժողովրդի մեջ նրա մասին պատմված զրույցներից ու ավանդություններից երևում է, որ Քուչակը ժամանակին մեծ հռչակ վայելող աշուղ է եղել: Նրա գերեզմանը երկար ժամանակ ուխտատեղի է եղել Վանի շրջակայքի բնակչության համար:

Քուչակի քառյակները դարագլուխ են կազմում միջնադարյան հայ պոեզիայի մեջ: Նրանցում հանճարի ուժով ամփոփվել ու ընդհանրացել է այն ամեն լավագույնը, ինչ ստեղծել է հայ պոեզիան՝ Գրիգոր Նարեկացուց սկսած: Իրենց բնույթով Քուչակ նահապետի երգերը բաժանվում են երեք խմբի— սիրո, պանդխտության և խոհական-փիլիսոփայական, որոնց բոլորին էլ հատուկ է բանաստեղծական կատարելությունն ու ինքնատիպությունը: Քուչակի երգերի գերող հմայքի գաղտնիքը առաջին հերթին այդ երգերի ժողովրդայնության մեջ պետք է որոնել: Վերցնելով ժողովրդից և՛ մոտիվներ, և՛ արտահայտչական միջոցներ ու ձևվեր, հայրենների հեղինակը նոր աստիճանի է բարձրացրել բանաստեղծական արվեստը՝ միաժամանակ մնալով ժողովրդին ու նրա երգին խորապես հարազատ: Փիլիսոփայում է կյանքի երևույթների մասին, թե վերարտադրում սիրահարված երիտասարդի ներքին հոգեկան ապրումները, խորհրդածում է մարդկային հոգու տվայտանքների մասին, թե նկարագրում պանդխտի դառն ու դաժան կյանքը՝ Քուչակը ամենուրեք նույնն է մնում՝ խորը, իմաստուն, բայց պարզ ու վճիտ, նուրբ ու ինքնատիպ:

Քուչակը աշխարհին հայտնի դարձավ իր սիրո քնարական մարգարտաշար քառյակներով, որոնց մեջ սիրո հույզն ու ապրումները արտահայտված են զարմանալի կատարելությամբ, նրբությամբ, խորությամբ

ու բազմերանգութեամբ: Հազվագյուտ են, հիրավի, համաշխարհային գրականութեան մեջ այդքան կատարյալ ու աննման երգեր:

Բանաստեղծը սերը դիտում է իրրեւ ամենահաճելի ու ամենաքնքուզ զգացումը, որի շնորհիվ է, որ կյանքը իմաստավորվում է.

Քան զսերն այլ քաղցրիկ պտուղ ի աշխարհս չավտամ թե լինի,
Շեքերն նշով շավզած՝ մոտ ի սերն է դառն ու լեզի...

Երգում է Քուչակը: Միրուց դուրս բանաստեղծը շի երեւակայում ոչ մարդու և ոչ էլ կյանքի ու աշխարհի գոյութիւնը: Այնքան է բանաստեղծը տարված սիրո զմայլելի զգացմունքով, որ կարծում է թե աշխարհում տարածված սիրո աղբյուրը ինքն է, իր հոգին: Օգտագործելով ժողովրդական երգին հատուկ բանաստեղծական հիպերբոլան, մի հայրենի մեջ բանաստեղծն ասում է.

Սերն երբ ի հաշխարհս եկավ, եկավ իմ սիրտս թառեցավ,
Հապա իմ սրտես ի դուրս՝ հերկրե հերկիր թափեցավ...

...Նրանք իրենց տեղը զիջել են մարդու աշխարհիկ կյանքին ու զգացմունքներին, մարդու գեղեցկութունն է հիմա բանաստեղծի պաշտամունքի առարկան: Մի հայրենի մեջ երգվում է.

Քանի մարն զիս բերեր, քահանի չեմ խոստովաներ,
Ուրտեղ քահանա տեսեր՝ նա ծոեր ճամփուս ու ելեր,
Ուրտեղ մեկ աղվոր տեսեր՝ գիրկն ու ծոց ի դեմ գնացեր...
Մոցիկն եմ ժամտուն արել, ծծերուն եմ խոստովաներ:

Որոշ քառյակներ, որոնց մեջ զովերգվում է կնոջ մարմինը, այսօր ոմանց համար կարող են անպարկեշտ ու անպատեհ թվալ, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ դրանք հորինված են քրիստոնեական վարդապետութեան սկզբունքների դեմ, վարդապետութիւն, որը կնոջ մարմինը համարում էր «մեղքերի անոթ», և ահա, այսպիսի մտայնութեան պայմաններում «անպարկեշտ» թվացող բաց ու ազատ երգերի նպատակն է եղել՝ արժեքավորել մարմինը, պաշտպանել նրա իրավունքը: Այսպես է եղել նաև եվրոպական գրականութեան մեջ. դրա ամենացայտուն ու հանրահայտ օրինակն է Բոկաչիոյի «Դեկամերոնը», որը ժամանակին չափազանց մեծ հեղափոխականացնող դեր է կատարել վերածնութեան շրջանի արվեստի պատմութեան մեջ...

...Սիրուհին է, որ հմայք ու բովանդակութիւն է տալիս կյանքին, երբ նա իր մոտ է, տաղերգակին ամեն ինչ հիանալի ու կատարյալ է

թվում, իսկ երբ հեռանում է՝ աշխարհը գունաթափվում է, իմաստազուրկ դառնում: Քանի դու ինձ մոտ էիր, ասում է մի քառյակում բանաստեղծը հեռացած սիրուհուն, ամեն ինչ «կանաչ էր» և «ցողն ի վերա», բայց երբ ինձանից հեռացար՝ ձյունը եկավ ու եղյամն էլ վրան դրեց. և ահա բանաստեղծը մտադրվում է՝

Երթամ բարկ արև դառնամ, գամ կանգնիմ կամարիդ վրա,
Լուս ծագեմ ի քո վրա, որ սաստիկ ձյունը վերանա...

Բանաստեղծը իր երջանկութիւնը այլ տեղ չի որոնում— միայն և միայն սիրուհու ու նրա պատճառած հաճութեան մեջ: Բնորոշ է բանաստեղծի ցանկութիւնը.

Հայ իմ փոքրիկ շամամ, քո ծոցուդ, ա՛մ, ո՛նց տիրանամ.
Քո ծոցդ ի ծով նման, ծովն դեղ կասեն ի ջերման,
Փոքրիկ մտերմիկ լինամ ու մտնում ի ծոցդ լողամ,
Մովերուդ ալ ի դուրս ելնամ՝ ուներուդ շուքն քնանամ:

Բանաստեղծը մտովին իսկ անհնարին է համարում իր և սիրուհու անջատումը.

Ես աչք ու դու լույս, հոգի՛, առանց լույս աչքըն խավարի՛,
Ես ձուկ ու դու ջուր, հոգի՛, առանց ջուր ձուկըն մեռանի՛:
Երբ ձուկն ի ջրեն հանեն, ջուրն մըն ալ ձգեն, նա՛՛ ապրի.
Երբ զիս ի քենն զատեն, քանց մեռնիլն, այլ ճար չի լինի:

Անսահման է բանաստեղծի նվիրվածութիւնը իր սիրուհուն, հանուն սիրո նա պատրաստ է ամեն մի զոհողութեան: Մի քառյակում բանաստեղծը, դիմելով ջրի մեջ կանգնած իր «նոնոֆար ծաղիկ» սիրուհուն, առաջարկում է կտրել նրան սնուցող ջրի աղբյուրը՝ պայմանով, որ՝ աչքերիցս «քեզ առու հանեմ, զքեզ ջրեմ, որ պայծառանաս»:

Քուչակի սիրո երգերը զերծ են իմաստասիրական վերացականութիւնից: Քուչակին հաջողվել է տաղանդի մեծ ուժով միահյուսել սիրո երգը էպոխայի ընդհանուր ոգուն, տալ մարդկային այդ նրբին զգացմունքի լիրիկական պատկերը՝ ժողովրդական կենցաղի, դարի նախապաշարմունքների, տրադիցիաների, ըմբռնումների հետ ունեցած սերտ կապի ու առնչութիւնների մեջ: Մի խոսքով, Քուչակը, իր ապրած դարաշրջանի հենքի վրա է ասեղնագործել սիրո շնաշխարհիկ քառյակները...

Բանաստեղծը ականատես է եղել, օրինակ, թե ինչպես իր շրջապատում շատ հաճախ անմեղ կույսին փողով են գնել կամ «ճորով» (ուժով) տարել.

Նրեկ ցորեկով բարով տանեին մեկ յար մի ճորով:
Ըզնա ճորով է տարած, կամ խաբած է զինք դրամով:
Սերն որ դրամով լինի՝ զինքն էրել պիտի կրակով,
Սերն խնծորով պիտի ու տրհեմ, տրհեմ շեքերով:

Հումանիստ բանաստեղծը պասսիվ հայեցող չէ, նա չի համակերպվում այն բանի հետ, որ մարդու սերը իր շրջապատում առ ու ծախի առարկա է դարձել. նա առաջ է քաշում իր իդեալը՝ ազատ, անկաշկանդ, կամովին ու իրավահավասար սեր: Մի քառյակի մեջ նա հորդորում է սիրուհուն հեռանալ մի այնպիսի վայր, ուր հնարավոր լինի անվախ ու անկաշկանդ սիրել— թե չէ ի՞նչ է մարդու վիճակը իր շրջապատի իրականության մեջ՝ «քանի» տեղս ահով կենանք ու դողանք, թե ի՞նչ կու լինի»: Այս փախուստի ձգտումը, ինքնին, պետք է դիտել իբրև բուն բողոք՝ ֆեոդալական հասարակության սահմանած բարոյական նորմաների դեմ: Բանաստեղծը երանի է տալիս սիրո մեջ խիզախ երիտասարդին, որը երջանկության է հասնում արգելքների հաղթահարման գնով, նրան օժանդակում է նույնիսկ բնությունը: Մի հայրենի մեջ կարդում ենք.

Երեկ ես անոր կուտամ, որ առեր յուր յարն է փախեր
Ոնց որ զկամուրջն անցեր, շուրն ելեր զկամուրջն է տարեր,
Ձնիկ, եղեմնիկ եկեր զտավրնուն հետքն է կորուսեր,
Առեր պաղչան է մտեր, ցորեկով զղնչիկն է պագեր:

Բանաստեղծը բարձր կատարելության և ինքնատիպության է հասցրել կնոջ պատկերի նկարագրությունը: Ուշագրավ են, հիրավի, բանաստեղծի գործածած գեղարվեստական հնարանքները՝ յուրօրինակ, ինքնատիպ: Հետևելով ժողովրդական բանաստեղծությանը, պոետը հազվագյուտ է դիմում նամությունների ու համեմատությունների մեթոդին, նա գեղարվեստական պատկերի կերտմանը հասնում է որևէ գործողության կամ դրույթի նկարագրությամբ: Սրանում է հենց Քուչակի պոետական անհատականությունը, նրա մեծ վարպետությունն ու արվեստի կարևոր առանձնահատկություններից մեկը: Այս ինքնատիպ հնարանքի շնորհիվ Քուչակի մոտ կնոջ պատկերը չափազանց նկարեն է ստացվել: Ահա մի օրինակ.

Լուսին, պարծենաս, ասես, շուտ կուտամ աստնվորիս»:
Ահա հողեղեն լուսին ի գիրկս և երեսն երեսիս:
Թե չես ավտար այս գերուս, ետ տանեմ զփեջ կապայիս,
Վախեմ սիրո տեր լինիս, լուս պակաս տաս աստնվորիս:

Չկան կուտակված նամություններ ու համեմատություններ, չկա և սիրուհու՝ «հողեղեն լուսին» արտաքինի նկարագիրը, բայց ընթերցողը կախարդված է մի տեսակ, նա տեսնում է շնաշխարհիկ գեղեցկուհու անթերի պատկերը, այնպիսի գեղեցկությամբ է օժտված բանաստեղծի սիրուհին, որ նույնիսկ անկյանք ու սառը լուսինը կարող է սիրահարվել նրան և դրանից էլ պակասեցնել աշխարհին տված լույսը...

Մի այլ քառյակում բանաստեղծը դիմում է լուսնին և խնդրում իր սիրուհուն բարև տանել. տալիս է նշանը, որով լուսինը կարող է գտնել նրան. երդիկներից ցած կնայես, ասում է, ու շատ գլոխալների քնած կտեսնես. դրանցից նա է իմ յարը, որ

...Ձկնեկիկս ալ արձակ արեր, լույս դիպեր ի մեջ ծծերուն,
Շառավիղ հերկինս տվեր, խավարեր լույսն ասողերուն:

Եվ ահա, ընթերցողը՝ երևակայությամբ է լրացնում բանաստեղծին՝ մտովին պատկերացնելով նրա չքնաղագեղ սիրուհուն: Արվեստի կատարելության այսպիսի օրինակներով չափազանց հարուստ է Նահապետ Քուչակի սիրո երգը:

Հետևելով Գրիգորիս Աղթամարցուն, Քուչակը այլևս չի բավարարվում՝ սերն ու սիրուհուն ներբողելով, նա ավելի խորն է թափանցում սիրո հոգեբանության մեջ՝ տալով սիրո զգացմունքի առավել խորը, ընդարձակ ու ճշմարիտ պատկերը: Նրան ավելի շատ զբաղեցնում է սիրո ներքին բովանդակությունը, հոգեբանական կողմը: Սրա մեջ է, ահա, Քուչակի սիրո երգի գլխավոր առանձնահատկությունը, սրանով է հիմնականում Քուչակը հարստացրել սիրո քնարերգությունը: Նրա երգը ամենից առաջ սրանով է ամբողջական ու կատարյալ: Բազմերանգ է Քուչակի սիրո երգը: Նա իբրև խոշոր հոգեբան-արվեստագետ, շտեմնված նուրբ ճաշակով է պատկերել սիրո զգացմունքի անմիջականությունը, սիրային մոտակա տեսակցության հարուցած քաղցր անուրջները, կարոտի, անհամբերության զգացմունքը, դավաճանված սիրո ողբերգությունը, և այլն, և այլն: Որքա՞ն նուրբ է դիտված, օրինակ, սիրահարված մարդու զգացմունքների անմիջականությունը հետևյալ քառյակում.

Այս ծովական գիշերս ի բուն՝ ես երկու շրջան մանցի.
Խոշ յարս այլ միտս ընկավ՝ թեզ մ'ելա զհահրաս վերուցի.
Փարչիկ մ'ալ անուշ գինի առի խոշ յարիս դուռն գնացի,
Խոշ յար, ա՛մ, զդուռն բաց, ձյուն եկեր՝ ոտվիս կու մըսի:

Երիտասարդը գիտե, որ յարը իրեն այս անպատեհ ժամին չի ընդունի, բայց նրա գուլթն է ուզում շարժել, թե՛ ներս ընդունի, ձյուն է

եկեւ ու ոտքերս մըսում են: Որքա՛ն բնական, անմիջական, նուրբ ու անկեղծ է սիրահարված երիտասարդի հոգին:

Հարկ է նշել, որ Քուչակը հիմնականում սիրո ուրախութեան ու վայելքի երգիչ է: Սակայն մի քանի քառյակների մեջ նա նույնպիսի մեծ վարպետութեամբ վերարտադրել է սիրո զգացմունքի հետ կապված դառնությունները, ողբերգական սիրո պատկերը: Ահա խաբված երիտասարդի ապրումների ճշմարիտ նկարագիրը, որին յարը քնած է թողել ու հեռացել: Այնքան է խորը երիտասարդի կսկիծը, որ ստիպված դիմում է սարերին, ձորերին, քարերին ու թփերին՝ նրանց հաղորդակից անելով իր ողբերգությունը:

Ա՛յ սարեր, ա՛յ ձորեր, գիտցե՛ք, յար եմ կորուսել,
Ա՛յ քարեր, այ թփեր, աճապ ի ձեզ չի՞ եկել,
Ա՛յ քարե կարմնչնի, ի ձեզ չէ՞ անցել,
Զիս ի քուն թողեր, ելեր գնացեր:

Հումանիստ բանաստեղծը խորը, անշափելի խորը հավատ ունի մարդու նկատմամբ. նա չի հավատում, թե մարդը կարող է անազնիվ վարվել իր նման մարդու նկատմամբ, խաբել նրան: Մարդու նկատմամբ այդպիսի մեծ հավատ ունեցող բանաստեղծը արտակարգ բան է համարում դավաճանությունը սիրո մեջ՝ այն համեմատելով ամուսն կեսին ձյուն գալու հետ:

Հառաչեմ նա կուգա արյուն՝ աղվորին իր շատ արևուն,
Հառաչս ի երկինք ելել, երկնուց ի վայր կուգար ձյուն,
Ամռով ձյուն ո՞վ է տեսել, որ կուգա ի մանուկ մարդուն.
Զի գիտեմ՝ թե ինձ մե՞ն կուգա, թե՞ կուգա հավսար ամենուն:

Այսպիսի բազմաթիվ նուրբ հոգեվիճակների գեղարվեստական ճըշմարտացի, նուրբ ու նկարեն պատկերներ կգտնի ընթերցողը Քուչակի քառյակներում:

Նահապետ Քուչակի սիրո երգը հյուսիս է և կոլորիտային ուժեղ շեշտ ունի: Դրան նպաստում է այն, որ բանաստեղծը վարպետորեն միահյուսում է այդ երգը ժողովրդի կենցաղի բնորոշ երևույթներին, տալիս է այն ժողովրդական կենցաղի արտահայտիչ ֆոնի վրա (օր. սիրահարների հանդիպումը աղբյուրի ճանապարհին, նրանց տեսակցությունները ծնողներից զաղտնի և այլն)...

ՀԱՏՎԱԾ «ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԴԱՍԱԳՐՔԻՑԵ

16-րդ դ. տաղանդավոր բանաստեղծը Նահապետ Քուչակն է: Նրա անձնավորութեան մասին քիչ տեղեկություններ կան: Նահապետ Քուչակի ստեղծագործությունները գերազանցապես սիրո թեմային են վերաբերում: Նա իր բանաստեղծություններում դրել է մարդկային խոր զգացմունքներ ու հումանիզմ, դրանք արտահայտել է բանաստեղծական կատարելության հասած պատկերներով: Բացի բանաստեղծություն գրելուց, նա զբաղվել է նաև երաժշտությամբ, երգել է իր ստեղծագործությունները: Քուչակը համարվում է միջնադարյան հայ խոշորագույն լիրիկը, ժողովրդի մեջ անուն հանած ու նրա կողմից սիրված գուեսանը:

(ՀԱՏՎԱԾ «ՀԱՅՐԵՆՆԵՐ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԻՑ)

Դեռևս X դարից սկսած հայ մատենագրության էջերում իրեն զգացնել է տալիս բանաստեղծության ևս մի տեսակ, որը գնալով դառնում է ուշագրության առարկա և ընդունում զարգացման մեծ ծավալ: Սկզբում այն հատուկ անունով չի կոչվում, հետո, սակայն, հայտնի է դառնում «Հայերէն» կամ «Հայրէն» անունով:

Միջնադարյան ձեռագրերում այս ստեղծագործություններին կարելի է հանդիպել նաև «Տաղ սիրոյ», «Տաղ ազնիւ» և նման ուրիշ խորագրերով: Ժողովրդական բանահյուսության մեջ համապատասխան երգերը պահպանվել են հաբեհ, հերեհ, անտուրի կոչումներով: Այժմ մասնագետների կողմից ընդունված է դրանք կոչել Հայրեհ:

Այսօր, հայրենները հավաքելիս, նկատի են առնվում ոչ թե նրանց վերահիշյալ խայտաբղետ անվանումները, այլ ամենից առաջ՝ առանձնահատկությունները:

Հայրենների վերհանման և հետազոտման աշխատանքներն սկսվել են XIX—XX դարերում: Սկզբում դրանց առանձին նմուշները տպագրվել են որպես սովորական բանաստեղծություններ: Հետագայում է միայն, որ բացահայտվել է այդ երգերի բուն էությունը և իր վրա սեեռել մասնագետների ուշագրությունը: Բեկման կետը հանդիսացել է Ա. վրդ. Տեկանցի հրատարակած հայրենների մի ընդարձակ շարքը¹: Ճիշտ է, այն չի կրել որևէ հեղինակի անուն, բայց հրատարակողը վերագրել է Խառակոնիս գյուղից XVI դարի երգիչ-բանաստեղծ Նահապետ Քուչակին: Շատ շանցած նման երգեր է հրատարակել Կ. Կոստանյանցը և դրանք դիտել իբրև ժողովրդական ստեղծագործություններ²: Սկսվել է մի տարերային

¹ Ա. Տեկանց, Հայերգ, Քիֆլիս, 1882, էջ 27—45:
² Կ. Կոստանյանց, Նոր ժողովածու, Ա, Քիֆլիս, 1892, էջ 68—75: Նույնի՝ Գ հատոր, Քիֆլիս, 1896, էջ 44—54:

բանավեճ. ոմանք հայրենները շարունակել են վերագրել Նահապետ Քուչակին, իսկ ոմանք համարել են անանուն կամ ժողովրդական ստեղծագործություններ:

Հայրենների հրատարակման ու մասսայականացման գործում անհամեմատ մեծ դեր է վիճակվել Ա. Զոպանյանին, որն ի իր հրատարակած «Անահիտ» ամսագրի և առանձին ժողովածուների էջերում շարունակել է դրանք ներկայացնել Նահապետ Քուչակի անունով: Այս առումով վճռորոշ նշանակություն է ունեցել նրա կազմած «Նահապետ Քուչակի դիւանը» ժողովածուն¹:

Հայրենների գիտական հետազոտման առումով նոր էջ պիտի համարել Մ. Աբեղյանի մենագրությունը, որի մեջ ցույց է տրվել, թե Նահապետ Քուչակին վերագրված համապատասխան երգերը նրանը չեն, այլ պատկանում են մի շարք սերունդներին²:

Այս տեսության ազդեցությամբ, անգամ Ա. Զոպանյանը փոխել է դիրքորոշումը և իր հրատարակած հայրենների վերջին հատորը դրել այսպիսի խորագրի տակ. «Հայրէններու բուրաստանը: Սիրոյ երգեր, պանդուխտի երգեր՝ վերագրուած Նահապետ Քուչակ վարպետ աշուղին և իր հետևորդներուն: Խրատական, այլաբանական և կրօնական տաղեր՝ վերագրուած Նահապետ Քուչակին, Յովհաննէս Պլուզին, Տրիկին, Պիլպիլ վարդապետին. Ակնայ հայրէններ»:

1940 թվականից հետո հայրենների մի շարք ժողովածուներ են հրատարակվել՝ հայերեն և ուրիշ լեզուներով: Դրանք բոլորն էլ ներկայացվել են Նահապետ Քուչակի անվամբ: Ինչ վերաբերում է հայագիտական զանազան հատորներին, ապա դրանց մեջ մերթ մի կարծիքն է պաշտպանվել, մերթ՝ մյուս: Մենք Նահապետ Քուչակի կապակցությամբ ճիշտ ենք համարել Մ. Աբեղյանի կարծիքը և նոր փաստերով ամրապնդել այն³: Ներկա ժողովածուն իր նյութերով նույնպես այդ կարծիքի օգտին է խոսում: Ինչ վերաբերում է առհասարակ հայրենների հեղինակության

¹ «Նահապետ Քուչակի դիւանը», աշխատասիրությամբ Ա. Զոպանյանի, Փարիզ, 1902:

² Մ. Աբեղյան, Հին զուսանական ժողովրդական երգեր (արտատպութ. ՀեՍՀ Պետհամալսարանի «Տեղեկագիր», № 2—3, 4 և 6-ից), Երևան, 1931: Նույնը տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, Բ, Երևան, 1967, էջ 9—280:

³ Աս. Մնացականյան, Հայրենների և Նահապետ Քուչակի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2, էջ 234—256): Նույնի՝ Միջնադարյան սիրո երգերի նորահայտ անդրանիկ ժողովածուն և հայրենների հարցը (տե՛ս «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», Երևան, 1971, էջ 96—126):

հարցին, ապա, ըստ առկա փաստերի, ամբողջ նյութը բաժանվում է 3 խմբի.

- ա) ժողովրդական հայրեններ,
- բ) գուսանաժողովրդական հայրեններ,
- գ) անհատական հայրեններ:

Դա մի անվիճելի իրողություն է, որով և վիճելիության սահմաններից ինքնին դուրս է մղվում հայրեններին վերաբերող «ժողովրդական, թե՛ անհատական» արդեն խիստ մակերեսային դարձած հարցադրումը:

Ժողովրդական հայրենների խմբի մեջ են մտնում մասնագետների ուշադրությունից վրիպած այն երգերը, որոնք հիմնականում տեղ են դրել մեր հրատարակած «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր» ժողովածուի մեջ¹: Այդ խմբին են պատկանում նաև գուսանաժողովրդական (կամ քուլակյան) տաղերի մեջ առկա մի շարք միավորներ: Ի վերջո, այդ խմբի հայրենների անժխտելի հարստությունն են կազմում XIX—XX դարերում ժողովրդից գրի առնված անտունի-հայրենները:

Գուսանաժողովրդական հայրենների խմբի մեջ են մտնում Մ. Աբեղյանի կազմած ժողովածուի համարյա բոլոր նմուշները, ինչպես նաև Ա. Չոպանյանի վերջին հատորի «Սիրոյ երգեր, պանդուխտի երգեր» բաժնի միավորները՝ ճնշող մեծամասնությամբ: Չմոռանանք, որ այդ 2 հատորներում էլ կան ժողովրդական հայրեններ:

Անհատական հայրենների խմբի մեջ են մտնում հայրենների այն շարքերը, որոնք հավաստի հիմքերով կապվում են Հովհաննես Ծրզնկացու, Ֆրիկի, Վարդան Բարձրբերդցու, Խաչատուր Կեչառեցու և շատ ուրիշների անունների հետ: Անհատական հայրենների ծնունդը, սակայն, ինչպես կտեսնենք, հասնում է մինչև Գրիգոր Նարեկացի:

Այս խմբաբաժանումը կոպիտ է և մասամբ պայմանական, որովհետև ամուր կապ կա նվաճված խմբերի միջև: Եթե որոշ դեպքերում կարելի է պնդել այս կամ այն ստեղծագործության բուն ժողովրդական, գուսանաժողովրդական կամ անհատական լինելը, ապա շատ դեպքերում էլ դա դժվար է, որովհետև գործ ունենք վերին աստիճանի նուրբ ու բազմաձև երևույթի հետ:...

Մ. ՄԿՐՅԱՆ⁶⁸

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿ

Հայ քնարերգության ամենափայլուն դեմքերից է Նահապետ Քուչակը: Նրա կյանքի մասին մեզ շատ քիչ բան է հայտնի: Բանաստեղծի թոռանը պատկանող ձեռագիր ավետարանի հիշատակարանում 1637 թ. գրված է եղել հետևյալը. «Յիշեցէք զՔուչակ և մյուս կենակից թանգ-խաթուն: Դարձյալ յիշեցէք զՔուչակ և զմեծ պապ իւր Նահապետ վարպետն, որ մականունն Աշըղ Քուչակ ասի...»: Ահա այն ամենը, ինչ գրավոր մնացել է մեծ բանաստեղծի մասին: Այս հիշատակարանից դժվար չէ եզրակացնել, որ նա ապրել ու ստեղծագործել է XVI դարում:

Բանասեր Տեկանցը 1882 թ. հրատարակել է «Հայերգ» վերնագրով միջնադարի հայ բանաստեղծների գործերի մի բավական հարուստ ժողովածու, որտեղ առաջին անգամ տպագրված է 1583 թ. գրված մի ձեռագրից վերցված քառյակների մի մեծ շարք՝ «Յաղագս հոգւոյ և սիրոյ ոտանաւոր է բանս» ընդհանուր վերնագրով: Այդ շարքը, որի առաջին քառյակն սկսվում է «Այս ծովական գիշերն ի բուն ես երկու շրջան մանեցի» տողով, մինչ այժմ բանասիրությանը անհայտ աղբյուրի հիման վրա Տեկանցը համարում է Նահապետ Քուչակի ստեղծագործությունը, իսկ նույն ժողովածուում տպագրված «Գուզալ մ'ես երեկ տեսայ» տողով սկսվող ընդարձակ ոտանավորը գտնում է, որ թոռ Քուչակի գործն է: Դրա վերջում իր «գուզալին» գովերգող բանաստեղծը ասում է.

Ես Քուչակս եմ Վանեցի
Ի գեղէն Խառակոնիսա,
Լցեր եմ հարիւր տարին,
Էլ չի գար մտքիկս ի վերայ...

Ի դեպ, հարյուր տարեկան հասակում կանացի գեղեցկությամբ հիացած քնարերգուն թեպետ գանգատվում է իր հիշողությունից, բայց իր այս ոտանավորում մեկ առ մեկ հիշատակում է ժամանակի քրիս-

¹ Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956:

տոննյա աշխարհի համարյա բոլոր հայտնի մայրաքաղաքները՝ ի թիվս որոնց նաև Մոսկվան: Թոռ Քուչակից մեջբերված տողերից պետք է հզրակացնել, որ Նահապետ Քուչակի ծննդավայրը նույնպես եղել է Վանի մոտ գտնվող Խառակոնիս գյուղը: Այս ապացույցում են մինչ մեր ժամանակները համագյուղացիների մեջ պահպանված ավանդական գրույցները: Քուչակն այնքան սիրված բանաստեղծ է եղել, որ մահից հետո նրա գերեզմանը դարձել է ուխտատեղի:

Հայ բանաստեղծության հսկայի՝ Գրիգոր Նարեկացու բնապաշտությանը և հումանիզմը իր կենսահավաստ ուժով, ֆեոդալական հետադիմության ժխտման ոգով, ժողովրդի համար լավի տենչանքով, հետագայում հարատևեց մոնղոլների, թուրքերի ու պարսիկների տիրապետության ծանր ժամանակներում հանդես եկած մեր առաջավոր բանաստեղծների ստեղծագործության մեջ՝ որպես բունության ու կեղծքման դեմ աշխատավորության մղած պայքարի գաղափարական արտահայտություն: Իբրև հումանիզմի ամենաբնորոշ կրողներ, XIII—XVIII դարերում հրապարակ եկան օտար լծի ու սոցիալական անհավասարության ու անարդարության դեմ բողոքող բանաստեղծներ և աշխարհի ունայնության հետադիմական կենսահայեցողությունը ժխտող սիրո երգիչներ, որոնք, ինչպես ճիշտ նկատել է Վ. Բրյուսովը, ստեղծեցին նույն դարերի այնքան հուշակված պարսիկ և արաբ բանաստեղծների գործերին համահավասար արժեքներ:

Քուչակյան ստեղծագործությունները, որ հիմնականում քառյակներ են, ձեռագրերում սովորաբար կոչվում են «հայրեններ»:

«Հայրենները» ըստ բովանդակության կարելի է բաժանել երեք մասի՝ սիրո, խրատական և դարիբույն: Ժամանակի ընթացքում Քուչակին վերագրված քառյակների հետ, մանավանդ խրատական բնույթ կրողների, խառնվել են շատ ուրիշ հեղինակների գործեր. բացահայտ է, օրինակ, «Ալեքսանդրի պատմության» կաֆաներից շատերի մուտքը: Այսպես է պատահել նաև Օմար Խայամի քառյակների հետ: Դեռ մինչև հիմա էլ բանասիրական միտքը ջանքեր է գործադրում վերջնականապես որոշելու, թե Խայամին վերագրվող քառյակներից որոնք են հարազատ և որոնք՝ օտարամուտ: Բայց այս հանգամանքը բնավ առիթ չի տվել ենթադրելու, որ այդ քառյակները անհատական ստեղծագործություններ չեն (մի բան, որ սակայն ասվել է Քուչակի քառյակների մասին), որովհետև դրանց մեծ մասի գաղափարական, լեզվական ու ոճական ընդհանրությունները նման ամեն մի կարծիքի հակառակն են ապացուցում: Այսպես պիտի վերաբերվել և «հայրեններին», որոնց հիմնական մասը

լինվին կրում է ստեղծագործական անհատականության ու գաղափարական միասնության ամենաորոշակի կնիքը:

Միջնադարի մեր սիրո երգիչների ստեղծագործության գաղափարական բովանդակության մեջ առանձնապես ընդգծված է երկրավոր կյանքի արժեքավորումը, հակառակ քրիստոնեական ուսմունքի հանդերձյալ կյանքի խոստումների: Իրական աշխարհի պաշտամունքը, լավը այս աշխարհում փնտրելու և վայելելու գեղագիտական պատկերացումները սովորաբար բանաստեղծորեն մարմնավորվում են կանացի գեղեցկության ու սիրո և նրանց թողած տպավորության ու ներգործության անսահման ուժի գովերգությամբ: Իսկ այս դեպքում մի բան, որ շատ հատկանշական է, կնոջ գեղեցկության հմայքը համեմատվում ու հակադրվում է միջնադարյան պայմաններում այնքան հեղինակավոր կրոնական հավատալիքներին ու համոզմունքներին:

Սիրո երգի այսպիսի բովանդակավորումը, որն ուղղված էր աշխարհի ունայնության՝ շարի հետ համակերպվելու եկեղեցական մոռյալ կենսահայեցողության դեմ, մղում էր մարդկանց սիրելու կյանքը և պայքարելու լավ վիճակի հասնելու համար: Այդ իր ամենակատարյալ արտահայտությունն է գտել Քուչակի ստեղծագործության մեջ, մի բան, որ պայմանավորում է նրա ժողովրդայնությունը: Քուչակի մոտ հայացքների հակադրությունները որոշակի են, համարձակ ու արտահայտիչ:

Տեսայ իմ հոգու հոգին զարդարուեր ու կերթար ի ժամ,
ես ալ ի դեմիկն ելայ. «Ո՛ր կերթաս, քո ժամն է հարամ...
Քո ծոցդ է տիրոջ մատեան, քո ծծերդ սաղմոսարան:

Իհարկե, նոր ժամանակներում մեր առաջավոր բանաստեղծները նման «բաց» պատկերներ ու արտահայտություններ չեն օգտագործում, կամ եթե գործածում էլ են՝ միայն բուրժուաքաղաքենիական կեղծիքին ու երեսպաշտությանը հակադրվելու նպատակով (օրինակ, Վարուժանը), ուստի դա չի կարելի թերություն համարել, իսկ Քուչակի համար՝ առավել քան: Չպետք է մոռանալ, որ նա ստեղծագործում էր միջնադարի խավարամոլության պայմաններում, երբ կինը պաշտոնական եկեղեցու կողմից համարվում էր սատանայական անոթ: Պարզ է, որ նման պարագաներում կանացի մարմնական գեղեցկությունները կրոնական գերագույն արժեքներից վեր դասելը և բացահայտ ներբողումը հումանիստական առաջավոր տրամադրությունների արտահայտություն էր:

Սրա հետ միաժամանակ Քուչակի ստեղծագործության գեղարվեստական մեծությունը կապված է նրա ճանաչողական արժեքի և այն բու-

լոր կողմերի հետ, ինչ որ նրանց մեջ մնայուն է, ինչ որ մեր օրերում էլ հուզում է ու գեղագիտական հաճույք պատճառում: Իսկ դրա հիմքում ընկած է այն, որ բանաստեղծը բացահայտել ու իր ապրումների մեջ ընդհանրացրել է սիրո հոգեբանության հավերժ գոյատևող բազմաթիվ գծեր:

Սիրո մեծ երգչի քառյակներով բացվում է մարդու անսահման հարուստ հոգեկան աշխարհը, որը բնավ վերացական չէ և բոլոր դեպքերում գեղարվեստորեն կոնկրետացված է ժողովրդի կյանքի ու սովորույթների վառ երանգներով համակված ամենաբազմազան իրադրությունների մեջ:

Առհասարակ Քուչակի ստեղծագործությանը՝ մի առանձին բույր ու գեղեցկություն են հաղորդում հաճախ հանդիպող այնպիսի մանրամասներ, որոնք ժողովրդական կենցաղի, զգացողության ու ըմբռնումների վառ երանգներով հարստացնում են միջնադարյան հայ պոեզիայի աշխարհը:

Թլկուրանցին, Աղթամարցին, ինչպես և ժամանակի աշխարհիկ քնարերգուներից շատերը, կանացի գեղեցկությունը և սիրող սրտերի ապրումները մեծ մասամբ ներկայացնում են «արևելյան» կոչված բանաստեղծական ոճին համապատասխան՝ ընդհանրական գծերով: Նրանց մոտ սոցիալական միջավայրի ու շրջապատի պատկերները բավականաչափ կոնկրետացված չեն, մինչդեռ Քուչակի քառյակներում դրանք անչափ գունեղ են ու տեսանելի: Հայրենները համարյա միշտ օժտված են փոքրիկ սյուժեներով ու գործողությամբ, որոնք և ստեղծում են քնարական հերոսների համար խորապես արտահայտիչ իրական դրույթուններ: Դրության ինչպիսի նրբագեղություն ու հուզական հագեցվածություն կա, օրինակ, հետևյալ քառյակում.

Այս ծովական գիշերս ի բուն՝ ես երկու շրջան մանեցի.
Խոշ հարս այլ ի միտս ընկա՝ թէ՛զ մ'ելայ զչահրաս վերուցի.

Փարչիկ մ'այլ անուշ գինի առի խօշ հարիս դուռն գնացի.
«Խօշ ե'ար, ա'մ, զդուռն բաց, ձին եկեր՝ ոտվիս կու մըսի»:

Քառյակներից մեկում բանաստեղծը պատմում է, թե ինչպես իրենց թաղի ծուռումուռ փողոցներով անցնելիս հանկարծ դեմն է ելնում սիրուհին, որին ինքը գրկում է ու պինդ համբուրում, իսկ նա հեռանում է լալով, ասելով՝ «Թէ ի խաղք եղանք ցորեկով»: Բնական է փողոցով անցնելիս իրար հանդիպելը: Այսպես՝ մի անգամ էլ պաշտելի անձը վերադառնում է տուն «բաղնելվա», դարձյալ պատահական հանդիպում մի նեղ փողոցում, բայց այս անգամ նա ունքով նշան է անում, թե՛ «գնա

ու գիշերն արի, պագ հագար մի՛նչ որ լուսանայ»: Բայց «կարմիր ու կանաչ հագած եարը» ավելի հաճախ կարող էր կանգնած լինել իրենց տան դռանը: Այդպիսի պահերին նրան տեսնելը առավել քան հուզիչ է. հերոսը խոստովանում է սիրուհուն, որ նա ավելի գեղեցիկ է երևում այն ժամանակ, երբ տան կիսաբաց դռնից ամոթխածորեն ներքև է նայում ու «մանտր» ծիծաղում, աչքով ու ունքով է անում ու իր «տխմար խելքը» տանում:

Ինչ խոսք, որ այս ամենը, և հաճախ քառյակներում հանդիպող նման հուզիչ դրույթունները ավելի կենդանի ու անմիջական են դարձնում քառյակներում արտահայտված տվյալ հույզը և տրամադրությունը, որոնք շատ անգամ օժտված են լինում հոգեբանական խորությամբ և բարձր պոետիկականությամբ: Քուչակը առանձնապես հակում է ցույց տալիս սիրող սրտերը պատկերել աշխարհիկ վայելքի սովորական կենցաղային իրադարձություններում՝ խնջույքի ուրախության պահերին: Ահա «մեջլիս» նստած գեղեցկուհին նայողին այրում է իր կարմիր ու ճերմակ երեսով, կոճակները «արձակ» արած ցույց է տալիս իր ճերմակ ծոցը և ունքերով խոսում է սիրած անձի հետ: Սփռոցին՝ նրա առաջ դրված է գինով լիքը բաժակը. այդ երանավետ պահին է, որ քառյակի հերոսը կարող է բացականչել.

Իմ եա՛ր, իմէ իմ դիմաց, որ ելնէ հոգիս քո դիմաց:

Մի ուրիշ անգամ էլ նա տեսնում է իր հոգին նստած է խալու վրա ու չկարողանալով զսպել իրեն, առանց զգուշանալու հայտնում է. թե «Կու սիրեմ զքեզ»: Իսկ գեղեցկուհին դժկամորեն պուռնկները «խածելով» զղուշացնում է նրան.

— Կտրիճ, կու սիրե՞ս դու զիս, մի աներ շատ խալի իմաց.
Թէ չէ նէ կելնես գլխուդ, արևուդ ու ալ շատ իրաց:

Բերված օրինակները միաժամանակ ցույց են տալիս, որ Քուչակի (ինչպես նաև հետագայում Սայաթ-Նովայի) ստեղծագործության՝ նախորդների համեմատությամբ ունեցած առավելություններից ամենակարևորն այն է, որ կնոջ գեղեցկությունը զուգակցված պատկերվում է նաև նրա հոգեկան աշխարհը: Հայրեններում կինը ինքնուրույն գործող անձ է, որի հետևանքով առանձնահատուկ և բնորոշ են հույզերի ու ապրումների փոխադարձ դրսևորումները, որոնք պայմանավորում են դրամատիկ վիճակները: Անշուշտ, սրա հետ է կապված այն, որ քառյակների մի նշանակալից մասը կառուցված է երկխոսության ձևով, իսկ դա

Հնարավորություն է տալիս քնարական հերոսներին ներկայացնել իրական կյանքի փոխհարաբերությունների մեջ՝ զգացմունքների ամենաբազմազան երանգներով ու վառ անհատականություններով:

Այսպես՝ քառյակներից մեկում սիրահար աղջիկը տղային յուրօրինակ հաճելի տարակուսանքի ենթարկելու համար ցանկանում է նրան անորոշության մեջ թողնել:

Այդ ո՞վ է երգիկս եկել, որ օտար հողն կու սորայ,
Թէ իմն ես նէ վար արի, թէ օտար ծաղիկ նա գնա:
— Ոչ քուկն եմ ի վար գալու, ոչ լերան ծաղիկ գնալու:
Եկել եմ սիրուդ առեր, ոչ գալու եմ, ոչ գնալու:

Քուշակը ոչ միայն ժխտական վերաբերմունք է ցույց տվել եկեղեցուն և եկեղեցականությանը, այլև առհասարակ ֆեոդալական հասարակության այն ավանդույթներին ու բարոյական ըմբռնումներին, որոնք կաշկանդում էին մարդու սոցիալական ազատությունը: Ազատ սիրու ռեժիմն պոռթկումները, ինչպես և սերը ազատության մեջ զգալու իդեալը և հաճույքը հենց այդ ժխտման արտահայտություններն են: Քուշակը կողմնակից է տղամարդու և կնոջ հավասարության: Նրա համոզմունքով, ինչպես տղամարդը, այնպես էլ կինը պետք է միանգամայն ինքնուրույն լինեն զգացմունքների աշխարհում: Նա ատելություն է զայրույթով է լցված կնոջը բռնի կամ փողով ամուսնացողների նկատմամբ: Քառյակներից մեկում այս մոտիվը երևան է գալիս բացահայտ կերպով:

Երէկ ցորեկով բարով տանէին մէկ եար մի ճորով.
Բզնա ճորով է տարած կամ խաբած է գինք դրամով.
Սէրն որ դրամով լինի, գինք էրել պիտի կրակով.
Սէրն խնձորով պիտի ու տրճէմ տրճէմ շէքէրով:

Այսպիսով, ըստ բանաստեղծի՝ սերը պետք է ազատ, անշահախնդիր լինի և ոչ թե դրամով գնված: Քուշակը հաճախ բողոքում է դասակարգային տարբերություններով պայմանավորված այն երևույթի դեմ, որ հարուստ ծնողները արգելում են իրենց աղջիկներին աղքատ տղաների հետ ամուսնանալ: Այստեղ կարևորն այն է, որ նա, ինչպես իրենից առաջ Ֆրիկը, անբնական է համարում մարդկանց մեջ գոյություն ունեցող դասակարգային անհավասարությունն ու խտրականությունը:

Իսկ ո՞րն է Քուշակի սիրո փիլիսոփայությունը. քառյակներից մեկում ասված է.

Քան գւէրն այլ քաղցրիկ պտուղ ի յաշխարհս չափտամ թէ լինի,
Շեքերն նշով շաղված, մոտ ի սէրն է դառն ու լեզի:

Բանաստեղծի համար այնքան մեծ է աշխարհիս «ամենաքաղցր պտուղի» վայելքի հաճույքը, այնքան խորն է նրա մոտ սիրո զգացողությունը, որ նրան թվում է, թե աշխարհում ինքը առաջին մարդն է, որի սիրտը լցվել է սիրով, և հետո իր սրտից դուրս թափվելով՝ երկրից երկիր տարածվել:

Սէրն երբ ի յաշխարհ եկաւ, եկաւ իմ սիրտս թառեցաւ,
Հապա իմ սրտէս ի դուրս՝ յերկրէ յերկիր թափեցաւ:

Սա սիրո հոգեբանության մի կողմն է, բայց կա և մյուս կողմը.

Այս աստեղծիս վրա երկու բան կա ողորմ ու լախ.
Մեկ որ սիրո տէր լինի, մեկ որ գրողն զա տանի:

Այսպես, տանջանքը, ծանր վշտերը մեծ սիրո բնական ուղեկիցներն են: Քառյակներից մեկում ժողովրդական հայտնի պատկերներին դիմելով՝ Քուշակը ասում է, եթե անգամ ծովը իր ակունքներով թանաք դառնա, չի բավականացնի սիրո պատճառած վշտերն ու դառնությունները գրի առնելու: Երբ սերը իրական է, այն համակում է մարդու ամբողջ էությունը. կյանքի ամբողջ իմաստը կենտրոնանում է մեկ անձնավորության մեջ, որից անջատվելը հավասար է մահվան: Եթե ձուկը մի ջրից հանեն և մի ուրիշ ջուր գցեն, նա կապրի, բայց երբ «Զիս ի քենէ զատեն քանց մեռնիլ այլ ճար չի լինի», — գրում է բանաստեղծը: Ուստի վառ սիրո հանդեպ նրա սիրտը դողում է, ինչպես աշնան տերևը հողմերից:

Իմ սիրտ ի քո վառ սիրուդ զէտ աշնան դազել կու դողայ...

Եվ այսպես, Քուշակի քառյակներում փոխնիփոխ իրար են հաջորդում սիրո վայելչության ու բերկրանքի, լուսավոր թախծի ու տանջանքի հոգեկան հարուստ իրավիճակները: Երբեմն անգամ քնած ժամանակ բանաստեղծի «սրտի ականջը» մնում է բաց սիրո քաղցր անուրջների համար, երբեմն «լեզուն կապվում է», երբ լուր է առնում, թե սիրած էական իրեն մոռացել է, ու այդպիսի պահերին նրան թվում է, թե «երկինքն որոտաց, դողաց, աստղն իսկի ի տեղ չմնաց»: Նրա քառյակները երբեք իրար չեն կրկնում և զգացմունքների գեղեցիկ ու պոետիկ պատկերներով հիացմունք են առաջացնում:

Այս բոլորը Քուչակի պոեզիան դուրս են բերում միջնադարի սահմանափակություններից և դարձնում հավերժ մնալուն գեղարվեստական արժեք: Նրա քառյակներում ճաճանչվում է մարդկային հոգին, սիրո հոգեբանությունը իր բազմերանգությունը, մի բան, որը նրա ստեղծագործությունը հարազատ է դարձնում նոր ժամանակներին:

Քուչակի ստեղծագործության գեղարվեստական մեծությունը ամենից առաջ պայմանավորված է նրա բովանդակության հարստությամբ, բայց դրա հետ միաժամանակ իր ահագին նշանակությունն ունի նրա պոետիկական արվեստն ու մշակույթը, որը սերտորեն կապված է ժողովրդական բանահյուսության հետ, նրա մակդիրները, համեմատությունները և փոխաբերությունները վերին աստիճանի գունագեղ են, բայց ամենից կարևորը, տվյալ դեպքում, տեսողական պատկեր ստեղծելու բուն ոգին է, որը և նրան կապում է նոր ժամանակների քնարերգության հետ: Քուչակի քառյակների ինչպես էություն, այնպես էլ պատկերավորման համար բնորոշ է շարժումը, գործողությունը: Լինի դա հոգեվիճակի, կամ թե ֆիզիկական գեղեցկության նկարագիր, Քուչակը ընկալում է որևէ առանձնակի ընթացքի մեջ: Նա ունի նկարչական տեսողություն և զարմանալի նրբանկատությամբ ընկալում է շարժվող մարմնի գեղեցիկ ու տպավորիչ գծերը.

Արեգակն ի շուրն իջել լուսնեակն, ու կուծն ի յուսին,
Նա քայլէր ճոճկտար միջին, լօք ելներ շամամն ի ծոցին:

Պատկեր ստեղծելու այս սկզբունքով գեղարվեստական շատ ավելի ներգործուն արժեքներ են ստեղծվում, քան մակդիրների ու համեմատությունների պարզ կուտակումով (ինչպես այդ նկատվում է, օրինակ, Աղթամարցու մոտ): Կանացի գեղեցկության մեծագույն գլուխ-գործոցային պատկերները բազմաթիվ են սիրո քառյակներում: Ահա մի դասական օրինակ.

Իմ ընկեր բարձրագնա լուսին, ուր կերթաս գիշերդ անհուն,
Շատ երգիք ի վար հայիս, կու տեսնես շատ կուզել ի քուն.
Սե զկոճկիկս ալ արձակ արեր, լոյս դիպեր ի մէջ ծծերուն,
Շառաւիղ յերկինս տվեր, խավարեր լոյսն աստղերուն:

Սա, անշուշտ, մարդու բանաստեղծական երևակայության ուժի բարձունքներից է: Քուչակի արվեստի ամենաբնորոշ գծերից են նաև բնության գեղեցիկ գույների սքանչելի համադրություններն ու հակադրությունները.

Մտիկ իմ եարին արէք, զինչ հագեր ամէնն է կանանչ...
Մտիկ ծառերուն արէք, ծառն ծաղկեր՝ տերեն է կանանչ:

Կամ՝

Դոր որ պաղ աղբիւր մի կա, դու կանանչ՝ ես ցողն ի վերայ,
Խնձոր ես ծառի ճիւղին, ես կանանչ թփիկն ի վերայ...

Ինչպես բերված տողերը ցույց են տալիս, Քուչակի մոտ գեղեցիկի զգացողությունը կատարյալ է: Իրոք, ինչը կարող է ավելի ակնհաս լինել հրապուրիչ լինել, քան զարնանաշունչ ծառերի կանաչող տերեւների միջից ժպտացող ծաղիկների փաղաքշող սպիտակությունը, կամ պաղ աղբյուրի մոտ բուսած կանաչի վրա արևածագին փայլփլող ցողի կաթիլը: Նման համեմատությունների, որոնք նրա քառյակներում անսպառ են, պոետիկականությունը այնքան բարձր ու խորիմաստ է ոչ միայն այն պատճառով, որ կանացի գեղեցկության տեսողական ներշնչող ու տպավորիչ պատկերներ են ստեղծում, այլև միաժամանակ արտահայտում են մարդկային կասկած սրտերի, զգացմունքների ու ապրումների երջանկավետ քնքշանքն ու ներդաշնակությունը:

Միջնադարի հայ աշխարհիկ գրականության գեղարվեստական խոշոր արժեքներից են Քուչակի նաև խոհական-խրատական ու դարիբության թեմային նվիրված հայրենները: Ժամանակի քաղաքական ու սոցիալական ծանր իրադրության հետևանք պանդխտության դառնությունը շատ բուռն է ապրել մեծ հումանիստը: Նրա այդ քառյակները իրականում նաև հայրենասիրական երգեր են: Նրանց մեջ լավագույն արտահայտությունն է գտել օտարության մեջ տառապող աշխատավորների աղեկեզ կարոտը դեպի իրենց հարազատներն ու հայրենի աշխարհը:

Քուչակը հայրենասերի խոր վշտով է խոսում աշխատավոր դարիքների մասին, դարիքներ, որոնք սուլթանական լծի դաժան պայմաններում իրենց գոյությունը պահելու համար ստիպված հեռանում են հայրենի հարազատ միջավայրից ու տանջվում օտարության մեջ: Նրա կարծիքով ամենամեծ դժբախտությունը, որ կարող է մարդուն հասնել, դարիբությունն է: Ահա դարիբություն գնացողը հրաժեշտ է տալիս իր հարազատներին և հանձնարարություններ է անում: Անշատման վայրկյանը շատ դառն է, որովհետև նա հույս չունի նույնիսկ, թե կենդանի կվերադառնա.

Ձիմ եարն ամանաթ կուտամ, ի վարդին մէջն պահէցէք.
Թէ երթամ ու շուտով դառնամ, զամանաթս ի տէր հասուցէք...
Թէ երթամ խարիպուկ մեռնիմ, վարդն ձեզ՝ գտէրն յիշեցէք:

Ղարիբության մեջ գտնվողն ամեն վայրկյան հիշում է իր վիճակը և արտասվում, նրա համար ոչ մի ուրախություն չկա, նրա կյանքը երեքուն է ու անհաստատ, ապագան՝ անորոշ.

Ժամ ժամ զիմ դարիպուփինս ես յիշեմ ու նստիմ ու լամ.
Ճապղել եմ ջրիդ նման, ես օտար երկիր կու գնամ...
Ցորեկն եմ նետիդ նման, ուր նետեն՝ ես ի հոն կու կենամ
Գիշերն՝ աղեղան նման, ես լարթափ ի վայր կու գնամ:

Քուշակն իր խոհական-խրատական քառյակներից ամեն մեկի մեջ վարպետորեն արտահայտում է մի ամբողջական գաղափար: Բանաստեղծը, հակառակորդ լինելով միջնադարյան ֆեոդալական խավարամտության, իր քառյակներում զարգացնում է ազնիվ աշխատանքի, ուսման և գիտության, խելքի և բանականության պաշտամունք: Նա ասում է.

Դանգատ եմ ու խոց. եղբարք, սիրտս ի վեր արուն կու բերէ,
Ի մանկութենէ ի վեր զիս ուսման հոգն կու մաշէ...

Քուշակը խրատում է բոլորին՝ գիտությունը սիրել, գիտունների հետ ընկերություն ու բարեկամություն անել և ոչ թե տգետների: Տգետ մարդը վնաս է պատճառում, իսկ գիտունը ջրի նման է՝ ուր գնում է, կանաչ է բուսնում:

Այդպիսի խոհեր ու ապրումներ ունենալով, բանաստեղծը, բնականաբար, իր այս շարքի քառյակներում նույնպես պետք է ժխտական վերաբերմունք հանդես բերեր դեպի մարդու և աշխարհի մասին կրոնական պատկերացումը, մի բան, որ պարզ արտահայտված էր նրա սիրո երգերի մեջ: Քառյակներից մեկը հանդերձյալ կյանքի գոյության նկատմամբ կասկածանքի դասական նմուշ կարող է համարվել միջնադարում.

Մահալօքս ի վար կուգի, նա տեսայ շոր գանկ մի պռկած,
Ոտքովս ալ թապալ տուի, նա երեսս ի վար ծիծաղաց.
Դարձավ ու պատասխանեց՝ յետ գնա, կտրիճ շփացած,
Ծրէկ քեզի պես էի, այսօր զիս այս հաւն է ձգած:

Բանաստեղծի խոհական-խրատական քառյակները նույնպես հագեցված են իրական աշխարհի վերաբերմամբ հումանիստական պատկերացումներով: Բանաստեղծը խորապես ապրում է հանրության կյանքով: Նա լավն է ցանկանում մարդկանց ու ձգտում իր խրատներով ու խորհուրդներով կյանքի ընթացքի մեջ ճիշտ կողմնորոշում տալ նրանց,

պահպանել նրանց շարից, շարակամությունից, տգետ ու անզգամ մարդկանց վտանգավոր ընկերակցությունից: Նա ձգտում է, որ մարդկանց մեջ արմատավորվի ազնիվ աշխատանքի, ուսման ու գիտության պաշտամունքը, խելքի ու բանականության արժեքավորման գիտակցությունը:

Քուշակի ստեղծագործական ոճը խորապես կապված է ժողովրդական բանահյուսության հետ: Նա իր քառյակները հաճախ կառուցում է այնպես, երբ իրադրությունը սկսվում է գործողության ժամանակի հիշատակությամբ («Այն առաւօտուն լուսուն ձայն գարնան ձագերուն», «Այս ծովական գիշերս ի բուն ես երկու շրջան մանեցի...», «Ծրեկ ցորեկով բարով տանէին մէկ եար մի ճորով...»): Նրա լեզուն հարուստ է ժողովրդական գունագեղ դարձվածքներով («միս շունեմ, ոսկորքս է մնացել...», «լսեցի, լեզուս կապեցալ...», «պագնեմ, աշերուս դնեմ...», «մայրն օրհնած, որ քեզ բերեր է...»), նվազական-փաղաքշական բաներով (հոգիկ, դնչիկ, ծոցիկ, ձայնիկ, պագիկ, խարիպուկ, բարակիկ, թղթիկ), էպիտետներով (թուխ ամպ, պաղ աղբյուր, բոլոր լուսին, կամար ունքեր), համեմատություններով («կանգնել էր սելի նման», «դու հագրեվարդի նման», «քո մեջքը քան զուռ բարակ») և այլն:

Ժողովրդական բանահյուսությունը հիմք ունենալով՝ Քուշակն ինքը բազմաթիվ բանաստեղծական գլուտեր է արել, որոնք նրա ստեղծագործությունը հայ և համաշխարհային գրականության մեջ դարձրել են միանգամայն ինքնատիպ: Ինչպես բովանդակությամբ, այնպես էլ արտահայտչական պատկերներով Քուշակն ինքն իրեն բնավ չի կրկնում: Հաճախ նրա նույն քառյակի ամեն մի տողը զգացմունքի նրբություն ու խորություն արտահայտող մի սքանչելի բանաստեղծական համեմատություն է:

Քուշակի բոլոր քառյակներն էլ գրված են վերին աստիճանի ուրիշմական շափով՝ «հայրենով» (յամբ-անապեստյան մի հատածով՝ 15 վանկանի տողերով): Այս շափը միջնադարում (ինչպես և հայ նոր գրականության մեջ) շատ սիրված և տարածված էր: Որովհետև «հայրենով» սովորաբար քառյակներ էին հորինվում, ուստի «հայրեն» ասել նշանակել է քառյակները ասել: Հենց Քուշակի քառյակներում այդ իմաստով գործածված բազմաթիվ արտահայտություններ կան. օրինակ՝ «կու խմէ ու հայրէն կասէ», «հայրէն մի կամիմ ասել», «անշափ հայրէնի ասի», «կասեն թէ հայրէն ասա», «գիտեմք, որ շատ հայրէն գիտես, լաւ ընտրէ մէկիկ մի ասա»:

Քուշակին բոլոր դեպքերում բնորոշ է ստեղծագործական շափի կատարելությունը, մի բան, որ առանձնապես կարևոր է այնպիսի դեպ-

քում, երբ շորս տողով պետք է արտահայտել մի ամբողջական խոհ, հույզերի ու ապրումների մի առանձնահատուկ վիճակ:

Ինքը՝ բանաստեղծը, հիանալի գիտակցել է, որ գեղարվեստական բարձր արդյունքի հասնելու համար ստեղծագործության թե՛ ձևի, թե՛ բովանդակության մեջ ոչինչ չպետք է ավելորդ լինի, ոչինչ չպիտի պակաս մնա: Պոետիկական արվեստի այսպիսի մեծ պահանջմունքը արտահայտել է նա արարչագործության հետ կատարած համեմատությանը.

Լա մարդ ես նորա կասեմ, որ բանա զբերանն համով՝
Հանցզուն գեղեցիկ լեզու, որ լնու՝ տուն մի ճուհարով:
Աստուած երբ զաշխարհս արար, զհողն, զջուրն, զքամին՝ հրով,
Մթխալ մ'ավելի շարաւ, կշոց ամէնն շափով:

Քուչակի հարուստ միտքն ու գեղեցիկ լեզուն ստեղծել են այնպիսի գեղարվեստական գոհարներ, որոնք հայ և համաշխարհային գրականության հարուստ գանձարանի շքեղ զարդերից են:

Քուչակի ստեղծագործությունը շատ բարձր են գնահատել ինչպես մեր ժամանակի հայ, այնպես էլ ռուս նշանավոր բանաստեղծներն ու քննադատները:

Վ. Բրյուսովը հայ ժողովրդի պոեզիան համարել է նրա ողու ազնւր-վության վկայականը: Այս մտքի ամենահամոզիչ հիմնավորումներից մեկը Նահապետ Քուչակի ստեղծագործությունն է, որն իր մեջ մարմնավորում է ժողովրդի վիշտն ու տառապանքը, լավի ու ազատության մարդասիրական տենչանքը և հավերժականություն պահպանելու ուժը: Որքա՛ն իմաստություն ու ժողովրդի դարավոր կենսափորձի արտահայտություն կա նրա ասած հայրեններում, ահա դրանցից մեկը.

Առիւծ յառիւծին մսէն թէ հազար որ տան նա շուտէ,
Գէմ ինքն ալ առիւծ եղեր, զառիւծի փառն կու պահէ:
Մառն գնալ չկարն յայն տեղացն որ ինք բուսեր է,
Երբ կոթն ի ծառէն լինա, նա կացին գինքն կը կտրէ:

1971 թ.

ՎԻՋԱՄ ՍԱՐՈՅԱՆ⁶⁹

(Նահապետ Քուչակի հայրենների անգլերեն հրատարակության առաջաբանը)*

Լևոն Մկրտչյանն այնքան խելացի, հաճելի ու միաժամանակ այնքան հանպատրաստից է գրել այս բանաստեղծությունների մասին, որոնք «Հայրեններ» են անվանում, որ ես հիմար դրուսթյան մեջ կընկնեմ, եթե փորձեմ որևէ բառ ավելացնել նրա ասածներին, և այս առաջաբանը գրելիս, հասկանում եմ, որ այն պետք է լինի համապարփակ, բազմաբովանդակ, համակարգված, խորիմաստ, մինչև վերջին բառը գրավիչ և հավաստի: Ամեն բան բխում է մեկը մյուսից և իր բացատրությունն ունի: Խելացի գրողը, երբ գլխի է ընկնում, որ իր նպատակը շատ դրամ վաստակեն է, նա իր գրվածքը արդարացնում է շահ ստանալով, քանզի Կեսարի քիթը նրան մետաղադրամ է թվում, որը դրոշմված է նրա դեմքին: Սակայն փիլիսոփայության, բանասիրության դոկտորին կամ պոեզիայի պրոֆեսորին պարտադիր չէ, որ տաղանդավոր գրող լինի. նա ուղղակի պետք է հասկանա, թե ինչի մասին է ինքը խոսում՝ կողմ դնելով բոլոր խաբուսիկ ու ցաքուցրիվ զառանցանքները, որոնք նրա գլուխն են սողոսկում, երբ Կեսարի քիթը նրան հիշեցնում է Շեքսպիրի պիեսը, որն էլ իր հերթին հարկադրում է նրան խորհելու լայն տարածում գտած այն տեսության մասին, թե Շեքսպիրը չի գրել Շեքսպիրի պիեսները, այլ Բեքընը: Սա էլ միտված է անառարկելի դառնալու, որովհետև նա կարևոր փաստարկներ է բերում անգլիական նախաճաշերի վերաբերյալ, որոնք պատրաստվում են վարսակաձավարից, պտուղներից, թեյից, հացից, ձկնից, ոչխարի մսից, կարագից, սերուցքից, ջեմից և խոզապուխտից: Բնավ շմոռանալով, որ խոզապուխտի հետ լինում են ձվեր և եթե, փհարկե, բնությունը աչքին տվել է անթերի տեսնելու և գնահատելու, որ դա հավանոցի ձու է: Չճաբած, առանց ճախ, սքանչելի, ողորկ, մաք-

* Նահապետ Քուչակ, Հարյուր ու մեկ հայրեն (անգլերեն), Երևան, «Նաիրի», 1998, էջ 5-12:

րամաքուր ձու... Բայց... արդյո՞ք սկզբից ձուն է եղել, թե՞ հավը: Սա էլ բավական չէ, եթե ասենք, թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը, քանզի կարող է հարց առաջանալ, իսկ ինչո՞ւ հավ և ոչ թե սողուն. ասենք՝ կրիա: Մենք ինչ-պե՞ս կարող ենք երբևէ խելամիտ եզրահանգում կատարել սիրո մասին, երբ չենք կարողանում մեկընդմիշտ որոշել, թե ո՞վ է գրել «Ռոմեո և Ջուլիետը»: Ռոմեո եղե՞լ է, իսկ ո՞վ էր Ռոմեոն և Ռոմեո լինելով, գրե՞լ է «Ռոմեո և Ջուլիետը», ևկամ Ջուլիետ եղե՞լ է, իսկ ո՞վ էր Ջուլիետը, ու եթե դա ճշմարիտ է, ապա երկուսն էլ եղել են և գրե՞լ են մի տխուր պատմություն Ռոմեոյի և Ջուլիետի մասին: Այնուհետև Վիլյամ Շեքսպիր եղե՞լ է, եթե այո, ինչո՞ւ Վիլյամ: Ինչո՞ւ ոչ Վալտեր: Քանի որ այդ անունը պատշաճ է նաև Վալտեր Ռոլիրային, Սթոթին, Ուիթմենին և Ուինչելլին և... որտեղի՞ց որտեղ մի տարօրինակ ազգանուն թափահարելով և խոցելով (բառախաղ է՝ Shaking և Spearing անգլերեն բառերի առաջին վանկերից ստացվում է Շեքսպիր—Վ.Ա.): Ուրիշ ան՞ոն, բացի Վալտերից: Բայց ինչո՞ւ հենց Վիլյամ: Գուցե թաքուն համաձայնություն է եղել Շեք-ի և սփիր-ի և Վիլ-ի և յամ-ի միջև, որ Վալտերին պատմ են պլեբեյների միջավայր: Արդյո՞ք նա է գրել «Լիր Արքան» և եթե այո, իրականում նա եղե՞լ է, իսկ ո՞վ է ասում եղել է, այն էլ հենց այդ անունով, գուցե ուրի՞շն է եղել հավանաբար, նույնիսկ ոչ անգլիացի: Գուցե Համլետ Դանեմարքացի՞ն է գրել Լիր Արքայի այդ տխուր պատմությունը: Իսկապե՞ս Օֆելյայի մենախոսության մի քանի տողերը Համլետն է գրել: Գուցե նա նամա՞կ է գրել հեղուկ գազի ընկերություն՝ գների բարձրացման համար: Նա երբևէ դադար տվե՞լ է իր մենախոսության պա՛հին, դիմե՞լ է առ Երկինք՝ հարցնելով. «Ինչե՞ր եմ գլխիցս դուրս տալիս... ես պետք է առաջաբան գրեմ»:

Լեոն Մկրտչյանը թե՛ տաղանդավոր գիտնական է, թե՛... Դարձյա՞լ երկու շնորհ մեկտեղված: Դա հնարավոր չէ, դա հակադրվում է լեզվի օրենքին, մեղանշանք երրորդ պատվիրանի հանդեպ, ըստ որի նա ծաղրուծանակի չի ենթարկվում ընտանիքի անդամներից, այլ օտարների լուռ ու խորհրդավոր նայվածքներից, և այդ օտարները, ինչ-որ տեղ նստած, փորձում են կարդալ մեկի մասին, որի անունը Նահապետ Քուչակ է: Իհարկե, մենք գիտենք նրա մասին... Բայց մի բոլոր սպասեք, իսկ ի՞նչ կասեք Լեոն Մկրտչյանի մասին, որը և՛ տաղանդավոր գիտնական է, և՛ հաճելի գրուցակից, որ նույնիսկ տխուր բաները կատակով է պատմում, և դրանք ուրախ-զվարթ են ստացվում: Երևանի համալսարանում սիրված դասախոս է: Սրա մասին ի՞նչ կասեք: Այո՛, այդպես է տր կա:

Մեկ-մեկ էլ պարելով է բաներ պատմում: Լավ, դարձյալ դառնանք մեր պատմությունը: Մենք գիտենք, որ չի եղել Նահապետ Քուչակ անունով մարդ: Այսինքն՝ երկուսն են եղել: 1978 թվի հոկտեմբերին մի քանի բանիմաց գրականագետներ ինձ բացատրեցին, որ տարակարծություններ կան նրա անվան շուրջ: Ինձ բացատրեցին, որ ժամանակին ձեռագիրն ընկել էր մի հարուստ վաճառականի ձեռքը, և նա որոշել էր իր անունը գրել ձեռագրի վրա, իսկ նրա անունը Նահապետ Քուչակ է եղել: Ինձ շասպիհն, թե այս հարուստ վաճառականը ջնջել էր մյուսի՝ հայրեններ գրողի անունը, հետևաբար, ես ինձ թույլ եմ տալիս ենթադրելու, որ ձեռագրի վրա ոչ մի անուն էլ չի եղել: Ձեռագիրն անանուն էր, ուստի և շատ հավանական է, որ այն լինի ստեղծագործությունը ոչ թե մեկ, երկու, երեք պոետների, այլ՝ տասնյակների, և ոչ միևնույն տեղից և ժամանակից, այլ՝ տասնյակ տեղերից և ժամանակներից: Եթե գիտություն դերն է այսպիսի պարզությունը հստակեցնել և մեկնաբանել կամ այսպիսի անկանոնությունը պարուրել դեղնուցով, սպիտակուցով, նաև խորհրդով, թե ինչ դուրս կգա դրանից՝ բազե թե կրիա, ես ուղղակի կարող եմ ասել՝ բռա՛վո, գիտություն... Ահավասիկ այս պատեհ առիթից օգտվելով՝ ասում եմ՝ բռա՛վո՛ Լեոն, կամ ժամանակակից երևանյան ոճով՝ ուռա՛, ուռա՛, ուռա՛, Լեոն Մկրտչյան, դու, կատակասեր և իմաստուն մարդ:

Միակ բանը, որի շուրջ չենք կարող վիճել, պոեմի ձևով գրված հայրենների կառուցվածքն է, որ խորիմաստ բնութագրված է թարգմանիչ Յուզլը՞ Օսըրըսի կողմից. այս մարդը տիտանական աշխատանք է կատարել՝ չափազանց նրբանկատությամբ և անտարակուսելի նրբագեղությամբ, որի համար ես ի խորոց սրտի երախտապարտ եմ, քանզի ճիշտ է, ես խոսում եմ Բիթլիսի բարբառով, որ ես սովորել եմ Կալիֆորնիայի Տրեզնո քաղաքում. ութ տարեկանից, որտեղ տեղափոխվել էի ամերիկյան ՌիՍՍՓ որբանոցից. ՌիՍՍՓ-ը նշանակում է անգլո-սաքսոն անձ, թե՛ Փ-ն նշանակում է կանխավարկած: Սովորեցի այդ փառահեղ լեզուն երեկ թե մի երկու շաբաթում. այն պարզ պատճառով, որ մեր ընտանիքում մինչ այդ տասնութ տարեկանից բարձր ոչ ոք անգլերեն չէր խոսում, և ես միայն հայերեն գիտեի, թեպետև իմ ընտանիքի անդամները հայերենի պես սահուն և վարժ խոսում էին քրդերեն և թուրքերեն: Այնուամենայնիվ, ես հայերեն չեմ կարողանում կարդալ, որովհետև ընդամենը մեկ օր եմ հայկական դպրոց հաճախել և միայն «ահա» բառի տառերը սովորել, որոնք երեկ անգլերենով էլ են նույնը:

Այնպես որ, եթե Յուզըր Օսըրը չձեռնարկեր Քուլակի անգլերեն թարգմանությունը, ես չէի կարող խորամուխ լինել նրա հայրենների մեջ, մտմտալ դրանց շուրջ, նրա մասին, նամանավանդ նրա աղջիկների և կանանց մասին. Քուլակը պաշտում է նրանց, բոլորին, անխտրի: Մինչդեռ մեր ունեցած-չունեցած փորձառությունները դիմե՞մ երեք-չորս անգլիացիների կամ ամերիկացիների. արդյոք մեր պաշտած աղջիկներն ու կանայք չե՞ն եղել, ինչպե՞ս ասեմ, մի տեսակ անջատված, աչքները դուրս, այսպես ասած՝ դիտորդներ, հսկիչներ, որոնք ոչ միայն մեզ են հսկում, նաև իրենք իրենց, և նրանց արարքները որպես մեր պատրանքների, երևակայությունների, հնարանքների, ստեղծագործությունների, ամեն տեսակ հիմարությունների մարմնացումներ, մի՞թե չեն առաջացնում բարյացակամ տարանջատում: Իհարկե, դուք ի ցույց կդնեք ձեր կանոնավոր, ողորկ պոեզիան, սիրերգերը, և ձեր մտքով իսկ չի անցնի խաթարել ձեր, ութ տող, մեջտեղում շեշտ, իսկ վերջում՝ հանգ: Եվ ձեր հեշ պետքն էլ չէ, թե ո՞վ է Քուլակը, կամ ովքե՞ր են իրականում եղել նրա աղջիկներն ու կանայք, և ընթերցողի կողմից ակնհայտ բռնություն է կասկածել, որ պոետը, մեկդի գնելով իր ժամանակի լավագույն պոեզիայի օրենքները, հանգամանքների բերումով հանպատրաստից բառեր է գործածում՝ նույնիսկ մինչ այդ դեռ չգրված, նույնիսկ անփույթ է գործածում: Նաև, ըմբռնելն ու պատկերացնելն է դժվար դառնում, երբ խնձորներով աղջկա հետ ամուր գրկվել եք... մինչդեռ գրելն էլ, ինչպես մեկն է բնորոշել, տկարամիտի անկեղծ նվիրվածություն է դառնում, և այդ պահին շարունակում եք ապահով և խաղաղ զգալ միմյանց գրկում, և շատ դժվար է պատկերացնել, որ պոետը անջատված, ոչնչի մասին չի մտածում, մինչդեռ աղջիկը... ուրիշ բան է ուզում... Բայց ի՞նչ... Եվ նա, շուրթերն ամուր սեղմելով պարանոցիդ, շշնջում է. «Խնդրում եմ, ինձ համար մի կապույտ շրջազգեստ գնիր վաղվա երեկույթին: Դու այնքա՞ն բարի ես, այնքա՞ն գեղեցիկ, այնքա՞ն առնական...»: Սա պոետին հուշում է, որ կատարվում է մի պարզ ապրանքափոխանակություն, այսինքն՝ առևտուր, որ մտմտալու տեղիք է տալիս: Բայց, ո՛չ. ո՛չ, գրողը տանի, չի կարելի մտմտալ. դա կարող է խաթարել հանգը: Հա, բայց ճիշտը խոսենք, երբեք եղե՞լ է մի աղջիկ, որ ոչինչ չի ուզել... Այո՛, մինչդեռ պարզվում է, որ աղջիկը սպառնացել է ինքնասպան լինել, եթե տղան նրան լքեր: Հանուն ո՞ւմ... Ի՞նչ եք կարծում, ո՞վ է արժանի այդ ապուշ խզբզանքների:

Եթե մի գրող կա, որ բոլորովին գործ չունի նահապետ Քուլակի անգլերեն թարգմանության մասին բաներ գրելու, հենց ես եմ, որ կամ: Այդ դեպքում՝ ի՞նչ է այս բոլորը նշանակում: Ինչո՞ւ եմ փորձում գրել: Ի՞նչ ասեմ՝ դրա արմատները խորն են: Ես կբացատրեմ դա, միգուցե՝ կիսով չափ, բայց ինչպես արդեն նկատել ենք, այն կարող է խճճել զանազան բաներ, որոնք ճշմարտանման չեն թվա, բայց թույլ տվեք փորձեմ, ինչպես ասում են, ինչպես Լևոն Մկրտչյանն է բանը երկու անգամ ասում: Թույլ տվեք փորձեմ, թույլ տվեք փորձեմ:

Ես Սովետական Հայաստան գնացի 1935 թվի մայիսին, հենց որ առաջին հոնորարս ստացա և այցելելով Զվարթնոցի ավերակները, որը հայկական եկեղեցու ճարտարապետական սթանդերթի նմուշներից մեկն է, այնտեղից՝ Հայկական լեռնաշխարհից հայացքս ուղղում էի դեպի Բիթլիս: Ես դա անում էի ակամա, քանզի ծնված լինելով Կալիֆորնիայում՝ ես երազանք, տենչանք, պարտավորություն ունեի 26 տարեկանում մոտեորվել այն քաղաքին, ուր իմ ազգուսական էր ապրել հավանաբար դարեր շարունակ: Անշուշտ, նրանք այնտեղ ապրելիս են եղել մինչև 1905 թվականը, երբ իմ հայր Արմենակը միայնակ բռնեց Նյու Յորք տանող ճանապարհը, իսկ մեկ տարի անց նրան միացավ իմ մայր Փագուհին, երկու քույրերս, եղբայրս. մի ամբողջ գերդաստան, շրջապատված Սարոյանների ուրիշ խմբերով Բիթլիսից և Կալիֆորնիայից, մի մեծ գերդաստան, որ բառիս բուն իմաստով լիքն էր պոետներով և քարոզիչներով, որոնցից ոմանք, իհարկե, նման չեն Քուլակին կամ Նարեկացուն՝ սիրո լուսնոտին և Աստծուն ու կատարելությունը: Ես զգում էի, որ պարտավոր էի տեսնել այս հողը: Ինչո՞ւ մեզ մոտ այսքան զանազանություններ կան. Քուլակի պես աղջիկ սիրողներ, Նարեկի պես Աստվածասերներ: Քահանաներ, քարոզիչներ, վարսավիրներ, կոշկակարներ, այգեպաններ, փող շինողներ, պոռոտախոսներ, և ամենուր խելացնոր իրարանցում է, բոլորն ուզում են մի բան ձեռնարկել: Ամենուր կոմպանիաներ են ծավալում հանուն բարության, ընտրարշավի և հարստության: 1935 թվականին՝ Հայաստան այցելելուց հետո, ես հրատարակեցի իմ առաջին գիրքը, որը մեծ հաջողություն ունեցավ թե՛ գրաշուկայում, թե՛ երեսպաշտ սրբավայրերում, թե՛ պոռոտախոսների, թե՛ պաշտոնական գրական շրջանակներում: Սովետական Հայաստանում բոլորը հայեր էին. ինձ համար սա վարկեր էր տեսնել անմիջականորեն, քանզի վաղուց ի վեր սկսել էի կասկածել, որ այս հարցում՝ մեր ցեղի հարցում, անհավանական մի բան կար: Ինչ-որ բան, որ արագորեն միտվում է

առ ուսիզմ, եթե շատ եք պնդում. մանավանդ, երբ ուրիշներն են պընդում: Ես ինձ միշտ լավ եմ ղգացել՝ լինելով այն, ինչ եղել եմ, սակայն Ֆրեզնոյում սկսեցի հասկանալ, որ որոշ հայեր, որոնց «տեղացի ամերիկացիներ» էին անվանում, ազելի ստորադաս էին, քան թե տեղացի ամերիկացիները: Սա ինձ շատ էր մտատանջում, որովհետև արդարացի չէր: Որոշ հայեր, իհարկե, ստորադաս էին, քան թե որոշ տեղացի «ամերիկացիներ», սակայն բոլոր հայերը միասին վերցրած, առնվազն հավասար են ամենուր գտնվող բոլոր ամերիկացիներին, իսկ ընդհանրապես՝ գերադաս բոլոր ամերիկացիներից: Կարճ ասած, այս բոլոր բացարձակ անմտություն է, որովհետև եթե ճիշտն ասենք, իսկ ճիշտն ասելը իմ մասնագիտությունն է, նրանք բոլորն էլ նույնն էին՝ բոլորը: 1935 թվականին քայլելով Երևանի փողոցներով՝ դժկամությամբ նկատեցի, որ այս մարդիկ նույնն էին, որոնց ճանաչում էի Սան-Ֆրանցիսկոյում, Նյու-Յորքում. ամբողջ ազգը: Բայց նախքան Երևանից Կալիֆորնիա մեկնելը հասկացա, որ հայերը, ճիշտ է, նույն հայերն էին, բայց նաև տարբեր, և տեղնուտեղը վավերացրի, որ նրանց տարբերությունը հավաքական գերադասության մեջ է: Հիմնված ինչի՞ վրա: Խելագարության և մինչ այժմ քողարկված մի պարզ ճշմարտության գնահատումով. հայերը գրագետ մարդիկ են: Այսինքն՝ նրանք կարդում և գրում են: Ով հենց սովորում է կարդալ, անմիջապես սկսում է գրել առնվազն նամակներ: Այնուհետև՝ պոեմներ: Սովետական Հայաստանում ամեն տարի հարյուր միլիոնի շափ պոեմներ են գրվում: Գրելը Քուչակից չի սկսվել, ոչ էլ նրա վիթխարի տաղանդը սրա դեմն առավ, որպեսզի ստիպեր նրանց հասկանալ՝ եթե իրենք լավ բանաստեղծություն չեն գրում, հապա ինչո՞ւ են գրում ընդհանրապես: Հայ գրականությունը մի քիչ վախվորած գրականություն է: Պոետներից ոմանք չեն տրտընջում, որ իրենց գրվածքները կարդում են իրենց ընտանիքի անդամներից մի քանիսը միայն՝ այդպես էլ, երբեք չհրատարակվելով:

Լավ է, որ երեք միլիոնանոց ազգը լրիվ պոետ լինի: Սա սարսափելի է, սա սքանչելի է, սա անհավատալի է. սակայն այս երևույթը պետք է բացատրի հետազոտող մի գիտնական. Լևոն Մկրտչյանի պես գիտնական: Ու երբ նա ինքը ինձ պատիվ արեց՝ խնդրելով այս գրքի համար առաջաբան գրել, մտածեցի. «Ո՛չ, սա բոլորովին էլ իմ գործը չէ»: Միաժամանակ, գուցե հենց այդ հանգամանքն էլ ինձ դրդեց, որ շմերժեցի: Հիմա կարող են ասել. Սարոյանին են տվել այս գրքի առաջաբանը

գրելու, որպեսզի այն լավ վաճառվի: Սա սխալ կարծիք է, քանզի եթե առաջաբանը Հիսուսը գրեր, Տեր Աստված, Սուրբ Հոգին կամ հենց Քուչակի Սուրբ Հոգին, չէր օգնելու նրա հայրենների գրքի վաճառքին Անգլիայում և Ամերիկայում: Նույն կերպ որևէ հայի, անգլիացու, ամերիկացու կամ մեկ այլ ազգի գրողի գիրքը լավ չէր վաճառվի, թեկուզ դրա առաջաբանը գրեր թագավոր, պրեզիդենտ կամ միլիարդատեր:

Լևոն Մկրտչյանի գիտունությունը հավերժական է. փա՛ռք Աստծո: Յուզլը օսըրսի թարգմանությունը հերոսական է, փա՛ռք Աստծո:

Ահա նահապետ Քուչակ կարդում ենք նաև անգլերենով, փա՛ռք Աստծո:

Մնացյալը գործին չվերաբերող բաներ են. ուղղակի ասում-խոսում, ուրախանում ենք:

Առաջաբանի թարգմ.՝ Վ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ

ԻՐ ՄԱՍԻՆ, «ԽՈՇ ՅԱՐԻ» ՄԱՍԻՆ, ԲՈՂՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչո՞ւ ենք մենք այսքան տարբեր սիրահար ենք Քուչակի պես և հավատացյալ՝ նարեկացու

Վիլյամ Սառոյան

1

XV դարի հայկական մի գրչագրում պահպանվել են բազմապատկման մասին նախագիտելիքներ: Այդ հին կանոնների համաձայն՝ ասենք 7 անգամ 8-ի պատասխանն ստանալու համար երկու թվերը պետք է գումարել: Ստացված 15-ից պետք է հանել 10, իսկ հետո 5-ը բազմապատկել 10-ով: Կստացվի առաջին արդյունքը՝ 50: Այնուհետև հարկավոր է 10-ից հանել 7 և 10-ից հանել 8: Արդյունքները՝ 2 և 3 բազմապատկել: Կստացվի երկրորդ արդյունքը՝ 6: Այն գումարելով առաջին արդյունքին՝ 50-ին, կստանանք որոնվող թիվը՝ 56:

Հավանաբար միջին դարերում եղել են մարդիկ, որ նման տարօրինակ եղանակով պարզում էին, թե $7 \times 8 = 56$: Այս կանոնները կիրառելի են ցանկացած երկու թվերի համար:

Այժմ սույն կանոնները անհույս կերպով հնացել են, չնայած նա, ով առաջին անգամ բացահայտել է այս օրինաչափությունը, անտարակույս, ականավոր մարդ է եղել:

Արվեստի կանոններն այլ են: Հին գրական գործերը շեն ծերանում, և օժտված են հատուկ ձգողական ուժով, քանի որ խոսում են մարդու և ոչ թե «բազմապատկման կանոնների» մասին, որոնք, միևնույն է, դուրս են գալու կիրառությունից, նույնիսկ եթե հյուլեյան կամ համակարգչային դարի կանոններն են:

Հայ բանաստեղծությունը, հին թե նոր, հենց դրանով էլ հուզում է ընթերցողին, որ հարազատ և ապրված երևույթների մասին է:



Նահապետ Քուչակի հայրենները տարածված էին միջնադարյան Հայաստանում: Ժողովրդայնություն են վայելում նաև այժմ¹:

Հայրենները երգվում էին.

Գիտեմ՝ շատ հայրէն գիտես,
լուկ ընտրէ մէկիկ մի ասա՛.

Ասա այս ամսուս վերայ,
այս խալիսա, գինչ որ հիմիկ կայ...

(Գիտեմ՝ շատ հայրէն գիտես, լուկ ընտրիր մեկն ու երգիր...)

Հայրենների ստեղծումից հարյուրամյակներ են անցել: Բայց այն հին մարդկանց և օրերի մասին երգերը համահունչ են մեզ և մեր սրտերին: Աշխարհում շատ բան է փոխվել: Փոխվել է մարդը: Բայց մարդն ու աշխարհը, փոխվելով հանդերձ, ուրիշ չեն դարձել: Տեսանք, թե ինչպես էր մարդը քայլում լուսնի վրա: Սակայն դրանից բանաստեղծության լուսինը չխամրեց: Առաջվա պես.

Ճյուղերում կորուսյալ հավերժի
Անուրջները լցվում են անվերջ
Լուսնի անաղմուկ ու տխուր լույսի մեջ... (Պոլ Վեռլեն)

Բացի դրանից ժամանակակից աշխարհի ու ժամանակակից մարդու համար արվեստի հավերժական թեմաներն ավելի մեծ սրություն են ստացել: Եվ հենց ժամանակակից ընթերցողի բարդ ու հարուստ էությունն առկայությունը պայմանավորում է նրա հատուկ զգայունությունը գրականության հանդեպ, եթե կուզեք՝ խոցելիությունը:

Այսօր մեզ առավել սրտամոտ են անցյալի մեծ վարպետները: Սըրտամոտ է Նահապետ Քուչակի մեծ քնարերգությունը: Նա, ինչպես և միջնադարի մյուս հանճարեղ բանաստեղծները՝ այլազգի և տարաշխարհիկ, գրում էր իր մասին, սիրեցյալ կնոջ մասին, բոլորի մասին:

¹ Հայրեն-բանաստեղծություն, որ իբրև կանոն կազմված է չորս՝ տասնհինգվանկանի տողից կամ ութ՝ յոթ-ութ վանկանիներից և գրված է յամբ-անապետյան ոտքերով (յոթ վանկանի տողում շեղվում են 2, 5 և 7-րդ վանկերը, 8-ում՝ 3, 5 և 8-ը): Մի դեպքում դրանք տպագրված են իբրև քառատող, այլ հրատարակություններում՝ երկու քառատող: Համապատասխանաբար հայրենները թարգմանվում են ուսուրեն կամ իբրև քառատող, կամ երկու քառատողով:

Նահապետ Քուչակի կյանքի վերաբերյալ չկան ճշգրիտ տեղեկություններ: Երկար ժամանակ ընդունված էր, որ Նահապետ Քուչակն այն նույն Քուչակն է, որ XVI դարում ապրել է Վանի մերձակա Խառակոնիս գյուղում: Այս տեսակետը տարածում է գտել հիմնականում այն պատճառով, որ հայրենիների մեծամասնությունը մեզ է հասել XVI դարի ձեռագրերով (մինչդեռ հայրենիների կարելի է հանդիպել և ավելի վաղ շրջանի ձեռագրերում): Արգեն Վալերի Բրյուսովի «Поэзия Армении» (1916) գրքում ասված էր, որ հայրենիների հեղինակը ուրիշ Նահապետ Քուչակ է: «Այժմ պարզված է,— գրում էր Բրյուսովը,— որ իրական Քուչակը, անունից բացի, ոչինչ ընդհանուր չունի այն Քուչակ բանաստեղծի հետ, որը XVI դարի սկզբին ապրելիս է եղել Վանի մերձակայքում. Նահապետ Քուչակը, ըստ երևույթին, ծագումով պետք է եղած լինի Ակնի կողմերից, քանի որ նրա բանաստեղծությունները լեզվով, կազմով, որոշ արտահայտություններով հիշեցնում են այնտեղի ժողովրդական երգերը»²:

Ավելի ուշ՝ 1927—1928 թթ., Մանուկ Աբեղյանը հրատարակեց իր ուսումնասիրությունը՝ «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր», ուր ապացուցում էր, որ հայրենիներն ստեղծել են գուսանները՝ ժողովրդական երգիչները, և ոչ թե XVI դարում, այլ ավելի վաղ³: Եվ ժամանակակից այնպիսի գիտնականներ, ինչպիսիք են Լ. Խաչիկյանն ու Ա. Մնացականյանը, գտնում էին, որ ավելի ճիշտ կլինեք հայրենիները թվագրել XIII—XVI դդ.: Իրենց երկերում նրանք ցույց են տալիս, թե որքան հեշտ է մեկնաբանել հայրենիները և դրանցում արտահայտված գաղափարները հենց այս դարերով և որքան դժվար՝ առանց վերապահումների ավելի ուշ ժամանակաշրջանի դրանց վերագրելը⁴:

Եվ այնուամենայնիվ հայրենիները, չնչին բացառությամբ, շարունակում են տպագրվել հայրենի⁵, ուսերեն և այլ լեզուներով իբրև Նահապետ Քուչակի ստեղծագործություններ: Եվ պատճառը միայն ավանդու-

² «Поэзия Армении», М., 1916, с. 55.

³ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հտ. 2, էջ 9—280.

⁴ Ա. Մնացականյան, Հայրենիների և Նահապետ Քուչակի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, հ. 2, էջ 234—257, հմտ. Լ. Խաչիկյան, Երգեկա քաղաքի «եղբայրության» կանոնագրությունը (1280 թ.), «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, հ. 6, էջ 365—371.

⁵ Աստուր Մնացականյանը հրատարակել է հայրենիների հազար էջանոց ժողովածու, ուր հավաքել է X դարից հետո այդ տեսակով գրված բոլոր (կամ գրեթե բոլոր) ստեղծագործությունները: Նա հայրենիները դասակարգում է ժողովրդական, ժողովրդագու-

թյունը կամ քարացած մտածողությունը շին: Բանահյուսությունը մերձ լինելով հանդերձ, դժվար է հայրենիները նույնացնել ժողովրդական երգերի հետ, տարրալուծել բանավոր արվեստի ընդհանուր հոսքի մեջ: Հայրենիների ոճական, գաղափարական, թեմատիկ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ եղել է մի բանաստեղծ, որը դեռևս X դարում Նարեկացու մոտ հանդիպող ձևը հասցրել է կատարելության: Հեղինակի առկայությունը հայրենիների պարագայում այնքան անհրաժեշտ է, որ հաճախ ժամանակագրական հակասություններն ու անհարթությունները ուղարկության շին արժանանում:

Հայրենիներն իրենց վրա կրում են հեղինակային անհատականության կնիքը, և դրա համար անունը, որ մեկ անգամ տրվել է, սերտաճել է նրանց հետ: Իբրև մեծ քնարերգուի՝ Քուչակի մասին գրել են հայ խոշորագույն բանաստեղծներ Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Եղիշե Չարենցը: Նրանք միշտ ընդգծել են, որ հայրենիները անհատական ստեղծագործություն են:

Նարեկացու, Քուչակի պես լուսապսակ ճակատ չկա.

Աշխարհ անցիր՝ Արարատի նման ճերմակ գագաթ չկա...—

գրում էր Չարենցը իր հանրահայտ «Ես իմ անուշ Հայաստանի» բանաստեղծության մեջ:

Հայրենիների հեղինակը մեզ անհայտ է, մենք չգիտենք նրա կենսագրությունը, բայց գիտենք նրա բանաստեղծությունները (պահպանվել է այն, ինչ գրված է, պահպանվել է ամենակարևորը), և մենք կարող ենք ասել, որ այդպիսի բանաստեղծ եղել է (քիչ են միջնադարյան բանաստեղծները, որոնց կենսագրություններն անհայտ են): Ընդունված է կարծել, որ Նահապետ Քուչակն է եղել այդ բանաստեղծը: Թող որ սա այն Խառակոնիսի Քուչակը չլինի, բայց Նահապետ Քուչակը, բայց ԱնՌինն այն է, որ մատնանշում է հեղինակին: Այս առումով ինձ համար ուսանելի է այն կատակը, որ «Ողիսականի» հեղինակը ամենևին էլ Հոմերոսը չէ, այլ այն գրել է մի բոլորովին ուրիշ հույն, որին Հոմերոս էին կոչում: Այսպիսով, հայրենիների հեղինակը ամենևին էլ Նահապետ Քուչակը չէ, այլ մի բոլորովին ուրիշ հայ, որին նույնպես, հնարավոր է, Նահապետ Քուչակ էին կոչում:

Այժմ անհնար է ամբողջական ճշմարտությունը պարզելը: Հայրենիների միջոցով մենք միայն կարող ենք գրիս ընկնել, թե ով է դրանք գրել: «Ես նրան կարող եմ պատկերացնել մատյանների և ձեռագրերի սանական և հեղինակային խմբերի. «Հայրենիներ». կազմ., ծանոթ. և առաջաբանը Ա. Մնացականյանի, «Նախիր», Երևան, 1995:

վրա թեքված գիտնականի տեսքով, որ տեսել է, թե ինչպես են բարձրանում և կործանվում թագավորությունները, իսկ ժողովուրդները մնում են ստեղծող, ու փայլում է մարդկային միտքը, ինչպես աստղերը ցանքսերի վրա,— գրում էր Կայսին Կուլիևը:— Ես կարող եմ պատկերացնել Քուչակին՝ իբրև իր զարդանախշած քարի լեզուն հասկացող քարտաշփրիլիսոփա, որ սիրել է քարի համառ, անվիշում և հավերժական լինելը: Կարող եմ պատկերացնել նաև իբրև վանական, որ առաջացյալ տարիքում վանքի պատերից ներս անքուն երեկոներ ու գիշերներ էր անցկացնում, մտորում իր ազգի ծանր ճակատագրի մասին՝ հյուսելով իր ազգի ցավով և անմար ապագայի հանդեպ հավատով լեցուն բանաստեղծություններ: Իսկ երբ ծեղկն նա դուրս էր գալիս իր խցից՝ բերկրում էր՝ տեսնելով մով երկինքը վանքի վերևում և հայրենիքի հպարտ վեր խոյացող լեռները: Ավանդություն համաձայն՝ նա այգեպան էր: Սա ևս հնարավոր է: Սակայն ամենակարևորը՝ նա բանաստեղծ էր»⁶:

Եվ, իհարկե, սխալ կլինե՞ր շափազանց տարվել Քուչակի և Քուչակի (մյուս Քուչակի) մասին վեճերով ու մոռանալ գլխավորը՝ բանաստեղծությունը, հայրենները:

3

Քուչակի հայրեններում արտահայտվել է վերածնության դարաշրջանի գլխավոր գիծը՝ կյանքի լիարժեքության զգացումը, աշխարհի գեղեցկության զգացողությունը:

Մեզ հասած հայրենների մեծամասնությունը սիրո բանաստեղծություններ են, սիրո, որ զերծ է նահապետական կաղապարներից, սիրո, որ ճանաչում է մի իշխանություն՝ սիրո իշխանությունը: «Սէրըն դրամով լինի, զինքն էրել պիտի կրակով...»,— ասվում է հայրեններից մեկում: «Ով որ սիրոյ տէր մարդոյն մեղադրէ՝ ինքն է ատելուն...»,— ասված է մյուսում: «Ան սէրն որ ճորով (ստիպողաբար) լինի, հետ անոր խաղալն է մահալ (անկարելի)...»,— մտորում է սիրեցյալից լքված քնարական հերոսը: Սերը դաժանություն չի ընդունում:

Հայոց գիտնական կաթողիկոս Սահակ Պարթևը դեռևս V դարում ուղղորդում է վանականներին. «...եւ դուք քահանայք, տղայոց ամենեկին իսկ պսակ մի օրհնէք մինչև ի կատարումն հասակի: Իսկ կատարելոցն որոց զմիմեանս ոչ իցէ տեսալ ի հաճոյս ինքեան, պսակ մի իշխէք դնել

առանց քննութեան և ցնոսին ինքեանս հարցանելոյ գուցէ բռնադատութեամբ ծնողացն ակամայ հաւանեալ իցեն, և զայնպիսի հարսանիս մի իշխէք յանձն առնուլ, զի մինչև ցայսօր այդպիսի անկարգութենէ բազում վնասք գնացին յաշխարհի՝ հոգևոր և մարմնաւոր»⁷:

Պարթևի խոսքերից, որ պատիվ են բերում վաղ միջնադարի գործչին, գիտնականները լիովին տրամաբանական եզրահանդման են եկել, որ V դարում Հայաստանում քիչ չեն եղել դեպքերը, որ պսակել են անշափահասներին, երբ ամուսնության դաշինքը կնքվել է ոչ թե սիրո հովի վրա, այլ ծնողների կամքով: Բայց առավել կարևոր և տրամաբանական է մյուս հանգամանքի ընդգծումը, համաձայն որի այդ հեռավոր ժամանակներում նման ամուսնությունները չէին օրհնվում և խրախուսվում: Ձե՞ որ նաև Քուչակի ժամանակներում ոչ բոլորն էին սերը հասկանում այնպես, ինչպես բանաստեղծը: Առկա էին շարախոսությունը, բամբասանքը, զրպարտությունը: Հայրեններից մեկի հերոսը եկել է սիրեցյալի տուն և տեսնում է, թե ինչպես է սյունը աչքով անում գերանին. «Սիրու տէրն երդիքն է եկել»: Սիրահարը լսում է և զարմանում. «Քանի մարըն գիս բերել, ես փատէ խամազ չէյ տեսել (ինչ մայրս ինձ աշխարհ է բերել, փայտից մատնություն չէի տեսել)»: Մեկ այլ հայրենում երգվում է սիրահարների մասին, որ փախել են շար մարդկանցից. նրանք ազատվել են դատապարտող հայացքներից ու նենգադավ շշուկներից...

4

Քուչակի հայրենները կարելի է անվանել սիրեցյալների երկխոսություն: Նաֆի Զուսույթիի ճիշտ մատնանշմամբ՝ այդ երկխոսությունը «միշտ ականջալուր լսում է ինչ-որ մի երրորդ անձ, ինչ-որ գիշերային լրտես»: Քուչակը նույնիսկ բուռն կերպով սիրելիին ձգտելիս չի մոռանում նրա՝ երրորդի մասին, վիճում է նրա հետ, անիծում նրան, մերթկատակում է, մերթ՝ ծաղրում, մեկ էլ դառնորեն, տղամարդու պես, ող-

⁷ «Կաճեճագիրք Հայոց», Աշխատասիրությունը վ. Հակոբյանի, հտ. 2, Երևան, 1964, էջ 382: «...եվ դուք քահանաներ, ամենեկին իսկ դեռահասների պսակը մի օրհնէք, մինչև որ նրանք հասակ չառնեն: Իսկ հասունացածներին, որոնք իրենց հոժար կամքով չեն տեսնվել միմյանց հետ, առանց քննություն կատարելու և նրանց կամքը հարցնելու մի խիզախեք պսակել՝ թերևս ծնողների բռնադատությամբ ակամայից համախառն լինեն, և մի հանդգնեք հանձն առնել նման հարսանիքներ կատարելու, քանզի մինչև այսօր այդպիսի անկարգություններից աշխարհում ծագել են բազմաթիվ վնասներ հոգևոր և մարմնական»:

⁶ Кулиев Кайсын. Напет Кучак—великий лирик. В сб.: Кучак Напет. Лирика. М., 1972, с. 14—15.

բում՝ գիտակցելով այդ ուժի անհաղթահարելիությունը»⁸: Այդ երրորդը՝ բոլոր սիրահարների կողմից անիծյալը, հավերժ է իր նողկալի դերով:

Միջնադարյան Արևելքի բանաստեղծները հաճախ էին մեկնում սիրո և գինու մասին քերթվածները կյանքի ունայնությունում: Սերը և գինին՝ իբրև քաղցր մոռացում...

Քուչակն այլ կերպ էր գրում սիրո մասին: Նրա համար սերն ինքը կյանքն է:

Անգամ հոգևորականները (նրանց մասին Քուչակը խոսում է ժպիտով, երգիծելով) չեն կարող դիմակայել «սիրո դյուխանքին»:

Հայրեններից մեկում հերոսը համոզում է շխոսկան գեղեցկուհուն. «Քուչա աչք և ունքեր ունիս, լայն ճակատ ու կարմիր երես. այդ ճերմակդ որ դուն ունիս, ըզշամամ ծըծերդ որ ի ներս, մեռանիս, այլ անդին երթաս, զայդ ճերմակ ծոցիկդ ի՞նչ առնես...»: Սեր, որ չի ճանաչում կեղծբարեպաշտական արգելքները— սա է հայրենների հիմնական գաղափարը: «Քուչակն անթաքույց կերպով զգայուն է,— գրում է Ստանիսլավ Ռասսադինը:— Նա հաճախ անհամեստ է իր զգացմունքայնության մեջ: Ինքը պարզապես տանջվում է նրա կողմից. բավական է, որ պարանին տեսնի շորացող սպիտակեղենը և դրա մեջ կանացի շապիկը, արդեն երազում է դրա տիրուհու մասին: Չկա այնպիսի քաղցրահունչ համեմատություն կանացի կրծքի համար (թվում է՝ բանաստեղծի հատուկ տարփանքի առարկան է), որ Քուչակը գտած չլիի: Ահա այստեղ էլ մեռյալներին կենդանացնում է ոչ թե սիրո պատկերն «ընդհանրապես», ոչ թե ինչ-որ «հավերժական կանացիության» պատկերը, այլ կրծքերի փայլը, մարմնականի պատկերը»⁹: Քուչակի հայրեններում սերը մաքուր է հատկապես իր շխտակությունում, իր արտահայտվածությունում, ես կասեի՝ զգայունների մերկությունում: Սակայն անկաշկանդությունը չի վերածվում սանձարձակության, իսկ կիրքը՝ կոպտության: Հայրեններում նպատակամղված զսպվածություն կա: Նրանցում շատ է նրբությունը, բարեսիրտ շարաճճիությունը, ժողովրդական հումորը: Ազնիվ խոստովանությունները հաճախ մեղմանում են ժպիտով:

5

Սիրո հայրենները գերծ են միօրինակությունից: Դրանք հարուստ են արտահայտչականությամբ, հնչերանգով, մտքերի ու զգացմունքների գունագեղությունում: Իսկ դա, ինչպես նկատում է IX դարի մեծ քաշմիրցի

⁸ «Дружба народов», 1969, № 2, 272.

⁹ Рассадин Ст. Неистовый Кучак. — «Литературная Армения», 1973, с. 79.

Անանդավարդխանը, բանաստեղծի ինքնատիպության և նոր լինելու նախապայմանն է. «Թվում է՝ կյանքի ճանապարհն արդեն չափել են հազարավոր, ո՛չ, անթիվ բանաստեղծներ, որոնք տրորել են այն ամեն կերպ, և վերստին պարզվում է, որ այն անծայր է և անսպառ»¹⁰:

Հայրենները բուռն, անսպասելի, շնաշխարհիկ սիրո խոստովանության երգեր են: Սա բանաստեղծություն է կնոջ անսահման գեղեցկության և աշխարհի անսահման գեղեցկության մասին: Աշխարհը հենց այնպես չէ հիասքանչ, այլ գեղեցիկ է այն պատճառով, որ հիասքանչ է կինը: Բնությունը բացվում է մարդուն, երբ վերջինս սիրում է: Աչքի լույսով օժտված մարդիկ սիրահարված մարդիկ են.

Մըտիկ իմ եարին արէք,
գինչ հագեր՝ ամէնն է կանանչ,
Հագեր գոյնըզգոյն կապայ,
կոճակ ու օղակն է կանանչ,
Աոեր ու պաղշան մըտեր՝
չուր կ'երթայ, եզերն է կանանչ,
Մըտիկ ծառերուն արէք,
ծառըն ծաղկեր, տերևն է կանանչ:

Քուչակն ստեղծել է հուզիչ անկեղծության հասնող բնանկարներ, նա գեղագետ է: Նրա բանաստեղծություններում բնությունն այնպես է ապրում, ինչպես ապրում է վերածննդի վարպետների կտավներում: Քուչակի հայրեններում բնությունը ետնախորք չէ, բնությունն ու կինը միահյուսված են. բնությունն է ամենը:

Սերը կյանքի իմաստն է և խնդությունը: Սիրո մասին Քուչակի երգերը կյանքի երգեր են: Երջանիկ, բյուր անգամ երջանիկ է նա, ով սիրում է.

Կաղանդ շնորհատր կ'ասեն,
ի տարին մեկ օր մի կու գայ,
Այսօր ինձ հազար կաղանդ
աչերուս, որ ըզքեզ տեսա:

Իրապես ինքնամոռացությամբ, գեղագետի ազատ և քաջ ձեռքով է գրված բանաստեղծությունը՝ հիասքանչ, կանգ առած պահի մասին.

Ճերմակ ծոց ու լայն ճուպայ,
ի ծոցիկդ ի վայր սահեցայ,
Այդ խակ թևերուդ միջին՝
գիրկ ածի, պահիկ մ'արգելցայ

¹⁰ Анандавардхана. Дхваньялока. М., 1974, с. 192.

Ձեռնարկը այլ ի վեր կալայ.
«Տէ՛ր, արա զմահիկըս հոսայ.
Ձմահիկս ու մատդիկս արա
աղկեկան կրծոցն ի վերայ»:

Համայնը են, հուզիչ, աշխան պես տխուր տողերը մարդու մասին, որ դատապարտված է առանց սիրեցյալի ապրելու. «Քանի դու ինձի էիր, նայ կանաչ ու ցօղն ի վերայ, Երբ դու որ յիսնէ ելար, ձիւն երեկ՝ եղեմն ի վերայ»:

Քուչակի շատ հայրեններում սերը ցավի և տառապանքի աղբյուր է: Անպատասխան սերը տանջում է, մթազնում լույսը: Սերը, որ չափվում է սիրտն ու հոգին այրող կրակի հետ:

Սերը, կյանքի վայելքների գովերգումը հայրեններում չեն հաստատում, թե Քուչակը բանաստեղծություններով զբաղեցրել է աշխարհիկ իշխանավորներին (ինչպես կարծում էին որոշ ուսումնասիրողներ): Միջին դարերում սիրո զգացումը մի յուրօրինակ պաշտամունքի առարկա էր՝ տարածված աշխատավոր ժողովրդի շրջանում, հատկապես արհեստավորների:

Կյանքի ուրախության ու դառնության մասին երգերը երգվում են ոչ այնքան հարուստ, որքան բարեկեցությունից զուրկ, բայց կյանքը լավ զգացող տներում:

Միջնադարի որոշ բանաստեղծների համար հատկանշական կյանքի ընկալման հանգիստ անշտապությունը հայրեններին բնորոշ չէ: Հայրեններում շատ է զգացմունքի ջերմությունը, կրակը:

Մեծ խումբ են կազմում պանդխտության հայրենները: Օտարության մեջ գտնվող, քված-տարված դարիքների մասին Քուչակի բանաստեղծությունները լի են մայրերի և կանանց միայնության վշտով: Խոր, ճմլող կսկիծով, այրվող, ցավակից ընկալմամբ է գրում Քուչակը պանդխտների ծանր կյանքի մասին:

6

Քուչակը հաճախ է օգտվել ժողովրդական բառուբանից, ժողովրդական բանաստեղծության աղոթքներից ու պատկերներից:

Հայաստանում (և ոչ միայն Հայաստանում) ի նշան սիրո՝ խնձոր նվիրելու սովորույթ է եղել: Այս երևույթն արտացոլվել է հայրեններում, «Սասունցի Դավիթ» էպոսում, երգերում: Մի ժողովրդական երգում խնձորենին ասում է. «Միրոյ նշան ես եմ, սրտի նշան ես եմ, ո՛չ վարդ, ո՛չ շուշան, մէկը չի ձիկ նման: Աննման եմ ես, ծառոց աննման»: Խըն՝

ձորը զգացմունքների փոխադարձության մարմնավորումն է, ողջախոհության և անապականության...
Խնձորն առավել ավանդական պատկեր է, քան նույնիսկ վարդը: Համաձայն աստվածաշնչյան պատմության՝ Աստված արգելեց Ադամին ու Եվային համտեսել իմացության ծառի պտուղը: Եվ շնայած Աստվածաշնչում պտուղը մատնանշված չէ, հնուց ի վեր համարվում է, որ խընձոր է եղել: Սակայն հատկապես վարդն է դառնում միջնադարյան Արեւիկայի նախասիրած պատկեր, իսկ հետո խամրում (նմանակողների և էպիգոնների բանաստեղծություններում). «Վարդն է հնուց ի վեր պարտադրված տուրքը արևելյան պոետների...»:

Քուչակի մի շարք հայրեններում խնձորը նույնն է, ինչ վարդը՝ ավանդական քնարերգության մեջ. «Խնձոր ես ծառին ճղին, ես կանաչ թփիկն ի վերայ...», «ամ ես հետ փշին կուլիմ, ու խնձոր քաղեմ խաղալու», «Հիւանդ եմ ի քո սիրուդ, առ խնձոր, արեկ զիս ի տես...», «Երթամ հանց վկայ բերեմ, Դու սիրոյ խնձոր առեր ես...»: Վերջապես կան հայրեններ, որ ամբողջությամբ կառուցված են վարդի ավանդական պատկերով...
Վաղվնէ քնից վեր ելայ,
Թէ երթամ յիմ եարն ի բարե.
Խօշ եարս ալ դէմս ելաւ,
Իր երեսն էր վարդ ու տերե.
Վարդն ալ խօշ լէզէթ ունի՝
Ժաղվէնէքն, երբ դբալի արե,
Հանէ զիւր կանաչ կապան,
Լաւուկ հագնի զկարմիրն ի վերե:

Արդյոք արժե՞ ասել, որ այս բանաստեղծությունները հիասքանչ են, որ քաղցր-մեղցր և կեղծ մեղրածոր չեն: Քուչակի վարդն այն «արեւիկայան» վարդերից չէ, որոնց մասին Արսենի Տարկովսկին ասել է.

Розы сахаринной породы,
Соловьиная пахвала...

Հայրենների լեզուն պարզ է: Քուչակը երջանկորեն խուսափել է միջնադարյան արևելքի քերթողների բանաստեղծություններին բնորոշ պատկերների առատությունից: Հայրենները պարզ են ու կատարյալ, ինչպես հին Հայաստանի վանքերը և նույնքան էլ՝ լակոնիկ:

Քուչակը բառ ու բանը բարձր է գնահատում, ինչպես հացը հանապազօրյա:

ՕՏԱՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՐՇԱԿ ԳՈՊԱՆՅԱՆ՝

ՕՏԱՐԱԼԵԶՈՒ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐԸ (Հատվածաբար)

Նահապետ Քուչակի Դիանը արեւմտահայ թէ արեւելահայ մամուլին մէջ ողջունուեցաւ խանդավառ յօդուածներով, որոնք մէկ օրէն միւսը Նահապետ Քուչակի անունն ու գործը բովանդակ հայ ժողովուրդին սիրելի դարձուցին:

Նոյն տարին, այդ տաղիկներէն մաս մը ֆրանսերէն թարգմանելով կը հրատարակէի La Revue Blanche հանդէսին մէջ, որ խորհրդապաշտ գրականութեան շրջանին՝ Փարիզի յառաջապահ կարեւոր օրկաններէն մին եղած էր:

1902 Մայիս 29ին, փարիզահայ գաղութի մէկ գեղարուեստական երեկոյթին, որուն կազմակերպիչներէն մին էի եւ ուր Կապրիէլ Մուրէ կարդաց իր այդ առթիւ իմ խնդրանքովս գրած գեղեցիկ բանախօսութիւնը հայ բանաստեղծութեան եւ արուեստի մասին, Քոմէտի Ֆրանսէզի յայտնի դերասաններէն մին, Պ. Տետն, եկաւ արտասանել քուչակեան տաղերէն ոմանց թարգմանութիւնը: Նոյն տարուան ընթացքին, լոյս տեսաւ իմ Poèmes arméniens anciens et modernes տիտղոսով գրքոյկս, որուն մէջ Կապրիէլ Մուրէի բանախօսութեան եւ Նարեկացիի, Աբովեանի, Մ. Պէշիկիթաշեանի, Պ. Գուրեանի եւ այլ բանաստեղծներու հատընտիր էջերու հետ կ'երեւար քուչակեան տաղերու այս խումբին թարգմանութիւնը:

1903ին հրատարակեցի Chants populaires arméniens հատորս, որուն մէջ համախմբած էի ֆրանսերէն թարգմանութիւնները մեր ժողովրդրական անանուն բանաստեղծութեան լաւագոյն նմուշներուն, զորոնք ընտրած էի զանազան հաւաքածուներու մէջէն. հոն քուչակեան տաղերէն ոչ մէկը մտցուցած էի, որովհետեւ մտադիր էի հայ հին ու նոր աշուղներու հատընտիր էջերու ֆրանսերէն հաւաքածու մը ի լոյս ընծայել եւ

անոր զլուխը դնել քուչակեան տաղերու լաւագոյնները: Այդպէս ալ ըրի. 1907ին երեւցաւ Les Trouvères Arméniens հատորս, որուն մէջ դրած էի թարգմանութիւնները հարիւր քսանի շափ քուչակեան տաղերու եւ այլ հայ հին ու նոր մեծ աշուղներու եւ աշուղաձեւ բանաստեղծներու գեղեցկագոյն էջերուն:...

...1912ին հրատարակեցի Հայ էջեր հատորը, ուր համախմբած էի մէկ մասը միջնադարեան հայերէնով այն անանուն կամ ստորագրուած բանաստեղծութեանց, զոր քաղած էի Վենետիկի, Փարիզի, էջմիածնի ձեռագիրներէն, ինչպէս եւ Երուսաղէմի ձեռագիրներուն մէջ գտնուող այդ կարգի էջեր, մասնաւորապէս Ֆրիկի քանի մը տաղեր, որոնց օրինակութիւնը մեծ ազնուութեամբ կատարեց ու ինծի ղրկեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան: Սոյն հատորին մէջ հրատարակուած այդ տեսակի անտիպ էջերուն կարեւորագոյններէն մէկն ալ՝ Յովասափ Սեբաստացիի «Աշխարհիս սահմանն է հանց» խրատական խորիմաստ ու գեղեցիկ քերթուածն էր: Ատոնցմէ զատ այնտեղ կ'երեւային նաեւ շարք մը գրաբար անանուն միստիքական քերթուածներ, նրբամուլ, բարդ, տարօրինակ ոճով մը գրուած, եւ որոնք նոյնպէս տակաւին կը մնային անծանօթ, չուսումնասիրուած, մինչդեռ կը պարունակեն մեծ գեղեցկութիւններ: Այդ հատորը պատկերազարդած էի էջմիածնի տաճարին եւ զանձարանին մէջ գտնուող կրօնական արուեստի առարկաներու լուսանկարներու վերարտադրութիւններով:

1919ին կը հրատարակէի Աշուղ Զիւանիի ամենէն աղուոր երգերէն ոմանց ֆրանսերէն թարգմանութիւնը պարունակող գրքոյկ մը:

1918ին լոյս տեսած էր La Roseraie d' Arménie գործիս առաջին հատորը, որ ամբողջութեամբ նուիրուած է Առաքել Սիւնեցիի ամենէն ինքնատիպ էջերուն ֆրանսերէն թարգմանութեան: 1923ին երեւցաւ նոյն գործին երկրորդ հատորը, որ կը պարունակէ թարգմանութիւնը Ներսէս Շնորհալիի, Աշուղ Սարգիսի, Կոստանդին Երզնկացիի, Խաչատուր Կելաեցիի, Ֆրիկի, Գրիգոր Խլաթեցիի, Զաքարիա Գնունցիի, Յովասափ Սեբաստացիի, Յովհաննէս Թլկուրանցիի, Սիմէոն Ապարանցիի, Նահապետ Քուչակի, Մովսէս Եպիսկոպոսի:...

Այդ հատորը այնքան լեցուն էր ինքնատիպ գեղեցկութիւններով, որ յառաջաբանով մը ներկայացուելու պէտք չունէր: «Դեռ նոր աւարտեցի, կը գրէր, ձեր Աշուղներու հաւաքածուին ընթերցումը: Ատոնց մէջ կան սքանչելի բանաստեղծներ, որոնցմէ է այդ Քուչակը, եւ իր այն տաղերը զոր կուտաք հոգ, ամենաշահեկան ամբողջութիւն մը կը կազմեն:» Այդ հատորին երեւումէն յետոյ, հռչակաւոր քերթող Ժան Մորէաս Կա-

զէք տը Ֆրանս օրագրին մէջ կը նուիրէր ամբողջ թերթոն մը, ուր կ'ըսէր՝ «Քուշակ թողած է վառ զոյններով տաղիկներ եւ խրատական քառեակներ... Նահապետ Քուշակի սիրային քառեակները կը խտացնեն Արեւելքի ամբողջ հրապոյրն ու ամբողջ տկարութիւնը... բանաստեղծը թող կուտայ որ թուշիկներուն դայլայլը զինք օրօրէ, եւ իր յափշտակութիւնը աւելի հոգեզմայլ կը դառնայ երբ սոխակը կը պոռթկայ... Սոխակին ձայնն է որ դարձեալ զինքը կը հրաւիրէ ծառերու շուքին տակ երթալ խմելու... Սիրուած էակին պատկերը գծելու համար, Քուշակին պէտք են ամենէն աղուոր ծաղիկները եւ ամենէն ախորժահամ պտուղները, պէտք է ամենէն հաղուալուր երգը. ատ ալ բաւական չէ, ան կ'ուզէ նուաստացնել երկինքն ու ծովը եւ ամէն ինչ, որ մարդոց ճարտարարուեստը հնարած է ամենէն աւելի քնքուշ ու անուշահոտ: Այս բոլորը լի է տաղանդով, ըստ որի բանաստեղծական եղանակին, որ Արեւելցոց յատուկ է...»

Նոյն հատորին նուիրուած ընդարձակ յօդուածի մը մէջ, զոր հրատարակեց Մեքֆիւր տը Ֆրանս հանրածանօթ ամսագիրը, էտմոն Ֆազի, երիտասարդ տաղանդաւոր գրագէտը, որ՝ Փիէր Քիյեարի հետ Պոլիս եկած՝ անոր պէս հայ վարժարաններու մէջ ուսուցիչ եղաւ ու ջերմ բարեկամ մըն էր մեր ժողովուրդին, Քուշակի եւ Խայեամի միջեւ զուգակշիռ մ'ընելով Խայեամի նկատմամբ անարդար հանդիսանալու աստիճանին կը հասցնէր իր զմայլանքը Քուշակի հանդէպ՝ «...Կը հասնինք վերջապէս Նահապետ Քուշակին, Պ. Արշակ Զօպանեանի մեզի ծանօթացուցած բանաստեղծներուն ամենէն աստուածայինին: Խորհրդաւոր անձնաւորութիւն մըն է, իր կեանքին վրայ ոչինչ զիտենք, կը կարծեն միայն թէ ան եղաւ «արհեստով աշուղ մը, աշխարհական մը:» Նահապետ Քուշակ ինձի շատ բարձր կը թուի Օմար Խայեամէն, որուն հետ կը բաղդատէ զայն Պ. Արշակ Զօպանեան: Նիշափուրի ալճեպրագէտ-աստղաբաշխը տիպարն է շափազանցեալ համբաւով բանաստեղծին. հեղզօրէն շնորհալի՝ Ֆիցջերլտի նմանողութեան մէջ, մելանուագ ու նուրբ՝ Պոտենշդէտի հետեւողութեան մէջ, Կոմս Շաքի ազատ թարգմանութեան մէջ՝ ներդաշնակ ու գեղեցիկ, այդ Պարսիկին տաղիկները բառական թարգմանութիւններուն մէջ կ'երեւան միօրինակ, արուեստակեալ, յաճախ ցուրտ, իմաստով ու պատկերներով աղքատ: Նահապետ Քուշակ, ընդհակառակն, ճոխութիւնը, ջերմութիւնը, բնականութիւնն իսկ է: Համակ սէր է ան: Անոր տաղիկները երբեք չեն ձանձրացներ: Ու պատկերներն իրմէ կը ծննդին, ինչպէս ծաղիկները՝ վարդենիէն:»

1902 Մայիս 29ի հայկական երեկոյթին, հայ բանաստեղծութեան

ու արուեստի վրայ իր բանախօսութեան մէջ զոր հոն կարդաց, նրբաճաշակ գրագէտ ու գեղարուեստական քննադատ Կապրիէլ Մուրէ Նահապետ Քուշակի մասին կ'ըսէր հետեւեալը. «Հաճոյքով պիտի ունկնդրէք Նահապետ Քուշակի սիրային քերթուածները, ցօղով համակ թաթաւուն, թարմ պատկերներով պսպղուն, տոգորուած՝ բնութեան զգացումով մը, որ ճշմարտապէս զմայլելի է: Հաճոյքով պիտի ունկնդրէք այդ գորովագին տաղերը, այդ տարփաւառ շաղփաղփանքը, թուուններու գեղգեղմանց մէջ՝ Վանայ գեղեցիկ այգեստաններուն հովանոյն տակ, ու թերեւս դուք ալ անոնց մէջ պիտի գտնէք տպաւորութիւնը արեւելեան Ինքթեմեճձօի մը, Հանրի Հայնէէն հինգ-վեց դար առաջ գրուած: Այդ տաղերը Սողոմոնի «Երգ Երգոց»ին մեծվայելչութիւնը շունին, բայց աւելի սրտաբուխ են, աւելի խանդակաթօրէն տարփոտ»:»

Կովկասահայ ծանօթ գրող մը, որ աշխատակիցներէն մին եղած է Վալերի Պրիստֆի՝ կազմելու համար «Հայ բանաստեղծութեան» հասունտիր էջերու անոր ճոխ հաւաքածուն, կ'ըսէր ինձի քանի մը տարի առաջ, թէ ռուս բանաստեղծը Les Trouvères Arméniens հատորը կարդալէն ետքն է, որ վճռապէս որոշեր է այդպիսի գրքի մը շարադրութեան նուիրուիլ, եւ այդ գրքի յառաջաբանին մէջ, ուր հին ու նոր հայ քնարերգութեան մասին կ'արտայայտուի ամենախոր յարգանքով, մասնաւոր սքանչազմամբ մըն է, որ կը խօսի քուշակեան բանաստեղծութեան վրայ:

«...Ա. Զօպանեան, որմէ փոխ կ'առնենք Քուշակը յատկանշող գիծերէն մէկ քանին, բաղդատութեան կը դնէ Քուշակի եւ Արեւելքի ամենէն համբաւաւոր բանաստեղծներուն տաղերը: Սատիի, Հաֆլզի եւ նոյն իսկ Օմար Խայեամի քնարը կը ծառայէ թագաւորներուն եւ աւագանիին. այդ բանաստեղծները պալատական էին, եւ իրենց քերթուածները տոգորուած են արքունիքով, արքունական շուքով կը շողշողան: Այդ բանը գոյութիւն չունի Նահապետ Քուշակի պարզուկ բանաստեղծութեան մէջ: Ան իր զգացմանց արտայայտութեան մէջ անկախ է. ան աւելի մօտ է փողոցի ամբօխին, քան պալատական սանդուխներուն. անոր ձայնը հնչեց ոչ թէ «աշխարհի հզօրներուն» համար, այլ ժողովրդական հաւաքոյթներուն մէջ: Միակ սուլթանը, որուն առջեւ Քուշակ զուխ ծոնց, իր յալիտենական եւ ամենագոր դիցունհին եղաւ, — սէրը: Ա. Զօպանեան կը նախընտրէ Նահապետ Քուշակը համեմատել 19րդ դարու բանաստեղծներուն, Հայնէի եւ Վերլէնի հետ, եւ ատիկա ճիշդ է: ԺՁ. դարուն, Քուշակ հայ բանաստեղծութեան մէջ տուաւ օրինակներ ճշմարիտ քնարերգութեան, այն իմաստով, որով մենք այսօր կը հասկնանք այս բառը, —

բանաստեղծութիւն մտերմական, ազատ եւ անձնական, որ մէկ նպատակ ունի իր առջեւ, այն է՝ արտայայտել տրուած ըոպէին բանաստեղծին տիրապետող զգացումը:»

Կարդալէ յետոյ Les Trouvères Arméniens հատորը, Հանս Պեթկէ գերման բանաստեղծը, որ իր անձնական արժէքատր քերթողական արտադրութիւններէն զատ, իր երկրին մէջ ծանօթ էր իր Հաֆլըզի տաղաչափուած թարգմանութիւններով, որ մեծ տարածում գտած են, ինծի ուղղեց խանդավառ նամակ մը, ուր կ'ըսէր՝ «Քուչակ այն բանաստեղծն է, զոր կը փնտռէի եւ գտայ...» եւ արտօնութիւնս կը խնդրէր իմ ֆրանսերէն թարգմանութիւններէս օգտուելով այդ տաղերուն ամենէն գեղեցիկները տաղաչափեալ գերման թարգմանութեամբ մը հրատարակելու սիրով տուի իրեն այդ արտօնութիւնը, հաղորդելով նաեւ իրեն թարգմանութիւններ Քուչակի խումբ մը ուրիշ ընտիր տաղիկներու, եւ 1924ին երեցաւ իր գեղատիպ հատորը, Die Armenische Nachtigall (Հայ Սոխակը) տիտղոսով, եւ որ կը պարունակէ Նահապետ Քուչակի սիրային տաղերու թարգմանութիւնը: Ահա հատուած մը անոր յառաջաբանէն.

«Այս հատորով առաջին անգամ Գերմանիոյ մէջ կը ներկայացուի Արեւելքի ամենէն փայլուն սիրերգուներէն մէկը, Նահապետ Քուչակ, որ այս գրքի խորագրին մէջ կ'անուանուի Հայ Սոխակը: ...Արեւելքի ամենէն կախարդիչ քերթողական դէմքերէն մէկն է այս երգիչը: Սէր նուագող իր տաւիղին արբեցուցիչ դաշնակութեան մէջ տեղ ունին թէ՛ բուռն կիրքը եւ թէ՛ քնքուշ հեզութիւնը:

«...Աշուղ էր Հայաստանի ամենանշանաւոր բանաստեղծն եւս, Նահապետ Քուչակ: Մենք ուրիշ բան չենք գիտեր իր մասին, ոչ իսկ իր ապրած դարը յայտնի է որոշապէս, հաւանօրէն տասնեւեցերորդ դարը:

«Քուչակի բանաստեղծութիւնները բաղկացած են մէկ քանի հարիւր տաղիկներէ, որոնք մեծ մասամբ քառեակներ են: Արտայայտութեան այդ ձեւը, զոր «Արեւելքի հնչեակը» կարելի է անուանել, ան փոխ է առեր Պարսիկներէն, որ իրենք ալ զայն Արաբներէն առած են, Պարսիկները, եւ է՛ն առաջ՝ Օմար Խայեամը, Առաջաւոր Ասիոյ քնարերգութեան ամենէն ժողովրդական ձեւին հասցուցած են քառեակը: Քուչակ փոխ առած է այդ ձեւը եւ բոլորովին ինքնատիպ եղանակով եւ յաճախ յափշտակիչ կերպով լեցուցած է զայն երջանիկ ու ապերջանիկ սիրով սիրող մարդոց բոլոր յոյզերովը: Առաջաւոր Ասիոյ մէջ թերեւս կան աւելի մշակուած, աւելի ոգեկան սիրային երգեր, — աչքի առջեւ բերենք՝ օրինակ՝ Հաֆլըզ, — բայց աւելի բուռն, աւելի բոցավառ ու աւելի բարձրաթոյշ երգեր գտնել կարելի չէ: Արեւելեան են ատոնք մինչեւ իրենց ամենանուրբ թելերը.

յաճախ շափէն աւելի զեղուն են իրենց պատկերներն ու նմանութիւնները եւ տոգորուած՝ ոչ քիչ անգամ՝ զգայականութեան փողփողուն մոլեգնութեամբ: Երանութիւն եւ անէծք, սիրոյ նախանձ, յափշտակութիւն, կարօտ ու բաղձանքներու իրականացում, հաւատք ու կասկած, մէկ խօսքով՝ սիրող սրտի ամէն տեսակ ցանկութիւններ ու տանջանքներ վէտ ի վէտ կը ծփան զգացմանց այս յաւէտ փոթորկայոյց ծովին մէջ: Ինչ որ հասարակաց է այդ բոլոր տաղերուն, կշռոյթի հրաշալիօրէն կենդանի շունչն է, այլ եւ ա՛յնպէս բնական, բանականութեան ոչ մէկ խոչընդոտէն չկասեցուող՝ քաղցրանուագ առատութիւնը, հեղեղը խօսքերու: Աւելի արուեստաշատ են Պարսիկները եւ աւելի գրական, պարփակուած հին ու մեծ պայմանագրականութեան մը շրջանակին մէջ: Եւ սակայն Քուչակի մօտ՝ եթերին մէջ յորդահոսս վազող ամենավճիտ հնչիւններն են սրտի, որ մեր վրայ կը ցօղեն՝ սիրուն անտառի առատաբուխ աղբիւրի եւ կամ վայրի աղանիի կանչերու նման: Այդ երգերը կը նմանին այն փոքրիկ, վայրի ու փարթամօրէն աճող վարդերուն, որ անտառներու եզերքը կ'աճին ծիրանեգոյն եւ որոնց վրայ լուսաշող ցօղը կը նստի: Գեղջուկ աղջիկները կը փրցնեն այդ վարդերը իրենց ճոխ վարսերն անոնցմով պճնելու համար:»

Այդ հատորի երեւման առթիւ գերման մամուլի մէջ անոր մասին լոյս տեսան ներքողալից յօդուածներ: Ահա՛ ինչ որ կը գրէր Taegliche Rundschau (Ամենօրեայ Տեսութիւն) օրաթերթի գրական քննադատը՝ «Այս գիրքը մեզի առաջին անգամ կը ծանօթացնէ Արեւելքի շողշողուն սիրերգուներէն մին, Նահապետ Քուչակ, զոր կ'անուանեն «Հայ Սոխակը»: ...Աշուղ մըն էր ան, որ ապրած է հաւանօրէն ժ.Ձ. դարուն. իր մասին ուրիշ բան չենք գիտեր: Անոր ոտանաւորները մեծ մասամբ քառեակներ են: Ատոնցմէ ծանօթ են քանի մը հարիւր հատ. Պեթկէ ընտրեր է հարիւր տասերկու կտոր: Քառեակներու այս ձեւը մենք ճանչցանք Խայեամի միջոցով: Քուչակ այդ ձեւը կը կիրարկէ նոյնքան վարպետութեամբ: Բայց իր տաղերը սիրոյ արտայայտութեանց չերմութեամբ, բուռն զգացումներով ու կրթով կը գերազանցեն արեւելեան ուրիշ բոլոր բանաստեղծները, նոյն իսկ փափկազգաց, նրբարուեստ Հաֆլըզը: Քուչակ՝ անմիջական Արեւելքն է, ծայրահեղ, շափազանց՝ մինչեւ կատաղութիւն, մինչեւ խենթութիւն: Սիրոյ այս մոլեգնութիւնը այդ տաղերուն կշռոյթին ու պատկերներուն մէջ դրեր է իր զարմանալի արտայայտութիւնը. այդպէսով ան արբեցնող, կախարդող տպաւորութիւն մը կը գործէ:»

Քուչակեան խումբ մը տաղեր ունեցած են անգլիերէն, յունարէն, տանիմարերէն թարգմանութիւններ...

«POEMES ARMENIERS»-Ի ՄԱՍԻՆ

Պ. Էսմոն Փիլոն հետեւեալը կը գրէ «Էա Փիլմ» գրական ու գեղարուեստական կիսամսեակին մէջ:

Սուր այժմէութիւն մ'ունի «Հայկական բանաստեղծութեանց» այս հաւաքածուն, զոր պպ. Ա. Չօպանեան եւ Կապրիէլ Մուրէ կը հրատարակեն այն պահուն, ուր թերեւ Սասունի մէջ Կարմիր Գազանին վերջին ոճիրները տեղի կ'ունենան: Յեղի մը ամբողջ հոգին անոնց մէջ կը կողկողի՝ կարծես ծովերուն ու ցամաքներուն վրայէն անցնելով մինչեւ մեզի հասած:

Մտիկ ընենք այդ ձայնը. քաղցր է ան ու տխուր: Չայնն է ժողովրդի մը, որ կ'ոգեարթի: Մտիկ ընենք զայն՝ սկիզբէն: Նախ խորհրդանշական ու կրօնական, ան կ'արծակէ Ժ. դարուն, Գրիգոր Նարեկացի վանականով, իր առաջին ողբերը, որոնք, սկիզբէն իսկ, հայկական բանաստեղծութեան տուած են այն մեծաշուք մելամաղձութեան թոնը եւ դժբաղդ ցեղի այդ եղբրական շեշտը: Գրիգոր Նարեկացիի «Մատեան ողբերգութեանց»էն մինչեւ «Օրօր մեր Հայաստան մօրը համար»ը, զոր մեր օրովը գրած է պ. Չօպանեան, հայկական բանաստեղծութիւնը, ժողովրդի մը բոլոր արցունքներովը շինուած, իր հնչականութիւններով, իր նկարագրական գեղեցկութիւններով, լայն եւ գեղեցիկ հրապոյրովը, դարէ դար կը թաւախի՝ ինչպէս ողբագին դաշնակութեան ալիք մը: Այդ ալիքը, ծովուն ալիքին նման, ջայլ մը կը թուի: Հայ մուսաները մեղմ են եւ սքողեալ. իրենց երգը դիւցազնական կը դառնայ միայն անիծելու կամ ի զէն կոչելու համար: Երբեմն սակայն, սիրոյ եւ երիտասարդութեան անուշ ցօղ մը իր թարմութիւնովը կը տոգորէ այդ մելամաղձութեան նուագները: Հինաւորց Նարեկացին առաջինն է, որ կուտայ այդ բազմազան տպաւորութիւնը, ուր կարծես իրարու կը բաղիսին՝ ինչպէս Տանթէի գործին մէջ՝ ամենէն քնքուշ երեւոյթները եւ ամենէն ահեղ պատկերները:

«Մատեան Ողբերգութեանց»ը, կշռուոր արձակով աղօթքներու շարք մը, «հայկական քնարերգութեան ամենէն յատկանշական հրաշակերտներէն մին» է, ըստ պ. Չօպանեանի: Սքանչելի նկարագրական մասերու եւ կրօնական խորին գեղեցկութեան մը քով կը գտնենք երանութեան եւ շնորհի քանի մը տեսիլքներ՝ բանաստեղծութեան բոլոր գեղեցկութիւններովը զարդարուած: Պ. Կապրիէլ Մուրէ հետեւեալ տաղը կը բաղդատէ Պոթիշէլիի «Գարուն»ին հետ, որուն իրօք՝ ծաղկազարդ, բուրումնաւէտ ու հմայքոտ հրապոյրն ունի:

Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ
Մաւախայր յառուտուն,
Երկու փայլակնաձեւ արեգական նման.
Բերանն երկթերթի, վարդնի ի շրթանց կաթէր
Լեզուն շարժողին քաղցրերգանայր տախլն:
...Վարսիցն երամից զարդ, երամից զարդ,
Ոլորս են առեալ եռահիւսակն բոլորեալ այտիւթ.
Մոցն լուսափայլ, կարմիր վարդով լցեալ.
Մղիքն ծիրանի, մանուշակի հոյլթ.
Խնկեալ ի կնդրկէ՝ բուրվառ, հրով աստուածայնով լցեալ.
Ձայն քաղցրանուագ որ ի նմանէ հնչէր.
Գեղեցիկ պատմութեանն զարդարեալ էր,
Ի կապուտոյ, ի ծիրանոյ, ի բեհեզոյ, ի յորդանէ
Ոսկեշողէր գոյնն
Գօտին արծաթափայլ ոսկետուն,
Կամարակապ յականց, յականց շափիւղայ,
Մանրամասին յօրինուածով պճնեալ.
Անձինն ի շարժել մարգարտափայլ գեղով,
Ոտիցն ի գնալ՝ շողն ի կաթել առնոյր:

Պատկերներու փայլովը, փոխաբերութեանց պերճութեամբը, ֆրազներուն լայն կշռութեամբը, այս էջը օրինակ մը կուտայ այն հոյակապօրէն քանդակուած ոճին, ուր Գրիգոր Նարեկացի կը միացնէ արեւելեան գրականութեանց փայլն ու տարօրինակութիւնը Արեւմուտքի ներքնախոյզ ու նրբացեալ արուեստին: Ան տեսակ մը ջահ է, — Մովսէս Խորենացիի հին դրուագներէն յետոյ — հայ գրականութեան սկիզբը՝ կանգուն, իր քնարերգական գեղեցիկ նշոյլովը կանխելով ժողովրդական ու սիրային երգերը, որոնց մէջ կը հեծէ ցեղին ըմբոստ ու սիրուն հոգին:

Նահապետ Քուլակ, որ սուրբերու կարգը դասուած է՝ թէպէտ դիւատարապէս սէրն երգած ըլլայ, «Հանրի Հայնէի պէս երգած՝ անկից հինգ վեց դար առաջ», մեծ բանաստեղծներու քնարերգական անտառին մէջ իր հովուերգական ճպտութի նուրբ գեղոնը կը հնչեցնէ: Մինչեւ այսօր Խա-

րակոնիսի Հայերը,— եթէ երբեք Գազանը Հայ մը թողած է Խարակոնիսի մէջ— կուզան ծաղիկներով զարդարել այդ գեղջկական Սոփոկլիւն գերեզմանը: Բայց, ալա՛հ, հագուադէպ են այժմ վայրկեաններն, ուր հայ աղջիկները, իրենց հայրենիքին յաւերժական սուգովը հագուած, գան դարձեալ մըմնջալ, լուսնին տակ, փափուկ սթրոֆներ, ինչպէս հետեւեալը.

Ես ձագ ծիծեռնակ պիտէի, զօրն ըզք տունն մտնուի.
Ան բարձր մօտան շարտախո՞ր՝ ես ի հոն բուն մի շինէի,
Ոնց որ մութն մթանայր, ցածնայի ծոցդ մտնուի.
Ոնց որ լոյսն լուսանայր, բարձրանայի բունն մտնուի,
Ես ապրչմէ խուշախ, զօրն զքո միջաց գիրկ ածէի,
Կամ քաղցրը նըռան գինի, զօրն զքո փարշըդ պիտէի.
Անհիր ու բերնիդ դընիր, ցածնայի դունըդ պագնէի:

Այսպիսի նուագներու շեշտը կը մթննայ հետզհետէ՝ երբ դժբաղդութիւնները կը տեղան տրտում Հայաստանին վրայ: Ժողովրդական գողտր օրօրներն իսկ ողբերգական թոն մը կ'առնեն, այնքան թախծագին կը դառնան, որքան պանդխտութեան մէջ մեռնող երիտասարդին երգը.

Ինծի տարէք եարիս դոնէն անցուցէք,
Եարաներս բացէք, քաֆիր եարիս ցցուցէք,
Մատըներս կտրեցէք մոմ էրէք վանեցէք,
Աւազը խոնկ էրէք՝ վրաս ծխեցէք,
Ինծի տարէք եարիս դունն թաղեցէք:

Այլ եւս այդ արեւելեան քաղցր քնարն իր խաղաղութիւնը կը կորսընցնէ ի սպառ: Թուրքը, Պարսիկը կը յարձակին հօտերուն ու տուներուն վրայ:

Այդ ժողովուրդէն, որ մեծ եղաւ անցեալին մէջ, քերթուածներու յիշատակը միայն կը մնայ: Բայց Հայաստան մեռած չէ, քանի որ երեւան կուզայ Մխիթար արքան, որ Վենետիկ մէջ կը հիմնէ Մխիթարեան վանքը, սրբազան տապան՝ ուր գիտուններ, մինչեւ այսօր, կը շարունակեն վերաշինել, իր ամբողջական գեղեցկութեանը մէջ, բովանդակ գրականութեան մը հինաւուրց յիշատակարանը:

Յայտնի է, թէ լոյսի ի՛նչ վառարան մը եղաւ, ոգեւար Հայութեան համար, Վենետիկ Ակադեմիան: Ժողովրդի մը պատմութիւնը հոն վերաշինուեցաւ մագաղաթներու միջոցով, ու վտարեալ լեզուին գրական մաքրութիւնը այնտեղ անեղծ պահպանուեցաւ ու շարունակեց փայլիլ Մխիթարեան վանականներու հմտալից գրութեանց մէջ: Վենետիկ Ակադեմիայէն եւ իր մրցակից Վիեննայի Ակադեմիայէն ելած բազմաթիւ հայ գրագէտները պատիւ կը բերեն՝ իրենց կենսունակութեամբը, այն

անընկճելի ցեղին, զոր ամենէն ահեղ աղէտներն իսկ չեն արգիլած, ոչ իսկ անգամ մը, որ իր քնարին վրայ նուագէր ցաւերուն մեծագոյնը: Բանաստեղծական նոր դպրոցը, աւելի յստակօրէն ներշնչուած՝ այժմէութենէն, ուր դժբաղդ ազգ մը թուրք լուծին տակ կը կթի, կը թուի վերսկսիլ այն ողբերգը, զոր դարեր ատաջ Գրիգոր Նարեկացիի ծանր ու հզօր ձայնը հնչեցուցած էր: Խաչատուր Աբովեան մեծ յուսահատն է, որ Պարսից լուծին տակ հեծող իր ժողովրդին շարշարանքները կ'երգէ. այդ միջոցին, Համիտ դեռ գոյութիւն չունէր եւ իր նախահայրերը դեռ կը դողային դիւցազնական դիմադրութենէն այն փոքրիկ յոյն ժողովրդին, որուն համար Պայրըն գնաց ինքզինքը զոհել: «Երեւանի բերդը», որ կը ցցուի «Վէրք Հայաստանի»ին միւս էջերուն վերեւ. ինչպէս ողբերգական կատար մը, որուն պիտի յառին այլ եւս հայ քնարերգակները, իր սըրտմըտութեան գեղեցիկ աղաղակը կը բարձրացնէ:

Սմբատ Շահազիզեան պիտի սորվեցնէ գործը երգել. Քամառ Քաթիպա պիտի թնդացնէ ընդվզման գեղեցիկ երգեր: Վերջապէս, Պէշիք-Քաշլեան, այդ եղբրական բանաստեղծներուն ամենէն ազնուաշունչը, պիտի զմայլեցնէ իր ընթերցողներն իր «Կոյսին քնարը»ին աղւոր նուագներովը, ու շեշտերովն իր «Հայ քաջուհի»ին,— տեսակ մը հայկական «Մարսելյէզ», զոր շարագրած է 1862ին Ջէյթունի Հայոց Ազգի փաշայի վրայ տարած յաղթանակէն յետոյ. Վսե՛մ Ջէյթունցիներ: Ոչ մէկ կին Ջէյթունցի կիներէն աւելի վեհօրէն չէ դիմադրած Գազանին, ինչպէս եւ իր նախահայրերուն դահիճներուն: «Ջէյթունի պատմութեան» յառաջաբանին մէջ, պ. Վիքթոր Պերար, վեհանձն գրագէտը, Ջէյթունի կիներուն համար ըսած է, թէ անոնք են, որ իրենց ցեղին հոգին եղած են միշտ: «Անոնք են, կը գրէ, որ մարտական եռանդն ու անկախութեան ոգին վառ պահած են իրենց ամուսիններուն ու եղբայրներուն սրտին մէջ, եւ վտանգի մեծ օրերուն, իրենք ալ զէնք կ'առնեն ու էրիկ մարդոց հետ կը մասնակցին կռուին»: Անոնց համար է, որ Պէշիք-Քաշլեան երգած է «Հայ քաջուհի»ն.

Տես ի՛նչպէս քաջ կոյս հայկուհին
Խրախոյս կարդայ գոռ բարբառով.
Յառա՛ջ, մօտ կայ ժանտ թշնամի.
Ձինք վանեցէք կոտորածով:

...Հայուհին է, կտրիճ եղէք.
Հայուհին տայ խրախոյս յորդոր.
Ժանտից վըրայ հուր տեղացէք,
Մինչև մոխիր դառնան բլոր:

Ու շանթեցին. հարցէք, ո՞ւր է
Այն բազմամբոխ խուժից բանակ.
— Սեւափրփուր շունչն արձակէ
Հայրերոյն ոտքերուն տակ:

Այդ կոյսն աղտոյր ուստի՞ կուգայ,
Քոուցեալ զուարթ լերանց վըրան,
— Պատերազմէն նա կը դառնայ.
Հերաց վըրայ դափնիք շողան:

Այստեղ ողբերգական երգը դիւցազներգական կը դառնայ, կ'ուռի
մինչեւ անէծքին որոտիւնը. նոյն երգը, հագիւ քիչ մը խլացած՝ մեղմօրէն
սքողեալ մելամաղձութեամբ մը, կը լսուի Զօպանեանի «Յորօր»-ին մէջ.

Կործանիչներն ու դահիճները մըթին
Մուխի նըման պիտի անցնին ու ցնդին.
Ու մոխիրին մէջէն կանգնիս պիտի դուն,
Տառապանքէն նորոգուած ու շողշողուն:

Պիտի ցցուիս ճամբաներուն բերանը,
Պիտի քանդես բռնութեան սեւ խորանը:
Ոտքի՛ էլիր, ցաւերդ երկունքն են հըսկայ,
Ո՛վ մայր, աշխարհ մը ծոցիդ մէջ կը խլրտայ:

Քերթուածներու այս գիրքը, որ ծանուցուած ամբողջ շարքի մը
առաջինն է, խումբ մը վեհաշուք ու ողբագին երգերու մէջ հայկական
բանաստեղծութեան գեղեցիկ շրջանները մեր աչքին առջեւէն կ'անցընէ:
Այդպիսի գործեր են, որ Հայութիւնը պիտի արգիլեն մեռնելէ, որ զայն
պիտի տոգորուած պահեն անյաղթելի ուժովը, զոր Փիէր Քիչեար կը
նմանցնէ այն հրաշագործ ուժին, զոր ըստ աւանդութեան ցոյց տուաւ
Գրիգոր Լուսաւորիչ:

ԻՄՐՆ ՏԱԶԻՅ

ԱՆՔԱՐԳՄԱՆԵԼԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԻ ՊՈՆԶԻԱ (Հատվածներ)

Փոքր Ասիայի ազգությունների մեջ կա մի ժողովուրդ, որ բոլորի
մեջ ամենատարաբախտն ու ամենաօժտվածն է, առևտրական և մար-
տավար, միստիկ և ռեալիստ, որն ունի հետաքրքիր մի գրականություն,
մի գրականություն, որ ուշագրավ է նույնիսկ ֆրանսերեն լեզվով՝ կա-
լամբուրներով և ամենատարբեր բառախաղերով, ալիտերացիաներով,
հանգերով և արևելյան տաղաչափության այլ հնարանքներով, որ թարգ-
մանվում են մեր արձակուամ. խոսքը հայերի մասին է: Նոր լույս տեսած
մի ձեռնարկից բերվող հակիրճ օրինակները քիչ առաջ ասածիս ապա-
ցույցն են:

Հայ գրականության քաջ գիտակ բանաստեղծ Ա. Զոպանյանը, որ
հայկական կոտորածներից հետո գաղթել է Փարիզ, հանձն է առել մեկ-
նաբանված թարգմանությունների և ուսումնասիրությունների միջոցով
բացահայտել մեզ իր տառապած հայրենիքի նոր և հին գրականությու-
նը: Հայ տրովերների (աշուղ) նվիրված աշխատությունը մինչև օրս
այդ շարքի ամենագեղեցիկ հատորն է հանդիսանում:

Անիմաստ կլինեք պարոն Ա. Զոպանյանին առարկել նման վերնա-
գրի համար: Այնուհանդերձ, ավելորդ չեմ համարում նշել, որ ժողովա-
ծուի մեջ ընդգրկված 18 բանաստեղծից ընդամենը 6-ը՝ Նահապետ Քու-
չակը, Քերոբեն, Օհաննեսը, Ղազար Սեբաստացին, Սայաթ-Նովան և
Զիվանին ունեն միայն Ֆրանսիայի տրովերների և տրուբադուրների հայ-
կական համարժեքը, «աշուղներ», ժողովրդական երգիչներ, որ շրջում
էին գյուղից գյուղ՝ իրենց բանաստեղծությունները երգելով և ջութակ
նվագելով: Մյուս 12-ը՝ Հովհաննես Պլուզը, Կոստանդին Երզնկացին,
Ֆրիկը, Առաքել Բաղիշեցին, Մկրտիչ Նաղաշը, Սարկավազ Բերդակցին,
Հովհաննես Թլկուրանցին, Գրիգորիս Աղթամարցին, Ներսես Արքեպիս-
կոպոսը, Երեմիա Քյոմյուրջյանը, Նաղաշ Հովնաթանը, Ղուկկիանոսը
«հայոց բանաստեղծներ են», «գրասենյակային գրողներ» և հիմնակա-

նում՝ հոգևորականներ: Շտապեմ ասել, որ այս երկու կատեգորիաները շատ ավելի քիչ են իրարից տարբերվում, քան կարելի էր կարծել: Վերջին տեսակին պատկանող բանաստեղծները ամբողջովին կամ մասամբ օգտագործում են ժողովրդական հայերենը, խոսակցական լեզուն, միակը, որով կարելի է կենդանի գրականություն ստեղծել, այսինքն՝ նույն այն լեզուն, որը, բացառությամբ Ջիվանու, օգտագործում են առաջին դասի ներկայացուցիչները: Ա. Չոպանյանի հիշատակած հոգևորական-բանաստեղծները գրում են աշուղների «գեղագիտական շափանիշների» համաձայն: Եվ, բացի դրանից, եկեղեցականներն ավելի լավ, քան որևէ մեկը կարող էին զգալ սիրո բոցերը, որ մշտապես հոգևոր բանաստեղծության գլխավոր նյութն են:

Բայց ահա, մենք հասնում ենք Նահապետ Քուչակին՝ Արշակ Չոպանյանի հիշատակած ամենաստվածային բանաստեղծին. նա խորհրդավոր արարած է: Ոչինչ հայտնի չէ նրա կյանքի մասին, ենթադրում են միայն, որ նա մեծ երգիչ էր և աշխարհիկ էր: Նահապետ Քուչակն, ըստ փս, շատ ավելի մեծ բանաստեղծ է, քան Օմար Խայամը, որի հետ նրան համեմատում է պարոն Չոպանյանը: Նիշապուրի մաթեմատիկոս-աստղագետը մեծապես օժտված բանաստեղծի նախատիպն է: Լինելով անտարբեր կերպով նրբագեղ՝ էղվարդ Ֆիցջերալդին նմանակելիս, նուրբ և երաժշտական, երբ հետևում էր Բողենշտեղտի օրինակին, գեղեցիկ և ներդաշնակ՝ կոմս Շուկի օրինակով առաջնորդվելիս՝ այս պարսիկի փոքրիկ բանաստեղծությունները իրականում շափազանց միօրինակ են, երբեմն արհեստական, հաճախ՝ սառը և գրական թարգմանություններում զրկվում են իրենց իմաստից և պատկերավորությունից:

Նահապետ Քուչակն, ընդհակառակն, առատության, ջերմության և անմիջականության մարմնացումն է, նա համակ սեր է, նրա քառյակները երբեք չեն ձանձրացնում, և հիասքանչ պատկերները ծնվում են, ինչպես վարդի թերթերն են բացվում: Փորձենք հավաքել դրանք.

Կարօտ կարօտովդ էի, հասրաթովդ ի ծուռ կուգայի
(Անկարծ ինձ ի դէմս ելար, 'ւ են ատոր կուման շունէի...

Քո ծոցդ է ճերմակ տաճար, քո ծրծերդ է կանթեղ ի վառ.
Երթամ ես ժամկոչ ըլլամ, գամ լինիմ տաճրիդ լուսարար:

Խընծոր ես ծառին ճըղին, ես կանանչ թըփիկ ի վերայ,
Վախեմ թէ աշունըն գայ, քեզ քաղեն, թուփըս շորանայ:

Քուչակը կուզեր մեռնել իր սիրեցյալի կրծքին, սա է նրա առաջին մղումը, նա ասում է, որ մանկուց սիրել է, բայց սիրածը դավաճանել է իրեն.

Ով կայ եարիս ծոցն ի քուն, թող խոցէ սեւ օձն իր լեզուն...

Կարելի է վիշտը ամոքել, ինչպես Լեսբիոսը և Կատուլլոսը:
Ահա և զարունը, ու կրկին պետք է խմել ստվերներում: Աղջիկը կրկին տանջում է նրան, և նա դիմում է հնարամիտ միջոցների.

Մեռնիս այլ անդին երթաս՝ զայդ ճերմակ ծոցիկդ ի՞նչ առնես,
Չամէն որդերն ուտեն. դու է՞ր զիս մահում կու պահես:

Նրանք կրկին լավ բարեկամներ են, և այս հաշտությունը ամեն ինչ արժե: Նրանք կրկին գժտվում են ու հաշտվում: Նա աղջկան սպառնում է սուրբ Սարգսի և Աստծո անունից: Նա աղաչում է.

Քէ դու կու սիրես սրտովդ, ինձ ասա՛, ես եմ կարօտով.
Քէ չեն ի սիրել սրտով, սուրբ Սարգիս 'ւ Աստուած քեզ խոով:

Նա աղջկանից վարդեր է խնդրում.

Լըսեր եմ որ վարդ ունիս, ուղարկէ՛ տէստէ մի գերուս,
Պագեմ աչերուս դընեմ, որ դադրի աչերս ի լալուս:

Եվ այսպես նա կարող է հաստատել, որ «սերը մեզ խենթացնում է, դարձնում խելագար...»:

Այսպիսով՝ եզրափակելով մաղթենք պարոն Չոպանյանին, որ բանաստեղծը և միևնույն ազգի ներկայացուցիչը, ինչ որ Քուչակը, օրերից մի օր վերադառնա իր ծննդավայրը և լիաթոք շնչի «քաֆուր վարդի» բույրը, շատ սուր հոտ ունեցող մեծ, կարմիր այն վարդը կամ էլ համասփյուռ բույսը՝ իր կապույտ, ալ կարմիր և ճերմակ ծաղիկներով, որոնք էլ ավելի գեղեցիկ են երևում համատարած խավարում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԲԱՆԱՍՏԵԿՄԵՆԵՐԸ

Հայաստանը՝ ցավի երկիրը, թվում է հավասարապես նաև պոետների երկիր: Այդպիսին է իրոք այն մեզ ներկայանում այդ տաղանդավոր հայի՝ Արշակ Չոպանյանի հարուստ և ջանադիր հրատարակումներից: Դարերի ընթացքում տառապանքի դատապարտված և բաց Արևելքի թալանչի բոլոր ցեղերի ասպատակությունների և ավարառության դիմաց՝ այս երկիրն, այնուամենայնիվ, հրաշքներ է արարել՝ անձեռնմխելի պահելով իր հոգևոր և մտավոր առանձնահատկությունները, և դրանով իսկ նմանվել Իտալիայի անցյալին, որը ենթարկվելով հանդերձ տարբեր ցեղերի ասպատակությանը՝ իր մեջ ուժ գտավ պահպանելու խոր ազգային ինքնատիպությունը:

Հայ գրողների խաղացած պատմական դերը, որոնց ոգեշնչման հարստությունները հայրենասիրական ջերմեռանդությամբ մեզ ջանում է հաղորդել Ա. Չոպանյանը, խիստ նման է իտալացի մտածողների ու արվեստագետների ճակատագրին: Չնայած անհամար ներխուժումներին, չնայած ավերածություններին ու ջարդերին, չնայած ցավալի տրոհումներին՝ միշտ գոյություն ունի միայն մեկ Հայաստան՝ նույնքան միավորված, որքան Տիգրան Մեծի ժամանակ: Եվ այդ հասկանալու համար մենք պարտական ենք գլխավորապես մեր բարեկամ Չոպանյանին:

Ո՞վ չի հիշում 1895 թ. կոտորածները: Հարյուր հազարավոր հայեր մեռնում էին՝ զոհ գնալով վաշկատունների մոլազարուությանն ու ազահությունը: Իսկ Եվրոպան այդ պարագայում անզոր էր դարձել իր երկրի մի դիվանագիտության պատճառով: Միայն մի քանի վեհանձն մարդիկ, հատկապես Ֆրանսիայում և Անգլիայում, համարձակվեցին իրենց վրդովմունքով լի բողոքի ձայնը բարձրացնել: Ա. Չոպանյանը, այդ հրեշավոր օրերին լռեցնելով իր վրիժառությունը և բողոքի ցանկությունը, նախընտրում էր մեզ պատմել ոչ թե իր հարազատ ժողովրդի դժբախ-

տությունների, այլ նրա անցյալի մեծություն մասին: Եվ հուզված ձայնով նա պերճախոսում էր՝ ելնելով գործի արդարացիությունից մի գիտաժողովում, ուր նախագահում էր Անատոլ Ֆրանսը: Նա մեզ բացատրեց, թե Հայաստանը, որին թուրքերն անխնա հողտում էին, ինչ էր եղել և դեռ ինչի է ընդունակ: «Ես ցանկանում եմ խոսել, — ասում էր նա, — ոչ թե նրանից, թե ինչից է տառապում հայ ժողովուրդը, այլ թե ով է նա»:

Եվ այդ ժամանակ մենք ասում էինք ինքներս մեզ. «Ահա թե ինչն են հանդգնում ոչնչացնել ճպոտ հորդանները»: Կոտորածներն ընդհատվեցին: Ե՞րբ նրանք կսկսվեն: Սպասելով՝ պ. Չոպանյանը շարունակում է հայրենասերի իր բեղմնավոր գործունեությունը: Այսօր դրանք երկեր են՝ նվիրված հայ գուսաններին, որոնց նա ներկայացնում է Ֆրանսիական հասարակությանը: Գուսանները տրուբադուրներից տարբերվում են նրանով, որ դիմում են ոչ թե բարձր հասարակությանը, վերնախավին, այլ ապրում են ժողովրդի մեջ: Նրանք հետևում են ժողովրդին ամենուր՝ տոների, ծիսակատարությունների, ուխտագնացությունների ժամանակ: «Նրանք մարդիկ են, որոնք սիրում են կյանքը», — այսպես է նրանց բնութագրել Մկրտիչ Խրիմյանը՝ հայ եկեղեցու այդ շրջանի հովվապետը:

Ժողովրդի հետ իրենց հարատև շփման պատճառով գուսանները ժողովրդական բանաստեղծների կատարյալ տիպարներ են: Նրանց ողբերը, նրանց երգերը հասարակ ժողովրդի ներքին զգացմունքների արձագանքներն են, որոնց անբաժան մասն են նրանք: Առաջին տպավորությունը, որ մենք ունենում ենք՝ կարդալով այդ բանաստեղծների քերթվածները, տաղանդով թարգմանված մեր բարեկամի կողմից, դրանց հմայիչ ժողովրդականությունն է: Թող նրանք խոսեն սիրուց, ինչպես Նահապետ Քուչակը կամ Գրիգորիս Աղթամարցին, թող նրանք մեզ հիշեցնեն կյանքի ունայնությունը, ինչպես Կոստանդին Երզնկացին, կամ ինչպես Ֆրիկը, մեզ թվարկեն Աստոծ անարդար գործերը՝ արդարացի անվանված, միշտ զգում ես, որ նրանց խոսքը ոչ թե մի առանձին երգչի խոսք է, այլ ամբողջ մարդկության, որն ամփոփվում է ինքն իր մեջ՝ մտորելու համար:

Լսենք Քուչակին՝ 16-րդ դարի մի գուսանի՝ իր սիրո երազներում.

Այս գիշեր լերանց բարձանց
ծաղկունաց ի մէջն եմ ի քուն,
Իմ եարն ի վերեւ գլխուս՝
կու խմէ, ես անհոգ ի քուն,
Գլխարկս ալ ի վեր կալի,

լուկ թռաւ նման կաթաւուս:
Թեւիկ շահէնի առի,
լուկ հասայ ի յեզր ծովուն,
Հասայ, չհասայ սիրուս,
վա՛յ հազար մօրս բերելոյն:

Բանաստեղծը, որը տառապում է բոլոր նրանց պես, ովքեր սիրում են, կարիք է զգում իր տանջանքների մասին պատմել իրեն շրջապատող բնությանը: Դա ժողովրդական բանաստեղծի բնութագիրն է: Նա չի ցանկանում լինել մենակ, քանի որ ումանտիկների ինքնամոտի միայնությունը նրան սարսափեցնում է:

Քուշակը, լքված իր սիրեցյալի կողմից, դիմում է լեռներին ու հովիտներին.

Ա՛յ սարեր, ա՛յ ձորեր, գիտացէ՛ք եար եմ կորուսել,
Ա՛յ քարեր, ա՛յ թփեր, աճապ ի ձեզ չէ՞ եկել.
Ա՛յ քարէ կարմընչնի, ի ձեզ չէ՞ անցել.
Զիս ի քուն թողեր ելեր գնացեր:

Յավից հուսահատ՝ նա թերևս հույս ունի, որ տերևները նրան կվերադարձնեն իր սիրելիին... Տեսնելով, որ նա չի վերադառնում, բանաստեղծն արբենում է քնքուշ ու սիրավառ մտքերից.

Ծառ ձագ ծիծեռնիկ պիտէի,
Զօրն ըզքո տուն մտնուի,
Ան բարձր մօյտան շարտախդ՝
Ծա ի հոն բուն մը շինէի,
Ոնց որ մութն մթանայր,
Յածնայի ծոցդ մտնուի,
Ոնց որ լոյսն լուսանայր,
Բարձրանայի բունս մտնուի:

Սիրելին չի լսում, բայց սիրահարը նրան նորից է աղերսում.

Իմ եար, խղճա՛ք զգերուդ,
քո գերուդ մէն մէն կենալուդ,
Գաղտնի ալանի լալուս
վախեմ, թէ ելնեմ աչերուս.
Լսեր եմ, որ վարդ ունիս,
ուղարկէ տեստէ մը գերուս.
Պագնեմ աչերուս դնեմ
որ դադրի աչերս ի լալուս:

Նա անզոր է սրբել իր արցունքները ծաղիկներով... Սակայն նա չի հուսահատվում: Սերը դարձել է նրա կյանքը.

Գիշերս ես ի քուն էի,
քունս ի ներս սրտիկս երեցաւ,
Եկին ու խապար բերին՝
քո սիրած եարն ըզքեզ մոռցաւ:
Մանկտի՛ք, ձեր արն՝ն սսեմ,
լըսեցի՛ լեզուս կապեցաւ.
Արցունքս ի յերեսս ի վար չուր կերթար՝
նա արին դարձաւ:

Հույսն իր համբերատար և հնազանդ մեղմությամբ ամբողջ ժողովրդական պոեզիայի խորքում է: Քուշակը, որի կյանքի վերաբերյալ ոչ մի փաստաթուղթ չկա, մեր հայացքում մի հոյակապ թարգման է այդ՝ հիմնականում կոլեկտիվ զգացմունքի, որը գիտնական պոետները դեն են նետել արհամարհանքով:

...Ծա կարող էի դեռ երկար բերել իմ քաղվածքները, քանի որ ամեն ինչ Չոպանյանի երկերի մեջ կարդալու և մտապահելու է: Սակայն ես կբավարարվեմ՝ հիշեցնելով մի հայ աշուղի անունը, որը դեռ կենդանի է. դա Ջիվանին է՝ ծնված 1846 թ. Կարծախ գյուղում: Ջիվանին պակաս ուշագրավ չէ, քան իր նախորդները՝ և՛ իր ներհուն նրբանկատությունները, և՛ այդ նույն ժողովրդականության ընկալմամբ, որ կրում են նրա ստեղծագործությունները:

Այդ բոլոր բանաստեղծների գեղապաշտությունը (էսթետիզմը) անպաճույճ է, միասիրտ, հիասքանչ զուլալություններ օժտված: Նրանց մեջ խորն է բնության և գեղեցկության զգացումը: Առեղծվածային կամ ապրտամբ, միշտ լուսալիր հավատով՝ նրանք խտացնում են ազգի անհատական ընկալունակությունը, ինչպես այդքա՛ն փայլուն ասում է նրանց մեկնաբանն իր հիասքանչ նախաբանում, որը նախորդում է ժողովածուին:

Եվ այդ ազգն է, որ թուրք ընշաբաղցությունը ցանկանում է ոչընչացնել իր ճնշումներով՝ նրան ոտնահարելուց հետո:

Այն կապրի և մեզ կտա դեռ նոր պոետներ և հերոսներ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒՍԿԸ (Նախաբան)

Այստեղ առաջին անգամ Գերմանիայում առաջարկվում է դասական բանաստեղծությունների մի ժողովածու, որոնք երգում էր արևելքի ամենապայծառ սիրային բանաստեղծներից մեկը՝ Նահապետ Քուչակը, որը այս գրքի վերնագրի մեջ անվանվում է հայկական սոխակ:

Տարօրինակ է, որ Քուչակը գերմանացիներին, որոնք ինչպես ոչ մի այլ ժողովուրդ, համաշխարհային գրականությունը բացահայտել գիտեին, մինչև օրս անհայտ է մնացել: Քանզի այդ երգիչը Արևելքի ամենակախարդական պոետիկ կերպարներից մեկն է, և նրա սիրո քնարի ակորդներում այնքան կիրք և կյանքի հարվածներին հնազանդ դիմակայելու կարողություն կա:



Հայաստանում հնուց կային ժողովրդական երգիչներ, որոնց աշուղ էին ասում: Նրանք մեծ բանաստեղծների երգերը և իրենց սեփական ստեղծագործությունները, հաճախ նաև լավագույն երգերի իմպրովիզացիաներն են տարածել երկրով մեկ: Նրանք ներկա են աղքատների և հարուստների հարսանիքներին, հասարակական տոնախմբություններին, մեծ ուխտագնացություններին: Նրանց պահապան սուրբը Հովհաննես Մկրտիչն է, և գրեթե բոլոր աշուղները կյանքում առնվազն մեկ անգամ ուխտագնացություն են կատարում Մշո հայտնի մենաստան, որտեղ թաղված է նրանց մտքի սլացք և երգերի խորաթափանց ազդեցություն ոգեշնչող սուրբը:

Աշուղներից մի քանիսը կույր են ծնվել. այս կույր երգիչները սահմանափակվում են ամենից շատ կրոնական երգերի կատարումներով, և ժողովուրդը պաշտում է նրանց, որպես սրբերի: Բոլոր աշուղները նվագում են վին՝ «սաղ» կոչվող, հասարակ շինված լարային գործիքը, որը

շատերը կատարելապես շինում են: Ժողովրդական երգիչներից մի քանիսը չգիտեն ո՛չ կարգալ, ո՛չ էլ գրել, իրենց արվեստի կանոնները նրանք սովորում են հին վարպետներից և բոլորն էլ հիմնականում անօթևան աշուղներ են: Նրանք թափառում են ամբողջ երկրով մեկ, ինչպես մի ժամանակ տրուբադուրները Ֆրանսիայում, և միայն այն պատճառով, որ սովորություն չունեն ապրել դղյակներում, որոնք Հայաստանում վաղուց քանդվել են, այլ ավելի հաճախ մնում են աղքատների խրճիթներում: Յուրաքանչյուր աշուղ, իր տաղանդին ու խառնվածքին համապատասխան, մշակում է յուրահատուկ մոտիվ: Այստեղ վիպերգական պոեզիան հետին պլան է մղվում, և առաջնային է դառնում հիմնականում կրոնական, խրատական, առասպելական և սիրային պոեզիան:

Ժողովրդական այս երգիչները միշտ էլ աղքատ են լինում: Միայն սազն ուսերին՝ նրանք թափառում են տեղից տեղ, և գյուղերում նրանց ընդունում են մեծ սիրով, հատկապես ձմռանը, երբ գյուղացիները հանդի աշխատանքներից հանգստանում են իրենց տաք տներում: Եվ նրանց հիացած ականջ են դնում այս հասարակ, ամեն տեղից այստեղ հավաքված մարդիկ, որոնք նվիրումով ունկնդրում են երգերն ու հիմները, որոնք հաճախ ավելի հաճելի են նրանց, քան եկեղեցում երգած երգերը և քահանաների պատմած առասպելները:



Հայաստանի ամենահայտնի բանաստեղծը՝ Նահապետ Քուչակը, նույնպես աշուղ էր: Նրա մասին որևէ այլ բան հայտնի չէ. նույնիսկ դարը, երբ նա ապրել է, հաստատ հայտնի չէ, ենթադրաբար դա եղել է տասնվեցերորդը:

Քուչակի ստեղծագործությունը բաղկացած է մի քանի հարյուր փոքր տաղիկներից, որոնց հիմնական մասը քառյակներ են: Նա կիրառում է այն արտահայտիչ ձևը, որը կարելի է «արևելյան սոնետ» անվանել: Այն փոխառնվել է պարսիկներից, որոնք իրենց հերթին առել են արաբներից: Պարսիկները, նախ և առաջ Օմար Խայամը, քառյակը վեր են ածում Առաջավոր Ասիայում ամենից ժողովրդականություն վայելող քնարական ձևի: Քուչակը վերցրեց այս ձևը և ամբողջացրեց այն, դարձնելով այն ինքնատիպ և տպավորիչ, լի երջանիկ և դժբախտ սիրահարների զգացմունքներով: Առաջավոր Ասիայում թերևս կան ավելի մշակված սիրային երգեր. աչքի առաջ ունենք, օրինակ, Հաֆիզը, բայց ավելի ոգեկան, բուռն, ավելի բոցակուռ ու ավելի բարձրաթռիչ երգեր գտնել

կարելի չէ: Դրանք արևելյան են մինչև իրենց ամենանուրբ թելերը. հաճախ չափից ավելի զեղուն են իրենց պատկերներն ու համեմատությունները: Դրանց միջով անցնում է, որպես բոց, միակ մեծ սիրո ալիքը: Ծրանությունը և նզովքը, խանդը, հրապույրը, կարոտը և բավականությունը, հավատը և կասկածը, սիրողների շունչը և կսկիծը տարուբերվում են իրար խառնված զգացմունքների փոթորկալից ծովում: Բոլոր բանաստեղծներին հատուկ է ութմի հրաշալի, կենդանի շունչը, բնական, առանց մտային լարման՝ և տոգորված, ոչ քիչ անգամ, զգայականության փողփողուն մոլեգնություն: Պարսիկների մոտ դրանք առավել արհեստական են, առավել գրական, ինչը մղվում է հին ու մեծ պայմանագրականության շրջանակի մեջ: Քուչակի մոտ դրանք մաքրամաքուր, սրտից բխող ու դեպի եթեր տարածվող հնչյուններ են, որոնք հիացնում են մեզ մի գեղեցիկ, ամայի վայրում հոսող առվակի կամ վայրի աղավնու կանչի պես: Նրա երգերը ժողովրդական շնչով են լի, և շատերը իսկապես դարձել են ժողովրդական երգեր: Նրանք վայրի, փոքր, փարթամ ծաղկող վարդերի նման են, որոնք աճում են անտառների եզրին՝ ցողից պսպղալով, որտեղ աղջիկները քաղում են դրանք՝ իրենց կուրծքը կամ վարսերը պճնելու համար:

Այս՝ բնականի պես գեղեցիկ հյուսված ստեղծագործություններից, որոնցից այդքան խորը և մաքուր հնչում է սրտի ձայնը և հաճախ նաև ճիշը, ես ընտրել եմ հարյուրը, որոնք ինձ ամենագեղեցիկները թվացին գերմաներեն բանաստեղծությունները ամբողջացնելու համար: Ցրանսերեն արձակ նմուշների համար ես շնորհակալ եմ պարոն Արշակ Զուպանյանին՝ հայ բանաստեղծին, որը իր հայրենիքի գրականության մասին ֆրանսերեն լեզվով արժեքավոր շատ գրքեր է լույս բնծայել և Փարիզում հրատարակել Քուչակի բանաստեղծությունների ժողովածուն: Պարոն Զուպանյանը սիրալիք գտնվեց՝ նաև ինձ ձեռագիր նյութեր տրամադրել, ինչի համար ես հատկապես շնորհակալ եմ նրան: Քուչակի մի շարք երգեր այստեղ եվրոպական որևէ լեզվով առաջին անգամ են լույս տեսնում:

ԻՎԱԿ ՕՍԵՐՍԵՆՈՎ

ԹԱՐԳՄԱՆՁԻ ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ

Այս թարգմանություններն իրենց գոյությունը պարտական են պրոֆեսոր Լևոն Մկրտչյանի նախանձելի եռանդին: Թարգմանությունները կատարվել են՝ հիմնվելով Լևոն Մկրտչյանի տողացի ռուսերեն թարգմանության, տարբեր ռուս հեղինակների գրչին պատկանող բանաստեղծական թարգմանությունների և հայերեն բնագրերի վրա: Վերջինս թեև չէի կարող կարգալ, սակայն խիստ օգտակար եղավ բանաստեղծությունների հանգավորումը զգալու առումով: Խնդրել եմ նաև, որ բանաստեղծություններից մի քանիսի բնագրերը բարձրաձայն ընթերցեն ինձ համար, որպեսզի կարողանամ զգալ ու պատկերացնել դրանց մեղեդին:

Աշխատանքի նկատմամբ մոտեցումս զուրկ է եղել որևէ նախնական տեսական հայեցակարգից. պարզապես թույլ տվեցի, որ բանաստեղծություններն ինձ հետ զրուցեն: Եվ անխուսափելիորեն սիրահարվեցի Քուչակի հայրեններին, դրանցից տարածվող կրթի, քնքշության ու նրբին հումորի արբեցնող բուրմունքին: Զգացի, որ գործ ունեմ մի բանաստեղծի հետ, որը միանգամայն լուրջ է ընկալում սեփական զգացմունքներն ու սեփական բանաստեղծությունը, նույն լրջությամբ, սակայն, սեփական անձին չի վերաբերվում: Դարերի խորքից ու մայրցամաքի մյուս ծայրից եկող այդ ձայնը լիովին հնարավոր էր վերարտադրել մերօրյա անգլիալեզու ընթերցողի համար:

Թարգմանությունը գյուտերն ու կորուստները հավասարակշռելու շարան է, շարունակական փոխգիշում: Պիտի ասեմ, որ այդուհանդերձ, հնարավորինս հավատարիմ եմ մնացել բնագրին՝ գրեթե ոչինչ բաց չթողնելով և է՛լ ավելի քիչ ավելացնելով:

Միաժամանակ ջանացել եմ պահպանել բնագրերի հյուսվածքն ու բառանյութը, մեղեդին ու բուրմունքը:

Թարգմանությունները, անգլերեն բանաստեղծություններ լինելով

հանդերձ, պիտի շղագարեին հայ բանաստեղծություններ լինելուց: Հարկադրված էի որոշ շափով շեղվել մշակված տաղաչափական կառուցվածքից, հուսով եմ, սակայն, որ այն ձևերը, որոնցով վերաշարադրել եմ բնագրերը, «համարժեքորեն» կհնչեն անգլիացու կամ ամերիկացու ականջին: Եթե առանձին դեպքերում դիմել եմ այլ կառուցվածքների, ապա պատճառը մասամբ այն է եղել, որ, ուս բանաստեղծական թարգմանությունների որոշ հեղինակների պես, զգացել եմ՝ ժամանակակից ականջին, թերևս, միօրինակ կարող է հնչել նույն ութմի կրկնությունը 101 անգամ, մասամբ կամ գուցե հիմնականում այն պատճառով, որ բուն բանաստեղծությունների տոնն ու տրամադրությունն են թելադրել այդ ձևերը:

Ինչևէ, մեծապես ըմբռնվել եմ աշխատանքս. թե որքանով է այն հաջող՝ ընթերցողի դատելիքն է:

Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎՉԻ

ПОЭЗИЯ АРМЕНИИ (Հատված)

Հավանաբար XVI դարին է վերաբերում և Նահապետ Քուչակի պոեզիան: Այժմ հաստատված է, որ նա որևէ ընդհանուր բան չունի, բացի անունից, այն բանաստեղծ Քուչակի հետ, որն ապրել է XVI դարի սկզբին Վանի շրջանում: Նահապետ Քուչակն, ըստ երևույթին, Ակնի (էդիսի) շրջակայքից էր, որովհետև նրա տաղերը լեզվով, կազմությամբ, առանձին արտահայտություններով շատ են հիշեցնում տեղական ժողովրդական երգերը: Բայց ով էլ որ լինի պատմական Նահապետ Քուչակը, և որ տարիներին էլ ապրած լինի նա (համենայն դեպս ապրել է Միջնադարի վերջին), նրա տաղերը մնում են հայ պոեզիայի ամենասքանչելի մարգարիտները: Միջնադարյան բոլոր տաղերգուներից Քուչակն առանձնանում է իր ոգեշնչումների անմիջականությամբ և անսեթևեթությամբ: Սա ի միջի այլոց նույնիսկ առիթ է տվել կարծելու, որ Քուչակը եղել է լոկ ժողովրդական երգերի հավաքող, առավել ևս որ նրա տաղերի մեջ պատահում են մոտիվներ և բազում տողեր, որոնք անվիճելիորեն պատկանում են ժողովրդական պոեզիային: Սակայն այս կարծիքը հերքվում է որոշ դիրքայնության (բառի ոչ վատ իմաստով) բացահայտ նրբբանգով, որով համակված են Քուչակի և մյուս տաղերը. նա կարող էր օգտվել ժողովրդական երգերից, որպես աստղծից, բայց շատ բան մշակել է անձամբ և ինքնատիպ կերպով:

Նահապետ Քուչակի գրական ժառանգությունը համեմատաբար հարուստ է: Նրանից մեզ հասել են առածախոսական հատվածներ՝ սովորաբար քառյակներ, սիրային երգեր և պանդուխտի մի շարք սրտառուչ երգեր: Քուչակի առածախոսությունները արևելյան իմաստնության բնորոշ նմուշներ են: Մեծ մասամբ դրանք նույն մտքերն են՝ մարմնավորված հանգունակ սիմվոլներով, որ մենք գտնում ենք պարսիկ բանաստեղծների խրատական տաղերի մեջ՝ աշխարհիկ վայելքների անկա-

յունության, ստի կործանարար լինելու, լուսթյունը գերադասելու մասին և այլն. բայց այս ամենը համակված է քրիստոնեական վերաբերմունքով դեպի աշխարհը: Մեր ժողովածուի մեջ զետեղված են Քուչակի խրատաբանական քառյակներից մի քանիսը: Զետեղված են նաև պանդուխտ Քուչակի երգերը՝ կոունկի մասսայականացած երգում (ի միջի այլոց, վիճելի է համարվում «Կոունկ»-ի պատկանելիությունը Քուչակին): Սակայն Քուչակի ստեղծագործության մեջ ամենաթանկարժեքը սիրային լիրիկան է: Նրա սիրային տաղերը մեծ շեն, հաճախ ամփոփված են քառյակի՝ այդ «Արևելքի սոնետի» մեջ, ինչպես վաղուց է ասված: Զուտ արևելյան կոլորիտ ունեն և Քուչակի պատկերները՝ վառ, փայլվուռ, երբեմն շափազանցված ու անակնկալ: Տաղերի մեջ կրթի զգացմունքը գերիշխում է հոգևոր սիրո զգացմունքին. դարձյալ մի գիծ, որ Քուչակին հարազատացնում է արևելյան պոեզիային: Սակայն նրա ուժն ու հմայքը տաղերի խոր անկեղծության մեջ է: Դրանք արհեստական դատողություններ չեն նախասիրած թեմայի վերաբերյալ, ոչ էլ տեսական կամ այլաբանական գովերգումը ինչ-որ «սիրուհու», որը թերևս գոյություն էլ չունի աշխարհում: Ոչ, Քուչակի տաղերը հոգու անկաշկանդ զեղումներ են, խոստովանությունն այն բանի, ինչ բանաստեղծն իրոք ճաշակել է, գրված է յնքան, որքան թելադրել է հենց կյանքը:

Ա. Զոպանյանը, որից մենք վերցրել ենք այս բնութագրության որոշ գծեր, զուգահեռ է անցկացնում Քուչակի պոեզիայի և արևելյան ամենահռչակավոր պոետների բանաստեղծությունների միջև: Սաադիի, Հաֆիզի և Նույնիսկ Օմար խայամի քնարը ծառայել է արքաներին ու իշխաններին. սրանք եղել են պալատական բանաստեղծներ, և նրանց պոեզիայից արքունիքի հոտ է գալիս, պալատական փայլ ունի: Այդ բանը չկա Նահապետ Քուչակի պարզ երգերի մեջ: Նա անկախ է իր զգացմունքներն արտահայտելիս. ավելի մոտ է փողոցի բազմության, քան թե պալատի սանդուղքին. նրա ձայնը հնչել է ոչ թե «աշխարհիս զորեղների» համար, այլ ժողովրդական հավաքույթներում: Միակ սուլթանը, որի առաջ Քուչակը խոնարհում էր իր գլուխը, նրա հավերժական ու տիրական հրամայողն էր՝ սերը: Ա. Զոպանյանը գերադասում է Նահապետ Քուչակին համեմատել XIX դ. բանաստեղծների՝ Հայնեի ու Վեռլենի հետ, և դա իրավացի է: XVI դարում Քուչակը իր պոեզիայի մեջ տվել է իսկական լիրիկայի նմուշներ այն իմաստով, ինչպես այժմ մենք հասկանում ենք այդ բառը՝ ինտիմ ու անկաշկանդ, անձնական և լոկ մի նպատակի հետամուտ պոեզիա՝ արտահայտել այդ վայրկյանին բանաստեղծին համակած զգացմունքը:

ԻՆՁ ԳՈՒՐ ԶԻ ԳԱԼԻՍ ԹՉԵՆՈՒ ՏԵՐԵՎԸ

Ես եղել եմ Հայաստանում — Նահապետ Քուչակի «Հարյուր ու մեկ հայրենը» (հիշո՞ւմ եք «Հազար ու մի գիշերը») դարձել է իմ սեղանի գիրքը: Այն ինձ մոտ անտիկ քնարերգուների՝ Սապֆոյի, Կատուլլոսի, Հորացիոսի, Օվիդիոսի գրքերի հետ է գրված: Ինչո՞ւ: Շատ պարզ. ես մի տեսակ կարոտում եմ իսկականին, բնականին, մարդկայինին: Եթե կուզեք՝ հասարակին: Ինչպես կախաղանի օղակը՝ ինձ խեղդում են ժամանակակից պոետների ձևամոլությունն ու սեթևեթանքը: Ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ կեղծությունը: Կարոտել եմ ես մաքուր ճշմարտությանը՝ բնականին, շարքված զգացմունքին, բաց ու անկեղծ բանաստեղծական խոստովանությանը: Հիմնավորապես ձանձրացրել է քողարկվածությունը: Ումի՞ց ենք քողարկվում: Ումի՞ց ենք թաքնվում: Մեր ընթերցողի՞ց, մարդո՞ւց:

Մենք հետ ենք վարժվել սիրո մասին բանաստեղծությունների գրելուց: Սիրո մասին գրելը շատ պարզ է, ինչպես գրել են Սապֆոն, Կատուլլոսը հազարավոր տարիներ առաջ՝ որպես ամենաբնական մարդկային զգացմունք: Վեհացնել կնոջ, մայր-աստվածուհու, անուրջներում երազած Անծանոթուհու կերպարը: Կամ մերկանալ մինչև Ադամի ու Եվայի մերկության աստիճան և բացեփրաց ապաբանաստեղծացնել տարփանքը, ինչպես դա արվել է հին հնդկական և ճապոնական քնարերգության մեջ, ինչպես նաև «Երգ երգոցում»: Զե՞ որ երբևէ սրանից էլ հենց սկսվել է քնարերգությունը:

Իսկ այժմ, չգիտես ինչու, սեր երգելը համարվում է ամոթալի: Ասում են՝ ճղճիմ է: Պետք չէ ճղճիմ գրել, և չի լինի տափակություն: Սիրո մասին գրելն, ուրեմն, ամոթ է, իսկ սեքսի մասին, չգիտես ինչու, ամոթ չէ: Սեքս-գրականությունը, սեքս-կինոնկարը, սեքս-լուսանկարչությունը հեղեղել են գրքերի շուկան և աշխարհի էկրանները: Կտիա-ցած «սեքս գաղափարաբանները» և սեքս-բիզնեսի նախաձեռնողները

խոսում են սեքսուալ հեղափոխության մասին, կարծես մեր դարին պետք չեն և չեն էլ եղել ավելի կարևոր հեղափոխություններ ու ցնցումներ: Մարդիկ պայքարում են հանապազօրյա հացի և ազատության համար, իսկ հացի փոխարեն նրանց առաջարկում են սեքս: Դարի գեղեցկությունն ու հզորությունը բացահայտ սեքսն է: Սեքսուալ հեղափոխությունը խորությունը ցնցել է մեր ողբերգական ժամանակը: Սա փրկություն է սպառնացող ողբերգությունից:

Ծիծաղելի է: Քնարերգուները որակավրկվել են: Չեն կարողանում հորինել ո՛չ լավ երգ, ո՛չ լավ բնանկարային բանաստեղծություն, ո՛չ էլ երգեցիկ տողեր սիրո մասին: Ամեն ինչ նրանց թվում է տափակ, հնացած: Կարծես թե հնացել և անհամացել է սիրելը, քրտինքով վաստակած մի կտոր հաց ուտելը, գինով կամ բարի կոնյակով մի գավաթ բարձրացնելը: Այդ բոլորը չեն հնացել: Այդ ամենի նկատմամբ կա նույնիսկ մեծ ախորժակ: Ծ՛վ սիրում են, և՛ ուտում են, և՛ խմում են, և՛ ապրում են վերջիվերջո այնպես, ինչպես միշտ, ինչպես և հազար տարի առաջ: Եվ դեռ ավելին: Ավելի արագ է խփում մարդու զարկերակը: Անել կարելի է և պետք է, իսկ այդ մասին գրել չի՞ կարելի և պե՞տք չէ: Չեմ հասկանում: Մի՞թե դա նախապաշարմունք չէ: Արդյոք դեկադենտական երեսպաշտությունն է:

Ինչի՞ մասին և ինչպե՞ս են գրում ժամանակակից բանաստեղծները: Կարող եմ պատասխանել մի արտահայտություն՝ ոչնչի: Մինչդեռ ընդհատելով ջանում են այնպես ծածկագրել այդ «ոչինչը» (անվանելով այն «էկզիստենցիա» — ի՞նչ էլ բառ է), որպեսզի ընթերցողը ոչ մի դեպքում այն չվերծանի: Իսկ եթե վերծանում ես, ապա հայտնաբերում ես, որ այնտեղ ոչինչ չկա: Եկանք, եկանք և հասանք: Ինչի՞ն: Աստիճանասանդուղքի վերջին: Միզուցե դրանից մի բան ստացվի: Արդյոք կարիք չի՞ լինի կրկին աստիճաններով հետ վերադառնալ: Որոշ մոդայամուլներ հանդես են գալիս վախճանաբանական մարգարեություններով ու մանիֆեստներով՝ գովաբանելով «բանաստեղծությունների գորշ գիշերը»: Բայց եթե նրանք փակուղի են մտել, ապա դա դեռ չի նշանակում, թե եկել է իր՝ բանաստեղծության վերջը: Բանաստեղծությունը կլինի կենդանի և մարդուն անհրաժեշտ այնքան ժամանակ, քանի դեռ կանգուն է աշխարհը, քանի դեռ նրանում ապրում են մարդիկ: Խոսում են «պոեզիայի մահվան պահի» մասին, և իրենք իսկ փորձում հրել նրան դեպի անդունդը: Խոսում են անտիպոնեզիայի մասին այնպես խելոք, այնպես ծածկագրված, հյուսում բանաստեղծությունից այնպիսի գորդյան հանգուց, որ ոչ ոք չի կարող քանդել-արձակել: Իսկ հետո՞ նոստալգիա,

արցունքներ, հոգոցներ: Ա՛խ, ի՞նչ է լինելու: Ընթերցողը, բնականաբար, այդ գորդյան հանգուցից անտարբեր հետ է շրջվում: Քանզեուցանկություն չունի: Տվե՛ք իսկական, բնական, օգտագործման համար պիտանի արտադրանք և ոչ թե ֆորմալիստական սուրբգաս:

Ընթերցողի հետ չես վիճի: Քեզ՝ Պատնասում բնակվողիդ հետ դա գուցե դեռ կարելի է: Ահա՛՛ որտեղ են հասցնում ծայրահեղությունները, կեցվածքը, սեթևեթանքը, մոդայի հետևից վազքը: Այնուամենայնիվ, երևում է, անհրաժեշտ է վերադառնալ սանդուղքներով մի քանի աստիճան հետ և ինչ-որ բան սկսել նորից: Այդպիսի ձգտում ես զգացել եմ մի լեհ պոետի կողմից գրված էսսեում: Իմաստը հետևյալն է: Ժամանակակից բանաստեղծն զգում է անհամարձակություն, եթե գրում է բանաստեղծություններ՝ ուղղված իրական կնոջը, ամաչում է իր սիրտը բացել նրա առաջ: Բանաստեղծների սրտում արմատացել է մի իմունիտետ՝ ընդդեմ այսպես կոչված տափակության (այն թողնված է դասականներին), և պետք է ասել, որ մարդիկ կարողում են դասականներին՝ չգտնելով իսկական բանաստեղծություններ սիրո մասին՝ ժամանակակից բանաստեղծների ստեղծագործություններում, մի բան, որ ես կասեի՝ բավականին տրամաբանական է: Տառացիորեն իրենց ողջ էությունը պոետները խուսափում են դասական տափակության վարհուրելի ուրվականից: Եվ դրանով մրցում են իրարու հետ: Եվ ահա պարադոքս, գրում է լեհ հեղինակը, հենց նրանք էլ կառչում են այդ «տափակ» թեմայից: Ոչ մի տեղ նրանցից չես փախչի. սիրո զգացմունքի մեջ է քնարերգությունը ծնվել, նրա հետ էլ մի օր կմարի: Ոչինչ դրանում չես փոխի: Բայց լեհ հեղինակի ասելով՝ ժամանակակից բանաստեղծները, շցանկանալով կապվել «դասական տափակությունների» հետ, գրում են սիրո մասին որոշակի «տարածությունից», «հեռվից»: Նրանք, իրենց իսկ պնդմամբ, տեսնում են իրենց սերը երազանքի մեջ: Ամբողջովին նովալիսի պես: Իրական կնոջ մասին գրելը, որին սիրում ես, տափակություն է: Գրում են մտացածինի մասին: Անծանոթի:

Ես հասկանում եմ միջնադարյան ասպետներին և տրուբադուրներին: Այն ժամանակ մարմին առավ պատրանքներում ծնված, երկնքում կամ ուղղակի անշափելի հեռվում ապրող կնոջ պաշտամունքը: Թափանցիկ և կապույտ երազանքի տեսիլք: Փաստացի՝ փիլիսոփայական (արքիմեդյան) հենման կետ: Բայց անգամ այդ ասկետիզմի պայմաններում արվեստագետը խորամանկելով ստեղծում է հմայող Մարտնայի կերպարը: Փաստական արդյունքը լինում է խոնարհումը էրոսին: Իսկ դրա հետ մեկտեղ դա ամենաբարձր գեղեցկության նկատմամբ պաշտա-

մունքն է: Դրան էլ հենց ձգտել է արվեստագետի երազանքը: Այո՛, այո՛, դա եղել է երազանք՝ իդեալականացված, իսկ ավելի ճիշտ՝ կնոջ հանդեպ բանաստեղծացված: Անծանոթուհի: Դա եղել է ասպետական երազանք:

Բայց դա եղել է ասկետական միջնադարում: Ասկետիզմի փրիլիսոփայությունը (իսկ առավել ևս պրակտիկան) վաղուց, կարծում եմ, հաղթահարված է: Բայց գրական կամ այլ կարգի բիզնեսի տերերը «գեկամերոնիզացիայի» հետևից հասան մինչև ցինիզմի, հայտարարեցին «սեքսուալ հեղափոխություն» և շահեցին ճակատամարտը՝ ընդդեմ բարոյական դոգմատիզմի: Էլ ինչու՞ են բանաստեղծներն այդքան երկչու: Ես չեմ կարծում, որ պոեզիայում պետք է սիրով և էրոտիկայով ողողվել այնպես, ինչպես սեծովյան ծովափում՝ ջրով: Կարելի է և ավելի զուսպ լինել: Բայց վտարել դրանք պոեզիայից և՛ անմարդկային է, և՛ անմիտ: Դա հակասում է մարդկային էությունը և արվեստի բնույթին: Ինձ դուր չեն գալիս թզենու տերևները: Սիրում եմ համարձակությունը ամեն ինչում՝ և՛ կյանքում, և՛ պոեզիայում: Ինչի՞ համար ես գլուխ կոտրեմ մի ամբողջ երեկո ինչ-որ ժամանակակից տրուբադուրի ոտանավորիկը «վերծանելով», որպեսզի վերջում դտնեմ ինչ-որ անհեթեթություն կամ, լավագույն դեպքում, մեզանից անջրպետված պետրարկյան իդեալ, որը հեռու է, ինչպես Մարսը, անծանոթուհին, եթե Սապֆոյի, Կատուլլոսի կամ (վերցնենք ժամանակով մեզ մոտիկ ինչ-որ բան) Քուլակի բանաստեղծություններում ես ամենաքիչը կգտնեմ ոչ ավելի վատը: Ո՞րն է դրա տրամաբանությունը: Մենք գիտենք, որ զարգացումը գնում է առաջընթացի ճանապարհով: Մշակույթը միայն կուտակվում է: Հոմերոսից հետո մենք որակապես ոչ մի քայլ առաջ չենք կատարել: Տեղի է ունենում միմիայն կուտակում: Հատկապես տպագրության հայտնաբերումից հետո: Իմ ականջին Սապֆո, Կատուլլոս և Քուլակ հնչում են ամենևին ոչ վատ, քան Վեոլեն, Մալարմե կամ Ապոլիներ: Առանձնակի տարբերություն ես չեմ տեսնում, այլ միայն շարունակություն: Իսկ բանաստեղծական «ամորձատումը» ինձ մոտ ցնծություն չի առաջացնում:

Այսպիսի մտքեր էին ծնվում իմ գլխում, երբ ես թերթում էի նահապետ Քուլակի «Հարյուր ու մի հայրեն» գիրքը: Ի՞նչ ասես մի մարդու մասին, որը հայ իսկ հետադոտողներին առ այսօր շատ բաներում անհասկանալի է: Եվ մի՞թե դա այդքան էլ կարևոր է: Ավելի կարևոր չէ՞ արդյոք հենց ինքը՝ ստեղծագործությունը: Նրա կառուցվածքը: Ինձ թվում է, թե քուլակյան հայրենները պատկանում են հայկական Վերածնության այն բուռն հոսանքին, որի ակունքները հասնում են մինչև նա-

րեկացու հրաշալի «Նարեկը»: Եվ այդ հոսանքը եռում է ու փոթորկվում քուլակյան հայրեններում:

Ես այդպես էլ տեսնում եմ միջնադարյան ասկետիզմի սառցապատ բարձունքներից իջնող այդ հոսանքը, որը սուրում է ծաղկող, մարդկանցով բնակեցված, սիրո երգերով թնդացող հարթավայրը: Դեպի տաք ու կանաչ հովիտները: Ասկետիզմից դեպի կենդանի կյանքը: Այդպիսին է Վերածնության ուղին, որը բերել է մարդուն հումանիզմով ներծծված հողը: Այդպիսին է ուղին նաև Նարեկացու գերմարդկային ողբերից մինչև քուլակյան հայրենների կրթոտ եռքը: Ընդ որում, հայկական Վերածնությունը սկսվեց եվրոպականից ավելի վաղ և գունազարդված է ազգային յուրատեսակ նրբերանգներով: Նարեկացին հայկական Դանթեն է (դժոխքի ու դրախտի անտիթեզը), իսկ Քուլակը՝ Պետրարկան (երկրային գեղեցկության և բարության մասին երգը): Իհարկե, սա միայն պատկերավոր համեմատություն է, քանի որ հանճարները ենթակա չեն ինչ-որ զուգորդումների: Բայց որոշ ընդհանուր գծեր, այնուամենայնիվ, կարելի է մատնանշել: Դրա համար էլ ես հմայված եմ, հիացած հայկական Վերածնության այդ ներկայացուցիչներով: Ոչ պակաս, քան եվրոպական Վերածնության հսկաներով: Ինձ համար Դանթեն պոեզիայի անհասանելի բարձունքն է: Բայց երբ ես վերընթերցում եմ (արդեն որերորդ անգամ) «Աստվածային կատակերգությունը», հանկարծ ինձ լսելի են դառնում «Նարեկի» խմբերգերը: Իսկ Պետրարկայի՝ հեռավոր, երկնային փայլով լուսավորված Լաուրայի սիրո կրթոտ խոստովանությունը կարդալիս ինձ կրկին ձգում է կողքիս դրված Քուլակի հայրենների հատորակը թերթելը: Ես այդպես էլ վարվում եմ: Ու ընկրդմվում եմ փոթորկոտ ու փրփրացալս զգացմունքների հոսանքի մեջ, որից երկար ժամանակ դուրս գալ չեմ ցանկանում: Չնայած մարմինս արդեն սառել է սառցով շղթայված գագաթների պես, իսկ գլուխս՝ սպիտակել, ինչպես հայկական ծաղկած խնձորենու դուլնը: Այդ հոսանքի մեջ կարևորը սիրտն է: Ոչ թե մտածումը, այլ՝ սիրտը: Նրան պարուրում է մեղեդին՝ հիշեցնելով զուռնայի նվագը, նրա գունեղ մակդիրները, կրթոտությունը: Ե՛վ սիրտս է բաբախում ավելի արագ, և՛ երակներումս վերստին եռում է թարմ, ջահել արյունը: Բա ուրիշ էլ ինչպե՞ս:

Սքանչելի բանաստեղծություններ: Ես չեմ փորձի խորանալ նրանց կառուցվածքի վերլուծության մեջ: Եվ ոչ էլ կարդալու ընթացքում եմ այդպիսի նպատակ ունեցել: Բավական է հավաստել՝ դրանք հրաշալի են: Դա պարզ է, ինչպես արևոտ օրը Հայաստանում: Նրանցում զգացվում են հանճարի կնիքն ու ձիրքը: Դա բանաստեղծական պակասու-

թյունն է: Այդպիսի բանաստեղծություններ ժամանակակից պոեզիայում ցերեկը ճրագով չեն գտնի: Դրանք պոեզիայի ոսկեդարից են: Դրա համար էլ շեն համապատասխանում մեր ժամանակի պլաստիկական կառուցվածքին: Ժողովուրդը ճիշտ է ասում. «Ոսկին կեղտի մեջ էլ է փայլում»: Ես նկատի ունեմ սինթետիկ առարկաների կեղտը: Պայծառ վառվում են անպատկառ ոեկլամվոդ ուլտրամոդերնիստների հրավառությունները: Եվ այժմ էլ հանգչում են՝ վերածվելով կեղտի ու մոխրի: Իսկ ոսկին փայլում է դարից դար: Եվ երկար է դեռ փայլելու: Որովհետև սա մաքուր է՝ բնական արդյունք հոգևոր աշխատանքի: Դրանք չեն թունավորում սիրտը: Այդ պատճառով էլ մարդիկ նրանցից չեն բաժանվում, շնայած այդ բանաստեղծությունները նաև «հնացել են»: Այդ փաստը չի պահանջում հատուկ մեկնաբանություններ: Եվ կուղենայի ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել մի փաստի վրա՝ հայրենների ազգային յուրահատկության: Նրանք կերտված են մի ձեռքով, որի մեջ զգացվում է հայկական խառնվածքի զարկը: Լիտվացի բանաստեղծը կգրեր նույն այդ բաների մասին բոլորովին այլ ձևով, ավելի ֆլեգմատիկ, ավելի՝ հյուսիսային: Այլ էր լինելու և մակդիրների պատկերը (ավելի պլաստիկ, ավելի հանգիստ, ավելի նուրբ), այլ՝ բնապատկերը (հավանաբար՝ սաթե): Քուլակյան մակդիրի պատկերը հայկական է (կյանքում ծեծված, սուր-սուր, քարքարոտ), կոլորիտը՝ հայկական (ինձ թվում է՝ տուֆակերտ): Այդպես թվում է, և այդպես էլ պետք է լինի: Բանաստեղծական բնավորության, մակդիրային պատկերի, ձայնի տեմբրի և այլ բաղադրատարրերի մեջ իրականացվում և արտացոլվում է ազգային բնութագրերը: Հենց ինքն էլ կազմում է պոեզիայի հիմքը:

Մի բան էլ: Քուլակյան հայրեններում սրտի դերի մասին ես արդեն ասացի: Բայց կարծում եմ, որ բանականությունը նրանցում վերջին տեղը չի գրավում: Այդ հայրենները ոչ մի կապ չունեն ճղճիմ էրոտիկայի հետ: Դրանք բոլորը ենթարկված են բանաստեղծի փիլիսոփայական մտքին: Ինչպիսի՞: Երկրային: Պոետը բառացիորեն «պոկում է» մարդու հայացքը խորհրդավոր երկնքից և ուղղում այն իրական Երկիր, ուր այնքան շատ են ուրախությունները: Նա մարտահրավեր է նետում միջնադարյան ասկետիզմին և համարձակորեն ընդառաջ գնում առողջ հեղոնիզմին: Անտիկ էպիկուրականությունն օգտվել է բանաստեղծությունից հեղոնիստական մտքեր քարոզելիս: Ահա և նահապետ Քուլակն իր ազատ և այն ժամանակվա համար համարձակ բանաստեղծական խոսքով (այդ պատճառով էլ ես փիլիսոփայական նախասկզբի մասին եմ խոսում) քարոզել է «կյանքի փիլիսոփայությունը»: Ավելի լայն իմաստով (չփրնտ-

րելով «իզմեր») այդպիսի փիլիսոփայությունը ծառայում է ոչ թե վերացականությանը, այլ կենդանի մարդուն: Այո՛, մեծ են Քուլակի հոգեխռով հայրենների արժանիքները հայկական Վերածնության և, իհարկե, ողջ հայկական մարդասիրական մշակույթի առաջ:

Լեոբոսյան սոխակը՝ Սապֆոն, անվանում է Աֆրոդիտեին Զևսի շփացած դստրիկ: Այդ դստրիկը ամեն ինչից զատ անմահ է: Բնույթով Օրփեոսյան հայ պոետը՝ Նահապետ Քուլակը, եղել է նրա ընտրյալ միջնորդն ու ավետաբերը, հնազանդ ծառան ու երկրպագուն: Լավ հայտնի է, որ գեղեցկուհի աստվածուհին մարդկանց ոչ քիչ տհաճություններ է պատճառել: Բայց, չգիտես ինչու, մոռանում են, որ նրա մարմարյա ձեռքերում մեր կյանքն է: Աֆրոդիտեն ոչ միայն հովանավորն է քաղցր սիրո հաճույքների, այլև պարզևս է հենց կյանքը՝ բարիքներից ամենաբարձրը: Ամբողջ կարելի է խլել, բայց հիմնականը կմնա: Սակայն խլեք մարդուց ապրելու հաճույքն ու երկրային գեղեցկություններով հիանալը, և նրան ոչինչ այլևս չի մնա: Ահա՛ դա էլ ես անվանում եմ «կյանքի փիլիսոփայություն», որի մեջ արմատ է գցել Քուլակի քնարերգության ծառը: Այդ քնարերգությունը քնքուշ ձեռքերով շոյել է Աֆրոդիտեի գանգուրների ոսկյա լարերը, դիպել բուն կյանքին՝ մարդուն տրված տիեզերքի կենտրոնին: Անվանակոչեք այն նորովի, ասենք՝ էկզիստենցիա: Ոչինչ չի փոխվի: Իմաստը նույնը կմնա: Ուղղակի ավելի հեշտ կլինի խոսել այդ լեզվով այժմյան ամեն կարգի եզրաբանության սիրահարների հետ: Եվ ընդամենը: Էությունը նախկինն է: Ահա ես էլ ուզում եմ հիշեցնել, որ կյանքը պարտական է Օլիմպոսի տիրակալի շարածճի, երես առած դստերը: Եվ չեմ հասկանում, թե ինչու մեր ժամանակներում հանկարծ պիտի ճղճիմ լինի նրա պատվին բանաստեղծություններ հորինելը:

ՀԻՇԻՐ ԵՎ ՍՊԱՍԻՐ, ՀԻՇԻՐ ԵՎ ԱՊՐԻՐ...
(Հատված)

Ի՞նչը կարող էր համեմատվել հայ ժողովրդի ցավի ու վշտի հետ, ժողովուրդ, որ կես տարվա ընթացքում ջարդվել, կես էր դարձել... Իսկ մոլեգնած ամբոխի ճիրաններից, մազապուրծ փախստականների տառապանքն ու շարշարա՞նքը...

Այդուհանդերձ, հայ ժողովուրդը տոկաց, դիմացավ... Այն ժողովուրդը, որ աշխարհին տվել է ոչ միայն Այա Սոֆիայի գմբեթը վերակառուցող հանճարեղ ճարտարապետ Տրդատին, ոչ միայն խոշոր բանաստեղծների ու մտածողների՝ Գրիգոր Նարեկացուն, Նահապետ Քուչակին, Սայաթ-Նովային, ականավոր մարդասերների ու գրողների՝ Միքայել Նալբանդյանին, Խաչատուր Աբովյանին, Հովհաննես Թումանյանին, այլև իր հզոր գրկում մեծացրել է հմուտ զորավարների՝ Տիգրանին, Վարդանին, Անդրանիկին: Այդ ամենադժնի տարիներին ընդվզեց հպարտ, ասպետական հայ ժողովրդի դիմադրության ոգին: Աշխարհը ապշահար էր Վանի ու Մուսա լեռան պաշտպանների հերոսականությանը: Պարզ գյուղացին և դարբինը, ելնելով պաշտպանելու... ոչ, ոչ թե իրենց տունն ու պատիվը, այլ կանանց ու աղջիկների կյանքն ու պատիվը, զենքը ձեռքներին արիաբար ետ մղեցին քանակապես հարյուրապատիկ գերակշռող և լավ վարժեցված, լավ կերած, լավ զինված թուրքական բանակների հարձակումները: Քանզի արդարության համար մարտնչողների արիությանը հազարապատիկ ավելին է, քան անիմաստ ու վայրենի շարությունը: Կարելի է սպանել հերոսական պաշտպաններին, բայց նրանց ծնկի բերել՝ երբեք: Մեծն Տիգրանի ոգին այդ օրերին հառնեց գեներալ Անդրանիկի մեջ, Սասնա Դավթի ու Մհերի ոգին՝ ամեն մի հայի, որը դուրս էր եկել մարտնչելու Սարգարապատի արյունոտ ռազմադաշտում:

Զարհուրելի են հայ ժողովրդի կորուստները, բայց և անմահ է նրա փառքն ու խիզախությունը:

ԼՈՒՅՍ ԴԱՐԵՐԻ ՄԻՋՈՎ

«Հայ միջնադարի խոշորագույն բանաստեղծ», «16-րդ դարի հանճարեղ բանաստեղծ», — այսպես է բնութագրում Նահապետ Քուչակին նրա հայրենների ժողովածուի առաջաբանի հեղինակը՝ հայ քննադատ Լևոն Մկրտչյանը: Ամեն անգամ իսկական բանաստեղծության հետ շփվելիս ինձ թվում է, թե բուռն թափով սուզվում եմ ջերմ, պայծառ ու նրբին լույսով լեցուն ալիքների մեջ: Քուչակի պոեզիայի մաքուր լույսը ոչ մի բանով չի հիշեցնում վաղուց մարած աստղի՝ դարերի միջով ձրգված լույսը: Քուչակի պոեզիան այնպիսի ուժի սկզբնաղբյուր է, որը ոչ միայն լուսավորում է դարերի ընթացքում, այլև ջերմացնում է՝ պահպանելով իր նախաստեղծ վեհացնող հմայքը:

Առաջաբանի հեղինակն անշուշտ, իրավացի չէ իր կտրականությանը. «Միջնադարյան հայ բանաստեղծությունը արժեքավոր է հենց նրանով, որ հուզում է ընթերցողին այնպես, ինչպես և՛ հինգ, և՛ տասը դար առաջ»: Սակայն հուզում է ոչ նույն կերպ և ընկալվում այլ կերպ, քանզի ժամանակը փոխում է շատ բան՝ և՛ մարդկանց հոգեբանությունը, և՛ նրանց գեղագիտական ճաշակն ու հակումները (տենչերը, ցանկությունները), գաղափարն ու բանաստեղծության բուն լեզուն: Եվ այնուամենայնիվ ցարդ հուզում է: Ի հեճուկս ժամանակի ընթացքի անշրջելիության՝ ճշմարիտ բանաստեղծությունը պահպանում է մարդկային, բարոյագիտական և գեղագիտական հարազատությունը սերունդների միջև՝ անցնելով դարերի քննությունը և ճշմարիտ բանաստեղծությունը ժամանակի հետ հակադրության մեջ ձեռք է բերում դարավոր ամրություն՝ ձերբազատվելով նախապաշարմունքներից և առաջ մղելով գիտակցությունը իր դարաշրջանում:

Քուչակը մրցակցում է և հաղթանակում: Քուչակի պոեզիայի իսկական դրամատիզմը, հաճախ նույնիսկ ողբերգականությունը նրանում չէ, որ բանաստեղծը իր սիրո հայրեններում գիտե և՛ կարոտը սիրածի հանդեպ, և՛ անբաժանելի զգացմունքի դառնությունը: Դա սովորական

բան է ցանկացած դարաշրջանի տաղանդավոր բանաստեղծի սիրային քնարերգութեան համար: Բայց կարող էմ Քուչակին, և ինձ մշտապես հանգիստ չի տալիս մի երրորդ, անհեթեթ ու թշնամական կերպարանքով աննկարագրելի գրչի ներկայութեան զգացումը: Ուրտեղի՞ց է այն:

Քուչակի պոեզիան, նրա սիրո հայրենները երկու իրավահավասար, իրենց զգացումի ուժով ու մարդկայնությամբ, անկեղծությամբ ու ճշմարտացիությամբ գեղեցիկ սիրահարներին երկխոսություններ են: Բայց նրանց երկխոսությունը ամբողջ ժամանակ լռելիայն ականջ է դնում մի երրորդ, ինչ-որ մտայլագեմ լրտես: Քուչակը սիրահարների նկատմամբ ունեցած իր անզուսպ ձգտումի մեջ անգամ չի մոռանում նրան, վիճում է նրա հետ, նզովում է նրան, մերթ ձեռ է առնում, մերթ՝ ծաղրում, մերթ էլ դառնորեն, տղամարդավարի հեկեկում է այդ ուժի անհաղթահարելիության գիտակցությունից:

Այդ մեկը, այդ լրտեսը միջավայրի պահպանողականությունն է, նրա կենցաղային, բարոյական և սոցիալական նախապաշարումներն են: Քուչակը լավ գիտե գրանց արժեքը: Դրանք ձգտում են սպանել այն, ինչ որ կենդանի ու գեղեցիկ է մարդկային սրտում: Իրենց թշնամանքով, թույնով, անօրեն բարոյական դատով: Մաքուր, անկեղծ, մարդկային, նախապաշարումներից զերծ սերը նրանց համար մեղք է «առաջի մարդկանց և Աստծու», բարձրագույն հոգևոր հեղինակության առաջ: Եվ Քուչակը դառնորեն հարցնում է.

Արե՛կ, որ տամ քեզ խրատ,
լօք առնում, խրատ ի քե՛նէ.
Թող թէ սիրու տէր եղաք,
ի՞նչ կ'ուզեն այս խալխս ի մենէ,
Յորտեղ որ կանգնած տեսնուն,
ժատնացուց կ'անեն թէ՛ նա է.
Ասես թէ մարդ ենք սպանել,
կասեն թէ՛ արե՛կ վրձարէ:

Կամ հեգնելով հաստատում է ճշմարիտ սիրո մարգարեական մեծությունը.

Դաւիթ մարգարէ, իմ յո՛ւյս.
շատ մեղկունք ունիմ, թե թողո՞ւս,
Եարուկ մի սիրեր եմ ես՝
պարապար հետ երկու լուսոյս.
Հընցկուն աղտորիկ եարուկ
թէ ի խուցըդ գայ, նա՛յ թողուս
Յորեկըն սաղմոս ասես,
լօք գիշերն ի ծոցիկդ առնուս:

Քուչակը չի ընդունում միջնորդությունը մարդկանց և Աստծո միջև, մարդկային սիրո և Աստծո դատաստանի միջև, քանզի սիրելը մեղք չէ: Ես շատ եմ Աստծուն ասել. «Աստված, ես ոչ մի բանում չեմ զղջում, բոլոր գեղեցիկներին դու ես ստեղծել»: Եթե, այնուամենայնիվ, դա հանցանք է, ապա բանաստեղծն ինքը կանգնում է դատաստանի առաջ՝ առանց միջնորդների.

Քանի մարըն զիս բերեր,
քահանի չեմ խոստովաներ.
Ուրտեղ քահանայ տեսեր,
նայ ծրուր ճամփաս ու ելեր.
Ուրտեղ մէկ աղւոր տեսել՝
գիրկ ու ծոց է՛ի դեմ զընացեր.
Սոցիկն եմ ժամտուն արել,
ծըծերուն եմ խոստովաներ:

Քուչակ-խոռովարարը, Քուչակ-ընդվզողը մերժում է միջավայրի և ժամանակի պահպանողականությունն ու նախապաշարումները՝ հաստատելով նոր բարոյականություն, մարդկային հարաբերությունների՝ թեկուզ այդ նրբին զգացումների՝ սիրո մեջ նոր իդեալի գեղեցկությունը: Նա չի վախենում ոչ մարդկային, ոչ Աստծու անարդար դատից: Նա որոնում է ոչ պարզապես սիրո բերկրանքը, շնայած սերը նրա համար լիարժեք կյանքն է, որտեղ տազնապաններն ու տառապանքը նույնքան բնական են, ինչքան հրճվանքն ու ուրախությունը: Նա հասնում է առավել վեհացնող երջանկության, քան ամենաշքեղ սերը: Այստեղից էլ նրա թախծալից տողերը.

Զաշխարհս այլ ի յափ առի
հայեցայ քան ըզհայելի.
Դարձայ է՛ այլ ի վայր դըրի,
չըզըտայ սըրտով սիրելի:

Դա որոնող մտքի պոսթիկումն է, բայց անորոշ իդեալը դեռ չափազանց հեռու է: Եվ Քուչակը կրքոտ աղոթքով պաշտպանում է դարավոր նախապաշարումներից զերծ իր իդեալը, մարդուն տրված միակ սերը.

էրենկ ես անո՛ր կու տամ,
որ առեր իւր եարն է փախեր,
Ոնց որ ըզկամուրջն անցեր,
չուրն ելեր, զկամուրջն է տարեր.
Ձընիկ-եղեմնիկ եկեր,
զտվընուն հետքն է կորուսեր,
Առեր, ի պաղշան մըտեր,
ցորեկով զզընչիկն է պագեր:

Քուշակը, իհարկե, մեծ է ոչ միայն նրանով, որ հաղթահարել է իր ժամանակի պահպանողականությունը: Նա հանդուգն ու խիզախ է իբրև գեղագետ: Նա ասպետորեն երախտագետ է, բայց նրան խորթ են բարձրաշխարհիկ քաղաքավարությունն ու արտահայտությունների սեփևեթանքը, կրոնական անսեռականությունը, քաղքենիական բարեպաշտությունը: Նա խոսում է ճշմարիտ զգացումների լեզվով, պարզ ու հասարակ, իր դարաշրջանի համար՝ «կոպիտ» ու «տեսանելի», բայց միշտ պահպանելով բանաստեղծական շափր: Քուշակը նաև պոետիկալում է հանդես բերում խոռվարարի էություն և «անվերապահ խիզախների» բարձրակարգ խոհեմություն: Նրա համեմատություններն ու մետաֆորները երբեմն հիացնում են իրենց անսովոր երևակայության հանդգնությամբ և միևնույն ժամանակ ռեալիստական առարկայականությամբ:

Նրա բանաստեղծություններում նկատելի է ինչ-որ հարազատություն 20-րդ դարի պոեզիային, ասենք՝ Բլոկին.

Ты в душе моей поселилась
И дороги назад не нашла
В голове моей заблудилась
И моими слезами стекла.

Քուշակի պոեզիան քննադատները հաճախ են համեմատում ժողովրդական գուսան-երգիչների ստեղծագործության հետ: Դա օրինաչափ և արդարացի է: Բայց եթե նույնիսկ Քուշակը գուսան է, ապա իր պոետական տեսակի մեջ հանճարեղ և եզակի է: Նա խորապես ժողովրդողային է, բայց ազատ նույնիսկ ժողովրդական նախապաշարումներից: Նրա՝ մեծ քնարերգուի մոտ չկա բառիս արդիական իմաստով քնարական «ես»: Այն կարծես անձնավորած է երկու սիրահարների՝ սովորական, հասարակ, բայց անսովոր կերպով սիրող մարդկանց կերպարը: Իրենց սիրո մեջ նրանք ոչ միայն ազատ ու հավասար են, այլև հավասարապես մեծ են:

Իսկ հաճախ կիրնր առավել առնական ու գրավիչ է իր զգացումների պարզությամբ ու ձգտումներով դեպի իր սիրեցյալը, որ չի ընդունում ոչ մի պաշտպանական քողարկում այդ բացահայտ անբարյացակամ միջավայրում: Եվ դա, թերևս, Քուշակի բանաստեղծական աշխարհի դեմոկրատիզմի և ժողովրդականության ամենահաստատուն վկայությունն է:

Քուշակի հայրենների աշուղական ծագման մասին խոսակցությունը, հասկանալի է, բարդ է և պատմական-գրական առումով տակավին անավարտ: Դատելով նույնիսկ ներկա ժողովածուով՝ մի քանի հայրեն-

ներ թողնում են անհատականության տպավորություն: Հնարավոր է, որ մեր առջև Մեծն Քուշակի հայրենների աշուղական նմանակումներն են, նրա թեմաների և կերպարների տարբերակները: Ինչ վերաբերում է եղերերգերին, ապա դրանք, ինձ թվում է, մաքուր ժողովրդական ծագման են: Դրանք ապշեցուցիչ կերպով նման են լեռնցի եղերամայրերի եղերերգերին, որոնք մանկությանս տարիներին բախտ եմ ունեցել լսելու: Եվ, այնուամենայնիվ, խոսակցությունն այն մասին, որ Քուշակի ժառանգության մեջ կա ինչ-որ ոչ քուշակյան մի բան, հնարավոր է հենց այն պատճառով, որ մեր առջև է եզակի, ինքնատիպ, անհատական բանաստեղծական մի աշխարհ, որ ստեղծվել է ոգեշունչ մեծ վարպետի կողմից.

Նաղաչ մ'ըզդէլէմն առեր,
լուք զսուրաթն ի թուղթն է զբեր,
Զէտ որ ի յուններն ելեր,
նայ ինկեր նաղաչն ու թուլցեր.
Մէկ մ'ըզնաղաչին նաղաժն
է տեսեր ու հէյրան եղեր,
Ես զիմ աստուծոյ ստեղծածն
եմ սիրել, 'ի ճօշք են առեր:

Այո՛, մենք հիացմունքով և անասելի հրճվանքով ենք նայում անձեռակերտ պոետական աշխարհին՝ «դիմանկարին», որ թողել է մեզ շոսյլ քերթող Քուշակը: Եվ նրա անվան կողքին երախտագիտությամբ հիշում ենք նաև Գրեքենի՝ թարգմանչի անունը, որ տաղանդավոր կերպով վերստեղծեց այդ աշխարհը ռուսերեն լեզվով:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԸ ՄԵՍ ՔՆԱՐԵՐԳԱԿ Է

Մինչև անգամ հայ պոեզիայի և նրա պատմության գիտակաները քիչ բան գիտեն նահապետ Քուչակի կյանքի մասին: Ընթացում են, թե նա ապրել է մոտ 100 տարի և վախճանվել 1592 թվականին: Եվ այնուամենայնիվ, Քուչակի մասին մենք շատ բան ենք իմանում, իմանում ենք զլիսավորը՝ նրա պոեզիան, որն ահա շորս դար շխամբելով ապրում և ապրեցնում է: Մեծ արվեստագետների կյանքը, իհարկե, իր բոլոր մանրամասնություններով, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Բայց բանաստեղծի ստեղծածը իրեն՝ բանաստեղծի մասին հաճախ ավելի շատ բան է ասում, քան ամենամանրակրկիտ կենսագրությունը:

Ասում են, թե նահապետ Քուչակը ծնվել է Վան քաղաքից ոչ հեռու Խառակոնիս գյուղում և այնտեղ էլ թաղված է: Աղոթավայր է դարձել նրա գերեզմանը: Ոչ բոլոր, նույնիսկ մեծ, արվեստագետներին է վիճակվում ետմահու այդպիսի փառք ու պատիվ:

Նահապետ Քուչակը մեծ քնարերգակ է: Նրա բանաստեղծությունները ես կարդացի տողացի վերարտադրությամբ և բանաստեղծական թարգմանություններով: Նրանց մեջ ես զգացի մեծ արվեստագետի և իմաստունի հոգեկան խորությունը:

Մեծ արվեստագետներից ամենաէմոցիոնալն անգամ միշտ էլ իմաստուն է լինում: Իմաստուն էին Պուշկինը, Իսահակյանը, Բլոկը, Լորկան: Արվեստագետի իմաստունությունը ուրիշ տեսակ է: Դա սրտի իմաստունություն է: Այդ իմաստունությունը չպետք է շփոթել բարեբաստիկ ու բարեկյաց ապրելու կարողության հետ, ի դեպ, բանաստեղծներին այդպես ապրել չի հաջողվել: Նրանք, ինչպես և իրենց ժողովուրդները, ապրել են դժվար: Բայց և առանց հեռաթափանցության էլ իսկական արվեստագետ չկա: Արվեստագետի հեռաթափանցությունն էլ ուրիշ տեսակ է, որովհետև նրա սիրտը ժողովրդի սիրտն է, աչքը՝ ժողովրդի աչքը: Հեռաթափանց չլինի, հեշտությամբ կմոլորվի կյանքի խավարի մեջ, չի լսի

ապագայի ձայնը, չի տեսնի նրա լույսը: Եվ այդ առանձնահատուկ իմաստունությունն ու առանձնահատուկ հեռաթափանցությունը բանաստեղծին դարձնում են տոկուն ու քաջասիրտ:

Այդպիսին էլ ես տեսնում եմ այսօր հայ մեծ քնարերգակին, նայելով Կովկասյան ճերմակ լեռներին, վեր խոյացած, ինչպես և Քուչակի ժամանակ, հայերի բիրիական երկրի և իմ հայրերի նախնադարյան հողի միջև: Այդպիսին եմ տեսնում նրան՝ շորս հարյուր տարի ետ նայելով: Միայն մեծ տաղանդով, իմաստունությամբ ու հեռաթափանցությամբ օժտված մարդը կարող էր ստեղծել կյանքը, մարդուն, նրա սերը փառաբանող, հումանիզմով հագեցած բանաստեղծություններ: Իսկ հավատալ կյանքին ու մարդկային սրտին, նշանակում է հավատալ ապագային ու մարդկությանը:

1916 թվականին լույս տեսած հայ պոեզիայի անթուղզիայի առաջաբանում մեծ Բրյուսովը նահապետ Քուչակի մասին գրել է. «...Նրա բանաստեղծությունները մնում են հայ պոեզիայի ամենագեղեցիկ մարգարիտները: Միջնադարյան բոլոր քնարերգուների մեջ Քուչակն առանձնանում է իր ներշնչումների անմիջականությամբ և բնականությամբ»: Եվ հետո. «Նա անկախ է իր զգացումները արտահայտելու մեջ, նա ավելի մոտ է փողոցի ամբոխին, քան պալատական աստիճաններին, նրա ձայնը հնչել է ոչ «այս աշխարհի հզորներին» համար, այլ ժողովրդյան հավաքներում»: Հին Արևելքում, և ոչ միայն այնտեղ, մինչև անգամ տաղանդավոր բանաստեղծները հաճախ իրենց շնորհքը նվիրում էին տիրակալներին, պալատական ավագանուն, զովաբանելով բռնապետներին, երգելով ժողովուրդներին մահ ու կործանում տանող բռնակալների երևակայական սխրանքները: Այդպիսի բանաստեղծներն անցել են կենդանի կյանքի կողքով, ժողովրդի ճակատագրի կողքով, մարդու ուրախության ու տառապանքի կողքով: Դրանով իսկ նրանք վատնել են իրենց, իրենց տաղանդը, անկեղծությունը, առանց որի պոեզիա չկա: Նահապետ Քուչակն ուրիշ ճանապարհով գնաց: Նա դարձավ կյանքի բանաստեղծը, աշխատանքի և հացի գինն իմացող մարդկանց բանաստեղծը: Ե՛լ ավելի մեծ փառք ու պատիվ նրան: «Միակ սուլթանը, որի առաջ զուլա է խոնարհել Քուչակը, եղել է նրա հավիտենական և իշխանազոր տիրակալուհին՝ սերը», գրել է Բրյուսովը: Սիրո թեման եղել է ու մնում է համաշխարհային քնարերգության նվիրական, վեհ ու անսպառ թեմաներից մեկը: Բոլոր ժողովուրդների բանաստեղծներից ո՞ր մեծը կամ փոքրը չի խոնարհվել այդ անմահական աղբյուրի առջև: Բայց ինչպիսի քաջություն պիտի ունենար մարդը, որպեսզի կարողանար միջնադարում,

երբ մարմնականության մեծացնելը համարվում էր բարձր առաքինություն, սիրո մասին գրել այդպես անկեղծ ու բացահայտ, այդպես երգել կյանքը, ինչպես արել է Քուչակը: Լսենք բանաստեղծին:

Այս աստվորիս վրայ, դու մատնի, ես ակն ի վերայ-
Դոր որ պաղ աղբյուր մի կայ, դու կանանչ, ես ցօղն ի վերայ.
Խնձոր ես ծառի ճղին, ես կանանչ թփիկ ի վերայ,
Վախեմ թէ աշունն գայ, զքեզ քաղեն, թուփս շորանայ:

Բանաստեղծի ամբողջ ստեղծագործությունն ուղղված է կրոնական կապանքների, եկեղեցական նախապաշարումների, պաշտոնական բարոյականության կանոնների դեմ: Այդ ստեղծագործությունը որոշակի իմաստով մարտնչում է անձի ապաճորտացման համար: Դրա մեջ է, թերևս, քուչակյան պոեզիայի սոցիալ-հասարակական նշանակությունը:

Որտեղ կինը—կյանքի հիմքը—ստրկացված է, կեղեքված, ծեծկըված ու աղբատ, այնտեղ անբարեհաջող է ամբողջ կյանքը, և ժողովուրդը՝ դժբախտ:

Զի կարելի չսիրել կնոջը, ինչպես և հողը, որ մեզ սնում է: Ով կին չի սիրում, նա չի կարող սիրել կյանքը: Մեր ամբողջ կյանքը լուսավորված է կնոջ գեղեցկությամբ: Դա մեծ պարզև է բոլոր ապրող մարդկանց համար, անփոխարինելի բարիք է ու երջանկություն: Այդպես են մտածել աշխարհի բոլոր մեծ բանաստեղծները: Այդպես է մտածել և Նահապետ Քուչակը: Հնարավոր է, որ ես կրկնում եմ հինավուրց ճշմարտություն: Բայց Արևելքի խելոք մարդիկ ասել են, որ աղոթքները կրկնվելուց չեն աղոտանում: Աղոթքի պես չեն աղոտանում և մեծ բանաստեղծների սիրո մասին ասած խոսքերը, որոնց ընտանիքում իր պատվավոր տեղն ունի նաև Նահապետ Քուչակը: Ահա կնոջն ուղղված նրա տողերը.

— Գիշեր, դու յերկար կեցիր, տարեկ մը եղիր, թե կարես,—
Իմ յարն ինձի հյուր եկեր,— զես հազար տարու, թե գիտես.

Բայց կինը Քուչակի մոտ հլու-հնազանդ, պասսիվ էակ կամ միայն երկրպագության ու հիացմունքի առարկա չէ, այլ ապրող, գործունյա մարդ է, որը սիրում է և տառապում, մերժում է սերը և հետամուտ է լինում նրան.

— Աչերդ դու հանց ունիս, աչն եփե, ձախն խորովե.
Ունքերդ դու հանց ունիս, որ Շիրազն ի հիմնե քակե.
Հալապ ու Դըմըշի քաղաք ով որ զքո ձայնդ լսե.
Տվել զարևուն զթարկն, հասրաթով զքեզ կու տեսնե:

Քուչակի հերոսները տարադեմ են: Դա ապրուստի միջոցներ վաստակելու համար օտար երկրներ գնացած սիրած տղայի կարոտը քաշող աղջիկն է («Բազայ մի որդան փոկով»):

Դա ինքնավաստահ, հանդուգն ու ծաղրասեր գեղեցկուհին է, որ խոսքի մենամարտում հաղթում է տղամարդուն. դա ներքին արժանապատվությամբ լի, իրեն հարգել պարտադրող կինն է («Բարձր եմ թուփս ամպիդ նման»):

Կնոջ նկատմամբ իր վերաբերմունքի մեջ Քուչակը իր ժամանակից շատ է առաջ անցել:

Քուչակի քնարերգությունը բազմակողմանի է: Նրա մեջ ապրում են մարդկային զգացումների բոլոր նրբերանգները:

Բանաստեղծն իմացել է սիրո ոչ միայն ուրախությունն ու հիացմունքը, այլև նրա դառնությունը: Սերը, ինչպես և կյանքը, միայն լուսավոր չի լինում: Նա հաճախ ուրախության հետ նաև ցավ է բերում մարդկանց: Թող այս մեկն էլ հաստատի ինքը՝ բանաստեղծը:

Այս ծովական գիշեր ի բուն՝ ես երկու շրջան մանեցի-
Խօշ եարս այլ միտս ընկա՝ թեզ մ'ելայ զահարսս վերուցի.
Փարլիկ մ'այլ անուշ գինի առի խօշ եարիս դուռն գնացի,
Խօշ եար, ամ, զդուռն բաց, ձին եկեր՝ ոտիս կու մսի:

Խոստովանությունը ցնցող է իր խորությամբ, թափանցողությամբ ու պատկերավորությամբ: Համարձակ կարելի է ասել, որ այս բանաստեղծությունը հազվագյուտ ուժեղներից է համաշխարհային ողբերգական քնարերգության մեջ:

Պակաս ողբերգական ուժ չի դրված նաև հետևյալ հայրենի մեջ.

Իմ եարն է քարամ արել,
Ու խրկել ըզմեզ հարցուցել.
— Տէրտէր աս մեր շա՛տ սիրուն,
Ա՛յ հոգեկ, ո՞նց ես դիմացել:
— Իմ եար, թո արեւո ասեմ,
Միս չունիմ, ոսկերթս է մաշել,
Կաթիկ մ'արիւնիկ ունիմ,
Քո սիրուդ ան ալ ցամաքել:

Եվ սա ձայնն է մարդու, որն ապրել է շորս հարյուր տարի առաջ: Ահա թե ինչպիսի ուժ, ինչպիսի անմարելի կրակ է պահում իր մեջ պոեզիան: Ահա թե ինչու մենք այսպիսի հուզմունքով ենք արտասանում «ստեղծագործություն», «արվեստ» բառերը: Նրանք այնքան հիանալի

են, որքան «հաց», «գարուն», «լուսաբաց» բառերը: Բոլոր այդ բառերն իրար հավասար են: Չորս հարյուր տարի առաջ ասված բառերը հուզում և զարմացնում են մեզ, վեհացնում են ու մաքրում: Մեծ բանաստեղծները ապրողների հավիտենական ուղեկիցներն են, ինչպես լուսաբացն ու վերջալույսը, ինչպես թուխպը դաշտում և լուսնի լույսը ճանապարհի վրա: Մի՞թե այդ մասին չէ բանաստեղծությունը, որը ծնվել է կարծես լուսաբացին, այն երջանիկ ժամին, երբ կինը լուսավորել է բանաստեղծի հոգին իր սիրո և գեղեցկության անզուգական լույսով՝ մարդու համար բարձրագույն բարօրության լույսով:

— Հրեցեղ եմ ի թո սիրուդ,
Որ տղեկըն ծիծ չէ կերել:
Մարիկըն վաղուց մեռել,
Ու տղեկն որբուկ մնացել:

Ջուր տուր իմ ծարաւ լերդիս,
Քո սիրուդ ի տապն եմ ընկել:
Խօսէ, որ առնում իխրար,
Ծս յետի նէֆէսս եմ եկել:

Սիրային քնարերգությունը համաշխարհային պոեզիայի և մշակույթի մեծագույն նվաճումներից մեկն է, մարդկության անգնահատելի գանձը: Եվ նրանց մեջ, ովքեր հարստացրել են այդ գանձարանը, շողշողում է հայ բանաստեղծ նահապետ Քուչակի անունը:

Այս բոլորն այսպես է: Բայց Քուչակը միայն սիրո երգիչ չի եղել: Նրա սրտի միջով են անցել իր ժամանակի, իր տառապած երկրի, իր հարազատ ժողովրդի բոլոր ողբերգություններն ու փորձանքները: Մեծ արվեստագետի ազնիվ սիրտը չէր կարող չխայթվել հասարակ մարդկանց ծանր ճակատագրից, մարդկանց, սրտնց հետ անտարակույս մոտ է եղել նա:

— Աղուոր, գրեզ աստուած ստեղծել,
Մայր օրհնած, որ գրեզ բերել է,
Ոչ լուսին ի քեզ նման,
Ոչ արեւ, որ դեռ կու ծագէ:

Ջուհալ աստղ ի քեզ նման,
Որ ամէն առաւօտ կ'իջնէ,
Կ'երթայ ի Հոռոմք ի վար,
Լուսն մութն ի հօն բաժանէ:

Քուչակը, անշուշտ, եղել է շունկոտների բանաստեղծ, ժողովրդական զանգվածների բանաստեղծ: Ամեն մի ճշմարիտ արվեստագետ ապրում և աշխատում է ժողովրդի բարօրության համար, նա նրանց կողմն է, ովքեր ճնշված են, ովքեր աջակցության և հենարանի կարիք են զգում: Դա բանաստեղծներին պատգամ է մնացել հնուց ի վեր: Անթիվ թշնամիների կողմից բզկտված Հայաստանի դժբախտությունների մասին Քուչակը գրում է.

— Հգոր թագավորք ՚ի իշխանք, որ դարբաս եք դուք յօրինել,
Չայուշ ու պահնորդ դրել, զձեր երեսդ ի մարդո պահել,
Գանգատ ու զրկած մարդիկ անճարակ են, շատ շիվարել,
Դրեք միտ ու դատ արեք, զետ աստված են առ ձեզ եկել:

Քուչակի ապրած ժամանակաշրջանում Հայաստանն ամայացնում էին օտարերկրյա զավթիչները: Մեկ թուրք, մեկ պարսիկ նվաճողները երկիրը ոտնատակ էին տալիս: Պատմիչը գրում է. «...Հայաստանը դարձել է ողբի հայրենիք», և բանաստեղծի երգերը հողագործների, քարտաշների, մտածողների վշտի ու բողոքի ձայներն են, որ դարերի միջով հասնում են մեզ: Այդպիսի ցավով ու դառնություններ էլ Քուչակը գրել է դարիբների՝ երկրից-երկիր թափառական, վտարանդի, հայրենի հողից ու օջախից զրկված մարդկանց մասին: Մեծ արվեստագետների ստեղծագործությունները շին դադարում մեզ զարմացնել և այսօր. բայց ամենից առաջ զարմանալի են ճակատագիրը, հոգու հզորությունը, կենսակայունությունը այն ժողովրդի, որ մեծ բանաստեղծներ է ծնում և նրանց դարձնում իր ակնկալությունների ու հույսերի արտահայտիչները: Ծս շեմ կարծում, թե աշխարհում եղել է ժողովուրդ, որ թեթև ճանապարհ է անցել: Այդպես չի լինում: Այո, ամեն ժողովուրդ ապրել է դժվար: Բայց ինձ թվում է, թե Հայաստանի ճակատագիրը, նրա պատմությունը լի են առանձնահատուկ ողբերգությամբ: Դա կարող էր տեսնել, շոշափել, զգալ ամեն ոք, ով անցել է նախնադարյան երկրի լեռներով ու դաշտերով, տեսել է հինավուրց տաճարների փլատակները, նշանավոր ճարտարապետների ստեղծագործությունները, կարդացել է նրա բանաստեղծների ու մտածողների գրքերը: Հայերն իրենց երկիրն անվանում են Հայոց աշխարհ, Հայաստան: Ինձ ասացին, որ կա հնչեղությամբ մոտիկ մի ուրիշ բառ՝ «քարաստան», որ նշանակում է «քարերի երկիր»: Եվ ես լինելով Հայաստանում, մի անգամ չէ, որ մտածել եմ այդ մասին: Իմ մեջ միտք է առաջացել, որ հայոց հողում այդքան շատ քարեր կան, որովհետև հնարավոր չէ սպանել քարը: Բայց թշնամիները դար ու դա-

րեր, որքան ճգնել են, շեն կարողացել սպանել հայ ժողովրդին, նրա ջանասիրությունը, նրա միտքը, տաղանդը, հույսերը, համառությունը: Այսպես, քարից երկար ապրող ու քարի կայունությունը յուրացնող ժողովուրդը աշխարհին նվիրել է իր մեծ արվեստագետների և բանաստեղծների անկրկնելի ստեղծագործությունները, նրանցով հարստացրել մարդկության մշակույթը: Իմաստուն են բոլոր ժողովուրդները: Հայ ժողովուրդը ամենաիմաստուններից և ամենակենսակայուններից է աշխարհում: Եվ նրա հայրենիքը, նրա բիրլիական երկիրը, ամենազարմանալիներից մեկն է:

Իրավացի է, թերևս, Ռոքուել Քենտը, որն ասել է. «Եթե ինձ հարցնեին, թե Երկիր մոլորակի վրա որտեղ կարելի է հանդիպել ամենից շատ հրաշքների, ես առաջին հերթին կտայի Հայաստանի անունը...»:

Բայց Հայաստանը միայն քարի երկիր չէ: Ես տեսել եմ Արարատյան դաշտը մրգահասի ժամանակ: Դա իմ տեսած ամենահրաշալի հովիտներից մեկն է: Ես նայել եմ Լոռու լեռնային անտառներին, Սևանի հավերժորեն կապույտ ընդարձակությանը, տեսել եմ Արարատն աչքիս առաջ՝ բարձունքի ու ճերմակության հրաշքով: Ապշեցուցիչ է Հայաստանի ցայտերանգությունը: Այդպիսի ճակատագիր ու դիմացկունություն ունեցող ժողովուրդը չէր կարող շփնել կարկառուն մարդիկ: Որպեսզի Հայաստանն ամբողջ աշխարհում հռչակվեր իր մշակույթով, բավական էր մեջտեղ բերել Նարեկացուն, Քուչակին, Սայաթ-Նովային, Կոմիտասին, Թումանյանին, Իսահակյանին, Սարյանին, որոնք մինչև համաշխարհային գագաթներ են բարձրացնում իրենց հայրենիքի պոեզիան ու արվեստը: Ես նշեցի ինձ համար սիրելի միայն մի քանի անուններ: Իսկ այդպիսիներն ինչքա՞ն ունի Հայաստանը: Հիանալի ու բախտավոր է այն ժողովուրդը, որ դիմացել է բոլոր դժբախտություններին՝ պահպանելով իր իմաստնությունն ու արիությունը, հավատը կյանքի ու ճակատագրի նկատմամբ և ստեղծել է մեծ մշակույթ:

Հետաքրքիր է, թե ո՞վ է եղել Քուչակը, ինչպե՞ս է նա վաստակել իր հացը: Ես կարող եմ նրան պատկերացնել գրքերի և ձեռագրերի վրա հակված գիտնական, որ տեսնում էր, թե ինչպես են բարձրանում և փուլ գալիս թագավորությունները, իսկ ժողովուրդները մնում են ստեղծողներ, և մարդկային միտքը շողում է, ինչպես աստղը դաշտի վրա: Ես կարող եմ Քուչակին պատկերացնել իր տաշած քարի լեզուն իմացող, նրա համառությունն ու հավերժությունը սիրող փիլիսոփա-քարտաշ: Կարող եմ և կրոնավոր պատկերացնել նրան, որը օր ծերության վանքի պարիսպների ետև երկկոներ է կարճացրել, անցկացրել անքուն գիշեր-

ներ, մտածելով իր ժողովրդի դառն ճակատագրի մասին, հորինել բանաստեղծություններ լիքը ցավով և իր ժողովրդի անմահության հավատով: Իսկ երբ լուսաբացին իր խցից դուրս է եկել բակ, ուրախացել է՝ տեսնելով կապույտ երկինքը տաճարի գլխին և տեսնելով լեռները ճերմակ հրաշքի նման կախված հայրենի երկրի վրա: Հստ ավանդության՝ նա այգեպան է եղել: Կարող էր լինել և այդպես: Բայց գլխավորն այն է, որ նա եղել է բանաստեղծ: Մենք միայն դրանով ենք նրան ճանաչում ու մեծարում: Մեծ արվեստագետներն աշխատում են մարդկության համար, և մարդկությունը հատուցում է նրանց: Մարդկային ոգու ամեն մի խոշոր երևույթ դաս է ոչ միայն ժամանակակիցների, այլև հետնորդների համար: Այդպիսի դաս է մնում և Նահապետ Քուչակը:

Կանչեմ այդ ժողովրդ վրա, ժողովի յակէն թանաք դառնա.
Զինչ ի շամբն եղեգ որ կա, ամենն ինձ գրիչ պիտենա.
Զինչ ի Հայք երեց եղեր՝ Ստամպոլ՝ ի Հոռոմ արեղա.
Զինչ ի Խորասան, մուղրի՝ դանիշման որ գիր գիտենա,
Ամենն չկարեն կարգալ, զինչ որ իմ սիրտս կա դուսա:

Ես ինձ շարքն եմ դասում այն մարդկանց, ովքեր ջերմորեն սիրում են Հայաստանի մշակույթը, պոեզիան, արվեստը: Իսկ ինչ որ հրաշալի է ամեն մի ժողովրդի մշակույթի մեջ, պատկանում է բոլոր մարդկանց: Հայ ժողովրդի, նրա մեծ բանաստեղծների և մեծ արվեստագետների ստեղծագործությունները մոտ են ինձ և թանկ են ինձ համար, նրանք դարձել են իմ հոգեկան իշխարհի մի մասը:

Ես զգում եմ, որ իմ հոգվածը արդեն ավարտված է, բայց չեմ ուզում վերջակետ դնել, ցավալի է բաժանվել Հայաստանի ճակատագրի, նրա պոեզիայի, Քուչակի մասին իմ մտքերից ու խոհերից, որքան էլ սովորական և համեստ լինեն նրանք: Նրանց հետ լավ էր ու հաճելի: Ձմեռային ցուրտ օրերին Կովկասի նախալեռներում ես կարդացի ու նորից կարդացի Քուչակի բանաստեղծությունները՝ տոգորվելով նրանց լույսով ու ցավով, ես զրույց արի մեծ մարդու և ամենախորաթափանց քնարերգուի հետ: Ինձ համար լավ էր, ինչպես այն ուշացած ճամփորդի համար, որը վերջապես տուն է հասել և հիմա նստած է տաք օջախի մոտ: Եվ թեկուզ արդեն ննջում է, բայց չի ուզում պառկել՝ քնելու: Նրա համար այնքա՞ն երանելի է կրակի մոտ... Քուչակյան հայրենիների ձեռագրերը փուլված են իմ սեղանին: Ես քնքշանքով նայում եմ նրանց և մտածում իսկական խոսքի երկարակեցության մասին, մարդկային ոգու ուժի և մտքի վեհության մասին և այն բանի մասին, թե շատ մեծ արվեստա-

գետներ ու մտածողներ ինչ գնով են վաստակել հետնորդների երախտագիտութունը: Բայց, իհարկե, նրանք աշխատել են երախտագիտության մասին շատածելով: Այդպես սարերն են ճերմակին տալիս մարդկանց համար, գետն է հոսում, ծառն է կանաչում:

Այո՛, այս օրերին ես սովորել եմ զրուցել Քուչակի հետ, և ինձ թվում է, թե ոչ միայն լսել եմ նրա ձայնը, այլև սեղմել եմ նրա ձեռքը, զգացել այդ ձեռքի ջերմութունը: Նահապետ Քուչակ: Անվերջանալիորեն երկար է քո խոսքի ճանապարհը, և ես՝ հետնորդների մեջ քո համեստ եղբայրակիցը, շնորհակալ եմ քեզանից քո իմաստուն, զգայուն սրտի, սուր աչքի և անթառամ խոսքի համար:

ՍՏԱՆԻՍԼԱՎ ՌԱՍՍԱԴԻՆՅԱՆ

ՆԵՐԴԱՇՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳԻՆԸ

Պոռկուն Քուչակը.— Իհարկե, ես ո՛չ իրավունք ունեմ, ո՛չ ցանկություն՝ բռնի մուտք գործելու մի բնագավառ, որը մատչելի է միայն մասնագետներին, բայց կմիացնեմ իմ՝ դիլետանտիս ձայնը հեղինակավոր տեսակետներից մեկին: Թող ավելացնեմ իմ փայտն ուրիշի վառարանը: Կարող է պատահել, թե հարցն այն է, որ հայրենները գրել է մի հզոր բանաստեղծ, ով ընդունակ է կրել այնքան մարդկային հոգեվիճակներ, որքան ի վիճակի չենք մենք՝ մահականացուներս: (Ի դեպ՝ դա վերաբերում է և շեքսպիրյան վեճերին, հակաճառութուններին, թե այս Շեքսպիրը «չէր կարող իմանալ», դա «չէր կարող գրել», մինչդեռ հանճարի հնարավորութունները համարյա անսահմանափակ են): Անկասկած է թերևս, որ Քուչակին վերագրված հայրեններից շատերը, որ իր կողմից չեն ստեղծվել, այլ ստեղծվել են ավելի ուշ, միևնույն է, դրանք տերևներ են ծառաբնի վրա, միս՝ ոսկորների վրա: Այսինքն՝ ես ուզում եմ ասել, որ գոյություն է ունեցել կորիզ, գոյություն է ունեցել կենդանի ծառի մի բուն, գոյություն է ունեցել ամենակարող ստեղծագործող անհատականություն, որը կարողացել է առաջնորդել և բարեհաջող կերպով իրեն ենթարկել ապագա երգիչներին:

Փաստ չունի ո՛չ այս, ո՛չ էլ մյուս կողմը (կամ համարյա թե չունեն), բայց եթե գնանք փորձված ճանապարհով արվեստագետների, որոնք վերականգնում են անցած կյանքը ոչ թե «ինչպես եղել է» սկզբունքով, այլ «ինչպես կարող էր լինել», ապա ինձ թվում է՝ կարելի է ասել, թե հայրենների մեծ մասի հեղինակը կարող էր լինել մի մեծ բանաստեղծ՝ բազմաձև, բազմակողմանի, նույնիսկ բազմադեմ, բայց և ամբողջական, միասնական:

ԳԻՐՔ — ԶՐՈՒՑԱԿԻՑԸ

Երկար, շատ երկար տնտղեցի ես այս գիրքը, մինչև կհամարձակվեի նրա մասին հոգված գրել: Խեղճուկրակ բառերով ես ի՞նչ կարող եմ ասել հրաշունչ պոեզիայի մասին:

Իմ ձեռքին է միջնադարյան հայ քնարերգու Նահապետ Քուչակի գիրքը՝ «Հարյուր ու մեկ հայրեն», և ես երախտագիտության մի առանձնակի զգացում եմ ապրում Հայաստանի իմ բարեկամների նկատմամբ: Շնորհակալութուն ձեզ, սիրելի՛ ընկերներ, այս նվերի՛ հոգու ընծայի համար:

Մեծ ճաշակով և սիրով հրատարակված գիրք է: Սկզբից մինչև վերջ պահպանված է հայ միջնադարյան մանրանկարչության ոճը: Լավ է գտնված կազմաշապիկը՝ հոգևորական-գրիչի պատկերով: Նույն ոճով, մեծ անկեղծությամբ ու սիրով են մշակված յուրաքանչյուր ծաղկատառը, յուրաքանչյուր գլխազարդն ու վերջազարդը: Խավաթուղթը մշակված է այնպես, որ կարծես ինչ-որ վանքում երկար պահված մագաղաթ լինի:

Այս ամենը, մինչև գրքի ընթերցումը, ստեղծում է Քուչակի առաջիկա ընկալման մթնոլորտը. այդպիսին է գրքի նկարիչ Միհրան Սոսոյանը: Նա բռնում է ընթերցողի ձեռքից և մտցնում գիրք: Այնուհետև, նա ընթերցողին հանձնում է առաջաբանի հեղինակին: Լևոն Մկրտչյանը բռնում է ընթերցողի նույն ձեռքից և տանում նրան ավելի հեռու՝ բանաստեղծի աշխարհը:

Հայ միջնադարի մասնագետ-գիտակաները քննության կառնեն առաջաբանի հեղինակի դատողությունների բոլոր նրբությունները: Ես՝ ընթերցողս, կողմնացույց եմ ստանում Նահապետ Քուչակի աշխարհում կատարելիք իմ ճամփորդության համար: Դա քիչ բան չէ, դա կարևոր է:

Միջնադարյան հայ բանաստեղծը գրքում ներկայանում է նախ ձախից՝ բնագրով, իր մայրենի լեզվով, հայերենով, իսկ աջից՝ կողքին, տրվում է ռուսերեն թարգմանությունը: Դա էական է ինչպես գրական,

այնպես էլ գեղարվեստական տեսակետից: Հայերեն իմացողին հնարավորություն է տրվում բոլոր ամենայնի վայելելու բանաստեղծի ստեղծագործությունը, իսկ չիմացողն էլ կգնահատի թարգմանիչների ջանքերը:

Լևոն Մկրտչյանը՝ գրքի կազմողը, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակը, գրքի վերջում դրել է բոլոր հարյուր ու մեկ հայրենների տողացի թարգմանությունը: Ռուս ընթերցողը հնարավորություն ունի թարգմանությունը համեմատելու տողացիի հետ, կարծիք ունենալու բնագրի մասին: Ինչպե՞ս կարող ես շնորհակալ չլինել այս հնարավորության համար:

Դասականն էլ հենց դասական է նրանով, որ չի հնանում և յուրաքանչյուր նոր սերնդի հետ ընթերցվում է նորովի՝ ստեղծման դարաշրջանի ըմբռնմամբ և արդիականությունից ծնվող հույզերով: Քուչակին թարգմանում են և դեռ կթարգմանեն: Արվածք քիչ է, բայց դա էլ բավական է, որպեսզի միջնադարյան հիանալի քնարերգուն գրավի և՛ ընթերցողների, և՛ գրականագետների, և՛ թարգմանիչների, և՛ հրատարակիչների ուշադրությունը: Այդ իմաստով բարենպաստ դեր պետք է խաղա այն գիրքը, որի մասին խոսվում է:

Ի՞նչ եմ ես զգում կարդալով Նահապետ Քուչակին: Կրակ: Մայրաստիճան կիրք: Ցավ և հիացմունք, որ կարող էին վերածվել ճիչի, բայց դարձել են սրտի խոսք, մեկի քնարական թանկագին հաղորդակցություն մյուսի հետ: Դարերի միջով:

Շատոց սիրոյ տէր էի,
Ի՞նչ դիժար եղաւ այս տարպալ:

Շնորհակալութուն Քուչակին: Ասացի «շնորհակալութուն» — մտածում եմ. նա չի լսի իմ խոսքերը: Բայց ես չեմ կարող շասել: Գուցե իզո՞ւր եմ ասում: Ոչ, իզուր չէ, կարծում եմ՝ իզուր չէ: Հենց այսպես է իրագործվում սերունդների կապը, և պոեզիան միավորում է մեզ՝ տարբեր հարյուրամյակներում ցրվածներին: Բայց մենք եղել ենք, մենք կանք, մենք կլինենք այս երկրի վրա, քանի որ կա պոեզիան, մեզ միավորող մեծ պոեզիան:

Այսօր ինձ երնեկ տվէ՛ք՝
Քան զամէն օրերն աւելի.
Իմ եարն ալ ինձ հիւր երեկ
Երնեկ զիս՝ և երնեկ եւելի...

Սա ե՞րբ է ասված: Ես հիմա եմ լսում, ասես կողքիս արտասանեցին: Լսում եմ ձայնի երանգը՝ ուրախացած սիրեցյալի այցելությունից:

«Ինչպես մեր, այնպես էլ ուրիշ հեռավոր գալակտիկաներում դանդաղ փոփոխությունների հետ մեկտեղ նկատվում են հզոր պայթյուններ, նյութերի հսկայական զանգվածների արտանետվածքներ, լույսի գերհզոր աղբյուրների բռնկում ու մարում, տիեզերական մարմինների և նրանց համակարգերի անկում», — գրում է ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանը «Աշխարհներ ծնող պայթյուններ» հոդվածում: Նա խոսում է գալակտիկաների, աստղային աշխարհների մասին: Իսկ մարդկանց հոգին՝ որը, իսկ մարդ-աստղերը, իսկ «լույսի գերհզոր աղբյուրներ» ունեցող բանաստեղծները. մի՞թե նրանք չեն երևում իրենց տողերում, մի՞թե այդ տողերում տեղի չեն ունենում մեզ համար նկատելի, զգալի «հզոր պայթյուններ», «բռնկում ու մարում»: Մի՞թե Դանթեի և Շեքսպիրի, Բայրոնի և Լերմոնտովի, Նարեկացու և Քուլչակի մեջ տեղի չեն ունենում այդ տիպի երևույթներ:

Մտածում եմ Քուլչակի, նրա պոեզիայի բնույթի և թարգմանիչների մասին: Ոչ այնքան գիտելիքներով, որքան բնազդով, նյարդերով կամ էլ, ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ «մաշկով», հոտառություններ եմ ըմբռնում բանաստեղծին: Այստեղ օգնում է ինձ իմ կյանքին սքանչելի մի կնոջ մասնակցությունը, օգնում է նրա հոտառությունը, ժպիտը, հայացքը: Նահապետ Քուլչակի անունը լսելու հետ նա պայծառանում էր ու ծափ զարկում, կարծես երկար բացակայությունից հետո հայտնվել էր սիրեցյալը: Առավել դուր եկած հայրենիները նա արտագրել էր հատուկ տետրակում: Նրա համար թանկ է այդ տետրակը (իսկ ինձ համար՝ այն ձեռքը, որ արտագրել է այդ հայրենիները):

Իմ ետքն ալ ինձ հիւր երեկ,
Երեսկ զիս՝ երեսկ եւելի:

Որքա՞ն անիմանալի են մարդկանց ճանաչելու ուղիները... Նույնքան էլ անիմանալի են բանաստեղծներին ճանաչելու ուղիները: Ամեն ինչ նպաստում է այդ ճանաչողությանը, եթե նրանք մեզ դուր են գալիս: Եվ ամեն ինչ խոչընդոտում է մեզ օտար, մեզանից հեռու բանաստեղծների ճանաչողությանը:

Նա վճռական ու անմիջական է և՛ սիրո, և՛ ատելության մեջ: Նա՛ Քուլչակը...

Նահապետ Քուլչակ... Որքա՞ն աղոտ են նրա մասին տեղեկությունները: Բայց որտեղի՞ց ես այսքան բան գիտեմ այդ մարդու և բանաստեղծի մասին: Ես կարդում եմ նրա բանաստեղծությունները: Դրանցում և՛ մարդը կա, և՛ բանաստեղծը: Հին, լավ ծանոթը:

Թող գիտնականները վիճեն՝ դա նա՞ է, որ ապրել է Խառակոնիտում, թե՞ նա, որ ապրել է Ակնում: Իսկ գուցե այդ հայրենիները մեկը չի հորինել, գուցե հորինել են մի քանիսը, շատ մարդիկ, գուսանները:

Հետազոտողների մեջ ժամանակ առ ժամանակ ցանկություն է առաջանում մեկ հզոր հեղինակի ստեղծագործությունը վերագրել շատերին: Այդպես վարվեցին Հոմերոսի հետ: Այդպես վարվեցին նաև Շեքսպիրի հետ: Բայց բանաստեղծները ամեն անգամ ուղղում են գիտնականներին. ո՛չ, դա մեկ մարդ է, բայց ուժեղ մարդ, դա մեկ ձայն է, հզոր ձայն, բայց ոչ երգչախումբ: Եվ ես ասում եմ. չեմ հավատում, որ մի քանի գուսան են: Դա մեկ Նահապետ է: Ափսոս, իհարկե, որ նրա անկետայում գրված չեն «Ծննդյան թիվն» ու «բնակավայրը»: Ներքեք մոռացկոտ տարեգիրներին ու պատմաբաններին: Մեր առջև հարյուրամյակների խորքից ելած մարդն է: Նա կանգնած է մեր առջև իր ողջ հասակով: Ես տեսնում եմ նրա հիացազին և, միաժամանակ, թախծոտ հայացքը: Մարդը խոսում է, ինչպես կերպեր: Երգում է, ինչպես կխոսեր: Եվ նրա խոսքը հայրենի խոսքն է:

Մեր առջև ոչ թե հայրենիների գումար է, ոչ թե հավաքածու, այլ բանաստեղծի անհատականություն: Մեկ միասնություն: Այդ մասին խոսել են Թումանյանն ու Իսահակյանը: Այդ մասին խոսել է Չարենցը: Ունկընդրեք հայրենիներ: Կասկած չկա՝ Քուլչակ եղել է:

Եվ նա կա: Եվ նա, պետք է ենթադրել, կլինի: Որպես մարդ, որպես բանաստեղծ, որ բազմապատկել է իր ժողովրդի բանաստեղծական հարստությունը:

Ինչո՞վ է հիմա գրավում Քուլչակը, և ի՞նչն է բավականաչափ պարզորոշ հնչում նրա պոեզիայում:

Զգացմունքի էներգիան (ի տարբերություն զգայականության և զգայունության), սիրո դրսևորման առնականությունը, սիրահարվածության այրող շնչառությունը, ճշգրտությունը և ոչ թե մեծ կրքի խոսքի մեջ արտահայտվող հեղհեղուկությունը, սիրահարվածի, Մեջնունի, կանացի գեղեցկության երկրպագուի հիացումը:

Ընթերցողը, ուշադիր ընթերցողը, հոտառությամբ իսկույն կորոշի. սա համոզիչ է, սա այնքան էլ համոզիչ չէ, իսկ սա բոլորովին համոզիչ չէ:

Նույնիսկ բնագիրը շիմացող, բայց զգայուն ընթերցողը կասի. սա այսպես է, իսկ սա այսպես չէ: Ինչո՞ւ է այդպես: Թարգմանության լեզվից բացի գոյություն ունեն պոեզիայի լեզուն, նրա մեղեդայնությունն ու պլաստիկան, այս կամ այն լուծման համոզականությունը:

Ես վերցնում եմ 38-րդ հայրենիք:

Шла она с другим,
болтая по привычке
к многословью,
Жалуюсь ему на что-то,
поводея сердито бровью.
«Бог с ней,— сердце подсказало.—
отойди не прекослова,
Ведь любовь по принуждению
не считается любовью».

Թարգմանել է Վերա Զվյագինցեան: Բանավոր և գրավոր ես շատ անգամներ եմ արտահայտել ոչ միայն իմ բարի զգացմունքները, այլև հիացմունքը Վերա Զվյագինցեայի անձի և պոեզիայի նկատմամբ: Նա իմ բարեկամն էր և ուսուցիչը: Ի դեպ, ես նրանից շատ եմ լսել Քուչակի մասին և, լսելով, կարդացել նրա հիանալի թարգմանությունները: Հայրենը թարգմանված է պարզորոշ, միտքը տեղ է հասցված, հիմնականը պահպանված է: Ահա մեզբերված հայրենի բնագիրը¹:

Տեսայ իմ հոգու հոգին,
որ կ'երթար հետ մէկի մըն ալ.
Ձեռկունքն ի վերան ձգել
ու գանգատ կ'անէր մեկի մ'ալ.

Սըրտիկս ալ ի յիս ասաց,
թէ՛ «Անոր թարկըն պիտի տալ.
Ան սէրն որ ճորով լինի,
հետ անոր խաղալն է մահալ»:

Բնագիրն ավելի հասարակ է ու վեհ: Պարզվում է, որ գնացողը ոչ թե ինչ-որ «ոնա» է, այլ «իմ հոգու հոգին»: Այն, որ «ոնա болтала от привычки и многословью», թարգմանիչն է ավելացրել: էական տող չէ: Հեղինակի մոտ կարևորը այն է, որ «իմ հոգու հոգին» ոչ միայն «գանգատ կ'անէր մեկի մ'ալ» (երրորդ դեմքի), այլև «Ձեռկունքն ի վերան ձգել»: Այս հանգամանքը չպիտք է անտեսվեր:

Տողացիների առկայությունը Քուչակի գրքում հնարավորություն է տալիս համեմատելու դրանք ուս բանաստեղծների թարգմանությունների հետ, ճշգրտելու և սրբագրելու գրքից ստացած ընդհանուր և մասնավոր տպավորությունը: Խոստովանում եմ, որ ոգևորվածքով և խնամքով կատարված տողացիները ինձ համար վերջին հաշվով դարձան այ-

լալեզու տեքստի գնահատման չափ: Դրանք հիմա ես ավելի հաճախ եմ ընթերցում, քան թարգմանությունները: Իսկ չէ՞ որ Քուչակին թարգմանել են Բրյուսովն ու Սոլոգուբը, Զվյագինցեան ու Ադալիսը, Գրեբենևն ու Կուչները, Անտոկոլսկին ու Միկուշևիչը: Նրանց ծառայությունները, ինչպես իրավացիորեն գրում է Լևոն Մկրտչյանը, ընդհանուր ճանաչում են գտել: Եվ այդուհանդերձ... Թարգմանական փորձերում «շատ» խոսքը չկա և չի կարող լինել: Միշտ էլ չի բավարարում: Եվ միշտ էլ ի հայտ է գալիս նոր ընթերցում, իսկ դրա հետ մեկտեղ՝ ընթերցման նոր եղանակ: Մեկը վերցնում է Քուչակի կրթոսությունը, մյուսը՝ նրբությունը, երրորդը՝ ժողովրդայնությունը... Ինչոր թարգմանիչների համար բնագրում կգտնվեն ստեղծագործական չնվաճված տարածություն, բաց տեղեր:

Ловчий сокол я с красным кольцом,
Ты— залетная голубица.

Սա Ն. Գրեբենևի թարգմանած 71-րդ հայրենի սկիզբն է: Որտեղի՞ց է հայտնվել ուսական ժողովրդական խորհրդավոր երգի այս սկիզբը: Տեսնենք, թե ի՞նչ կա այնտեղ՝ բնագրում:

Բազայ մի որդան փոկով՝
կու որսար զորսըն ցորեկով:

«Բազայ մի որդան փոկով...»: Իսկ որտեղի՞ց հայտնվեց «залетная голубица»-ն: Քուչակը գրում է. «Կաքաւ մի հազար փետրով՝ էր նըստել աշուին ճոթերով»: Այստեղ մտածելու շատ բան կա, որովհետև այն, ինչ թռչում է ուսական ժողովրդական երգում, չի կարող թեև Քուչակի հայրենում: Նման է, բայց այն չէ:

Քուչակը և նրա հայրենները տարբեր ժամանակներում հայտնվել են իմ կյանքում. Վերա Զվյագինցեայի մասին ես արդեն ասացի: Ասեմ Տիչինայի մասին, որ Սայաթ-Նովա և Քուչակ կարդում էր բնագրով: Ասեմ Ադալիսի մասին, որ կարողանում էր հաղորդել Քուչակի պոեզիայի տապահամն ու բույրը, նրա վարդերի գույնն ու հոտը:

1976 թվականի մայիսին Լևոն Մկրտչյանի և Վ. Բոգաչյովի հետ մեկնեցի Ֆինլանդիա՝ թարգմանիչների կոնֆերանսի: Դա հետաքրքիր, հանդիպումներով և գործնական պարապմունքներով հարուստ ուղևորություն էր: Իմ և Լևոն Մկրտչյանի սենյակները կողք-կողքի էին:

Մովածոցի և քարքարոտ կանաչ ափի վրա էին բացվում մեր լուսամուտները: Երբ Լևոնը մենակ էր լինում, հայրեններն ինքնամոռաց կարդում էր հայերեն: Երբ հյուր էր ունենում, կարդում էր դրանց ուսերեն

թարգմանությունները կամ էլ տողացիները: Նա Քուչակի տողերը հիշեց նաև այն ժամանակ, երբ վերադարձին մեր գնացքը հասավ Մոսկվա.

Խելօքին հարցուկ եղան,
թէ զպատճառն ո՞վ իսկի գիտէ.
Աստուած է՞ր հոգին ստեղծել
'ի հողէ մարմին կապել է:
— Կարծեմ վասն այնոր արար,
թէ ի վեր քարշել զնա կարէ.
Կամ զհոգին ի մէջ մարմնոյն
քան զխալաս ոսկի նա զուգէ:

Սա գրքի վերջին՝ 101-րդ հայրենն է: Որքան արժանավոր ձևով է նա սիրուհուն փառաբանում: Քուչակի երգած մարմինը՝ իր նրբությամբ, բարակ մեջքով, ճերմակ ծոցով, կարմիր երեսով, ներդաշնակում է զգայուն և նուրբ հոգու հետ («Թմ հոգուս հոգի»): Հոգին վեհացնում է մարմինը, մարմինը զարդարում է հոգին: Բանաստեղծի խառնվածքի ինչպիսի՞ ամբողջականություն: Ինչպիսի՞ պատկերային հզորություն:

Նահապետ Քուչակը այն սակավաթիվ բանաստեղծներից է, որոնց ստեղծագործությունները շատ մատչելի են իրենց պատկերային և փիլիսոփայական էությունները և շատ դժվարին՝ վերջնական ընկալման իմաստով: Դրանք պետք է բազմաթիվ անգամներ կարդալ: Ավելի ճիշտ՝ դրանցով պետք է ապրել: Դա ես հասկացա ընթերցողի փորձով: «Հարյուր ու մեկ հայրեն» գիրքը ստիպում է նորից ու նորից ընթերցել: Դա գիրք-զրուցակից է, որ նախատեսված է երկար, բովանդակալից հաղորդակցման համար:

2. ՄԻՏԻՆՔՔ

«ԵԿԷ՛Ք, ԶՈՂՈՐՄՈՒԿՍ ՏԵՍԷՔ»

(Նշումներ նահապետ Քուչակի հայրենների անսովոր թարգմանության կապակցությամբ)*

Միջնադարի հայրենաստեղծ, սիրո երգիչ Նահապետ Քուչակի «Հարյուր ու մի հայրեն» ժողովածուն¹ (կազմող՝ Լևոն Մկրտչյան) ըստ էության կազմված է երեք գրքերից՝ բնագրերի գիրք (հայրեններ հայերենով), թարգմանությունների գիրք (կատարված ուսուցիչներ թարգմանիչների կողմից), տողացիների գիրք (վարպետներ կատարված կազմողի կողմից): Այս անսովոր գրքի ձևավորումը փայլուն կերպով իրականացրել է նկարիչ Միհրան Սոսոյանը:

«Հարյուր ու մի հայրեն» թարգմանական ժողովածուի նախաբանում կարդում ենք՝ գիտությունը հաստատված է, որ հնարավոր չէ ճշգրիտ որոշել ո՞չ այն դարը, որում ապրել և ստեղծագործել է Քուչակը (միջնադարը ժամանակային լայն հասկացողություն է), ո՞չ Հայաստանի այն տարածքը, որտեղ գործել է տաղերգուն, ո՞չ գերեզմանի տեղը, ո՞չ էլ անգամ անունը, քանզի պարզ չէ՝ Նահապետ Քուչակ է կոչել նրան, թե այլ կերպ:

Հնարավոր է, արդյոք, որոշել նրա հայրենների կապը պատմական որոշակի իրականության հետ: Ո՞չ: Քանզի հայտնի չէ՝ տասնվեցերորդ դարում է ապրել նա (այս դեպքում կարելի էր գեղեցիկ կամուրջներ գցել Քուչակի և Վերածննդի միջև), թե 13—14-րդ դարերում (այս պարագայում էլ կարելի էր դատողություններ անել մոայլ միջնադարի և իր ժամանակից բավականին առաջ անցած բանաստեղծի խիզախության մասին): Տեղի՞ հետ: Դարձյալ ո՞չ, քանզի ըստ ավանդության՝ բանաստեղծը ծնվել և ապրել է Վանից ոչ հեռու գտնվող Խառակոնիս գյուղում, որտեղ էլ թաղված է, մինչդեռ ըստ լեզվագետների՝ նրա հայրենների լեզուն արտացոլում է Արևմտյան Հայաստանի Ակնի շրջանի խոսվածքի առանձնահատկությունները:

* Մ., 1981, с. 192—216: Հոդվածը լույս է տեսնում առանձին կրճատումներով:

¹ Напет Кучак. Сто и один айрен. Ереван. «Айрастан», 1975.

Մասնագիտութեան հետ: Ավանդ: Ըստ ավանդութեան՝ Քուչակը պարտիզական է եղել, սակայն նույն հաջողութեամբ կարելի է պնդել, որ նա բանաստեղծ-գիտնական է եղել, որմնադիր կամ էլ՝ վանական:

Ես մտածում եմ, որ բանաստեղծին հանելով պատմական որոշակիութեան ուղեծրից՝ գիտությունը հանգել է այն բանին, որ Քուչակի պոեզիայի անմահությունը ժամանակային շահումներով չի բնորոշվում, այլ հենց իրենով, իր իսկ հանճարով, ինչը մարդու մեջ և մարդու աշխարհում հավերժականի արտահայտությունն է: Իրավացի է ևս Մկրտչյանը. «Այն ժամանակից ի վեր, երբ ստեղծվել են հայրենները, շատ դարեր են անցել: Բայց այն հեռավոր ժամանակների մարդկանց երգերը համահունչ են մեր օրերին, մոտ՝ մեր սրտերին: Աշխարհում շատ բան է փոխվել, փոխվել է և մարդը, բայց փոխվելով հանդերձ՝ աշխարհն ու մարդը ինչ-որ տեղ նույնն են մնացել»: Իրավացի է նաև Կայսին Կուլիևը. «Մարդկային հոգու յուրաքանչյուր մեծ երևույթ դաս է ոչ միայն ժամանակակիցների, այլև եկող սերունդների համար: Այդպիսի մի դաս է նաև նահապետ Քուչակը»: Իրավացի է և Սիլվա Կապուտիկյանը. «Իր ողջ գոյութեամբ և զգացողութեամբ Քուչակը հողեղեն է, այդպիսին է նաև նրա պոեզիան»:

Նրա պոեզիան... Ինչի՞ հետ կարելի է համեմատել: Հանք չէ, ոչ էլ դարբնոց: Մարտադաշտ չէ, ոչ պալատներ, ոչ դղյակներ, ոչ իմաստունի կնճռոտ ճակատ, ոչ էլ թափառաշրջիկ առևտրականի կրպակ: Թվում է, թե մեծ աշխարհը դուրս է մնում տաղերգուի ստեղծագործական մտորումների սահմաններից: Եվ դա ոչ այն պատճառով, որ բանաստեղծը չի ճանաչել այդ աշխարհը: Խորապես ճանաչել է, բայց նախընտրել է իր աշխարհը:

Եվ եթե նա այդպիսին է եղել, ապա նախ և առաջ այն ձևով, ինչպիսին հայրենի մեջ է՝ պտղաբեր ծառերով, ծաղիկներով, խնձորենիներով ու վարդերով: Նա չի վախեցել այդպիսի այգուց, քանզի հայրենները հնարավոր չէ արմատախիլ անել, դրանց ձեռագրերը այրել: Հայրենները երգվել են ժողովրդի կողմից, ապրել են մարդկանց շուրթերին, մարդկանց սրտերում, ուստի ժողովրդին կարելի է վստահել իբրև այդ արժեքների հավերժական պահպան:

Բանաստեղծը, իհարկե, չէր վախենում, բայց գիտեր, որ իր այգին շատերի ճաշակով չէ: Մի խոսքով՝ նա մենակ չէր այդ այգում: Անվիճելի է, որ իր հայրենների համահեղինակները բոլոր այն գեղեցկուհիներն են, որոնց սիրել է բանաստեղծը, հատկապես նրանք, ովքեր սիրել են բանաստեղծին:

Չէ՞ որ նրա պոեզիայի հիմնական գույնը սիրո երջանկությունն է, կրթերի գեղեցկությունը:

Նախանձելի է... Երկար ու ձիգ տարիներ են անցել Քուչակի ապրած ժամանակներից, գիտատեխնիկական առաջընթացը հասել է իր գագաթնակետին, բայց կարդալով հայրենները՝ զգում ես, որ այդ հին երգերը ոգեշնչում են քեզ՝ երրորդ հազարամյակի շեմին կանգնած մարդուն: Ոգեշնչում է՝ մաքրելով մեզ առօրյա պայմանականություններից, կարծես անապատի ափից դու մտնում ես Սև ծովը, առանց շուրջը նայելու հայտնվում շոյիլ ալիքների մեջ: Քուչակը չի հեռանում դեպի անապատներ, որպեսզի հեռվից հեռու սիրահարվի, նա իր սերը որոնում է մարդկանց մեջ, մարդկանց աշխարհում:

Իր սեղմ ու հատու երգերի մեջ նա ի հայտ է գալիս իբրև փայլուն սիրահար և բարի մարդ: Նա մշտապես պատրաստ է եղել անահանջ պաշտպանել իր սիրո առարկային: Նրա կիրքը զորեղ է, անկեղծ, միևնույն ժամանակ՝ արտիստիկ: Նա լեզենդներ չի գրում սիրո մասին, այլ վարպետորեն սեղմ, գեղանկարչորեն հետաքրքիր ու կենդանի ձևով պատմում է մարդկային գեղեցիկ կրթերի ու դրանց նրբերանգների մասին: Նրա զգացմունքների մեջ չկան ո՛չ հաստատունություն, ո՛չ այլաշխարհային թոխքներ, ո՛չ առօրեական հավասարակշռություն, ո՛չ ինքնառնչացում, ո՛չ շահագանցություն իր սիրո առարկայի նկատմամբ: Պարզապես առանց սիրո էակի նրա համար կյանք չկա, գիտի, որ առանց նրա դժվար է ապրել այս աշխարհում: Այսպիսին է բանաստեղծի խորհուրդը, որ իր արյան մեջ է: Բանաստեղծի միկրոաշխարհը հարուստ է սիրո արժանի գեղեցիկ կանանցով: Նրա կրթերը ժամանակային տարուբերումներ չունեն, բոլորն էլ ներկայի մեջ են: Բառիս բուն իմաստով դրանք մաքրամաքուր ու բնածին կրթեր են: Դրանք բոցի պես տաք են և ազատ: Եվ զարմանալի չէ, որ Քուչակի հայրենները ցանկացած ոեալ ժամանակի մեջ սիրելի են բոլորի համար, ընթերցվում են մի թաքուն կարոտով, մարդ չի հագնում, դժվարանում է բաժանվել դրանցից, ինչը խոստովանել է Կայսին Կուլիևը: Ահա ինչու ոուս բոլոր պոետները ձգտել են թարգմանել Քուչակին՝ նրա մասին լսելով: Թարգմանել և վերաթարգմանել:

Ռուսերեն լեզվով Քուչակի հայրենները թարգմանվել են՝ սկսած 1904 թվականից: Նոր թարգմանություններ են հայտնվել 1916, 1917, 1940, 1941, 1961, 1968, 1972, վերջապես՝ 1975 թվականին: Ընդ որում՝ Քուչակի հայրենների գիրքը լույս է տեսել վեց անգամ, որից շորսը ամ-

բողջութեամբ իրականացվել է մի թարգմանչի կողմից (Ա. Համբար-
ձումյան, СПБ, 1904), Ա. Ստեփանե, Երևան, 1941 թ., Վ. Զվյագին-
ցևա, Երևան, 1961, Ն. Գրեբնև, Երևան, 1968 թ.): Վերջին երկու գրքե-
րում Քուչակը ներկայացված է ընտիր թարգմանությունների ձևով և
վարպետ թարգմանիչների կողմից: Ուշագրավ է, որ թեև վերջիններս
կազմել է Լևոն Մկրտչյանը, բայց դրանց մեջ տեղ գտած հայրենների
կազմը տարբեր է:

Այս ժողովածուները բավական են եղել, որ Քուչակը Ռուսաստա-
նում ի հայտ բերի նորից մի նոր թարգմանչի, իսկ կազմողը այդ ամե-
նից հետո եկել է այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է շատ հին թարգ-
մանությունները նորացնել: Իրավամբ, Ռուսաստանում իր մահվանից
չորսից վեց դար հետո սկսվում է Քուչակի հախուռն ու երջանիկ կյանքը:
Բայց որքան երջանիկ գտնվեց Քուչակը, նույնքան դժբախտ՝ նրա թարգ-
մանիչները, քանի որ, ինչպես ընդունված է ասել, դասական բնագրերը
հավերժական են, իսկ դրանց թարգմանության դատը՝ կարճ:

Ահա և մեր առջև կրկին հանում է այդ անիծյալ թարգմանության
հավերժական պրոբլեմը, որի քննության խնդիրը, հատկապես «Հարյուր
ու մի հայրեն»-ի հետ կապված, հույժ պայթյունավտանգ է: Նկատի ունեմ
գրքի այն առանձնահատկությունները, որ նրանում հանդես են գալիս
և՛ բանաստեղծական, և՛ իբրև տողացի թարգմանությունների դրսևո-
րումներ: Նրանում տողացիները հարևանություն են անում բանաստեղ-
ծական թարգմանությունների հետ, ավելին՝ մրցակցում են միմյանց
հետ: Ուշագրավ է, որ տողացիների հեղինակը՝ Լևոն Մկրտչյանը, կան-
խազգացել է, որ հայրենների բնագրերի հրատարակումը որոշ իմաստով
կհաստատեն թարգմանության հեղինակայնությունը. հեղինակային
բնագրով Քուչակն առավել բարձր է բանաստեղծական թարգմանությամբ
ներկայացվող Քուչակից: Դրանում հավատացած եմ, թեև չգիտեմ հա-
յրեն լեզուն: Սակայն իմ՝ ուու ընթերցողիս կարծիքով բանաստեղծա-
կան թարգմանությունների հեղինակությանը սպառնում են ոչ միայն
հայրենների բնագրերը, այլև տողացիները, որոնց, ըստ իս, ճիշտ կլի-
ներ արձակ թարգմանություններ անվանել: Հենց այս արձակ թարգմա-
նություններն են մեզ անակնկալներ մատուցում:...

...4. Ի. Զուկովսկու կարծիքով՝ բնագրից թարգմանության «շեղման
չափանիշը» պատկերի հավաստիության մասնակի կորուստն է, նրա
մոտավոր լինելը, նույնիսկ պայմանականությունը: Այդ բոլորը միասին
վերցրած անտեսանելիորեն, կամաց-կամաց փոխում են հայրենի դեմ-

քը՝ որոշ չափով իջեցնելով թարգմանության մակարդակը: Սակայն
թարգմանության հաջողվածությունը միայն մասերի մեջ չէ: Ո՞րն է Քու-
չակի հայրենի ընդհանուր իմաստը, որ մնացել է չկասկած: Տողացի
թարգմանությունը պարտավոր չէ այդ բանն անել, դրա համար էլ տո-
ղացի են կոչում, որն իր յուրահատուկ գործառնությունը ունի: Ժամա-
նակին Պուշկինը նկատել է, որ տողացին չի կարող բնագրին հարազատ
լինել:

...Կարճ ասենք՝ Քուչակը հանճար է, այդ պատճառով էլ նրան
թարգմանում են:

Կամ ավելի ճիշտ՝ Ռուսաստանում սիրել են Քուչակի մուսան, այդ
պատճառով էլ թարգմանել և թարգմանում են: Այնուամենայնիվ ի՞նչն
է պատճառը, որ շարունակ հայրենների նոր թարգմանություններ են
ասպարեզ գալիս:

Առաջին պատճառը ժամանակն է:

Ինչ-որ չափով ժամանակի ստվերն ընկած է եղել նաև Վ. Բրյուսովի
թարգմանությունների վրա, որոնց բանաստեղծական գեղեցկությունը
երբեք չի խամրել: Բայց և այնպես Քուչակի ընտրանիի մեջ (Երևան,
1975) տաղերգուից կատարված ոչ բոլոր թարգմանություններն են տեղ
գտել: Բրյուսովի կատարած թարգմանություններից մի քանիսը վերա-
թարգմանվել են: Վերջիններս պարզապես ավելի մոտ են բնագրերին,
բայց չի կարելի ասել, թե ավելի «լավն են»:

Թիվ 58 հայրենի արձակ թարգմանության համեմատությունը Բրյու-
սովի կատարածի հետ մեզ ստիպում է գալ այն հետևություն, որ բա-
նաստեղծը, տեքստում ոչինչ չխախտելով, այնուամենայնիվ հայրենին
ողբերգական երանգ է տվել, ինչը բացակայում է բնագրում:

Բրյուսովի թարգմանության մեջ մի անսովոր լարվածություն կա:
Այդ լարվածությունը նա ստեղծում է սեղմ, կարճ, կարծես ճշացող ար-
տահայտություններով, ինչպիսիք են, ասենք «ահեղ առավոտ», «ահա-
զանգ», «տառապանք» ձևակերպումները: Քննության առնվող հայրե-
նում խոսքը գնում է սիրահար զույգերի գիշերային հանդիպման մասին:
Քուչակի բնագրում դա սիրո խաղ է. բանաստեղծն ուզում է, որ գիշերը
երկարի, իսկ առավոտը չի շտապում բացվել, որպեսզի չընդհատի այդ
անուշ խաղը: Մինչդեռ Բրյուսովի թարգմանության մեջ այն տպավորու-
թյունն է իշխում, որ սիրահարները կարծես վերջին անգամ են հանդի-
պում, այն էլ մահապատժից առաջ, ինչը չկա Լ. Մկրտչյանի տողացի

Թարգմանություն մեջ: Դա Գրեքնեի մեջ ցանկություն է առաջացրել նորից Թարգմանել այդ հայրենը, բայց իր հերթին նրան էլ չի հաջողվել ընթերցողին փոխանցել սիրահարների հանդիպման երջանկությունը: Եվս մի կարևոր հանգամանք: Ն. Գրեքնեը փոխել է հայրենի կառուցվածքը: Բնագրի առաջին քառատողում բանաստեղծը դիմում է գիշերին, իսկ երկրորդում՝ լուսաբացին: Այդպես է նաև Բրյուսովի Թարգմանության մեջ: Ն. Գրեքնեի Թարգմանության մեջ խախտված է բնագրի կառուցվածքի հստակությունը: Նրա Թարգմանությունում վերոհիշյալ երկու դիմելաձևերը մի տեսակ համադրվել են, ինչը Թարգմանչին ստիպել է, որ ինքն ստեղծի երկրորդ մասը, որը և անընդունելի է: Պատահական չէ, որ 1975 թ. ժողովածուի մեջ կազմողը դրել է Վ. Բրյուսովի Թարգմանությունը:

...Հարցերը շատ են, պատասխանները՝ քիչ: Դրա համար էլ ստիպված եմ լինում ժամանակ առ ժամանակ դիմել տողացիներին: Ինչևէ: Քուլակն օժտված էր այնպիսի մի տաղանդով, որ այսօր կարող է թվալ շափից դուրս պարզունակ, անգամ՝ միամիտ: Թիվ 4 հայրենում Քուլակը գրում է այն մասին, որ կյանքում մարդը կարող է լացել միայն երկու դեպքում՝ սիրուց և մահվան սարսուռից: Բնագիրն այս տեսքն ունի.

Այս աստղնվորիս վրայ
երկու բան ողորմ ու լալի.
Մէկ՝ որ սիրո տէր լինի,
մէկ՝ որ գայ զբրողն ու տանի:
Մեռածըն գեմ չէ՛ լալի,
որ ունի զիր խոցն
եկէ՛ք, զողորմուկս տեսէք,
որ մեռած է ոչ կենդանի:

Իսկ հիմա այս տեքստը համեմատենք Վ. Զվյագինցևայի բանաստեղծական Թարգմանության հետ.

В мире две великих силы:
смерть и скорбь любви земной.
Влюбишься, потом уносит
ангел смерти в мир иной.
Ну, а мертвые не плачут,
скрытые сырой землей.
Кто же этот несчастливец?
он ни мертвый, ни живой,

Ակնառու է, որ բնագրից շեղվելու սկզբունքը տվյալ դեպքում Թարգմանչի ձգտումն է՝ «զարդարել» Քուլակի պարզ սյուժեն ինչ-որ գեղեցիկ բարդությամբ...:

...Քուլակի պարզությունը չի բավարարում նաև Ա. Կուլչերին, բայց թիվ 56 հայրենը նա փայլուն է Թարգմանել: Թարգմանությունը, որպես այդպիսին, ինքնատիպ է, այլ ոչ մետաֆորային: Այն բանաստեղծություն-երկխոսություն, Թատերական միատիպ է, մինի դրամա: Հասուն կնոջ գեղեցկությամբ արբեցած պատանին ճգնում է տպավորություն թողնել՝ ասելով. «Քո ծոցը է ճերմակ տաճար, քո ծծերըդ է կանթեղ ի վառ»: Ու նույն պահին ինքնավստահ հայտարարում է. «Եթե ես ժամկոչ ըլլամ, գամ լինիմ տաճրիդ լուսարար»: Սակայն կարծես թե Կուլչերը դավաճանում է Քուլակին. Թարգմանության մեջ պատանին ուժանտիկ չէ. նրա համար տաճարը իրական տաճար է, և տաճար է մըտնում ոչ թե կնոջ կրծքերը շոյելու, դրանցով հիանալու, այլ պարզապես մոմեր վառելու համար: Այսուհանդերձ, Քուլակի հայրենը Կուլչերի համար թանկ է՝ ինչ-որ տեղ հիշեցնելով Բլոկին: Բայց այս դեպքում կորչում է տրամաբանությունը. գեղեցկուհու պատասխանը կարծես մնում է անհասկանալի. «Уйди. Легкомыслен ты, не стоишь лампад моих»: Քուլակի հայրենում պատանին թեթևամիտ չէ:

Բոլոր դեպքերում Թարգմանությունների մեջ հարկավոր է փնտրել ուսական ոճը, որը պիտի համապատասխանի հայ միջնադարյան բանաստեղծության ոճի ըմբռնմանը: Քուլակի տարբերակիչ գիծը՝ իբրև անձնական բնավորություն, խոր դեմոկրատիզմն է, ոչ թե էլիտար խավի հետ ունեցած խաղը, այլ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած անխաթարի զգացումը:

Քուլակի՝ գրախոսվող ժողովածուի մեջ օրինաչափորեն տեղ են գտել ժամանակակից բանաստեղծության այնպիսի վարպետի Թարգմանությունը, որպիսին Պ. Անտոկոլսկին է: Նրա Թարգմանությունների բարձր որակի մասին է խոսում այն փաստը, որ Քուլակի երեք հայրենը Անտոկոլսկին Թարգմանել է դեռ 1940 թվականին, և դրանք իրենց արժանի տեղն են գտել 1975 թ. ժողովածուում: Ուրեմն, դրանք քննություն են բռնել ժամանակի մեջ՝ հաղթահարելով ուրիշ Թարգմանությունների դուրս մղման վտանգը: Իսկ այդպիսի Թարգմանություններ եղել են: Ահա ինչ տեսք ունի թիվ 5 հայրենը՝ արձակ Թարգմանությամբ.

Твои глаза взяты у моря,
Брови— у черных туч,

Твое лицо и весь твой облик—
У лепестков красных роз.
Там, где ты стоишь,
Не надо жечь свечей:
Из твоей груди исходит свет—
И воистину встают умершие из-под земли.

Ամեն ինչ պարզ է: Այն զգացումն ես ունենում, որ ավելի պարզ հնարավոր չէ պատկերացնել:

Եվ այսպես: Հնդհանուր առմամբ պարզվում է, որ պարզ թվացող Քուչակը այնքան էլ պարզ չէ, չպիտի շփոթել պարզը պարզունակի հետ: Ինձ թվում է, թե Քուչակին սպասում է Բյուրնսի ճակատագիրը, որին նույնպես երկար ժամանակ ներկայացնում էին որպես պարզամտ մասին, այլ ճշմարիտ, ժողովրդական խորք ունեցող երգչի մասին, որպիսին Քուչակն է: Գրքային գեղեցկությունը խորթ է Քուչակին, նրա հայրենն իր գեղեցկությունն ունի՝ կենդանի, իրական մտքի իր պատկերը: Ի՞մ կարծիքով՝ Քուչակի փիլիսոփայական հայրեններինց ամենալավը թիվ 98 հայրենն է.

Հոգիս ի մարմնոյս ելաւ,
նա նըստու առջևն ու լացի:
«Ա՛յ հոգի, դու ո՞ւր կերթաս,
երբ քեզնով եմ ես կենդանի»:
Հոգիս իմ մարմնոյս ասաց.
«Ես զքեզ երկար կու գիտեի՛»
Երբ տունն ի քակել առնու,
տէրըն ներսն ալ ի՞նչ բան ունի»:

Այստեղ ուշադրություն է գրավում երկխոսության պայմանական կառուցը, այդ միևնույն-բանավեճը. հոգին լքել է մարմինը, բայց՝ ճա ճրստու առջևն ու լացի: Հարցն այն չէ՝ հոգին թռել է, թե՛ ոչ: Կա «իմ» հոգին, կա «իմ» մարմինը, բայց պարզվում է, որ կա նաև «ես»-ը: Ահա այդ «ես»-ն է նստել ու լացել: «Ես»-ին հոգին այս ձևով է հակադրվում. «Ես զքեզ երկար կու գիտեի»: Ուրեմն, բացի հոգուց և մարմնից կա նաև բանականություն, այս բանականությունն է զրուցում հոգու հետ: Դե ինչ, ըստ բանականության՝ եթե մարմնից հեռանում է հոգին, մարդը մեռնում է.

Երբ տունն ի քակել առնու,
տէրըն ներսն ալ ի՞նչ բան ունի:

Այլ ձևով ասած՝ հաստատում է, որ կյանքի պայմանը նաև մարմնի գոյությունն է: Քանի դեռ ապրում է մարմինը, այդ ամուր տան մեջ ապրում է «ես»-ը և հոգին, այսինքն՝ մարդկային կյանքը շարունակվում է:

Ակնհայտ է, որ այս հայրենի մատերիալիստական փիլիսոփայությունը ստեղծվել է Քուչակի կողմից, այն էլ ոչ թե ինքնին իր, այլ այն մարդկանց հետ բանավիճելու ընթացքում, ովքեր մաքուր կյանքը հանգեցնում էին միայն հոգու կյանքին: Մատերիալիստ բանաստեղծի գաղափարական հակառակորդները այս դեպքում ակնհայտ է, որ եղել են եկեղեցական փիլիսոփաներ, որոնց ասկետական, վերացական գաղափարաբանությունը խորք էր կյանքին, ուստի և սիրահար Քուչակին: Մաքուր ակամայից հիշում է մի ուրիշ ժողովրդի իմաստունի՝ Կոլ Բոյունների փոքր-ինչ կոպիտ կատակը. «Հոգու պատճառով չի կարելի մոռանալ փորը»:

Քուչակին թարգմանել է նաև Ալլա Մարչենկոն (տե՛ս «Դրուժբա նարոդով» ամսագրի 1977 թ. թիվ 2-ում տպագրված նրա գեղեցիկ թարգմանությունները):

Կարծում եմ՝ Ա. Մարչենկոն, այնուամենայնիվ, հեռացել է բանաստեղծի փիլիսոփայական մտորումներից, որոնք արտացոլվում են յուրաքանչյուր հատուկ բառ-ընտրությունում: Մինչդեռ թարգմանության մեջ «մաքմիներ» փոխարինված է կամ արտահայտված է «ե՛ն տևով»: Ճիշտ է, որ Քուչակի հայրենում հոգին տան տերն է, այսինքն՝ մարմնի տերը: Այստեղ նրբերանգ կա, որ պետք է հաշվի առնվեր: Ապա՝ թարգմանության մեջ հստակ երևում է հոգու անտարբերությունը ավերվող տան նկատմամբ, այսինքն՝ մարմնի, որին նա «մկների դրախտ» է անվանում: Բանաստեղծ-հեղինակի համար նման մոտեցումը չի բացառվում: Բայց բնագիր-հայրենի գաղտնիքն այն է, որ վերջինիս մեջ չի նկարագրվում ոե՛նալ վիճակը, այլ մարմին-հոգի-ես կապի գաղափարն այստեղ պարզապես երևակայվում է:

Այլ կերպ ասած՝ այստեղ առաջադրվում է ոչ թե «Առողջ մարմնի մեջ առողջ հոգի» հանրահայտ գաղափարը, այլ պարզապես կյանքի իմաստը՝ ինչո՞վ է մարդը հարատևում: Հոգուն շողաչելով՝ բանաստեղծը, այնուամենայնիվ, հաստատում է, որ կյանքի իմաստը համարվում է

նյութական մարմինը՝ «տունը»: Մարդու մահը վրա է հասնում ոչ թե այն պահին, երբ հոգին անջատվում է մարմնից, այլ այն դեպքում, երբ մեռնում է մարմինը («ավերվում է տունը»): Քուշակի այդ հղացումը խորն է ու հանդուգն: Դա ես կփորձեմ ցույց տալ հետևյալ թարգմանությունների մեջ.

Душа мое дряхлое тело
Бросала, увя, разлюбя.
Конечно, всплакнул я «Куда же ты?
Ведь тело умрет без тебя!»
Душа моя мне возразила:
«А ты, брат, не блещешь умом!
Была я хозяйкою в доме,
Пока не обрушился дом!».

Այստեղ, իհարկե, ինչպես միշտ, թարգմանության պրոբլեմը առնչվում է մեկնաբանության պրոբլեմին՝ լավ հասկանալով բնագիրը: Եվ ինչպե՞ս այլ կերպ: Ես համոզված եմ, որ թարգմանությանը, այսինքն՝ գեղարվեստական համադրմանը պետք է նախորդի վերլուծությունը:

Այդ պլանով թարգմանությունը հաճախ մոտենում է բուն ստեղծագործողությանը, հաճախ էլ հեռանում նրանից: Կասկած չկա, որ բանաստեղծը նույնպես իրականացնում է իր հղացումը, ստեղծագործական ծրագիրը, բայց մեծ գործերի ծրագրերը փոխվում են ստեղծագործական պրոցեսի ընթացքում: Իսկ փոքրիկ պիեսների հղացումը (օրինակ՝ հայրենների) միշտ չէ, որ ստեղծագործական ակտից առաջ է ընկնում: Թարգմանիչը այդպիսի խնդիրներ, այդպիսի բացթողումներ ու ներբերանգներ չունի: Նա պարտավոր է հասկանալ պատրաստի բնագրի ծրագիրը և մարմնավորել այն կոշտ, ճշգրիտ: Իհարկե, այդ խմաստով թարգմանիչը ազատ է ստեղծագործական ծրագրի հետ կապված տեական հղացման մտորումներից: Մինչդեռ բանաստեղծության մեջ ոչինչ այնքան դժվար չէ, որքան նախապես ծրագրված ստեղծագործության իրականացումը:

Ժամանակն է, որ վերը կատարված մեր դիտարկումների մասին հետևություններ անենք:

Իհարկե, «Հարյուր ու մի հայրեն» գրքում քիչ չեն փայլուն թարգմանությունները, որոնք իրականացվել են Վ. Բրյուսովի, Ֆ. Սոլոգուբի,

Վ. Զվյագինցևայի, Ն. Գրեբնևի, Վ. Միկուշևիչի, Ա. Կուշների կողմից: Բայց այդ հաջողված թարգմանություններից ո՞րը մշտապես կմնա Քուշակի հետ: Դա կորոշի ժամանակը: Ինքը՝ ժամանակն է բանաստեղծներին ոգևորում և՛ սեփական ստեղծագործությունը գրելիս, և՛ ուրիշի գործեր թարգմանելիս: Ինչևէ, Քուշակին թարգմանելու ցանկությունը առաջանում է այն ժամանակ, երբ գոյություն ունեցող թարգմանությունը հանկարծ թվում է, թե հնացել է, նաև այն ժամանակ, երբ վերջինս ճշգրիտ ու լավ է թարգմանված, բայց քեզ անձամբ թվում է, որ թարգմանության մեջ ինչ-որ մի կարևոր բան իր տեղում չէ: Այդ պատճառով էլ իբրև քննադատ՝ ես հասկանում և արդարացնում եմ այն բանաստեղծին, որը ցանկացել է նորից թարգմանել: Ասում են՝ եթե գոյություն ունեցող թարգմանությունները լավն են, պետք չէ նորը անել: Դա, իբր, ամենաքիչը անբարոյական է: Հնարավոր է, դա նույնիսկ անմիտ է: Չէ՞ որ թարգմանողը կրկնակի է դիմում դիտարկ, բայց ամեն մի հանդգնություն, այդ թվում և բանաստեղծականը, նախահամոզմունք է: Նա բանաստեղծությանը չի հարցնում՝ կարելի՞ է ներս մտնել: Նա կամ մըտնում է՝ առանց դուռը ծեծելու, կամ ընդհանրապես չի մտնում: Միայն ինքը՝ բանաստեղծը, նրա ներկայությունը կարող է արդարացնել նոր թարգմանության իրականացումը, այլ ոչ թե հենրի թերությունները: Պոեզիայի հաշվին չի կարելի թուղթը խնայել: Կարելի է հաշվի նստել հեղինակությունների հետ, բայց կրկին ոչ ի վնաս բանաստեղծության: Թարգմանությունն այն ժամանակ է ոչ բարոյական, եթե բանաստեղծական չէ՝ անկախ այն բանից, հին է նա թե նոր, առաջին անգամ է թե տասներորդ: Բայց և բանաստեղծությունը չի փրկում թարգմանությանը ժամանակի իշխանությունից: Թարգմանության դարը կարճ է այն ժամանակ, երբ վերջինս իր ժամանակին, իր հեղինակին է պատկանում, քան նախորդ հեղինակի ժամանակին: Այդ հեռավոր թարգմանությունը ինքնին կարող է բանաստեղծորեն շատ լավը լինել, բայց նրան դուրս է մղում այն թարգմանությունը (անգամ պակաս գեղարվեստական), որն առավել մոտ է բնագրին: Դա, իհարկե, պարագրքս է. ճշմարտությունն է մոտ պոեզիային, թե՛ ինքը՝ պոեզիան՝ ճշմարտությանը: Դա է բանաստեղծական թարգմանությունների յուրահատկությունը:

Բնագրին մոտ արհեստավարժ թարգմանությունը նույնպես քննություն չի բռնում: Տաղանդավոր և ճշգրիտ թարգմանությունը սրան էլ է դուրս մղում: Բայց հնարավոր է, որ կայանա տաղանդավորի և ճշգրիտի

համադրությունը: Իհարկե, հնարավոր է, թող որ հազվագյուտ, բայց հնարավոր է, քանի որ տաղանդը իր ժամանակի մեջ ոգևորվում է փայլուն բնագրի ճշմարտությամբ, այդ ոգևորությունն էլ հիմք է դառնում այնպիսի լավ թարգմանությունների ստեղծման համար, որոնք անհնար է փոխարինել:

Եվ այդ ժամանակ հնարավոր չի լինելու ասել, թե իբր բնագիրը հավերժական է, իսկ թարգմանության կյանքը՝ կարճ: Ո՛չ, տաղանդավոր և ճշմարիտ թարգմանությունը նույնպես հավերժական է:

ՍԵՐԳԵՅ ԻՎԱՆՈՎ⁸⁵

ՀՈԳՈՒ ԱՆՀՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նահապետ Քուչակի հայրենների մասին

Նահապետ Քուչակի պոեզիան այնքան ինքնօրինակ է ու վսեմ, որ այն ակնարկով ընդգրկելը, նրա վեհ զողանջումի արմատները պարզելը գայթակղիչ է թե՛ ընթերցողի, թե՛ բանասերի և թե՛ բանաստեղծ-թարգմանչի համար:

Հեռավոր ժամանակների մեծ բանաստեղծների քերթվածներում ամենից զարմանալին այն մոտիվների ու թեմաների ընկալումներն են, որոնք հաջորդ դարերում դարձել են մեծ մտածողների ու խոսքի վարպետների իմացության ու ստեղծագործական տառապանքների բերկրանքի աղբյուր: Հենց այդ ընկալումներում է անհաղթահարելիորեն երևան գալիս հանճարի «հոգու դիալեկտիկան»՝ ոգու լայնածավալ ճանաչողությունը, աչքիդ առջև բացվող անհունության այն բևեռների ընդգրկումը, որոնք երկատված են ու միաձույլ, նրանց ֆիզիկական անհամատեղելիության ըմբռնումը և անքակտելի միասնությունը ոգեղեն իմաստավորելու փափագը:

Կարդալով Նահապետ Քուչակին՝ նրբագեղորեն ջայտուն ես զգում պոեզիայի թափը, որ ընդգրկում է այդ զատող ու միաբանող սկիզբները՝ սերն ու մահը, գեղեցկությունն ու մահը, ակնթարթն ու հավերժությունը, երբ մերձավորությունը և ներդաշնակությունը փնտրելու համար գնում ես հեռուները, համակերպվում աշխարհի բազմամարդությանն ու քո մենակությանը և նաև՝ տրտնջում:

Սերը և մահը...

Մահալօքս ի վար կուգի,
նայ տեսայ մոմեր դատրւած.
Ի յան մոմերուն տակըն
սիրո տէր մանուկ մ' էր պառկած:
Մոմն ալ գէմ հայրէն ասաց՝
ողորմած, ու սրտէն իլաց.

«Սերըն՝ կըտրիճըն ունէր,
կըրակն ի՛մ գըլուխն է վառած»:

Վերոհիշյալ հայրենում սիրո և մահվան հավերժական թեմայի անդրադարձը կրում է վեհագույն բանաստեղծութեան բոլոր հատկանիշները: Այստեղ առկա է այն գլխավորը, որ «մտքի բեկորը» դարձնում է պոետական գլուխգործոց՝ մտքով ու սրտով ներթափանցումը բանաստեղծի տեսածի մեջ և պարագոքսալ «վտարումը» այն պատկերների, որոնք միջնադարյան քնարերգակի ստեղծագործության մեջ ապշեցուցիչ են: Մեռյալ հուրը, որ այրվում էր ապրողի փոխարեն և «հասկանում» դրա անարդարացիությունը... Մեռյալ նյութին բաժին էր ընկել այրումը, որ իրավամբ պատկանում էր միմիայն ապրողին: Մեռյալի համար այն բեռ էր, քանզի կործանում էր նրա անոգովի մարմինը, իսկ ապրողը կործանվում է, որովհետև հուրը ոգեղենի բուն էությունն է:

Այդ սեղմ բանաստեղծության մեջ ի հայտ է գալիս պարագոքաների մի ամբողջ շղթա, պարագոքաներ, որ հենց առօրեականության իրենց դիալեկտիկական հաղթահարելով և «ըմբռնելիությունամբ» ստեղծում են գերագույն իրականությունը՝ մտքի շտեմնված խորքերի բացահայտման իրականությունը: Այդ խորքերը թաքնված են տեսնելու անընդունակ աչքերից, որոնք զուրկ են պոետիայի «սլացքից»:

Բայց այս ամենը սոսկ տարրալուծում է, որ անդամահատում է պոետական հրաշքի կենդանի մարմինը: Նման տարրալուծումը բնական է ու օրինաչափ, եթե ուզում ես ոչ միայն զգալ, այլև հասկանալ հրաշքը: Սակայն այսպիսի գլուխգործոցներն ընթերցելիս տարրալուծումը, եթե նույնիսկ դառնար պոետական մտահղացումն ըմբռնելու ամենակատարյալ եղանակը, հարկ է օգտագործել ու դեն նետել, որպեսզի կարողանաս վայելել զարմանալի ամբողջականության բերկրանքը՝ վայելք, որ իրավունք է տալիս միջամտել շինել այդ ամբողջականությունը կազմող տարրերին: Զէ՞ որ կյանքի շերտությունը, գեղեցկության կենդանի լույսը ավելի ուժեղ են մեռելային անգործից:

Կյանք, լույս, գեղեցկություն— ահա այն բարձրագույն արժեքները, որոնց ծնրագրում է նահապետ Քուչակը: Հավատարիմ գեղեցկությանը և ընկալելով այն իբրև մարդու բնական պարգև իր իսկ մարդկային էության համար՝ նա Աստծո վրա է գցում գեղեցկության՝ իրեն շնորհած բերկրանքի «մեղքը»...

Ի՞նչ անեմ, կամ ի՞նչ լինամ,
յո՛ւր տեսնում աչտուր, նայ սիրեմ,

Քէ զյաւտենից պատճառն
եմ ուսի, ես երթամ, սսեմ.
Զաղէկն այլ ի գիրկս առնեմ,
ւ՛ սստուծոյ երթամ, ցըցընեմ.
— Զաղէկըն դո՛ւ ստեղծեցիր,
ինձ յէ՛ր մեղք դընես, թէ սիրեմ:

Բանաստեղծի հոգին չի ընդունում այն իրականությունը, որը զերկում է իր իսկ գնահատած բերկրանքների ճառագայթումից: Այստեղից էլ դեգերումների ու թափառումների հինավուրց մոտիվը, որը, սակայն, Քուչակի մոտ ստանում է անկրկնելի անհատական մարմնավորում.

Երթամ, չի կենամ ի հոս.
ուր երթամ, հոն ա՛լ չի կենամ.
Երթամ քանց Հոռոմն ի վար,
վըտարիմ, այլ իսկի չի գամ.
Քէ գան զիմ տեղըն սսեն,
նայ, հեռու եմ, ա՛յլ հեռանամ.
Քէ գան ու զքո տեղն սսեն,
նայ, գինճիլն եմ, կըտրեմ ու գամ:

Բայց բովանդակ հողեղեն աշխարհի և Քուչակի աշխարհի վրա թագավորում է կոգիտ, որ ընթերցողի առջև բացում է հակադրություններ ու իր անհագուրդ վերականգնվող միասնությունը՝ հոգին, որ կոչված է բարձրացնելու մարմինը.

Խելօքին հարցուկ եղան,
Քէ զպատճառն ո՞վ իսկի գիտէ.
Աստուած է՞ր հոգին ստեղծել
'ւի հողէ մարմին կապել է:
— Կարծեմ վասն այնոր արար,
թէ ի վեր քարշել գնա կարէ.
Կամ զհոգին ի մէջ մարմնոյն
քան զխաւսս ոսկի նա զուգէ:

Եվ այստեղ վերստին անիմանալի պոետական «օտարումների» դիալեկտիկական է— ու երիցս դիալեկտիկական. անգնահատելի ոգեղեն սկիզբ, որի գինը, սակայն, ոգու գերեվարումն է մարմնի կողմից, իսկ գերյալը այլակերպվում է հոգու անսանձելի ազատության:

«Հարյուր և մեկ հայրեններում» մոտիվների ու հոգեվիճակների անսահման բազմազանություն կա: Դրանց լիաձեռն ցրոնքը հոգու շնորհ է: Միայն այդպիսի հոգին է, որ կարող է վարձատրվել լավագույն պարգե-

վում՝ հարազատ ժողովրդի կողմից ճանաչումով: Քուչակի՝ այդ բարի ու մեծ քնարերգակի հոգու խորքային սկիզբները լույսը, սերն ու գեղեցկությունն են: Այս հարստություններով է լցվում նաև արվեստագետի ստեղծած աշխարհը:

Եվ երբ շփվում ես նահապետ Քուչակի պես քանքարավոր բանաստեղծի ստեղծագործությանը, քեզ չի լքում նրա հայրենիների իդեալական թարգմանությունները տեսնելու երազանքը: Թվում է՝ ճանաչված իրողություն է, որ իդեալին կարելի է մերձենալ ոչ միայն բնագրի բովանդակությունը, այլև պոետիկան վերակերտելու ճանապարհով: Ահա՛ այստեղ է, որ «բանասիրական» նախանձով ես լցվում նրանց հանդեպ, ում համար բաց է հայրենիների բնագիրը: Հայտնի է, որ բանասիրությունն իբրև գիտություն իր լինելիությունը ձեռք է բերել այն ժամանակ, երբ ծագել է բնագրերի մեկնաբանման պահանջը, բնագրեր, որոնք լիովին հասկանալի չէին դարձել սովորական ընթերցմամբ: Բնագրերի բանասիրական թարգմանության և բանասիրական մեկնաբանման մուսին հին պատկերացումը ենթադրում է դրանց բովանդակության ճշգրիտ վերարտադրումը, այսինքն՝ անհասկանալիի թարգմանությունը և անհասկանալիի բացահայտումը: Դա ընդհանրապես ճիշտ է արձակ բնագրերի համար: Բայց երբ բանը հասնում է պոեզիայի, այսպես կոչված, բանասիրական թարգմանությանը, միշտ էլ զգում ես լոկ բովանդակային թարգմանության վնասակարությունը, քանի որ երբ տեսնում ես, որ թեկուզև իմաստի վերարտադրման առումով մանրախնդրորեն հավատարիմ ցրոնք է դարձել այն, ինչը միաձուլվ էր, պարզորոշ զգում ես, որ այստեղ ստեղծագործական աշխատանքի փոխարեն պարզապես իրականացվել է ավերիչ աշխատանք: Կարծում ենք, որ պոեզիայի բանասիրական թարգմանության արդիական ըմբռնումը միաձուլվում է բնագրի գեղարվեստական մեկնաբանությանը, հասկացություններ, երբ ոչ միայն գեղարվեստորեն, այլև ըստ կարելիության ճշգրիտ է վերարտադրված բնագրի պոետիկան:

Այլ կերպ ասած՝ խոսքն այն մասին է, որ բանաստեղծ-թարգմանիչը թարգմանության մեջ ստեղծի ոչ թե դեպի լոկ թարգմանության լեզուն հակվող ինչ-որ քմահաճությունը իր իսկ հորինած գեղարվեստականություն, այլ այնպիսի գեղարվեստականություն, որը խարսխված լինի գեղարվեստապատկերային ստեղծարար մեկնաբանության վրա:

Անտարակուսելի է, որ բնագրի պոետիկայի իմացությունը և մեկ ուրիշ լեզվով և ուրիշ պոետիկայի միջոցներով նրա տարրերի վերակերտման արվեստին տիրապետելը բանաստեղծ-թարգմանիչ պրոֆեսիոնալ

վարպետության անհրաժեշտ բաղադրիչներն են: Նման աշխատանքը «տաղտկալի» կարող է թվալ միայն նրան, ով երբեք չի թարգմանել բնագրից: Իրապես դա ավելի «տաղտկալի» չէ, քան, դիցուք, գործիքի տեխնիկական տիրապետումը երաժշտի կողմից: Բանաստեղծ-թարգմանիչ տեխնիկան, նրա պրոֆեսիոնալ վարպետությունն ու «ձեռնհասությունը» պետք է ներառեն ոչ միայն ուսուսական բանաստեղծության (ստիխ) տիրապետումը, այլև երկու հարաբերվող լեզուների զուգորդվող պոետիկայի իմացությունը:

Նահապետ Քուչակի «հոգու դիալեկտիկան» պահանջում է թե՛ դիալեկտիկական համատեղումը գրեթե անհամատեղելիի հետ (հիշենք Մարշակի հայտնի պարագրքը)՝ թարգմանության մեջ բանաստեղծության (ստիխի) ազատ վերստեղծումը և թե՛ զուգորդվող պոետիկայի իմացությունից անազատ բնագրի գեղարվեստական առանձնահատկությունների վերստեղծումը: Բայց սա, հասկանալի է, առայժմ բանասերի ու բանաստեղծ-թարգմանիչ սոսկական երազանքն է՝ բանասիրական ու գեղարվեստական հղացումների և խնդիրների «հարազատացման» մասին: Եվ, անշուշտ, բոլոր այս բանասիրական «խորամանկումները» փլուզվում են բնագրի լեզուն չիմանալու պարագայում:

Եվ այդուհանդերձ, կարդալով Նահապետ Քուչակի բանաստեղծությունների տողացիները և դրանց բանաստեղծական թարգմանությունները, անկարելի է չհանձնվել նրա բանաստեղծությունների երաժշտությանը և բովանդակությանը երաժշտականությանը «պարտվելու» գնով, թեկուզ դրանք «քոնը» դարձնելու, դրանց շփվելու գայթակղությանը, անգամ գիտակցաբար ոխկի դիմել՝ թույլ տալով ինչ-ինչ անկատարություններ, որոնք անխուսափելի են, եթե հնարավորություն չունես ինքդ կարդալ Քուչակին: Այստեղ բանասերը պարտվում է բանաստեղծ-թարգմանչին: Այսպես է կատարվում բանասերի «մեղսագործությունը», որն առժամանակ մոռացել էր իր անսահման հարգանքը առ բնագիրը և իրեն թույլ է տվել ընթերցել այն իր իսկ կատարած թարգմանություններով: Դրանք նախորդող գործի բնագրերն էին: Հավանաբար սա նույնպես դիալեկտիկա է... Այնուամենայնիվ, փորձելով մի քանի հայրեն թարգմանել տողացիներից, թեև դրանք կատարել է բարձրակարգ բանասեր Լևոն Մկրտչյանը, չգիտեմ՝ հնչում է արդյոք Քուչակը ուսերեն բանաստեղծական բնագրում:

Լենինգրադ (Ս. Պետրբուրգ)

Առն Մկրտչյանին ուղղված
1959 թվականի հոկտեմբերի 26-ի նամակից

Թարգմանում եմ Քուչակ՝ Պետհրատի համար՝ ոչ լրիվ, որքան ընտրել էի: Որոշ հայրեններ շուտով կտպագրվեն «Լիտերատուրնայա Արմենիայում»:

Ես Քուչակին ընկալում եմ ոչ թե իբրև «սիրո երգիչ», ինչպես Հայաստանում ընդունված է եղել մինչ այսօր, այլ ինձ թվում է՝ նա գլխավորապես մտքի բանաստեղծ է՝ ուղղամիտ, առնական, ժողովրդական, երբեմն հասարակարգի անարդարությունների դեմ պայքարող, երբեմն նույնիսկ ինչ-որ շահով աթեիստ: Այդ ամենը ես նկատել եմ նրա բանաստեղծություններում: Նրանցում չկան Սայաթ-Նովայի և շատ ուրիշների քաղցրությունն ու կանաչիությունը, նրանցում կան հստակություն, իրատեսություն, և նույնիսկ նրա սերը «քաղցր-փարթամ» չէ, այլ ժողովրդական, մի փոքր կոպիտ, շատ է զսպված հումորը:

Վախենում եմ, որ իմ Քուչակը չեն համարի սովորական Քուչակ, բայց համոզված եմ, որ նրա ընկալման մեջ ես իրավացի եմ, և ոուս ընթերցողին այդպես նա ավելի հոգեհարազատ կլինի, քան նախորդ Հատընտիրների թարգմանություններում, էլ չենք խոսում Ստեփանի թարգմանած գրքույկի մասին:

Աշխատում եմ նրա վրա մանրակրկիտ ու վաղուց:

Մեջ է բերվում Վ. Զվյագինցևայի «Խոնարհվում եմ Երևանի և Արարատին...» գրքից: Ներածական հոդվածը, կազմույթը և ծանոթագրումը Յու. Խոչոյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1998, էջ 153):

«Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածից

...Ես չեմ կարող շասել այն մասին, որ Մեսրոպ Մաշտոցի մեծ գործն անձամբ ինձ համար աղբյուր է անսահման ուրախության և լուսավոր թախծի: Զէ՞ որ այդ նրա շնորհիվ ես իմացա և սիրեցի Նահապետ Քուչակ, Աբովյան, Նալբանդյան, Սայաթ-Նովա, Թումանյան, Վահան Տերչյան, Իսահակյան և մյուս իմ ժամանակակիցներին: (Նույն տեղում, էջ 124):

ՄՈՒՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ԵՐԶԱՆԿԱԳՈՒՅՆԸ

Մարդկությունը գրեթե չգիտի անցյալի մեծ բանաստեղծների կենսագրությունները: Հոմերոսը և Շեքսպիրը, Մարցիալիսը և Խայամը, «Իզոբի գնդի մասին»-ի հեղինակը և Ռուսթավելին չեն թողել կենսագրություն իրենցից հետո: Միայն՝ բանաստեղծություններ: Նահապետ Քուչակի՝ Հայաստանում լույս տեսած հայրենների գրքի նախաբանում քննադատ և գրականագետ Առն Մկրտչյանն անվանում է դա «ամենից երջանիկը բոլոր մոռացություններից»: «Մնում է այն, որ գրված է, մնում է ամենահավաստին», — գրում է նա: Այո՛, Հայկական Վերածնության բանաստեղծների փաղանգից նրբագույնի՝ Նահապետ Քուչակի ճակատագիրը մինչև այսօր առաջ է բերում վեճեր և ենթադրություններ: Բայց նրա բանաստեղծության ճակատագիրն անվիճելի է. Քուչակի ընթերցողների շրջանակն այժմ ընդարձակվել է՝ հասնելով միլիոնների:

Նստում Գրեթե կողմից կատարված քուչակյան թարգմանություններն ազատ, այժմեական հնչողություն ունեցող ոուսական բանաստեղծություններ են: Նրանցում չկան այն զարգատարրերը, որոնք բնորոշ են արևելյան բանաստեղծության թարգմանություններին: Գրեթե առաջարկում է ոուսերենի համար ոչ թե բառեր և պարագաներ, այլ քուչակյան կերպարներ: Այդպիսի փոխակերպումը կարելի էր անվանել ազատ թարգմանություն, եթե շլիներ դարաշրջանի հրաշալի զգացողությունը, Քուչակի աշխարհը, նրա քնարական հերոսի զգացմունքների նրբերանգները, արվեստի բնույթի հասկացողությունը՝ հին և պարզ:

էրենկ ես անո՛ր կու տամ,
որ առեր իւր եարն է փախեր,
Ոնց որ ըզկամուրջն անցեր,
չուրն ելեր, զկամուրջն է տարեր.
Ձընիկ-եղեմնիկ եկեր,
զուովընուն հետքն է կորուսեր.
Առեր, ի պաղշան մըտեր,
ցորեկով զղընչիկն է պագեր:

Թվում է, թե Քուչակի հայրենները սիրային զգացմունքի անվերջ տարբերակայնացումներն են: Միայն սեր, բաժանում, հանդիպման երազանք, անպատասխան կրթի դառնություն: Այո՛, մեծ բանաստեղծը միայն այդ մասին է գրել: Եվ, այնուամենայնիվ, անցած կյանքի կոնկրետ գծերը խտացված են նրա բանաստեղծություններում, պահպանված՝ նրանց միջոցով: Դա Քուչակի հայրենները դարձնում է պատմաբանի ուսումնասիրության առարկա: Բայց ամենից հետաքրքիրն այդ սքանչելի բանաստեղծություններում Քուչակի քնարական հերոսի անհատականության գծերն են, նրա ազատությունը, ուժը և համարձակությունը, նրա դիտողականության շրջանակը, կրթվածությունը, վարվեցողության և գեղագիտական կատարելատիպերը:

Գրեթե թարգմանությունները պահպանել են Քուչակի բանաստեղծության ևս մեկ որակը՝ նրա առասպելայնությունն ու կախարդանքը: Ասում են, թե միջնադարյան հայերը մեռնողի զլխին կարդում էին Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծությունները: Այդ դեպքում արժեք Քուչակ կարդալ սիրահարների զլխին՝ իբրև թովչանք, աղոթք՝ երջանկության հրաշքի համար, որի կորուստը հավասար է կյանքի կորստին:

Խօշ եա՛ր, դու հերի՛ք արա.
քու սիրուզ հոգիս կու քակի.
Արեկ յայլ աշխարհ երթանք,—
այս աշխարհ մեզի շքիտի.
Երթանք, յայն աշխարհ կենանք,
որ անվախ կենանք ալանի.
Քանի՛ տեղս ահով կենանք
ու դողանք. թէ ի՞նչ կու լինի:

Քուչակի հայրեններին նվիրված իր նախաբանում Լևոն Մկրտչյանը պատմում է հայկական մի սովորույթի մասին՝ իբրև սիրո նշան՝ խնձոր նվիրելը: Խնձորը մյուս ժողովուրդների մեջ իմացության խորհրդանիշն է՝ փոքրիկ մոլորակ: Խնձորը հարազատության խորհրդանիշն է, խորհրդանիշը՝ խաղաղության: Քուչակի խնձորենին այժմ աճում է ուսական բանաստեղծության այգում, նրա պտուղները՝ հայրենները, Հայաստանը նվիրում է ուս ընթերցողին:

ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՍԻՐՈ ԱՅԳԻՆ

Եվրոպայի ուկրաինացիների «Հատիկներ» ամսանախի գրադարանում (Փարիզ, Լիով, Ցվիկաու, 1999 թ.) հայտնվել է Նահապետ Քուչակի «Հարյուր ու մեկ հայրեն կամ Մուտք այգին» գիրքը՝ Ուկրաինայի Տ. Գ. Շևչենկոյի անվան պետական մրցանակի դափնեկիր, նշանավոր բանաստեղծ Իգոր Կալինեցի ուկրաիներեն թարգմանությամբ:

Այդ թարգմանության գեղարվեստական արժանիքները առանձին քննության նյութ են: Իր աշխատանքն Ի. Կալինեցը (ինչպես ինքն է գրում առաջաբանում) չի համարում թարգմանություն, այլ վերաշարադրում. «Վերաշարադրման ուժովն ու երաժշտականությունը կախված են այն տրամադրությունից, որ պարտադրել է տողացին, այլ ոչ թե բնագրի երաժշտականությունը»:

Հայտնի չէ՝ ինչ ճանապարհով է 80-ական թթ. վերջերին քաղբանտարկյալ Ի. Կալինեցի մոտ հայտնվել Նահապետ Քուչակի «Հազար ու մեկ հայրեն» (Երևան, 1975) հատորյակը՝ Լ. Մկրտչյանի առաջաբանով և ռուսերեն տողացի թարգմանությամբ: Նշանակալից է այն փաստը, որ բազմադարյան պատմության ընթացքում ոչ մի դեպք չի մտալել հայ և ուկրաինական ժողովուրդների միջև եղած հարաբերությունները: Աշխարհի երկու հնագույն քրիստոնյա ժողովուրդների թշնամիներն ընդհանուր են եղել, նման են եղել և նրանց պատմական ճակատագրերը: Ահա ինչու է 1879 թ. Քերովբե Քուչնեբյանը թարգմանում Տարաս Շևչենկոյի «Կտակը», իսկ Հովհաննես Թումանյանի սեղանին մշտապես դրված է եղել շևչենկոյան «Կաբալարը»: Ուկրաինայի հեղափոխական բանաստեղծ Պավլո Գրաբովսկին 19-րդ դ. վերջերին թարգմանում է Ռաֆայել Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը»: Իսկ նոր ժամանակների ուկրաինական մեծ բանաստեղծ Վասիլ Ստուբը աքսորավայրում երկու նորմա էր կատարում՝ իր և դժբախտության ընկերոջ՝ հայ այլախոհ Ռազմիկ Մարկոսյանի փոխարեն, որպեսզի վերջինս կարողանա խուսափել կարցերից:

Լվովցի բանաստեղծ Իգոր Կալինեցը 80-ական թթ. վերջերին աքսորավայրում թարգմանել է Նահապետ Քուչակի սիրո և պանդխտության հայրենները: Հայ հանճարեղ բանաստեղծի ոճը հուզում է մեր դարի ուկրաինացիներին այնպես, ինչպես հուզել և հուզում են հայ ընթերցողին հարյուրամյակների ընթացքում:

ք. Ստրի, Լվովի մարզ,
Ուկրաինա
6. 10. 2000 թ.



ԱՅՐԵՆՆԵՐ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Արդեն լրանում է Նահապետ Քուչակի անվան և ստեղծագործության գրավոր հիշատակությունների, հրատարակությունների և, մանավանդ, անհատականության մասին բացված վեճերի ու քննությունների շուրջ 130 տարին:

Սկսած 1870 թ. Ղևոնդ Ալիշանի հիշատակումից՝ ծավալվել է բուռն հետաքրքրություն:

Երջանկահիշատակ Արիստակես Տեկանցի «Հայերգ»-ից (1882 թ.) հետո Կովկասում և Արևմտյան Հայաստանում սկսվում է բանասիրական մեծ գործ:

Մ. Աբեղյանը և իր աշակերտները կարգում են դասախոսություններ ու գրում հոդվածներ: Նույն ժամանակաշրջանում լույս է տեսնում Ա. Չոպանյանի «Դիվանը»: Հետևում են բազմաթիվ հրապարակումներ, թարգմանություններ և հոդվածներ, որոնք մեծ արձագանք են գտնում հայ և օտար ընթերցողների մեջ: Հայերեն և օտար լեզուներով լույս են տեսնում բազմաթիվ ուսումնասիրություններ:

1940 թ. լույս են տեսնում Արշակ Չոպանյանի կազմած և խմբագրած «Հայրեններու բուրաստանը» և Մ. Աբեղյանի «Գուսանական ժողովրդական տաղեր» գրքերը: Եթե առաջինը անվերապահորեն ընդունում է Քուչակի անհատականությունը և պոեզիան, ապա երկրորդը, չժխտելով հայրենների ստեղծման անհատական ակունքները, վիճելի է համարում Քուչակի հեղինակային պատկանելիության հարցը:

Այս գիրքը ցույց է տալիս, որ հայ, ռուս և եվրոպացի հեղինակների բացարձակ մեծամասնությունն ընդունում է հանճարեղ բանաստեղծի անհատական մեծությունը համաշխարհային գրականության մեջ: Եթե դրան գումարենք դեռ 16-րդ դարից եկող հայկական ավանդությունները, զրույցներն ու արձանագրությունները, պարզ կդառնա ժողովրդական հիշողության և համաշխարհային գրական կարծիքի համերաշխությունը...

Մենք կատարել ենք սոսկ որոշ ընտրություն՝ ժողովածուն ազատագրելով պարզունակ նմանություններից, անավարտ հատվածներից: Բացի այդ, արել ենք թեմատիկ և ստեղծագործական անհրաժեշտ խմբավորումներ: Կազմելու ընթացքում օգտվել ենք Ա. Տեկանցի «Հայերգ»-ից, Ա. Չոպանյանի «Դիվան»-ից, «Հայրեններու բուրաստան»-ից, որոշ շափով նաև Մ. Աբեղյանի «Գուսանական ժողովրդական տաղեր»-ից, մանավանդ որ դրանց մեջ կան նաև որոշակի ընդհանրություններ:

ԿԱԶՄՈՂՆԵՐ

Քան զսէրն այլ քաղցրիկ պտուղ
Ի յաշխարհս շաւտամ թէ լինի
Շէքէրն նշով շաւղած՝
Մօտ ի սէրն է դառն ու լեղի.
Զհամն ալ առի ես այլ.
Սիրոյ տէր եղայ հետ քեզի.
Սէրդ ալ իմ սրտիս դու տուր,
Քո սիրուդ եմ ճորտ ու գերի:

Երբ սէրն ի յաշխարհ եկաւ,
Եկաւ յիմ սիրտըս բնակեցաւ,
Հապայ յիմ սըրտէս ի դուրս
Ի յերկրէ յերկիր թափեցաւ.
Եկաւ ի գլուխըս ելաւ,
Ի յըղեղս ելաւ թառեցաւ.
Յաշխարհս արցունք ուզեց.
Նայ արիւն ի վայր վաթեցաւ:

Հառչեմ նայ կուգայ արիւն՝
Աղուորին իր շատ արեւուն,
Հառաչն ի յերկինքն ելել՝
Երկընուց ի վար կուգար ձիւն.
Ամռով ձիւն ո՞վ է տեսել,
Որ կուգայ ի մանուկ մարդուն,
Զգիտեմ թէ ի՞նչ մէն կուգայ,
Թէ կուգայ հաւսար ամէնուն:

Այս ծովական գիշերս ի բուն՝
Ես երկու շրջան մանեցի,
Խօշ եարս այլ ի միտս ընկա՝
Թէզ մ'ելայ զշահրաս վերուցի
Փարշիկ մ' այլ անուշ գինի,
Առի խօշ եարիս դուռն գնացի,
Խօշ եար, զդուռն բա՛ց,
Ջիւն եկեր, ոտվիս կու մրսի:

Ջուր գլգլալէն կուգաս,
Գետի թորակնէն կուգաս,
Երթաս այդ ձորերդ ի վայր,
Ջայնդ կայ ու դուն շերևաս.
Գիտեմ սիրու Տէր ես դուն,
Օտար աշխարհ կու գնաս,
Երթաս ու սիրուդ հասնես,
Գիշերն ի քուն չի լինաս:

էրնեկ ես անոր կուտամ,
Որ առեր իւր եարն է փախեր,
Ոնց որ զկամուրջն անցեր,
Ջուրն էլիւր զկամուրճն է տարեր.
Ջնիկ, եղեմնիկ եկեր,
Ջոտվընուն հետքն է կորուսեր,
Առեր ի պաղչան մտեր,
Յորեկով զգընչիկն է պագեր:

Յայդ լեռնէդ ի վայր գայի,
Կանչեցի, թէ՛ «Յո՛ւր կայ կանանչ»:
Մէկիկ մ'այլ ինձ գայն ասաց.
— Սար ու ձոր ամէնն է կանանչ.
Ով որ սրտով սէր ունի,
Ասի խօշ եարիս դուռն գնացի,
Ով որ սրտով սէր չունի,
Սիրտըն է սեւ, երեսն է կանանչ:

Ա՛յ իմ նշենի ծառիկ,
Մաղկեցար ու դարձար ի նուշ,
Բերանդ է աղուշ մաղուշ,
Պրոկներդ է արմաւ ու նուշ,
Ջայախդ (զարաղ) որ արփիդ ունիս,
Դու խմէ, որ ասեմ անուշ,
Պագնեմ գայդ բերնիդ բոլորն,
Որ գինուցն հոտ գայ անուշ:

Աշուն էր, եղաւ գարուն,
Ա՛հ, քանի՞ կենանք մեք ի տուն.
Եկէք որ պաղչան մտնումք
Ու խմենք հետ ծառ շքերուն.
Պլպուլն ի վարդին սիրուն
Համբերէ զինչ մանչն ի գինուն,
Նստեր ի վերայ ճղին՝
Սաղմոսէ ինքն տունէ տուն:

— Իմ բարձրագնաց լուսին,
Շատ բարե՛ւ տար իմ կիւզէլին:
— Զբարեւո՞ց ես ի ո՛ւր տանեմ,
Զեմ գիտեր ըզտունն կիւզէլին:
— Գնա ի վերայ թաղին,
Բարձր պատ ու ծառն ի միջին.
Նստեր ի ծառի շքին,
Կը խմէ իր լուրջ ապիկին,
Խմէ ու հայրէն կ'ասէ.
Թ' «Ի՛նչ անուշ է սէրն ու գինին»:

Մահալօքս ի վայր կուգի,
Տեսայ դոնակ մ'ալ ի բաց,
Մտայ ու բարեւ տուի
Նա տեսայ իմ եարն ալ ի հաց.
Կթխակ ի գինով լեցած
Իմ եարին առջեւն է դրած.
Իմ եա՛ր, խըմէ՛ իմ դիմաց,
Որ ելնէ հոգիս քո դիմաց:

Մահալօքս ի վար կուգի՝
Նա տեսայ սիրեցի զնա
Կանգներ էր սելվի նման
Իր ճոհար անձկանց ի վերայ,
Մատներդ է մոմի նման,
Ուներդ է թուխ ամպի նման.
Աչերդ է ծովուն նման,
Աշխարհս չկայ քեզ նման:

Սոխախովդ ի վար կուգի,
Լուկ մէկ մի ուշիկ ձայն էած,
Դառնամ ի յետիս նայիմ,
Խօշ եարս է կանգներ՝ շար շապկանք,
Զլաշկիկն թուլ ու մուլ կապեր,
Զկէս ճակտին թողեր է ի բաց,
Թուխ աչուին ծարուր քաշեր,
էդ քաֆրիկդ ելեր յօրինաց:

Եկին ու բերին խապար՝
Թէ ելեր քո եարն ու կուգայ.
Եկէք մեք ի դէմ երթանք,
Որ նորա սիրտն չի մընայ.
Պագնեմք զիր կարմիր երեսն
Որ աշխարհս չէ ի գին նորա,
Առնումք ի ոտուց փոշուն
Ու քաշեմք աշվիս թութեայ:

Փոքրիկ բուրբիկ դոնակ,
Որ ի քէն ծագեց լուսնակ,
Քո մէջքդ է քան զուռ բարակ,
Քո ծրծերդ ի մէջ բարունակ.
Իմ եա՛ր, երբ զայդ ինձ ասիր,
Դու ապրի՛ս հազար ժամանակ.
Ծա ալ ի աւուրս ի վեր,
Ի ծոցոյս առնեմ քեզ ճարակ:

Պաղչայ մի տրնկեր եմ ես,
Քէ ի՛նչ աղէկ մորճեր կայ ի ներս.
Սնուցի ու ի հաս բերի,
Խլեցին զայն, կուլամ ես.
Ջէտ մանկակորուստ կաքաւ
Ի լեռներն ի վար կուգամ ես.
Լսեր եմ ակնատ ունիս,
Բեր լարէ՛, գամ ընկնիմ ի ներս:

Ձիմ հարն ի գնալ տեսայ,
Որ կ'երթար ի ճամբադ ի վար,
Մանտր քայլափոխ կ'առնէր,
Կու քաղէր ծաղիկ նունուֆար,
Ամէն հանգչելու տեղիկ՝
Երեսին դնէր ու կուլար.
Կուրնա՛ր շարկմնուն աշուին,
Որ կու պահեն քեզ յիսնէ օտար:

Երկինք որոտաց դողաց,
Աստղն իսկի ի տեղ շմնաց.
Իմ եա՛ր, երբ յիսնէ ելար,
Բիւր հազար ծաղկունք ի հարաց.
Գրեմ ես բարակ թղթիկ,
Ուղարկեմ շատ պատգամ ի լաց,
Որտեղ ես՝ բարով կացի՛ր,
Քո սիրած հարն շմոռանաս:

Կարմիր ու ճերմակ երես,
Քանի՛ մի դիմ սիրտս արունես.
Անցնիս թուխ ամպոյն ետեւ,
Ամպու գոլ առնես զիս էրես.
Քանի՛ զայս էրածս էրես,
Առ քէֆին ու դիր զիս ի ներս,
Հեռի քեֆինն ի քենէ,
Հանց ծոցս արեկ մուտ ի ներս:

Քո սիրուդ մտիկ արի,
Նա զէտ նետ ի շարխէն ելաւ,
Ես անմեղ կանգնած էի,
Եկաւ իմ սիրտս գամուեցաւ.
Մանկո՛ւնք, ձեր արեւնուդ ասեմ,
Այս նետիկս որ յիս գամուեցաւ,
Շուտով դեղ ու ճար արէք,
Որ շասեն թէ յանկի մեռաւ:

Մտիկ իմ հարին արէք.
Ձինչ հագեր է ամէնն է կանանչ,
Հագեր գոյնզգոյն կապայ,
Կոճակ շարեր ու օղակն է կանանչ,
Առեր ու պաղջան մտեր,
Ջուր կերթայ եզերն է կանանչ.
Մտիկ ծառերուն արէ՛ք,
Մառն ծաղկեր տերևն է կանանչ:

Գիտես որ դուն պարծենցար
Թէ՛ «Ճերմակ ծոցս քեզ ծառայ».
Յետեւ փոշիման եղար.
Խրատն ո՞վ երեստ, մէկ ասա՛.
Ինձ խիփն ու ղուսայ կուգայ՝
Քո ծոցուդ այլ մարդ տիրանայ.
Պագնէ զիմ պագած տեղիքն,
Լոկ դնէ զերեսն ի վերայ:

Հա՛յ իմ սերկեւիլ մորճիկ,
Յի՛նչ ատեն էիր սիրելու.
Զար փուշն է ի քեզ պատած,
Որ շկայ ճարակ մտնելու.
Զար փուշ պատողին ճկրուն՝
Ես հագնիմ ճաղան կռու,
Գամ մտնում ու վարդ քաղեմ,
Թող հոգեկս ի տեղն ելնու:

Արեգակն է քո ստեղծուած,
Լոյս կուտայ ամէն ալամիս,
Ասեն թէ կաթով է շաղուած
Այդ ճերմակ ծոցդ որ ունիս.
Մշկին փարուարիշ կուտայ
Այդ անուշ հոտիկդ որ ունիս,
Զպաքրին քան որ դու ունիս,
Որ յանգու անուշ կու խօսիս:

Ա՛մ, քանի՛ ու քանի՛ ասեմ
Թէ՛ «Աշվիդ ծարուր մի՛ ընուլ,
Ու զայս իմ կարմրուկ արիւնս
Ատ ճերմակ շլինքդ մի՛ առնուլ».
Գնալ ու գնալ կ'ասեմ,
Այդ քո շատ ի սէրդ շի թողուլ.
Թէ՛ նուշ թէ շաքար կ'ուտեմ,
Առանց քեզ շի երթար ի կուլ:

Բան մի դալատ արի,
Որ օձուն ձագն սիրեցի.
Ես վստահութիւն արի
'ի որ օձուն դուռն գնացի.
Օձուն մարն ալ դուրս վազեց,
Զիս նենգեց. որ նստայ լացի
Արժան եմ այս լացիս,
Որ օձուն եղայ սիրելի:

Զայդ պագդ որ ի քո բերնէն
Դու տուիր քո սրտի կամով,
Հանցեղ անուշիկ պտուղ,
Ոչ ցամաք երկիր կէր և ո՛չ ի ծով.
Նման էր այն պտղոյն,
Որ Ադամ կերաւ խաբանօք,
Կերաւ ի դրախտէն ելալ՝
Ե՛ս ի քո ծոցոյդ կարօտով:

Սրտիկս է խալկին եղեր,
Զօր զքո ղուսան կու եփէ,
Անձիկս է շոր փայտ եղեր,
Ու զկրակն ի վառ կու պահէ.
Տեսեր եմ որ միսն եփի,
Նա զկրակն դադրեցունէ,
Թողեր միսն զիր ոսկորն,
Դեռ ի կրակն փայտ կու ձգէ:

Ա՛յ իմ աննման,
Մայրն չէ բերեր քեզ նման,
Աչերդ է ի ծով նման,
Ու ունքերդ ի թև ծիծրոնկան,
Այդ քու աչերուդ շալֆուն,
Մէկ ամպէր Մոլթատ Խորասան,
Ունքերդ է կամար կապեր,
Ու կերթայ ի Մսրն թալան.
Շատ ու շատ վաճառ արեր,
Շատ խօճայ ու շատ պազրկան,
Դեղներ եմ խնկիդ նման,
Ու առեր եմ գոյն զաֆարան.
Զգիտեմ թէ քո սէրդ արեր.
Թէ եկեր է օրս մահուան:

Հիւանդ եմ ի քո սիրուդ,
Ա՛ռ խնձոր արեկ զիս ի տես,
Արե՛կ նիստ ի բարձիս վեր,
Ու ձեռքդ տար ու զիմ սիրտն տես.
Զիմ ցաւուն տեղն դու զիտես,
Ինձ օտար հէքիմ չի բերես,
Թէ նեղէնայ դեղ արա՛,
Թէ չէ լից զնոր սէրդ ալ ի ներս:

Տեսայ զիմ հոգւոյն հոգին,
Զարդարուեր ու կերթար ի ժամ,
Դարձաւ ու ինձ ճուղապ երես,
Թէ ո՛ւր կերթաս, քո ժամդ է հարամ.
Դարձիր ինձ պագիկ մի տո՛ւր,
Ահա ժամ ու շատ մի քարամ:

Ա՛յ իմ նունախալաս,
Որ եկիր ի մեր մահալլաս,
Եկիր ու նոր սէր բերիր,
Լուկ լցեր զկրակն քի վրաս.
Երթամ աղաչեմ զԱստուած,
Երբ եկիր նէ այլ չերթաս,
Զերեսդ երեսիս դնեմ,
Որ զեկած ճամբադ մոռանաս:

Այս գիշեր լերանց բարձանց,
Մաղկունանց ի մէջն եմ քուն,
Իմ եարն ի վերեւ գլխուս,
Կու խմէ ես անհոգ ի քուն.
Գլխարկս ալ ի վեր կալի,
Լուկ թուա նման կաքաւուս:
Թւիկ շահէնի առի,
Լուկ հասայ ի յեզր ծովուն,
Հասայ շհասայ սիրուս,
Վա՛յ հազար մօրս բերելոյն:

Գիշերս ես ի քուն էի,
Քունս ի ներս սրտիկս էրեցաւ,
Սկին ու բերին խապար.
«Քո սիրած եարն զքեզ մոռցաւ»:
Մանկտիք, ձեր արևդ ասեմ,
Լսեցի լեզուս կապեցաւ,
Արցունքս ի յերեսս ի վար
Ջուր կերթար, նայ արին դարձաւ:

Իմ եար բարձրագնայ լուսին,
Յո՛ւր կ'երթաս գիշերդ անհուն.
Շատ յերդիք ի վար հայիս,
Կու տեսնես շատ կիզէլ ի քուն.
Եւ զկոճկիկն ալ արծակ արեր,
Լոյս դիպեր ի մէջ ծրծերուն,
Շառաւիղ յերկինս տուեր,
Խաւարեր լոյսն աստղերուն:

Խիստ եմ կարօտցեր իմ եար,
Դուն աժես՝ որ կարօտանամ,
Ո՞վ որ զքեզ ի յիս բերէ.
Թէ զհոգիս ուզէ նա կուտամ.
Քանի որ ապրեր եմ
Նա քաշեր եմ շատ տէրտ ու դամ,
Զի՛նչ շահ իմ շատ ապրելոյս,
Երբ ի քէն կարօտ կու կենամ:

Իմ եար, խղճայ քո գերույդ,
Քո գերուդ մէն մէն կենալուդ,
Գաղտնի, ալանի լալուս,
Վախեմ թէ ելնում աշերուս.
Լսեր եմ որ վարդ ունիս.
Ուղարկի տէստէ մի գերուս,
Պագնեմ-աշերուս դնեմ,
Որ դադրի աշերս ի լալուս:

Իմ սիրտս ի քո վառ սիրուդ,
զէտ աշնան դազէլ կու դողայ,
Արտսունք ի յերեսս ի վեր,
Զէտ զարնան անձրև կու ցողայ,
Հոգիս ի յիսնէ ելաւ,
Մէկ մի քո ծոցոյդ ճար արա՛,
Ծոցիկս է ծոցիդ սովոր,
Այլ ընդ ո՞ր երթայ մէկ ասա՛:

Յո՛ւր էի՞ր, ուստի՞ եկիր,
Անժանօթ, ու զիս սիրեցիր,
Զկրակն ի թէզնիկդ ունիս,
Ի ծոցիկս ի վար վաթեցիր.
Զծոցիկս ալ քուրայ արիւր,
Լուկ զոսկին ի ներս հալեցիր,
Ոսկին ալ հալխայ արիւր,
Յիմ սրտին յականջն անցուցիր:

Այս աստնվորիս վերայ
Դու մատնի, ես ակն ի վերայ,
Դոր, որ պաղ աղբիւր մի կայ,
Դու կանանչ ես ցօղն ի վերայ.
Խնժոր ես ծառին ճղին,
Ես կանանչ թրփիկ ի վերայ,
Վախեմ թէ աշունն գայ,
Զքեզ քաղեն թուփս շորանայ:

Յայդ դաշտէդ ի վայր գայի,
Անարատ սրտովս դէպ ի տուն,
Իմ եարն ինձի դիպաւ,
Գոյնն շատ քան զբարկ արևուն.
Զոտկունքս ես արգել տուի,
Պագ մի առնեմ, երթամ ի տուն,
Իմ եարն ինձ ճուղապ երեստ,
Թէ կացի՛ր լինի իրիկուն:
Իմ հայրս ելնէ ժամ երթայ,
Անհաւատ մայրիկս չէ ի տուն,
Արե՛կ զքեզ ի ծոցս առնում,
Մինչ որ գայ լոյսն առաւօտուն:

Իմ եար, դու յերդիկն ի քուն,
Ծոցդ լոյս տայր աստղերուն,
Կամ ա՛ռ զիս ի ծոցդ ի քուն,
Կամ տէսթուր տուր երթամ ի տուն.
— Ո՛չ կանոնում ի ծոցս ի քուն,
Ո՛չ տէսթուր տամ երթաս ի տուն,
Հանցեղ երբերուն պահեմ,
Մինչ որ գայ լոյսն առաւօտուն:

Երկու եարուկ զիս կուզէ.
Զգիտեմ թէ ո՞րն է սիրուն,
Մէկն ցերեկուան արև,
Մէկն լուսին մութն գիշերուն.
Լուսին՝ չեմ սիրեր զքեզ,
Դուն սովոր ես խոր կենալուն.
Երթամ զարեգակն սիրեմ,
Որ ծագէ լոյսն առաւօտուն:

Ի՞նչ անեմ, կամ ի՞նչ լինիմ,
Կամ թէ ի՞նչ ունիմ կատարած,
Հա՛յ վա՛հ, իմ սիրած եարն,
Զէտ կատղած շուն զիս էխած.
Կանգուն մի դանակ ունէր,
Անողորմ սրտիս էած,
Ո՛չ ինքն Աստուծոյ վախեց,
Ո՛չ յիշեց օրիկ մի աղու հաց:

Ա՛յ իմ նօնօֆար ծաղիկ,
Այդ ջրին մէջն կու կենաս,
Զջուր քեզ պատճառ արիւր,
Ի սիրուն քան զուռ կողղամ.
Գամ զջուրդ ի քէն կտրեմ,
Որ դարէդ ի վեր շորանաս,
Յաչիցս քեզ առու հանեմ,
Զքեզ ջրեմ որ պայծառանաս:

Իմ բարձրագնայ լուսին,
չի տեսա՞ր զիմ եար Մշեցին,
էրէկ եմ տեսեր զքո եարն,
Ի յայգին Յակոբոսին.
Նստեր ի վարդի շքին,
Կու խմէր զկարմիր գինին,
Խմէր ողորմուկ կասէր,
Շատ բարև տարէք իմ եարին:

Այդ քո ստեղծողիդ համար,
Երբ քայլես զուներդ մի՛ շարժեր,
Այդ քո աշերուդ խնճերն,
Շատ մարդու արին է խմեր.
Խօշեար արևուդ համար,
Որբուկ եմ զիս մի՛ լացներ,
Տղայ եմ շեմ ի կենար.
Զիս ի քո կրակդ մի՛ ձգեր:

Պիպիւլն ի յեգին մտաւ,
Ի վերայ վարդին թառեցաւ,
Եբաց զիւր բարի բերան,
Եվ ասաց մինչոր լուսացաւ.
Վարդն ալ ի փշի միջին,
Սուտ ի քունէ զայն իմացաւ,
Խղզեց զիւր կանանչ շապիկն,
Զկարմիր մի շուտով հագաւ:

Մորճիկ մի երես բարև,
Իմ ամէն խոցս նորեցաւ,
Աստի կու սիրեմ զքեզ,
Իմ խօսից ճուղապ չի գտաւ.
Իարձաւ զայն ճուղապ երես,
Թէ ի՞նչ անեմ լեզուս կապեցաւ,
Քո սէրդ ի գլուխս ելաւ,
Ու ճիկէրու ի փորս եփեցաւ:

Նկին ու բերին խապար,
Պիւպիւրին թէ վարդն մեռաւ,
Պիւպիւրն ի վարդին սիրուն,
Սև ներկեց զշապիկն ու հագաւ,
Շուտով մի բերին խաբար
Պիւպիւրին թէ՛ վարդն եկաւ:
Պատուեց զիւր սևուկ շապիկին,
Խատուտիկ շուտով մի հագաւ:

Ա՛յ սարեր, ա՛յ ձորեր,
Գիտացէք, եար եմ կորուսել.
Ա՛յ քարեր, ա՛յ թփեր,
Աճապ ի ձեզ չե՞ եկել.
Ա՛յ քարէ կարմընջնի.
Ի ձեզ չե՞ անցել.
Զիս ի քուն թողեր
Նլեր գնացեր:

Սիրեմ զայդ սիրուն երեսդ.
Որ լուսին ի մօտն է գերի,
Պագեմ զայդ բարկուկ պոկունքդ,
Որ շէքէրն ի մօտն է լեզի.
Թուխ աչք ու կամար ունքերդ
Քան զժովն կու զարնէ ալի.
Բերնիկդ է ի շիշ նման,
Որ վարդին ջրովն է ի լի:

Աչկո՛ւնք, ծրարեմ ըզքեզ
Կրակով որ երթաս երիս.
Լեզո՛ւ, ա՛լ կտրեմ ըզքեզ
Սուր դանկով որ ա՛լ չի խօսիս.
Սրտիկս ա՛լ դանակ ածեմ,
Արիւնին մէջն թապլտիս:
— Երբ սապո ու համբեր շունիս,
Սիրոյ տէր ինչո՞ւ կու լինիս:

Քանի՛ ու քանի՛ կ'ասեմ՝
Մի՛ կենար դուն խամ լաթերով.
Գնա՛ ապրշում հագիր,
Որ նախշած է ոսկի թելով.
Արե՛կ լուկ առջեւս անցիր,
Լօք քալէ՛ քայլըդ համրով.
Յայնժամ ինձ աղտոթուիս
Քան զուռի որթն խաղողով:

Կարմիր ու կանանչ հագնիս.
Զէդ նըռան հատիգ նմանիս,
Այնժամ ինձ աղվոր թվիս,
Երբ ի ձեր դուռն կանգնիս.
Դուռն ալ կիսաբաց անես,
Յած հաջիս մանտր ծիծաղիս,
Աչօքդ ունովդ անես,
Զիմ տխմար խելքս կու տանիս:

Հա՛յ իմ մաղդ ուռի մորճիկ.
Չորանա՛ս թէ զիս մոռանաս.
Փուտ ու ճիճվի կեր դառնաս,
Թէ ծոցիկդ այլ մարդու բանաս.
Ահա քեզ գիշեր կուգայ,
Երագին դու գէշ տեսանես.
Ամէն առաւօտք լուսնին
Զինք թողուս 'ւ ի յիս դառնաս:

Իմ հին սէր 'ւ առջի յորդոր.
Իմ արեւ եւ իմ աստուոր.
Իմ մանկութենէ սիրած,
Մի՛ կենար հետ ինձ նենգաւոր.
Երթամ թուխ ու լուրջ հագնիմ
Ի սարերդ ընկնիմ սեւաւոր.
Զինչ ես եմ՝ թող դու լինաս.
Սիրտդ սեւ ի բազդէդ մուր:

Գիշեր ու ցորեկ կուլամ,
Աճափ իմ եարն կու լսէ՞,
Ա՛նչափ ողորմուկ կուլամ,
Աչերուս արիւն կու կաթէ.
Ա՛յ, իմ հեռացած եարէն
Ով ինձի խապար մի բերէ.
Հաշուէ զիմ ելած հոգին
Դարձուցեր, ինձի կու բերէ:

Ա՛մ, երեսդ է՞ր է դեղնել
'ի երեսիդ գունն գնացեր.
Գէ՛մ քո՛ մանչն չէ մեռել
Կամ օտար երկիր գնացեր.
Թէ ես լամ նա հաղ ունիմ.
Որ գիտեմ ինչ եմ կորուսել.
Կորել է իմ հոգուս հոգին,
'ի անհոգիկ ես եմ մնացել:

Քո ծոցդ է ճերմակ տաճար,
Քո ծըծերդ է կանթեղ ի վառ.
Երթամ ես ժամկոչ ըլլամ,
Գամ լինիմ տաճրիդ լուսարար:
— Գնա՛, ծօ՛ տղա տղմար,
Զի վայլես տաճրիս լուսարար.
Երթաս դուն խաղով լինաս
Ու թողուս տաճարս ի խաւար:

Քանի մարն զիս բերեր.
Քահանի շեմ խոստովաներ.
Ուրտեղ քահանայ տեսեր՝
Նա ծոքեր ճամփուս ու ելեր.
Ուրտեղ մէկ աղւոր տեսել.
Գիրկ ու ծոց 'ւ ի դէմ գնացեր.
Մոցիկն եմ ժամտուն արել.
Մըծերուն եմ խոստովանել:

Ով որ ճերմակ ծոց ունի,
Թող կապուտ շապիկ հագնի.
Կոճակն այլ արձակ թողու,
Ով տեսնու՝ սրտիկն արունի.
Երթամ աղաչեմ զԱստուած՝
Լեղակին հունտն հատնի.
Ոչ նա այլ կապոյտ հագնի,
Ոչ մանկան սիրտն արունի:

Այդ ո՞վ է որ երդիքս եկել
Որ օտար հողն կու սորայ,
Թէ իմն ես նէ վար արի,
Թէ օտար ծաղիկ նա՝ գնա՛:
— Ո՛չ քուկն եմ ի վար գալ,
Ո՛չ լերան ծաղիկ գնալու.
Եկեր եմ սիրուդ առեր,
Ո՛չ գալու եմ ո՛չ գնալու:

Ես աչք ու դու լուս, հո՛գի,
Առանց լուս՝ աչքն խաւարի.
Ես ձուկ ու դու ջուր, հո՛գի,
Առանց ջուր՝ ձուկն մեռանի.
Երբ ձուկն ի ջրէն հանեն՝
Ջուր մըն ալ ձգեն նա ապրի.
Երբ զիս ի քէնէ գատեն՝
Քանց մեռնիլ այլ ճար չի լինի:

Բազայ մի որդան փոկով
Կու որսար որսն ցորեկով.
Կաքաւ մի հազար փետրով էր
Նստել աշվին ճոթերով.
Կաքան ի բազան ասաց.
«Մի՛ որսար զորսն ցորեկով.
Ես չեմ ցորեկվան որսիկ.
Զիս որսա՛ մութն գիշերով:

Ամուր եմ քարիդ նման,
Որ մորճիկն ի յիս չի բռնի.
Բարձր եմ թուխ ամպիդ նման,
Որ ոչ ով ի յիս չի հասնի.
Աղեղն եղնենի լինի
Ու լարն ի վերայ գալենի,
Քաշողն քաջորդի լինի,
Հապա թէ իմ սիրուն հասանի:

Անցայ ու տեսայ իմ եարն
Ի վերայ խալուն նստած.
Ասի՛ «Կու սիրեմ զքեզ».
Նա ալ իր պոռունկն իխած.
— Կտրիճ, կու սիրե՞ս դու զիս,
Մի՛ աներ շատ խալիսի իմաց.
Թէ չէ նէ կ'ելնես գլխուդ,
Արեւուդ ու ալ շատ իրաց:

Փողոցովդ ի վար կուգի
Մուռումուռ հազար սօխախով,
Իմ հարս ինձ դէմս ելաւ
Հօք բարով երես հէճապով,
Գիրկ ածի ու պինդ պագի
Զիր աչերն ի խիստ կարօտով,
Կ'երթար ու կ'ասէր լալով
Թէ՛ «Ի խաղք եղաք ցորեկով»:

Մահալօքս ի վար կուգի
Նա տեսի լաթեր լրացած,
Ի յայն լաթերուն մէջէն
լրացած շապիկ մ'էր փրոած,
Իր կուրծքն է դալէմ քաշած
Ու թեզնիքն է մատնեհարած,
Ատոր տէրն ի յիս պիտէր,
Զիս հազար դէկան տա զնաց:

Մահալօքս ի վար կուգի,
Իմ հարին շունն զիս իխած,
Իմ հարն ի դունէն ի դուրս չէի՝
Մուրտառ՝, թող ըզնա ի բաց,
Դուն այլնորմէ ի՞նչ կ'ուզես,
Երբ նա մեր կրակն է վառած,
Թէ կանգուն ու կէս դանակն
Անողորմ ի սրտին էած:

Ես ան հաւերուն էի,
Որ գետինն ի կուտ շուտէի,
Թուշի երկնօքն երթի,
Թէ սիրոյ ակնատն շքնկնէի,
Ակնատն ի ծովուն միջին էր
Լարած ու ես չգիտէի,
Ամէն հաւ ոտօքն ընկեր,
Ես ոտօք ու թեւս աւելի:

Խօշ հար, դու հերիք արա՛,
Քու սիրուդ հոգիս կու քակի,
Արեկ յայլ աշխարհ երթանք,
Այս աշխարհ մեզի չպիտի,
Երթանք յայլ աշխարհ կենանք,
Որ անվախ կենանք ալանի,
Քանի տեղս ահով կենանք
Ու դողանք թէ ի՞նչ կու լինի:

Երէկ ցորեկով բարով
Տանէին մէկ հար մի ճորով,
Ըզնա ճորով է տարած
Կամ խարած է զինք դրամով,
Սէրն որ դրամով լինի,
Զինք էրել պիտի կրակով,
Սէրն խնձորով պիտի
Ու տրհէմ տրհէմ շէքերով:

Ահա նշանեցաւ երկինք
Ու գետինք հանց լուսանալու.
Իմ եարն ի ծոցուս ելաւ,
Լոք եղիր երես՝ գնալու.
Ձեռքունկս առաջ տարայ
Բռնելու հանց արգիլելու.
Ջերդումն ալ ի բերանն էառ՝
«Գնալու եմ, շեմ կենալու»:

Ասցի թէ՛ «Երթամ հեռու
Ու կտրի սրտիկս ի սիրու».
Ոնց որ գնացի հեռու,
Լօք դարձաւ կրակն ի նորու.
Ում կրակ պիտենայ,
Գայ տանի սրտէս վառելու.
Ում թէ որ շիք պիտենայ,
Շատ տանի զանձիկն էրելու:

Յաշխարհս ես ի ժուռ եկի,
Ա՛յ հոգեկ, որ այլ չի մընաց.
Ասցի թէ գտնում հանց եար,
Ա՛յ հոգեկ, որ այլ չէ սիրած.
Եկի հանց եարի մ'առի,
Որ սիրած է՝ ւ այլվի թողած.
Զի՛նչ շահ իմ զուր զատիլս,
Երբ այլոց ի ծոց ես պառկած:

Տեսայ իմ հոգուս հոգին
Ջարդարած ու բաղնելուայ.
Ես ալ ի դէմիկն ելայ՝
Նեղ սօղախ ու խիստ դալապայ.
Պէջան ալ ի վեր տարաւ
Ուներովն արաւ թէ՛ «Գնա՛».
Գնա ու գիշերն արի՛,
Որ ամէն դժարս դուրանայ:
Քեզ գիրկուծոց անեմ,
Պա՛գ հազար մինչ որ լուսանայ.

Մառ մի կայ նարինձ կուտայ,
Մառ մի կայ՝ նարինձ ու թուրինձ,
Ամէն ծառ պրտուղ կուտայ,
Թէ ուռին շիտայ նա համ ի՞նչ.
Շատ եար իր եարին լըսեր,
Թէ դու այլ լըսես նա համ ի՞նչ.
Շատ մարդ ի սիրուն մեռեր,
Թէ դուն ալ մեռնիս նա համ ի՞նչ:

Ես մեռնիմ ի քո վերայ,
Դու ըզք ծամըդ կըտըրես,
Կըտրես մաշալայ վառես,
Ձեռքդ առնուս ու զիս փընտըռես.
Կամ հողվերօքս անցանես,
Հետ լընուս զաշերդ ու թափես.
Գըրկիկ իմ քարիս ածես,
Ջապառած վէմըդ համբուրես:

Կարօտ կարօտովդ էի,
 Հասրաթովդ ի ժուռ կուզայի.
Անկարծ ինձ ի դէմս ելար
 'ի ես ատոր կուման շունէի,
Զինչ մէկ մ'որ ծարւած լինի
 Սւ ի պաղ աղբիւր հանդիպի,
Դընէ զդընչիկն ու խըմէ,
 Որ սըրտին թալուկն անցընի:

— Սուտ է, որ կ'ասեն, եղբա՛րք,
 Թ'ընտանի կաքաւ չի լինի.
Մէկիկ մ'ես երէկ տեսայ,—
 Ի՞ երնեկ է գիր տէրն որ ունի.
Իր օնքն էր դալմով քաշած,
 Ի՞ իր բերանըն շաքրով ի լի.
Զմեռելն այլ ի գիրկն առնու,
 Ի ծոցուն հանէ կենդանի:

Այսօր ինձ երնեկ տըւէք
 Քան զամէն օրերն աւելի.
Իմ հարս ալ ինձ հիւր երեկ,
 Երնեկ է գիս 'ւ երնեկ է լի:
Փըռեմ քեզ մախմուր խալի
 Ու բերեմ քեզ շատ հարիճնի.
Հընցկուն հարիճնի բերեմ,
 Որ ամէնն ի քեզ նըմանի.
Մովերդ քեզ գինի անեմ
 Ու զնաւե՛րրդ տօստօքանի:

Ո՞ւր էիր, ո՞ւսկից եկար,
 Քան զամէն ծաղիկ դու պայծառ.
Սկիր 'ւ ի հոգիս մըտար,
 Զես ի տար պահիկ մի դադար:
Սրտիս մէջն ի ժուռ եկար
 'ի ելնելու ճարակ չիզըտար.
Զարկիր ի գըլխուս վերայ
 'ի աչերուս ի վար թափեցար:

Հա՛յ իմ ճերմակ ծոց բազայ,
 Ճերմակ բոց ու ծինն ի վըրայ.
Քո բունդ է անտառ մորին
 'ի արծըին ահիկն ի վըրայ.
Երթամ քաջ արծիւ լինամ,
 Գամ կըռուիմ մինչ որ լուսանայ.
Թ'ապրիմ նա անուն հանեմ,
 Թէ մեռնիմ՝ հաշուեմ թէ շեղայ:

Այս աստընւորիս վըրայ
 Քանի քո ձայնիկըդ կուզայ,
Այլ աւազանի ծընունդ
 Զիսիրեմ երբ ըզքեզ ատեմ.
Մեռնիմ 'ւ ի յանդէնն երթամ,
 Քեզ ի հոն տանիմ թէ կարեմ.
Ի յանանցական հըրոյն
 Զիս դէմ տամ ըզքեզ խալիսեմ:

Գրնա՛ մի՛ նայիր ի յիս՝
Այդ խունի աշերդ որ ունիս.
Երէկ նայեցար ի յիս,
Նա հիւանդ եղայ քո գերիս.
Խղճէս ՚ւ արեմէս ունիս,
Թէ շինես ու գաս մօտ ի յիս,
Զերեսդ երեսիս դրնես՝
Զինչ-պիտոյ է աստընւորիս:

Գիշերս ես գինով էի,
Քիչ մի քուն կայր ի յիմ գլխիս.
Գըլուխըս դըրի բարձին,
Լօք եկեր խօշ եարն ի քովիս.
Երեսն երեսիս քրսեց
Ու գանգատ անէր իմ սրտիս՝
Մօ՛, դուն շե՛ս մի ամըշնար,
Սիրոյ տէր ՚ւ ի քո՞ւն կու լինիս:

Ճըրա՛գ, քեզ երեսեկ կուտամ,
Իմ եարին առջեւ կու վառիս.
Գէմ շատ մի ֆառահ է քո,
Իւր երեսն ի վեր կու նայիս:
Ճըրա՛գ, քեզ ականջ պիտէր,
Լըսէիր ըզիմ գանգատնիս,
Երթ՛իր իմ եարին աս՛իր,
Խըռով է՛ հաշտէր հետ ի յիս:

Իմ սիրտըս ճնճղուկ պիտէր,
Գար ի քեզ ու դառնայր ի յիս,
Յինէ քեզ խապար բերէր
՚Ի ի քենէ խապար մօտ ի յիս:
Իմ եա՛ր, քո արեւդ ասեմ,
Քեզի շատ սէր կայ իմ սրտիս.
Պըրէ՛ շամչցած դու քեզ,
Կու սիրեմ՝ որ ելնէ հոգիս:

Ելեր ես ու յուխտ եկեր,
Զերեսիդ ըզկէսն ես ծածկեր,
Մէկալ կէսն ի բաց թողեր,
Ով տեսեր նա հայրան եղեր,
Գէմ ինձ համար շեմ ասեր,
Վա՛յ թէ ում մար ես լացուցեր.
Գէմ շատ հաբեղայ երէց
Ի ճամբուն ես մոլորցուցեր:

Գիշեր չէ անցեր, հո՛գի,
Ես ի քո դուռնըն շեմ եկեր.
Եկեր զքեզ ի քուն զըտեր
Ու լալով ի յետ եմ դարձեր:
— Երբ դուն ի մեր դուռն եկիր,
Յորեկով ինձ է՞ր շիսսիր.
Քեզի թէ դուռ չի բացեր,
Նա անժամ ինձի խըռովիր:

Եկո՛ք քեզի նուռ մի տամ,
Կտրէ՛ տե՛ս քանի՞ հատ ունի.
Ամէն հատի պագ մի տուր,
Աւելին հարամ թէ պիտի:
— Գընա՛, ծօ՛ տրղայ տիւմար,
Ես ըզքեզ խելօք գիտէի.
Ամէն հատի պագ մի տամ,
Ո՞ւր եղեր կամ ո՞ւր տի լինի:

Ով որ սիրու տէր լինի
՚ի իր սիրուն ճարակ չի լինի,
Թող երթայ փորէ տապան
Եւ մտնու մէջըն կենդանի,
Սրտին դէմըն բաց թողու,
Որ ելնէ բոցըն ծիրանի,
Ով անցնի նա զայն ասէ՛
Սիրու տէր մարդըն կու վառի:

Մահալօվդ ի վար կուգ՛ի՛
Զէտ հազար դարիպ մոլորած,
Իմ եարս ալ ի դէմս ելաւ՝
Զէտ հազար լուսին բոլորած.
Զէտ սրբած կտրուկ դանակ
Անողորմ ի սրտիս էած.
Ո՛չ խիղճ ի մըտին ձրգեց,
Ո՛չ յիշեց աւոր մ'աղուհաց:

Դիշե՛ր, դու յերկան կեցիր,
Տարեկ մի եղիր՝ թէ կարես.
Իմ եարն ինծի հիւր եկեր,
Գէմ հազար տարու՝ թէ գիտես.
Առաւօ՛տ, դու զատ կեցիր,
Որ ըզմեր խաղըն կ'աւիրես.
Գաս ըզլոյսն ի վրայ բերես
Ու զիս իմ եարէս բաժանես:

Ան առաւօտուն լուսուն
Զայնըն գայ դարնան ձագերուն.
Ա՛յ իմ փոքրիկ ձագեր,
Զայն անուշ է քանց ամենուն.
Զագ մի կայ՝ պուլպուլ կ'ասեն,
Զինչ կ'ասէ՛ ամէնըն սիրոյ,
Զայնիկն ակնճովս ընկաւ,
Զի դադրիր աչերս ի լալու:

Հա՛յ իմ փոքրիկ շամամ,
Քո ծոցուդ, ա՛մ, ե՞րբ տիրանամ.
Քո ծոցդ է ի ծով նման.
Մովն դեզ կ'ասեն ի շերման.
Փոքրիկ մտերմիկ լինամ
Ու մտնում քի ծոցդ ու լողամ.
Մովերուդ ալ ի դուրս ելնում՝
Ուներուդ շուքն քնանամ:

Ա՛յ իմ նուռ ու նուշ բերան,
 Նուռ ու նուշ ծաղիկ 'ւ ըռահան,
Դու հազրեվարդի նման,
 Մարըն չէ բերել քեզ նրման.
Պոկունքդ է լիմոն նման,
 Կու բանաս դու մարդու մատան.
Լեզուդ է պլպուլ նման,
 Կու գոգէ գինջ գարնան նման:

Հա՛յ իմ մահալի մորճուկ,
 Մեր աղբիւրն ի ջուր ես եկեր.
Լուսինըն ի քո ծոցէն
 աղբըրին ի յակն է ցաթեր.
Երնէկ ես անոր կուտամ,
 Որ գիշերն ի ծոցդ է պառկեր,
Գըրկիկ կուռ միջացդ ածեր
 Ու զբերնիդ բոլորն է պագեր:

Եարուկ մ'ի գընալ տեսայ,
 Կանչեցի թ' իմ եա՛րն ի նրման.
Դարձաւ զան ճուղապ երեստ
 Թէ՛ Ես չեմ քո եարն ի նրման.
Քո եարըն թուխ աչք ունի,
 Թուխ ընքուի ու պըզտի բերան.
Քո եարն ի ծովեր նրման,
 Ես եմ փւր շարին պատըրան:

Մառ արմաւենի ես դուն,
 Որ ի վեր գնացեր քան ըզհեղ,
Քո հաւ սիրամարգդ եմ ես,
 Գամ շինեմ ի քեզ տուն եւ տեղ.
Առնում ի սարերդ ելնում
 Ու ծաղիկ քաղեմ սիրու դեղ,
Թոնունք իմ շինուածք իջնունք՝
 Աւիրեմք շատոց տուն ու տեղ:

Լուսի՛ն, պարծենաս, ասես.
 «Լուս կուտամ ես աստընւորիս».
Ահա՛ հողեղէն լուսին
 Ի գրկիս 'ւ երեսն երեսիս.
Թէ չես ատալ այս գերուս,
 Յետ տանեմ ըզփեշ կապայիս.
Վախեմ սիրոյ տէր լինիս,
 Լուս պակաս տաս աստընւորիս:

Գիշերս ես ի քուն էի,
 Իմ սրտիս ականջն էր ի բաց.
Սիրու հաւն ի ձայն էած,
 Լօք լըսեց սրտիկս ու դողաց.
Կու թուէր իմ եարին լեզուն
 Ան հաւուն բերանն էր դըրած.
Ո՞վ իմ սրտիս զանգրտին
 Ան հաւուն էր հասկըցուցած:

Սլալ ես ի քեզ եկի,
Զիս քենէ կարօտ գիտէի,
Գալըս քեզ դըժար թըւաց,
Ես ի յիմ միտքս անդիճեցի.
Մի՛ լար, մի՛ տրտում կենար,
Մի՛ հաշուել զօրըս քեզ տարի.
Ան ոտքն որ ի հոս իբեր,
Նա կարէ որ այլվայ տանի:

Իմ եարս այլ ի դուրս ելաւ,
Շորորաց ի պաղչան գընաց,
Զեռքն այլ ի ծառն ձըգեց,
Մառերու ճըղերն երերաց.
Էրաց թէ խընծոր քաղէր,
Իր ճերմակ ծոցիկն երեւաց.
Այնչափ քընքուշ չ'ինք տեսեր,
Երբ տեսայ նա ուշքըս գընաց:

Եարուկ մի սիրեր եմ ես
Որ երեսն երեք ծին ունի.
Բերանն է բոլոր 'ւ աղուոր,
Տուփ նըման քան զմանուշակի.
Հանչանք ջանացի հետ իր,
Որ իւրմէն պագիկ մի առի.
Ի քաղցրութենէն, եղբա՛րք,
Բոընկեր է պըռկունքս ու կ'այրի:

Ով որ սիրու տէր լինի,
Ճարն այն է որ թէզ մի գանգտի,
Գանգատըն սըրտին հով տայ,
Թէ չէ նէ սիրտըն կու պատռի.
Գանգատն ի սըրտին միջին
Նայ պահէ որ ինք շերեւի,
Յերակ մուխ ու ծուխ կենայ,
Յանըրկած օր մի կու մեռնի:

Մանկտի՛ք, ի յաճապս եկէք,
Լըսեցի՛ լեզուս կապեցաւ.
Եկին լուկ ինծի ասին,
Թէ քո եարն ըզքեզ մոռացաւ.
Արցունքս ի յերեսս ի վայր
Զուր կ'երթար՝ լուկ յարին դարձաւ.
Յոր կաթեց նա ծառ բուսաւ,
Ուր հաւեր կայր՝ հոն թառեցաւ:

Կանգնիմ ես ի քո դիմաց,
Լամ որ իմ հուրն ըզքեզ շերէ.
Մանուկ սիրու տէր արիբ,
Հանեցիր ի մարդկութենէ.
Զանա՛ շուտով ճար արա՛,
Զիս ի քո գիրկըն ծողովէ՛.
Թէ չէ կը սպանեմ ես զիս,
Գան ուզեն զարիւնս ի քենէ:

Այսօր ինձ երնեկ տըւէք,
Քան զամէն օրերս եմ ուրախ.
Իմ եարս ալ ի մերն եկաւ
Վաղվընէ ու խիստ մըթընթախ.
Մանկտիքն ի գինի նըստեր,
Սիրու տէր մանչըն կ'ասէ խաղ.
Այն որ սիրու տէր շեղեր,
Նա նըստեր քան զծովըն խաղաղ:

Դու պինդ ու ամուր կեցիր,
Երբ սիրուդ հիմըն ձըգեցիր.
Աշե՛ր, է՞ր հեղեր արիւն,
Սալ եղար ու քար կըրեցիր.
Յերակ դու շանկի եղար,
Ձիս ի քո փէրտէդ սազեցիր.
Ա՛մ, զա՛րկ ու զանուշն ասա՛,
Երբ ի քո կըրակն երեցիր:

Խօ՛շ եարիկ, կարե՛ս գիտել
Դու իմ գա՛լըս քեզ գիշերով.
Եկի զքեզ ի քուն զըտայ,
Պագ առի հազար համարով.
Չըգիտեմ թէ քո՛ւն էիր,
Թէ տըւիր դու սըրտի կամով.
Կամ խիղճ ի մըտիդ բերիր,
Թէ մանուկ մ'եկեր գիշերով:

Ձինչ նուռն ի նրոան վըրայ,
Ես եմ ձեր դրոանն ի վըրայ.
Ձինչ հաւն ի կըտրին վըրայ,
Ես ի ձեր երգիցն ի վըրայ.
Կամ ա՛ն կամ խապուլ արա՛,
Կամ գըրէ՛ զանձըս քեզ ծառայ,
Թէ շէ առուփախ կ'անեմ,
Աչքըդ լայ, անձըդ երերայ:

Ի՞նչ կ'անեմ կամ ի՞նչ լինիմ,
Որ կ'երի սըրտիկս ամէն օր.
Կու սիրեմ ազապ աղջիկ,
Կու ձըգէ պագիկն օրմէն օր.
Քէրամ քեզ, եա՛ր, ա՛խ արա՛,
Կուգամ քեզ ի հանց խաֆիլ օր.
Հոգիլ, ի՞նչ եար, ա՛խ, առնեմ,
Ինչ ունիմ ի նա է այսօր:

Աղուոր մ'ի զընալ տեսայ,
Կանչեցի թէ՛ Կարմի՛ր երես.
Դարձաւ ու ճուղապ երես՝
Ես աղուոր, դուն ո՛ւր փախել ես.
Աստուած ինձ երես երես,
Քեզ աչեր, դու կանգնէ՛ ու տե՛ս.
Ինձ ըռընտութիւն երես,
Քեզ կըրակ, որ դու զքեզ երես:

Երբոր ես պըզտիկ էի,
 Կանչէին ինձ ոսկի տըղայ.
 Մեծցայ սիրու տէր եղայ,
 Երեսիս գոյնըն կու գընայ:
 Մանկտի՛ք, ձեր արե՛ւն ասեմ,
 Որ սիրուն քարըն շըղիմնայ.
 Սիրուն քար՝ և երկաթ պիտի,
 Պողպըտէ՛ դըռնական ի վերայ:

Գիշերս ես ի դուրս ելայ,
 Մութ գիշեր, շիկայ լուսունկայ.
 Բըռնեմ այս բարակ ճամբեկս
 Ու երթամ մինչ որ լուսանայ.
 Շատ գեղ շատ քաղաք անցայ,
 Այս գեղիս դէմըն կապեցայ.
 Թող շէն ու բոլոր մընայ,
 Թի՛նչ աղէկ կօզալ կու կենայ:

Գիշերս ես ի դուրս ելայ,
 Ի վերի թաղըն նայեցայ,
 Զարտախ մապիկի տեսայ,
 Իմ եարիկն ի հոն կու խաղայ:
 Զգիտեմ թէ սիրե՞մ ըզնա,
 Թէ թողում որ այլ մեծանայ:
 Երթամ ու հեռու կանգնիմ
 Ու պահեմ զաշերս ի վերայ.
 Մէկ մ'այլ գայ թէ՛
 «Տէր կանգնիմ», նա թափեմ զարիւնս
 Ի վերայ:

Այս ծով ու անհուն գիշերս
 Ես ի ձեր դըռնական եմ եկեր.
 Դըռնակն այլ ի փակ տեսեր՝
 Փոշիման ի յետ եմ դարձեր:
 — Երնե՛կն արեւուդ վըրայ՝
 Դուն ի մեր դուռըն շես եկեր:
 Մեր դուռն երբ գալու էիր,
 Յորեկով ինձ է՛ր չի՛ր ասեր.
 Ոտօքս ես ի դէմ ելեր,
 Երեսօքս ըզդուռըն բացեր,
 Թեւիկս ի շըլիդ ձըգեր,
 Պագնեկէն ի տուն՝ ի տարեր:

Քո սէրն իմ սըրտիս միջին
 Տուն շիներ՝ և ի մէջ կու կենայ.
 Աշերն այլ երդիք դըրեր,
 Մութ ընքուին ի վեր կու կենայ.
 Աշերն այլ երդիք դըրեր,
 Մուխն երդիքն ի վեր կու ելնայ.
 Եկէք հանց տընակ տեսէք,
 Մուխն ելեր երդիք շի կենայ:

Մըտիկ իմ եարին արէք,
 Որ կ'ելնէր կանուխ ի քընուն.
 Հանցկուն թոլումոլ կ'ելնէր,
 Զինչ մանուկն ելնէր ի գինուն.
 Հագեր տուպարայ շապիքն
 Ու կ'երթէր հովըն ծառերուն.
 Շէկ ծամն ի հոսել առնէր,
 Կու կաթէր քըրտինքն ուներուն:

Մոմի նրմանակ ես դուն,
Զքեզ վառեն ի Հայոց Զատիին.
Մառնն ուսէնի ես դուն,
Որ ծաղկիս այն Մառզարդարին.
Արեւուն նրման ես դուն,
Որ ծագիս Կանանչ Կիրակին.
Լուսընկի նրման ես դու,
Որ կանգնիս մէջ տասնուհինգին:

Զըկայ ո՛չ տըղայ, ո՛չ ծեր,
Որ սիրոյ կայծըն չէ կոխեր.
Զըկայ իմ խոցիս հէքիմ,
Այն որ կայ՝ նա դեղ չի գիտեր.
Գամ ըզգանգատս ո՛ւմ անեմ՝
Իմ եարոջ որ երթար ասէր.
Երթամ Ստեղծողի՛ն ասեմ,
Զինչ որ յիմ ճակատս է գրեր:

Արեգակն ու պայծառ լուսին,
Որ կ'ելլեն ի մէկ թապիհէ.
Իմ եարն ի տանէն ի դուրս
Զերկուքին լոյսն կու պատլէ.
Նման այն աստղին ես դուն,
Որ ամէն առաւօտն ելնէ.
Քիչ քիչ նա ի վեր կուգայ,
Զբարի լոյսն ի հետ կու բերէ:

Ի՛նչ մայր է ըզքեզ բերեր,
Ի՛նչ դայեակ ըզքեզ սընուցեր.
Զքեզ եղնիկ սարին բերեր,
Ու շահէն բազան սընուցեր.
Լուսինըն քեզ ծիծ տըւեր,
Արեգակն է դադրեցուցեր.
Քամին տարուբեր արեր,
Սուրբ կուսանքն օրօր ասացեր:

Դեռ գարունըն չէր եղեր,
Իմ կիւզէլն ինձ վարդ էր դըրկեր.
Թեղիկ մի վարսին մազէն
Ի բոլոր վարդին փաթութեր.
Առի երեսիս դըրի,
Զիմ ելած հոգիս դարձուցեր.
Ես ըզվարդն ա՛լ ի՛նչ անեմ,
Զիմ տընակ ո՛վ է աւիրեր:

Քո սէրն է անգին դումաշ,
Ի վաճառ վասըն քո եկայ.
Տըւի զարեւուս թարկիկն,
Ի վերայ ծովուն նաւեցայ.
Է՛յ հար, ինձ բարիս առնուս,
Նաւս ունի գիս առ քեզ կուգայ.
Իմ մէկըն հազար եղաւ,
Այն պահուն՝ որ ըզքեզ տեսայ:

Պիտէր ինձ հազար մաքի,
Հազարին եաթաղն ապիկի.
Պիտէր ինձ հազար ջորի
Ու հազարին բեռնակն ալ ոսկի.
Պիտէր ինձ ծովեր գինի
Ու նաւերդ ինձ տօստօքանի.
Իմ եարն ալ իմ քովս ըլնար,
Խրմէաք տարեկ մի քանի:

Ասի թէ սիրեմ ըզքեզ,
Դու ի քեզ նազն է՞ր ելար,
Քա՛ւ ալ թէ անցաւ աշխարհս,
Որ այլ տեղ չըկայ սիրոյ ճար.
Երթամ մեկնիմ ա՛յլ սիրեմ,
Որ աշուին ի քեզ նրմանի.
Զանունըդ նորա դընեմ,
Որ լըսես՝ սի՛րտըդ նըւաղի:

Քանի՛ ու քանի՛ ասեմ՝
Վարդըն մի սիրեր, փուշ ունի.
Գընա՛ մանուշակ սիրէ՛,
Փուշ չունի, անուշ հոտ ունի.
Վարդըն բացուած մի՛ սիրեր,
Որ գայ ի ծոցըդ թոռմի.
Վարդըն պուպուկիկ սիրէ՛,
Որ գայ ի ծոցըդ բացուի:

Գիշերս ես ի դուրս ելայ,
Թուխ ամպ էր, ՚ւ անուշ կու ցողայ.
Զիմ եարն այլ կանգնուկ տեսայ,
Զիւր կանաչ կապան կու թանայ.
Զեոքըս բըռնեց տուն տարաւ,
Զդուռն եզիր, ըզփակն ի վերայ:

Դիժար հիւընդուկ եմ ես,
Ա՛ն խընժոր արի՛ ե՛կ զիս տե՛ս.
Հազար գենեհար կուտամ,
Որ օտար հաքիմ չըբերես.
Օտար հաքիմն ի՞նչ անեմ,
Զիմ ամէն տարտըս դու գիտես.
Եկո՛ տամ ծոցուս բալնին,
Բա՛ց սըրտիս դուռն, մո՛ւտ ի ներս:

Քանի՛ ու քանի՛ ասեմ՝
«Զիմ եարին կապան կարեցէք,
Արեւն իւր երեսք արէք,
Զլուսընկան աստառ ձեւեցէք,
Թուխ ամպն այլ բամպակ արէք
Ի՛ ի ծովէն դերձան քաղեցէք,
Աստղերն այլ կոճակ արէք,
Զիս ի ներս ողկիկ շարեցէք:

Գիշերս ես ի դուրս ելայ,
Քիչ մի լուրջ ու քիչ մի գինով.
Իմ եարքն ինձ դէմ դիպաւ,
Մոցն ի լի կարմիր խընձորով.
Ձեռքս տարի, ձայն տըփ.
Նա կանչեց՝ տարաւ ճըղնեքով.
Մանկտի՛ք, ձեր արե՛ն ասեմ,
Գէմ շափ ես իրմէն ճորով:

Իմ եա՛ր, թէ ի վեր հայիմ,
Թէ ի վայր, քան ըզքեզ շրկայ.
Ամենն աստեղաց նըման,
Դուն ի մէջ պայծառ լուսընկայ.
Կաղանղն շնորհաւոր կ'ասեն,
Ի տարին մէկ օր մի կուգայ.
Այսօր ինձ հազար կաղանղ՝
Աչերուս, որ ըզքեզ տեսայ:

Այսօր նոր արեւ ծագեց
Աչերուս՝ որ ըզքեզ տեսայ.
Դեռ յորդորեցաւ սըրտիկս՝
Որ բերնովս ի քեզ խօսեցայ.
Ձեր տունն ի բանէ եկի,
Ձքեզ տեսայ՝ բանքս մոռացայ.
Ոտկունքս ո՛չ ի յետ կ'երթայ,
Ո՛չ յառաջ, սարկարտան եղայ:

Տարին տասնեակու ամիս
Կու հոտէր խընձորն ի գօտիս.
Ո՛չ գեղ ո՛չ քաղաք թողի,
Մէկ մի գեղ շասաց խընձորին.
Աղջիկ մի վերի թաղէն
Նա կանչեց թ'Արե՛կ մօտ ի յիս.
Առնեմ զքեզ ի ծոցս ի քուն,
Որ շերթաս զարիպ մեռանիս:

Բանիկ մի դալատ արի,
Որ սիրուն եղայ խաշնարած.
Ցերէկ ըզսէրն կ'արծէի
Ու գիշե՛րըն համատարած.
Շատ քար ու քաֆայ մըտայ,
Հաց քաղցած ու ջուր ծարաւած.
Ոչ էս սէրն ի լէն բերի,
Ոչ եթող սէրըն զիս ի բաց:

Ժամ ժամ զիմ զարիպութիւնս
Ես յիշեմ ու նստիմ ու լամ.
Ճապղել եմ ջըրիդ նըման,
Ես օտար երկիր կու գընամ.
Աստուած գիտէ ան ճամփան,
Ուր երթամ կամ ուր տի մընամ.
Ո՛վ կապէ խաշն իմ սրտիս,
Կամ հողվարք որ ես դուրանամ:
Ցորեկն եմ նետիդ նըման,
Ուր նետեն ես ի հոն կենամ.
Գիշերն՝ աղեղան նըման,
Ես լարթափ ի վար կու գընամ:

— Հանցագուն եմ ի քո սիրուդ,
Ձինչ ամպերըն կ'առնեն շառափ.
Ձայդ երկիրն ամէն գիտէ,
Սիրոյ տէ՛ր եմ հետ քեզ խարապ.
Այս իմ նենգաւոր աշերս
Ձի կենար մէկ պահ մի պարապ.
Կուլայ, զօրն ըզքեզ կ'ուզէ,
Ձի առներ այլ մարդու տօլապ:

Դեռ ամառըն շէր եկած,
Նա՛յ տվին ինձ վարդ մի հասած.
Դեռ ի մուրած շէյ հասել,
Նա՛յ առին զան վարդն ի ծեռացս.
Գիտնաս, թէ որբուկ եմ ես,
Կամ ի հօրն ու մօրն անիծած,
Ձթղթիկն ի ձեռացս առած,
Ձիմ տիֆարս ի ծուռն է գրած:

Սէր կայ, որ ի քո՛նն կ'անէ,
Սէր կայ, որ արթուն կու պահէ.
Սէր կայ, որ ի ժա՛մ տանի,
Անաղօթք ի յետ կու բերէ.
Սէր կայ, որ շուկան տանի,
Յանվաճառ ի յետ կու բերէ:

— Թուխ աչք ու թուխ ունք ունիս,
Թուխ մազեր, կուլակդ ի հոգիս.
Շալլայ կարճկըտուր լինիս,
Թէ չի գաս գիշերս ի մօտ յիս.
Թէ դու գաս գիշերս ի մօտ յիս,
Նայ դնեմ զերեսդ երեսիս.
Երեսդ երեսիս դնեմ,
Որ դպնու քո շունչդ ի հոգիս:

Վաղվենէն ի դուրս ելայ,
Արեգակն աշացս ի դիմաց.
Աղւորն ալ ի դէմս ելաւ,
Ձէտ հազար լուսին բոլորած.
Ասի, թէ՛ «Սիրեմ ըզքեզ»:
Լուք պոկունքն ալ ի դէմս իխած.
— Սիրե՛ս, նայ սիրէ՛ դու մէ՛ն,
Մի՛ աներ այլ մարդու իմաց:

— Քանի դու ինձի էիր,
Նա՛յ կանանչ ու ցօղն ի վրայ.
Երբ դու որ յիսնէն ելար,
Ձիւն երեկ, եղեմն ի վրայ.
Թէ ա՛յլվի ի յիս դառնաս
Ու կենաս խելացդ ի վրայ,
Երթամ, բարկ արեւ լինամ,
Գամ, կանգնիմ կամարիդ վրայ.
Լոյս ծագեմ ի քո վրայ,
Որ սաստի՛կ ձիւնըն վերանայ:

— Աղուո՛ր, Աստուած զքեզ ստեղծել,
Մարն օրհնած, որ զքեզ բերել է.
Բանիկ մի խալատ ունիս,—
Չես թողուլ, որ մարդ զքեզ պագնէ,
Զինչ աշխարհս էրէց յայտնել՝
Զքո խրատ տվողն անիծէ,
Որ քեզ խրատ տվել է,
Զքեզ յիսնէ կարօտ կու պահէ:

— Աշերըդ դու հանց ունիս,
Աջն երէ՛, ձախըն խորովէ.
Ունքերըդ դու հանց ունիս,
Որ Շիրազն ի հիմնէ քակէ.
Հալապ ու Դրմըշի քաղաք
Ով որ ըզքո ձայնըդ լսէ,
Տըւել զարեւուն ըզթարկն,
Հասրաթով ըզքեզ կու տեսնէ:

— Աստե՛ղք դուք հարիւր հազար,
Մէկ ի վայր եկէք հաւասար.
Յորտեղ կայ խելօք խիկար՝
Իմ խոցուս արէք դեղ ու ճար:
Եղեր եմ խել սիրու տէր,
Անմատաթ ու անզենեհար.
Զկարեմ հոգուս տամ դադար,
Կու պահէ զանձիկս ի խսար:

— Ելնես դու ի ձեր տանէն,
Լուք աչօքդ անես, թէ՛ «Սիրէ՛»:
Իմ սէրըն մէն ի՞նչ անէ,
Երբ քո սէրդ ի հետ շընկերէ:
Երբ սէրն երկուքէն լինի,
Քան զնուշ ու շաքարն անուշ է.
Երբ սէրն ի մէկէն լինի,
Քանց մահո՛ւն որըն դժար է:

— Ա՛յ իմ որոգայթ ու շար,
Ո՛ւստ եկիր ինձ հանդիպեցար.
Աշերդ զերդ ճրագ ի վառ,
Ի՛ ընթվընո՛ւդ ճոթըն կայ ճուհար.
Առեալ մարգարիտ ու լալ,
Ու կարել պոկիդ շողակալ.
Ատով ես առել զիմ շունչս,
Ու հոգիս այլ յիս շես ի տալ:

Այս առաւօտուս լուսուն՝
Գայր ջրէն ձայնիկն զըղզըղուն.
Այն իմ պէօֆայ եարին՝
Ձայնն անուշ էր, քան զամենուն.
Բարակ սիրոյ տէ՛ր մարդիկ՝
Ինքն ու ի՛ր եարը մէն ի քուն.
Պա՛գ տան ու պագ առնուն,
Պագ պահեն մէկալ գիշերուն:

— Թուիս աչք ու ունքեր ունիս,
Հայն ճակատ ու կարմիր երես.
Այդ ճերմակդ որ դուն ունիս,
Ըզամամ ծրծերդ որ ի ներս,
Մեռնիս, այլ անդին երթաս,
Ձայդ ճերմակ ծոցիկդ ի՞նչ առնես,
Ջամէնքն որդերն ուտեն,—
Ի՛նչ է՞ր գիս մահրում կու պահես:

Հանցեղ կու հանէ սրտիս,
Որ հագնեմ ես ա՛յլ մազեղէն.
Հագնեմ ու լեռներ ընկնիմ,
Լուկ ուտեմ զամէն խոտեղէն.
Կասկած կայ ի յիմ սրտիս,
Կու զարհուրիմ ի մահուանէն.
Վախեմ, թ՛ աներէց մեռնեմ,
Ու տանեն, թաղեն անօրէն:

Եկին ու խապար բերին,
Թէ քո եարն եղեր հաբեղա,
Փուշ արմացքըն գիս պատեց,
Թէ նա ո՞նց եղաւ հաբեղա.
Բերնիկն էր շաքրի սովոր,
Աճապ ո՞նց կերաւ նա բակլայ.
Անձիկն էր շապկի սովոր,
Աճապ ո՞նց հագաւ նա վալայ:

Աղեկ մի վերին թաղէն՝
Կու կանչէր. «Պագիկս է պալաշ»:
Ձէնն ի վանորէքն անկաւ.
Հաբեղնին կապեցին ղզըլպաշ:
Շատ ոտք, շատ գլուխ կոտորաւ,
Շատ վեղար մնաց թերընմաշ.
Հանցեղ մեծ ջարդում եղաւ,
Որ արունըն տարաւ ըզլաշ:

— Իմ եա՛ր, քեզ վատ շեմ ասեր,
Դու հիմի է՞ր ես խոռվեր.
Ղամազ կայ ի մեր միջին,
Քեզ ղալատ ե հասկացուցեր.
Ղամազն է ի օձ նման,
Որ զԱղամ է ղալտեցուցեր,
Խաբեր, դրախտէն հաներ,
Ի՛ ի լուսոյն է մերկացուցեր:

Յերեկ չէ այսօր տեսայ
Խնձորի տալիկ մի հուսայ:
Թ'ապրեմ, ի յարեւ մնամ,
Թէ՛զ հանեմ շուտով ջուր ի նա:
Ջուր Յորդանանու բերեմ,
Ու ջրեմ, որ արմատանայ:
Ի շուքրն հանգչեմ ես ա՛յլ,
Ի՛ ի պտղոջն վայելեմ նորա:

— Գիտես, որ դուն պարծեցար,
Թէ՛ «Ճերմակ ծոցըս քեզ ծառայ»,
Յետեւ փոշիման եղար:
Խրատն ո՞վ երեստ՝ մէկ ասա:
Ինձ խիփն ու ղուսայ կու գայ՝
Քո ծոցուդ այլ մարդ տիրանայ,
Պագնէ զիմ պագած տեղիքն,
Լուկ դնէ զերեսն ի վերայ:

Իմ եարն ը՛ ես մէկտեղ եկաք,
Բունեցաք մեք զաստուած վկայ:
Մեծ ղավլ ու երդումն արաք՝
«Գօթենա՛յ՝ ով սէրն ուրանայ»:
— Խօշ եա՛ր, թ՛ ուրանաս դուն զիս,
Ստեղծողէն զաւալ քե շի գա՛յ:
Զերայ սիրու տէ՛ր արիւր,
Այս խալիսին լեզուն ի վրայ:

— Արե՛կ, որ տամ քեզ խրատ,
Լօք առնում խրատ ի քենէ:
Թող թէ սիրու տէր եղաք,
Ի՞նչ կ'ուզեն այս խալիսս ի մենէ:
Յորտեղ որ կանգնած տեսնուն,
Մատընցուց կ'անեն, թէ՛ «Նա է»:
Ասես թէ մարդ ենք սպանել,
Կ'ասեն, թէ՛ «Արե՛կ, վճարէ՛»:

Հաւսար ի ճօշք են առել,
Ի՛ ոտանց կամին զիս ուտել:
Ալ ղալատ բան չեմ արել,
Իմ սրտովս ի եար եմ սիրել:
Թէ շատ, թէ ի քիչ ջանամ,
Զինչ հախն իմ ճակատս է գրել:
Զայս մէկս այլ կամիմ սիրել,
Թէ հաւսար ի ճօշք են առել:

— Ստեղծող, զքո ստեղծած ծառայն
Մի՛ մատներ ի ձեռն սիրոյն:
Թէ ձեռն ի սիրու ձգես,
Մի՛ մատներ ի խալիսի լեզուն:
Սէր ըզնա գէմ խեւ արեր,
Դարձուցեր է գէտ կապելուն:
Ով որ սիրոյ տէր մարդոյն
Մեղադրէ՛ ինքն է ատելուն:

— Խնձորն ի ծառու ճղին՝
Դու ի քո ժումն ես քաղելու.
Բոլորդ ի շար փուշ տնկած,
Ճար շունիմ ես ի քեզ գալու.
Երթամ ի փշի դահրէն,
Ու զրեհ հագնիմ կովելու.
Գամ ես հետ փշին կովիմ,
Ու խնձոր քաղեմ խաղալու:

— Ես ծիծեռնիկ պիտէի,
Բունս ի ձե՛ր տունըն դնէի.
Ձագ հանի, ճըովըռայի,
Ու սիրովըդ կշտանայի.
Վաղվընէն մինչ իրիկուն
Ի երեսդ ի վեր հայէի.
Իրիկունն երբ որ մթնէր,
Գայի, քո՛ ծոցըդ մտնէի.
Գիշերն մինչ որ լուսանայր,
Ես ի քո՛ ծոցըդ պառկէի,
Երբ որ առաւօտանայր,
Ես ի բունըս ճըովըռայի.
Երբ որ լուսըն լուսանայր,
Աշխարհիս վրա ծուռ գայի:

— Ես շար շապիկ լինէի,
Ի՛ ի անձինդ վերայ կանգնէի.
Ոսկով ըսպըրշում կոճկեկ,
Որ շինիդ ի գիրկ ածէի.
Կամ ջուր կամ նոսն գինի,
Որ ի քո՛ կթղադ կենայի.
Առնիր, բերանդ դնէիր,
Ցածնայի, զդունըդ պագնէի:

Աչիւս երեսէս ի վար
Լօք գանգատ արաւ ի սրտիս.
— Երթաս, սիրոյ տէր լինիս,
Գան, հազար շարի ածեն զիս:
Սրտիկս աչերուս ասաց.
— Կուրանա՛ս, թէ ծուռ կու խօսիս.
Ինչուր աչքըն չի հաւնեիր,
Զի խաբեր հազար լեզու զիս:

— Հա՛յ իմ փոքրիկ շամամ,
Քո ծոցուդ ա՛մ ե՛րբ տիրանամ.
Քո ծոցդ է ի ծով նման,
Մովըն դեղ կ'ասեն ի ջերման.
Փոքրիկ մտերմիկ լինամ,
Ու մտնում ի ծոցդ ու լողամ.
Մովուդ ալ ի դուրս ելնում,
Ուներո՛ւդ շուքըն քնանամ:

— Չե՛մ ըզքեզ նենգով սիրել.
Չե՛մ ի քո հաղըդ վատ արել.
Արեւն, որ ամէ՛ն ալամ
է ցաթել, քեզ եմ կամեցել:
Գիտես թէ ծառվա՞ծ եմ ես,
Կամ աղբիւրդ ի ջո՞ւրն եմ եկել.
Աս պահս ի գետէն կու գամ,
Լօք քո տե՛սդ եմ ես կարօտել:

— Սուրաթ ու ճրագ դրիր,
Զիս ի քո՝ լուսրդ ձէնեցիր.
Զէտ ի քո ծովուդ եկի,
Լօք զարկիր, ճրագն անցուցիր:
Ա՞տ էր քո ամէն ումէսն,
Ա՛յ հոգեկ, որ ինձ կուտայիր.
Ճրագդ ամ ալ ի՞նչ վառած,
Երբ բազկի՛ն ուժըն հատուցիր:

— Փոքրի՛կ, բոլորիկ դռնակ,
Որ ի քէն ծագեց լուսնեակ,
Քո մեջքդ է քան զուռ բարակ,
Քո ծամերդ իջեր բարունակ:
— Իմ եա՛ր, երբ զայդ ինձ ասիր,
Դու ապրիս հազար ժամանակ,
Ես այլ ի աւուրս ի վեր
Ի ծոցոյս առնեմ քեզ ճարակ:

— Հարբած եմ ու շեմ գինով,
Կու երիմ ու շեմ կրակով.
Զարկած եմ սիրու դանկով,
Կու մեռնիմ ու շեմ մուրատով:
Դու յայն պտուղն ի նման,
Զինչ Ադամ կերաւ խաբւելով:
Կերաւ, ը՛ ի դրախտէն ինկաւ,
Ես ի քո՛ ծոցուդ կարօտով:

— Մահալօքս ի վար եկի,
Նա՛յ տեսայ ըզքեզ կանգնած.
Երեսդ ի լուսին նման,
Բոլորեա՛լ տեսդ՝ արեգական:
Ոնց որ դու ելես, քալես,
Արեգակակերպ կու փայլես.
Ոնց որ դու ի տուն մտնուս,
Խաւարի ամէն աստընվորս:
Ոնց որ առաւօտ լինի,
Գամ ի դուռդ, ասեմ, թէ՛ «Արի՛».
Արի՛, որ տեսնանք իրար,
Ու դանգատ անենք հետ իրար,
Արի՛, որ պագնեմ զաչերդ,
Ուներուդ կարօտ չի մնամ»:

— Սրտիկս է մալուլ եղեր,
Զիր ամէն մլքեր կու ծախէ.
Խօշ եարա՛մ, յառաջ կացիր,
Կամ գնէ՛, կամ մասլահաթէ՛.
Զգին ալ ալով կտրէ՛,
Որ ամէն ոչինչ չի գնէ.
Հարցի՛ր, թանկ ը՛ աժան արա,
Ամէն ապրե՛հ չի գայ, գնէ:

— Ես ասեմ. ու դուն լսէ՛.
Մայրն օրհնած, որ զքեզ բերեր է.
Մայրդ երբ որ ըզքեզ իբեր,
Գէմ շասաց, թէ՛ «Զերկիրն էրէ՛».
Կրակն ի յերկնից ի վայր
Թող զքո մա՛յրըն ամէն էրէ,
Որ գիս ի քենէ ի գատ,
Զքեզ յիսնէ՛ օտար կու պահէ:

— Ի՞նչ եմ արեր քեզ, հոգի՛,
Որ կ'ասես, թէ սիրտըս քար է.
Քաւ էլ թէ կարծիք ունիս
Աշերուս թ'այլ մարդ կու սիրէ:
Ծրդնում, զինչ երգում ունիս,
Որ աստուած ի վեր վկայ է.
Սրտիկս ի քենէ ի զատ
Զիմանար, թ'այլ մարդ կու սիրէ:

Հառչեմ, նայ հառաչ կու գայ,
Հուրն ու բոցն վրայ կու բերէ.
Ամէն խօշ եարին դարտէն,—
Զիս թողեր ՚ ալ մարդ կու սիրէ:
Աճապ այն ինձի կու գայ,
Ամ թէ զո՞ր անգէտ կու սիրէ.
Զինչ մէկ մ' որ թողու զպաղչան
Ի՞ ի փողոցն երթայ, փընտըռտէ:

Խնծորն ի ծառին ճղին,
Ի ճղին, ներքեւ տերեւին.
Հընցկուն իմ եարին ծըծերն.
Ի ծոցին, ներքեւ շմաթին.
Արեգակն ի ջուրն իջել,
Լուսնիկան, ու կուծն ի յուսին,
Քալէր, ճօճ կուտար վզին,
Լօք ելնէր շամամն ի ծոցին:

Լուսին ջրբեր ո՞վ տեսեր,
Արեգակն, ու կուծն ի յուսին.
Երթար, ճօճ կուտար վզին.
Կու խաղար շամամըն ծոցին:
Թէ՞ այդ իմ տիւպարըն չէ՞,
Մարգարտէ շարոցըն վզին.
Հընցեղ զինչ կարեն ըզմուշկն
Ու դնեն ի ոսկի սենին:
Արի թէ պագնեմ զսենին,
Հոտ առնեմ այն ամպարենին,
Սուրաթն այլ ի դէմ երեր.
«Թող պագնէ, որ շելնէ հոգին»:

— Քանի՞ ու քանի՞ ասեմ,
Թէ՞ «Աշուիդ ծարուր մի՛ լնուլ.
Ու զայս իմ կամբուկ արիւնս
Ատ ճերմակ շլինքդ մի՛ առնուլ:
Գնալ ու գնալ կ'ասեմ,
Ատ քո շատ ի սէրդ չի թողուլ.
Թէ նուշ, թէ շաքար կ'ուտեմ,
Առանց քեզ չի երթար ի կուլ»:

— Տարին տասներկու ամիս
Կու տապիմ ի մէջ գնտանիս.
Օրիկ մի շելար, շեկիր՝
«Ի՞նչ կ'անես, կամ ո՞նց կու լինիս»:
Ելար ու ան պահն եկիր,
Որ առել հոգիս բերանիս.
Մեռնի՛մ ես ի քո սիրուդ,
Որ երթաս յիսնէ խալըսիս:

— Ես մեռնիմ ի քո վերայ,
Դու ըզքո ծամերըդ կտրե՛ս.
Կտրես, մաշալայ վառես,
Ձեռքդ առնուս ու զիս փրնտըռես:
Կամ ի հողվերօքս անցնես,
Հետ լնուս զաշերդ ու թափես.
Գրկիկ մի վզիս ածես,
Զապառա՛ժ վէճըդ համբուրես:

Գիշերս ես ի դուրս ելայ,
Թէ եար մի գտնում սիրելու.
Գրօղն այլ ի դէմս ելաւ,
Թէ՛ «Ձհոգեկդ ունիմ տանելու»:
— Գրօ՛ղ, անհաւատ Գրօղ,
Դեռ մանուկ եմ, չե՛մ տանելու:
Եկո՛ւ՛ տանելուն ցուցնեմ,
Տանելու, զշին գարնելու.
Զայախն ի յափին ունի,
Ոչ խմէ, ոչ տայ խմելու.
Զաղուտրն ի գրկին ունի,
Ոչ գրկէ, ոչ տայ գրկելու:

— Մառ նարընջենի ես դուն,
Քեզ հազա՛ր անուն կու պիտի.
Որ մէկն է ի հասք եկել,
Մէկ ծաղկել, մէկն դեռ դու ծաղկի:
Դու բարձր ես բերդիդ նման,
Հաւն ի քո վերադ շանցանի:
Ոսկի՛ կայ ի քո միջին,
Ոսկերիչն ի ներս կու բանի.
Մառայ ոսկերչին մեռնիմ,
Որ զոսկին ի բան կու տանի:

— Դէ՛մ առաւօտուն լուսուն
Ես ի ձեր երդիքըն եկել.
Գլխարկս ալ ի վար դրել,
Լօք մրափըն զիս է տարել.
Սունն ալ ի գերանն ասել.
«Սիրոյ տէրն երդիքն է եկել»:
Քանի իմ մարն զիս բերել,
Ես փատէ զամազ շի տեսել.
Փատն ալ ի մորին բուսել,
Ղամզութիւն ուստի՞ է ուսել:

— Ասա ու լսէ՛, իմ եա՛ր,
Ոնց որ չէ՛ տարել քունըն զիս.
Ոնց որ քունըն զիս տանի,
Ամանա՛թ, որ ա՛յլ չի խօսիս.
Զարթնում, ես քե քուֆըր տամ,
Որ ոտից մատանց դուն երիս:
— Ատոր երել ի՞նչ պիտի.
Բեր, դնե՛մ զերեսդ երեսիս:

— Բարա՛կ մէջք ու թուլ գօտի,
Ես ըզքո՛ տէրըն գիտէի.
Քո տէրն այլ աղքատ պիտէր,
Զիս խօճա, որ զքեզ գնէի.
Քո գինդ է հազա՛ր մսրի,
Ես հազար կու տամ աւելի.
Աւելին այնո՛ր կու տամ,
Որ երեսն երե՛ք ծին ունի.
Ամէ՛ն մին գոհար արժէ,
Գիրկ ու ծոց պազ մըն աւելի:

— Հա՛յ եար, հա՛յ եար,
— էպրշում խալի ձգիմ
Ոսկիթեղ տօշակի վրայ.
— Բարձիկ մը սուֆրա դնիմ,
Տապակած կաքաւ մի վրայ.
— Շուշայ մի գինի բերեմ,
Ան խմիմ քու սիրուն վրայ.
— Հագնիմ ի շարէ շապիկս:
Որ շարէ ծիծերս երբևայ:

Կանա՛նչ ու կարմիր ամիս,
Մի՛թէ մայրըն չէր բերեր գիս.
Իբեր, սիրոյ տէր արաւ,
Այս քաղքիս, այդ հիմնաւորիս.
Երկու երիկ կու սիրեմ,
Երկուսի՛ն սիրտըն կ'ուզէ գիս.
Պզտիկն առաւել կ'ասէ.
Մեծն ասէ. «Արե՛կ մօտ ի յիս»:

— Աղվո՛ր, քեզ բան մի կ'ասեմ,
Հօրդ ահուն չեմ իշխեր ասել.
Անոր համար չեմ ասեր,
Գուք հարուստ եք, ու մեք տառպել,
— Ասա՛, կտրի՛ճ, մի՛ վախեր.
Շատ հարուստ է տառպելացել.
Անշափ հարստի դստրիկ
Տառպելին ծոցիկն է օթեր:

— Զուր կամ գինի պիտէի,
Որ ի քո՛ սիրտըդ մտնէի,
Ներքեւ լեզուիդ անցնէի,
Ու ամէ՛ն տէրտըդ գիտնայի:
Եկո՛ւ, որ սիրենք իրար,
Ու դնինք նշան, մատանի.
Ասկից ու հազա՛ր տարի՝
Իմ ու քո՛ւ սէրը շհատնի.
Բանամ զարծրթէ խաֆէսն,
Մո՛ւտ ի ներսն ու տէվրան արա.
Պագի՛կ տանք ու պագ առնինք,—
Մարդ ըզմե՛ր սէրըն շիմանայ:

— Մեռնի՛մ քո շարին փոխան,
Հանց հաշուիմ՝ մայր գիս չէ բերեր.
Ով քեզի ծանօթ եղեր,
Զարեուն թարկիկն է տվեր.
Ինձի կուճամեռ կ'անես,
Յերկնուցըն գէմ չե՞ս իջեր.
Հազա՛ր մարդ վկայ ունիմ,
Հողեղէ՛ն մայրն է զքեզ բերեր:

— Յո՛ւր է որ սիրեցաք զիրար,
Գու ինձ մեղը, է՛ ես քեզի շաքար.
Հիմայ ի՞նչ տեսար դու յիս,
Որ դարձար գէտ երկաթ ու քար.
Զինչ որ շար աչկունքն արար,
Թող կուրնայ և դառնայ խաւար.
Հիմայ շսիրե՞նք զիրար.
Զրուցէ՛, խոռվ մի՛ կենար:

Երթամ, աղաչեմ զԱստուած,
Որ ինձի տայ զաղանու թել.
Թռչիմ, ի հաւան ելնում,
Իմ եարին երդիցն ի վերել.
Աշացս այլ արցունք թափեմ
Ձէտ թաթաւ ու զէտ ըզանձրել.
Իմ եարս այլ ի դուրս ելնու,
Կարմըրեր զէտ վարդի տերել.
Իջնում ու պագիկ մ'առնում
Ըզգրնչին ներքեն ու վերել:

Մահալօվդ ի վայր գայի,
Ծս առջել, իմ եարս ի յետել.
Այլ գայի ու կանգնէի,
Որ գայր եարս ու տա՛յր ինձ բարել:
— Բարե՛ւ ու հազա՛ր բարել,
Արեգա՛կ, իմ լո՛յս, իմ արե՛ւ:

Գիշերս ես ի խում էի,
Խումս ի ձեր դռկանցն ի վերայ.
Իմ եարն ալ կանգնած տեսայ՝
Իր ճուհար անձկանցն ի վերայ.
Իլից, ինձ գաւաթ երես՝
Իր մոմէ մատկանցն ի վերայ.
— Կամ ա՛ռ, կամ դապուլ արա,
Կամ գրէ՛ զանձրս քեզ ծառայ:
— Ոչ կ'առնում, ոչ դապուլ կ'անեմ,
Ոչ գրեմ զանձրդ ինձ ծառայ:

Ոնց որ գիրկ ու ծոց էաք,
Նենգաւո՛ր հաւրն խօսեցաւ.
Դանակ ու շամփուր հաւին,
Բարկ կրակ, որ գինքրն խորվէր:
Առնումք գինք, լեռկունք ելեմք,
Ձինք տիքամ տիքամ բաժանեմք.
Ձինք տիքամ տիքամ բաժանեմք,
Ես ու ի՛մ եարրն մէն ուտեմք.
Ոսկորքն ալ տաճար շինեմք,
Իր թեպուրն ան տաճրին վաճառ:

Դարձաւ ու ճուղապ երեստ,
Թէ՛ «Ների՛ք եպլահալըրուցես.
Տարի մէ ու շորս ամիս՝
Գու սիրեմ, դու դեռ չգիտե՞ս:
Ձագուկն առիժոյն եմ ես,
Ձով սիրեմ՝ ի հուն հանեմ ես:
Արե՛կ, որ զքեզ ալ սիրեմ,
Ու տանիմ այլ աշխարհ ի նես,
Չարկամն որ ի գալ տեսնում,
Քո արեւդ, որ լա՛ւ ջանամ ես.
Չարիւնս ի վերայ վաթեմ,
Թո՛ւխ աչեր, դու կանգնէ՛ ու տես»:

— Քո տունն ի յանտառ մորին,
Եւ քո դուռն ի դէմդ ի ժայռին.
Քո բերդն ի զանճիլ նման,
Ու հազար մի սար զանճիլին.
Ըզթեւ արծրւի առնում,
Գամ մտնում ի մէջ զանճիլին.
Զճիկարն առիւծոյ առնում,
Գամ, մտում ի մէջ քո բերդին.
Կամ առնում ըզքեզ, ելնեմ,
Կամ թողում զգլուխս ի տեղին:

— Ա՛յ իմ կարմրիկ խնձոր,
Ի՛նչ մահալ ունիս քաղելու.
Ա՛յ իմ կարմրիկ սուրաթ,
Զի՛նչ հեվա ունիս պագնելու:
Հընցեղ եմ ի քո դիմաց,
Զինչ կակազն ի դէմ ատենու.
Եփրատ գետըն ի մեր մէջն,
Ծար շունիմ ի դէմ քեզ գալու:
— Գնա՛, սուտասաց ես դու,
Երբ այդ ի՞նչ պատճառ դնելու.
Յերէկ եմ անցեր զԵփրատ,
Խալ ի խոսու ինչ գէտ առնէլու:

Գիշերս ես ի դուրս ելայ,
Գաւն ի ձեռս կ'երթայի գինու.
Իմ եարն այլ ի դէմ դիպաւ
Զիս ի յիւր տունըն կու տանու.
— Քու սէրն իմ սրտիս մէջն
Կու այրի, զինչ հում ճրագու.
Արտասուս յերեսս ի վայր
Կու թափի զինչ գետ ու առու:

Լուսինն ի ամպուն ահուն՝
Շատ ի երթ ամպըն արարեր.
Կողքին արեւուն ահուն՝
Շուքն ի մեր երդիքն է արեր.
Սներն ի գերան ասեն.
«Սիրու տէրն երդիքս է եկեր»:
Սներ խօսան ո՞վ տեսեր,
Կամ գերին ըզգերին մատներ,
Ճրագ խամազ ո՞վ տեսեր,
Կամ պատրուզ խապար ե՞րբ եբեր:

— Սոցուդ ես դու դուռ շիներ,
Որ դրեր ըզփակն էլ երկաթ.
Գուռըդ էլ կոտրել կարեմ,
Թէ հազար որ փակն է երկաթ.
Սոցուդ էլ մտնալ կամիմ,
Թէ հազար կանչես ֆրիաթ.
Քո սէրդ իմ սրտիս միջին՝
Հիմ դրեր ու նոր բունիաթ:

— Ով զիս կտրատէ, մորթէ,
Քարկոծէ՝ իմ կէս հախըն չէ,
Աշերս ի՞նչ տեսաւ ի քեզ,
Որ իմ սիրտս ըզքեզ կու սիրէ:
Իմ սիրտս կու սիրէ ըզքեզ,
Քոն ամ ի՞նչ պատճառ կու ձգէ:
Թէ քու սիրտըն զիս շուզէ,
Նայ պէզար է սիրտս ի քէնէ:

— Ի՞նչ անեմ, կամ ի՞նչ լինիմ,
Տէր շունիմ, որ գայ զիս ձենէ.
Ոչ ունիմ համբերութիւն,
Որ լռեմ սահաթ մի քենէ.
Հանցեղ եմ ի քո սիրուդ,
Զինչ ամառ ծաղիկն ի ջրէ.
Խեղճն ի յերկինք ի վեր
Պազատէր, թէ կաթ մի կաթէր:

— Այս աստըւորիս վրայ,
Քանի քու ձայնիկդ կու գայ,
Այլ աւազանի ծրնունդ
Զի սիրեմ, երբ ըզքեզ ատեմ.
Մեռնիմ է՝ անդէնն երթամ,
Քեզ ի հոն տանիմ, թէ կարեմ.
Ի յանանցական հըրոյն
Զիս դէմ տամ, ըզքեզ ազատեմ:

Այս գիշեր ի դուրս ելայ,
Թուփս ամպ էր ընտուշ կու ցուլայ.
Զիմ հարն ալ պառկած տեսայ,
Ու կանանչ եօրդան ի վրայ.
Ոտկունքս առուդիր արի,
Թէ մտնում ի ծոցըն նորա.
Գլխակն ալ ի վեր իկալ,
Թուփս աչօքն արաւ, թէ՛ «Գնա՛,
Սեւ օձ կայ ի յիմ ծոցիս,
Որ շինէ ու դաստի ջանայ»:
Հառչելով ի յետ դարձայ,
Թէ գովե՛մ զսուրաթըն նորա:

— Ասի, թէ սիրեմ ըզքեզ,
Դու ի քեզ ի նազն է՞ր ելար.
Քա՛ւ ալ թէ անցա՛ւ աշխարհս,
Որ այլ տեղ չկայ սիրոյ ճար:
Երթամ, մեկնիմ, այլ սիրեմ,
Որ աշուերն ի քեզ նմանի.
Զանունըդ նորա դնեմ,
Որ լսես, սիրտըդ նուադի:
Թէ նուշ էրն, աչացս ելար.
Թէ շաքարն, անպիտանացար.
Թէ դուն սիրելու խնձորն,
Այլ իմ աչքըս մի երեւնար:
Երթամ Սուրբ-Սարգիս մտնում,
Անիծեմ, որ դուն իմանաս,
Ոչ կաղնաս ու ոչ կուրանաս,
Սարկարտան մնաս քան ըզիս:

Աղուոր մի սիրեր եմ ես,
 Լոյս երեսն երե՛ք պէնկ ունի.
Երեսն է վարդի տերեւ,
 Ով տեսնէ՝ խելաց կու թափի.
Բերանն է շէքրով ի լի,
 Պըռկըներն ի վար կու թափի.
Իր բերնին քաղցրութենէն
 Բռընկեր սրտիկս ու կ'երի:

Խալտեցայ, խալատ մ'ըրի,
 Իմ ծոցու բազան թռուցի.
Ելայ, ետեւէն գացի,
 Կէս ճամբէն պագիկ մի առի:
Ան պագին քաղցրութենէն
 Բռընկեր իմ սիրտս ու կ'երի:
— Իմ սիրտըս սիրուդ կ'երի,
 Ինձ կուտան շէրպէթ, թէ՛ խմէ՛:
Ես ան շէրպէթն ի՞նչ ընեմ,
 Իմ վառած կըրակն է քենէ:

— Վարդենի ու նոնենի,
 Դուն ալ մե՛ր պաղչան պիտէիր.
Ոլըրեր գարուն որ գար,
 Իրարու դիմաց բացուէինք.
Երբ որ որ աշուն լինէր,
 Հիրացուկ ի տուն դառնալինք:

Աստղիկ մի երկնուց ի վար՝
 Կու սիրէ ձկնակ մի ծովու.
Ոչ աստղիկը վար գալու,
 Ոչ ձկնակն ի վեր գնալու
— Աստղի՛կ, սիրէ՛ ամպն ելի,
 Նաւըն ու ծովըն է ալի.
Սովը տարէ տար տարաւ,
 Զի հասաւ սրտի մուրատին:

— Իմ եա՛ր, ի քո շատ սիրուդ
 Արծըթէ զալամ շինեցի,
Զադ քո նրոանա սուրաթ
 Ի յաջո՛յ թեւըս գրեցի.
Յորեկն ի վրան հայի,
 Քո սիրովըդ կշտանայի.
Գիշերն երեսիս դնի,
 Ու բարով ի լուսն ելնէի:

Այս աստընվորիս վերայ
 Գրողին տնակն աւիրի.
Կայծիկ մի կրակ առնի,
 Զինքն ու զիր տնակն երէի.
Յամէն տարի յայս ատենս
 Զով սիրեմ, նա՛յ զայն կու տանի՛.
Վախեմ՝ օր մի զիս տանի,
 Կուտաման խելկացն որ ունի:

Ի՞նչ անեմ, կամ ի՞նչ լինամ,
Յուր տեսնում աղւոր, նա՛յ սիրեմ,
Թէ գյաւիտենից պատճառն
Սմ ուսել, ես երթամ, ասեմ.
Զաղէկն այլ ի գիրկս առնեմ,
՚ի աստուծոյ երթամ, ցըցընեմ.
«Զաղէկըն դու ստեղծեցիր,
Ինձ յէ՛ր մեղք դնես, թէ սիրեմ»:

Մահալօքս ի վար կուգի
Նա տեսայ մոմեր զատրւած.
Ի յան մոմերուն տակն
Սիրոյ տէր մանուկ մ'էր պառկած.
Մոմն ալ դէմ հայրէն ասաց
Ողորմած ու սրտէն իլաց.
— Սէրն կտրիճն ունէր,
Կրակն իմ գլուխն է վառած:

— Ա՛յ իմ նոր սիրով սիրած,
Նոր սիրուն, սրտով հաւընած,
Առած ու սիրով տարած,
՚ի ի ծոցուն տէր մի է դրած.
Իր ծոցն է լուսով լցած,
՚ի իր նման իսկի չէ ծնած.
Աշխարհս օրինակ առած,
՚ի իր նման իսկի չէ գտած:
Իմ եա՛ր, եմ գրել, ղրկել,
Ա՛ռ, կարդա՛, թէ ինչ կայ գրած.
Բարեւ եմ սիրով գրած,
Քո տեսուն խիստ եմ կարօտած:

Ղարիպ եմ ու խիստ լալի,
Յայս օտար երկիրս որ եկի.
Ոչ հայր, ոչ եղբայր ունիմ,
Ոչ ունիմ սրտով սիրելի.
Ինձի սիրելի պիտէր,
Որ սրտի՛ս սէրըն ասէի,
Զհոգուս հոգին ի՛ր տայի,
Յարեւէս բաժին հանէի:

Այլ ողորմ մարդ չեմ տեսել,
Քան զհարուստն որ աղքատանայ,
Ի ղարիպութիւն երթայ,
Հայր ու մայր, եղբայր շունենայ.
Յորժամ սիրելի տեսնու,
Նայ պահէ զերեսն ու գնայ:
Նորա օրինակ ի՞նչ բերեմ,—
Ըզկանանչ ծառն որ շորանայ.
Տերեւն ալ իւրմէ թափի,
Շուքըն իւր տակէն հեռանայ:

— Գնամ ու գնամ կ'ըսեմ,
Սս կ'երթամ, բարո՛վ մնացէք:
Ծաղիկ մ'ամանէթ կուտամ,
Վարդերո՛ւն մէջը պահեցէք.
Զուր ուզէ՛ գինի տուէք,
Աղուորին խաթրը մ'ա՛ւրրէք:
Ամենքդ հաւասար նստէք,
Իմ տեղըս ալ խո՛ռ պահեցէք.
Ամենուդ խմածըն անո՛ւշ,
Իմը՛ ի՛մ տեղը վաթեցէք:

— Բարեւ մի յիսնէ առէք
Ու տարէք ի յայն պէօֆան.
Պագէք իմ պագած տեղիքն,
Լօք ասէք, թէ՛ «Ատ քեզ նշան.
Ատ ապրըշըմէ փնջիկդ,
Որ եկել վիզըլ ման ի ման,
Կտրէ՛, տուր մազ մի նշան,
Ես օտար երկիր կու գնամ»:

— Գնալ ու գնալ կ'ասես,
Ա՛ռ դանակըն ու գիս մորթէ՛.
Քո սիրած եարուկն եմ ես,
Իմ արիւնքս քեզ հալալ է:
Այս իմ նենգատր աշերս
Մըռկըտի, գայ, զքեզ փնտրուէ.
Թէ դուն որ ի հոս շըլաս,
Նա՛յ լեզուակս հետ ո՛ւմ գրուցէ:

Խարիպս որ ճամբով կ'երթայ,
Ես անոր ճամբեկ պիտէի.
Որ աղբիր որ ջուր խմէ,
Ան ջրին ակնեկ պիտէի.
Ցածնար, ան ջրէն խմէր,
Ես ալ իմ մուրատն առնէի:
Երթար, որ քաղաք իջնէր,
Ան քաղքին խանճի պիտէի.
Որ գար ու խանը իջնէր,
Իմ էզիզ օտան տանէի.
Թեւիկս ալ շըլլին ձգեմ,
Մանտրտիկ հետը խորըթեմ:

Գիշեր ու ցորեկ կուլամ,
Զի դադրիր աշերս ի լալու.
Իմ եարս ի ծոցոյս ելեր,
Ու երես դրեր գնալու.
Զձեռկունքս այլ ի յինք տարայ.
«Բռնելու եմ, շեմ թողելու»:
Զերդումն ի բերանն էառ.
«Գնալու եմ, շեմ կենալու»:

Ա՛մ ո՞վ էր հաներ, վարեր
Զիր եարուկն, որ ես վարեցի.
Տարի զան ի հո՛ն, լեռներն,
Անցուցի ու շատ մի լացի.
Դարձայ սարերուն ասի,
Զորերուն ապրսպըրեցի:
«Ուր երթաս՝ բարով կենաս»:
Ես լալով զիմ կեանքս անցուցի:

Եկին ու խաբար բերին,—
Թող լեզուն շորնայ բերողին,—
— Քո եարն ի Պուռսա քաղաք,
Նա՛յ տեսաք ի մէջ շուկային.
Զեռկունքն է դալալ տվել,
Ու նստել առջեւ գնողին.
«Գնօ՛ղ, գնէ՛, մի՛ վախել.
Վա՛յ հազար իմ կորսընօղին»:

— Երթամ, թուխ ամպիկ լինիմ,
Գամ, ցաթեմ երդիքդ ի վրայ.
Յածնամ ու ցողիկ մի տամ
Քու ճերմակ կրծոցդ ի վրայ.
Արթնանաս ու վեր իջնիս.
«Աս ի՞նչ ցող որ լիս կու ցողայ...
Ես անտեղ խարիպ մ'ունիմ,
Ան կուլայ ու հոս կու ցողայ:
Յողա՛, թուխ ամպի՛կ, ցողա՛,
Յողալուն ատենն է հիմա»:

Բարձրը սարերու հովեր
Վար իջեր դոնական է ծեծեր.
Նորուկ, շահելուկ հարսնուկ՝
Որ իջեր, դոնական է բացեր.
Տեսեր, որ իր մարդը չէ,
Մալուկեր ու ետ է դարձեր:
Կեսրակը հարցմունք արեր.
«Հարսնուկ, քու ո՞ր տեղդ է ցաւցեր»:
— Մարի՛կ, քու որդուդ սիրուն
Իմ ամէ՛ն տեղիկս է ցաւցեր:
Մի՛ լար, շահելուկ հարսնուկ,
Գիր կ'անեմ որդիս կու բերեմ»:
— Գիր անես, որդիդ բերես,
Աստուծու լուսուն տիրանաս.
Գիր շունես, ու չի բերես,
Կ'անիծեմ որ քար կու դառնաս:

Եկին ու խապար բերին,
Թէ՛ «Ելեր քո եարն ու կու գայ»:
Եկէ՛ք, մեք ի դէմ երթանք,
Որ նորա սիրտըն չի մնայ.
Պագնեմք զիր կարմիր երեսն,
Որ աշխարհս չէ ի գին նորա.
Առնումք ի ոտուց փոշուն,
Ու քաշեմք աչվիս թութիա:

— Գետա՛կ, իմ ելմա՛ն գետակ,
Ո՞ւր կ'երթաս, իւրտըդ ինձ ըսէ՛.
Գիշեր ու ցորեկ կ'երթաս,
Քուն շունիս, արթուն կու կենաս:
Գնամ ու գնամ կ'ըսես,
Ոչ կու գաս, ոչ կու մօտենաս.
Որ գաս, է՛ ինձի մօտենաս,
Զիմ թողուր՝ իսկի հեռանաս:

Հա՛յ եա՛ր, հա՛յ եա՛ր:
— Ա՛յ իմ սիրական մարդուկ,
Կարօտ եմ քո լուս երեսիդ.
Մարուեր եմ սիրոյ գրիդ,
Փափկեր եմ եղնիկի նման:
Սէրդ անուշ, խօսկունքդ անուշ,
Կու խօսիս լուսընկայ լուսուն.
Հոտդ ալ կու բուրէ անուշ,
Գարնան ծաղկունանց նման:

— Վաղուց գնացած եարո՛ւկ,
Եւ եկո՛ւ, խիստ իմ կարօտցեր.
Ի՞նչեիս իմ կարօտացեր,
Եսի քու սրճաթն իմ մոռցեր:
Տարին տասներկու ամիս,
Դուն ծովուն եալուն կու կենաս.
Մովն ալ մահանայ կ'անես,
Իս քենէ կարօտ կու պահես:
Եբ որ գալու որ լինիս,
Դուն ինձի իմաց մի արէ՛.
Թեւրս կարմունճուկ շինիմ,
Անցի՛ ու դարձի՛, եկու տո՛ւն:
Բաղնիքն ի խալվաթ անիմ,
Վլանամ սըռմա թել փէրչէմդ:

Ես շէֆթալուի մորճ մէի,
Ապառաժ քարը բուսնէի.
Եկին, քաշեցին, տարին,
Ձիս այլոց այգին տնկեցին,
Շէքրէն ալ շէրպէթ արին,
Ու բերին ինձի ջրեցին.
Եկէ՛ք, գիս տեղըս տարէք
Ու ձնա՛ն ջրով ջրեցէք:

Ես երկու խարիպ ունիմ,
Մէկն է հիւսիս, մէկըն հարաւ.
Հիւսսինը փրթէր ու գար,
Հարաւէն խապրիկ մի բերէր.
Խապար խարիպէս բերէ.
Իմ սրտիկըս կանգնեցընէ:

— Ճերմակ ու կարմիր գինի,
Քանի մէ՛կ քո շարն ու քանի՛.
Քանի որ ի քեզ անկայ,
Չի տեսա՛յ ես օր մի բարի:
— Եւ ա՛լ շատ մարդ եմ տեսել,
Չէ խմել նա զօրըն գինի.
Գիշերըն շատ կու դատի,
Քանց ցերեկն, ու փող մըն շունի՛:

Այս աստընվորիս վրայ
Թող մանկան գլուխըն ապրի.
Շատ շար ու բարի, եղբա՛յր,
Թող մանկան գլխէն անցանի.
Չարին համբերել պիտի,
Ինչ որ գայ բարին, հասանի.
Ով խուսան ի սիրտն առնու,
Քանց իր օրն յառաջ մեռանի.
Խուսան շատոց ցա՛վ կ'անէ,
Ի ցաւէն մարդըն մեռանի.
Սրտիկն գինչ հասրաթ ունի,
Ամենէն մահրո՛ւմ կու լինի:

Ծաղիկ այն ծաղկին կասեմ,
Որ օձու բերանն է բուսեր,
Լուկ մարդ, ի յօձուն ահուն,
Ձայն ծաղկին հոտն չէ առեր.
Մանուկ մի հոռմանց է ելեր,
Ձարևուն թարկիկն է տուեր,
Ձօձիկն արևէն հաներ,
Ու գծաղիկն բերնէն առեր:

Կարօտ կարօտովդ էի,
 Հասրաթով ի ժուռ կուզայի.
Անկարծ ինձի դէմս ելար՝
 Ես ատոր կուման չունէի.
Զինչ մէկ մ'որ ծառված լինի
 'ի ինքն ի պաղ աղբիւր հանդիպի,
Դընէ զդնչիկն ու խըմէ,
 Որ սրտին թաւուքն անցընի:

Ա՛յ իմ աղբերանց արիւն,
 Յապառած քարն կենաս դուն.
Աչերդ ուռնայի նման,
 Ո՛չ ի քուն ես եւ ո՛չ արթուն.
Վախեմ թէ զքեզ որսան
 Ու գրկեն զիս ի քո տեսուն.
Առանց քեզ ես ո՞նց ապրիմ
 Կամ իմ աչերս տանի քուն:

Եկիր ու հազար բարի,
 Ես եմ քո գալըն խնդալի.
Աչկանցս լուսուն պակտի՝
 Ով որ գալըդ շի կամի.
Ինչ Գաբրիէլական փողըն
 Մեռելին գոչէ թէ՛ Արի՛,
Այնժամ կենդանի եղայ,
 Երբոր քո ձայնըդ լըսեցի:

Իմ եարն ի հարանց տանէն
 Հանց ելաւ զինչ նաւն ի ծովէն,
Հագեր է զկանանչ ճիւղպէն
 Ու քաշեր գլխակն ի վրէն.
Իւր շունչն ի յայն մշկէն,
 Որ դրած է ի յանպարիէն.
Երես՝ այն ղումաշ նման,
 Որ հանած է Ֆոանկաց մէջէն:

Տեսայ զիմ եարն նրստած,
 Զէտ հազար լուսին բոլորած.
Զէտ զարեգակն վառած,
 Զէտ պայծառ աստղն զարդարած.
Զստկունքն ալ ի ջուր եղիր,
 Զնոնայ ձեռքուկն ալ լուաց.
Կտուածի թէփսին դրած՝
 Արմաղան դրած բաժանած:

Զան իր խորոտիկ
 Սուրաթն եմ տեսել ու հայրան եղել.
Զերեսս ի ծրծին միջին,
 Քան ի վար եմ թօլեցուցեր.
Կ'ասեմ թէ՛ Նազ մի՛ աներ,
 Զի կարնաս դուն յիսնէն ուժեղ.
Տվել եմ քեզ հանց շարպաթ,
 Որ զպասարաթ ու խելքդ է տարել:

Եարիկ մի յինէն գնաց,
Բիւր հազար ծաղկունք զինքն ի լաց.
Չի գիտեմ թ'իր կամա՞ն գնաց,
Թէ իրենն ի սէր շի պիտաց.
Թղթիկ մն յետեւէն գնաց,
Որ ամէնն էր հառաչ ու լաց.
Իր մէջն էր պագեր գրած,
Ի յեզերն գրկեր, կարօտ ու լաց:

Քանի՜ սարերովդ երթաս,
Օր մի յիմ ամբոս տի ընկնիս.
Երբ օր մի յիմ ձեռքն ընկնիս,
Բան անեմ որ խոստովանիս.
Երթամ ես ի յան կարմունջն,
Որ իժիր դու բաժողդ կ'անցնիս.
Առնեմ զայն որ անցեր ես,
Առնում զայն որ դեռ տի անցնիս:

Կանանչ կապաւոր մանչո՛ւկ,
Եզնավի՛զ, թ'ի՛նչ խօշ կու նայիս.
Դարձիր մէկ մ'ընդ յիս հայէ՛,
Կուլակիդ խոպա՛ն իմ հոգիս.
— Թէ մարդ ես ու սէր ունիս,
Նա ծառայ մեռիր կուլակիս:
— Մառայ Ստեղծողին մեռնիմ,
Տայ զկուլակն ու զտէրն ալ ի յիս:

Ելնես դուռն ի վեր կանգնիս,
Կու նայիս, կու պատով լեղիս.
Ջուր առնուս ի տուն մտնուս,
Աշքարա հողիս կը հանես.
Դարձի՛ր ի յետիդ նայէ՛,
Ղարակո՛զ, գէմ Աստուած ունիս.
Որ այս անճարակ տեղիս
Դէմ շիգաս, նա այլ շիպիտի:

Ժամ ժամ կուզայ ի վերայ,
Որ ելնեմ կանչեմ՝ Ո՛ւր է նա.
Կէնա երեսիս ջըրէն,
Ես վախեմ թէ մարդ շիմանայ.
Անոր կամ ճատու պէտք է
Կամ պառաւ որ զայն գիտենայ,
Կամ մորուզալի կտրիճ,
Որ գըլուխն անցած լինենայ:

Այս աստընտրիս վըրայ
Երկու բան ողորմ ու լալի.
Մէկ որ սիրոյ տէր լինի,
Մէկ մ'ալ գայ Գըրօղն ու տանի.
Մեռածըն գէմ չէ լալի,
Որ ունի զիր խոցն ալանի.
Եկէք զողորմուկս տեսէք,
Ո՛չ մեռած է ո՛չ կենդանի:

Ամէն քար ի չիր տեղին
է ամուր, 'ւ ես եմ գրչորեբ.
Երնեկ ես անոր կուտամ,
Որ ո՛չ հոգ ունի ո՛չ երեբ.
Դուն ալ սիրու տէր լինի՛ս,
Լօք ընկնի՛ս ի հոգ 'ւ ի երեբ.
Ամէն օր ինձ հետ հաշտ 'իր,
Ու այսօր ի՞նչ ես խրոտովեր:

— Քան զպահրի հաւուկ ես դու,
Մովէտ ի դուրս է՞ր շես ի գար.
Յէ՞ր շես խղճար քո գերուս,
Ի ծովուտ փին եմ՝ քեզ համար.
— Գնա՛, ոսկի նաւ շինէ
Ու եղիր նաւիս նաւավար.
Զօթեանս ի ծոցդ արա,
Զիս արեան ծովէն հան ու տար:

Ի՞նչ անեմ կամ ի՞նչ լինամ,
Երբ նայիմ որ դուն շերեւիս.
Սրտիս ալ ո՞նց տամ համբեր՝
Երբ լեզուովդ ի չի շիսօսիս.
Կուլա՛ք նայ կուտաս ճուղապ՝
«Սապո արա՛, սիրուս հասանիս.
Սեւ սապո ա՛մ, քանի՛ անեմ,
Եփեցա՛ւ ճիկարս ի փորիս:

Սուրաթ ու ճրրագ դրրիբ,
Զիս ի քո լուսըդ ձէնեցիր.
Զէտ ի քո մէջ ծովուն եկի,
Լօք զարկիր ճրրագն անցուցիր.
Ա՛տ էր քո ամէն ումէտդ,
Ա՛յ հոգեկ, որ ինձ կուտայիր.
Ծրրագդ, ա՛մ, ա՛լ ի՞նչ վառած,
Երբ բազկիս ուժըն հատուցիր:

Զիս պիտէր ասուն խօսուն
Զինչ արթայ հաւերն իմաստուն,
Ես ալ գիտենալ կարեմ,
Թէ ո՞վ կայ եարիս ծոցն ի քուն.
Ով կայ եարիս ծոցն ի քուն,
Թող խոցէ՛ սեւ օձն իր լեզուն.
Ով իմ եարէս պագ առնու,
Նա պակսի՛ աշկանցն ի լուսուն:

Քո սէրդ է արիւն եղել,
Հաւսար իմ երակս է մըտել.
Անձիկդ ալ ի ժուռ եկել
'ի ի հոգուս մէջն է դուրացել:
Ասի թէ քաշեմ դանակ,
Արիւնիս ասեմ՝ Արի՛, ե՛լ.
Մարդ իր դանակ ո՞նց քաշէ
Կամ հոգուն ասէ՛ Արի՛, ե՛լ:

Հաւսար ի ճօշք են առել
 'ի ի ոտանց կամին զիս ուտել.
 Ալ զալատ բան չեմ արել,
 'իմ սրտովս ի եար եմ սիրել.
 Թէ շատ թէ ի քիչ ջանամ,
 Զինչ Հախն իմ ճակատս է գրրել.
 Զայս մէկս ալ կամիմ սիրել,
 Թէ հաւսար ի ճօշք են առել:

Երեսդ է լուսին նըման
 Ու զիլֆերդ ի դատիր գիշեր.
 Քընքեր բեհեշտի խնծոր
 'ի ի ծովուն տըլած քեզ աչեր.
 Ուներ կեռումեռ ունիս,
 Թուխ աչեր, թարթիչդ է նետեր.
 Բերանդ է լալէֆըշան,
 Մէջն ի լիք է մարգըրթաներ:

Խընծորն ի ծառու ճըղին,
 Գու ի քո ժամն ես քաղելու.
 Բոլորդ ի շար փուշ տընկած,
 Ծար շունիմ ես ի քեզ գալու,
 Երթամ ի փըշի դահրէն
 Ու զըրեհ հագնիմ կըռուելու,
 Գամ ես հետ փըշին կըռուիմ,
 Ու խընծոր քաղեմ խաղալու:

Աչերուս խըրատ տըլի
 Քանց հազար ծընող՝ զաւակի,
 Թ'Արե՛կ որ ի վայր նըստինք,
 Աստընւո՛րըս մեզ շիպիտի:
 Աչքերս այլ ի յիս ասաց
 Թ'Ծս ըզքեզ խելօք գիտէի,
 Զա՛ղկէկն որ ի գնալ տեսնու,
 Բե՛ր աչեր որ զինք շիհայի:

Բազան երբ քաղցած լինի,
 Որսն առնու՝ այնով զըմպաղի.
 Մանուկ՝ սիրոյ տէր լինի,
 Պագն առնու՝ կարօտն անցանի.
 Ա՛մ, ի՞նչ ենեմ, ա՛յ հոգի,
 Ա՛մ, քանի պագնեմ նա պիտի,
 Հիմի ի ծոցուդ ելայ,
 Գեռ աչերս ի յետ կու հայի:

Երբ ես ձեր քաղքէն ելայ,
 Արեգակն էր երկու կանգուն.
 Ելայ յայս քաղաքս եկայ,
 Լօք եղաւ օրեկս իրիկուն.
 Աղուորն այլ ի դէմս ելաւ,
 Պինդ գըրկեց տարաւ զիս ի տուն.
 Շամամ ծըծերուն միջին
 Տեղ ձըգեց 'ւ արաւ զիս ի քուն.
 Պագիկ տայր ու պագ առնոյր,
 Ղավլ անէր մէկալ գիշերուն:

Աչերուդ, ա՛մ, ամբ արա՛,
Քու ուներդ երկիր կ'աւիրէ,
Շիրազ ու Շիրվան քաղաք,
ԶԼսպահան ի հիմնէ քակէ.
Մարդն որ սիրու տէր լինի,
Քէ լեռներն երթայ նա կ'ասէ.
Ցերեկն է իր մութն եղեր,
Մարդ ըզիր տարտըն չըզփտէ:

Աղուորին մըտիկ արէք,
Որ դըրեր կարմիր սարաղուճ.
Եկեր պարըսպին առեր,
Որ ամէն է աղընոյ պուռճ.
Ելնեմ ու պաղչան մտնում
Ու քաղեմ ծաղիկ մօռ ու լուրջ,
Առնում իմ եարին տանիմ
Ու պագեմ գինք խումար ու լուրջ:

Մարդն որ սիրոյ տէր լինի,
Քունն ի հոն, ա՛մ, ի՞նչ բան ունի.
Ցորեկըն գիշեր թըւի
Ու գիշերն է երեքմանի.
Ա՛մ, սէրըն հընցկուն պիտի,
Որ Աստուած ու մարդըն հաւնի.
Քէ չէ զասանկ այլ սէրըն՝
Շունն ու գայլն, աղուէսն այլ ունի:

Աւա՛ղ ու հազար աւա՛ղ,
Որ գայլուն բախտովն եմ եղեր.
Սովուն շեմ կարեր քայլել,
Նա՛ կ'ասեն թէ գառ մ'է կերեր.
Սիրու երես շեմ տեսեր,
Կու ասեն թէ ծոցն է օթեր.
Զէտ զիս զըրաբախտ մանուկ
Զեմ մընար թէ մարն է բերել:

Ասես թէ եաղութն ես դու
Կամ զըմրութ կամ ամբարինայ.
Թափած է ի քո վերայ
Վարդեջուր հազար փիալայ:
— Հո՛գի, թէ զայդ ինձ ասիր,
Նա ճերմակ ծոցըս քի ծառայ.
Զկոճկիկս այլ արձակ անեմ,
Մո՛ւտ ի մէ՛ջըն յէշրաթ արա՛:

Լուսի՛ն, դու լուսով կացի՛ր,
Քէ կենաս պահիկ մի հուսայ.
Երկու խօսք գանգատ ունիմ,
Զայն ասեմ լուք այլվի գընա՛.
Գընա՛՛ իմ եարուն ասա՛
Քէ՛ նըստեր երդիքն ու կուլայ,
Կուլայ՛ ողորմուկ կուլայ,
Աչերուն արիւն կու ցողայ:

Երբ դու ինձ հետ աէր շուն'իր,
է՞ր շափր ի յառջի օրէն.
Հանց դաւով իխրար արիր
Թէ՛ «Միրէ՛, Տէրն ըզքեզ պահէ՛»:
Հիմի դուն ի զատ եկար,
Պէկուման զբեղ ո՞վ տեսեր է.
Կ'ասես դու ի քո մըտին
Թէ՛ «Կ'երթայ մէկ մ'այլ կու սիրէ»:

Եղնիկ մ'ի ջրին խմելն
Ջերջերուաց զշուք էր տեսեր,
Նա յԱնթաքեա զարկեր
Թէ՛ Սլեհ եմ հետ վերուցեր.
Օր մի յառիժէն փախեր
Նա եղջիրն ի ծառն է գամեր.
Զով որ ի ճարակ դրեր
Նա իւր մահն ի յանկից եղեր:

Քու ծոցդ Ադամայ դրախտ,
Մտնուի խնձոր քաղէի.
Քո երկու ծրծին միջին
պառկէի ու քուն ըլլայի.
Քո գունովն գինի պիտէր
Խմէի ու հարբենայի.
Հոգիս պարտըկան էի Գրողին,
Լօք թող գայ ու առնու տանի:

Պիւպիւն ի ծովին միջին
Ի օձուն բերանն ու կ'ասէր.
— Թող ես եմ ի յայս հալիս,
Թող իմ վարդն գէշ շքաշէ:
Վարդն ալ ի փշի միջին
Սուտ քուն էր՝ զայն կու լսէր,
Լուկ իւր շարեղէն շապիկն
Ի շորեք դիմաց կու խղտէր:

Շիրին է լեզուդ անուշ,
Պըռկնիդ է ամբաւ ու նուշ.
Բերանդ է փոքրիկ 'ւ անուշ,
Զարկմիդ աչքն հազա՛ր փուշ.
Իմ հարն ի յիսնէ գնաց
Լեռ ու ձոր հաւսար հետըն լաց.
Երկինք ու գետինք թնդաց,
Աստղունք մէկ մըն չը մնաց:

Աչերդ է ի ծով նման,
Որ ի Մսրայ դունն է կանգնեք.
Վարսերդ է յալի նման,
Որ քամին կ'անէ տարուբեր.
Քան զուռ ես ի վեր վազեր,
Քան զկարմիր խնձոր բոլորեր,
Պայծառ ես քան զքեաֆուր
Վարդ որ հոտով զաշխարհս է լցեր:

Երթամ չի կենամ ի հոս,
Ուր երթամ հոն ալ չի կենամ.
Երթամ քանց Հոռմն ի վար,
Վտարիմ, այլ իսկի չի գամ.
Թէ գան ու զիմ տեղն ասեն,
Նայ հեռու եմ, այլ հեռանամ.
Թէ գան ու քո տեղն ասեն,
Նայ զընճիլն եմ, կտրեմ ու գամ:

Սրտիկս երկու դուռն ունի,
Մէկն գաղտ, ու մէկն ալանի,
Յայն գաղտ դուռն ի դուրս ելայ,
Լուկ գտայ հատիկմ ալ ոսկի.
Այն ոսկին որ յիմ ափն ընկաւ,
Չէր ինկեր ի շատ ոսկերչի,
Ո՛չ ինքն ի քուրան մտեր,
Ո՛չ լսեր ձայնն կրռանի:

Կասեմ թէ հայերէն ասա՛,
Թէ չէ ես ասեմ դուն լսէ,
Ձբերանդ ալ քենով ածէ,
Ու զականջդ ալ ի գոց դու պահէ.
Ձէտ օղի ականջըդ ա՛ռ,
Ձէտ կարմիր դեկան ծրարէ,
Այն մարդ որ շատ կզուրցէ,
Նա յետին խօսքն կու լսէ:

Մէկ մարդ մի զփետատն ունի,
Ջվարդին տակն կու փորէր,
Պիւպիւլն ի վարդին սիրուն,
Ջիր շինին յառաջ կու բերէր.
Արծիւն ի յաւան եղեր,
Ու կասէր թէ այդ ի՛նչ յաջապ էր,
Թեպուրմ յիմ թևս ընկեր,
Նետ եղեր ու զիս կու խոցէ:

Կուզե՞ս, որ յազիզ կենաս,
Որ ամէն մարդ զքեզ սիրէ,
Դուն հողուն նման կեցիր,
Որ ամէն մարդ զքեզ կոխէ.
Քան զերկաթն այլ զի՛նչ ամուր,
Որ կրակն զինքն կու հալէ,
Դու շրի նման կեցիր,
Որ կրակն յիրնէ կու վախէ:

Կարմիր վարդ կանանչ թուփով,
Կանանչ թուփ կարմիր խնձորով,
Քանի՞ կենամ քեզ ապով,
Քանի՞ մէկ երիմ կրակով.
Կու սիրե՞ս սրտով,
Կշտացեր եմ սուտ խաբելով,
Թէ չե՞ս սիրեր զզորդ սրտով,
Սուրբ Սարգիս, Աստուած քեզ խոով:

Վարի վարճինակդ եմ ես,
Արգելէ ո՞ մարդ, թէ կարես,
Թռչիմ այլ երամ խառնիմ,
Գաս ի հետ ճանշել թէ կարես.
Ոսկի խաֆէս այլ շինես,
Զիս ի ներս դնել շկարես,
Զերկիր բարեխօս բերես,
Զիս ի տուն տանել շկարես:

Ողորմ ու լալի հաւուկ,
Քան զկասկամ հաւն շրլինայ,
Ո՛չ գիշերն քուն ունի,
Ո՛չ ցորեկն ի վար կու կանկանի.
Մէկ պահ մի դադար ունի,
Որ յոտիցն ի վար կու կախուի,
Երկու կաթ արին կաթէ,
Յաշերուն համայ կու թռչի:

Այս մութ ու խաւար տարիս՝
Քէշկէ շէր բերեր մայրըս զիս.
Բերաւ սիրոյ տէր արաւ,
Սիրոյ տէր որ կ'ելնէ հոգիս.
Կ'ասեմ թէ կ'ելնէ հոգիս,
Նա կ'ասեն ինձ թէ՛ Թող մեռնի՛ս:
Այսքան զուլում ո՞վ տեսեր,
Որ զմանկան մահըն կու կամիս:

Երէկ չէ այսօր տեսայ
Խընձորի տալիկ մի հուսայ.
Թ'ապրիմ ի յարեւ մընամ,
Թէզ հանեմ շուտով ջուր ի նա,
Զուր Յորդանանու բերեմ
Ու ջրբեմ որ անմահանայ,
Ի շուքըն հանգչիմ ես այլ
Ի ի պըտղոյն վայելեմ նորա:

Ի՞նչ անեմ կամ ի՞նչ լինամ,
Զեմ հաւտար ու շեմ մոռանար.
Հազար եար կուտան փոխան,
Զեմ առնուր ու զքեզ շեմ ի տար.
Արե՛կ զայս ալէմս ի ժուռ,
Բեր ցըցուր զէտ քեզ մէկ մի ալ,
Որ տամ իմ սըրտիս ումէտ,
Աշերուս ասեմ թէ՛ Մի՛ լար:

— Աշերդ է ծովէն առած,
Եւ ուներդ ի թուխ ի ամպէն.
Այդ քո պատկերքդ և սուրաթդ
Ի վարդին կարմիր տերեւէն.
Ուր որ դու կանգնած լինիս,
Զէ պատեճ վառեն մոմեղէն.
Մոցո՛ւդ լոյսըն դուրս ծափէ,
Գէմ ելնէ մեռելն ի հողէն:

Սրտիկս է եղեր դալամ,
Բաժնեկու թղթեր կու գրրէ.
Կանչեմ, ո՛հ իմ տէր Աստուած,
Զամենայն դարիպ դու պահէ՛.
Ղարիպ գրնացած ունիմ,
Իմ տարտերս ըզիս կու լափէ.
Շալլա թէ շուտով դառնայ,
Թէ չէ՛ իմ հոգիս կ'ելանէ:

Ճերմակ ծոց ու լայն ճուպայ,
Ի ծոցիկդ ի վայր սահեցայ.
Այդ խակ թեւերուդ միջին,
Գիրկ ածի՛ պահիկ մ'արգելցայ.
Ձեռկունքս այլ ի վեր կալայ,
«Տէ՛ր, արա՛ զմահիկս ի հուսայ,
Զմահիկս ու զմատղիկս արա՛
Աղկեկան կըրծոցն ի վերայ»:

Երբ ես ի աշխարհս եկի,
Գառն անպարտ ու մեղք շունէի,
Ի յաւազանէն ծնայ,
Զէտ զմարգարիտ ցուայի.
Մեծցայ ու մեղաւոր եղայ,
Յիմ ոտոքս ի մեղք գնացի,
Զկամք սատանային արի,
Յանդենէն խապար շունէի:

Աղւո՛ր, իմ հազար աղւոր
Դրախտին բեհեշտի խնծոր.
Շաքրէ եղէզին մէջէն ես
Քաշած քանց զլատիֆդ աղւոր:
Զուներդ ես աղեղ արել,
Ու գաշերդ ուզող նետաւոր.
Ատով խոցեցիր դու զիս,
Ես զարիպ եմ, երթամ ի ընդոր:

Նայե՛ց ի վերայ քարին,
Լուկ զքարամն ի քեզնէ արա՛.
Քան զքարն այլ ամուր չըկայ,
Նա ջըրին ճամբեկ նա կուտայ.
Զաղցին քարն է հարիւր լիտր,
'Ի ի ջըրին ահէն կու դողայ.
Իմ սիրտս է պատառ մի միս,
Քո սիրոյդ, ա՛մ, ո՞նց դիմանայ:

Ա՛մ, երեսդ է՞ր է դեղնել,
'Ի երեսիդ գունըն գընացեր.
Գէմ քո եարըն չէ մեռեր
Կամ օտար երկիր գընացեր.
Թէ ես լամ նա հաղ ունիմ,
Որ գիտեմ ի՛նչ եմ կորուսել.
Կորել է հոգուս հոգին,
Անհոգեկ ես եմ մընացել:

— Իմ հոգևոյս հոգի, իմ եա՛ր,
 Քանի քո քովէդ գնացի,
 Հոգիս ի մարմնոյս ելաւ,
 Ի մահո՛ւն դուռն գնացի.
 Վաղվնէքն ինչուր իրիկուն՝
 Կուլայի ու զքեզ կ'ուզէի.
 Գիշերն ինչուր լուսանայր՝
 Քո սիրուդ ես քուն չունէի:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԱՎԱՆՈՒՔՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԶՐՈՒՑՑՆԵՐ ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒԶԱԿԻ ՄԱՍԻՆ
 (էջ 85—126)

Մեզ են հասել մի շարք ավանդութիւններ, զրույցներ, որոնցից առանձնացրել ենք վեցը: Դրանց պետք է ավելացնենք նաև Արիստակես Տևկանցի պատմածները, որոնք տրվում են նրա ընդհանուր հողված-առաջաբանի մեջ, և Ավ. Ղուկասյանի «Հայրենի կարգավ» ժողովածուի առաջաբանում զետեղվածը: Վերջինիս հեղինակը, լինելով ակնեցի, այդ ավանդութիւնը բերել էր իր հետ դեռևս մանկութիւնից: Ուշագրավ է, որ ավանդութիւնը պատմողներից երեքը վանեցիներ են: Նրանցից մեկը ծնվել է Խառակոնիսում, մյուսը՝ կողքին գտնվող Արճակ գյուղում: Եվ, ինչպես պատմում են նրանք ու հռչակավոր երիմյան Հայրիկը, հաճախ են ուխտի գնացել բանաստեղծի գերեզմանին, մասնակցել ժողովրդական տոնախմբութիւններին:

1. Խրիմյան Հայրիկ (1820—1907) (Մկրտիչ Խրիմյան) — Մնվել է 1820 թ. Վա- նում: 1849 թ. տպագրել է իր առաջին ստեղծագործութիւնը «Բազմավեպում»: 1855 թ. Պոլսում հիմնում է «Արծիվ Վասպուրականի» հանդեսը: 1858-ին տեղափոխում է այն Վարազա վանք և տեղում հիմնում ժառանգավորաց դպրոցը: 1862 թ. Վարազից տեղափոխվում է Սուրբ Կարապետի վանքը՝ որպես վանահայր: Այնտեղից 1869 թ. ընտրե- վում է Պոլսի պատրիարք: 1892 թ. մինչև իր մահը՝ 1907 թ., Ամենայն հայոց կաթո- ղիկոսն էր:

Երկեր, Երևանի համալսարանի հրատ., 1992, էջ 146—152:

2. Գ. Ասատուր (1868—1937) — Թարգմանիչ, բանասեր, արեւելագետ: Թարգմա- նել է Պուշկինից, Ֆիրդուսուց, Շոթա Ռուսթավելուց («Ընձենավորը» պոեմը): Անհաշու փոխադրութիւններ է կատարել ն. Քուլալից՝ նրա հայրենները Թարգմանելով աշխար- հարարի:

«Սիրու երգիչ Նահապետ Քուլալի երգերը», Թիֆլիզ, 1905, էջ 2—10:

3. Սարգիս Հայկունու (1832—1908) պատմած ավանդութիւնը (հատված Հովհ. Թադևոսյանի «Քուլակ Նահապետի երգերի մի նոր հրատարակութիւն առթիվ» աշխատու- թիւնից, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1902, էջ 1151—1152):

4. Սերիեն (Սերիեն Ավագյան) (1896—1971) — Բանասեր, ազգագրագետ, բանա- ստեղծ: Մնվել է վանի նահանգի Արճակ գյուղում: Գրել է «Հազարան բլրու» պոեմը և «Իմ երկրային ուղին» ինքնակենսագրական վեպը: Ապրելով Խառակոնիսին շատ մոտ՝ Սերիենն հաճախ էր մասնակցում քուլակյան ուխտերին: Քուլակյան ավանդավեպը գրի է առել Նդեռնից փրկված և Աշտարակի Հազս ուխտերին: Քուլակյան ավանդավեպը գրի է առել Նդեռնից փրկված և Աշտարակի Հազս

(այժմ՝ Աղձք) գյուղում վերաբնակված Փանոս Զիշակյանից: Վերջինս Քուչակի տոհմի վերջին շառավիղն էր:

Սերիեն, Քուչակյան ավանդակագ, «Արճակ», «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», № 8, Եր., 1978, էջ 101—106:

5. Սերիեն, Իմ երկրային ուղին», Եր., 1983, էջ 288—289:

6. Սերիեն, Հազարան բլրու, Արճակ հրեզնեներ, Եր., 1997, էջ 11, 12:

7. Սերիեն, Հարց հայրենակցիս: Նույն տեղում, էջ 99:

8. Արամ Ղանալանյան (1909—1983)— Ժողովրդական բանահյուսության նշանավոր մասնագետ, ակադեմիկոս, բանահավաք, ազգագրագետ: «Առածանի» և «Ավանդապատում» գրքերի հեղինակը:

«Ավանդապատում», Եր., 1969, էջ 274, 471:

9. Նաիրի Զարյան (Հայաստան եղիագարյան) (1900—1969)— նշանավոր հայ բանաստեղծ: Մեծի է հռոակոնիսում: Մեղեները և համագյուղացիները անվերջ պատմել են Քուչակի մասին: Դեռ փոքրուց մասնակցել է Քուչակյան ուխտերին: Այդ մասին շատ տպավորիչ գրել է իր «Երկրորդ կյանք. ինքնապատում» գրքի մեջ (Եր., 1982, էջ 167—175):

10. Ն. Զարյան, «Խառակոնիս», Երկերի ժող., հ. 1, Եր., 1962, էջ 90—91:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Ն. ՔՈՒՉԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 127—128)

11. «Հայերեն ձեռագրերի փեղարի հիշատակարաններ», հ. Բ, Եր., 1978, էջ 715—716: (Կազմողներ՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան):

12. Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Բ, Եր., 1967, էջ 19:

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ Ն. ՔՈՒՉԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 129—439)

13. Ղևոնդ Ալիշան (1820—1901)— Մեծ հայագետ և տաղանդավոր բանաստեղծ: Անդրադարձել է նաև 16-րդ դարի հայ բանաստեղծությանը և հիշատակել Ն. Քուչակի անունն ու գործը («Հուշիկը հայրենյաց հայրց», հ. Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 123—127):

14. Արիստակես Տեկանց (Տեր-Սարգսենց Արիստակես) 1844—?):— Վարդապետ Վարազա ուխտի: Բանահավաք, բանասեր: Մեծի է 1844 թ. Վանում: 1882 թ. Քիֆլիսում հրատարակել է «Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք» բանաստեղծությունների ժողովածուն՝ սկիզբ դնելով Քուչակագիտությանը: 1896 թ. քրդերի և թուրքերի կողմից ավերվել և թալանվել է Վարազա վանքը, հրկիզվել են ձեռագրերը և Դիվանի փաստաթղթերը:

Այդ մասին և գրում է Արիստակեսը: Ցավոք, հանրագիտարանը, ստույգ տեղեկություն չունենալով Արիստակեսի մասին, նշում է, թե նա զոհվել է 1896 թ.: Իրականում նա ապրել է ավելի երկար: Արիստակեսը պահպանվել են Արշակ Զուպանյանին ուղղված նրա 1902 և 1905 թվականների նամակները: Գրանցում նա պատմում է, որ Վարազա վանքը բարբարոսաբար ավերվել է: Այդ ժամանակ էլ ոչնչացվել են նաև հոգևոր բազմաթիվ արժեքներ: Տեկանցի աշխատանքը հսկայական հետաքրքրություն է առաջացրել արևելահայ և արևմտահայ հասարակական շրջանակներում:

15. Կարապետ Կոստանյանց (1853—1920)— Բանասեր, հայագետ, մանկավարժ: Եղել է էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի, Քիֆլիսի ներսիսյան դպրոցի և Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի տեսուչ: Գրել է բազմաթիվ աշխատություններ՝ «Հայոց հեթանոսական կրոնը», «Հովհաննես Քիլոսրանցիի և յուր տաղերը», ինչպես նաև կազմել է «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», «Միջնադարյան հայոց տաղեր ու ոտանավորներ» (պրակ Ա և Բ) ժողովածուները (Քիֆլիս, 1892, էջ 71—72):

16. Տ. Վ. Պալյան: Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա» 1897, էջ 344—345:

17. Մանուկ Արեղյան (1865—1944)— Ականավոր հայագետ, մեծավաստակ լեզվաբան, գրականագետ, Երևանի պետական համալսարանի և ՀՀ ԳԱԱ հիմնադիրներից մեկը: Հայտնի է հայ գրականության պատմության, հայոց լեզվի տեսության և տաղաչափության պատմության, հայ ժողովրդական բանահյուսության վերաբերյալ կոթողային աշխատություններով, որոնք ուղենիշ են եղել հայագիտության զարգացման ճանապարհին: Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում հայ գրականություն դասավանդելու շրջանում Ա. Տեկանցից ու Կ. Կոստանյանցից հետո՝ 1898—1900 թթ., դասախոսություններ է կարդացել Նահապետ Քուչակի մասին և բարձր գնահատել նրա արվեստը:

18. Արշակ Զուպանյան (1872—1954)— նշանավոր քննադատ, գեղագետ, բանաստեղծ, հասարակական գործիչ: Պուլի մի քանի դպրոցներում և վարժարաններում սովորել է բարձր առաջադիմությամբ, 1893 թ. մեկնել է Փարիզ և դարձել Սորբոնի համալսարանի ազատ ունկնդիր: 1895 թ. հրատարակել է «Մաղիկ» հանդեսը, իսկ 1898 թ.՝ հիմնել «Անահիտ» հանդեսը, որը հրատարակել է գրեթե մինչև կյանքի վերջը: 1902 թ. Փարիզում տպագրեց «Նահապետ Քուչակի Դիվանը», որին հետևեցին բազմաթիվ հոդվածներ և թարգմանություններ: 1907 թ. տպագրել է «Հատընտիր էջեր Քուչակյան տաղաչարքին» ժողովածուն: Իսկ 1940 թ. տպագրեց «Հայրեններու բուրաստանը» մեծածավալ ժողովածուն:

19. Ա. Տեկանց, Նամակ Ա. Զուպանյանին, ԳԱՔ, Ա. Զուպանյանի ֆոնդ, թիվ 6958—67 (24. 11. 1902 թ.):

20. Հովհաննես Թաղևոսյան— էջմիածնի ճեմարանական: Մ. Արեղյանը հիշում է, որ ինքը, ժամանակ չունենալով, 1900 թ. ճեմարանի ուսանող Հովհ. Թաղևոսյանին սեմինարական աշխատանքի նյութ է տվել Նահապետ Քուչակի երգերի ուսումնասիրությունը: Հովհ. Թաղևոսյանը 1902 թ. տպագրեց իր աշխատանքը «Լուսա» հանդեսի հուլիս-օգոստոս համարում, ապա առանձին գրքով՝ «Քուչակ Նահապետի երգերը» վերնագրով (Քիֆլիս, 1903):

Հովհ. Թաղևոսյան, Նահապետ Քուչակի երգերը, «Լուսա», թիվ 3, Քիֆլիս, 1902, էջ 257—259, 1902, թիվ 4, էջ 208—216, 1902, թիվ 5, էջ 165—183:

21. Գ. Փառնակ (Գառնիկ Ֆետոյան) — Գրախոսություն Ա. Զոպանյանի «Նահապետ Քուչակի Դիվանը» ուսումնասիրության, «Անահիտ», Փարիզ, 1902, թիվ 12, էջ 251—254, 1903, թիվ 1, էջ 22—23, 1903, թիվ 2—3, էջ 26—31:

22. Ալեքսանդր Շիրվանզադե (1858—1935) — Մեծ գրողը 1902—1903 թթ. եղել է «Լուսավիթ» գրախոսը և քաղաքական տեսարանը, ինչպես վկայում են արխիվում մնացած ձեռագրերը:
«Մենախոսական», «Լուսավ», Քիֆլիս, 1903, թիվ 2, էջ 213—216:

23. Առն Սարգսյան (1862—1927) — Մեծ է Գողթն գավառի Ցղնա գյուղում: Գրական-հասարակական գործիչ: 1873—1884-ին սովորել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, 1888-ին ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի բնագիտության ֆակուլտետը: 1901 թ. «Մուրճ» ամսագրի խմբագրության անդամ էր, իսկ 1905—1907-ին՝ խմբագիրը: Գրել է մանկավարժական երկեր («Ժողովրդի կրթության գործը մեզանոց», 1892), հասարակախոսական («Հին ցավ», 1900), բազմաթիվ հոդվածներ, գրախոսություններ:
«Մատենախոսություն» (Քուչակի Դիվանի մասին), «Մուրճ», Քիֆլիս, 1903, թիվ 3, էջ 172—176:

24. Արփիար Արփիարյան (1851—1908) — Մեծ է Ակնի Ապուլեիս գյուղի գեղըրուկ ծնողների ընտանիքում՝ Սամսոն նավահանգստում, Պոլսի ճանապարհին: Նշանավոր արձակագիր, քննադատ, հասարակական գործիչ: 1880—1895 թթ. ընթացքում խմբագրել է «Արևելք», «Մասիս» և «Հայրենիք» պարբերականները: Երկար տարիներ թղթակցել է «Մշակին»: Հրատարակել է «Կյանքի պատկերներ» պատմվածքների ժողովածուն (1885): Գրել է բազմաթիվ մեծ ու փոքր հոդվածներ, որոնց մեջ պաշտպանել է ռեալիզմի սկզբունքները: Ուշագրավ են նրա «Թուրքիո հայոց գրականությունը» («Բազմավեպ», 1902) և «Արևմտահայ հայոց արդի գրականությունը» («Բանբեր գրականության և արվեստի», Ս. Պետերբուրգ, 1903—1904) ուսումնասիրությունները:

Արդուկ Համիդի կազմակերպած շարժերի տարիներին բազմաթիվ այլ հայ մտավորականների հետ եղել է տարագրության մեջ: Լոնդոնում խմբագրել է «Նոր կյանք» հանդեսը, Վենետիկում՝ «Հայ հանդես» ամսագիրը: 1905 թ. Ալեքսանդրիայում դառնում է «Շիրակի» խմբագիր և «Շիրակի» 1905 թ. 8-րդ համարում «Գրական կյանքին» թերթին մեջ նա խոսում է Ն. Քուչակի պոեզիայի գնահատության շուրջ՝ ողջունելով Նորայր Բյուզանդացու՝ Քուչակի տաղերի հրատարակության ծրագիրը: Նույն ժամանակ նա գնահատում է Ա. Զոպանյանի աշխատանքը, ինքն էլ հաստատում է Քուչակի գոյությունը, նշում, որ դեռ սպասում է Քուչակի երկերի հրատարակմանը, որ կարող էր անել բազմակողմանի զարգացած գիտնական Նորայր Բյուզանդացին:

25. Ա. Տևկանց, Նամակ Ա. Զոպանյանին, ԳԱՔ, Ա. Զոպանյանի ֆոնդ, թիվ 1377—1384 (28 նոյ. 1905):

26. Նորայր Բյուզանդացի (1844—1916) — Նշանավոր հայագետ, լեզվաբան, բանասեր և գիտնական:
Մեծ է Կ. Պոլսում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Բերայի Մխիթարյան դպրոցում: 1854-ից ուսումը շարունակել է Վենետիկի Ս. Ղազարի վանքում՝ աշակերտելով Ղևոնդ Ալիշանին: Վարել է «Բազմավեպի» տեսությունը (1867), եղել մատենադարանակալ (1868—69): 1870-ին հրաժարվել է Տոգեթրական կոլումից և մեկնել Փա-

րիզ, ապա՝ Կ. Պոլիս: 1880-ին Կ. Պոլսում հրատարակել է «Հայկական բառաքնությունը...» աշխատությունը: 1882-ին մեկնել է Ստոկհոլմ: 1884-ին Կ. Պոլսում լույս է ընծայել «Բառագիրք ի գաղղիերեն լեզվի ի հայերեն» երկլեզվյան բառարանը, իսկ 1887-ին Ստոկհոլմում լույս է ընծայել «Քննասեր» հանդեսը: 1890-ին Քիֆլիսում հրատարակել է «Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանությունը» աշխատությունը: Նորայր Բյուզանդացին անդրադարձել է նաև Ագաթանգեղոսի, Փալատոս Բուզանդի, Մովսես Խոբենացու և այլ պատմիչների աշխատություններին: 1921-ին «Հանդես ամսօրյա»-ում, 1925-ին առանձին գրքով լույս է տեսել Բյուզանդացու «Քննադատություն Հայրուսակի» աշխատությունը, ուր արժեքավորել է Ղ. Ալիշանի երկը: Ցավոք, Ն. Բյուզանդացու գործերի մեծ մասը՝ արժեքավոր ուսումնասիրություններ, բառարաններ, մնացել են անտպա:
Նորայր Բյուզանդացիի երկար տարիներ զբաղվել է քուչակյան խնդրով. նա հրատարակության է պատրաստել Նահապետ Քուչակի հայրենիքի մի ժողովածու՝ ընդարձակ մեկնաբանություններով: Աշխատանքը, որի մասին նա հայտնում է, թե գրեթե ավարտին է հասցրել, ցավոք, մեզ չի հասել: Բյուզանդացիի շարունակել է ձեռագրերի որոնումները, ունեցել է ենթագրություններ և հույսեր է կապել որոշ արխիվների հետ:

27. Նորայր Բյուզանդացու նամակը Ա. Զոպանյանին, ԳԱՔ, Արշակ Զոպանյանի ֆոնդ, թ. 1377—1384 (28 նոյեմբերի, 1905 թ.):

28. Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մատենախոսություն, «Լուսավ», 1905, թիվ 2, էջ 123—126:

29. Դանիել Վարուժան (1884—1915) — Առաջիններից մեկն է, որ տեսել է Ն. Քուչակի բուն մեծությունը: Նրան համարել է բանաստեղծ, որի մեջ միաձուլվում են եվրոպական միտքը և առևելյան զգացմունքը՝ բանաձևելով այսպես. «Միտք՝ եվրոպացի և սիրտը՝ հայ»: Դ. Վարուժանը գրանով հակահարված է տալիս բոլոր թերահավատներին:
Դ. Վարուժան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 3, Եր., 1987, էջ 271 (Նամակ Արշակ Զոպանյանին, 17 մարտի, 1906 թ.):

30. Դ. Վարուժան:
Չափազանց հետաքրքիր է նաև այստեղ արված դիտողությունը, որով դարձյալ Քուչակին դիտում է համաշխարհային շափանիշներով, պաշտպանում նրա մեծ անհատականությունը՝ համեմատելով նշանավոր հնդիկ բանաստեղծ Բարթրիհարիի (7-րդ դար) հետ: Հատկապես գնահատում է նրա սիրային բանաստեղծությունների զգացմունքայնությունը և պատկերների հանդեպությունը:

Դ. Վարուժան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 3, Եր., 1987, էջ 367, 595 (Նամակ Ա. Զոպանյանին, 13 մարտի, 1908 թ.):

31. Ռուբեն Զարդարյան (1874—1915) — Արևմտահայ նշանավոր գրող, խմբագիր, հրատարակախոս: Աշակերտել է Հ. Թլկատինցուն: 1892—1903 թթ. ուսուցչություն է արել Մեզրիի ազգային կեդրոնական վարժարանում: Քաղաքական գործունեության համար ձերբակալվել է (1903—1904): Ռ. Զարդարյանը 1905-ին մեկնել է Բուլղարիա և հաստատվել Պլովդիվ քաղաքում: 1908-ի Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո վերադարձել է Կ. Պոլիս: 1910-ին լույս է տեսել «Ցայգալույսը»: Նա գրել է նաև մի շարք գրականագիտական հոդվածներ՝ «Վաղվա գրականությունը» (1900), «Թլկատինցի» (1908), «Ավ-

Խաճակյանի «Աբու Լալա Մահարի» պոեմը (1910) և այլն: Կազմել ու հրատարակել է «Մեղրագետ» ընթերցարանը (6 գիրք):

Ռ. Զարդարյան, «Ցայգալույս», Եր., 1959, էջ 470, «Մեղրագետ», Կ. Պոլիս, 1911, էջ 460—461:

32. Մկրտիչ Պոտուրյան (1881—1959)— Նշանավոր հանրագիտակ, հայագետ, հրապարակագիր, գրող: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի՝ Պարտիզակի Ներսիսյան և Մխիթարյան վարժարաններում: 1897-ին մեկնել է Վենետիկ, 1902-ին դարձել Մխիթարյան միաբանության անդամ: 1903-ին դասավանդել է Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանում, որտեղ նրան աշակերտել են Գ. Վարուժանը, Վ. Փափազյանը և ուրիշներ: 1909-ին եղել է «Բազմավեպի» խմբագիրը, 1909—1911-ին՝ մատենադարանապետ: Տպագրվել են նրա «Կոստանդին Երզնկացի ժԴ դարու ժողովրդական բանաստեղծ և յուր քերթվածները» (1905), «Աղամգիրք Առաքել Սյունեցվո» (1907), «Առաքել Սյունեցի և իր քերթվածները» (1914), «Մարտիրոս Ղրիմեցի և իր քերթվածները» (1924—1930) և այլ գրքեր: Մ. Պոտուրյանը գրել է նաև Ֆրիկի, Հովհաննես Երզնկացու, Գրիգորիս Աղթամարցու, Բաղդասար Դպիրի և միջնադարյան այլ բանաստեղծների մասին ուսումնասիրություններ:

Մկրտիչ Պոտուրյան, Նամակ Նորայր Բյուզանդացուն, Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, թղթ. 235, վավ. 53 (1906) (Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ):

33. Նորայր Բյուզանդացի, Նամակ Մկրտիչ Պոտուրյանին, Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, թղթ. 235, վավ. 53 (1906) (Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ):

34. Արշակ Զոպանյան, Արփիարյան էսթետիկոս, «Անահիտ», Փարիզ, 1907, էջ 64—69:

35. Արտաշես Հաբուրյունյան (1873—1915)— Բանաստեղծ, բանասեր, թարգմանիչ: Գրել է «Լքված քնար» (1902), «Երկունք» (1906) ժողովածուները, 1912-ին լույս է տեսել նրա «Նոր քնար» բանաստեղծությունների գիրքը: Զանազան պարբերականներում («Արևելյան մամուլ», «Մեհյան», «Բյուզանդիոն», «Մասիս»...) տպագրել է գրականագիտական ուսումնասիրություններ Եղիա Տեմիրճիպաշյանի, Ալ. Շիրվանզադեի, Գ. Վարուժանի, Մ. Մամուրյանի և ուրիշների մասին:

Արտաշես Հաբուրյունյան, «Արշակ Զոպանյան— Ենահայետ Քուչակի Դիվանը», «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1909, թիվ 3958, էջ 263—268:

36. Հ. Պոռոզյան, Քուչակյան քերթված մը, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1909, էջ 400:

37. Վերանես Փափազյան (1864—1920), Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910, էջ 247—251:

38. Ներսես Ակիեյան (1883—1963)— Նշանավոր բանասեր, պատմաբան, ձեռագրագետ: Ունի շուրջ 500 մենագրություն, հոդված, գրախոսություն, որոնք ընդգրկում են հայագիտության գրեթե բոլոր բնագավառները: Ներսես Ակիեյանը ուսումնասիրել է միջնադարյան հայ բանաստեղծների՝ Ֆրիկի, Կոստանդին Երզնկացու, Գրիգորիս Աղթամարցու, Նաղաշ Հովնաթանի և ուրիշների կյանքն ու ստեղծագործությունը:

Ներսես Ակիեյան, Նորայր Բյուզանդացու Նամակի տեքստը, «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1911, էջ 95 (16 մարտի, 1911):

39. Տոփառ Պազիլ, Ենահայետ Քուչակի Դիվանը, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1911, էջ 230—233:

40. Հովհաննես Թումանյան (1869—1923), Նաղաշ Հովնաթանը և նրա, Քուչակ Նահայետի ու Սայաթ-Նովայի սերը (1911): Առանձին գրքով լույս է տեսել Թիֆլիսում 1916 թ.: Երկերի լիակ. ժող., հ. 6, Եր., 1994, էջ 311—332:

41. Հովհաննես Թումանյան, Քուչակ Նահայետի և Սայաթ-Նովայի ոտներն թարգմանությունների առիթով. գրվել է 1915 թ.: Երկեր, հ. 4, Եր., 1969, էջ 231—238:

42. Նիկոլ Աղբալյան (1873—1947)— Նշանավոր գրականագետ, քննադատ, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական ակնաձոր գործիչ: Ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը և Գևորգյան ճեմարանը, այնուհետև ուսանել է Մոսկվայի, Լոզանի, Սորբոնի համալսարաններում: Եղել է ուսուցիչ Կաղզվանում, Ագուլիսում, Շուշում: Ն. Աղբալյանն իրեն նվիրել է դաշնակցության ծրագրերի իրագործմանը, եղել է Հայաստանի Հանրապետության (1918—20) խորհրդարանի անդամ, 1919-ին՝ լուսավորության և արվեստի նախարար:

Ն. Աղբալյանն ուսումնասիրել է հայ գրականության ու լեզվի բազմազան հարցերը («Պատմություն հայոց գրականության» (ներածություն), «Սայաթ-Նովայի հետ», «Դիտողություններ հայոց լեզվի մասին», «Բանասերի հուշագրերը», «Դասախոսություններ հայ մատենագրության մասին» և այլն):

Ն. Աղբալյան, «Հովհաննես Թումանյանի Ենահայետի և նրա, Քուչակ Նահայետի ու Սայաթ-Նովայի սերը հոդվածի արձագանքը. գրվել է 1916 թ.: «Ամբողջական երկեր», Բեյրութ, 1966, էջ 209—210:

43. Գազիկ Օզանյան, Պատմություն հայ լեզվի և բանահյուսության, Մարզվան, 1913, էջ 93—95, 244—247 (հատվածաբար):

44. Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Իմ տպավորությունը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1912, թիվ 12: Երկերի ժող., հ. 10, Եր., 1962, էջ 532:

45. Եղիշե Զարեց (1897—1937)— Բերվում է հատված «Ես իմ անուշ Հայաստանի» հանճարեղ բանաստեղծությունից:

46. Ներսես Ակիեյան, Նահայետ Քուչակի քառյակները, «Արեգ», Վիեննա, 1924, էջ 13—15, 79—81:

47. Արշակ Զոպանյան, Հատընտիր էջեր քուչակյան տաղաշարքին, Փարիզ, 1926, Առաջաբան, էջ 3—12:

Առաջաբանում հեղինակը խոսում է այն մասին, որ Քուչակի տաղերին պետք է վերաբերվել այնպես, ինչպես պարսիկները՝ Հաֆեզի, իսկ ֆրանսիացիները՝ Վերլենի ստեղծագործություններին:

48. Մանուկ Աբեղյան— Բանավիճում է Զոպանյանի հետ «Դիվանի» առիթով. վստահելի չի համարում Ա. Տեղանցի վկայությունները: Սակայն կարծում է, որ բանասիրությունը պետք է շարունակի աշխատանքը, քանի որ հայրեններն իրենց հիմքում անհատական ստեղծագործություններ են: Թերևս հնարավոր լինի վերականգնել իսկությունը: Անհավանական չէ նաև հենց Քուչակի գոյությունը (էջ 23):

Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, Երկեր, հ. Բ, Եր., 1967, էջ 11—23: (Նույն

նր տե՛ս «ՀեՍՀ պետական համալսարանի դիտական տեղեկագիր», Եր., 1927, թիվ 2—3, էջ 185—257):

49. Ներսես Ալիբեյան, Նորագույն կարծիքներ «բուլակյան» քառյակներու մասին, «Զվարթնոց», Փարիզ, 1929, թիվ 6, 7, էջ 292—295:

50. Հարություն Քյուրտյան (1901—1976)— Պատմաբան, բանասեր, արվեստաբան: Ուսումնասիրել է Հովհաննես Երզնկացու, Նահապետ Քուլալի, Քորոս Տարոնեցու և ուրիշ բանաստեղծների ստեղծագործությունները: Քղթակցել է «Բազմավեպին», «Հանդես ամսօրյային», «Շողակաթին», «Էջմիածնին», ինչպես նաև եվրոպական ու ամերիկյան մի շարք գիտական պարբերականներին: Վեներտիկ Մխիթարյաններին է կտակել իր գրական ֆոնդը, հայկական միջնադարյան 300 ձեռագրերի և ազգագրական իրերի հավաքածուն, եղ. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանին նվիրել է հարուստ նամականին:

2. Քյուրտյան, Ն. Քուլալի «Հայրեններու» բուրաստանին առջև, «Բազմավեպ», Վեներտիկ, 1930, էջ 518—523:

51. Արշակ Զոպեյան, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, թիվ 1—2, 3—4, էջ 97, 96—102:

52. Գերենիկ Գեմիբեյան (1877—1956)— Մի նոտա բրյուսովյան համերգից (1934), Երկեր, հ. 8, Եր., 1963, էջ 85:

53.—54 Կարեն Միխայելյան (1883—1942)— Արձակագիր, գրականագետ, թարգմանիչ: Սովորել է Քիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, 1905-ից՝ Մոսկվայի համալսարանում, այնուհետև Ենայի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում: Ապրել և ստեղծագործել է Մոսկվայում, մասնակցել Վ. Բրյուսովի և Մ. Գորկու կազմած անթոլոգիաների թարգմանությունների աշխատանքին:

Կարեն Միխայելյան, Նահապետ Քուլալ, ԳԱՔ, 4. Միքայելյանի ֆոնդ, թղթ. 114, թ. 154, էջ 76—78 (1937):

55. Մկրտիչ Մկրյան (1907—1984)— Նշանավոր գրականագետ, ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ: 1954—1980 թթ. եղել է Երևանի պետական համալսարանի հայ գրականության ամբիոնի վարիչը: 1938-ին տպագրվել է նրա «13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականությունը», որը ներառում է Ֆրիկի, Նահապետ Քուլալի, Կոստանդին Երզնկացու, Սայաթ-Նովայի և ուրիշների ստեղծագործությունները՝ ընդարձակ առաջաբանով: 1955 թ. հրատարակել է «Գրիգոր Նարեկացի» մենագրությունը, 1957-ին՝ «Էջեր հայ վիպասանության պատմությունից» գիրքը, 1970-ին՝ «Մովսես Խորենացի» մենագրությունը և ուրիշ ուսումնասիրություններ:

Մկրտիչ Մկրյան, 13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականությունը, Եր., 1938, էջ 28—29:

56. Հ. Քյուրտյան, Քուլալյան սիրո տաղերու նոր շարք մը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1939, 14 փետրվարի, էջ 57—62:

57. Ա. Զոպեյան, Հայրեններու բուրաստանը, Փարիզ, 1940, էջ 1—125 (Առաջաբան):

58. Հ. Քյուրտյան, Քուլալյան տաղաշարքեր, «Հայրենիք», Բոստոն, 1943, թ. 2, էջ 57—75:

59. Ավետիֆ Իսահայյան (1875—1957)— Երկեր, հ. 4, Եր., 1958, էջ 260 (1941 թ.):

60. Գերենիկ Գեմիբեյան, Վերածնված ժողովրդի դարավոր գրականությունը (1941 թ.), Երկերի ժող., հ. 8, Եր., 1963, էջ 255:

61. Հակոբ Օշական (1883—1948)— Գրող, գրականագետ: Ուշագրավ է նրա «Համապատկեր արևմտահայ գրականության (1945—66)» բազմահատոր աշխատությունը, որը պարունակում է մատենագիտական-գրականագիտական, գրական հարուստ նյութ: Հակոբ Օշական, Հայ գրականություն, Երուսաղեմ, 1942, էջ 88—93:

62. Էդ. Տասնպետյան, Նահապետ Քուլալ, «Նահիրի», Հալեպ, 1946, թիվ 6, էջ 529—531, 1947, թիվ 3, էջ 142—146:

63. Ավետիս Դովետյան— Գրականագետ, Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս: Հրատարակել է «Հայրենի կարգավ» բուլակյան հայրենների ժողովածուն և գրել առաջաբան: «Մեծ հումանիստ քնարերգուն» (Առաջաբան), Եր., 1957, էջ 3—17:

64. Պարույր Սևակ (1924—1971)— Նշանավոր բանաստեղծ, միջնադարագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր: Պ. Սևակ, Հանձարեղ սիրերգեր, Երկեր, հ. 5, Եր., 1957, էջ 33—39:

65. Վաչե Նալբանդյան (1919—1999)— Գրականագետ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս: Նրա աշխատությունները հիմնականում վերաբերում են հայ հին և միջնադարյան գրականության պատմությանը՝ «Վարդանանց պատերազմը և Գ. Գեմիբեյանի «Վարդանանքը» (1955), «Եղիշե» (1959), «Սայաթ-Նովա» (1987) և այլն: Վ. Նալբանդյան, Միջնադարյան հայ տաղերգուներ, Եր., 1958, էջ 43—51:

66. Հայ ժողովրդի պատմություն (Սկզբից մինչև 18-րդ դարի վերջը), Բուհական դասագիրք, Եր., 1975, էջ 740:

67. Ասատուր Մեղացիանյան (1912—1983)— Նշանավոր բանասեր, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: 1955-ին հրատարակել է «Հայկական զարգարվեստ» աշխատությունը: «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր» (1956) ժողովածուում Ա. Մեղացիանյանն առաջին անգամ ի մի է բերել այդ երգերի քննական բնագրերը՝ գիտական լուրջ ուսումնասիրությամբ: Ուշագրավ են նաև «Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը» (1966) և «Հայ միջնադարյան հանելուկներ. 4—18-րդ դդ.» (1980) աշխատությունները: Նա գրել է նաև մի շարք ուսումնասիրություններ միջնադարյան բանաստեղծների մասին (Բաղդասար Գալի, Գրիգոր Տղա, Նաղաշ Հովնաթան): Հայրեններ (Ներածություն), Եր., 1995, էջ 8—9:

68. Մկրտիչ Մկրյան, Գրականության պատմության հարցեր, Եր., 1982, էջ 38—51:

69. Վիլյամ Սարոյան, Նահապետ Քուլալի հայրենների անգլերեն հրատարակության առաջաբանը (տե՛ս «Գրական թերթ», 1998, 6—30 հունիս. թարգմ. Վ. Ավետիսյան):

70. Լևոն Մկրտչյան (1933—2001)— անվանի գրականագետ, քննադատ, 22 ԳԱԱ ակադեմիկոս: Տպագրվել է 50-ական թվականներից: Հիմնական աշխատություններն են՝ հետազոտություններ (Սասունցի Դավիթ) էպոսի, հայ միջնադարյան գրականության և նրա առանձին ներկայացուցիչների (Դավթակ Քերթոզ, Գրիգոր Նարեկացի, Կոստանդին Երզնկացի, Նահապետ Քուչակ, Սայաթ-Նովա), հողվածներ և ուսումնասիրություններ Նայ-ոուս գրական կապերի, գեղարվեստական թարգմանության տեսության և պրակտիկայի, 19-րդ դարի ուսուցանական գրականության (Սալտիկով-Շչեդրին, Դոստոևսկի, Լ. Տոլստոյ, Զեյնով) մասին: Լևոն Մկրտչյանը հեղինակ է նաև հուշագրական հոդվածների և գրքերի (Կ. Չուկովսկու, Վ. Զվյագինցևայի, Մ. Պետրովիխի, Ա. Գիտովիչի, Ա. Տարկովսկու, Մ. Դուդինի, Կ. Կուլիեի, Ա. Գալենցի, Պ. Սևակի, Զ. Ալթմաստովի, Վ. Սարոյանի և ուրիշների մասին):

«О себе, о любимой женщине— обо всех», Н. Кучак, Ер., 1976, с. 5—15.

ՕՏԱՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԱՎՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

էջ 440—516

71. Հողվածը տպագրել է «Հայրեններու բուրասանը» գրքում, որտեղ որոշ իմաստով ամփոփված են եվրոպական բանաստեղծների և քննադատների արձագանքները Նահապետ Քուչակի մասին: Ա. Չուպանյանը նշում է մի շարք նշանավոր անուններ, որոնց խոսքերը տպագրում ենք նաև առանձին:

Ժան Մորեաս (1856—1910)— ծագումով հույն, ֆրանսիացի սիմվոլիստ բանաստեղծ: Նշանավոր է նրա «Ստանսներ» բազմահատոր ժողովածուն (1899—1905):

Հանրի դր Ռեյնյե (1864—1936)— ֆրանսիացի բանաստեղծ, արձակագիր: Գրական ասպարեզ է իջել 1880-ական թվականներին, արձագանքել է պոստիմպրեսիոնիստ սիմվոլիստների հայացքներին:

72. Էդմոն Փիլոն— ֆրանսիացի գրող, գրականագետ: Ծնվել է 1874 թ. Փարիզում: Գրել է պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, պոեմներ և այլն: Տպագրվել է «Echo de Paris» և «Mercure de France» թերթերում: 1904—1906 թթ. լույս է տեսել նրա «Ֆրանսիական դիմանկարներ» երկհատոր աշխատությունը, 1927 թ.՝ «Կոնստանս Մեյլյե» գիրքը:

է. Փիլոնը 1925 թ. արժանացել է «Lassere» մրցանակի: «Անահիտ», 1902, Փարիզ, էջ 225—227:

73. Է. Ֆազի— ֆրանսիացի հայտնի գրականագետ: Արևելյան անթարգմանելի մի պոեզիա, «Mercure de France», 1906, 6 սեպտեմբերի:

74. Պ. Գիո, Հայաստանը և նրա բանաստեղծները, Փարիզ, 1906:

75. Հ. Բեթգե— գերմանացի բանաստեղծ, թարգմանիչ: Die Armenische nachtigall, Berlin, 1924, էջ 122—130:

76. Էվալդ Օսերս, Քուչակի հայրենների անգլերեն թարգմանիչը (տե՛ս Nahapet Kuchak, «A Handret and One Hayrens», «Nairi», 1998, p. 25—26) Yerevan.

77. Վալերի Բյուսով (1873—1924)— Ռուս ականավոր բանաստեղծ: Ծնանալվել է որպես ուսական սիմվոլիզմի առաջնորդ: 1916 թ. Մոսկվայում լույս տեսած «Հայ պոեզիան՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» անթողգիայի խմբագիր, առաջարանի հեղինակ և թարգմանիչ (մոտ 170 գործեր): 1916 թ. սկզբին եղել է Հայաստանում, նվիրել է Հայաստանին բանաստեղծությունների շարք: Անգնահատելի է Վ. Բյուսովի գերը հայ պոեզիան ուսուցիչներից հեղինակների կերպայնությունը գործում: 1923-ին՝ Վ. Բյուսովի 50-ամյակի առթիվ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը նրան շնորհեց Հայաստանի ժողովրդական բանաստեղծի կոչում:

Поэзия Армении, Москва, 1916, с. 55—57, կամ՝ «Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին», Եր., 1962, էջ 92—94:

78, 79. Էդուարդաս Մեծելայտիս (1919—1998)— լիտվացի հռչակավոր բանաստեղծ, ՀՍՍՀ կուլտուրայի վաստակավոր գործիչ (1976): Տպագրվել է 1935-ից: Լիտվերեն է թարգմանել Գրիգոր Նարեկացու, Ն. Քուչակի, Հովհ. Քումանյանի, Ավ. Իսազկերեն է թարգմանել Գրիգոր Նարեկացու, Ն. Քուչակի, Հովհ. Քումանյանի, Ավ. Իսազկյանի, Պ. Սևակի ստեղծագործությունները: Հայ գրականությանն ու մշակույթին նվիրված մի շարք հողվածների հեղինակ է: Ունի «Հայաստան» խորագրով բանաստեղծոված «Քարե գինի» (1980), «Էմ կրկնակի Արարատը» (1984) ժողովածուները:

«Армянский феномен», Ер., 1982, с. 57—66.

Հիշիք և սպասիր, Գարուն, № 9, էջ 68, Եր., 2000:

80. Նաֆի Զուսոյի (ծնվ. 1924)— Օսեթ գրող և գրականագետ, թարգմանիչ: Տպագրվում է 40-ական թվականներից: Մի քանի բանաստեղծական և քննադատական ժողովածուների հեղինակ է: Թարգմանել է Պուշկինի, Նեկրասովի, Լ. Տոլստոյի ստեղծագործությունները:

Свет через века, «Дружба народов», № 2, М., 1969, с. 272—273.

81. Կայսե Կուլի (1917—1985)— Բալկարիայի ժողովրդական բանաստեղծ: Տպագրվել է 50-ական թվականներից: Հայաստանին նվիրված Կ. Կուլիի բանաստեղծությունները, նրա հողվածները ժամանակակից գրականության մասին հավաքված են «Բաթյունները, նրա հողվածները ժամանակակից գրականության մասին հավաքված են «Բաթյունները» ժողովածուում (1974): Հայերեն լույս են տեսել նաև Կ. Կուլիի «Վիրավորի աշքով» (1969) և «Արևի հեթիաթը» (1977) ժողովածուները: Բանաստեղծի 80-ամյակի առթիվ 1997 թ. Հայաստանում լույս է տեսել Լևոն Մկրտչյանի «Без тебя, Кайсын, и вместе с тобой» գիրքը:

«Поэт всегда с людьми», М., 1986, с. 166—172.

82. Ստանիսլավ Ռասսադին (ծնվ. 1935)— ուսուցիչ, գրականագետ, քննադատ: Տպագրվում է 50-ական թվականների վերջերից: Հեղինակ է Գրիգոր Նարեկացու, Ավ. Իսազկյանի, Եղ. Զարենցի, Պ. Սևակի, Զ. Սահյանի և ուրիշ հայ բանաստեղծների մասին հողվածների: 1976 թ. Հայաստանում լույս տեսավ Ստ. Ռասսադինի «Цена гармонии» գիրքը՝ նվիրված ուսուցիչի և հայ պոեզիային, հայ-ուսուցիչի կապերին: «Цена гармонии», «Неистовый Кучак», Ереван, изд. «Советакан грох», с. 26—46.

83. Լև Օզերով (1914—1999)— ուսուցիչ, գրականագետ և թարգմանիչ, քննադատ: Տպագրվել է 30-ական թվականներից: Հեղինակ է Գրիգոր Նարեկացու, Հովհ. Քումանյանի,

Ավ. Իսահակյանի, Վ. Տերյանի, Եղ. Չարենցի, Հ. Սահյանի և այլոց մասին հողված-
ներին:

Գիրք զրուցակիցը, «Գրական թերթ», 1978, 13 հունվարի:

84.— Հենրիխ Միտին— գրականագետ, քննադատ: Հեղինակ է ուսմ, վրաց գրակա-
նության, ինչպես նաև գեղարվեստական թարգմանության մասին հողվածներին: Գրել է
հողվածներ և գրախոսություններ ժամանակակից հայ գրողների և բանաստեղծների՝
Ս. Կապուտիկյանի, Ա. Ավագյանի, Հր. Մաթևոսյանի, Գ. էմինի և ուրիշների մասին:
«Взгляните на меня, несчастного», Мастерство перевода, М., 1981,
с. 192—216.

85. Սերգեյ Իվանով— գրականագետ, արհեստագետ, թարգմանիչ: Տպագրվում է
50-ական թվականներին: Ասիական և աֆրիկյան երկրների լեզուների և գրականության
վերաբերյալ աշխատությունների հեղինակ է:
«Бездны души», «Коммунист», 1977, 6 марта.

86. Վեցա Զվյագինցևա (1894—1972)— ուսմ բանաստեղծ, թարգմանիչ: ՆՍՄԿ
կուլտուրայի վաստակավոր գործիչ (1969): 30-ական թվականներից թարգմանել է հայ
պոեզիան՝ դասական և ժամանակակից (Ն. Քուլակ, Միք. Նալբանդյան, Հովհ. Քուման-
յան, Ավ. Իսահակյան, Հովհ. Շիրազ, Ս. Կապուտիկյան, Գ. էմին և ուրիշներ): Հեղի-
նակ է Հայաստանի մասին 40-ից ավելի բանաստեղծությունների, որոնք տպագրվել են
«Моя Армения» խորագրով (1964, 1969): Հայերեն լույս է տեսել Վ. Զվյագինցևայի
«Ձմեռային աստղ» ժողովածուն (1960): 1974 թ. լույս տեսավ Զվյագինցևայի մասին
Լ. Մկրտչյանի գիրքը՝ «Հայաստանի բանաստեղծը»:

Из письма Л. Мкртчяну от 26 октября 1959 года, «Клянусь Еревану и
Арапату», Ер., 1998, с. 153.

87. Ալեքսանդրա Պիստունովա— ուսմ արվեստագետ, գրաքննադատ: Կերպարվեստի
մասին գրքերի և հողվածների հեղինակ: Ունի գրաքննադատական հողվածներ ինչպես
ուսմ, այնպես էլ հայ գրականության մասին (Ավ. Իսահակյան, Մ. Արմեն, Վ. Պետրոս-
յան):

Счастливейшая из забвений, «Литературная Россия», № 10, М., 1969.

88. Իգոր Կալինց— ուկրաինացի ժամանակակից բանաստեղծ, Տ. Շևչենկոյի ան-
վան պետական մրցանակի դափնեկիր:

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ա

Ազիզ— սիրելի, թանկագին
ալ— կարմրագույն
ալամ— աշխարհ, բոլոր արարածները
ալանի— հայտնի, ակններ
ակնատ— որոգայթ, թակարդ
աղբերանց արիւն— կարմրագույն ծաղիկ
աղեկ— գեղեցիկ, գեղուհի, լավ
անապ— արդյոք
ամբ— հրաման
ամանաթ— ավանդ
այան— բացահայտ
այախ— բաժակ
անդեհ— այն կողմ
անդինել— խորը մտածել
անգեներեար— առանց խնայվելու
անձկանց— անձ, մարմին
աներկել— նեղանալ, վիրավորվել
ապլաճ— անգետ, տգետ
ապով— համար, հուսով
ասպապ— հագուստ
արմազան— հեռու տեղից բերած նվեր

գոթենալ— բորոտել, անպետքանալ
գուլ— բուխ
գումաշ— կերպաս
գուպայ— գմբեթ, կամար
գոգալ— գեղեցկուհի

Գ

ղալալ— պլլրանք, նազանք
դաստուր— արտոնություն, հրաման
դեկան— դահեկան (դրամի տեսակ)
դոշկեկ— ներքնակ
դոր որ— ուր որ
դուրանալ— հանգստանալ

Ե

եադուր— հակինթ, քարի տեսակ
եհան— հանեց
եղեմնիկ— եղլամ
եղան— եղնիկին
երակ— միշտ
երեսի ջուր— ամոթ

Բ

բալինեֆ— բանալի
բարկուկ— բարակ
բուրեթաթ— հիմք, շենք

Զ

զահր— թույն
զանկու— ասպանդակ
զարպապ— ոսկեթել
զալալ— դժբախտություն, թշվառություն
զաֆարան— քրքում (ազդեցիկ հոտով
ծաղիկ)

Գ

գալ— գավաթ, բաժակ
գիճանամ— գինովանալ

գետ— ինչպես

զենէհար— խեղճ
զէնէհար— զգո՛ւյջ
զէնիլ— վնասովել
զէն— այն
զիլֆ— խոպոպիք
զրաբախտ— անբախտ
զրենհ— զրահ
Ջօհալ— Երևակ մտորակը (աստղ)
զօռ— բռնութիւն

է

էած— բերեց, խփեց
էան— առավ
էգի— այգի
էխած— խածծել, կծծել
էյնէկ— երեսեկ
էրել— այրել

ը

ըխար— որոշում
ըզեզ— ուղեղ
ըզորդ— ճշմարիտ
ընդգուն— այնպիսի
ըռական— պիղծ, աղտեղի
ըռանվան— սրբնթաց
ըռանայ— գեղեցիկ
ըռըտուրիւն— գեղեցկութիւն
ըռնտցենիլ— բժշկել

թ

թաբաւ— անձրեկ
թալէթիլի— ուշագնաց լինել, նվազել
թանալ— թրշել
թանաֆ— պարան
թապալ— ոտքով հրել, գլորել
թապտիր— ճար, հնար
թափել— զրկել
թեպուր— փետուր

րէփսի— ափսե
րուակն— թորացող
րուրիա— աչքի հազվագյուտ դեղ
րուրիեզ— նարնջի դառը տեսակ

ժ

ժուռ— խակ, մատղաշ
ժուռ գալ— պտտվել, շուռ գալ

ի

ի ժիր— շտապ, արագ
իխար— խոստում
ի կալ— բռնեց
իրաց— բանից
ինչիս— այնպես
ինտոր— ինչպե՞ս
իշալայ— աստված տա, երանի թե

լ

լալ— սուտակ
լաշ— լեշ, դի
լատիֆ— քաղցր, անուշ
լէզէթ— համ
լէն— լայն
լուլայ— խողովակ
լուկ— միայն
լուտուն— լուսից
լուրթ— բաց կապույտ

խ

խազալ— աշնան շոր տերև, խաշամ
խաթր— հարգանք
խալաս— մաքուր, խակական
խալատ— պակասութիւն, սխալմունք
խալկին— կաթսա
խարապ— վշտացած

խաֆաս— փանդակ
խզմէթ— ծառայութիւն
խիկար— իմաստուն
խիպ— ամոթ
խոռ— պակասութիւն
խորաթել— զրուցել
խսար— խաբենութիւն, 2) պաշարել, շրջապատել
խունի— արունալի
խուշկիկ— շոր, անպտուղ
խօշ— լավ, քաղցր

տ

ծովական— երկար, անվերջ
ծովտիլ— աչքերն աշ ու ձախ շրջել, ծովո վել

կ

կապայ— պարեզոտ, երկար զգեստ
կաֆայ— ոտանավորի տեսակ
կէնայ— կրկին
կըյիե— կտրիճ
կթխակ— զինու զավաթ
կիւն— ցավեցնել
կուլակ— խոպոպիք
կուամեն— վշտի պատճառով մեռնել
կուման— կարծիք
կուռն— բազուկ

շ

ճաբեղեին— արեղաները
ճալալ— արդար
ճախ— իրավունք
ճամայ— ապա, հետո, սակայն
ճամր— շափ, համրանք
ճայրան— ապշած
ճանչանեմ— այնչափ
ճանցզուն— այնպիսի
ճանցեղ— այն տեսակ

ճասարաթ— ծարավ, կարոտ
ճալալայ— հանձնում
ճալալէ— փոխանցել
ճալայ— օդ, եղանակ
ճալաս— փափագ
ճարիֆ— խաղակից, ընկերակից:
2. Երիտասարդ
ճէլպէթ— անշուշտ

Ջ

ձեան, ձեակ— ձյուն

ղ

ղադար— շափ
ղալատ— սխալ, պակասութիւն
ղանրա— ցավ, վիշտ
ղամ— վիշտ
ղամազ— մատնող
ղաստի— դիտմամբ
ղավիլ— ուխտ, երդում
ղատր— արծեթ, զին
ղումաշ— կերպաս
ղուսայ— վիշտ

Ճ

ճեղ— ճյուղ
ճերկա— խումբ
ճէնէլ— շահել, անփորձ, դեռատի
ճէպ— զրպան
ճիհան— աշխարհ
ճիպպէ— առանց թեքի կարճ մուշտակ
ճկրուն— հակառակ
ճննդեի— ճննդուկներ
ճօթ— ծայր
ճօրով— բռնի
ճուապ— պատասխան
ճուկ առնել— ծով
ճուկամուկ— ծուռամուռ

նունահարհեհեն
նուպայ— կարճ թևերով մուշտակ
նոկտայ— կոտորածով
նոշալ— բամբասել
նոշան— կրծքի զրահ
նոշի առնել— շարխոսության նյութ
դարձնել, բամբասել

Մ

մալ— ինչք, ապրանք
մալում— ծանոթ, հայտնի
մախիբ— մոխիր
մախմուր— թավիշ
մահալ— թաղ
մահանայ— պատրվակ
մահրում— գուրկ
մանլիս— մեջլիս, ժողով
մաշալայ— շահ
մասալ— երևակայական պատմություն,
մաստուն խոսք
մասխարայ— խայտառակություն
մատենհարած— ասեղնագործած
մէհլամ— սպեղանի
մէլտան— հրապարակ
միխալ— ծանրոց (շահի միավոր)
միքթալս— ականակիր, թանձր մթին
միշացղ— մեջք
միւնէթ— բարի գործ, լավություն
մոծիբ— մոխիր
մոբի— փոքրիկ անտառ
մոբն— կանաչ ոստ, մատաղահասակ
աղչիկ
մունաաբ— թանկագին քարեր
մուրազ— նպատակ, ցանկություն
մրտեմնիկ— ծովային թռչուն
մոս— մանուշակագույն

Ց

յանդու— նրանից
յապով— ապով— 1. ապավինելով,
2. պատճառով, համար

յանոնլ— տրորել, շփել, մերսել
յեփոց— եփելու դնել
յէշարթ— խնջույթ, ուրախություն
յունենրն— հոնքեր

Ն

նարաթ— շաքար
նազ— պչրանք
նազար— ականարկ, նայվածք
նալար— անեծք
նաշ— դագաղ
նասիպ— ճակատագիր
նախաս— ցածհոգի, անարգ
նաֆաս— շունչ

Շ

շալֆ— արշալույսի ցոլք
շանէն— թագավորական բազե
շամաթա— աղմուկ-աղաղակ, վեճ
շապկանէ— շապիկ
շար— շղարշ, նակ՝ բեհեզ
շարպար— օշարակ
շէֆթալու— դեղձ
շրմար— պարանոցի թաշկինակ, գոգնոց,
նակ՝ կրծկալ
շիրին— քաղցր

Ռ

ուղորդ— ճշմարիտ
ումէտ— հույս
ունենր— հոնքեր

Չ

չալել— նվագել
չանկի— գուսան
չարխ— աղեղ, ճախարակ

չարտախ— ամառային ծածկոց,
տաղավար
չափլախ— ապտակ
չամթան— անարժեք
չիրվէ— թաշկինակ

Ջ

ջանրա— ճախարակ

Ս

սահաթ— ժամ
սահար— անապատ
սապապ— պատճառ
սապո— համբերություն
սարկարտուն— մոլոր, անճար
սէյր— պտույտի ելնել
սբրմա— ոսկեթել
սոխախ— նեղ փողոց
սուրաթ— պատկեր, դեմք

Վ

վաթել— հոսեցնել, թափել
վարճիճակ— վարուժնակ

Տ

տալապ— խնդրանք, ցանկություն
տալիկ— ոստ
տառապլ— աղքատ

տաստուր— հրաման
տարտ— վիշտ
տեղ— անկողին
տեսուր— դասատու
տեսուլ— փունջ
տիլպար— գեղեցկուհի
տիֆղար— մատյան, գիրք
տրենմ— կշեռքի շափ
տուպարա— գույգ, կրկնակի
տոլապ— անիվ

Փ

փաթ— ծալք, գալար
փաշիման— զրջացած

Ք

քարամ— շնորհ, ազնվություն
քաֆայ— ճեղքվածք
քաֆուր— կարմիր վարդ
քաֆրիկ— անհավատ, անխիղճ
քէմար— գոտի
քէշկէ— երանի թե
քէֆին— պատանք
քոս— կույր
քոֆ— արմատ

Օ

օթել— գիշերել
օտայ— սենյակ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Երկու խոսք 3

ՀՐ. ՔԱՄՐԱԶՅԱՆ. ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ԲԱՆԱՍԵՆՂՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

(Ներածական ուսումնասիրություն) 7

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

Կյանքի և գործի բանասիրական բնությունը

Բանասիրական աղբյուրներ և որոնումներ (Ղ. Ալիշան, Ա. Տեկանց, Ա. Զոպանյան, Ն. Բյուզանդացի) 9
 Տարակարծությունը բանասիրության մեջ Քուչակի կյանքի և գործի մասին 18
 Իրական փաստեր, եղելություններ և ավանդություններ՝ կապված Քուչակի հետ Հայրենի և օտար գրական մտածողների, փորձագետների տեսակետները 24

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

Քուչակի քանաստեղծական աշխատքը

Քուչակը և նախորդ դարերի քնարերգուները 40
 Քուչակի գեղարվեստական հայտնագործումները 44
 Քուչակը համաշխարհային զուգահեռների մեջ (Խայամ և Շեքսպիր) 67
 Դարձյալ բանասիրության տխուր ավանդի մասին 73

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԸ ՀԱՅՐԵՆԻ ԵՎ ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՐԻ

Ավանդություններ և գրույցներ Նահապետ Քուչակի մասին

Խրիմյան Հայրիկ. Հատված «Պապիկ և թոռնիկ»-ից 85
 Խրիմյան Հայրիկի գրույցները (Գրի առավ Գեորգ Ասատուրը) 92
 Հովհ. Քաղևոսյան. Մի ավանդություն 97
 Ս. Մ. Ավագյան (Սերիեն). Քուչակյան ավանդավեպ 99
 Սերիեն. «Իմ երկրային ուղին». Հատված 111
 Սերիեն. «Հազարան բլրուլ». Հատված. Նախերգանք 113
 Սերիեն. «Հարց հայրենակցիս» 115

Արամ Ղանալանյան. «Նահապետ Քուչակ» 116
 Նաիրի Զարյան. «Քուչակի գերեզմանը» 117
 Նաիրի Զարյան. Խառակոնիս 126

Պատմական հիշատակություններ Նահապետ Քուչակի մասին

Ստեփանոս Զուղայեցու Ավետարանի հիշատակարանը 127
 Նահապետ Քուչակի գերեզմանաքարի նկարագրությունը՝ ըստ Աշխարհարեկ Քալանթարի 128

Հայ հեղինակները Նահապետ Քուչակի մասին

Ղ. Ալիշան. Ազգային վիպասանութիւն (Հատված) 129
 Ա. Տեկանց. Հայերգ (Վնախերգ) 132
 Կ. Կոստանյանց. Միջնադարեան հայոց տաղեր և ոտանաւորներ (Հատված) 143
 Տ. Վ. Պալյան. Անյիշատակ աշուղ մը 144
 Մ. Արեղյան. «Քուչակ Նահապետ» (Հատվածաբար) 163
 Ա. Զոպանյան. Նահապետ Քուչակի Դիվանը 196
 Ա. Տեկանց. Նամակ Ա. Զոպանյանին 197
 Հովհ. Քաղևոսյան. Քուչակ Նահապետի երգերը 216
 Գառնիկ Ֆեռզյան (Փառնակ). «Նահապետ Քուչակի Դիվանը» 230
 Շիրվանզադե. Մատենախօսական 234
 Լեոն Սարգսյան. Մատենախօսութիւն 239
 Ա. Արփիտրյան (Հրազդան). Գրական կյանքէն 243
 Ա. Տեկանց. Նամակ Ա. Զոպանյանին 244
 Նորայր Բյուզանդացու նամակները Ա. Զոպանյանին 247
 Նորայր Բյուզանդացու նամակը ուղղված Արշակ Զոպանյանին 250
 Շիրվանզադե Մատենախօսական 254
 Դանիել Վարուժան. Արշակ Զոպանյանին 255
 Դանիել Վարուժան. Արշակ Զոպանյանին 256
 Ռուբեն Զարդարյան 257
 Մկրտիչ Պատուրյան. Նամակ Նորայր Բյուզանդացուն 258
 Նորայր Բյուզանդացի. Մկ. Պատուրյանին 259
 Ա. Զոպանյան. Արփիտրեան էսթետիկոս 268
 Արտաշես Հարությունյան. «Նահապետ Քուչակի Դիվանը» (Հատվածներ) 270
 Հ. Մ. Պորոզյան. Քուչակեան քերթուած մը 272
 Վրթ. Փափազյան. «Նահապետ Քուչակ» 276
 Ն. Ակիբյան. (Նորայր Բյուզանդացու նամակը) 277
 Տափթուր Պազիլ. Նահապետ Քուչակի Դիվանը
 Հովհ. Քումանջյան. Նաղաշ Հովնաթանը և նրա, Քուչակ Նահապետի և Սայաթ-Նո-վայի սերը (Հատվածներ) 282
 Հովհ. Քումանջյան. Քուչակ Նահապետի և Սայաթ-Նովայի ուսերին թարգմանությունների առիթով 284
 Ն. Աղրալյան. Յովհ. Քումանջյանի «Նաղաշ Յովնաթանը և նրա, Քուչակ Նահապետի և Սայաթ-Նովայի սերը» 290
 Գ. Օզանյան. «Աշխարհիկ լեզուն և երգիչներ» 339

Շիրվանզադե. «Իմ տպավորությունը	293
Եղ. Զարեհ. Մի քառատող «Ես իմ անուշ Հայաստանի» բանաստեղծությունից	294
Ն. Ակիկյան (Տաղասեր). Նահապետ Քուչակի քառեակները	295
Ա. Զոպանյան. Յառաջարան (Հատվածաբար)	300
Մ. Արեղյան. 1. «Նահապետ Քուչակի Դիվանը»	308
Մ. Արեղյան. 2. Նահապետ վարպետ—Աշուղ Քուչակ	314
Ն. Ակիկյան. Նորագոյն կարծիքներ «Քուչակեան» քառեակներու մասին	322
Հ. Քյուրտյան. Ն. Քուչակի կամ «Հայրեններու բուրաստանին» առջև	328
Ա. Զոպանյան. (Հատված «Անահիտ»-ից)	333
Դ. Դեմիրճյան. Մի նոտա Բրյուսովյան համերգից	334
Կ. Միխայելյան. Նահապետ Քուչակ	335
Կ. Միխայելյան. Նահապետ Քուչակ	336
Մ. Մկրտչյան. Ընտիր նմուշներ	337
Հ. Քյուրտյան. Քուչակեան սիրոյ տաղերու նոր շարք մը	339
Ա. Զոպանյան. Հայրեններու բուրաստանը (Հատվածաբար)	345
Հ. Քյուրտյան. Քուչակյան տաղաշարքեր	360
Ավ. Իսահակյան. Մտքեր հայ գրականության մասին (Հատված)	374
Դ. Դեմիրճյան. Վերածնված ժողովրդի դարավոր գրականությունը	375
Հ. Օշական. «Կոռուկ» երգը և 9 քառյակներ	376
Էդ. Տասնապետյան. Նահապետ Քուչակ (Հատվածաբար)	377
Ավ. Առկայան. Մեծ հումանիտ քնարերգուն	386
Պ. Սեակ. Հանճարեղ սիրերգեր	395
Վ. Նալբանդյան. Միջնադարյան հայ տաղերգուներ	401
Հատված «Հայ ժողովրդի պատմություն» դասագրքից	407
Աս. Մնացականյան. (Հատված «Հայրեններ» ժողովածուի ներածությունից)	408
Մ. Մկրտչյան. Նահապետ Քուչակ	411
Վ. Սարգսյան. (Նահապետ Քուչակի հայրենների անգլերեն հրատարակության առաջարանը)	423
Լ. Մկրտչյան. Իր մասին, «Խոշ լարի» մասին, բոլորի մասին	430

Օտար հեղինակները Նահապետ Քուչակի մասին

Ա. Զոպանյան. Օտարալեզու հեղինակների կարծիքները (Հատվածաբար)	440
Էդմոն Փիլոն. (Ֆրանսիա) «Poèmes armenier»-ի մասին	446
Էդմոն Ֆազի (Ֆրանսիա). Անթարգմանելի արևելյան մի պոեզիա	451
Պոլ Գիո (Ֆրանսիա). Հայաստանը և նրա բանաստեղծները	454
Հանս Բեքգե (Գերմանիա). Հայկական Սոխակը (Նախաբան)	458
Էվալդ Օսերս. Քարգմանչի առաջարանը	461
Վ. Բրյուսով (Ռուսաստան). Поэзия Армении (Հատված)	463
Է. Մեծելյայտիս (Լիտվա). Ինձ դուր չի գալիս թղենու տերևը	465
Էդ. Մեծելյայտիս. Հիշիր և սպասիր, հիշիր և ապրիր... (Հատված)	472
Ն. Զուսանտի (Օսեթիա). Լույս դարերի միջով	473
Կայսին Կուլիև (Կարաբոհյան-Քալկարիա). Նահապետ Քուչակը մեծ քնարերգակ է	478
Ստ. Ռասսադին. Ներդաշնակության գինը	487
Լ. Օգերով (Ռուսաստան). Գիրք-գրուցակիցը	488

Հ. Միտին (Ռուսաստան). «Եկէ՛ք զողորմուկս տեսէ՛ք» (Նշումներ Նահապետ Քուչակի հայրենների անտվոր թարգմանության կապակցությամբ)	495
Ս. Իվանով (Ռուսաստան). Հոգու անհունությունը (Նահապետ Քուչակի հայրենների մասին)	507
Վ. Զվյագինցևա (Ռուսաստան). Լեոն Մկրտչյանին ուղղված 1959 թ. հոկտեմբերի 26-ի նամակից	512
Ա. Պիտուցովա (Ռուսաստան). Մոռացություններից երջանակազույնը	513
Մ. Նեստերչով (Ուկրաինա). Հավերժական սիրո այգին	515

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՀԱՅՐԵՆՆԵՐ

Երկու խոսք	519
Քան զսերն այլ քաղցրիկ պտուղ	521
Երբ սերն ի յաշխարհ	521
Հանչեմ նայ կուգայ	522
Այս ծովական գիշերս	522
Ջուր գլգլալէն կուգաս	522
Էրեհկ ես անոր կուտամ	523
Յայդ լեռնէդ ի վայր գայի	523
Ա՛յ իմ նշենի ծառիկ	523
Աշուն էր, եղաւ գարուն	524
Իմ բարձրագնաց լուսին	524
Մահալօքս ի վայր կուգի	524
Մահալօքս ի վար կուգի	525
Սոխախովդ ի վար կուգի	525
Եկին ու բերին խապար	525
Փոքրիկ բուրբիկ դռնակ	526
Պաղչայ մի տընկեր եմ ես	526
Զիմ եարն ի գնալ տեսայ	526
Երկինք որոտաց դողաց	527
Կարմիր ու ճերմակ երես	527
Քո սիրուդ մտիկ արի	527
Մտիկ իմ եարին արէք	528
Գիտես որ դուն պարծենցար	528
Հա՛յ իմ սերկեւիլ մորճիկ	528
Արեգակն է քո ստեղծուած	529
Ա՛մ, քանի՛ ու քանի՛ ասեմ	529
Բան մի դալատ արի	529
Ջայդ պագդ որ ի քո բերնէն	530
Սրտիկս է խալկին եղեր	530
Ա՛յ իմ անմամ	531
Հիւանդ եմ ի քո սիրուդ	641

Տեսայ զիմ հոգույն հոգին	531
Ա՛յ իմ նոնախալաս	531
Այս գիշեր լերանց բարձանց	532
Գիշերս ես ի քուն էի	532
Իմ եար բարձրագնայ լուսին	533
Խիստ եմ կարօտցեր իմ եար	533
Իմ եար, խղճայ քո գերույդ	533
Իմ սիրտս ի քո վառ սիրուդ	534
Յո՛ւր էի՛ր, ուստի՛ եկիր	534
Այս աստնվորիս վերայ	535
Յայդ դաշտէդ ի վայր գայի	535
Իմ եար, դու յերդիկն ի քուն	535
Ծրկու եարուկ զիս կուզէ	536
Խ՛նչ անեմ, կամ ի՛նչ լինիմ	536
Ա՛յ իմ նօսօֆար ծաղիկ	536
Իմ բարձրագնայ լուսին	537
Այդ քո ստեղծողիդ համար	537
Պիւպիւն ի յեզին մտաւ	537
Մորճիկ մի երես բարեւ	538
Եկին ու բերին խապար	538
Ա՛յ սարբեր, ա՛յ ձորեր	538
Սիրեմ զայդ սիրուն երեսդ	539
Աչկո՛ւնք, ծրարեմ ըզքեզ	539
Քանի՛ ու քանի՛ կ'ասեմ	539
Կարմիր ու կանանչ հագնիս	540
Հա՛յ իմ մաղդ ուտի մորճիկ	540
Իմ հին սէր 'ւ առջի յորդոր	540
Գիշեր ու ցորեկ կուլամ	541
Ա՛մ, երեսդ է՛ր է ղեղնել	541
Քո ծոցդ է ճերմակ տաճար	541
Քանի մարն զիս բերբեր	542
Ով որ ճերմակ ծոց ունի	542
Այդ ո՞վ է որ երդիքս եկել	542
Ես աչք ու դու լուս, հոգի	543
Բազայ մի որդան փոկով	543
Ամուր եմ քարիդ նման	543
Անցայ ու տեսայ իմ եարն	544
Փողոցովդ ի վար կուզի	544
Մահալօքս ի վար կուզի	544
Մահալօքս ի վար կուզի	544
Ես ան հաւերուն էի	545
Խօշ յար, դու հերիք արա՛	545
Երէկ ցորեկով բարով	545
Ահա նշանեցաւ երկինք	546

Ասցի թէ՛ «Երթամ հեռու...»	546
Յաշխարհս ես ի ծուռ եկի	546
Տեսայ իմ հոգու հոգին	547
Մառ մի կայ նարինճ կուտայ	547
Ես մեռնիմ ի քո վերայ	548
Կարօտ կարօտովդ էի	548
Սուտ է, որ կ'ասեն, եղբա՛րք	548
Այսօր ինձ երնեկ տըւէք	549
Ո՛ւր էիր, ո՛ւակից եկար	549
Հա՛յ իմ ճերմակ ծոց բազայ	549
Այս աստընտրիս վըրայ	550
Գընա՛ մի՛ նայիր ի յիս	550
Գիշերս ես գինով էի	550
Ճըրա՛գ, քեզ երնեկ կուտամ	551
Իմ սիրտըս ճնճղուկ պիտէր	551
Ելեր ես ու յուխտ եկեր	551
Գիշեր շէ անցեր, հո՛գի	552
Եկո՛՛ք քեզի նուս մի տամ	552
Ով որ սիրու տէր լինի	552
Մահալօվդ ի վար կուզի	553
Գիշե՛ր, դու յերկան կեցիր	553
Ան առաւօտուն լուսուն	553
Հա՛յ իմ փոքրիկ շամամ	554
Ա՛յ իմ նուս ու նուշ բերան	554
Հա՛յ իմ մահալի մորճուկ	554
Ծարուկ մ'ի գընալ տեսայ	555
Մառ արմաւենի ես դուն	555
Լուսի՛ն, պարծենաս, ասես	555
Գիշերս ես ի քուն էի	556
Ելայ ես ի քեզ եկի	556
Իմ եարս այլ ի դուրս ելաւ	556
Ծարուկ մի սիրեր եմ ես	557
Ով որ սիրու տէր լինի	557
Մանկտի՛ք, ի յաճապս եկէք	557
Կանգնիմ ես ի քո դիմաց	558
Այսօր ինձ երնեկ տըւէք	558
Դու պինդ ու ամուր կեցիր	558
Խօ՛շ եարիկ, կարե՛ս գիտել	559
Զինչ նուսն ի նըռան վըրայ	559
Խ՛նչ կ'անեմ, կամ ի՛նչ լինիմ	559
Աղուոր մ'ի գընալ տեսայ	560
Երբոր ես պըզտիկ էի	560
Գիշերս ես ի դուրս ելայ	560
Գիշերս ես ի դուրս ելայ	560

Այս ծով ու անհուն գիշերս	561
Քո սէրն իմ սրբտիս միջին	561
Մըտիկ իմ եարին արէք	561
Մոմի նըմանակ ես դուն	562
Չկա ո՛չ տղայ, ո՛չ ծեր	562
Արեգակն ու պայծառ լուսին	562
Ի՞նչ մայր է ըզքեզ բերեր	563
Դեռ գարունն չէր եղեր	563
Քո սէրն է անգին դումաշ	563
Պիտէր ինձ հազար մաթի	564
Ասի թէ սիրեմ ըզքեզ	564
Քանի՛ ու քանի՛ ասեմ	564
Գիշերս ես ի դուրս ելայ	565
Դիծար հիւրնդուկ եմ ես	565
Քանի՛ ու քանի՛ ասեմ	565
Գիշերս ես ի դուրս ելայ	566
Իմ եա՛ր, թէ ի վեր	566
Այսօր նոր արեւ ծագեց	566
Տարին տասներկու ամիս	567
Բանիկ մի զալատ արի	567
ժամ ժամ զիմ դարիպութինս	567
Հանցզուն եմ ի քո սիրուզ	568
Դեռ ամառն չէր եկած	568
Սէր կայ, որ ի քո՛ւն կ'անէ	568
Թուխ աչք ու թուխ ունք ունիս	569
Վաղվենէն ի դուրս ելայ	569
Քանի դու ինձի էիր	569
Աղուո՛ր, Աստուած զքեզ ստեղծել	570
Աչերըդ դու հանց ունիս	570
Աստե՛ղք դուք հարիւր հազար	570
Ծննս դու ի ձեր տանէն	571
Ա՛յ իմ որոզայթ ու շար	571
Այս առաւօտուս լուսուն	572
Թուխ աչք ու ունքեր ունիս	572
Հանցեղ կու հանէ սրտիս	572
Եկին ու խապար բերին	573
Աղեկ մի վերին թաղէն	573
Իմ եա՛ր, քեզ վատ շեմ ասեր	573
Յերեկ չէ այսօր տեսայ	574
Գիտես, որ դուն պարծեցար	574
Իմ եարն է՛ ես մէկտեղ եկաք	574
Արե՛կ, որ տամ քեզ խրատ	575
Հաւասար ի ճօշք են առել	575
Ստեղծող, զքո ստեղծած ծառայն	575

561
561
561
562
562
562
563
563
563
564
564
564
565
565
565
566
566
566
567
567
567
568
568
568
569
569
569
570
570
570
571
571
572
572
572
573
573
573
574
574
574
575
575
575

Խնձորն ի ծառու ճղին	576
— Ես ծիծեռնիկ պիտէի	576
— Ես շար շապիկ լինէի	576
Աչերս երեսէս ի վար	577
Հա՛յ, իմ փոքրիկ շամամ	577
Չե՛մ ըզքեզ նենգով սիրել	577
Սուրաթ ու ճրագ դրիր	578
Փոքրիկ, բուրբիկ դունակ	578
Հարբած եմ ու շեմ գինով	578
Մահալօքս ի վար եկի	579
Սրտիկս է մալուլ եղեր	579
Ես ասեմ. ու դուն լսէ՛	579
Ի՞նչ եմ արեր քեզ, հոգի՛	580
Հառչեմ, նայ հառաշ կու գայ	580
Խնձորն ի ծառին ճղին	581
Լուսին շրբեր ո՞վ տեսեր	581
Քանի՛ ու քանի՛ ասեմ	581
Տարին տասներկու ամիս	582
Ես մեռնիմ ի քո վերայ	582
Գիշերս ես ի դուրս ելայ	582
Սառ նարընչենի ես դուն	582
Դէ՛մ առաւօտուն լուսուն	583
Ասա ու լսէ՛, իմ եա՛ր	583
Բարա՛կ մէջք ու թուլ գօտի	583
Հա՛յ եար, հա՛յ եար	584
Կանա՛նչ ու կարմիր ամիս	584
Աղվո՛ր, քեզ բան մի կ'ասեմ	584
Ջուր կամ գինի պիտէի	585
Մեռնի՛մ քո շարին փոխան	585
Յո՞ւր է որ սիրեցաք զիրար	585
Երթամ, աղաչեմ զԱստուած	586
Մահալօվդ ի վայր գայի	586
Գիշերս ես ի խում էի	586
Ոնց որ գիրկ ու ծոց էաք	587
Դարձաւ ու ճուղապ երես	587
Քո տունն ի յանտառ մորին	588
Ա՛յ իմ կարմրիկ խնձոր	588
Գիշերս ես ի դուրս ելայ	589
Լուսինն ի ամպուն ահուն	589
Սոցուդ ես դու դուռ շիներ	589
Ով զիս կտրատէ, մորթէ	590
Ի՞նչ անեմ, կամ ի՞նչ լինիմ	590
Այս աստըւորիս վրայ	590
Այս գիշեր ի դուրս ելայ	591

Ասի, թէ սիրեմ ըզթեզ	591
Ազուոր մի սիրեր եմ ես	592
Խալտեցայ, խալաթ մ'ըրի	592
Վարդենի ու նոնենի	592
Աստղիկ մի երկնուց ի վար	593
Իմ եա՛ր, ի ջո շատ սիրուդ	593
Այս աստընվորիս վերայ	593
Ի՞նչ անեմ, կամ ի՞նչ լինամ	594
Մահալօքս ի վար կուզի	594
Ա՛յ իմ նոր սիրով սիրած	594
Ղարիպ եմ ու խիստ լալի	595
Այլ ողորմ մարդ չեմ տեսել	595
Գնամ ու գնամ կ'ըսեմ	595
Բարեւ մի յիսնէ առէք	596
Գնալ ու գնալ կ'ասես	596
Խարիպս որ ճամբով կ'երթայ	596
Գիշեր ու ցորեկ կուլամ	597
Ա՛մ ո՞վ էր հաներ, վարեր	597
Եկին ու խաբար բերին	597
Երթամ, թուխ ամպիկ լինիմ	598
Բարձր սարերու հովեր	598
Եկին ու խապար բերին	599
Գետա՛կ, իմ ելմա՛ն գետակ	599
Հա՛յ եա՛ր, հա՛յ եա՛ր	599
Վաղուց գնացած եարո՛ւկ	600
Ես շէֆթալուի մորճ մ' էի	600
Ես երկու խարիպ ունիմ	600
Ճերմակ ու կարմի՛ր գինի	601
Այս աստընվորիս վրայ	601
Մաղիկ այն ծաղկին կասեմ	601
Կարօտ կարօտովդ էի	602
Ա՛յ իմ աղբերանց արին	602
Եկիր ու հազար բարի	602
Իմ եարն ի հարանց տանէն	603
Տեսայ զիմ եարն նըստած	603
Ջան իր խորտոիկ սուրաթն եմ տեսել	603
Եարիկ մի յինէն գնաց	604
Քանի՛ սարերովդ երթաս	604
Կանանչ կապաւոր մանչո՛ւկ	604
Ենես դուռն ի վեր կանգնիս	605
Ժամ ժամ կուգայ ի վերայ	605
Այս աստընտրիս վրայ երկու	605
Ամէն քար ի յիր տեղին	606
Քան զպահճի հաւուկ ես դու	606

Ի՞նչ անեմ կամ ի՞նչ լինամ	606
Սուրաթ ու ճըրագ դըրիբ	607
Ջիս պիտէր ասուն խօսուն	607
Քո սէրդ է արին եղել	607
Հաւասար ի ճօջք են առել	608
Երեսդ է լուսին նըման	608
Խնձորն ի ծառու ճրղին	608
Աշերուս խըրատ տըւի	609
Բազան երբ քաղցած լինի	609
Երբ ես ձեր քաղթէն ելայ	609
Աշերուդ, ա՛մ, ամբ արա՛	610
Ազուորին մըտիկ արէք	610
Մարդն որ սիրոյ տէր լինի	610
Աւա՛ղ ու հազար աւա՛ղ	611
Ասես թէ եաղութն ես դու	611
Լուսի՛ն, դու լուսով կացի՛ր	611
Երբ դու ինձ հետ սէր չունի՛ր	612
Եղնիկ մ' ի չրին խմելն	612
Քու ծոցդ Աղամայ դրախտ	612
Պիլպիւն ի ծովին միջին	613
Շիրին է լեզուդ անուշ	613
Աշերդ ի ծով նման	613
Երթամ շի կենամ ի հոս	614
Սրտիկս երկու դուռն ունի	614
Կասեմ թէ հայերէն ասա՛	614
Մէկ մարդ մի դիտտատն ունի	615
Կուզե՛ս, որ յազիզ կենաս	615
Կարմիր վարդ կանանչ թուփով	615
Վարի վարճինակդ եմ ես	616
Ողորմ ու լալի հաւուկ	616
Այս մութ ու խաւար տարիս	616
Երէկ չէ այսօր տեսայ	617
Ի՞նչ անեմ կամ ի՞նչ լինամ	617
Աշերդ է ծովէն առած	617
Սրտիկս է եղեր դալամ	618
Ճերմակ ծոց ու լայն ճուպայ	618
Երբ իս ի աշխարհս եկի	619
Աղւո՛ր, իմ հազար աղւոր	619
Նայե՛ց ի վերայ քարին	619
Ա՛մ, երեսդ է՛ր է դեղնել	620
Իմ հոգւոյս հոգի, իմ եա՛ր	621
ՍԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	621
ԲԱՌԱՐԱՆ	633

**ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ
ԲԱՆԱՍՏԵՂՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ**

**Աշխատասիրությամբ՝ ակադեմիկոս
ՀՐԱՆՏ ՍՄԲԱՏԻ ՔԱՄՐԱԶՅԱՆԻ**

*Նկարիչ և գեղ. խմբագիր՝ Գ. Վ. Մարիկյան
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Է. Ճանճաղանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Մ. Բուլաբյան*

Չափսը՝ 60×84 1/16: Քուլթ՝ տպագր. № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր: 37,66 պայմ. տպ. մամ., 32,93 հրատ. մամ.: Պատվեր՝ 7: Տպաքանակ՝ 500: Գինը՝ պայմանագրային:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն

Երևան, Ալեք Մանուկյան 1:

*«Նախրի» հրատարակչության տպագրատուն,
Երևան—9, Տերյան 89:*

ՎԻՊԱԿՆԵՐ

Տպագրված է			Պետք է լինի
էջ 27	ն. 11 տ.	... Հաշո՞ւմ ես	... Հիշո՞ւմ ես
էջ 135	վ. 11 տ.	հարիւրերորդն	հարիւրերորդն
էջ 137	վ. 13 տ.	սառստան	սարստան
էջ 138	ն. 1 տ.	(պլուզ)	(Պլուզ)
էջ 138	ն. 6 տ.	փոքր (վկայատը)	Փոքր (վկայատը)
էջ 146	վ. 6 տ.	ատելով	ասելով
էջ 183	վ. 17 տ.	մերձատր	Մերձատր
էջ 187	վ. 2 տ.	փափաքէր	փափազէր
էջ 195	ն. 6 տ.	ձանչնանք	ճանչնանք
էջ 197	ն. 5 տ.	արևելեան	արեւելեան
էջ 197	ն. 7 տ.	քէն	քէն
էջ 245	ն. 18 տ.	եք	քե
էջ 394	ն. 1 տ.	կանանչն	կանաչն
էջ 485	ն. 15 տ.	իշխարիի	աշխարհի
էջ 495	վ. 11 տ.	ծորովածուի	ծողովածուի